

शादीश्री ।

श्रीगदाधरचरणार्य-सम्पादनम् ।

Vol V.

Complete contents in this volume

Pub:

Chaukhamba Sanskrit Series Office
Banaras

R.M.I.C. LIBRARY	
Acc. no	31593
Class.	
Date:	
St. Card	✓
Cl.	✓
Cal.	✓
Bk. Card	✓
Checked	✓

सामान्यानिरुक्तिप्रकरणम्

अथ व्यभिचारविशिष्टमेतत्वाद्देहेत्वाभासत्वविरहाद्धेतवाभासविभाज-
करूपेण सजातीयप्रसिद्ध्या तस्य स्वपदेनोपदानुपपत्तयामेय-
त्वविशिष्टव्यभिचारत्वादिकमेव स्वपदेनोपादेशं तस्य शुद्धव्यभिचा-
राद्यभिन्नतया व्यभिचारत्वादिरूपहेत्वाभासविभाजकरूपेण तस्य-
जातीयप्रसिद्धेरिति तद्विषयकप्रतीतिविषयत्वस्य व्यभिचारवि-
शिष्टमेतत्वाद्देहेत्वात्तत्रातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । विशिष्टान्तराद्य-
दितत्त्वेनाद्यदितस्य साध्यसाधनग्रहविरोधिज्ञाननिष्ठविषयतासम्ब-
न्धेन व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिर्वादिरूपव्यभिचारादि-
विभाजकस्यात्र निवेशात्तादृशरूपस्य व्यभिचारविशिष्टमेतत्वादि-
साधारणत्वादित्याहुः ॥

तत्र-व्यभिचारादिघटितबाधादावपि विशिष्टान्तराद्यदितत्त्वाद्य-
दितव्यभिचारत्वादिसत्त्वेन तदघटकव्यभिचारादेर्व्यभिचारदिना
तत्सजातीयतया तत्सङ्गानुपपत्तेः ॥

(इदमत्रावधेयम् । प्रतियोगिनि स्वस्वान्तर्भाषिण तादृशलक्षणकर-
णेऽपि व्यभिचारघटितबाधादावव्याप्तिवारणमशक्यमेव । तत्र सजा-
तीयविशिष्टान्तरघटितं यत्स्वं धूमव्यभिचारि वह्निमत्त्वं तदघटित-
त्वस्य तदघटितबाधादावसत्त्वात् । यदि च तदघटितत्वं तदपर्या-
प्तविषयतापर्य्याप्त्यधिकरणत्वम्, तच्च सुघटमेव-एकदेशापर्याप्तवि-
षयतायाः समुदायपर्याप्तिरित्युच्यते तदाऽप्यव्याप्तिर्दुर्घर्षैव । निरुक्त-
व्यभिचारत्वेन सजातीयविशिष्टान्तरघटितं यत्स्वं तादृशबाध
एव, तदपर्याप्तविषयतायास्तत्राभावात् ।) न च स्ववृत्तिवाधहेत्वा-
भासविभाजकरूपेण साजात्यं विवक्षणीयम्, तथा च बाधादिघटक-
व्यभिचारादौ बाधत्वाद्यसत्त्वात् तादृशबाधादिसजातीयत्वमतस्त-
त्सङ्गतसम्भव इति वाच्यम् । एवं सति बाधादिविशिष्टव्यभिचारा-
दौ स्ववृत्तिवाधत्वव्यभिचारत्वादियावद्धर्मेण सजातीयविशिष्टा-
न्तरस्य व्यभिचारविशिष्टबाधादेः प्रसिद्धावपि तदघटितत्वासत्त्वे-
नातिव्याप्तेस्तस्माद्यव्यभिचारादिघटितबाधादेस्सङ्ग्रहप्रकारोऽग्रे दर्श-
नीय एवदरणीयः । मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादौ-तादृशव्यभिचार-
त्वाद्यवच्छिन्ने, नातिप्रसङ्गो-न दोषताप्रसङ्गः । अत्र मेयत्वविशिष्टव्य-
भिचारादौ दोष इत्यादिव्यवहाराभावात्तेष्टापत्तिः सम्भवति । न च
विशिष्टव्यभिचारादेः शुद्धव्यभिचारत्वादिना दोषत्वस्त्वात्तद्व्यो-

कविशेषणदानेपि तादृशव्यवहारापत्तिर्दुर्बारेवेति तत्रेष्टापत्तौ व्य-
र्थं विशेषणमिति वाच्यम् ।-दोषादिपदस्य निवृत्तविशेषणावच्छि-
न्नानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वावच्छिन्ननिरूपिताविषयिताकत्वे-
नान्वयितावच्छेदकधर्मबोधकताया द्युत्पन्नतया प्रकृते च मे-
यत्वाविशिष्टव्यभिचारत्वादिरूपान्वयितावच्छेदकस्यो कविशेषणविर-
हेणातिप्रसङ्गाभावादिति हृदयम् ॥

न, चाश्रयासिद्ध्यादिस्थले पक्षतावच्छेदकाभाववत्पक्षकत्वा-
दिकमेव दोषस्तस्यैव हेतुनिष्ठतया हेतोर्दुत्पद्यव्यवहारनिर्वाहकत्वात्,
तादृशधर्मस्य च तादृशाभाववत्पक्षादिरूपतादृशविशिष्टान्तराद्यदि-
ततया अव्याप्तिरित्यत आह एवं चेति । तादृशविशेषणदाने चेत्यर्थः ।
पक्षतावच्छेदकादीति । आदिपदात्साध्यादिपरिग्रहः । पर्वतादिधर्मिक-
काञ्चनमयत्वाविशिष्टबुद्धौ पर्वतः काञ्चनमयत्वाभाववानित्यादि-
धर्मिविशेषकनिश्चयस्येव पर्वते काञ्चनमयत्वं नास्तीत्यादिधर्मिवि-
शेषणकनिश्चयस्यापि विरोधित्वमानुभविकमतस्तद्विषयस्यापि दोष-
त्वमाह पक्षनिष्ठ इति । आधेयतासम्बन्धेन पक्षविशिष्ट इत्यर्थः । वा-
कारः समुच्चये । साधनवद्वृत्तिसाध्याभाव इति । साधनधर्मिकसा-
ध्याभाववद्वृत्तित्वप्रकारकज्ञानं साधनधर्मिकव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धक-
म्, साधनवद्वृत्तिसाध्याभाव इति ज्ञानेपि साधने साध्याभाववद्वृ-
त्तित्वं तुल्यवित्तिवेद्यतया नियमतः भासत इति तदपि व्याप्तिज्ञान-
प्रतिबन्धकमिति मताभिप्रायेण, तादृशज्ञाने नियमतस्तद्भागेपि
मणिमन्त्रादिन्यायेन तस्य व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकत्वमिति प्राचीनमता-
भिप्रायेण वा दोष इति, न तु पक्षतावच्छेदकाभाववत्पक्षकत्वादिति
श्लेषः । तथा चालक्ष्यत्वात् तत्राव्याप्तिरिति भावः ॥

अंतुं पक्षतावच्छेदकाभाववत्पक्षादीनां हेत्ववृत्तित्वात्कथं हेतौ
दुष्टताव्यवहार इत्यत आह येन केनापीति । एकज्ञानविषयत्वेनेत्यादिः ।
तद्वान्-तद्वच्छिन्नो, दुष्टः-दुष्टपदप्रतिपाद्यः । तथा च हेतोः तादृशान-
धिकरणत्वेपि न क्षतिः । दुष्ट इत्यादौ सामान्यतः सम्बन्धिन एव दुष्टा-
र्थत्वात् । एवं चैकज्ञानविषयत्वादिना वन्त्याभाववत्त्वादिरूपदोषस्य
धूमादौ सत्त्वेपि पर्वतादौ च वन्त्यादिसाधने तस्य दुष्टव्यवहारविष-
यतायास्तद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुत्वात्कपदसमिध्याहारस्थले
दुष्टपदस्य तद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छे-

कस्वावच्छिन्ननिरूपितविषयिताकधर्मावच्छिन्नसम्बन्धिबोधकदु-
त्परया पूर्ववद्धारणेपि पूर्ववदेव बन्दिना धूमसाधने रासमो दुष्ट इत्य-
दिव्यवहारो निरुक्तदोषमात्रस्य दुष्टव्यवहारविषयत्वे तुर्वार इति
प्रकृते हेतुतावच्छेदकविशिष्टसम्बन्धो निष्ठार्थतावच्छेदको वाच्यः ।
एतत्सूचनायैव प्रकृते हेतुरित्युक्तम् । इदं बह्विधाधने धूमो दुष्ट
इत्यत्र इदंस्वावच्छिन्नपक्षकवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकधूमत्वावच्छिन्न-
हेतुकानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकस्वावच्छिन्नविषयिताकधर्मावच्छि-
न्नसम्बन्धी धूम इत्यन्वयबोधः । तत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकस्वाव-
च्छिन्नविषयिताकधर्म एव दुषधातोरर्थः । साधनपदं लक्षणया धूम-
त्वावच्छिन्नहेतुकानुमितिपरम् । तत्र इदं इति सप्तम्यन्तार्थइदंस्वाव-
च्छिन्नपक्षकत्वस्य बह्निरितिषष्ठ्यन्तार्थस्य बह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकत्व-
स्य चान्वयः । तादृशानुमित्यन्वितसप्तम्यर्थनिरूपितत्वस्य दुष-
धात्वर्थैकदेशे प्रतिबन्धकत्वे अन्वयः । एवं च पर्वते बन्धेः साधने
धूमो दुष्ट इत्यत्र पर्वतत्वावच्छिन्नपक्षकवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकधूम-
त्वावच्छिन्नहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकस्वावच्छिन्ननिरूपित-
विषयिताकधर्मविशिष्टसम्बन्धी धूम इत्येव प्रतीयते, तादृशधर्मश्च
अप्रसिद्ध एवेति न तथा व्यवहारः । पक्षविशेष्यादिकमनन्तभाव्य
धूमो दुष्ट इत्यादिव्यवहारस्तु इत्यत एवेति दिक् ॥

(दी०) यादृशधर्मिणि यादृशधर्मवत्साङ्गानं अनुमितिप्रति-

बन्धकं तस्य धर्मिणस्तादृशधर्मवत्त्वं हेतुदोष इत्यपि कश्चित् ।

(गा०)साधननिष्ठसाध्याभावबहुसित्वादेरेव व्यभिचारतया प्रसि-
द्धिर्न तु तद्विशिष्टसाधनादेः अतो न तस्य दोषत्वमिति कश्चिदाह व्याच-
ष्टेपि लक्षणमन्यथैवाम्यथातिप्रसङ्गात् तादृशव्याख्यामुपन्यस्यति
यादृशेति । यद्रूपावच्छिन्नस्यार्थकम् ज्ञानं-ज्ञानत्वावच्छिन्नं, तस्य धर्मि-
णः-तद्दर्मावच्छिन्नस्य तेन सम्बन्धेनेति शेषः । तादृशधर्मवत्त्वं-तद्-
पावच्छिन्नवत्त्वं, साधनादिविशेषणकसाध्याभावबहुसित्वादिविशे-
ष्यकज्ञानस्य व्याप्यादिज्ञानप्रतिबन्धकत्वेपि साध्याभावबहुसित्वा-
देराधेयतासम्बन्धेन साधनीयत्वादिकं न दोषः-साधनादेः सा-
ध्याभावबहुसित्वादिधर्मताविरहात् । अत्राप्यवच्छेदकत्वं पूर्ववदेव,
न तु स्वरूपसम्बन्धाविशेषः । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ननिष्ठकेवलाभा-

वत्वावच्छिन्नवशादावतिप्रसङ्गात्, तदवच्छिन्नधर्मिकतद्रूपावच्छिन्न-
वत्त्वानस्यापि प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वात् । अवच्छेद-
कतापर्यासिविवक्षणे च हृदत्वाद्यवच्छिन्ननिष्ठवन्हाभावत्वाद्यवच्छिन्न-
वत्त्वे अद्यासिः, यतो वह्नित्वादिनां घटाद्यवगाहिनोपि हृदो न वह्निमा-
नित्यादिनिश्चयस्य हृदो वह्निमानित्याद्यनुमितिप्रतिबन्धकतया हृ-
त्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकवास्तववन्हाभावत्वावच्छिन्नप्रकारकत्वेन न
प्रतिबन्धकता अपि तु तद्विशेष्यकवह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतानिरूपिता-
भावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिश्चयत्वेनैव, अतस्तादृशमेव रूपं प्रति-
बन्धकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणं न तु हृदत्वाद्यवच्छिन्नधर्मि(ता-
वच्छेद)कवन्हाभावत्वावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वमिति । यद्रूपपदेन
वन्हाभावत्वाद्युपादानं न संभवतीति (पर्वतो वन्हाभाववानित्यादौ पर्व-
तत्वावच्छिन्ननिष्ठवह्नित्वावच्छिन्नवत्त्वरूपवाधादाववच्छेदकतापर्या-
सिघटितलक्षणस्यापि सत्त्वान्नासंभवोऽभिहितः। पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नवि-
शेष्यकवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वे पर्वतो वन्हाभाववानित्यनु-
मितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्याप्तेः) पर्वतो वन्हाभाववानित्यादौ
पर्वतत्वाद्यवच्छिन्ननिष्ठवह्नित्वाद्यवच्छिन्नवत्त्वरूपवाधादेरसद्ब्रह्मभयेन
यद्रूपावच्छिन्ने धर्मिणि यद्रूपावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितयद्रूपाव-
च्छिन्नप्रकारतानिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकता तद्रूपविशिष्टे तद्रूपावच्छि-
न्नविशेषिततद्रूपावच्छिन्नवत्त्वं दोष इति विवक्षाया असंभवात् । अत्र
साधननिष्ठसाध्याभाववह्निस्तित्वादेरिव साध्याभाववह्निस्तिसाधनादे-
रपि दोषत्वे क्षतिविरहात् एतावान्प्रयासो निरर्थक इत्यस्वरसः
कश्चिदित्यनेन सूचितः ॥

(दी०) अथ पर्वतत्वेन पक्षत्वे वह्नित्वेन साध्यत्वे विशिष्ट-
धूमत्वेन च हेतुत्वे पर्वतादेः काञ्चनमयत्वविरहो हृदस्य वह्नि-
धूमशून्यत्वं पर्वतस्य महानसीयवह्निधूमविरहित्वं मेयत्वस्य के-
वलधूमस्य वा वह्निव्यभिचारो विशिष्टस्य धूमस्य वा पर्वतीय-
वह्निव्यभिचारो न दोषः, न वा तत्सम्बन्धेन तत्र तस्य हेतोर्दु-
ष्टत्वम्, अतस्तद्दर्मावच्छिन्नतत्पक्षकतद्दर्मावच्छिन्नतत्साध्यक-
तद्दर्मावच्छिन्नतद्हेतुकानुमितिप्रतिबन्धकत्वं वाच्यम्, तथाच नि-

र्वह्निः पर्वतो वह्निमान् पर्वतावृत्तिवह्निमान् वा तद्व्यभिचारिणः
पर्वतावृत्तेर्वा धर्मादित्यादौ न कोऽपि हेत्वाभासः स्यात् ताह-
शानुमितेरप्रसिद्धत्वादिति ।

(गा०) यथाव्याख्यातयथाधुतार्थं निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादौ
प्रकृतपक्षतावच्छेदकविशिष्टविशेष्यकप्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नप्रकारकानुमितेरप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिर्दर्शयिष्यते, तत्र विशिष्यपक्षता-
वच्छेदकाद्यप्रवेशे नाप्रसिद्धिरतस्तन्निवेशनप्रयोजनमाह अथेति ।
पर्वतादेः काञ्चनमयत्वविरह इत्यादौ सर्वत्र न दोष इति सम्बध्यते ।
तथाच पक्षतावच्छेदकाद्यप्रवेशे पूर्वोक्तयुक्त्याऽसम्भववारणाय
यत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुकानुमितिसामान्यप्रतिबन्धकत्व-
मेव निवेद्यमिति पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादौ पर्वतनिष्ठकाञ्चनमय-
त्वाभावादावतिव्याप्तिः—तस्यापि काञ्चनमयत्वादिसहितपर्वतत्वादि-
ह्यप्यत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुकानुमितिसामान्यप्रतिबन्धक-
ज्ञानविषयत्वादिति भावः । आदिपदं वस्वन्तरसंप्राहकम्, प्रकृतानुमि-
त्यविषयपदार्थाभावेऽतिव्याप्तिं सूचयित्वा तद्विषयसाध्याद्यभावे तां
सूचयति नहदस्येति । नहदनिष्ठवह्निशून्यत्वं धूमशून्यत्वं चेत्त्वर्थः । नहदा-
दिनिष्ठसाध्याभावे अतिव्याप्तिसूचनं च प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छि-
न्ने प्रकृतपक्षकत्वरूपसमुदायदलस्यैवानिवेशे बोध्यम् । महानसीयेति
महानसीयवन्धभावो महानसीयधूमाभावश्चेत्यर्थः । अत्रातिव्याप्तिसू-
चनं च प्रकृतसाध्यतावच्छेदकप्रकृतहेतुतावच्छेदकयोरनिवेशे बोध्य-
म् ॥ इदमुपलक्षणम् । साध्यहेत्वोरनिवेशोपि जलत्वाभावादावप्यति-
व्याप्तिर्बोध्या । प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुकत्वानिवेशे पक्ष-
धर्मताज्ञानप्रतिबन्धकतामादायातिप्रसङ्गं सूचयित्वाऽव्याप्तिज्ञानप्र-
तिबन्धकतामादायातिव्याप्तिं सूचयति मेयत्वस्येति । वह्निव्यभि-
चार इत्यनेनान्वयः । अत्रातिव्याप्तिस्तादृशदलस्यैवानिवेशे बोध्या ।
प्रकृतहेतुकत्वं निषेध्याप्येतद्दोषस्य शक्यवारणतया हेतुतावच्छेदक-
निवेशायाह केवलधूमस्येति । वह्निशून्यदेशान्तरवृत्तिधूमव्यक्ति-
ध्यावर्तकविशेषणावच्छिन्नस्येत्यर्थः । साध्यतावच्छेदकानिवेशे पूर्व
साध्यवत्ताज्ञानविरोधिविषयतिव्याप्तिर्दर्शितेदानीं व्याप्तिज्ञानविरो-
धिविषयेऽतिव्याप्तिं दर्शयति । विशिष्टधूमस्य वा पर्वतीयवह्निव्यभि-

कार इति । दोषलक्षण इव दुष्टलक्षणेपि पक्षतावच्छेदकादिनिवेशस्या-
 ध्ययकतां दर्शयति न वा तत्सम्बन्धेनेति । तत्र-पर्वतत्वावच्छिन्ने
 वह्निवावच्छिन्नवह्निसाधने, तस्य-विशिष्टधूमत्वावच्छिन्नस्य, पक्षादौ
 पक्षतावच्छेदकादेर्यादृशसम्बन्धेन विशेषणत्वं यत्राभिमतं तत्र त-
 त्सम्बन्धेन तदवच्छिन्नत्वं निवेद्यमिति भुञ्जितुं तत्पक्षकेत्युक्तम्, प-
 क्षतावच्छेदकादिनिवेशो पक्षादिनिवेशस्याप्रयोजकत्वादिति । वाच्यम्-
 तद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुकदोषलक्षणे निवेशनीयम् । तथाचेति ।
 निर्धह्निः पर्वतो वह्निमानित्यत्र च पक्षतावच्छेदकनिर्धह्निवविशिष्ट-
 पर्वते वह्निवैशिष्ट्यावगाहित्वमनुमितेर्न सम्भवति—स्वविरो-
 धिधर्मधमितावच्छेदककस्वप्रकारकानाहार्यज्ञानस्थानभ्युपगमात् ,
 पर्वतः पर्वतावृत्तिधर्मवानित्यत्र पर्वते पर्वतावृत्तिस्वरूपसाध्यताव-
 च्छेदकावच्छिन्नप्रकारकत्वमनुमितेर्न सम्भवति स्वस्मिन्स्वावृत्ति-
 त्वावच्छिन्नप्रकारकानाहार्यज्ञानस्थाननुभविकत्वात्, एवं पर्वतो वह्नि-
 मावह्नियभिचारिण इत्यत्र वह्नियभिचारस्वरूपहेतुतावच्छेदकाव-
 च्छिन्ने वह्नियप्यत्ववैशिष्ट्यावगाहित्वमनुमितौ न सम्भवति पूर्वा-
 क्युक्तेः, पर्वतो वह्निमान्पर्वतावृत्तेरित्यत्र पर्वते पर्वतावृत्तिस्वरूप-
 हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहित्वं नानुमितेः सम्भवति
 उक्त्युक्तेरिति, यथाविवक्षितानुमित्यप्रसिद्धिप्रयोजकभेदेन नाना-
 स्थले अव्याप्तिकथनम् । न कोपि हेत्वाभासः स्यादिति । तथा
 चापार्थक्यरूपनिग्रहस्थानसत्त्वेन प्रयोक्तुर्निग्रहोपपत्तावपि निर्धह्नि-
 त्वेन पर्वते वह्नेः साधने धूमो दुष्ट इत्यादिव्यवहारो दुरूपपाद इति
 भावः । तादृशानुमितेः—तथाविवक्षितानुमितेः । अप्रसिद्धत्वादिति ।
 आहार्यपरोक्षज्ञानानुपगमादिति भावः ॥

(दी०) अत्र वदन्ति—यद्विषयकनिश्चयस्य विरोधिविषयता-
 प्रयुक्तस्तदुत्तरम् अनुमितौ अनाहार्यमानसज्ञाने वा पक्षताव-
 च्छेदकविशिष्टपक्षे साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यावगा-
 हित्वस्य साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यनिरूपितव्याप्तिविशिष्टहे-
 तुतावच्छेदकविशिष्टहेतुपक्षावगाहित्वस्य च ह्योर्व्यतिरेकस्त-
 त्वं हेतुदोषत्वम् । पक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यादिकञ्च वैज्ञानिकं न तु

वास्तवं ब्राह्मं व्याप्तिश्चान्वयतो व्यतिरेकतश्च वाच्या तादृशाव-
गाहित्वप्रसिद्धिराहार्यज्ञान एवाभ्युपेतव्याऽनन्यगतिकत्वात् ।
एवञ्च वस्तुमात्रनिश्चयादनन्तरं निर्वहित्वविशिष्टे बह्वग्रहेऽपि
न क्षतिस्तस्य विरोध्यविषयकत्वात् । एवं साध्यनिश्चयोत्तरं त-
स्याननुमितावपि मानसज्ञानाविरोधित्वाच्च तादृशि पक्षे तादृश-
साध्यवैशिष्ट्यस्य तादृशसाध्यविरूपितव्याप्तिविशिष्टतादृशहेतुवै-
शिष्ट्यस्य चावगाहिनो ज्ञानस्य यद्विषयं ज्ञानं विरोधिविषयकं
सत्त्वं तादृशज्ञानविरोधित्वं वा हेतुदोषत्वम् । ज्ञानविरोधित्वञ्च
द्विविषयविषयकग्रहविरोधिग्रहविषयत्वम् । एवंत्रिवैव रीति-
रुत्तरत्र सर्वत्र सव्यभिचारलक्षणादावनुसर्त्तव्याऽपि केचित् ।

(गा०) यद्विषयकनिश्चयस्येति । यद्रूपावच्छिन्नविषयकनि-
श्चयस्येत्यर्थः । उत्तरपदस्य उत्तरकालीनार्थकतया तदुत्तरमितिधा-
रूपस्थाप्यानुमितिरूपक्रियाविशेषणमतो द्वितीया । अग्निमकल्पे
तादृशज्ञानरूपक्रियाविशेषणम् , अतो ज्ञानपदमपि सार्थकम् ।
एतद्वं च तादृशनिश्चयपरामर्शकम् , उत्तरपदं चाव्यवहितोत्तरार्थ-
कम् । 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इत्यनेन द्वितीयाधिकरणे उत्तर-
इत्योत्तरकालपरत्वादिति तु न युक्तम् । व्यापकतार्थकस्यात्यन्त-
संयोगस्य प्रकृतेऽविवक्षितत्वात् । अनुमितौ-अनुमितिसामान्ये,
योर्व्यतिरेक इति सम्बन्धः । तत्त्वं-तद्रूपावच्छिन्नत्वम् । अत्र च
ज्ञानानान्तरज्ञाननिष्ठतादृशोभयाभावे तज्ज्ञानीयाया एव विरोधि-
विषयितायाः प्रयोजकत्वात् । विरोधिविषयितायां तादृशनिश्चयी-
त्वकथनं स्वरूपकीर्त्तनमात्रं न तु लक्षणघटकम् , तथाच यद्रूपाव-
च्छिन्नविषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितिसामान्यस्य विरोधि-
विषयताप्रयुक्तोभयाभाववत्त्वं तादृशरूपावच्छिन्नत्वं दोष इति स-
मुदितलक्षणार्थः । बह्वन्यभावविशिष्टहृत्त्वावच्छिन्नविषयकनिश्च-
यानन्तरं हृदो बहिमान्बह्विव्याप्यधूमर्वाश्च इत्याकारकानुमितेः क-
ाचिदप्यनुपस्था घटाद्यनुमितय एव तादृशनिश्चयाव्यवहितोत्तरानु-
मितिसामान्यान्तरगताः, तासु च हृदत्वादिविशिष्टे यद्वह्नित्वाच्च-

चिह्नमवैशिष्ट्यावगाहितं वह्नित्वाद्यवच्छिन्नवह्निनिरूपितव्याप्तिवि-
 शिष्टमन्वाद्यवच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहितं च तदुभयाभ्यामवच्छिन्नप्रक्ष-
 तमेव । तत्र तादृशनिश्चयाविरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वमपि—कनिष्ठ-
 प्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मस्य स्वानन्तरोत्पन्नज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकत्व-
 वच्छेदकधर्माभावप्रयोजकत्वात् । हृत्त्वादिविशिष्टविशेष्यकत्वात्-
 चिह्नमवह्नित्वविशिष्टप्रकारताघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपित-
 प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूताया हृत्त्वावच्छिन्नविशेषकत्वावच्छि-
 न्नाभावीयप्रकारितायास्तादृशवह्नित्वविशिष्टप्रकारकत्वोभयाभावे त-
 थात्वात् । न च तादृशविशिष्टप्रकारकत्वमात्रं न विपरीतनिश्चयप्र-
 तिबन्धकतावच्छेदकम्, अपि तु तद्विशेषितानाहार्थज्ञानत्वं तत्कथं
 तत्प्रकारकत्वाभासस्य तत्राविधविरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वमिति वा-
 च्यम् । विशिष्टाभावप्रयोजकस्य विशेष्यवच्छिन्नविशेषणाभावप्रयोजक-
 त्वादानाहार्थज्ञानत्वाश्रयानुमित्यादिनिष्ठतादृशविशिष्टप्रकारकत्वाभा-
 वस्य विरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वाक्षतेरिति—हृदो वह्निमान्धूमादित्यादौ
 घट्ट्यभावादिविशिष्टहृत्त्वाद्यवच्छिन्ने लक्षणसमन्वयः । (यद्विषय-
 कनिष्ठ्याव्यवहितोत्तरानुमितित्वव्यापको विरोधिविषयिताप्रयुक्तो
 व्यापकत्वविशिष्टसंयोगसंसर्गकवह्नित्वप्रकारकत्वघटितोभयाभाव-
 स्तत्त्वमवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धिस्थलीयहेत्वाभासलक्षणम् ।
 व्यापकत्वाद्यविशेषितसंयोगसंसर्गकवह्नित्वप्रकारकत्वघटितोभयाभावघ-
 टितं सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धिस्थलीयं लक्षणम् । उभयसा-
 धारणमेकलक्षणं तु न सम्भवति—अवच्छेदकावच्छेदेन साध्य-
 सिद्धौ सामानाधिकरण्येन बाधाव्याप्तेः । सामानाधिकरण्येन सा-
 ध्यसिद्धौ सामानाधिकरण्येन बाधातिव्याप्तेरप्रसङ्गात् ।) निर्वह्नि-
 पर्वतो वह्निमानित्यादौ तादृशानुमितेरप्रसिद्धावपि वह्निमत्पवतर्पद-
 रूपाश्रयासिद्ध्यादिविषयकनिश्चयानन्तरप्रसिद्धघटाद्यनुमितिषु अ-
 न्यत्र प्रसिद्धपक्षतावच्छेदकविशिष्टविषयकत्वावच्छिन्नसाध्यत्वो-
 वच्छेदकविशिष्टप्रकारकत्वघटितोभयाभाववत्त्वमक्षतमेवेति तत्र लक्ष-
 णसमन्वयः । न चाहार्यज्ञातमात्रप्रसिद्धस्य निर्वह्निपर्वतत्वमवच्छिन्न-
 विशेष्यकवह्नित्वप्रकारकत्वस्य विरोधिविषयकज्ञानप्रतिबन्धकतानव-
 च्छेदकतया तादृशधर्मावच्छिन्ने वह्न्यादिव्यकारकत्वस्वरूपस्य वि-
 रोधिविषयताप्रयुक्तत्वमप्राणिकमिति वाच्यम् । तादृशत्वमवच्छि-

प्रतिबन्धकान्तरुच्छेदकत्वेपि तद्यापकस्य यद्यत्तत्तत्तद्विच्छेदे । अतिव्या-
 पकत्वमात्रप्रकारकज्ञानत्वस्यैव बह्विधिशिष्टपर्वताविषयकमिच्छावक-
 त्वस्यतावच्छेदकतया व्यापकाभावप्रयोजकस्य सुतरां व्याप्यात्म-
 प्रयोजकतया तादृशविशिष्टविशेष्यकत्वावच्छिन्नवद्भ्याद्विप्रकर्षक-
 वाभावस्य तादृशवेधविषयिताप्रयुक्तत्वस्यावश्यकत्वात् । न च विरो-
 धिज्ञानात्स्वेपि निषाहः पर्वतो बह्विधामित्यादिज्ञानस्यानाहार्यस्यानु-
 श्रयाद्ब्रह्मादिघटिततादृशाहार्यज्ञानसामान्यभावस्यैव निर्वहिविधिो
 श्रयाद्विशिष्टावगाहित्वाभावप्रयोजकत्वं न तु विरोधिविषयत्वस्य
 अन्वद्वयकलूतत्वादिति वाच्यम् । अभावाधिकरणतायामेव विरोधि-
 विषयिताप्रयुक्तत्वस्य निवेद्यतया अधिकरणतानां चाभावाभेदेऽ-
 प्रयिकरणमेवेन भिन्नतया विरोधिज्ञानानन्तरोत्पन्नज्ञाने तादृशवै-
 शिष्ट्यावगाहित्वाभावधिकरणतायां विनिगमनाविरहेण पूर्वज्ञानी-
 विरोधिविषयताया अपि प्रयोजकत्वात् । यद्विषयताप्रयुक्तः
 तादृशोभयाभावस्वरमिदं तयावन्मात्रे कृते ह्यो बहुव्ययत्वानित्या-
 दिज्ञानीयवह्यभावाद्विशिष्टहृदादिविषयिताया इव तदन्तःपाति-
 त्वमभावत्वादिविशिष्टविषयताया अपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकको-
 ष्टप्रविष्टतया प्रतिबन्धतावच्छेदकस्य हृदत्वादिविशिष्टे बहुधादिवै-
 शिष्ट्यावगाहित्वस्य विरहप्रयोजकतया बाधाद्येकदेशे बहुव्ययभा-
 वरूपविशिष्टेऽतिव्याप्तिरिति यद्विषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानु-
 मितिसामान्यस्य विरोधिविषयताप्रयुक्तोभयाभाववत्त्वं निवेशितम् ।
 न च यादृशविशिष्टविषयितासामान्यप्रयुक्तस्तादृशोभयाभावस्तस्व-
 मित्येव सम्यक् हृदत्वादीवीशिष्टविषयितासामान्यान्तर्गतायां हृद-
 त्वादिज्ञानीयविषयितायामुभयाभावप्रयोजकत्वात्स्वादातिव्याप्तेरन-
 न्कशादिति वाच्यम् । पाषाणमयो न बह्विधामित्यादिज्ञानविशि-
 ष्टत्व-पर्वतः पाषाणमय इति ज्ञानस्य पर्वतो बह्विधामित्यादिज्ञान-
 प्रतिबन्धकतया ज्ञानमेवेन विषयतानां भेदाभावात्, पाषाणमय-
 विशिष्टपर्वतादिविषयितासामान्यस्यैव उभयाभावप्रयोजकत्वात्
 अन्वयमयत्वविशिष्टपर्वतादावतिव्याप्तेर्दुर्बारत्वात् । ह्यो बहुव्ययत्ववा-
 नित्याद्विहृदादिविषयकनिश्चयोत्तरोत्पन्नघटानुमितौ विरोधिविषय-
 ताप्रयुक्तोभयाभावस्तस्मात् केवलहृदत्वावतिव्याप्तिरतः सामान्यपर्व-
 तपरिपूरकत्वं स्यादिति । हृदत्वादिनिश्चयानन्तरोत्पन्नानुमितिसामान्या-

स्मर्त्तायां इदं इत्यादिनिश्चयानन्तरजात-इदो वृद्धिमान् वृद्धिप्राप्त्य-
 धूमवांश्च-इत्याद्यनुमितौ विरोधविषयिताप्रयुक्ततादृशोभवात्ता-
 सस्वाभातिध्यासिः । द्रव्यत्वादिना बह्व्यभावादिशब्दहृदादिविषय-
 कनिश्चयानन्तरमुक्तसमूहालम्बनानुमित्युत्पत्त्या तादृशविशिष्टस्यप्रि-
 दोषत्वानुपपत्तेरनो यत्पदं यद्रूपवाच्छिन्नपरतदोषवर्णितम् । अ-
 ह्व्यभावादिशिष्टहृदादिविषयकस्य इदो वृद्धिमान्भवेति ज्ञानस्वा-
 नन्तरं तादृशसमूहालम्बनानुमित्युत्पत्त्या तद्वापताद्व्यवस्थामतो वि-
 श्रयेति । अनाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितसंशयान्यज्ञानपरम्, ते-
 नाहार्यस्याप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितस्यापि दोषविषयकनिश्चयस्यान-
 न्तरं तादृशानुमितावपि न क्षतिः । दोषविषयकनिश्चयानांशे सति
 तादृशानुमितेरुत्पत्त्या तद्दोषापाप्सिरतो अव्यवधाननिवेशः । एवं
 दोषविषयकलौकिकनिश्चयाव्यवहितपूर्वमनुमित्युत्पत्त्या तद्दोषः स्या-
 द्विति अतो उत्तरंति । तत्सामानाधिकरण्यमनुमितौ निबन्धमतः
 एकस्य बाधानिश्चयानन्तरमन्यस्यानुमित्युत्पत्तावपि न क्षतिः । बाध-
 निश्चयानन्तरं पक्षनावच्छेदकावच्छिन्ने साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
 साध्यादिप्रकारकस्याहार्यस्य लौकिकस्य च प्रत्यक्षस्योत्पत्त्या
 तादृशज्ञानसामान्यमुपेक्ष्यानुमितिसामान्यनिवेशः ।

यत्साध्यकयत्पक्षकयत्तु कस्यले यादृशदोषविषयकनिश्चयानन्त-
 रं कस्याप्यनुमितिनं जाता तत्र तादृशानुमितेरप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिर-
 तोऽनुमितिस्यलेऽनाहार्यदोषविशेषाजन्यज्ञानं निवेश्य कल्पान्तर
 माह अनाहार्येति । तथाच तादृशानुमित्यप्रसिद्धिर्यत्र तत्र तथा
 विद्यमानसोपनीतमानात्मकमादायैव लक्षणं सङ्गमनीयमिति भावः
 बाधादिनिश्चयानन्तरमाहार्यसाध्यादिप्रकारकस्यात्पत्त्या असंभवोऽ-
 व्याप्तिर्वैत्यतो अनाहार्येति । शङ्को न पीत इत्यादिनिश्चयानन्तरं शङ्का
 दौ पीतत्वादिप्रकारकस्य दोषविशेषजन्यत्वाद्भावादेरुत्पत्त्या शङ्कः पीत
 शङ्कत्वादित्यादिस्थलीयबाधादावव्याप्तिरतो मानसेति । मानसपद
 दोषविशेषाजन्यज्ञानपरम् । तेन नाहं गौर इत्यादिनिश्चयानन्तरं मि-
 थ्याज्ञानजन्यघासनादिरूपदोषजन्यस्यात्मविशेष्यकगौरत्वादिप्रकार-
 कमानसस्योत्पत्त्यापि अहं गौरः आत्मत्वादित्यादिस्थलीयबाधादं,
 नाव्यासिः । एतेन अहंसाध्यपक्षहेतुकस्यले दोषविषयकनिश्चया-
 नन्तरं विरोधिकाद्यन्यादिविषयान् मानसाज्ञानं कदापि न जातं तत्रा-

प्राप्तिरिवपि निरस्तम् । तत्राप्यनुमितिशाब्दकोचाधिकमादाय लक्ष-
णमनसम्भवात् । पक्षतावच्छेदकेत्यादिद्वन्द्वनिवेशव्यावृत्तिः पू-
रिंकरीत्या बोध्या । विरोधिविषयताप्रयुक्तानिवेशनप्रयोजनं स्वय-
म्बोधयति । यत्र विषयविशेषे समूहालम्बनज्ञानं न कस्यापि जातं
तत्र पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाविशिष्टसाध्य-
प्राप्तिविशिष्टहेतुवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावरूपविशिष्टाभावमुपेक्ष्योभ-
यभावः स्वीकृतः । तादृशोभयाभावप्रयोजकविरोधिविषयितावच्छे-
दरूपविशिष्टविषयिताव्यापकं तद्रूपावच्छिन्नत्वं दोषत्वमित्यस्य ल-
भकत्वेपि यथासंनिवेशे न वैयर्थ्यम् ।

ननु काञ्चनमयः पर्वतो वह्निमान्धूमदित्यादौ पक्षतावच्छेदक-
विशिष्टपक्षाद्यप्रसिद्ध्या विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यादिवैशिष्ट्यावगा-
हित्वाद्यप्रसिद्धिरित्याश्रयादावव्याप्तिरित्यत आह पक्षतावच्छे-
दकेति । आदिपदासाध्यतावच्छेदकवैशिष्ट्यादिपरिग्रहः । वैहानिक-
मिति । तत्प्रकारेण ज्ञायमानत्वमित्यर्थः । तथाच पर्वतादेः काञ्च-
नमयत्वादिवैशिष्ट्यस्य वास्तविकस्य विरहेऽपि तेन रूपेण ज्ञाय-
मानत्वमादाय लक्षणसमन्वय इति भावः । न च हृदो न वह्निमानि-
यादिनिश्चयानन्तरं जायमाने हृदो द्रव्यं जलमयं वह्निमदित्याका-
शकसमूहालम्बनं हृत्वादिना ज्ञायमाने वह्न्यादिवैशिष्ट्यावगाहि-
तत्सत्त्वावसम्भव इति वाच्यम् । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ना या पक्ष-
विशिष्टविषयता तन्निरूपिता या साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्य-
कारता या च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यप्रकारता तन्निरू-
प्यतव्याप्यत्वप्रकारतानिरूपितहेतुनावच्छेदकावच्छिन्नहेतुप्रकारता
प्रतियोगितयोरवगाहितान्तद्वयन विवक्षणात् । विशिष्टविषयता-
प्रसिद्धावपि पर्वताद्यंशे काञ्चनमयत्वाद्यवगाहितमविषयताया स्व-
निकरणकाञ्चनमयत्वाद्यवच्छिन्नायाः प्रसिद्ध्या लक्षणसमन्वयात् ।
व्याप्तिप्रकारतास्थाने च निरूप्यनिरूपकभावापन्नव्याप्तिघटकतत्तत्प-
दार्थप्रकारता निवेशनीया, तेन धूमवान्वहेरित्यादौ वह्न्याव्यापकधूम-
सामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेरप्रसिद्धावपि न क्षतिः ।

नन्वत्र व्याप्तिपदेनान्वयव्याप्तिश्चेदुच्यते तदा स्वतिरेकव्याप्ति-
ज्ञानविशोभिनि साध्यादिनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वादिरूपानुपसंहारि-
कत्वकसिद्धतादृशज्ञानस्यान्वयव्याप्तिविरोधित्वात् । स्वतिरेकव्याप्ति-

विषयज्ञे च हेतुनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वात्साध्यताच्छेदकमिष्टहेतु-
समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादावध्यासिस्तज्ज्ञानस्य
प्राह्याभावाद्यनवगाहितया व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानविरोधित्वे मानाभा-
वत् आह व्याप्तिश्चेति । अन्वयतः-अन्वयनिरूपिता प्रकृतहेतुनिष्ठ
प्रकृतसाध्यनिरूपितेति यावत् । सा चात्यन्तान्योन्याभावभेदेन भिन्ना
अव्यभिचारितसामानाधिकरण्यारूपेण नानाविधैव प्राह्या । अतोऽ-
व्यभक्ताभावादिगर्भव्याप्तिज्ञाने अन्योन्याभावादिगर्भव्यभिचारज्ञानस्य
व्यापकताज्ञाने साध्याभाववद्वृत्तित्वादिज्ञानस्य प्राह्याभावाद्यनवगाहि-
तयाऽविरोधित्वेपि न क्षतिः । व्यतिरेकतः-व्यतिरेकनिरूपिता साध्या-
भावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपा प्राह्या-व्याप्तिपदेन वि-
षयज्ञानीया, तथाच तत्र व्याप्तिप्रकारतानिरूपितहेतुतावच्छेदका-
वच्छिन्नप्रकारताप्रतियोगित्वकूटाभावो निवेशनीय इति भावः ।

अनु निर्वह्निः पर्वतो षड्द्विमानित्यादौ पक्षनावच्छेदकविशिष्टे
साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वमेवाप्रसिद्धमिति कथं
लक्षणसम्बन्ध इत्यत आह तादृशावगाहित्वप्रसिद्धिरिति ।
आहार्यज्ञान एवेति । निर्वह्नित्वविशिष्टे षड्द्विप्रत्यक्षं जायतामित्याकारके-
च्छाज्जन्मप्रत्यक्ष एवेत्यर्थः ।

विरोधिविषयताप्रयुक्तवनिवेशप्रयोजनमाह एवञ्चेति । विरो-
धिविषयताप्रयुक्तवनिवेशने चेत्यर्थः । न क्षतिः-न निर्वह्निः पर्वतो
षड्द्विमानित्यादौ घटादावतिव्याप्तिः, तस्य-घटादिनिश्चयस्य-विरोधय-
विषयत्वात्-स्वानन्तरानुमितिसामान्यनिष्ठतादृशाभयाभावप्रयोज-
कविरोधिविषयताकत्वविरहात् । षड्द्विप्रत्यक्षतादिविषयकसमूहा-
लम्बनात्प्रकघटादिनिश्चयानन्तरजातज्ञाननिष्ठतादृशाभयाभाववश-
स्य तज्ज्ञानीविरोधिविषयताप्रयुक्तत्वेपि घटादिनिश्चयाव्यवहितोत्त-
रानुमितिसामान्यान्तर्गतसमूहालम्बनात्प्रकघटादिनिश्चयाव्यवहि-
तोत्तरानुमितौ विरोधिविषयताप्रयुक्तोभयाभाववशविरहात्प्रसिद्धा-
सिरिति भावः । प्रयोज्यप्रयोजकभावज्ञानुभवसिद्धः स्वरूपसम्बन्ध-
विशेषः ।

विरोधिपदप्रयोजनमाह एवमिति । अनुमितावपीति । न क्षतिः,
तस्य विरोधयविषयकत्वावित्यनुषज्यते । न क्षतिः-न साध्यवशवच्छे-
दव्याप्तिः । विरोधिविषयतापदेन तादृशाभयाभाववशविरहात्प्रसिद्धा-

छेदककोटी यद्रूपावच्छिन्नज्ञांशे यद्रूपावच्छिन्नत्रैशिशुष्यावभाहित्वं नि-
 श्चं तद्रूपावच्छिन्नविषयितानिरूपिततद्रूपावच्छिन्नाभावतस्याप्य-
 यतरविषयितायाः स ष्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्ष-
 मवच्छेदकावच्छिन्नविषयितान्यविषयिताया वा विवक्षितत्वादिनि-
 श्चः । न च सिषाद्यविषाधीनार्यां साध्यनिश्चयानन्तरसमूहालम्बना-
 मिती तादृशोभयाभावासत्वात् सिद्धविषयेऽतिप्रसङ्ग एव ना-
 श्च, एवं पक्षे साध्यनिश्चयोत्तरं तदतिरिक्ताविषयकसाध्यविधेयका-
 मितेरनुत्पादेपि पक्षांशे साध्यांशे वा अधिकावगाहिन्या अनुमिते-
 साध्यधर्मिणावच्छेदकतापन्नपर्वतत्वावच्छिन्नधर्मिताकाम्यविधेय-
 प्रनुमितेः साध्यावच्छिन्नपक्षविधेयकानुमितेश्चोत्पत्त्या तत्रोभयाभा-
 तसत्त्वादिपि नातिप्रसङ्गप्रसक्तिरिति वाच्यम् । यत्र सिषाद्यविषाद्य-
 मत् सिध्युत्तरं तादृशानुमितिः कदापि न जातातत्रैवातिव्याप्ति-
 सम्भवात् ।

द्वितीयकल्पे विषयितामात्रं निवेद्यं न तु विरोधिविषयतापर्य-
 तमित्याशयेनाह मानसङ्गानेति । साध्यनिश्चयस्येत्यादिः । मेयत्व-
 विशिष्टव्यभिचारादिवारणाय यथाभूतविशिष्टान्तरघटितत्वनिवेशे
 पदशितव्यभिचारघटितबाधाघट्यापत्या विशिष्टान्तरविषयित्वाप्र-
 योज्यस्वविषयिताप्रयोज्यतादृशोभयाभावप्रयोजकाभावाधिकरणता-
 स्वरूपं तादृशविशेषणं निवेद्यम् । मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिवि-
 यिताप्रयोज्याया उक्तोभयाभावप्रयोजकस्यापत्याघट्यावभाहित्वाभाव-
 तायाः शुद्धव्यभिचारादिविषयिताप्रयोज्यत्वनियमेन न मेयत्ववि-
 ष्टव्यभिचारादौ विशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्यस्वविषयिताप्रयो-
 अनिरुक्तोभयाभावप्रयोजकभावाधिकरणताकत्वमिति नातिप्रसङ्गः ।
 पदशितव्यभिचारघटितबाधादिविषयिताप्रयोज्यायाः पक्षे साध्या-
 भाहित्वाघभावाधिकरणतायास्तद्व्यघटकव्यभिचारादिविषयित्वाप्र-
 योज्यत्वेन तत्संग्रहः । न च विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यवसाप्रहप्रतिब-
 धकतावच्छेदिकायास्तादृशबाधादिविषयितान्तःपातिव्यभिचारादि-
 षयिताया अपि तादृशबाधादिविषयिताप्रयोज्यायां विशिष्टपक्षे वि-
 शिष्टसाध्यवैशिष्ट्यावभाहित्वाघभावाधिकरणतायां प्रयोजकतया
 तादृशबाधादेर्दुःसङ्ग्रह इति वाच्यम् । यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरविषयि-
 त्वावस्थापकरूपावच्छिन्नप्रयोग्यत्वनिवेशेन क्व तत्सङ्ग्रहसम्भवात् ।

व्यभिचारादिविषयितायाः बाधविषयतान्तःपातिविषयतांमात्रकृत्वि-
 पेणैवोपदर्शितसाध्यवत्ताग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया तेनैव रूपेण
 तादृशासाध्यावगाहितविरहवत्ताप्रयोजकत्वात्, तादृशस्य च रूपस्य
 बाधादिविषयतान्तःपातिव्यभिचारादिविषयतासाधारण(स्य) व्य-
 भिचारादिरूपविशिष्टविषयताव्यापकत्वात्, तस्यापकरूपावच्छि-
 ष्टाप्रयोज्यत्वस्योक्तबाधादिविषयताप्रयोज्यउक्तसाध्यावगाहित्वाभावा-
 वत्तायामभूतत्वात् । मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिविषयताया येन रूपे-
 ण व्याप्त्यादिग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकता तद्रूपेण निरुक्तविषयता-
 त्वव्यापकेन मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिविषयतास्तःपातिव्यभिचारा-
 दिविषयतायाः मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिविषयताप्रयोज्यव्या-
 प्यवगाहित्वाभाववत्तायां नियमतः प्रयोजकत्वात्तातिप्रसङ्गावकाशः ।
 बाधस्वप्रतिपक्षादिविषयकज्ञानस्य नानाविधबाधादिविषयकज्ञानस्य
 चाऽनन्तरं जातायां घटाद्यनुमितौ बाधादिविषयताप्रयोज्याया अभा-
 वाधिकरणता तस्या विशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यत्वेऽपि (स्व)पूर्व-
 वृत्तिज्ञानीयविरोधिविषयताया एव स्वनिष्ठप्रतिबन्धतावच्छेदकाभा-
 वाधिकरणताप्रयोजकत्वात् । एकैकविधबाधादिमात्रज्ञानानन्तरजा-
 तज्ञाने या तत्तद्बाधादिविषयत प्रयोज्यावगाहित्वाभावाधिकरणता
 तस्या विशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्यतया बाधादौ लक्षणसमन्वयः ।
 व्यभिचारघटितबाधादिविषयिताप्रयोज्याया दीधितिकारोकोभया-
 भावाधिकरणताया व्याप्त्याद्यवगाहिताविरहप्रयोज्यत्वेन यत्किञ्चि-
 द्विशिष्टान्तरविषयितात्वव्यापकरूपावच्छिन्नतादृशविषयतान्तःपाति-
 व्यभिचारादिविषयताप्रयोज्यत्वनियमात्तत्सङ्गहाय तादृशोभयाभा-
 वप्रयोजकाभावाधिकरणतापर्यन्तनिवेशः । तथासति दर्शितोभया-
 भावाधिकरणताया उक्तरूपावच्छिन्नव्यभिचारादिविषयताप्रयोज्यत्व-
 नियमेऽपि तादृशोभयाभावप्रयोजकसाध्यादिमत्तावगाहित्वाभावाधि-
 करणताया उक्तरूपावच्छिन्नव्यभिचारादिविषयित्वाप्रयोज्यत्वेन ता-
 दृशबाधादेः सङ्गहात्तद्बाधादिविषयताप्रयोज्यस्य साध्यादिमत्तावगाहि-
 ताविरहस्य स्वप्रतिपक्षादिविषयिशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यत्वनियमा-
 द्दसम्भवः स्यादित्युभयाभावप्रयोजकाभावे विशिष्टान्तरविषयत्वप्र-
 योज्यत्वनिषेधे तादृशोभयाधिकरणतायां तत्किञ्चिदः । तथास्वत्य-
 चिकरणताया अधिकरणनिषेधे भिन्नतया पूर्ववर्तिनिष्ठप्रतिबन्धकता-

च्छेदकधर्मस्यैव तदुत्तरोत्पत्तिनिष्ठप्रतिबन्धयतावच्छेदकधर्माभावाधि-
रणताप्रयोजकत्वेनैव बाधादिनिश्चयोत्तरोत्पत्तानुमितिनिष्ठसाध्या-
मस्वावगाहित्वाभावाधिकरणतायां सम्प्रतिपक्षान्याहशबाधादि-
विषयताया अप्रयोजकत्वेन सामञ्जस्यात् ।)

अथैतादृशोभयाभावघटितलक्षणकरणेपि केवलनिर्वहित्वादिपक्ष-
वह्न्यादिसाध्यकस्थलीयनिर्वह्निनिष्ठवह्न्यभावादिरूपबाधाविदोषे-
व्याप्तिः-तादृशबाधादिस्थलीयवह्न्यभावरूपबाधज्ञानस्याप्रतिबन्ध-
यता तदीयविषयतायाः प्रतिबन्धकतानवच्छेदकतया तथाविधोभ-
भावाप्रयोजकत्वात् । तस्य दोषत्वानुपगमे च तादृशदेतौ दुष्टत्व-
व्यहाराणुपपत्तेः । इष्टापत्तौ च निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादावपि
सम्भवेनेतादृशप्रयासवैफल्यञ्च । न च तत्राभाववान्वहिमा-
त्यनाहार्यज्ञानस्य प्रसिद्ध्या तत्प्रतिबन्धकीभूतस्याभाववाञ्छित-
विरत्यादिज्ञानस्य विषय एव दोष इति वाच्यम् । अभाववत्त्वसा-
माधिकरण्येन निर्वह्निवत्त्वग्रहस्य तादृशवह्निमत्त्वग्रहाविरोधित्वात् ।
भाववत्त्वावच्छेदेन वह्न्यादिमत्ताग्रहाविरोधित्वेपि तादृश-
वह्न्यादिमस्वावगाहित्वस्य वह्न्यभावादिमत्त्वरूपपक्षतावच्छे-
दकविशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाव्यापकतया तद्वच्छिन्नप्र-
बन्धकतावच्छेदकविषयितायास्तथाविधोभयाभावाप्रयोजकत्वा-
त्तद्विषयस्य दोषत्वानुपपत्तेः अभाववत्त्वावच्छेदेन निर्वह्निवत्त्वग्र-
हस्य म्भरूपतया तद्विषयकविशिष्टस्यैवाप्रसिद्धेः । एवं वह्निमहि-
ष्टविरत्यादिस्थलीयदोषे नितरामव्याप्तिः । वह्निमहिष्टवह्निमत्त्वा-
त्तत्र दोषत्वसम्भवात्तद्विषयकज्ञानस्य च क्वचिदपि प्रतिबन्ध-
योगात् । एवं यत्र निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादौ पर्वतत्वादि-
मानाधिकरण्येन वह्न्यभावादिमत्त्वस्य पक्षतावच्छेदकघटकता-
त्पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन वह्न्यादिमत्त्वं न दोषः । विक्रि-
पक्षग्रहाद्यविरोधित्वेनाश्रयासिद्ध्यादिरूपतानुपपत्तेः, उक्तरीत्येतदु-
पानाक्रान्तत्वाच्च । पर्वतत्वावच्छेदेन वह्न्यादिमत्त्वमप्रसिद्धं
ह्निवत्त्वपर्वतादिरपि सत्त्वात् । नापि पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन
पर्वतत्वावच्छेदेन वा वह्न्यभावादिमत्त्वरूपबाधाविदोषः-तज्ज्ञानस्य
पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाव्यापकविषयितावच्छि-
न्मोक्षच्छिन्नाप्रतिबन्धकतया तत्र लक्षणगमनायोगात् । नापि व-

पर्वतत्वावच्छेदेन बहुभ्यभाषादिमत्त्वम् अप्रसिद्धत्वादिति तत्र न कीर्त
दोषः स्यात् ।

यत्तु प्रयुक्तत्वं व्यापकत्वं याद्विषयकनिश्चयनिष्ठविरोधिषिय
तायाः उभयाभावव्याप्यत्वं च स्वाश्रयतादृशानिश्चयाद्यवहितोत्तर
नुमितित्वसम्बन्धेन, तादृशसम्बन्धलाभायैव तदुत्तरमनुमितावित्य
कम् । एवं च विरोधिषियवकयद्विषयकनिश्चयाद्यवहितोत्तरानुमि
तित्वव्यापकस्तादृशाभाव इति पर्यवसितम् । एवं च निर्वह्निर्वहि
मानित्यादिकथलीयवाघादेर्विषयितायां स्वरूपसम्बन्धरूपोभयाभा
प्रयोजकत्वांसंभवेपि निरुक्तोभयाभावप्रतियोगितावच्छेदकक्रादौ यत्र
वाच्छिन्नविशेष्यकयद्रूपावच्छिन्नप्रकारकत्वं निविष्टं तद्रूपावच्छि
विशेष्यकतद्रूपावच्छिन्नाभावतद्याप्याभ्यतरकत्वस्यैव विरोधिषि
धित्वार्थकतया तत्र लक्षणं सुसमन्वयमेष तादृशप्रयोजकत्वस्यानि
वेशात् । न चैवं तत्र यस्तुमात्रेऽतिव्याप्तिर्बुधैरैव तादृशोभयाभा
स्य विरोधिषियकसमुहालम्बनरूपघटादिविषयनिश्चयाद्यवहितो
त्तरानुमितित्वव्यापकताया अक्षतत्वादिति वाच्यम् । विरोधि
षियतानतिरिक्तवृत्तियद्विषयताशालिनिश्चयस्य निश्चयान्तेन
विवक्षितत्वात् । घटादिविषयतायास्तत्र निरुक्तविरोधिषियतान
तिरिक्तत्वविरहात् । न चैवं विरोधिषियतानतिरिक्त
वृत्तियदीयविषयिता तत्त्वमित्येतावतैव सामञ्जस्ये शेषवै
यर्थ्यमिति वाच्यम् । यत्र पर्वतादिसामानाधिकरण्येन बहुभ्यादेः
साध्यता तत्र पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन बहुभ्याद्यभावादि
मत्त्वस्य विषयिताया निरुक्तविरोधिषियतानतिरिक्ततया तत्राति
व्याप्तिवारकतयाऽशेषसार्थक्यात् । तदुपादान तादृशबहुभ्यभावादि
मत्त्वविषयनिश्चयानन्तरं पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन बहुभ्या
द्यनुमित्युत्पत्त्या तादृशानुमितौ तथाविधोभयसंश्लेषातिव्याप्यत्व
काशादिति ।

तदुच्छेदम् । निर्वह्निः पर्वतो बह्विमानित्यादौ यत्र पर्वतत्वा
दिसामानाधिकरण्येन बहुभ्यभावादेः पक्षतावच्छेदकघटकता पर्वत
त्वसामानाधिकरण्येन बहुभ्यादिमत्त्वस्य विशिष्टपक्षग्रहाविरोधित्वे
नाभ्यासिध्यनात्मकस्य हेतुभासास्तरताभयेनासम्बन्धोभयाभावस्य
निरुक्तविरोधिषियतानतिरिक्तवृत्तिविषयिताकतयाऽतिव्याप्तिः ।

तदानीं यथावत्प्रतियोगितावच्छेदकमर्थे यद्रूपविशिष्टं येन सम्भवेन यद्रूपावच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहित्वं निवेप्यते तद्रूपावच्छिन्नविषयकतद्रूपावच्छिन्नप्रकारकानुमितित्वावच्छिन्ननिरूपितप्रतिबन्धतावच्छेदकत्वरूपविरोधित्वस्य विषयतायां निवेशे तु शेषवैषम्यम् । उक्तरीत्या निर्बह्विह्विमानित्यादिस्थलीयत्वेऽव्याप्तेश्च । यस्तु पक्षतावच्छेदकविशिष्टं निरुक्तसाध्यहेतुवैशिष्ट्यावगाहित्यावृत्तिविषयतैव विरोधिविषयतापदार्थः । तथाच यन्निरूपितादृशविषयताशालिनिश्चयोत्तरानुमितित्वव्यापकः उभयाभावत्वमिति समुदायार्थः । निश्चयत्वं च विशेषणविशेष्यतावच्छेदभावानापक्षविरोधिकोऽद्वयप्रकारकएकधर्मिशेष्यकज्ञानान्पक्षात्वम् । कोटिद्वये विशेषणविशेष्यतावच्छेदकभावानापक्षत्वनिवेशात्तद्विह्वः पर्वतो वह्निमानित्यादौ पक्षतावच्छेदकविशिष्टसाध्यादिशिष्टप्रवृत्तस्य एकत्र विरोधिव्यप्रकारत्वनियमेपि न तादृशवैशिष्ट्यावगाहिनिस्रयाप्रसिद्धिः । यदीयविषयिता तादृशनिश्चयावृत्तितत्त्वमित्येतावत्कृते ह्रदो वह्नियव्याप्यधूमवानित्यादौ ह्रदनिष्ठवन्हावादिमत्त्वेऽतिव्याप्तिः । घन्त्यादिव्याप्यवस्तानिश्चयस्यापि घन्त्यादेनिश्चयवत् कार्यसहभावेन वह्न्यभावादिप्रवृत्तिविरोधित्वावृत्तिसहभावादिमत्त्वविषयितायास्तादृशनिश्चयावृत्तित्वादिति न शेषवैषम्यमिति ।

तदपि न । वह्नियव्याप्यधूमवह्नियव्याप्यव्याप्यत्वात् ह्रदो वह्न्यभावात्तानित्येतादृशाहार्यज्ञानोपगमे च घह्वयभावादिमत्त्वविषयिताया वह्नियव्याप्यादिमत्त्वनिश्चयवृत्तितया उक्तातिव्याप्यनवकाशेन शेषार्थकयानुपपत्तेः । वह्निमान्वह्नियव्याप्यत्वात् ह्रदो वह्न्यभाववानित्येतादृशाहार्यसाध्यादिवैशिष्ट्यनिश्चये ह्रदो वह्निमानित्यतिस्थलीयत्वादिविषयितासत्त्वेनासंभवप्रसङ्गाच्च । घह्वयादिरूपधर्मितावच्छेदकानवच्छिन्नवह्न्यभावादिविशेषितह्रदादिनिरूपितविषयितायाः साध्यादिनिश्चयावृत्तित्वेपि घटादिनिरूपितविषयितायां अपि शेषविषयितावच्छिन्नाया विषयितायाः साध्यादिनिश्चयावृत्तितया घटादाद्युदासीने अतिव्याप्तेर्कारणाय तादृशविशिष्टविषयितासंभार्यं तादृशनिश्चयावृत्ति तादृशविशिष्टनिरूपितविषयितायां च विरोधिविषयित्वेनेन विषयविषयिताऽप्रतीकारात् । अभावावृत्तिय-

दीयविषयितासामान्यं तादृशनिश्चयावृत्तिं तदीयविषयिताया एव
विषयक्षणेन निर्वाहेपि विरोधियद्विषयताशक्तिनिश्चयोत्तरानुमिति-
सामान्ये द्वयोर्धर्मतिरेक इत्यभिप्राय यद्विषयकनिश्चयस्येत्यादिषु-
क्ताभिधानस्य ग्रन्थकाररीतिविरुद्धत्वात् ।

एतेन विषयिताया उभयाभाषप्रयोजकत्वं तादृशोभयाभावप्रति-
योगितावच्छेदकत्वं यद्रूपविशिष्टे येन सम्बन्धेन यद्रूपावच्छिन्नवैशि-
ष्ट्यावगाहित्वघटितं तद्रूपावच्छिन्नविशेष्यकतत्संसर्गकतद्रूपावच्छि-
न्नप्रकारकत्वविशेषितेनानुमितित्वेनानाहार्यलौकिकसन्निकर्षाद्यजन्य-
ज्ञानत्वेन घाऽच्छिन्ना या प्रतिबन्धता तन्निरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेद-
कत्वम् । एवं च यादृशविशिष्टविषयिता निरुक्ततथाविधोभयाभाव-
प्रयोजकताभ्रयस्तादृशत्वमेव लक्षणम् । विषयितादौ विरोधित्वा-
दिकथनं तु स्वरूपाख्यानमात्रमिति प्रलपितमप्यनादेयम् । निर्बहि-
र्वह्निमानित्यादिस्थलीयदोषस्योक्तयुक्त्या दुःसंप्रहत्वात् ।

अत्र केचित् कश्चिदित्यन्ताग्रिमकल्पे दीधितकृतां न निर्भरः ।
निर्बहिर्वह्निमानित्यादिस्थलीयदोषासंप्रहेणास्वरसस्याग्रिमकल्पे क-
श्चिदित्यनेनेव अत्रापि कल्पे षडन्तीत्यनेन सूचित्वात् । निर्भरस्तु केचि-
दित्यादिकल्प एव, अत एव तत्र प्रकर्षबोधनाय प्राहुरित्युक्तमिति ।

परे तु घटाद्यभावादिधर्मितावच्छेदककवह्वयादिज्ञानं प्रति तद्धर्मि-
तावच्छेदककवह्वयभावादिमत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वे कल्पनीये धर्मिता-
वच्छेदकमेवेन तत्कल्पनाप्रयुक्तलाघवानुरोधेन धर्मितावच्छेदक-
धर्माननिवेश्य अनाहार्यवह्वयादिविशिष्टबुद्धित्ववह्वयभावादि-
निश्चयत्वाभ्यां समानधर्मितावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्यैव प्रति-
बन्धकभावः कल्प्यते । एवं च तद्देशनिष्ठस्य पूर्ववर्तिप्रतिबन्ध-
कनिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकसम्बन्धस्य उत्तरवर्तिनिष्ठप्रति-
बन्धतावच्छेदकसम्बन्धेन तादृशासम्बन्धित्वं प्रति प्रयोजकतया व-
ह्वयभावादिप्रकारकज्ञानियधर्मितावच्छेदकताव्यविषयतायास्तदुत्त-
रोत्पन्नाहार्यवह्वयादिप्रकारकज्ञानस्य वह्वयभावादिधर्मितावच्छेदक-
कत्वविरहप्रयोजकत्वात् वह्वयभावादिविशिष्टे वह्वयादिवैशिष्ट्या-
वगाहित्वविरहस्य वह्वयभावादिधर्मितावच्छेदककवह्वयभावादिप्रका-
रकनिश्चयाव्यविषयताप्रयुक्तत्वमङ्गतमेवेति तादृशानिश्चयविषयस्य
दोषत्वमप्यः इतमेकान च धर्मितावच्छेदकनिष्ठप्रत्यासत्त्या विपर्ययि

गनस्य प्रतिबन्धकत्वे निर्वहिविशेष्यकवहिवत्पक्षे मे जायतमित्या-
 कारकेच्छाजन्यस्य निर्वहिवहिविमात्रघटाभाववाञ्छा वहिविमात्रघटा-
 र्थज्ञानस्य विपरीतज्ञानप्रतिबन्धतावच्छेदकानाकाङ्क्षतत्वा घटाभा-
 वान्महत्त्वभावधानित्यादिविषयकाले तथाविधेच्छासत्वे घटाभाव-
 विशिष्टविशेष्यकवहिविज्ञानं मे जायतामित्याकारकेच्छा विनैव तद-
 ज्ञानापत्तिरिति वाच्यम् । यतः सामान्यतो बहुधाविधानेच्छावि-
 शिष्टान्यस्वरूपमनाहार्यत्वं न प्रतिबन्धतावच्छेदककोटौ निवेशनी-
 यम्, किन्त्वाहार्यज्ञानोपपत्त्यर्थं विशेष्यतानिष्ठं बन्धविशेष्यता-
 वच्छेदकत्वं तद्वच्छेदकतावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-
 गिताकवह्वयादिज्ञानेच्छाविरहस्य या स्वाभ्यवहितप्राक्संज्ञावच्छिन्ना-
 धेकरणता तद्विशिष्टधर्मितावच्छेदकताया एव प्रतिबन्धतावच्छेद-
 कत्वसम्बन्धत्वमुपेयते । तादृशेच्छाविरहस्य प्रतिबन्धकविशेषणत्वमे-
 वा विशेषणताविशेषधर्मितावच्छेदकताघटितसामानाधिकरण्य-
 सम्बन्धेनोपगन्तव्यम्, उक्तस्थले च घटाभावादौ तादृशेच्छाविरह-
 ए सत्त्वाशोक्तापात्तः । अन्यत्राधिकमनुसन्धेयमिति वदन्ति ।

निर्वहः पर्वतो वहिविमात्र्याविस्थलियदोषसाधारण्याय प्रका-
 षन्तरेण वर्णयतां केषाञ्चिन्मतमाह तादृशपक्ष इति । पक्षतावच्छे-
 कविशिष्टपक्ष इत्यर्थः । तादृशसाध्य इति । साध्यतावच्छेदकवि-
 शिष्टसाध्येत्यर्थः । तादृशहेत्विति । हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेत्वित्वा-
 तः । ज्ञानस्य विरोधिविषयकं यद्विषयकं ज्ञानामिति योजना । ज्ञान-
 मनसामान्यम्, तेन घटादिविषयकस्य कस्यचित्समूहालम्बनस्य ता-
 दृशज्ञानविरोधिवाद्यादिविषयकत्वेपि नातिप्रसङ्गः । स्वावच्छिन्न-
 विषयकत्वव्यापकतादृशज्ञानविरोधिविषयिताकधर्मवत्त्वमिति क-
 ष्णतार्थः ।

अत्र च विषयितानिष्ठं स्वरूपसम्बन्धरूपतादृशज्ञानविषयवि-
 षयकप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात्प्रकतादृशज्ञानविरोधित्वमेव
 निवेशनीयं न तु विषयनिष्ठं निर्वहिवत्तादृशज्ञानविरोधित्वं तस्यैव
 प्रसङ्गत्वसम्बन्धेन शेषवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अत्र च विषयनिष्ठरूप-
 ष्यतादृशज्ञानविरोधित्वस्यैतदपेक्षया लघुतया तद्वैकल्यात् ता-
 दृशज्ञानविरोधित्वं चेति । तादृशज्ञानविरोधित्वं यदि तादृशज्ञान-
 प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वावच्छिन्नविषयिताकधर्मवत्त्वं तदा पूर्वो-
 क्त-
 त-
 त-
 त-
 त-

दक्षयन्निशुचार्थं एव पर्वतस्योपनिर्वाहः पर्वतो बहिर्भावित्यादिस्य-
 लीयवोवादेयाति तादृश्यमित्येति तन्निर्वाहः तद्विज्ञानविशेषोऽपि चेतः ।
 तद्विषयविषयकेति । तथा च निर्वहः पर्वतो बहिर्भावित्यादौ तादृश-
 ज्ञानविरोधिज्ञानाप्रसिद्धाप्रतिः तद्विषयविषयकस्य निर्वहः पर्वतो बहि-
 र्भावित्यादिविज्ञानस्य प्रतिबन्धकं यद्विज्ञानित्यादिविज्ञानं तद्विषयतामा-
 दायैव बहिर्भावित्यादिरूपतरस्थलीयाभ्यासिज्यादौ लक्ष्य स्वमन्वयः ।

अथ घटवद्भूतलादिक्रपोदासीनपदार्थविषयकसमूहालम्बनात्म-
 कपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेषकसाध्यतद्व्याप्यहेतुप्रकारकज्ञान-
 विषयकघटवद्भूतलादिविज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानावषयघटाभाववद्भूतला-
 दावतिश्यासिः । न च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेषकसाध्यतावच्छे-
 दकविशिष्टसाध्यतासिद्धापितव्याप्तिविशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्र-
 कारकप्रहृत्यव्यापकविषयिताघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धयतानिरूपि-
 तप्रतिबन्धकतावच्छेदकस्वावच्छिन्नविषयताकधर्मवस्वनिवेशान्न दो-
 षः-घटवद्भूतलादिविषयितायास्तादृशप्रहृत्याव्यापकत्वादिति वा-
 च्यम् । यतः पर्वताद्यंशे बहिर्भावप्रवणवगाहिनो निर्वहः पर्वत इत्या-
 दिज्ञानस्य या बहिर्भकारकत्वाद्यनिरूपिता निर्वहित्वादिप्रकारतानि-
 रूपितपर्वतादिविषयिता सैवानाहार्यत्वविशिष्टया बहिर्भावपर्वत इ-
 त्यादिविज्ञानप्रतिबन्धतावच्छेदिका तस्याश्च निर्वहः पर्वतो बहिर्भावि-
 त्याद्याहार्यज्ञानसाधारण्ये मानाभाषः-आहार्यज्ञानसामग्र्यास्तादृश-
 विषयिताप्रयोजकत्वासिद्धेः, विपरीतज्ञानाभावघटितायास्तादृशवि-
 षयिताप्रयोजकानाहार्यज्ञानसामग्र्याद्वाहार्यज्ञानाजनकत्वात् । तादृ-
 शप्रहृत्यव्यापिका च बहिर्भावविप्रकारतानिरूपिता तादृशपर्वतादि-
 विषयिता सा च न प्रतिबन्धतावच्छेदिकेति निर्वहित्वादिप्रकारता-
 निरूपितपर्वतत्वादिविषयितात्वेन निर्वहः पर्वत इत्यादिविज्ञानीयवि-
 षयितापि तत्रावच्छिन्नप्रहृत्यव्यापिकेति चेत्तर्हि विषयितात्वादिनापि
 तद्व्यापकतयोदासीनपदार्थधारणमशक्यम् ।

मैवम् । धर्मोपाधिच्छिन्नं तद्रूपोपाधिच्छिन्नप्रकारकत्वावच्छिन्नं ता-
 दृशप्रहृत्यव्यापकं तद्रूपोपाधिच्छिन्नविशेषकतद्रूपोपाधिच्छिन्नप्रकारकप्रह-
 र्त्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकनिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वादावच्छिन्ननि-
 रूपिताविषयिताकधर्मवस्वस्य विषयतापक्षतया सर्वसामान्यत्वा-
 दिति दिक् ।

विरूपिकतावच्छेदकधर्मवशमेवामितम् । अथ च प्रकारो-
यादृशपक्षसाध्यहेतुकस्थले उक्तसमूहालम्बनानुमितेरप्रसिद्धिस्त-
त्रैवादर्णीयः । यत्र तु तत्प्रसिद्धिस्तत्र लाघवाद्यथाश्रुतमूल-
लक्षणमेव साधीयः । शब्दाभेदस्याकिञ्चित्करतायाः स्वयमेव वक्ष्यमा-
णत्वादिष्यधेयम् ।

यत्र चाभ्रयासिद्धत्वादिरेक एव दोषः प्रतिषध्यज्ञानं च प्रसिद्धं
महानसत्त्ववान्पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ तत्र विशिष्टपक्षप्रद-
विरोधिस्वरूपाभ्रयासिद्धत्वादावेव सामान्यलक्षणत्वमुचितम्, न तु
महानसत्त्वाद्यभाषविशिष्टपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नतादृशाभाषव्याप्यविशि-
ष्टपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नादिभिन्नभिन्नत्वस्य निरुक्तसमूहालम्बनानुमिति-
विरोधित्वस्य च गौरवादिशयेनाह एकमात्रदोषस्थल इति । ए-
कविध एव यत्र दोषस्तद्विषयकज्ञानप्रतिषध्यज्ञानं च प्रसिद्धं तादृ-
शस्थल इत्यर्थः । तेन प्राह्याभावतद्व्याप्यरूपभेदेन विशेष्यविशेषण-
भावभेदेन च सर्वत्र दोषाणां नानात्वसंभवात् एकमात्रदोषस्थले
प्राह्याभाषतद्व्याप्यरूपघटकादिभेदेन विभिन्नाभ्रयासिद्धादीनामनुग-
मकरूपाभावेनान्यतमत्वस्य च लक्षणताया आवश्यक्येपि न क्षतिः ।
तत्त्वम्-तादृशत्वम् । निरुक्ताभ्रयासिद्धत्वादिकमिति यावत् । इदमुप-
लक्षणम् । यत्र परामर्शविरोधिना व्यभिचारविरोधासिद्धयत्नयो
दोषाः न तु बाधप्रतिरोधौ पर्वतो वह्निमान् इदत्त्वादित्यादौ तत्र
परामर्शविरोधित्वमेव सामान्यलक्षणम् । यत्र च बाधप्रतिरोधासि-
द्धयो दोषाः, न तु व्यभिचारविरोधौ इदो वह्निमान् धूमात् इदो
काञ्चनमयवह्निमान् धूमात् काञ्चनमयइदो वह्निमान् धूमात् इदो
वह्निमान् काञ्चनमयधूमादित्यादौ तत्र विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यसा-
धनयोर्वैशिष्ट्यावगाहि यज्ज्ञानं तद्विरोधित्वमेव । तथा एव यत्र व्य-
भिचारसिद्धी एव दोषौ काञ्चनमयपर्वतो धूमवान्बहुरित्यादौ तत्र
विशिष्टपक्षविषयकव्याप्तिविशिष्टसाधनविशिष्टलक्षणविरोधित्वादि-
कं तथेत्यपि बोध्यम् ।

ननु तत्सद्वर्मावच्छिन्नामिन्नाभिन्नत्वरूपलक्षणघटकतत्सद्वर्माणां
भागासिद्धतया हेत्वाभाससामान्येतरभेदाननुमापकत्वेपि व्यभिचा-
रवारकतया तद्विरोधावैयर्थ्यमत आह स चेति । स चास्योप्या-
भाषोऽतिरिक्त एवेति योजना । स च-तत्सद्वर्मावच्छिन्नभेदकत्व-

च्छन्नप्रतियोगिताकश्च, अतिरिक्तः तत्तद्वर्मातिरिक्तः तथाच धर्मिभेः
 । अत्र वैयर्थ्यम् । तत्तद्वर्मावच्छिन्नभेदमात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्यो-
 याभावस्य स्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतभेदप्रतियोगितावच्छेदक-
 त्त्वमैस्वरूपत्वेऽपि तादृशभेदकूटावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वस्य
 । नाधर्मेषु कल्पनापेक्षया तद्विशिष्टस्यैकस्यैव भेदस्य लाघवेन क-
 र्पयितुं युक्तत्वादित्यभिप्रायः । एतच्च यथाश्रुताभिप्रायेण । तत्तद्व-
 र्मावच्छिन्ननिरूपितविषयितान्यतमविषयितानिरूपकतावच्छेदकध-
 र्मत्वस्य लक्षणत्वेऽधिकरणविकासकतया विशेषणसार्थक्यमित्य-
 धेयम् ।

ननु साध्यादिभेदेन लक्षणभेदे इदो बहिमानित्यादिस्थलीयलक्ष-
 नस्य पञ्चहेत्वाभाससाधारण्यासम्भवात् तादृशलक्षणाक्रान्तानां
 अधिष्ठत्वोक्त्यसङ्गतिरित्यत आह पञ्चविधभेदोक्तिरिति । पञ्च-
 अधिष्ठत्वोक्तिरित्यर्थः । तत्सम्भवस्थलेति । यत्र पञ्चानामेव हेत्वाभा-
 सानां सम्भवो गौरवो घटादित्यादौ तत्तदस्थलीयलक्षणाक्रान्तस्य
 अधिष्ठत्वाभिप्रायेणेत्यर्थः । नन्वेवं लक्षणाननुगमात् इतरभेदानुमाने
 । गामसिद्धिरित्यत आह व्यभिचारादेरिति । साध्यादिभेदेन निय-
 त्तत्वात्-साध्यादिभेदनियन्त्रितलक्ष्यतावच्छेदकत्वत्वात्तथाच ल-
 णस्येव लक्ष्यतावच्छेदकस्याप्यनुगमात् भागासिद्धिरिति भावः ।
 नन्वेवमप्यनुगतोक्त्यसम्भवात् नायं प्रकारः साधीयान्त्यत
 । इह शब्दाभेदं (मात्र)स्येति । इदं पुनरिहावधेयम् । तावदन्यान्यत्वम्
 । इतरभेदानुमापकमेव न तु दोषप्रदप्रवृत्तिनिमित्तम् तथासति निर्व-
 ष्वविशिष्टे बहिसाधने धूमो दुष्ट इत्यादौ दुष्टपदस्य बह्व्यभाववि-
 ष्टनिर्वहित्वाद्यवच्छिन्नान्यतमवर्धकतया निर्वहित्वविशिष्टे निर्वहः
 । अधने इत्यादेरन्वितार्थकत्वप्रसङ्गात् । अप्रासिध्या तस्य हत्वन्वाशि-
 । निर्वहित्वविशिष्टविशेषकबहुपनुमितिप्रयोजकत्वार्थकत्वासम्भ-
 । त् किन्तु अभावप्रयोजकन्नमान्यवृत्तिविषयितानिरूपकत्वमेव तथा ।
 कस्थले च प्रकारताप्रकारतानिरूपितव्याप्तिप्रकारतानिरूपितधूमत्वा-
 वच्छिन्नप्रकारता खोभयमेव साधनपदार्थः । प्रकारतारूपसाधनपदार्थ-
 । रपदार्थैकदेशे व्याप्तिप्रकारतानिरूपकप्रकारतायां च षट्पञ्च-
 । पदप्रतिपादस्य बह्विनिष्ठत्वस्य स्वरूपसम्बन्धेन साधनपदार्थो-

कप्रकारताद्वये च सप्तम्यन्तार्थस्य निर्वह्निष्वादिविशिष्टविशेष्य
 तायाश्च निरूपितत्वसम्बन्धेनान्वयः । साधनपदोत्तरसप्तम्या निरू
 पकत्वं द्विस्त्वं चार्थः । निरूपकत्वे च निरूक्तसाधनपदार्थयो
 पृथगन्वयः । तद्विधितनिरूपकत्वे च द्विस्त्वान्वयः द्विस्त्वान्वयिताद
 शनिरूपकत्वयोर्दोषपदार्थघटकाभावे ऽन्वयः । तथा च निर्वह्निस्त्व
 विशिष्टविशेष्यतानिरूपितवह्निनिष्ठप्रकारतानिरूपकत्वस्य तादृशवि
 शेष्यतानिरूपिता या वह्निप्रकारतानिरूपितव्याप्तिप्रकारतानिरूपित
 धूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारता तन्निरूपकत्वस्य च द्वयोरभावप्रयोजकध
 मान्यवृत्तिविषयतानिरूपकत्वानित्येवान्वयबोधः । प्रतिबन्धकीभूः च
 मविषयितानिरूपकाभावमादाय पर्वते वह्निसाधने धूमो दुष्ट इत्यादि
 प्रयोगाधारणाय विषयितायां भ्रमान्यवृत्तित्वं निवेशितम् । दोषघट
 ककेवलसाध्यादौ दोषव्यवहाराभावादयं दोष इत्यादौ स्वविषयक
 निश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितিনিष्ठतादशोभयाभावाधिकरणतात्वव्या
 पकविरोधिविषयताप्रयोज्यताकधर्म एव दोषपदार्थ इति विक्

(चि०) दशाविशेषे हेत्वोरेवाऽसाधारणसत्प्रतिप-
 क्षयोराभासत्वात् तद्वुद्धेरप्यनुमितिप्रतिबन्धकत्वम् ।

(दी०) स्यादेतत् शब्दोऽनित्यः शब्दत्वात् इत्यत्रासाधा-
 रणेऽव्याप्तिः—सर्वसाध्यवज्यावृत्तेस्तत्रासत्वात्, एवं शब्दोऽनित्यः
 कृतकत्वात् इत्यस्य सत्प्रतिपक्षे नित्यत्वव्याप्याद्रव्यद्रव्यत्वादाव-
 पि पक्षस्य तद्वृत्ताच्चिरहादित्याशङ्का तयोरलक्ष्यत्वेन निराकुरुते
 दशाविशेष इति । हेत्वोः—सद्देत्वोः, असाधारणः पक्षमात्रवृ-
 त्तिः, सन् प्रतिपक्षो विरोधिपरामर्शो यस्य स तथा, तयोर्दशावि-
 शेषे हेतौ सर्वसाध्यवज्यावृत्तत्वस्य पक्षे साध्याभावव्याप्यवत्त्वस्य
 च भ्रमदशायापामासत्वात् अनुमित्यजनकत्वाच्च बुद्धेर्हेत्वादा
 साध्यवज्यावृत्तत्वादिबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वं परमायति, न तु तद्वि-
 षयस्य दोषत्वम् असत्त्वात् । अन्यथा बाधभ्रमेणानुमितिसुदया-
 त् तस्यापि दोषत्वं स्यात् । को हि साध्याभावात्तद्व्याप्यवृत्ताभ्र-
 मयोरनुमितिविरोधित्वे विशेषः । निर्युक्तिकस्तु मवादो न भ्रमेऽयः ।

प्रतिपक्षपदे अन्यथा व्याख्ये असाधारण इति । यत्रेति
 षडर्थः प्रकारता । तत्र—प्रकृतसत्प्रतिपक्षार्थः । प्रकृतलक्षणे-
 दुष्टारूपाभासत्वायोगादाभासपदमन्यथा व्याख्ये आभासत्वा-
 दिति । तद्वद्वेदित्यत्र तत्पदस्य हेतुमात्रपरत्वं न संभवति सत्प्रतिप-
 क्षस्थले प्रतिबन्धकज्ञानस्य हेतुविषयकत्वात्प्रमाज्ञेतुविषयकत्वकथ-
 नस्याप्रयोजकत्वात्, बुद्धिपदस्यापि बुद्धिसामान्यपरत्वं न सम्भवति
 हेतुवादिमात्रविषयकज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वादतस्तत्पदस्य हेतुप्रसो-
 भ्यपरतया बुद्धिपदस्य साध्यव्यावृत्तत्वसाध्याभावव्याप्यत्वा-
 दगाहिवुद्धिपरतया तद्वुद्धिपदं हेतुविषयकसाध्यवृत्त्यावृत्त-
 त्वबुद्धिपक्षविषयकसाध्याभावव्याप्यत्वसाधुत्विपरत्वेन व्याख्ये त-
 द्बुद्धेरिति । तयोरलक्ष्यतालाभाय हेत्वोरित्यनन्तरं भुत एवका-
 रो योजनीयः । तदर्थमन्तर्भाव्य व्याख्ये प्रतिबन्धकत्वं परमाद्यो-
 तीति । परं-केवलम् । एवकारेण व्यवच्छेद्यं स्पष्टयति नत्विति ।
 तद्विषयस्य-तादृशबुद्धिविषयस्य, दोषत्वं-दोषलक्षणलक्ष्यत्वम्, अ-
 स्तत्वात्-लक्ष्यताप्रयोजकरूपस्यासत्त्वात्, प्रतिबन्धकीभूतज्ञानप्रमा-
 त्वस्यैव तद्विषयस्य लक्ष्यताप्रयोजकत्वादिति भावः । अस्तत्वात् वि-
 शिष्टस्याप्रसिद्धत्वादिति तु नार्थः-एकदेश एवाव्याप्तेराद्यकिततया
 विशिष्टाप्रसिद्धेस्तदलक्ष्यतानिर्वाहकत्वविरहेणानुपयोगात् । अन्व-
 या—प्रतिबन्धकीभूतभ्रमविषयस्यापि दोषत्वे, बाधभ्रमेण-पक्षे स्त-
 भ्याभावभ्रमेण । तस्य-तद्विषयसाध्याभावादेः । नन्वेवमुक्तस्थले
 प्राचां दशाविशेषे हेतोर्दुष्टताप्रवादो नोपपद्यते इत्यत आह निर्युक्ति-
 कस्त्विति ॥

(दी०) यत्तु ज्ञानस्य यदनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकं
 तद्वत्त्वं तत्प्रकारकप्रमाविषयरवञ्च लक्षणार्थः । तच्च द्विविधं-वि-
 षयरूपं साधारण्यादि, बाधे च प्रमितसाध्यभाववान् पक्षः, तद्वि-
 षयत्वेन ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वात् । अविषयरूपञ्च विरो-
 धिसामग्रीकालीनत्वादिकम् तद्वत्त्वं ज्ञानस्येव तद्विषयस्य हेतो-
 रपीति । तत्र । तद्वत्त्वं हि हेतोर्नाभेदेन-बाधे तद्वत्त्वात्, अत्र एव
 नाश्रयतया-बुद्धिबन्धविषयविषयत्वादिभक्ति-कृतेऽतिप्रसङ्गत्वात् ॥

साध्याभाववत्त्वस्यैव साध्याभाववद्वृत्तिहेतीज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात्, साधारण्यादिविषयकत्वस्य ज्ञाननिष्ठस्यैव प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् सत्तादिसाध्यके ज्ञानेऽतिप्रसङ्गाच्च । यथा-कथञ्चिद्वत्त्वस्य चातिप्रसङ्गकत्वात् । विरोधिसामग्रीसमवहितोऽपि च लिङ्गपरामर्शो न स्वसाध्यकानुमितेः प्रतिबन्धको मणिसमवहितो वह्निरिव दाहस्य ।

(गा०) उपदर्शितस्थलेऽपि दशाविशेषे हेतोर्दुष्टतामङ्गीकुर्वन्तस्तत्साधारण्याय लक्षणमन्यथा व्याचक्षते तेषां मतमाह ज्ञानस्येति । षष्ठ्यन्तार्थस्य यत्पदार्थेऽन्वयः, तथा च ज्ञानसम्बन्धित्वविशिष्टं यद्गूपावच्छिन्नं पत्किञ्चित्तत्सम्बन्धेनानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकमित्यर्थः । अत्राप्यवच्छेदकत्वमनतिरिक्तवृत्तित्वमुक्तयुक्तेस्तत्पदमुभयत्र तद्गूपावच्छिन्नपरम् । लक्षणार्थः—व्युत्क्रमेण लक्षणयोरर्थः । नन्वेतावतैव कथं दर्शितसत्प्रतिपक्षादौ लक्षणसम्बन्धः तत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतीषांशुष्टविषयकत्वस्याप्रसिद्धेः, कथं वा व्यभिचारादिकमादाय सव्यभिचारादावेव लक्षणगमनम् व्यभिचारादिविषयकत्वस्यैव प्रतिबन्धकतावच्छेदकतया व्यभिचारादेरतथात्वादित्यत आह तच्चेति । तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकं चेत्यर्थः । ज्ञमात्मकबाधनिश्चयप्रतिबन्धकतामादायापादितायाः सद्धेतोर्दुष्टतायाश्चासम्भवं स्फुटीकर्तुमाह बाधेति । बाधज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकतायां चेत्यर्थः । अवच्छेदक इति शेषः । पक्षस्य वास्तवं साध्यभाववत्त्वं निविश्यते न तु वैज्ञानिकमिति सूचयितुं प्रतितेति । विषयस्यावच्छेदकत्वे युक्तिमाह तद्विषयकत्वेनेति । तथा च विषयविषयकत्वस्यैव विषयस्यापि विषयितयाऽवच्छेदकत्वमक्षतमिति भावः । विरोधिसामग्रीकालीनत्वादीति । विरोधिकोऽनुमितिसामग्रीकालीनत्वेन परामर्शादेः प्रतिबन्धकत्वमित्यभिमानः । तथा च तदादायैव सत्प्रतिपक्षितेऽसाधारणे च सद्धेतौ दशाविशेषे दुष्टत्वमिति भावः ।

ननु ज्ञाननिष्ठविरोधिसामग्रीकालीनत्वमादाय कथं हेतोर्दुष्टत्वं तस्य ज्ञान-पक्ष-सत्त्वादिवाञ्छन्तां परिहरति तद्वत्त्वं चेति । तद्विषय-

स्य हेतोरपीति । तत्कालनिकपिः। येन तस्मिन्काले तत्कालीनत्वस्य
 भेदभेदेन भेदानभ्युपगमाद्भ्युपगमे वाधेयतासम्बन्धेन तत्कालस्या-
 प्यवच्छेदकतया तमादायैव लक्षणसमन्वयसम्भवादिति भावः ।

नाभेदेनेति । विवक्षितं शक्यमिति शेषः । साध्याभाववद्दृष्टि-
 त्वाद्विशिष्टसाधनरूपदोषस्त्राभेदसम्बन्धेन हेतौ सत्त्वात्तादृशस-
 म्बन्धेन तद्वत्त्वविवक्षाया इयभित्तरादावतिप्रसक्तिः । बाधे तदभावा-
 दिति । वदन्यभाववद्भ्रंशदिरूपबाधे धूमादिहेत्वभेदासत्त्वादित्यर्थः ।
 तथाच तत्राव्याप्तिरिति भावः । अत एव—बाधितेऽव्याप्तेरेवाभ्यत-
 या तद्वत्त्वं विवक्षितमिति शेषः । धूमादेष्वदन्यभाववद्भ्रंशानाभ्यत्वा-
 देकज्ञानविषयत्वादिरूपसम्बन्धस्य चाधारत्वानिर्वाहकत्वादिति
 भावः । अव्याप्तिसुवत्त्वातिव्याप्तिसेव्याद् बाधिव्यभिचारीति ।

ननु साध्याभाववद्दृष्टित्वादिरूपविषय एव प्रतिबन्धकताव-
 च्छेदको न तु तत्तद्विशिष्टद्रव्यत्वादित्वादाभयधूमादिरित्याशंकां नि-
 राकरोति साध्याभाववदिति । साध्याभाववद्दृष्टिहेतोरानस्येति ।
 तादृशहेतुविषयकज्ञानस्येत्यर्थः । तथाच वदन्यभाववद्दृष्टिद्रव्यत्वा-
 दिकमपि विषयताच्छेदकमेवेति भावः । ननु धूमादेस्तादृशधर्म-
 वत्त्वेपि वदौ साध्ये धूमो दुष्ट इत्यादिव्यवहारस्य नापत्तिसम्भवः
 उक्तयुक्त्या तत्रेतुकानुमिति विरोधिरूपवत्त्वस्यैव तत्र दुष्टताव्यवहार-
 नियामकत्वात्, अन्यथा तवाप्यवप्रतिकारादित्यतोऽप्यत्रातिप्रसङ्ग-
 माह—साधारण्यादिविषयकत्वस्यैवेति । ज्ञाननिष्ठस्य—ज्ञानवृत्तित्व-
 विशिष्टस्य, सत्त्वादावति—सत्त्वात् ज्ञानादित्यादौ, ज्ञानहेतुकसत्त्वा-
 दनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकं ज्ञानांशे सत्त्वाद्यभाववद्दृष्टित्वा-
 द्वाहित्त्वमादाय सत्त्वे साध्ये ज्ञानं दुष्टमिति व्यवहारापत्तिरित्यर्थः ।
 येन केनापि सम्बन्धेन तद्वत्त्वं विवक्षणीयमित्यपि दूषयति यथाकथ-
 ङ्क्षिति । अतिप्रसङ्गकत्वादिति । उक्तधर्ममादाय सत्त्वादिसाध्यको
 ज्ञाने धूमाद्यंशे यद्वन्नभाववद्दृष्टित्वाद्यभावेन एकज्ञानविषयत्वस-
 म्बन्धेन तद्वत्त्वमादाय वदन्यादिसाध्यके धूमादावपि दुष्टत्वव्यव-
 हारापत्तेरित्यर्थः । सत्प्रतिपक्षवदित्येते विरोधिसामग्रीकालीनत्वेन
 प्रतिबन्धकतामादाय लक्षणसर्वत्रनुपपादितं तद्वदूषयति विरोधि-
 क्षमप्रतीति । न स्वसम्पत्तुमिहेः मदिबन्धक इति । न स्वजन्यानुमिति-
 प्रतिबन्धक इत्यर्थः । कारणत्वप्रतिबन्धकत्वादेकज्ञानस्युपपत्तादिति

दृश्यम् । विभिन्नरूपेण तदुभयवस्त्वैकप्रापणमे प्रतिबन्धीत्वनायाह मणीति । न प्रतिबन्धक इत्यनुषण्यते । तथाच विरोधिकोऽप्यनुमिति-सामग्रीकालीनत्वेन परामर्शादीनामनुमितिप्रतिबन्धकत्वे मणिसंम-हितत्वेन बह्व्यादीनामपि बाह्यप्रतिबन्धकत्वापत्तेः । मणिसंमहित-त्वापेक्षया लाघवात्मणित्वेनैव प्रतिबन्धकत्वापत्तिः कल्पयत इति चेत्, तर्हि विरोधिसामग्रीकालीनत्वापेक्षया लाघवात्तादृशसामग्रीत्वेन विरोधिपरामर्शत्वेनैव वा प्रतिबन्धकत्वं प्रकृते कल्पयितुमुचितमिति कथं विरोधिसामग्रीकालीनत्वमादाय लक्षणं सङ्गमनीयं तस्य प्रति-बन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वाविति भावः ।

(दी०) अथ यद्धर्मविशिष्टज्ञाने सत्यवश्यमनुमितिप्रतिब-न्धः तदेवात्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकमुक्तम्, भवति च प्रतिबन्ध-कीभूतविरोधिसामग्रीकालीनत्वादिविशिष्टे परामर्शे तथा इति चेत् । न वै कालादिसाधारणकारणघटिता सामग्री कापि प्रति-बन्धिका, विशेषतस्त्वत्र तत्सत्त्वे कार्योत्पादस्य दुर्वारत्वात्, किन्तु विरोधिपरामर्शस्तथा । यदि च तत्सत्त्वेऽपि तत्साध्ये बा-धावतारान्मानुमितिप्रतिबन्धः प्रामाणिकस्तदा अप्रामाण्यग्रहाभा-वस्थेव तदभावस्यापि वैशिष्ट्यन्तत्र निवेद्यताम्, यथा च भ्रमम-मासाधारणविरोधिपरामर्शसत्त्वे नानुमितिस्तथा तथाविधबाधा-दिग्रहेपीत्यतिप्रसङ्गः । न चातीतादौ लिङ्गे विरोधिपरामर्शकालीनत्वमपि ।

(क०) कार्यानुत्पत्तिव्याप्यतावच्छेदकत्वरूपप्रतिबन्धकताव-च्छेदकत्वमेवात्र विवक्षितं न तु कारणीभूताभावप्रतियोगितावच्छे-दकत्वरूपम् तच्च विरोधिसामग्रीकालीनत्वेऽप्यक्षतमेवेत्याह अथे-त्यदिक् । यद्धर्मैति । यादृशधर्मविशिष्टनिश्चयाद्यवहितोत्तरक्षणे-त्वव्यापकीभूतानुमित्यनुत्पादस्तादृशरूपमेवेत्यर्थः । निश्चयस्वनिवे-शाद्बाधादिविषयकसंशयसंस्काराद्यव्यवहितोत्तरक्षणे कदाचिदनु-मित्युत्पादेऽपि च न क्षतिः । अत्र-एतदुत्तरेण, प्रतिबन्धकतावच्छेदक-मुक्तं-प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेन विवक्षितम् । भवति चेति । विरो-

धिकोऽनुमितिस्वामप्रयाः प्रतिबन्धकत्वकथं प्रतिबन्धकत्वमवधि-
 त्वावरक्षणे कार्यानुत्पादस्यावश्यकतया विरोधिसामग्रीकालीत-
 त्वस्य निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकताया आवश्यकत्वप्रदर्शनाय।
 तथा-अवश्यमनुमित्यनुत्पादः । विरोधिसामग्याः प्रतिबन्ध-
 कत्वमुक्तं तदेवावौ दृश्यति न वै इति । नहीत्यर्थः । कालादिति
 घटितान्तं हेतुगर्भविषणम्, तथाच कारणसमुदायः सामग्री,
 सा च क्वचिदपि न प्रतिबन्धिका कालादिसाधारणकारणा-
 नामपि तदन्तर्निविष्टत्वात् तेषां च प्रतिबन्धकतावच्छेदकको-
 टिनिवेशस्य निष्फलत्वात्प्रतिबन्धकार्येपि तेषामनुगुणत्वादित्यर्थः ।
 सत्प्रतिपक्षस्थले विरोधिकोऽनुमितिस्वामग्यास्तत्कोऽनुमिति-
 प्रतिबन्धकत्वमत्यन्तासम्भवद्युक्तिकमेव तत्र फलानुत्पादेन साम-
 ग्या एवास्त्वादित्याह विशेषतस्त्वित्यादिना । अत्र-सत्प्रतिपक्ष-
 स्थले । सामग्री न प्रतिबन्धकेत्यनुषज्यते । तत्सत्त्वे-सामग्रीसत्त्वे,
 कार्यानुत्पादस्य दुर्भारत्वात्-सामग्या कार्यानुत्पत्तियतत्वादिति
 भावः । ननु तर्हि तत्र परामर्शादिरूपानुमितिहेतुसत्त्वादनुमितिः
 कथं नोत्पद्यत इत्यत आह किन्त्विति । विरोधिपरामर्शः-साध्याभाव-
 ग्याप्यवचनानिश्चयः, तथा-ऽनुमितिप्रतिबन्धकः । ३।५९३

ननु यत्र घट्ट्यभावव्याप्यवत्तापरामर्शो घट्ट्यभावाभाव-
 वान्पक्ष इति बाधनिश्चयो वर्तते तत्र घट्ट्यव्याप्यवत्ताज्ञानेन घट्ट्य-
 नुमितिर्जन्यते इत्यनुभवसिद्धं विरोधिपरामर्शमात्रस्य प्रतिबन्ध-
 कत्वे च तन्नोपपद्यते इत्यत आह यदि चेति । तत्सत्त्वेपि-विरोधि-
 परामर्शसत्त्वेपि, तत्साध्येबाधावतारे-तादृशपरामर्शानुमेयविरोधि-
 कोटेः पक्षेऽभावनिश्चयदशायां, नानुमितिप्रतिबन्धः-न प्रकृतसा-
 ध्यनुमित्यनुत्पादः । अप्रामाण्यप्रहाभावस्येत्यनन्तरं वैशिष्ट्यमित्य-
 नुषज्यते । तदभावस्य-विरुद्धकोटिविरहनिश्चयाभावस्य, तत्र-वि-
 रोधिपरामर्शप्रतिबन्धकतावच्छेदकगर्भे । निश्चयतामिति । अत्र
 विपरीतकोटिव्याप्यवत्तापरामर्शदशायां तत्कोटिविरहनिश्चयसत्त्वे
 तत्परामर्शप्रमत्त्वप्रदानन्तरमेवानुमितिः स्वर्गिकी न तु अन्यथेति
 प्रमत्त्वप्रहाभाववैशिष्ट्यनिवेशेनैवोपपत्तौ तादृशप्रमाधप्रहाभाववै-
 शिष्ट्यनिवेशो व्यर्थ इत्यनिर्भरसूचनाय यदि श्रेयुक्तम् । अप्रामाण्य-
 प्रहाभावस्य दृष्टान्तविधया प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं च दर्शितम् ।

ननु सर्वत्र प्रतिबन्धकत्वमिति विरोधिपरामर्शमात्रं प्रतिबन्धकं तथैव तद्व्य-
 दितविरोधिस्वप्नकालीनस्य फलानुत्पादनिमित्तत्वात् तादृशसा-
 मग्रीकालीनत्वस्य निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं दुरपवादमेव,
 एवं च तथाविधविरोधिपरामर्शकालीनत्वमावाप्यापि दशाविंशोषे
 सत्प्रतिपक्षितस्य हेतोरुद्भूतत्वमुपपद्यत एवेत्यतो विरोधिपरामर्शा-
 दिकालीनत्वसमशीलबाधादिभ्रमकालीनत्वमावाप्य सखेतावतिप्र-
 सङ्गमाह यथा चेति । तथात्रिधेति । भ्रमग्रमासाधारणेत्यर्थः । अपी-
 त्यन्तरं नानुमितिरित्यनुषज्यते । तथाच तादृशबाधादिभ्रमकालीन-
 त्वमपि निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्ववद्भवत्येवंति भावः । अति-
 श्रसङ्ग इति । बाधादेरनित्यदोषतायाः केन्द्राप्यनभ्युपगमेनेष्टापत्य-
 नवकाशादिति भावः । विरोधिपरामर्शकालीनत्वमावाप्य सर्वत्र
 सत्प्रतिपक्षिते दुष्टत्वं नोपपादयितुं शक्यत इत्याह न चेति । नही-
 त्यर्थः । अतीतादेरिति । तथा चातीतादिसखेतौ विरोधिपरामर्श-
 दशायां भवन्मतसिद्धं सत्प्रतिपक्षितत्वं नोपपद्यत इति भावः ।

(दी०) यदपि तद्विषयत्वेन ज्ञानस्य अनुमितिप्रतिबन्ध-
 कत्वं तद्वत्त्वमेव वाच्यम् सत्प्रतिपक्षे च विरोधिष्याप्त्यादिकमेव
 तथा, तद्वत्त्वमपि हेतोस्तज्ज्ञानरूपसम्बन्धेन, तस्य समुहाल-
 म्दनरूपतया हेतुद्वयविषयत्वादिति । तदपि तुच्छम् । साध्याभाक्-
 वत्प्रतिबन्धकत्वेन तादृशप्रज्ञानप्रमात्प्रतिबन्धकत्वेन वा ज्ञानस्य
 प्रतिबन्धकत्वं तस्य च साध्यवत्यपि पक्षे सम्भवादितिष्यात्तेः ।

विशिष्टविषयत्वेन प्रतिबन्धकत्वं विशिष्टञ्च तत्रापसि-
 द्धमिति चेत्तर्हि किं सर्वत्र सत्प्रतिपक्षे साध्याभावव्याप्यवान्
 पक्षः प्रसिद्धः, यथाकथञ्चित्सम्बन्धेन तद्वत्त्वञ्चातिप्रसक्तं धू-
 मादेरपि ज्ञानरूपेण तदाश्रयाश्रयत्वादिना वा सम्बन्धेन व्य-
 भिचारादिसम्भवात् । पादुकासम्बन्धावगाहित्वेन ज्ञानस्य प्रतिबन्ध-
 कत्वं तेन तद्वत्त्वञ्च न सर्वत्र सत्प्रतिपक्षिते हेताप्रसिद्धं च
 क्वचित् सखेताविति कृतं पञ्चवितेन ।

(गा०) सत्प्रतिपक्षिते सखेतौ विरोधिष्याप्त्यादिकप्रसिद्धा-

अपि प्रतिबन्धकीभूतज्ञमविषयप्रतिबन्धविरोधिष्याप्यादिरेव दोष इति मतं वृषयति यदधीति । विषयकारणेनेति तृतीयार्यः स्ववि-
सम्बन्धरूपमवच्छेदकार्यं न त्वनतिरिक्तवृत्तित्वरूपम् तथासति वि-
रोधिष्याप्यादेर्वाप्यनुपपत्तेः । प्रतिबन्धकतायां ज्ञाननिष्ठत्वं वि-
शेषणं कामिनीजिह्वासादिनिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मैः प्रतिबन्ध-
नकारणाय । ननु विरोधिकोटिष्याप्यत्वस्य पर्वतो वह्निमान्धूमात्
पर्वतो न वह्निमान् अलत्थादित्यादौ प्रतिबन्धकीभूतज्ञानविषयसं-
ख्यादिसम्बन्धावच्छिन्नपक्षधर्मतायाः प्रकृते हेतावभावात्कार्यं
तस्य दुष्टत्वमत आह तद्वत्त्वमपीति । विरोधिष्याप्यादिमस्वमपी-
त्यर्थः । तज्ज्ञानरूपेति स्वविषयकज्ञानविषयवत्त्वमर्थः । सम्बन्ध-
विशेष्यस्याविषयित्वादिति भावः । तादृशसम्बन्धवत्तां प्रकृतहे-
तादुपपाद्यति तस्येति । विरोधिष्याप्यादिविज्ञानस्येत्यर्थः । समूहा-
कृतत्वमतेति । न चैवं क्रमिकपरामर्शद्वयस्थले सत्प्रतिपक्षितानुपपत्ति-
रिति वाच्यम् । तत्रापि तादृशव्याप्यादिप्रकारकप्रकृतहेतुविषयके-
श्वरज्ञानादिकमादाय तद्वत्त्वोपपत्तेः । साध्याभाववत्पक्षविषयकत्वेन-
साध्याभावप्रकारेण पक्षावगाहित्वेन । साध्याभाववत्पक्षज्ञानेति ।
साध्याभावप्रकारकपक्षज्ञानांशे प्रमात्वविषयकत्वेनेत्यर्थः । मतभेदेन
विकल्पः । तस्य-तादृशज्ञानस्य । भतिष्यात्तेरिति । साध्यवत्यपि
पक्षे-साध्यवत्यपि सति पक्षस्य साध्यवत्त्वे सत्यपीति यावत् ।
पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादौ ज्ञानप्रकाराधादिविज्ञाननिष्ठप्रतिबन्ध-
कतावच्छेदकविषयतानिरूपकवृत्तित्वभावादेः स्वविषयकज्ञानविषय-
त्वादिसम्बन्धेन वैशिष्ट्यस्य हेतो सत्यादिति भावः ।

इदमुपलक्षणम् । वह्निमान्धूमादित्यादौ विरोधिपरामर्शद्वयका-
लेपि तद्विषयविरोधिष्याप्यादिकमादायापि हेतोर्दुष्टत्वप्रसक्तो धी-
ध्वः । तत्रापि पक्षांशे तद्विशिष्टाविषयकसमूहालंबनज्ञानसम्बन्धेन
हेतो तद्विशिष्टत्वसम्भवात् अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपमवच्छेदकत्व-
विक्षणीयमित्यभिप्रायेण साधुप्रतिबन्धकतामादायात्प्रसक्तत्वो-
त्तरमाशङ्कते विशिष्टेति । साध्याभावविशिष्टपक्षविषयकत्वमेव
प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति न तु साध्याभावविषयकत्वमात्रमि-
त्यर्थः । विशिष्टं च साध्याभावविशिष्टपक्षम् । तत्र-साध्यस्थले सत्प्र-
तिपक्षस्थले, सर्वत्र तादृशविशिष्टं इति ज्ञानेनेत्यभिमानम् । ननु

निराकरोति तत्किमिति । पक्षवृत्तिसाध्यकसत्प्रतिपक्षे साध्याभाव-
व्याप्यविशिष्टपक्षस्य प्रसिद्धत्वात् । सर्वत्रेति । सत्प्रतिपक्षे—सत्प्रति-
पक्षतया भवन्मतसिद्धे । प्रसिद्ध इति । तथा सामतिरिक्तवृत्तित्वा-
रूपावच्छेदकत्वं विवक्षितुमशक्यमिति दर्शितातिव्याप्तिर्दुर्वैवेति
भावः । तद्वत्त्वघटकसम्बन्धं विवक्षयापि दूषयति यथाकथञ्चिदिति ।
अतिप्रसक्तं—सञ्ज्ञेतुसाधारणम्, तथाच पर्वतादेः वहन्यादिमत्त्वे साध्ये
धूमादौ दुष्टताव्यवहारापत्तिरिति भावः । तादृशसम्बन्धेन तद्व-
त्त्वस्य धूमादिरूपसञ्ज्ञेतुसाधारणत्वं स्फुटयति धूमादेरिति ।
ज्ञानरूपेण—स्वविषयकज्ञानविषयत्वेन तदाश्रयाश्रयत्वादिना, आ-
दिना एककालीनत्वपरिग्रहः । व्यभिचारादिसत्त्वात्—वहन्यभा-
ववृत्तित्वादिसत्त्वात् ।

ननु यादृशसम्बन्धावच्छिन्नयद्यत्प्रकारतानिरूपितधर्मिविशेष्य-
ताशालित्वेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तेन सम्बन्धेन तद्वत्त्वमेव दुष्ट-
त्वमिति वाच्यम्, एवं च स्वरूपादिसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभा-
ववृत्तित्वादिप्रकारतानिरूपितहेतुविशेष्यताशालित्वेनैव व्यभि-
चारादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकता तेन सम्बन्धेन तद्वत्त्वस्य च हेतो-
रभावात् तत्रातिव्याप्तिरित्याशङ्कं निराकुरुते यादृशेति । सर्वत्र स-
त्प्रतिपक्षत इति । ह्यो वह्निमान्धूमवत् इत्यादिस्थले धूमवदादि-
रूपहेतोर्व्याप्यताघटकसम्बन्धेन वन्याद्यभावव्याप्यधूमवत्त्वादेः
सत्तायाः सत्त्वात् सर्वत्रेत्युक्तम् । क्वचित्सञ्ज्ञेताविति । सञ्ज्ञेतुतादशा-
यामपि क्वचिदित्यर्थः । पर्वतो वह्निमान्धूमादित्पादौ विरोधिपराम-
र्शासमवधानदशायामपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रकारताभयव-
न्याद्यभाववन्निवृत्तयत्त्वतद्याप्यदेस्तादृशप्रकारतावच्छेदकस्वरूपा-
दिसम्बन्धेन धूमादिवृत्तित्वादिति भावः ।

यत्तु—ज्ञानसम्बन्धेन तद्वत्त्वमेव दुष्टत्वं ज्ञानं च विशिष्टव्यवहा-
राद्यनुरोधात् क्वचिदेव कस्याचित्सम्बन्धः । एवं च विरोधिर्व्या-
प्यत्वादेर्ज्ञानं विरोधिपरामर्शादशायामेव प्रकृते हेतौ तत्सम्बन्धस्तदैव
तत्र दुष्टताव्यवहारात्साध्याभावादेर्ज्ञानं तु तत्र न कदाचिदपि त-
था परमेश्वरादिसाधारणं साध्याभावविशिष्टपक्षादेर्ज्ञानं तु तत्र स-
र्ववैवेति ॥

तन्तु हास्यास्पदमेव—सकलाभियुक्तपुरुषसाधारणस्य नियतवक्त-
व्यहारस्यासिद्धत्वात् वासनाविशेषवतां तादृशव्यवहारस्य विप-
रीतसम्भवात् ज्ञानस्य नियततत्सम्बन्धत्वादिति ।

(चि०) यद्यपि बाधसत्प्रतिपक्षयोः प्रत्यक्षशाब्द-
ज्ञानप्रतिबन्धकत्वान्न लिङ्गाभासत्वम्, तथापि ज्ञायमा-
नस्याभासस्यात्र लक्षणम् । यद्वा प्रत्यक्षादौ बाधेन न
ज्ञानं प्रतिबध्यते किन्तूत्पन्नज्ञानेऽप्रामाण्यं ज्ञाप्यते
अनुमितौ तूत्पत्तिरेव प्रतिबध्यते ।

ते च सव्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्ध्या-
धिनाः पञ्च ॥

इति सामान्यनिरुक्तिचिन्तामणिः ।

(दी०) यद्यपीति । स्थाणुत्वाभावस्य तत्राप्यकरादेश
निश्चये स्थाणुत्वप्रत्यक्षशाब्दयोरनुदयात् । न चैवं नरशिरःक-
षाळं शुचि प्राण्यङ्गत्वादित्यादिनाप्यगमप्रतिरोधः स्यात्, तत्रानु-
कूलतर्काभावेन बलवत्तरागमविरोधेन च व्याप्तिनिश्चयस्यानु-
त्पत्तेरिति भावः । यद्वेत्याद्यभ्युक्षयमात्रम् प्रत्यक्षं प्रत्यानुमानिक-
बाधादिनिश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वेऽपि शाब्दं प्रति प्रतिबन्धकत्वात् ।
योग्यताज्ञानेनान्यथासिद्धत्वात् तदभावो न तत्र हेतुरिति चेत्,
एवमप्युपनीतभानविशेषं प्रति तत्रेव हेतुताया दुर्वारत्वात् ।

इति सामान्यनिरुक्ति दीधितिः ॥

(गा०) बाधसत्प्रतिपक्षज्ञानयोः प्रत्यक्षशाब्दज्ञानप्रतिब-
न्धकत्वमभिधाय बाधसत्प्रतिपक्षयोर्लिङ्गाज्ञानजन्यज्ञानमात्रवृत्ति-
धर्मावकीर्णप्रयोज्यतानिरूपितप्रयोजकताश्रयाभावप्रतियोगिज्ञान-
विषयत्वरूपं लिङ्गासाधारणदाषत्वं न सम्भवतीत्याक्षिप्तं म-
णिकता, तादृशप्रतिबन्धतायां च युक्तिर्नोक्तेति न्यूनतापरिहारा-
य तत्र युक्तिमाह स्थाणुत्वाभावस्येति । स्थाणुत्वप्रत्यक्ष-
शाब्दयोरिति । समानधर्मितावच्छेदकस्य स्थाणुत्वप्रकार-

कश्च लौकिकसन्निकर्षाद्यज्यप्रत्यक्षस्य शाब्दस्य चेत्यर्थः । एवं-
शाब्दबुद्धौ बाधतद्भावव्याप्यवसाहानयोः प्रतिबन्धकत्वे । नरशि-
रःकपालमिति । नरशिरःकपाले शुक्तिवानुमापकेन तद्धर्मिक-
प्राण्यङ्गत्वपरामर्शेन स्वतः फलद्वारा वाऽऽगमजन्याशौचबोधविरोधः
स्यादित्यर्थः । स चानुभवविरुद्धः । तत्र प्राण्यङ्गत्वज्ञानदशायामपि
शाब्दाशौचज्ञानस्यानुभवसिद्धत्वादिति भावः । समाप्तौ
तत्रेति । तादृशाशौचज्ञानप्राक्काल इत्यर्थः । अनुकूलतर्काभावेन
व्याप्तिनिश्चयस्य बलवत्तरागमविरोधेनानुमितेभ्यानुत्पत्तेरिति योज-
ना । एवं च वास्तवव्याप्यधर्मस्य येन केनापि रूपेण ज्ञानमेव न
विरोधि अपि तु व्याप्यत्वरूपेण, भत्र च प्राण्यङ्गत्वस्य ज्ञानेपि व्या-
प्तिप्राहकतर्कविरहेण व्यभिचारशङ्कयाशौचव्याप्यत्वेन तज्ज्ञानं न स्व-
भवति कारणान्तरविरहेण यत्र व्यभिचारशङ्काविरहः तत्र कथं-
चित् व्याप्तिप्रहेपि गृहीतप्रामाण्यकागमतात्पर्यविषयविपरीतविषयक-
त्वेन तत्राप्रामाण्यं गृह्यते, तथाच तादृशप्राण्यङ्गत्वज्ञानं न शौचानुमिति-
जनने शाब्दाशौचज्ञानप्रतिबन्धे वा प्रभवतीति समुदायार्थः । आगमे
प्रामाण्यप्रहश्च शिष्टपरिग्रहादिनैव भवति । यादृशं च तादृशपरा-
मर्शेनाप्रामाण्यं गृह्यते तावन्न भवत्येवागमप्रवृत्तिरिति भावः ।

यद्वेत्यादिग्रन्थेन बाधाविज्ञानस्यानुमित्यातिरिक्तज्ञानाप्रतिब-
न्धकत्वं व्यवस्थाप्य बाधादेर्लिङ्गासाधारणदोषत्वमेवोपपादितम् त-
न्न सङ्गच्छते-बाधितार्थस्य शाब्दाभ्युपगमेऽनुमितेरप्यनवबाधात् त-
त्राप्यप्रामाण्यप्राहकतया बाधादिग्रहस्य प्रवृत्त्यादिविरोधितोपपत्तेरि-
त्यत्र कल्पे ग्रन्थकृतोऽनिर्भरमाह-यद्वेत्यादीति । ननु आनुमानिक-
बाधादिनिश्चयदशायामपि लौकिकसन्निकर्षादितः-प्रत्यक्षनिश्चयो-
त्पत्त्या बाधनिश्चयसामान्यस्य प्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वं न सम्भवती-
त्यनुमित्यसाधारणप्रतिबन्धकत्वं बाधनिश्चयत्वावच्छिन्नस्याक्षत-
मतो यद्विषयकनिश्चयत्वेन अनुमित्यसाधारणप्रतिबन्धकत्वम् तत्र ल-
क्ष्यताप्रयोजकत्वाभिप्रायेण यद्वेत्यादिग्रन्थस्य बाधलक्षणतोपपाद-
कत्वं सुसङ्गच्छत इत्यत आह प्रत्यक्षं प्रतीति । समानेन्द्रियजन्य-
बाधनिश्चयसत्त्वे लौकिकप्रत्यक्षस्यानुत्पत्तेरानुमानिकेति बाध-
निश्चयविशेषणम् । शाब्दं प्रतीति । तथाच तावत्तैव लिङ्गासाधार-
णदोषत्वं बाध्यत इति भावः । तत्रापि तदप्रतिबन्धकत्वमाहङ्कते-

योग्यतेति । अन्यथासिद्धत्वादिति । बाधादिनिश्चयदशायां योग्य-
 ताज्ञानरूपकारणविरहेणैव शाब्दज्ञानानुत्पादादिति भावः । तदभावः-
 बाधादिनिश्चयाभावः । तत्र शाब्दबुद्धौ यद्यपि योग्यतासंशयद्वि-
 तीयक्षणे स्मरणाद्यात्मकयोग्यतान्निश्चये सति तद्वितीयक्षणे शाब्द-
 ज्ञानवारणाय तदभावस्य शाब्दबोधहेतुत्वस्थावश्यकत्वम्, तथापि
 बाधादिज्ञानस्य शाब्दाप्रतिबन्धकत्वेऽपि निर्विधादोपनीतमानविशो-
 षप्रतिबन्धकतयैव बाधादेर्लिङ्गासाधारणदोषत्वनिराकरणत्वसंभ-
 वात्, तत्रैतन्निराकरोति पक्षमपीति । उपनीतमानविशेषं-दोषविशो-
 षाजस्योपनीतमानं, तत्त्वेन-बाधनिश्चयाद्यभावत्वेनैव । दुर्वारत्वादि-
 ति । बाधादिनिश्चयदशायामनुमितेरिव तादृशोपनीतमानानुत्पाद-
 स्य सर्वानुभवसिद्धत्वादिति भावः ॥

इति श्रीगङ्गाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिविरचितायां गोदाधर्यां
 हेत्वाभाससामान्यनिरुक्तिनिरूपणम् ।

श्रीगणेशायनमः ।

अथानुमानगादाधर्या

सव्यभिचारप्रकरणम् ।

(चि०) सव्यभिचारोऽपि त्रिविधः—साधारणासाधारणानुपसंहारिभेदात् । तत्र सव्यभिचारः साध्यतद्भावप्रसङ्गक इति न त्रितयसाधारणं लक्षणम्—एकस्योभयं प्रत्यसाधकत्वात्, अनापादकत्वाच्च । नाप्युभयपक्षवृत्तित्वं उभयव्यावृत्तं वा तत्त्वम्—अननुगमात् ।

(दी०) यद्यपि लक्षणतः सामान्यमप्रतीतवतो विशेषजिज्ञासानुदयात् सामान्यलक्षणानन्तरमेव विशेषविभागो युक्तस्तथापि सव्यभिचारपदस्य साधारणमात्रे प्रसिद्धतया तन्मात्रस्य लक्ष्यभावं बुध्यमानैरन्तेवासिभिरसाधारणादिसाधारणस्य लक्षणस्यातिव्याप्तिस्तद्भाट्टस्यैव च साधुता प्रतीयेत अतस्तद्वारणाय लक्ष्यानन्तरमपि दर्शयति सव्यभिचार इति ।

कश्चित्तु सामान्यज्ञानाधीनो विभागो न तल्लक्षण(तः) प्रसयमपेक्षतेऽतः प्रथमं विभागकरणेऽपि न दोष इत्याह । प्रसक्तिरनुमितिरापत्तिर्वा, तदुपधानमव्यापकमतिव्यापकश्च तथात्रिविध्यास्तिभ्रमेण सद्धेतावतस्तद्योग्यता वाच्या, सा च तादृशव्याप्त्योदिरूपा, न च किरुद्धोभयव्याप्यत्वमेकस्य सम्भवतीत्याह एकस्येति ।

(गा०) सव्यभिचारसामान्यलक्षणमनुकृत्वा मणिकृतस्तद्धिम-
जनमाक्षिपति यद्यपीति । लक्षणतः—लक्षणवाक्यतः । सामान्यं—सा-
धारणासाधारणानुपसंहारित्रितयसाधारणधर्मम् । अप्रतीतवर्तो-
ऽन्तेवासिन इति शेषः । विशेषजिज्ञासानुदयात्—अवान्तरधर्मप्रका-
रकज्ञानेच्छोत्पत्त्यसम्भवात् । सामान्यज्ञानस्य विशेषजिज्ञासायां
स्वातन्त्र्येणैष्टसाधनताज्ञाने धर्मितावच्छेदकज्ञानसम्पादकतया वा
हेतुत्वादिति भावः । सामान्यलक्षणानन्तरं—सव्यभिचारसामा-
न्यलक्षणानन्तरम् । विभागः—सव्यभिचारविभागः । सव्य-
भिचारत्वावान्तरधर्मपुरस्कारेण धर्मिप्रतिपादनमिति यावत् ।
नायं प्रथो विभागपरः, अपि त्वसाधारणानुपसंहारिणोः
लक्ष्यताभ्रमनिवृत्तधनवक्ष्यमाणसामान्यलक्षणातिव्याप्तिभ्रमनिराकर-
णाव प्रयाणां लक्ष्यतापर इति समाधत्ते तथापीति । साधारण-
मात्रे प्रसिद्धतया—भूरिप्रयोगविषयसाधारणमात्रकतयाऽतिव्याप्तिः
प्रतीयेतेति सम्बध्यते । तद्यावृत्तस्य—असाधारणातिव्याप्तस्य ।
साधुना—निर्दोषता । लक्ष्यान्तरमिति । तथाच सव्यभिचार इति सू-
क्तस्य वक्ष्यमाणसव्यभिचारसामान्यलक्षणलक्ष्य इत्यर्थः ।

एतद्ग्रन्थस्य विभागपरत्वमुपपादयतो मतमाह—कश्चिदिति ।
सामान्यज्ञानार्थिनः—सामान्यज्ञानसामान्याधीनः । तल्लक्षणप्रत्ययं-
लक्षणवाक्यार्थीनसामान्यज्ञानमात्रम् । अत्र च विभागोपयुक्तज्ञा-
मान्यज्ञानस्योपायान्तरतोऽभ्युपगमे पश्चादपि सामान्यलक्षणाभि-
धानमसङ्गतमनाकाङ्क्षितत्वादित्यस्वरससूचनाय कश्चिदित्युक्तम् ।

अथवा सामान्यज्ञानार्थिनः—त्रितयसाधारणकिञ्चिदर्थवच्छि-
न्नज्ञानार्थिनः, तल्लक्षणप्रत्ययं—सव्यभिचारपदार्थतावच्छेदकव-
क्ष्यमाणलक्षणज्ञानमपेक्षते । अत इति । तादृशलक्षणज्ञानेपि सव्य-
भिचारपदार्थत्वरूपसामान्यज्ञानस्य शिष्याणां स्वत एव सम्भवेन
विशेषजिज्ञासासम्भवादिति भावः । अत्र च सव्यभिचारपदार्थत्वे-
न प्रयाणां ज्ञानेऽपि प्रथमं सव्यभिचार एव कौटश इत्येवं जिज्ञा-
सोदेति न तु सव्यभिचारपदार्थः कतीति प्रथमं विभागोऽनुचित इ-
त्यस्वरसार्थीजम् ।

प्रसक्तपदस्थानुमापकापत्कथोरेकतरमात्रपरत्वेऽसाधकत्वा-
दित्वादिदोषद्वयासङ्गतेस्तत्सङ्गमनाय प्रसक्तिपदार्थे कितिकेयति—प्रस-

किरिति । प्रपूर्वकसङ्गभात्वर्थ इत्यर्थः । तत्कोटिव्याप्यस्यापि व्याप्ति-
 प्रमेण तद्विरुद्धकोटेरापावकत्वमनुमापकत्वञ्च सम्भवतीत्येकस्यो-
 भयं प्रति असाधकत्वादित्यादिदोषासङ्गतिरित्यत आशयं पूरयति-त-
 दुपधार्म्यमिति । प्रसक्त्युपधायकत्वमित्यर्थः । भव्यापकमिति । येन
 हेतुना कदाचिदपि साध्यस्य तदभावस्य वानुमिनिरापत्तिर्वा न ज-
 निता प्रत्येकमपि तदसङ्गाहकमित्यर्थः । तथाविधेति । साध्याभाव-
 निरूपितेत्यर्थः । तद्योग्यता-प्रसक्तियोग्यता, वाच्या-प्रसङ्गकपदेन
 विवक्षणीया । योग्यतायास्तत्स्वरूपयोग्यज्ञानविषयतारूपत्वे व्या-
 त्तिन्नमविषयतामादाय पुनरुक्तदोषप्रसङ्ग इत्यतो योग्यतामाचष्टे-सा-
 धेति । तत्कोटिप्रसक्तियोग्यता चेत्यर्थः । व्याप्यादिरूपा-तत्कोटि-
 निरूपितव्याप्यादिरूपा ॥

(षि०) अथ साध्यसंशयजनककोटिद्वयोपस्थाप-
 कपक्षधर्मताज्ञानविषयत्वे सति हेत्वभिमतः सः ।

(दी०) साध्येति । कोटिद्वयोपस्थापकं सत् साध्यसन्देहजन-
 कं साध्यसन्देहजनककोटिद्वयोपस्थितिजनकमिति यावत् । आश्रय-
 तया विषयितया वा नित्यत्वानित्यत्वोपस्थापकस्य नित्यत्वे सा-
 ध्ये ज्ञानस्यानुवृत्तत्वव्यावृत्तत्वाभ्यां बह्वितदभावोपस्थापकस्य
 बह्वी साध्ये धूमस्य वारणाय जनकान्तम् । तथोपस्थितेः साध्य-
 सन्देहाजनकत्वात् । धर्मितावच्छेदकपुरोवर्तित्वादिनिशिष्टधर्मि-
 ज्ञानस्य संशयजनकतया तद्धारणाय कोटिद्वयोपस्थापकेति ।

(गा०) साध्यसन्देहेति यथाश्रुतग्रन्थात्पक्षधर्मताज्ञानस्य सा-
 ध्यसन्देहजनकत्वं कोटिद्वयोपस्थितिजनकत्वञ्च लक्ष्यते । तत्र च
 नेत्यत्वाविसाध्यकज्ञानादिहेतौ वक्ष्यमाणातिव्याप्तिर्वारयितुमशक्ये-
 ।-नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवानयमिति ज्ञानस्य नित्यत्वतदभा-
 वोपस्थापकत्वात्, धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानमुद्रया तादृ-
 षज्ञानवदिदन्त्वावच्छिन्नधर्मिकनित्यत्वसंशयहेतुत्वाच्च । न च
 नलीभूतसंशयधर्मितावच्छेदकता यादृशधर्मै पर्यासा तादृशधर्मा-
 च्छिन्नविशेषकयत्प्रकारकज्ञानत्वेन संशयं प्रति हेतुतेति विष-

क्षणे नायं बोधः, तादृशज्ञानस्य धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानमुद्रया नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवद्वन्द्वपर्याप्तधर्मितावच्छेदकताकसं-
 शयं प्रत्येष हेतुत्वात्, तादृशधर्म धर्मितावच्छेदकीकृत्यं तदज्ञानवत्त्वा-
 नवगाहित्वात्, शुद्धेद्वन्द्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्यैष तदवगाहित्वादिति
 वाच्यम् । तथासति वक्ष्यमाणधर्मितावच्छेदकातिव्याप्तेरप्रसक्त्या
 कोटिद्वयोपस्थापकत्वनिवेशवैयर्थ्यप्रसङ्गादित्यतो मूलमन्यथा व्या-
 चष्टे साध्येतीति । कोटिद्वयोपस्थापकं सदिति । एतेन कोटि-
 द्वयोपस्थापकत्वे साध्यसन्द्देहजननोद्देश्यतावच्छेदकता लभ्यते ।
 एवञ्च धनवान्मुक्तीत्यादौ धनादेः सुखादिप्रयोजकताबोधस्यानुम-
 विकतया उद्देश्यविधेयभावस्थलेऽसति बाधके उद्देश्यविधेययोः प्रयो-
 ज्यप्रयोजकभावबोधस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात्, कोटिद्वयोपस्थितिजनक
 तायाः साध्यसन्द्देहजनननिर्वाहकतालाभेन व्यापारजनकतायाश्च
 फलजनननिर्वाहकत्वात् कोटिद्वयोपस्थितेर्द्वारता लाभ इति कोटि-
 द्वयोपस्थितिद्वारा साध्यसन्द्देहजनकत्वं लभ्यते दर्शितज्ञानवत्ता-
 न्नानस्य धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानमुद्रया साक्षादेव साध्यसन्द्दे-
 हजनकतया नातिप्रसङ्गः । कोटिद्वयोपस्थितिद्वारा साध्यसन्द्देह-
 जनकत्वञ्च साध्यसन्द्देहजनकोटिद्वयोपस्थितेर्जनकत्वे सति सा-
 ध्यसन्द्देहजनकत्वम् । अत्र च विशेष्यांशनिवेशो निष्फलः सत्य-
 न्तदलमात्रनिवेशेनैव सामञ्जस्यादतस्तं परित्यज्य निष्कृष्टार्थमाह-
 साध्यसन्द्देहजनकेति । जनकान्तनिवेशनप्रयोजनमाह-आश्रयत-
 येत्यादिना । आश्रयतया विषयतया वा नित्यत्वानित्यत्वोपस्था-
 पकस्य--नित्यत्वानित्यत्वोपस्थितिजनकीभूताश्रयत्वाविकल्पसम्बन्ध-
 ज्ञानविषयस्य ज्ञानस्य, नित्यत्वे साध्ये, धारणाय-नित्यत्वसाध्यक-
 स्थले सव्यभिचारत्वाभावसम्पदनायेत्यर्थः । एकज्ञानस्य नित्यत्व-
 तदभावोभयश्रयताविरहादाश्रयतासम्बन्धमादाय यथाश्रुते नाति-
 व्याप्तिसंभव इति आश्रयवृत्तिज्ञानवत्त्वसम्बन्धोऽनुसरणीयोऽतस्त-
 दपेक्षया लघुसम्बन्धमादाय व्यावृत्तिमाह-विषयतया वेति । एकज्ञा-
 नस्य तदुभयविषयकत्वं निष्प्रत्यूहमेवेति ध्येयम् । समवायेन हेतावति
 व्याप्तिमुक्त्वा संयोगेन हेतावपि तामाह अनुवृत्तिरिति । अनुवृत्तिरिति
 मानाधिकरण्यं व्यावृत्तत्वं विशेषस्ताभ्यां, वह्नितदभावोपस्थापकस्य
 वह्नितदभावोपस्थितिजनकीभूततादृशसम्बन्धद्वयज्ञानविषयस्य, वा

साध्य-वह्निसाध्यकस्थले, वारणाय-साध्यभिचारत्वाभावसंपादनावे-
त्यर्थः । जनकान्तस्य धारकत्वे हेतुमाह तथोपस्थितेरिति । तादृ-
शसम्बन्धज्ञानजन्योपस्थितेरित्यर्थः । सम्यग्ज्ञानकत्वादिति । स-
म्यग् प्रति साधारणासाधारणधर्मवद्भूमिप्रतिपत्तिज्ञानजन्याया
एव कोट्युपस्थितेर्हेतुत्वादिति भावः । जनकता च साध्यसंशय-
त्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपिता प्राज्ञा, अतः सम्बन्धान्तरज्ञानजन्य-
कोट्युपस्थितेर्विशेषणज्ञानादिमुद्रया संशयाहेतुत्वेऽपि न क्षतिः ।
यद्यसाधारणधर्मज्ञानादिजन्यसंशये व्यभिचारवारणाय साधार-
णधर्मज्ञानादिजन्योपस्थितजन्यतावच्छेदककोटी तादृशाव्यवहि-
तोत्तरत्वनिवेशावश्यकतया साध्यसंशयत्वं तत्र प्रयोजनविरहेण न
निवेद्यत इत्युच्यते, तदा संशयत्वावच्छिन्नत्वं परित्यज्य साध्य-
संशयत्वजन्यवृत्तित्वमेव निवेशनीयं विशेषणज्ञानादिजन्यता च न
तन्मन्यूनवृत्तिरिति नातिप्रसङ्गः । न चैधमपि यत्र नित्यत्वानित्यत्वा-
भावसहचरितप्रमेयत्ववानयं नित्यत्वतद्भाववर्षाभ्यामित्याकारकज्ञा-
नाभ्यां नित्यत्वतद्भावविषयिणी एकैवोपस्थितिर्जनिता तत्र ता-
दृशोपस्थितिजनकपक्षधर्मताज्ञानविषयत्वमादाय ज्ञानेऽतिव्याप्तिर्दु-
र्वारा तादृशोपस्थितिर्व्यक्तेः साधारणधर्मवत्साज्ञानजन्यतया साध्य-
संशयत्वावच्छिन्न प्रति जनकत्वादिति वाच्यम् । साध्यसंशयत्वाव-
च्छिन्ननिरूपितजनकतानियतजन्यतानिरूपकीभूतजनकताया एव
साध्यधर्मताज्ञानविशेषणत्वोपगमात्नित्यत्वानित्यत्वविषयज्ञानवत्साज्ञान-
जन्यतायाः संशयाजनकसाधारणधर्मवत्साज्ञानजन्यतदुभयोपस्थि-
तेसाधारणतया संशयत्वावच्छिन्ननिरूपितजनकताव्यभिचारित्वे-
नातिप्रसङ्गविरहात् । साधारण्यादिविशिष्टधर्मवत्साज्ञानजन्यतदुभयो-
पस्थितानां सर्वासां तादृशोपस्थितित्वेन संशयत्वावच्छिन्न प्रति
तुतथा तादृशज्ञाननिरूपितकोट्युपस्थितिनिष्ठजन्यतायाः संशय-
त्वावच्छिन्ननिरूपितजनकतानियतत्वमक्षतमेव ।

अथवा उक्तातिप्रसङ्गवारणाय तादृशजनकतावच्छेदकावच्छि-
न्नत्वमेव जन्यतायां निवेशनीयम् । अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन
साधारण्यादिविशिष्टधर्मवत्साज्ञानविशिष्टतत्कोट्युपस्थितित्व-
विद्यादृशज्ञानजन्यतावच्छेदकधर्म एव च संशयजनकतावच्छेद-
कः न तु तादृशज्ञानजन्यतत्कोट्युपस्थितत्वं जन्यतापेक्षया तद्-

दकस्वापयबहिलोत्तरत्वस्य कञ्चुत्वात् । अत आत्माभ्येन साधारण-
 विधर्मवत्साहानजन्यत्वस्य तादृशज्ञानजन्यतानवच्छेदकत्वेन क्षतिः ।
 जनकतावच्छेदकावच्छिन्नत्वञ्च जनकतावच्छेदकपर्यायावच्छेदक-
 ताकत्वं तेन साध्यसन्देहजनकतावच्छेदकघटकज्ञानत्वादेर्नित्यत्वतः
 वभाषविषयकज्ञानवत्साहानादिजन्यतावच्छेदकताघटकत्वेऽपि न
 क्षतिः । जनकतावच्छेदकतापर्याप्तिर्न निवेश्यते प्रयोजनविरहात् ।
 तेन साधारण्यादिविशिशुधर्मवत्साहानजन्यतावच्छेदककोटौ तद्विशि-
 ष्ट्यनिवेशेनैवोपपत्तौ प्रयोजनविरहेण संशयजनकतावच्छेदकघटक-
 स्य साध्योपस्थितत्वादेरनिवेशोपि न क्षतिः । न चैवं साध्यसंशयत्वा-
 देर्निवेशनं व्यर्थं यत्किञ्चिज्जनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यतानिवेशनै-
 वोपपत्तेः, नित्यत्वतद्भावविषयकज्ञानवत्साहानजन्यतावच्छेदकस्वा-
 प्यबहिलोत्तरत्वसम्बन्धेन तादृशज्ञानविशिष्टनित्यत्वादिष्विषयकोप-
 स्थितित्वस्य किञ्चिदपि कार्यं प्रति जनकतावच्छेदकत्वाभावेना-
 तिप्रसङ्गविरहाविति वाच्यम् । तथासति बहुधादौ साध्ये रासभत्-
 वभावसाहचर्यादिप्रकारकज्ञानमादाय धूमादावतिप्रसङ्गापातात्, प्र-
 कृतसाध्यसन्देहजनकताया अवश्यं निवेशनीयत्वात् । न च कोटि-
 द्वयपदस्य प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नतद्भावपरतया प्रकृत-
 साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविषयकोपस्थितित्वघटितधर्मावच्छिन्नज-
 न्यतानिवेशाद्येवमतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । एवंसति एतच्छाभयैव
 संशयपदोपादानात् ।

ननु साध्यसन्देहजनकपक्षधर्मताज्ञानविषयत्वेनैव सामञ्जस्ये
 कोटिद्वयोपस्थापकत्वांशनिवेशोऽनतिप्रयोजक इत्याशङ्कामपनेतुं त-
 त्प्रयोजनमाह धर्मितावच्छेदकेति । तद्वारणाय-बहुधादिद्वयाभ्ये क-
 द्विरुद्धे वा पुरोवर्त्तित्वाद्यौ बहुधादिद्वयभित्त्वारित्स्ववारणाय । कोटि-
 द्वयेति । न च साध्यसन्देहजनकोपस्थितिजनकत्वमेव निवेश्यतां
 किमुपस्थितौ कोटिद्वयाविषयकत्वनिवेशनेनेति वाच्यम् । तथासति
 व्याप्यविरुद्धयोरतिव्याप्तिः । तथाहि-संशयं प्रति तत्कोटिसहचरि-
 तधर्मवत्साहानजन्यतदुपस्थितित्वेन तद्भावकोटिसहचरितधर्म-
 वत्साहानजन्यतद्भावोपस्थितित्वेन पृथगेव तत्साहचर्यविषय-
 सामन्तभावं हेतुता कल्प्यते । एवं तत्कोट्युपस्थितिं प्राप्य
 तद्वैध तत्कोटिसहचरितधर्मवत्साहानत्वेन हेतुता । इत्यञ्च बहु

भावसहचरितधूमवानिति ज्ञानजन्मवद्भवभावोपस्थितिसहकारेण
 वह्निसंशयजनकवह्न्युपस्थितिजनकीभूतं वह्निसहचरितधूमवा-
 निति ज्ञानमादाय धूमे वह्निसहचरितजलत्ववानिति ज्ञानजन्मव-
 ह्न्युपस्थितिसहकारेण वह्निसंशयजनकवह्न्यभावोपस्थितिजन-
 कीभूतं वह्न्यभावसहचरितजलत्ववानितिज्ञानमादाय च जलत्वे-
 ऽतिव्याप्तिः । कोटिद्वयोपस्थितिनिवेशे च तथाविधज्ञानयोः
 प्रत्येकं कोटिद्वयोपस्थापकत्वाभावात्प्रतिप्रसङ्गः । न च वह्निस-
 हचरितधूमवान्वह्न्यभावसहचरितधूमवाँश्च पर्वत इत्येतादृशसमू-
 हालम्बनज्ञानस्य कोटिद्वयोपस्थापकत्वेनैतद्दोषताद्वयमिति वा-
 च्यम् । साध्योपस्थितिजनकतावच्छेदकीभूता या साध्याभावोप-
 स्थितिजनकतावच्छेदकीभूतप्रकारता तदाश्रयत्वनिवेशात्तादृशसमू-
 हालम्बनज्ञाननिरूपितयोः वह्नितदभावसाहचर्यावच्छिन्नप्रकारतयोः
 प्रत्येकन्तादृशजनकताद्वयावच्छेदकत्वविरहेणातिप्रसङ्गविरहात् । धू-
 मसहचरितवह्निमान् धूमाभावसहचरितवह्निमाँश्च पर्वत इत्यादिस-
 मूहालम्बनज्ञाने प्रकारतावच्छेदकभेदेन वह्न्यादिप्रकारताभेदात्प्र-
 त्येकं कस्याश्चिदपि प्रकारतायास्तादृशजनकताद्वयावच्छेदकत्वा-
 सम्भवेऽपि धूमधूमाभावसहचरितवह्निमान्पर्वत इत्याद्याकारकोभ-
 यसाहचर्यावच्छिन्नलक्षणैकप्रकारतायास्तथात्वेन वह्न्यादौ लक्षणस-
 मन्वयः । वह्नितदभावसहचरितधूमवान्पर्वत इत्याद्याकारकोभयसा-
 हचर्यावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानमादायातिप्रसङ्गस्तु तादृशप्रकार-
 तावच्छेदकतापर्याप्त्याधिकरणधर्मवत्त्वविवक्षया स्वयमेव निरा-
 करिष्यते ।

अथ वह्निसाहचर्येण वह्न्यभावसाहचर्यमात्रेण वाऽवाच्छिन्ना वा
 व्याप्यस्य विरुद्धस्य वा प्रकारता तस्याः उद्बोधकान्तरवशात्सा-
 ध्यतदभावोभयविवक्षयकसमूहालम्बनोपस्थितिजनकज्ञानीयतया प्र-
 त्येकं साध्योपस्थितिजनकतायां साध्याभावोपस्थितिजनकताया-
 श्चावच्छेदकत्वेनातिप्रसङ्गः । यदि च साध्यविशेषणकोपस्थितिबुद्धि-
 साध्यसन्देहजनकतानियतं यज्जन्यत्वं तन्निरूपितायां साध्याविशेष-
 णकोपस्थित्यबुद्धिसाध्यसन्देहजनकतानियतञ्च यज्जन्यत्वं तन्निरू-
 पितायाश्च जनकतायामवच्छेदिका या प्रकारता तस्याः साध्याभा-
 वविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यतानि-

रूपितायां तादृशधर्मानवच्छिन्नसाध्यविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्न-
जनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यतानिरूपितायाञ्च जनकतायामवच्छे-
दिका या प्रकारता तस्या वा निवेशान्नोक्तदोषः । साध्याभावोपस्थि-
त्वावच्छिन्नाया अपि जनकतायाः साध्यविषयकत्वघटितधर्माव-
च्छिन्नतया विरुद्धातिव्याप्तेर्दुर्वारतया साध्यविषयकत्वघटितधर्मा-
वच्छिन्नजनकतायां साध्याभावविषयकत्वानवच्छिन्नत्वप्रवेशः । सा-
ध्यमुख्यविशेष्यताघटितधर्मावच्छिन्नत्वं निवेद्यैव वा तादृशातिव्या-
प्तिर्वारणीयेत्युच्यते, तथापि वह्निमहृत्सिंहवह्न्यभाववद्वावृत्तधूमवानयं व-
ह्निमद्यावृत्तवह्न्यभाववद्द्वृत्तिजलत्ववानिति ज्ञानीयधूमादिप्रकारतामावा-
पातिप्रसङ्गो दुर्वार एव । वह्निमहृत्सिंधूमवत्ताज्ञानजन्यवह्न्युपस्थि-
तेर्बह्न्यभाववद्द्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञानजन्यवह्न्यभावोपस्थितिसहकारेण सं-
शयजनकतावद्बह्न्यभाववद्वावृत्तधर्मवत्ताज्ञानजन्यवह्न्यभावोपस्थिते-
रपि वह्निमद्यावृत्तधर्मवत्ताज्ञानजन्यवह्न्युपस्थितिसहकारेण संश-
यजनकत्वात्, तादृशज्ञानीयधूमप्रकारताया वह्निसाहचर्यावच्छिन्न-
त्वेन संशयजनकवह्न्युपस्थितिजनकतायां बह्न्यभाववद्वावृत्तत्वा-
वच्छिन्नत्वेन च तथाविधबह्न्यभावोपस्थितिजनकतायां तादृशज्ञानीय-
जलत्वप्रकारतायाश्च वह्निमद्यावृत्तत्वावच्छिन्नत्वेन तथाविधबह्न्यु-
पस्थितिजनकतायां बह्न्यभाववद्द्वृत्तित्वावच्छिन्नत्वेन च तथावि-
धबह्न्यभावोपस्थितिजनकतायामवच्छेदकत्वात् ।

मैवम् । साध्यविषयत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदको यो
धर्मस्तदवच्छिन्नजन्यतानिरूपितायां तदवच्छिन्नसहकारिताव-
च्छेदकसाध्याभावविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदका-
वच्छिन्नजन्यतानिरूपितायाञ्च जनकतायामवच्छेदकीभूतप्रकारता-
निवेशे नातिप्रसङ्गः । तदवच्छिन्नसहकारितावच्छेदकत्वञ्च त-
दवच्छिन्नासमवधानप्रयुक्तफलोपधायकत्वाभाववत्स्वावच्छिन्नकत्व-
मित्यलं पल्लवितेन ॥

(दी०) न च तदसाधारणतया संग्राहमेवेति वाच्यम् । त-
थात्वेऽपि तदुत्तीर्णतादृश्यां विशेषदर्शनात् संशयानुपधायक-
त्वेऽपि तज्जननयोग्यताया अनिष्टत्वेऽपि । अन्यथा यथायथं पक्षे

साध्यतद्भावनिश्चयदशायां साधारणाव्याप्तिप्रसङ्गात् । प्रतिपक्ष-
सम्बलनदशायां हेतुमत्ताज्ञानस्य साध्यसन्देहजनकत्वपक्षे हेतु-
वारणाय कोटीत्यादि । हेतुना साध्यस्य प्रतिहेतुना तद्भावस्य
उपस्थापनादुभयोपस्थापकत्वं न कस्यापीत्यपि कश्चित् ।

(गा०) तत्-संशयधर्मितावच्छेदकेदन्त्वादिकम् । असाधारण-
तयेति । संशयविषयमात्रवृत्तित्वेन सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वादिति
भावः । सङ्गाह्यमेव-संशयदशायां सव्यभिचारसामान्यलक्षणलक्ष्य-
मेव । तथाच संशयदशायां लक्ष्यतथैव नातिव्याप्तिसंभवः । तद्व-
च्छिन्ने साध्यादिनिश्चयदशायाञ्च तत्प्रकारकज्ञानस्य संशयजनक-
तया संशयजनकताघटितस्य लक्षणस्यैतत्साधारण्यञ्च संभवती-
ति हृदयम् ।

तादृशानिश्चयदशायामेवातिव्याप्तिं सङ्गमयति तथात्वेपीति । तथा-
त्वेपि-तद्वच्छिन्नविशेष्यकसंशयदशायान्तस्य लक्ष्यत्वेऽपि, तदुत्तीर्ण-
तादशायाम्-असाधारण्योत्तीर्णतादशायाम्, तादृशधर्मवति-साध्यस्य
तद्भावस्य वा निश्चयदशायामिति यावत्, विशेषदर्शनात् विपरी-
तनिश्चयात् । तज्जननयोग्यताया इति । तत्प्रकारकज्ञानस्येत्यादिः ।
अनिवृत्तेरिति । अतिव्याप्तिरिति शेषः । वक्ष्यमाणदोषेण संशयफ-
लोपधायकतानिवेशासम्भवादिति भावः । इदमुपलक्षणम् । फलो-
पधायकतानिवेशोपि संशयजनकज्ञानशून्यतादशायां साधारणाव्या-
प्तिभयेन तादृशज्ञानस्योपलक्षणविधयैव लक्षणे निवेशनीयतया सं-
शयोपधायककालान्तरीणज्ञानविषयतामादायातिव्याप्तिः सम्भवती-
ति बोध्यम् । अन्यथा-फलोपधायकज्ञानस्य विशेषणविधया लक्षण-
घटकत्वे । पक्षादाविति । पक्षे साध्यादिनिश्चयसत्त्वेपि धर्म्यन्तर-
विशेष्यकसाध्यसन्देहजनकतामादाय लक्षणगमनसम्भवादादिपदं
हेतुमत्ताज्ञानविषयीभूतपक्षेतरयावद्गमिपरम् । इदमुपलक्षणम् । सा-
धारण्यदिविशिष्टस्वप्रकारकधर्मिज्ञानशून्यतादशायामव्याप्तिर्बाध्या ।
साधारणाव्याप्तीति । साधारणस्य नित्यदोषतया तदा तस्यालक्ष्य-
त्वोपगमासम्भवादिति भावः ।

कोटिद्वयोपस्थापकत्वांशस्य प्रयोजनान्तरं वर्णयतो मतमाह

सत्प्रतिपक्षेति । स्वमते व्याप्यवृत्तानिश्चयस्व संशयप्रतिपक्षकत्व-
मेव न तु कारणत्वम् । विरोधिपरामर्शयोरप्रामाण्यग्रहे तु साधारण-
धर्मादिज्ञानादेव संशय इत्यतो जनकत्वपक्ष इति ! हेतुवारणाय-व्या-
प्यवारणाय, तस्यापि परामर्शात्मकसंशयजनकपक्षधर्मताज्ञानविष-
यत्वादिति भावः । मनु साधारण्यादिविशिष्टवृत्तानिश्चयस्येव पराम-
र्शयोरपि साध्यतदभाषोपस्थितिद्वारैव संशयजनकत्वात्कोट्युप-
स्थितिनिवेशेऽपि न प्रतीकार इत्यत आह हेतुनेति । उभयोपस्था-
पकत्वं-साध्योपस्थितिजनकतावच्छेदिका सति तदभाषोपस्थिति-
जनकतावच्छेदकीभूता या प्रकारता तदाश्रयत्वम् ॥

(दी०) इदं अणुकं नित्यमणुत्वादित्यादौ साधारणध-
र्मवदुधर्मिज्ञानस्य कोट्युपस्थिति संशयश्च प्रति हेतुतया तद्वि-
षये धर्मिणि सद्देतौ अतिप्रसङ्गः स्यादतः पक्षधर्मतेति । पक्षपदं
धर्मिमात्रपरम् । न चैवं नित्यो घटः शब्दत्वादित्यत्र बाधाघव-
तारोऽसाधारण्यापत्तिः, इष्टत्वात्, अन्यथा बाधासिद्धयोरन्यत-
रावतारदशायां साधारणासंग्रहापत्तेः । असिद्धिसङ्कीर्णत्वे सव्य-
भिचारमध्याप्रवेशे सव्यभिचारसङ्कीर्णतया असिद्धेऽप्यनन्तर्भा-
षापत्तौ तस्यातिरिक्तहेत्वाभासत्वापत्तेः । न च व्याप्यविरुद्ध-
योः साधारणधर्मदशाया (१) मतिप्रसङ्गः, धर्मिणि यद्रूपावच्छिन्न-
वृत्तानि साध्यसन्देहजनकं तद्रूपावच्छिन्नत्वस्योक्तत्वात् । तत्र
रूपं साधारणत्वादीति सिद्धान्ते स्फुटीभविष्यति ॥

(गा०) निश्चितसाध्याभाववृत्तित्वस्य साधारणघटकतामते केचु
चिद्व्यणुकेषु साध्याभावनिश्चयसत्त्व एव अणुत्वस्य तथासर्वं सम्भवती-
त्यभिप्रेत्य तादृशनिश्चयसत्त्वं सूचयितुं यत्किञ्चिद्व्यणुकस्य पक्षताकाभा-
य इदमिति । साधारणधर्मवदुधर्मिज्ञानस्य-नित्यत्वानित्यत्वसद्व्यति-
वाणुत्ववद्व्यणुकधर्मिज्ञानस्य, धर्मिणि-व्यणुके । नित्यत्वसाध्यकस्थले

(१) अत्र गाथाधर्मनुसारेण-साधारणधर्ममादाधर्मातिप्रसङ्ग-इति
पाठस्समुचितः किन्तु सर्वत्रेदं एव पाठस्योपलंभात् एव धृत
इति बोध्यम् ।

तस्यालक्ष्यत्वसूचनाय सद्हेताविति । अतिप्रसङ्गोऽ-तिव्याप्तिः । न च समूहालम्बनविषयतामादायातिप्रसङ्गवारणाय कोटिद्वयोपस्थितिजनकतावच्छेदकीभूतविषयताभयत्वनिवेशनमावश्यकम्, तथा च ऋथं धर्मिण्यतिव्याप्तिः यतस्तत्कोटिस्मृतौ तत्तत्साहचर्यादिविशिष्टविषयप्रकृतान्त्वेनैव हेतुता, न तु तद्विशिष्टवद्धार्मिकत्वान्त्वेन सम्बन्धविशेष्यकत्वानादपि सम्बन्धन्तरस्मरणादन्यदाप्ययं ह्यस्ति सम्बन्धी घटपदं घटे शकमित्याद्याकारकत्वानाद्वास्ति घटास्मरणानुदयप्रसङ्गात्, तथा च धर्मिविषयतायाः कोटिद्वयोपस्थापकतावच्छेदकत्वमेव नास्तीति वाच्यम् । सम्बन्धविशिष्टवद्धार्मिकत्वान्त्वेनैवापरसम्बन्धिस्मारकतेति मतानुसारेणैतन्नलक्षणप्रणयनात् । एतन्मन्त्रस्य निर्युक्तिकतया पक्षधर्मतापदस्य त्प्रयोजनकत्वमाकल्प्यैतत्परित्यागेन सिद्धान्तलक्षणस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

वस्तुतस्तु साध्यसन्देहजनककोटिद्वयोपस्थितिजनकत्वानविषयत्वमित्यस्य कोटिद्वयोपस्थितिनिष्ठा या साध्यसन्देहजनकता जन्यतासम्बन्धेनाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन वाऽवच्छिन्नतायास्तदवच्छेदकतायामवच्छेदिका या विषयता तदाभयत्वमर्थः । एवञ्च साधारणधर्मादिविशेष्यकत्वानस्य कोटिद्वयस्मरणजनकत्वेपि संशये धर्मिभाननियमाय तत्तद्धर्मिकसंशयं प्रति साधारण्यादिविशिष्टधर्मवद्धार्मिकत्वानविशिष्टोद्द्युपस्थितित्वेन हेतुतेति धर्मिविषयतायाः अयि तादृशसन्देहजनकतावच्छेदकतावच्छेदकत्वादतिव्याप्तिरतः पक्षधर्मतापदोपादानमावश्यकमिति पक्षधर्मतेति । न च पक्षधर्मतापदोपादानेपि तद्वापत्तादवस्थं धर्मिणापि पक्षधर्मताज्ञानविषयत्वादिति वाच्यम् । ह्युपादानबलेन निरुक्तायां जनकतायां परम्परया जनकतावच्छेदकतायां वाऽवच्छेदकीभूता या धर्मिविषयता तन्निरूपितविषयता प्रकारतापर्यवसिता तदाभयत्वस्य लाभेनातिप्रसङ्गविरहात् । प्रकारतायाः प्रकारतात्वेनावच्छेदकत्वं विवक्षणीयम् । तेन साधारणधर्मादेर्धर्मितावच्छेदकीभूतसद्हेतौ नातिप्रसङ्गः । धर्मितावच्छेदकीयविषयतायाः प्रकारतात्वव्याप्येन धर्मितावच्छेदकतात्वेनैव निवेशात् । प्रकृतपक्षस्य प्रकृतपक्षतायाश्च निवेशे प्रयोजनाभावात् पक्षपदं धर्मिमात्रपरतयाऽप्याचष्टे पक्षपदमिति । धर्मिमात्रेति । मात्रपदेन पक्षतानिवेशव्यवच्छेदः ।

यत्तु धर्मिपदमत्र मुख्यविशेष्यपरम् । तेन बह्विवह्यभावसहच-
रितधूमवहृत्तिप्रमेयत्ववान्पक्ष इत्यादिज्ञानीयधूमादिविषयतामादाय
नातिप्रसङ्ग इति । तन्न । साहचर्यधर्मितावच्छेदकीयविषयताया जन-
कतावच्छेदकक्रोटौ प्रयोजनविरहेणानिवेशान्निवेशोपि वा धर्मि-
तावच्छेदकतात्वनैव तस्या निवेशनीयतया प्रकारतात्वेनानिवेशा-
त्साहचर्यस्य धर्मितावच्छेदकविषयतान्तःपातिधूमादिविषयतामादा-
यातिप्रसङ्गाभावात् ।

पक्षपदस्य पक्षताविशिष्टप्रकृतपक्षपरत्वमावश्यकम् , अन्यथा
घटादिरूपपक्षे शब्दत्वादिना नित्यत्वसाधने बाधस्यासिद्धेर्वाऽव-
तारदशायामपि सपक्षविपक्षव्यावृत्तशब्दत्ववान् शब्द इत्यादिज्ञान-
विषयतामादाय सव्यभिचारत्वापत्तिः । न चेष्टापत्तिः दोषान्तरसङ्कर-
प्रसङ्गात् । अस्मन्मते च पक्षताविशिष्टप्रकृतपक्षवृत्तितान्नानस्य विशेष-
षणविधया लक्षणघटकत्वान्नातिप्रसङ्गः । बाधग्रहस्थले पक्षताया
असिद्धेरवतारे हेतौ प्रकृतपक्षधर्मताज्ञानस्याभावादित्याशङ्कते
न चैवमिति । एवं-पक्षपदस्य धर्मिमात्रपरत्वे, बाधसम्पादनायानि-
त्यत्वमुपेक्ष्य नित्यत्वसाध्यतानुसरणम् । एवञ्च घटो नित्य इत्युक्तौ
नभ्रप्रश्लेषशङ्कया नित्यत्वसाध्यकत्वञ्च स्फुटीभवतीति नित्यो घट
इत्युक्तम् । बाधादित्यादिना स्वरूपासिद्धिपरिग्रहः । असाधारण्या-
पत्तिः-असाधारण्यज्ञानमादाय सव्यभिचारत्वापत्तिः । एतेनास्य
सव्यभिचारसामान्यलक्षणतया एतदतिप्रसक्तेरसाधारण्यानापाद-
कत्वादसङ्गतिरित्यपास्तम् । सपक्षावृत्तित्वेन साधारण्यस्य केव-
लान्धविधर्मस्य पक्षतानवच्छेदकत्वाद्नुपसंहारित्वस्य वाऽसम्भ-
वात्परिशेषेणासाधारण्यापत्तिरिति वार्यः । तदानीं सपक्षविपक्ष-
व्यावृत्तत्वसत्त्वे दोषान्तरावतारेऽपि सव्यभिचारत्वमसाधारण्यं वे-
ष्टमेव क्षतिविरहादित्याशयेनाह इष्टत्वादिति । अन्यथा-पक्षतायाः
प्रकृतपक्षधर्मताज्ञानस्य वा विशेषणत्वे । बाधासिद्धोरिति । बाधस्या-
सिद्धेर्वाऽवतारदशायां ह्यदादौ धूमादिसाधने बह्व्यादेरसङ्गहापत्तेरि-
त्यर्थः । साधारण्यस्य नित्यदोषतया तत्रेष्टापत्तिर्न सम्भवतीति
भावः ।

ननु दोषान्तरावतारदशायां सव्यभिचारत्वं कापि नेष्यत एव
भवतु साधारण्यमप्यनित्यदोष इत्यत आह असिद्धीरिति । सत्त्वात्

ण्यन्नममादायेति । यथायद्यं साध्याभाववृत्तित्वसाध्यवृत्तित्वांशो
 भ्रमात्मकं साधारण्यज्ञानमादायेत्यर्थः । धर्मिणि—फलीभूतसंशयध-
 मितावच्छेदकतापर्याप्त्याधिकरणधर्मावच्छिन्नं, यद्रूपावच्छिन्नवत्त-
 ज्ञानं—यद्रूपावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नम् । साध्यसन्दे-
 हजनकमिति । एतच्च संशयं प्रति कोट्युपस्थितिर्विशेषणज्ञानादि-
 मुद्रयैव हेतुः साधारणधर्मवृद्धिमिज्ञानञ्च साक्षादेव तथेति निष्कृष्ट-
 मते कोट्युपस्थितिजनकत्वाद्यटिनमेव लक्षणकूर्तव्यमित्यभिप्राये-
 ण । यथाश्रुतमूलानुरोधे तु संशयजनककोटिद्वयोपस्थितिजनक-
 त्वमेव निवेशनीयम् । साध्यसंशयजनककोटिद्वयोपस्थितिजनकमि-
 यपि व्याचक्षते । तन्मते धर्मिणीति प्रकारतात्वेन अवच्छेदकताला-
 मायेति ध्येयम् ।

अथैवं साधारण्यादिघटककेवलसाध्यवृत्तित्वत्वाद्यवच्छिन्न-
 वमादायातिप्रसङ्गा दुर्वारः । न च धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नावशे-
 ष्यतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वं संशयजनकज्ञान-
 तरिक्तवृत्ति तद्वत्त्वस्य साध्यसंशयजनकतावच्छेदकीभूता या ध-
 र्मेतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारता तद्वच्छेदकताप-
 र्याप्त्याधिकरणधर्मवत्त्वस्य वा निवेशनातिप्रसङ्गः, संशयं प्रति
 कोटिद्वयसाहचर्यावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वेन साधारण्यादि-
 शिष्टधर्मवत्साज्ञानस्यैकैकहेतुताकल्पनादेकैककोटिसाहचर्यावच्छि-
 प्रकारताशालिज्ञानस्य संशयाजनकतया उभयकोटिसाहच-
 दिरेव तादृशधर्मत्वादिति वाच्यम् । उक्तरूपेणैकैकहेतुताकल्पने-
 ककोटिसाहचर्याद्यवच्छिन्नत्वविशिष्टापरकोटिसाहचर्याद्यवच्छि-
 त्वेनैव प्रकारताया निवेशनीयतया अवच्छिन्नतयोर्विशेष्यधि-
 षणभावे विनिगमनाधिरहात्, व्याप्यसंशयस्य साधारणधर्मव-
 ज्ञानान्तर्भावानुपपत्तेश्च । तत्र व्याप्यतदभावयोः प्रत्येकमुभय-
 टिसहचरितत्वाभावात् । न च व्याप्यसंशयस्य पृथक्कारणतामत-
 वेदं लक्षणमिति वाच्यम् । व्याप्यसंशयस्येत्यादिप्रन्थविरोधात् ।
 च यद्यद्रूपावच्छिन्नप्रकारकज्ञानत्वेन संशयजनकता तत्तद्रूप-
 वस्य संशयजनकतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकतापर्याप्तिमत्तो ये
 धर्मास्तद्धर्मवत्त्वस्य वा विषयतया नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् ।
 तावत्समवेतजातिमानससाभाषधरसमवेतजातिमानधर्मित्यादिङ्ग

रणसमवधाने तादृशनिश्चयेऽप्रामाण्यसंशय एव न जातस्तत्र उका-
तिप्रसङ्गासम्भवेन निश्चयसाधारणव्याप्यवत्ताज्ञानत्वेन हेतुतायां
निष्प्रत्यूहत्वात्तादृशस्थलीयातिव्याप्यभिप्रायकतयैव तदुद्ग्रन्थस्य
व्याख्येयत्वात् ।

अथवा व्याप्यवत्ताज्ञानत्वेन या व्यापकसंशयहेतुता तद्वच्छे-
दककोटिप्रविष्टाप्रामाण्यनिश्चयानास्कन्दितत्वघटकनिश्चयत्वं सा-
ध्यव्याप्यत्वावच्छिन्नाभावज्ञानविशिष्टाप्रामाण्यसंशयान्याप्रामाण्य-
ज्ञानत्वम् । तथाच व्याप्याभाववत्ताज्ञानशून्यकालीनाप्रामाण्यसंश-
यस्यापि यथोक्तनिश्चयहेतुत्वात् तद्विशिष्टव्याप्यवत्ताज्ञानकाले चा-
पत्तेरभावात् । न च तथापि व्याप्यवत्ताज्ञानत्वेन व्यापकसंशय-
हेतुता न सम्भवति, तथासति धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्य-
मात्रावगाहिव्याप्यवत्तानिश्चयत्वात्तद्वच्छेदेन व्यापकवत्तान्तत्सा-
मानाधिकरण्यमात्रेण व्यापकाभावमवगाहमानस्य संशयस्यापत्ते-
स्तादृशसंशये तादृशनिश्चयस्याविरोधित्वादिति वाच्यम् । धर्मिता-
वच्छेदकावच्छेदेन व्याप्यवत्तावगाहिनः संशयादेव तद्वच्छेदेन
व्यापकवत्तावगाहिसंशयोदयात्तादृशव्यापकवत्तासंशये तादृशव्या-
प्यवत्तावगाहिज्ञानत्वेनैव हेतुत्वोपगमादुक्तापत्तेरप्रसक्तेः ।

अथवा संशयजनकतावच्छेदकप्रकारतायां सव्यभिचारात्ताघट-
कसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्यावश्यकतया षड्विव्याप्यवाङ्मवेति संश-
यीयाभावप्रकारतायाः संयोगादिसम्बन्धानवच्छिन्नतया तत्सम्बन्धा-
वच्छिन्नव्याप्यप्रकारतैव संशयजनकतावच्छेदिकेत्यतिव्याप्तिप्रस-
क्त्या न व्याप्यसंशयस्येत्यादेरसंगतिः ।

अथ साधारणधर्मवत्ताज्ञानस्य संशयजनकत्वे धर्मैक्यस्याप्रयो-
जकतामते तत्सम्बन्धस्याप्यप्रयोजकतया तादृशजनकतावच्छेद-
कयावत्प्रकारतासु प्रत्येकमवच्छेदकभूतानि यानि रूपाणि तद्वत्त्व-
निवेशे अयमात्मा ज्ञानादित्यादौ विषयतया आत्मत्वाभावसमाना-
धिकरणज्ञानवत्ताज्ञानसहकारेण साध्यसन्देहजनकं यत्समवायेन
साध्यसहचरितज्ञानादिमत्ताज्ञानन्तर्दीयप्रकारतामादाय समवायेन
ज्ञानादेर्व्यभिचारितापत्तेः । विषयितासम्बन्धेनाभावकोटिसहचरित-
तद्वत्ताज्ञानीयप्रकारतायाः समवायसम्बन्धावच्छिन्नतया सव्यभिचा-
रिताघटकसम्बन्धावच्छिन्नयावत्प्रकारतान्तर्गतत्वात् इति चेत् ।

सत्यम् । यत्किञ्चित्साध्यसंशयनिरूपितजनकतावच्छेदकीभूत-
धर्मितावच्छेदकावच्छिन्ना या या विशेष्यता तन्निरूपितसव्यभि-
चारताघटकसम्बन्धावाच्छिन्ना या प्रकारता तदवच्छेदकधर्मवस्वमेव
विवक्षणीयम् । तथासत्युक्तस्थले विषयतासम्बन्धावाच्छिन्नज्ञानप्रका-
रतानिरूपितविशेष्यताया अपि निरुक्तयावाद्दृश्यतान्तर्गतत्वात्तन्नि-
रूपितसव्यभिचारताघटकसम्बन्धावाच्छिन्नप्रकारत्वाप्रसिद्धया ना-
तिव्याप्तिः । एवं संशये समुच्चयवैलक्षण्याय उभयप्रकारतानिरूपितै-
कविशेष्यतास्वीकर्तुमते व्याप्यसंशयायकोटिद्वयप्रकारतानिरूपित-
विशेष्यतानिरूपितव्याप्यताघटकसम्बन्धावाच्छिन्नप्रकारतावच्छेद-
कव्याप्यत्वमात्रमादायाप्यतिव्याप्तिः सम्भवतीत्याशङ्क्य व्याप्यसंशये-
त्यादिकमभिहितम् ।

वस्तुतस्तु जनकतावच्छेदकयावत्प्रकारतावच्छेदकवशादिनिवेशे
भूमतदभावसहचरितकाञ्चनमयवह्निमानित्यादिज्ञानीयप्रकारताया अ-
पि निरुक्तयावत्प्रकारतान्तर्गततया तदवच्छेदकतापर्याप्यधिकरण-
काञ्चनमयत्वादिघाटतधर्मवत्ताया बह्वधादौ बुरुपपादतया असम्भव
इति यत्किञ्चित्संशयनिरूपिता धर्मितावच्छेदकाच्छिन्नाविशेष्यताघ-
टितधर्मावच्छिन्ना या या जनकता तदवच्छेदकीभूततादृशविशेष्य-
तानिरूपितप्रकारतावच्छेदकतापर्याप्तिमद्गर्मवस्वमेव विवक्षणीयम् ।
एवञ्च काञ्चनमयत्वाद्यवगाहितदन्धगाहिज्ञानसाधारणकारणताया
ऐक्यात्तदवच्छेदकीभूतकाञ्चनमयःवाद्यनवगाहिज्ञानीयप्रकारतावच्छे-
दकतापर्याप्यधिकरणधर्मवस्वमादायैव धूमादिसाध्यकवह्वधादौ ल-
क्षणसमन्वयः । संशयं प्रति तत्तत्कोटिसाहचर्यावच्छिन्नप्रकारता-
शालिज्ञानत्वेन साधारण्यादिविशिष्टधर्मवत्ताज्ञानस्य कारणताद्वयी-
ति व्याप्यविरुद्धयोरतिव्याप्तिनिरासः । एवञ्च व्याप्यसंशयत्वाव-
च्छिन्नाया उभयकोटिप्रकारत्वावच्छिन्नाया जनकताया ऐक्यात्त-
दवच्छेदकीभूतव्याप्यप्रकारतावच्छेदकव्याप्यत्वमादाय व्याप्येऽति-
प्रसङ्गा दुर्घोर एवेत्याशङ्क्य व्याप्यसंशयस्य पृथक्कारणतामते ज्ञान-
पदस्य निश्चयपरत्वमुपदर्शितम् । न च व्याप्यसंशयस्य उभयप्र-
कारत्वेन नैकहेतुता विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरह्यदपि
तु प्रत्येकप्रकारतां निवेद्य हेतुताद्वयमेव कल्पनीयम् इति भवतिव्या-
प्यव्यक्तिरिति वाच्यम् । हेतुताद्वयकल्पने यत्र व्याप्यवत्प्रतिबन्धस्य

स्वांशोऽप्रामाण्यसंशयात्मकस्यानन्तरक्षणे व्याप्याभाववसानिश्चय-
स्तदुत्तरक्षणे व्यापकसंशयापत्तेः । एतेन यावत्प्रकारतानिवेशपक्षेपि
सव्यभिचारताघटकसम्बन्धावच्छिन्ननिरुक्तजनकतावच्छेदकप्रकार-
तानां न यावत्त्वेन निवेशः अपितु निरुक्तजनकतावच्छेदकीभूता या-
वत्त्यः प्रकारताः सव्यभिचारताघटकसम्बन्धावच्छिन्नानां तासां प्र-
त्येकावच्छेदकरूपवत्त्वं निवेद्यम् । एवं च अयमात्मा ज्ञानादित्यादौ
नोक्तक्रमेणातिव्याप्तिसम्भवः त्रिषयतासम्बन्धावच्छिन्नज्ञानादिप्रका-
रतानामपि निरुक्तयावत्प्रकारतान्तर्गततया सव्यभिचारताघटक-
सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य तत्रासत्त्वेन तेन रूपेण तदुपादानासम्भ-
वात् । तथाच तावता व्याप्यसंशयहेतुतामादायाप्यतिव्याप्तिवार-
णसम्भवेन विशेष्यताया यावत्त्वेन निवेशनं ज्ञानपदस्य निश्चयपरत्वं
च न युक्तमिति पूर्वव्याख्यानासम्यक्त्वेपि न क्षतिः ।

अथवा व्याप्यसंशयस्य साधारणधर्मवत्ताज्ञानान्तर्भावमते एकै-
ककोटिसामानाधिकरण्यमादाय सञ्ज्ञेतावतिप्रसङ्गवारणाय यत्कि-
ञ्चित्संशयजनकतावच्छेदकयावत्प्रकारतापर्यन्तं निवेशनीयम् । व्या-
प्यसंशयस्य पृथक्कारणतामते नोक्तक्रमेण सञ्ज्ञेतावतिप्रसङ्गशङ्काव-
काशः-तन्मते कोटिद्वयसामानाधिकरण्यावच्छिन्नत्वेनैव प्रकार-
ताया जनकतावच्छेदकत्वोपगमात् । एकैककोटिसाहचर्यावच्छि-
न्नत्वप्रकारतायाः संशयजनकतानवच्छेदकत्वात् । अतो यावत्प्रका-
रतानिवेशनं संशये यत्किञ्चित्स्वनिवेशनं च न कर्तव्यम्, अपि तु व्या-
प्यसंशयहेतुतामादायातिप्रसङ्गवारणाय ज्ञानपदमेव निश्चयपरमुप-
गन्तव्यम् इत्येव व्याप्यसंशयेत्यादिनाऽभिहितम् । न च धर्मैक्यस्य
संशयजनकतायां तन्त्रतामते कोटिद्वयसामानाधिकरण्यावच्छिन्न-
त्वं नैकत्र निवेद्यते विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहादपि तु प्र-
त्येकसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वं प्रत्येकं निवेद्य कारणताद्वयमेव
कल्प्यते । धूमसहचरितवह्निमत्ताज्ञानधूमाभावसहचरितवह्निमत्ताज्ञा-
नयोः परस्परसहकारित्वात् कोटिद्वयसहचरितविभिन्नधर्मवत्ताज्ञानात्
संशयप्रसङ्गः । धूमसहचरितवह्निमान् तदभावासहचरितवह्निमानितिज्ञा-
नद्वयादितोऽपि संशयः स्वीक्रियते, तथाच सञ्ज्ञेतावत्प्रसङ्गवारणाय
यावत्प्रकारतानिवेशनं संशये यत्किञ्चित्स्वनिवेशनं चावश्यमिति वा-
च्यम् । विभिन्नहेतुत्वे साहचर्यधर्मितावच्छेदकवह्नित्वप्रवृत्त्यादीध-

र्माणां विशिष्यानिवेशो कोटिद्वयसहचरितधर्मवत्ताज्ञानयोः परस्परसं-
 हकारित्वे विभिन्नधर्मवत्ताज्ञानासंशयापत्तेर्दुर्वारतया तादृशधर्माणां
 विशिष्य निवेशनीयतया कारणतानन्वयाप्रनेरिति संक्षेपः ॥

अथ द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादिस्वादेः सव्यभिचारत्वापत्तिः—विशिष्ट-
 सत्त्वस्यानतिरिक्ततया विशिष्टसत्त्वाद्दौ साध्यतद्भावसहचरितत्त्वत-
 द्दृष्टित्वयोः सत्त्वादिति चेन्न । गुणकर्मान्यत्वसामानाधिकरण्यरूपं
 हि तद्विशिष्टं च क्वचिदुपलक्षणतया हेतुतावच्छेदकं क्वचिद्विशेषण-
 तया । आद्यं यथाऽनुमित्यादिलक्षणप्रविष्टमितरभेदानुभाषकतावच्छे-
 दकं यत्तदाकसमधेतत्त्वादिकं तद्विशिष्टानुमितित्वादिजातेः व्यक्त्य-
 न्तरेऽसत्त्वेन भागासिद्धेस्तस्य विशेषणत्वायोगात् । अत एव तादृश-
 जातावनुभवत्वान्यत्वादिविशेषणं व्यभिचारवारकतया सार्थकम् ।
 द्वितीयं च यथा शब्दोऽनित्यो बाह्यकरणप्रत्यक्षविषयत्वे सति सत्त्वा-
 दित्यादौ सत्यन्तार्थः । तस्य तद्विशेषणत्वे एव सत्त्वेतुतानिर्वाहात् ।
 तथाच दर्शितस्य वैशिष्ट्यस्योपलक्षणतया हेतुतावच्छेदकत्वे सव्यं-
 भिचारत्वमिष्टमेव, विशेषणत्वे च विशिष्टनिरूपितसमवायादिरेव हेतु-
 तावच्छेदकसम्बन्धो वाच्यः, अन्यथा यद्धर्मविशिष्टनिरूपितत्वानवाच्छे-
 दसमवायादिर्हेतुतावच्छेदकसम्बन्धस्तस्य हेतुप्रकारस्योपलक्षणाविधय-
 हेतुतावच्छेदकत्वात् विशेषणानुपपत्तिः । न च विशिष्टनिरूपितसमवा-
 यादिहेतुतावच्छेदकसम्बन्धत्वे तेन सम्बन्धेन शुद्धसत्तादेरव्यभिचारतया
 तद्विशेषणवैयर्थ्यामिति गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादिति हेतुप्रयोगे निप्र-
 हप्रसङ्गादिति वाच्यम् । विशिष्टविशेषणकबुद्धावेव विशिष्टनिरूपि-
 तत्वस्य सम्बन्धतावच्छेदकतया तद्रूपविशिष्टनिरूपितसमवायादि-
 ना तद्रूपानवच्छिन्नस्य हेतुत्वासम्भवात् । एवं च विशिष्टनिरूपित-
 समवादिना सम्बन्धेन सत्त्वेतोर्विशिष्टसत्त्वादेर्न तेन सम्बन्धेन सव्य-
 भिचारताप्रसङ्गः । यादृशेन सम्बन्धेन पक्षधर्मताविषयकं यज्ज्ञानं त-
 स्य तादृशेन सम्बन्धेन कोटिद्वयसहचरितावगाहितायाः संशयकता-
 प्रयोजकत्वात्समवायसामान्यसम्बन्धेन द्रव्यत्वाद्यभावसाहचर्यावगा-
 हिनो दर्शितविशेषसम्बन्धेन पक्षधर्मताज्ञानस्य संशयकताविरहात् ।
 तादृशविशेषसम्बन्धेन च द्रव्यत्वाद्यभावसाहचर्यस्य सत्त्वादाव-
 भावात् तादृशसाहचर्यावगाहिन्नममादायातिप्रसङ्गानवकाशात् ।
 अथ यथा हेतुतावच्छेदकपेलक्षिते व्याप्तिज्ञानरूपकोपि पक्षे त-

द्विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानादनुमिति'राधिकं त्वि'स्यादिभ्यायात् , तथा विशिष्टसत्तात्वापलक्षिते सहचारो यत्र गृह्यते तत्र तद्विशिष्टवैशिष्ट्यस्य धर्मिणि ज्ञानादपि संशयोत्पत्तिरुच्यतेति चेन्न । उभयोः स्थलयोर्विशेषात् । तथाहि-सामान्यरूपेण सामान्यसम्बन्धेन वा व्याप्तिग्रहे सामान्यघटितेन विशेषरूपेण विशेषसम्बन्धेन वा पक्षधर्मताज्ञानादनुमितिर्युज्यते हेतोः सम्बन्धस्य वा सङ्काचे व्याप्तेरव्याघातात् । सामान्यरूपेण सामान्यसम्बन्धेन वा सहचारग्रहे विशेषरूपेण विशेषसम्बन्धेन वा पक्षधर्मताज्ञाने तु न संशयः-सङ्काचस्य साधारण्यव्याघातकत्वात् । अत एव बन्दिवादिना धूमतद्भावसाहचर्यग्रहे आन्द्रेन्ध्रनप्रभववह्नित्वादिना धर्मिण्युक्तिस्त्वज्ञानान्न संशयः, न वा संयोगसामान्येन धूमतद्भावसहचरितवह्न्यादेर्महानसाद्यनुयोगिकसंयोगेन धर्मिणि ज्ञानात्तत्संशयः, न वा तत्र साधारण्यप्रसङ्ग इति ।

अथ द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वे सति सर्वादित्यत्र सद्देतौ द्रव्यं गुणत्वे सति सर्वादित्यत्र विरुद्धे चातिव्याप्तः-विशेष्योप साध्यतद्भावोभयसामानाधिकरण्यसत्त्वेन विशिष्टेऽपि तत्सत्त्वादिति चेन्न । साध्यतद्भाववद्वृत्तित्वावच्छेदकविशिष्टवत्ताज्ञानस्यैव साधारणधर्मदर्शनविधया साध्यसन्देहजनकत्वात् । यत्किञ्चित्साध्यसन्देहजनकतावच्छेदकीभूता या या प्रकारतावच्छेदकता तदवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मविशिष्टप्रकृतहेतुतावच्छेदकवस्वविवक्षणेनातिप्रसङ्गविरहात्--विशिष्टसत्तात्वरूपप्रकृतहेतुतावच्छेदकस्योभयवद्वृत्तित्वावच्छेदकत्वविरहात् । उभयसहचरितवृत्तित्वावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकताज्ञानस्य संशयकत्वेपि नोक्तातिप्रसङ्गः, तथा सति यादृशयादृशधर्मावच्छिन्नप्रकृतहेतुतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वेन यत्किञ्चित्संशयजनकता तादृशतादृशरूपविशिष्टतद्भवस्य विवक्षणीयत्वात् । उभयसहचरितवृत्तित्वं प्रकारतावच्छेदके भासते यत्र तत्र तदुपलक्षितवत्ताज्ञानस्य हेतुतया तद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वेनाजनकत्वादुभयवद्वृत्तित्वावच्छेदकत्वेन प्रकारतावच्छेदकस्य यत्र भानं तत्रोभयसहचारघटकतदवच्छिन्ननिरूपिताधिकरणतावगाहिज्ञानस्यैव हेतुतया तद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वेन हेतुत्वमावश्यकमिति । तादृशहेतुतामादाया-

साधारणे उभयवृत्तितानवच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिवोधत्वेन हेतुतामादाय चासाधारणे लक्षणं सङ्गमनीयम् । प्रकृतपक्षधर्मता-ज्ञानानिवेशे घटज्ञानं सविषयकं आत्मवृत्ति वा ज्ञान्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः । तथाहि—घटज्ञानं सविषयकमित्यादिनिश्चयकालीनघटज्ञानं सविषयकं न वेत्यादिसंशयं प्रति घटधर्मिकसविषयकत्वज्ञानं प्रमा न वेत्याद्याकारकसंशयां हेतुः अर्थनिश्चयोत्तरार्थसंशये तद्धर्मिकप्रामाण्यसंशयस्य हेतुत्वात् । स च प्रामाण्यसंशयः सविषयकत्वतदभावादिरूपकोटिद्रयोपस्थित्यात्मकः सविषयकत्ववति सविषयत्वरूपप्रामाण्यस्य सविषयकत्वेन तदभाववति तत्प्रकारकत्वरूपाप्रामाण्यस्य च तदभावेन घटितत्वात् तादृशप्रामाण्यसंशये च सविषयकत्वादिज्ञानधर्मिकप्रामाण्याप्रामाण्यसहचरितज्ञानत्वादिमत्ताज्ञानं हेतुरिति सविषयकत्वादिरूपसाध्यसन्देहजनककोटिद्रयोपस्थितिजनकधर्मवृत्तितानानविषयत्वं ज्ञानत्वादावक्षतमेवेति प्रकृतपक्षधर्मताज्ञाननिवेश आवश्यकः, तन्निनिवेशे च सविषयकत्वादिज्ञानधर्मिकज्ञानत्ववत्ताज्ञानस्य तादृशज्ञानविषयघटज्ञानादिरूपप्रकृतधर्मत्वाविषयत्वान्नातिव्याप्तिरिति ॥

(दी०) इदं सविषयकमात्मवृत्ति वा ज्ञानत्वात् इत्यादौ प्रामाण्याप्रामाण्यसंशयस्य तद्वटकीभूतसाध्यतदभावविषयकतया कोट्युपस्थितिरूपस्य जनकीभूतज्ञानविषये ज्ञानत्वे तु नातिप्रसङ्गशङ्कापि, साधारणधर्मवत्ताज्ञानस्य तज्जन्यकोट्युपस्थितेर्वा संशयजनकतया तज्ज्ञानस्य तादृशसंशयाहेतुत्वात् । प्रामाण्यसंशयस्य ले तु ज्ञानत्वलक्षणसाधारणधर्मदर्शनात् ज्ञाने प्रामाण्यस्य ज्ञानविषयतात्मकसाधारणधर्मदर्शनाच्च विषये तद्वत्त्वस्य सन्देहः । अप्रामाण्यशङ्कान्वयानुविधानन्तु भ्रमत्वज्ञानशून्यविरोधिज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया तदपसारणप्रयुक्तमित्यस्याकरे व्यक्तत्वात् । व्याप्यवत्तासंशयस्य पृथग्व्यापकवत्तासंशयहेतुत्वपक्षे ज्ञानपदं निश्चयपरम् । हेतुत्वाभिमतविशेषणन्तु येन सम्बन्धेन तदुभयसाहचर्यत्वेन सम्बन्धेन तदज्ञानस्य संशयादिजनकतात्पक्षनार्थम्, तेना-

स्मत्त्वकपालत्वादिसाध्यके समर्थाय (सम्बन्धे)न हेतौ ज्ञानघटादौ विषयत्वसंयोगादिना तत्सन्देहजनके नातिप्रसङ्ग इति ॥

(गा०) मिश्रमतं दूषयति इदं सविषयकमिति । सविषयकत्वस्य स्वरूपसम्बन्धात्मकत्वेनानुगततया तस्मिन्लाभ्ये ज्ञानत्वादि-कं व्यभिचार्येवेत्याह आत्मवृत्तिवेति । अप्रामाण्यं भ्रमत्वं न तु प्रमात्वाभावः—तस्य साध्याभावाघटितत्वात् । तज्जन्यकोटैवेति मतभेदेन । तज्ज्ञानस्य—प्रामाण्याप्रामाण्यसहचरितज्ञानत्ववत्ताज्ञानस्य । तादृशसंशयाहेतुत्वात्—प्रामाण्यसंशयात्मककोटिद्वयोपस्थितिजनकत्वेपि प्रामाण्यसंशयस्य कथितार्थसंशयहेतुताया अप्रामाणिकतया तादृशकोट्युपस्थितेः साध्यसंशयाहेतुत्वादिति भावः । ननु विनापि साधारणधर्मज्ञानं प्रामाण्यसंशयस्थले विषयसंशयोदयात् साधारणधर्मज्ञानघटप्रामाण्यसंशयस्यापि संशयजनकत्वमावश्यकमित्यत आह प्रामाण्यसंशयेति । ज्ञानत्वलक्षणसमानधर्मदर्शनात्—प्रामाण्याप्रामाण्यसहचरितज्ञानत्ववत्ताज्ञानात्, प्रामाण्यस्य सन्देह इति योजना । एतच्च दृष्टान्तविधयोक्तम् । ज्ञानविषयतात्मकसाधारणधर्मदर्शनात्—तत्प्रकारकज्ञानविशेष्यत्वरूपतत्तद्भावसहचरितधर्मवत्ताज्ञानात्, विषये—घटज्ञानादौ, तद्वत्त्वस्य—सविषयकत्वादेः सन्देहः, तादृशधर्मवत्ताज्ञानासत्त्वे च संशयोऽसिद्ध एवेति भावः । नन्वेवमपि अर्थनिश्चयदृश्यां सत्यपि साधारणादिधर्मवत्ताज्ञाने प्रामाण्यसन्देहे सत्यर्थसन्देहः असति तु तस्मिन्नेत्यन्वयव्यतिरेकानुविधानं नोपपद्यत इत्यत आहाप्रामाण्यशङ्केति । तदपसारणप्रयुक्तं—तादृशविशिष्टप्रतिबन्धकाभावसंपादकत्वनिबन्धनम् । तथाच प्रयोजकत्वेनैवान्वयविधानोपपत्तेर्न तत्कारणतासाधकमिति भावः । व्याप्यवत्तासंशयस्येति । व्याप्यतद्भावयोर्व्यापकतद्भावसहचरिततया साधारणधर्मदर्शनविधयैव व्याप्यसंशयो व्यापकसंशये हेतुः, धर्मस्यैकतायाः ज्ञानस्य निश्चयपरतायाश्चाप्रयोजकत्वात् । यदि च व्याप्याभावस्य व्यापकाभावसाहचर्यं न प्रतिबन्धते तदा धर्मिणि तद्व्याप्यधर्मसंशयानोपि न तं सन्दिग्धे इति । स्वीयमते साध्यसंशयजनकतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकसाध्याभाववृत्तित्वस्य व्याप्ये असत्त्वेनातिव्याप्यनवकाशात् पृथगिति हे-

तुत्वे विशेषणम् । पृथक्कारणतामते व्याप्तिमादायातिव्याप्तिः प्रा-
गेषोपपादिता । ज्ञानपदं निश्चयपरमिति । तादृशजनकतायां
निश्चयत्वावच्छिन्नत्वं निश्चयत्वशून्यावृत्तित्वं वा विशेषणं देय-
मित्यर्थः । सङ्केतावतिव्याप्तेर्वास्तवसाधारण्यविमत्त्वाभावेनाप्र-
सक्तेहेतुत्वाभिमतपदोपादानमनर्थकमित्याशङ्क्यामाह हेत्विति ।
तेन सम्बन्धेन—सव्यभिचारत्वघटकतयाऽभिमतसम्बन्धेन ।
जनकतासूचनार्थं—जनकताया लक्षणघटकतालाभार्थम् । त-
थाच तादृशपदोपादानस्वरसाद्यादृशरूपावच्छिन्ने यत्सम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रकारताशालिङ्गानं साध्यसन्द्देहजनकं तादृशरूप-
घातेन सम्बन्धेन सव्यभिचार इत्येव लक्षणं कर्तव्यमिति भावः ।
समवायेन हेतौ—समवायेन व्याप्ये । एतेनालक्ष्यत्वं सूचितम् । ज्ञान-
घटादौ नातिप्रसङ्ग इति योजना । समवायेन सव्यभिचारत्वप्रसङ्ग
इत्यर्थः । अतिप्रसङ्गप्रसङ्गकं विशेषणमाह विषयत्वसंयोगात्वादिना ।
तत्सन्द्देहजनक इति । विषयत्वसंयोगादिघाटितसाध्यतद्भावसाद-
र्भ्यादिप्रकारेण तादृशसम्बन्धेन स्वप्रकारकं संशयजनकं यज्ज्ञानं
तद्विषय इत्यर्थः । न च तेन सम्बन्धेन तद्वत्ताज्ञानस्य लक्षणघटक-
त्वेपि समवायेन विषयतासंयोगादिघाटितकोटिद्वयसामानाधिकरण्या-
वच्छिन्नज्ञानघटादिप्रकारकज्ञानमादायातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । ते-
न सम्बन्धेन तद्वत्ताज्ञानस्य तत्सम्बन्धघाटितसहचारविषयकस्यैव
संशयजनकतया समवायसम्बन्धावच्छिन्नायां संशयजनकताबच्छे-
दकप्रकारतायां समवायसम्बन्धघाटितसाध्यतद्भावसाहचर्यस्यैवा-
वच्छेदकतया तद्वत्तायाः ज्ञानघटादावसत्त्वेनातिव्याप्यनवकाशात् ।

(चि०) विप्रतिपत्तिस्तु प्रत्येकं न तथा, न वा पक्ष-
वृत्तिः, साधारणमन्वयेन असाधारणं व्यतिरेकेण अनु-
पसंहारी पक्ष एवोभयसाहचर्येण कोटिद्वयोपस्थापकः ।

(दी०) विप्रतिपत्तौ प्रत्येकं कोटिद्वयोपस्थापकत्वाभावात् ल-
क्षणस्थद्वयपदेन तद्वारणात्, मिलितस्य तदुपस्थापकत्वेऽपि तद्वत्ता-
ज्ञानं न तथा, न वा मिलित्वा द्वयार्जनकत्वं, तथान्वेऽपि वायेन
सम्बन्धेन तद्वत्ताज्ञानमुभयकोट्युपस्थापकं तेन सम्बन्धेन हेतुत्वे-

ऽवश्यं सम्बन्धिचारत्वमिति ।

अनुपसंहारी पक्ष एवेति । अनुपसंहारितादशार्थी साध्यतद्-
भावसहितत्वनिर्णयाभावेऽप्युक्तक्रमेण वास्तवतस्सहचरितत्वमा-
दायैव लक्षणसमन्वय इति भावः ॥

कोचित्तु व्याख्यादिधर्मेऽपि साधारण्यज्ञानात् संशयस्योद-
यात् तदज्ञाने च वस्तुतः साधारण्यज्ञानेऽप्यनुदयात् साधार-
ण्यज्ञानं हेतुस्तत्र निश्चयत्वमकिञ्चित्करं गौरवात्, तथाच पक्ष-
एव तत्संशयात्मकतदुभयसाहचर्यज्ञानाद्भवति तथात्वमिति
भाव इत्याहुः । ताश्चिन्त्यम् ।

(गा०) विप्रतिपत्तिस्त्वित्यादिमूले तथापदस्य कोट्युपस्था-
पकपरत्वेऽसङ्गतिः—तत्घटकसाध्यतदभावोपरम्नापकपदयोः प्रत्येकं
कोट्युपस्थापकत्वात्, प्रत्येकप्रतयात्वेपि वा कथं तत्र लक्षणासम्ब-
न्धित्यपि न स्फुटमिति तद्ग्रन्थमधृतैश्च तदर्थं पूरयित्वा व्याचष्टे
विप्रतिपत्तेरिति । विप्रतिपत्तिघटकतत्परत्वेत्यर्थः । तत्परत्वे-
ष्वयकप्रत्येकज्ञानयोः कोटिद्वयोपस्थापकत्वविरहेपि समूहालंबनज्ञान-
स्यः तथात्वात्तदाद्यैवातिव्याप्तिर्भविष्यतीति आशङ्कार्या न वा
पक्षवृत्तिरिति मूलावतार इति सूचयितुं पूरणसम्बलितं तद-
र्थमाह मिलित्त्येति । मिलितविषयकस्येत्यर्थः । तदुपस्थापकत्वे-
पि—कोटिद्वयोपस्थापकत्वेपि । तद्वत्ताज्ञानं—तादृशावाक्यप्रकारनाशा-
ल्लिखानत्वावच्छिन्नम् । तथा—कोटिद्वयोपस्थापकम्, तथाच पक्षधर्म-
तापक्षोपादानादेव न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । पक्षधर्मतापदानु-
पादानेपि न तत्रातिव्याप्तिः सम्भवति पदद्वयविषयकज्ञानस्य को-
टिद्वयोपस्थितिजनकत्वेपि विषयभेदेन विषयताभेदाद्विप्रतिपत्तित्व-
पदविषयतयोः प्रत्येकं कोटिद्वयोपस्थितिजनकतावच्छेदकत्वविर-
हात्, लक्षणे च कोटिद्वयोपस्थितिजनकतावच्छेदकैकविषयताया-
एव निवेशाद्विस्थाह नवेति । मिलित्वा—एकविषयताभ्रयीभूय, द्वयोः-
पदयोः, जनकत्वं—जनकतावच्छेदकघटकत्वम् । कोटिद्वयोपस्थि-
तिजनकतावच्छेदकीभूता या विषयता तदाभ्रयत्वमिति पूर्ववसितो-

र्थः । ननुविप्रतिपत्तिघटकपदानां प्रतिपाद्यत्वादिसम्बन्धेन कोटिद्वयात्सहचरितनया तेन सम्बन्धेन तद्वसाङ्गानस्य संशयहेतुत्वात्सोपां प्रत्येकं सन्देहजनककोटिद्वयोपस्थितिजनकतावच्छेदकविषयताश्रयत्वमक्षतमेवेत्याह तथात्वेपीति । विप्रतिपत्तिघटकपदानां प्रत्येकतादृशविषयताश्रयत्वेपीत्यर्थः । अवश्यं स्वयमिच्छारत्वमिति । तथाच लक्ष्यतया न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः ।

नन्वनुपसंहारी पक्ष एवेति मूलमसङ्गतं सम्बन्धनिश्चयस्यैव स्मारकतया पक्षे साध्यस्य तदुभाधस्य च सन्दिग्धतया तदन्तर्भावेन हेतौ तत्सामानाधिकरण्यस्य निश्चेतुमशक्यत्वेन हेतोः कोटिद्वयोपस्थापकत्वासम्भेदादतोऽभिप्रायं व्याचष्टे अनुपसंहारीति । अनुपसंहारितादशायां-पक्षे साध्यसन्देहदशायाम्, उक्तक्रमेण लक्षणसमन्वय इति योजना । यद्रूपविशिष्टवत्तानां साध्यसन्देहजनकं वास्तवतद्रूपवत्त्वस्यैष लक्षणार्थतयोपस्थितत्वात् । सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्यादौ पक्षे एव क्वचित्साध्यस्य क्वचित्साध्याभावस्य निश्चयदशायां नित्यत्वतदभावसहचरितप्रमेयत्ववत्सर्वमित्याकारकज्ञानस्य सम्भवेन तद्विषयतावच्छेदकामयसाहचर्यमावाय साध्यसन्देहदशायामपि लक्षणसमन्वयः । अनुपसंहारितोच्चीर्णतादशायां तदुभयसाहचर्यसत्त्वेपि तदानीं तादृशहेतोः साधारणतया न सामान्यलक्षणप्रातिव्याप्तिरिति भावः ।

साधारणविषयकज्ञानत्वावच्छिन्नस्यैव संशयान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्तेन रूपेण संशयहेतुता न तु तद्विषयकनिश्चयत्वेन तदवच्छिन्नस्यान्वयव्यतिरेकानुविधायिताया असिद्धत्वात्, तथाच साध्यसंशयकाले साहचर्यनिश्चयस्यासम्भवेपि तदंशे संशयात्मकसंशयजनकज्ञानमादाय लक्षणसमन्वयः सम्भवतीति केचिदाहुः, तन्मतमुपस्यस्यति केचिरिवति । वस्तुतः-वस्तुगत्या यत्साधारणं तत्ज्ञानेपि, तत्र-तद्वेतुतायाम् । अकिञ्चित्करम्-अनवच्छेदकम् । पक्ष एव-पक्षा-न्तर्भावेनैव । तत्संशयेति । साहचर्याङ्गे संशयेत्यर्थः । साहचर्याङ्गानात्-साहचर्यविशिष्टप्रकारकज्ञानात् । तथात्वं-स्वयमिच्छारत्वम् ।

तच्चिन्त्यमिति । सम्बन्धांशे निश्चयात्मकं सम्बन्धिज्ञानं सम्बन्धन्तरस्मारकं शक्यादिसंशयतपदार्थस्मरणाद्यनुत्पत्तेरिति साधारण्यसंशये कोट्युपस्थापकत्वं न सम्भवति, एवं च संशयसाधारणसहच-

रहानस्य हेतुत्वे अप्रामाण्यनिश्चयानास्कन्दिनत्वमेवावच्छेदककोटौ-
निवेशनीयं तन्निश्चयत्वेन हेतुत्वे तु अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिनत्वमे-
व लाघवात्, संशयात्मकसहचारज्ञान न हेतुः एवमनुपसंहारिताव-
शायां संशयजनकज्ञानसंपादनप्रयासो विफलः तादृशज्ञानासत्त्वदशा-
यां साधारणाभ्यासिभयेन तादृशज्ञानस्योपलक्षणविधयैव लक्ष-
णघटकत्वादित्यादि चिन्ताबीजमूहनीयम् ॥

(चि०) केवलान्वयिसाध्यकानुपसंहारी अयं
घट एतन्वादित्यसाधारणश्च संद्वेतुरेव, तदज्ञानं दोषः
पुरुषस्य । अत एवासाधारणप्रकरणसमयोरनित्य-
दोषत्वम्, अन्यथा सञ्चेतौ बाधाविज्ञाने हेत्वाभासा-
धिक्यापत्तिः ।

(दी०) ननु केवलान्वयिसाध्यकानुपसंहारिणि साध्या-
भावाप्रतिज्ञा तत्संशयाद्यभावादव्याप्तिः एवं यत्र स्थिरं ध-
र्मिणि पूर्वं घटत्वं गृहीतमुत्तरदशायां तत्रैव दोषात् घटत्वान्गहे-
तुद्वयभिन्नोऽयमिति भ्रमे च घटत्वनिश्चयविषयीभवद्वर्षिव्या-
वृत्तत्वेन गृह्यमाणतया असाधारणे इदन्त्वेऽपि वस्तुतस्तद्वावृत्त-
त्वाभावेन तत्र लक्षणायोगादिसतस्तयोर्लक्ष्यत्वाभावेन परिह-
रति केवलान्वयीति । अतएवेति । यत एव पुरुषदोषाधीनं तदो-
षत्वम् अतएव तस्यानित्यदोषत्वम्, साहजिक(दोष)त्वे कादाचि-
त्कत्वानुपपत्तेः, एवञ्च यत्र दोषताप्रयोजकं वस्तुतो हेतौ तत्रानि-
त्यदोषत्वमपि, यत्र पुरुषस्य तदुभ्रमो न तत्र तदपि भ्रममा-
त्राद्दुष्टत्वेऽतिप्रमङ्गमाह अन्यथेति केचित् ॥

(गा०) केवलान्वयि इत्यादि मूलमघतारयति नन्वित्यादिना ।
प्रयं घटं एतन्वात् इत्यादिस्थले पक्षतादशायां संशयप्रयोजकनि-
श्चतसाध्यतदभाववच्छावृत्तत्वस्य सत्त्वाव्याप्यप्रसक्तस्तस्यालक्ष्य-
तयाऽव्याप्तिपरिहारोपि न संगच्छत इत्यतस्तत्र निश्चितसाध्यवृत्ति-
त्वं संपादयति एवमिति । हेतुभूतेर्दत्ववक्ति पूर्वं घटत्वप्रद एव तन्मू-

लंकात् स घट इत्याकारकस्मरणत् तद्धटत्वेनैव तद्धटमेवो गृहीतुं शक्यते नाम्यथा प्रतियोगिभावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञानविरहादिति धर्मिणि पूर्वं घटत्वग्रहत्वस्यानुसरणम् । तद्घटभिन्नोयमिति भ्रमपर्यन्तं तद्धटानवस्थाने तादृशो भ्रम एव न सम्भवति विशेष्यविरहादनः स्थिर इत्युक्तम् । तद्धटभिन्नोयमिति भ्रमदशायां इदंत्वावच्छिन्ने घटत्वग्रहे इदंत्वस्य साध्यसहचरितत्वेन निश्चिततया असाधारण्यं न शक्नास्पदमपीत्याह तत्रैव दोषाद्धटत्वाग्रह इति । तत्र—इदंत्वावच्छिन्ने । तद्घटभिन्नोयमिति भ्रमानुधावनं इदंत्वस्य निश्चितसाध्यवद्भिर्द्विधावृत्तत्वज्ञानसंपादनाय । तदा धर्मिणि घटत्वनिश्चयसत्त्वे एव संशयप्रयोजकस्य तत्कालीनतत्पुरुषीयसाध्यनिश्चयविषयव्यावृत्तत्वेदंत्वेऽसत्त्वमतः केवलतद्व्यक्तित्वेन प्रतियोगिविधया तद्धटभानमुपेक्ष्य तद्घटत्वेन तद्घटभानानुसरणम् । तथासति तादृशभ्रम एव तद्व्यक्तिवाचिशिष्टे धर्मिणि घटत्वस्य निश्चयादिति तन्निष्ठेदंत्वे दर्शितसंशयप्रयोजकरूपाभावादव्याप्तिप्रसक्तिः । इदंत्वावच्छिष्टे घटसामान्यमेव भ्रमे इदंत्वे विपक्षवृत्तत्वनिश्चयसम्भावसाधारण्यं न शक्नास्पदमपीति प्रतियोगिकोटौ तत्ताभानानुधावनम् । इदंत्वेपीति । अव्याप्तिरित्यनुषज्यते । वस्तुतस्तद्यावृत्तत्वाभावेन—वास्तविकस्य साध्यनिश्चयविषयीभूतधर्मिव्यावृत्तत्वस्याभावेन । लक्षणयोगादिति । वास्तवसंशयप्रयोजकरूपवत्त्वस्य लक्षणघटकत्वादिति भावः । अत एवत्यभेदपदेन पूर्वाभिहितायाः सङ्केतत्वाज्ञानस्य पुरुषदोषतायाः परामर्शो सङ्कतिस्तस्या असाधारण्यादेरनित्यदोषतायामनुपष्टम्भकत्वात् अतस्तत्परामर्शो व्याचष्टे अत एवेति । पुरुषदोषार्थानं—पुरुषस्य हेतुमति पक्षे च साध्यतदभावानिश्चयसाध्याभावव्याप्यवत्ताभ्रमाधीनम् । तद्दोषत्वं—तादृशहेतोरसाधारण्यसत्प्रतिपक्षरूपदोषत्वं, तस्य—असाधारण्यस्य सत्प्रतिपक्षस्य च, अनित्यदोषत्वं—दशाविशेषे एव हेतोर्दुष्टतासम्पादकत्वम् । साहजिकदोषत्वे—तादृशदोषविरहवशात्प्राप्तये हेतोर्दुष्टतासम्पादकत्वे । कदाचित्केति । कदाचिदेव हेतोर्दुष्टतासम्पादकत्वम् । एतावतायं घट एतत्त्वादित्यादौ पुरुषदोषार्थाननुष्टत्वशक्त्वायाऽनिवृत्तेस्तन्निवृत्त्यर्थं अन्यथेत्यादिग्रन्थसङ्गमनापचाभिप्रायं पूरयति एवंचेति । दोषताप्रयोजकं—निश्चितसाध्यवद्या

वृत्तन्वादिर्कं, हेतौ तिष्ठतीति शेषः । तत्रानित्यदोषत्वमपि—तत्रैवा-
नित्यदोषत्वम् । तत्रमो दोषनाप्रयोजकरूपस्येति शेषः । अन्यथा-
पदार्थं व्याख्येष्टं भ्रममात्रादिति । तादृशरूपभ्रमावित्यर्थः । केचिदि-
त्यस्वरससूक्त्याय । स च निश्चितसाध्यतदभाववद्वावृत्तत्वस्य सं-
शयप्रयोजकताया अग्रे खण्डनीयत्वात्, असाधारण्यादेः पुरुषदोषा-
धीनदोषतायाः प्रकृतानुपयोगितया मूलानुक्ततया चात एवेत्यत्रेदं-
पदेन तत्परामर्शं संदर्भविरोधाच्च ॥

(दी०) परे तु अयं घट एतन्वादित्यादावव्याप्तिः—साध्य-
सन्देहप्रयोजकं हि तस्य साध्यतदभाववद्वावृत्तत्वं न ह्येकस्य
धर्मस्य तदुभयव्यावृत्तत्वं सम्भवति, असाधारण्यन्तु तस्य पक्ष-
मात्रवृत्तितया अतस्तस्यालक्ष्यतयोत्तरयति अयं घट इत्यादि ।
एवञ्चावृत्तिगगनादिकमेवासाधारणम् । पक्षवृत्तित्वभ्रमदशायाञ्चा-
साधारण्यस्यासङ्करः । न चोभयव्यावृत्तत्ववृत्तिमन्वयोः स्वरूपतो
विरोधः, निश्चितसाध्यतदभाववद्वावृत्तत्वञ्च न सन्देहप्रयोजकम्,
तथा सति तुल्यन्यायतया निश्चितसाध्यतदभाववद्वावृत्तित्वस्यापि
तथात्वे सद्धेतावपि साध्याभाववत्त्वभ्रमविषयवृत्तित्वग्रहदशायाम-
तिप्रसङ्गात् । न च तादृशनिश्चयविषयस्य धर्मिणो वास्तवं साध्या-
भावादिमन्वमपि तन्त्रम् । मानाभावात् । किञ्च सन्देहजनकतावच्छे-
दकरूपस्य विशेषणत्वे व्यभिचारिणि रासंभादौ महानमादिवृ-
त्तित्तादशायामव्याप्तिः, उपलक्षणत्वे असाधारण्योत्तीर्णतादशा-
यामतिव्याप्तिः, असाधारण्यप्रकरणसमयोस्तत्त्वेन भ्रमविषययो-
रनित्यदोषत्वं विशेषादर्शनदशायामनुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वं न-
तु वास्तवं हेतुदोषत्वम्, अन्यथानुमित्यनुत्पादप्रयोजकज्ञानवि-
षयतामात्रेण वास्तवहेतुदोषत्वं इत्याहुः ।

(गा०) तस्य—असाधारण्यस्य, धर्मस्य—वृत्तिमतः ।
ननु तादृशहेतोः संशयप्रयोजकरूपस्यैव असाधारण्यमेव क-
थं बीजाभावादित्यत आह असाधारण्यं स्थिति । अतः—इत्याशाङ्क-

तः । ननु अयं घट एतत्त्वात् इत्यादेरिव तुल्यवृत्तत्वात् शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादि-
 शब्दत्वादित्यादेरपि सञ्चतुष्टमेव शब्दो नित्यः शब्दत्वादि-
 त्यादिकमपि विरुद्धमेव न त्वसाधारणं साध्यतदभाववद्वा-
 वृत्तत्वाभावादसाधारणहेत्वाभासस्यैवाप्रासञ्जित आह एवं चे-
 ति । भवृत्तिरिति । वृत्तिमतः साध्यतदभाववद्वावृत्तत्वासम्भवादिति
 भावः । ननु पक्षधर्मताज्ञानविरहादेव गगनादिहेतुकस्थले अनुमित्य-
 नुत्पादनिर्वाहादसाधारण्यज्ञानस्यानुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वमेव ना-
 स्तीति कथं तस्य हेत्वाभासत्वमित्यत आह पक्षवृत्तित्वेति । असङ्कर-
 इतरानधीनानुमित्यनुत्पादप्रयोजकज्ञानविषयत्वम् । ननु उभय-
 व्यावृत्तत्वस्य वृत्तिमत्त्वविरुद्धतया तदुभयज्ञानस्य नैकदा सम्भवः
 मिथः प्रतिबन्धकत्वात्, न चैवं पक्षधर्मताज्ञानाभाससंपादकतयैव
 तस्य हेत्वाभासत्वं निष्प्रत्यूहम्, तथासत्यसिद्धावन्तभावेन सव्य-
 भिचारप्रभेदत्वानुपपत्तेरत आह नचोभयेति । स्वरूपतो विरोध-
 परस्परभावव्याप्यत्वविशेषितयोः परस्परज्ञानप्रतिबन्धकीभूतज्ञान-
 विषयत्वं, तस्य चास्तवीविरुद्धीषयकस्यापि ज्ञानस्य विरोधावि-
 षयकस्याप्रतिबन्धकत्वादिति भावः ॥

ननु निश्चितसाध्यतदभाववद्वावृत्तत्वरूपसंशयप्रयोजकधर्मस्योक्त-
 हेतौ सत्त्वात्कथं तत्राव्याप्तिशङ्का कथं वा ऽलस्यताभ्युपगमनं तत्परि-
 हार इत्यत आह निश्चितेति । साध्यतदभावनिश्चयविषयीभूतधर्मिव्या-
 वृत्तत्वं न साध्यसन्देहजनकतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकमित्यर्थः ।
 निश्चितसाध्यतदभाववृत्तित्वस्य-साध्यतदभावनिश्चयविषयवृत्तित्व-
 स्य, तथात्वे-संशयप्रयोजकत्वे, सन्देहो-वन्हाद्याधिकरणवृत्तितया नि-
 श्चिने धूमादी, धर्मिवृत्तित्वप्रहृदशापर्यन्तानुधावनं संशयजनकज्ञानस्य
 विशेषणविधया लक्षणघटकत्वेऽप्यतिव्याप्तिः सम्भवतीत्यभिप्रायेण ।
 वस्तुतो यदा हेतुमति साध्याभावप्रमो वर्तते तदा हेतौ तदधिकरण-
 वृत्तित्वाप्रहेत्यतिव्याप्तिः सम्भवति तादृशज्ञानस्योपलक्षणत्वादिति
 ध्येयम् । तादृशेति । साध्यतदभावविषयकेत्यर्थः । तत्र-संशयप्रयो-
 जकरूपघटकम् । जनकतावच्छेदकरूपस्य-जनकतावच्छेदकप्रकारता-
 वच्छेदकरूपस्य, विशेषणत्वे-धर्मिविशेषणतया सव्यभिचारप्रतिपा-
 दत्वे, महानसाविहृत्तिसादृशायामव्याप्तिः-तत्कालान्तर्भावेनाव्यापि-
 क्षारित्वव्यवहारापाप्तिः तदानीं साध्याभाववृत्तित्वाभावेत्येव तत्रा-

यवे च निर्विघ्नोपदिष्टं साध्यत्वमावध्यावृत्तत्वमिव संशयनिर्वाहकं
 तद्वच्छिन्नप्रकारकज्ञानस्य विशेषज्ञानतया संशयप्रतिषेधकत्वोपि
 तत्कोटिप्रतिषेधबुद्धौ तत्कोटिप्रधानत्वत्वाच्छिन्नप्रकारकज्ञानप्रतिषे-
 धकताया विपरीतकोटिप्रधानत्वत्वाच्छिन्नप्रकारकज्ञानस्योपयोजक-
 तया सत्प्रतिषेधस्थलमिव संशयनिर्वाह, तथा चायं घट एतत्त्वादि-
 त्यादौ साध्यत्वमावध्यावृत्तत्वस्यासत्त्वमावध्याप्यशङ्काया अल-
 स्यत्वाभ्युपगमेन तत्परिहारस्य च नासङ्गतिरिति समुचिततात्प-
 र्यर्थः । संशयप्रयोजकरूपं चेदानीमुपलक्षणविधयेव दुष्टतद्व्यवहा-
 रनियामकम् अतो रासमादौ महानसादिद्विसंतादृशायां नाव्याप्तिर-
 साधारणश्च हेतुः सर्वदैव तथेति नातिप्रसंगोपीति ध्येयम् ।

अनुदुष्टहेतौ वास्तवासाधारणप्रकरणसमत्वाभावादसाधारणप्रक-
 रणसमोपीति व्याचष्टे असधारणेति । भ्रमविषयस्य तद्व्यमते दोष-
 त्वाभाववृत्तमित्यदोषत्वमिति व्याचष्टे विशेषेति । प्रयोजकत्वं-प्रयोज-
 कज्ञानविषयत्वम्, अत एवेत्यत्रेदंपदार्थस्य सङ्गतोः सर्वदा ऽदुष्टत्वस्य
 भ्रमविषयस्यानुमित्यनुत्पादप्रयोजकताथामनुपष्टंभकतया तदुपष्टंभ्यं
 पूरयति नत्विति । तथाच यत एव सङ्गतोः सर्वदैव तथा न तु क-
 दाचिदपि दुष्टलक्षणलक्ष्यः अत एव तत्स्थलीयानुमितिकिराशौ यो
 भ्रमरूपो ग्रहस्तस्यानुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वेऽपि न हतुदोषः भ्रम-
 दशायां सङ्गतोर्दुष्टत्वे भ्रमविषयस्य दोषत्वमावश्यकं स्यादिति
 अत एवेत्यादिमूलस्य पर्यवसितोर्थः ।

ननु भ्रमस्यानुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वे तद्विषयस्य दोषत्वमिष्य-
 त एवेति भ्रमविषयो न दोष इत्येवासिद्धमित्याशङ्कायामन्यथेति
 मूलवितारात्तादृशशङ्काद्वारं स्फुटोक्तं चिकीषुरन्यथापदं व्याचष्टे
 अन्यथात ॥

मूले वाभ्यासिद्धान् इति । पक्षविशेष्यकसाध्याभावादिभ्रमदशा-
 यामित्यर्थः । इत्यामसाधिक्यापात्तः-अतिरिक्तत्वाभासतापात्तः
 बाधयोर्विषयदोषतायाः सखत्वादिप्रसिद्धतया भ्रमविषयस्य तदुप-
 ष्टंभसम्भवादिभ्यः ।

(चिन्ता) अत्र प्रमेयस्तेनाऽवेदंमुक्तानि साध्योर्दुर्ग-
 त्वात् । चाब्दाकाराणां च तत्त्वादिप्रकारं साधारणस्य

सिद्धिं तयोः साध्यबद्धवृत्तित्वेन विद्वत्प्रवृत्तिरिति चिन्तितम् ।
एतदज्ञानेऽपि साधारण्यादिप्रत्येकस्य ज्ञानादिद्वन्धात्-
नाथ स्वपरानुमितिप्रतिबन्धात् उद्भाषितितद्विधासाध्य-
साधारणादवद्यथाज्ञाव्यत्वेन तस्यैव दासत्वात् ।

(दी०) अनवगतसाध्यसहचारत्वे सति अवगतसाध्य-
भावसहचारतया विरुद्धत्वमेव । तयोरिति । इदञ्चाभ्युपगमवदि-
न । वस्तुतो यद्योपवर्णितलक्षणस्य न तत्राव्याप्तिरिति ध्येयम् ।
यद्रूपज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं तदेव विभाजकम् अन्यथा
अतिप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्य दूषयति नैतदिति ।

वस्तुतस्तु उपस्थापकत्वादिज्ञानमनुमितेस्तज्जनकस्य वा न
प्रतिबन्धकं विरोधिविषयकत्वाभावात् एवमुचरन्नापि ।

(गा०) अभेदे साध्ये प्रमेयत्वस्यानित्यत्वे साध्ये शब्दाकारा-
न्वतरत्बस्य च वास्तवसाध्यबद्धवृत्तित्वविरहेण विरुद्धत्वासम्भवा-
त्प्राचीनमताभिप्रायकतया तयोर्विरुद्धोक्तिमुपपादयति दीधिति क-
मवगतैति । एवं च साध्यबद्धवृत्तित्वेनेति मूलस्य साध्यबद्धवृत्तितया
अनवगतत्वेनेत्यर्थः । तादृशस्थले पक्षतादृशायां हेतोः साध्यतद्भा-
वोभयसहचारस्याप्रकृत्यनिर्णयत्वेऽपि कालान्वरीयतश्चिर्भयविषयवा-
स्तवतनुभयसहचारमादाय लक्षणगमनसम्भवादलक्ष्यतयाऽअव्या-
प्तिपरिहारो च भदत इत्यत आह अभ्युपगमेति । संशयजनकरूपधर्म-
ताहानस्य विशेषणविधयः लक्षणघटकत्वमभ्युपगम्येत्वर्थः । यथा-
श्रुतलक्षणेऽस्मात्साध्यविग्रहदृशायां सद्येतावतिव्याप्तिव्याप्यतादृश-
ज्ञानं विशेषणविधयैव निवेशनीयम्, तादृशज्ञानदृशायासतिप्रकृत्यव्या-
स्त्येव तत्र तादृशज्ञानविरुद्धदृशायां चमत्सा साधारण्यस्यापि साध्यसि-
त्त्वात् । सोऽनवगतत्वमित्यत उपवर्णितेति । यथाव्याप्त्यव्यवहारेण, ए-
तन्मित्यत्रिभेदज्ञानविषयस्यापि हेत्वात्साध्यविभाजकत्वे श्रुतिप्रतिबन्ध-
प्रतद्व्याप्तेर्भाष्यादिनोक्ताभिभाषककर्मज्ञानस्यानुमित्यविरोधिसहकत्वम् ।
मक्तिरिति तद्विषयकत्वात्साध्यविषयकत्वमेव । अत्रेव तद्व्याप्तिरिति च ।

विरोधविरोधात्तद्विषयतावच्छेदकत्वमिति चेत् । तत्रोक्तं । साधारण्यवदिरूपतादृशधर्मविषयकज्ञानस्य । आनुमिति विरोधितया साधारण्यमोपगमेपि तथाविधधर्मस्य न विभाजकत्वानुपपत्तिरिति परास्तम् । साधारण्यत्वादिनैव साधारण्यादिज्ञानस्य विरोधितया तादृशधर्मज्ञानविषयतावच्छेदकत्वेन तस्य विभाजकत्वानुपपत्तेः । एवं च एतदज्ञानस्योक्तं मूलस्य विरुक्तविभाजकत्ववच्छेदकावच्छिन्नज्ञानेपीत्यर्थः । साधारण्यवदिरूपप्रत्येकस्येत्यस्य साधारण्यत्वादिरूपप्रत्येकधर्मावच्छिन्नस्येत्यवधेयम् । अन्यथा-अतादृशरूपावच्छिन्नस्यापि विभाजकत्वम् । अतिप्रसङ्गः-अनुमितिकारणीभूतज्ञानविरोधिधर्मवत्त्वादिना अन्यतरधर्मवत्त्वादिना वा सव्यभिचारविरुद्धादीनामैक्यप्रसङ्गः ॥

मूले प्रतिबन्धादित्यस्य निरुक्तसामान्यधर्मज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वादिति शेषः । तस्यैव दोषत्वादित्यस्य प्रत्येकधर्मस्यैव विरोधित्वादित्यर्थः । तत्रैवायं हेतुरिति न सत्, दोषत्वाच्चेति चकारांसङ्गतेः । तस्यैव दोषतया उद्गाधितुमुचितत्वात् न तु अनुगतधर्मस्येत्यर्थः । एवं च दोषविधया यादृशो धर्म उद्गाध्यते स एव विभाजकः उक्तानुगतधर्मस्य च दोषविधयाऽनुद्गावनोपतया न तथात्वमिति हृदयम् ।

अनु तदज्ञानदृशायामन्यज्ञानादनुमितिप्रतिबन्धस्य तदज्ञानीयानुमित्यविरोधिताबीजत्वं मणिकृतामिहितं न घटते तथासति सत्प्रतिपक्षादिज्ञानस्यानुमिति विरोधितया बाधादिज्ञानस्यातथात्वापत्तेः, अतः स्वयं तद्वीजमाह-वस्तुतस्तिवन्ति । उपस्थापकत्वादीति । कोटिद्वयोपस्थापकज्ञानविषयत्वादीत्यर्थः । आदिपदात्स्वयं निष्कर्षितं तादृशज्ञानविषयतावच्छेदकरूपस्वपरिग्रहः । विरोधिबिषयकत्वाभावात्-प्राज्ञानिकपितप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नतद्भाष्यत्वाद्यवच्छिन्नाविषयकत्वात् ॥

इयं स्वयमेवम् । मूले प्रतिबन्धादित्यन्तरं मानामोवेन निरुक्तधर्मस्यानुमित्यप्रतिबन्धकत्वादिति शेषः, एवं च प्रत्येकज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वं । आनुगतधर्मस्यानुमित्यप्रतिबन्धकत्वात्साधारण्यकतय मूलेऽमिहितं किन्तु तथात्वेन प्रमाणाभावे कथिते अनन्तरे-अनु प्रत्येकं नानाधर्मज्ञानस्यानुमिति विरोधित्वकल्पनापेक्षया । विरोधिबिषयकत्वात्पि अनुगतधर्मज्ञानस्यैकस्य । तथात्वं निरोधकत्वात् साधार

प्रादिशेषेणैवमिति कारणात् प्रादिशेषेणैवमिति तत्त्वज्ञानेनैवमिति-
जिह्विषया, प्रत्येकज्ञानस्यावयवकल्पनीयप्रतिष्ठापकताकारणं योमथा-
दित्यन्तेनाभिहितमिति ॥ एवं-सादृशयुक्ते-उत्तरत्रापि-अनवश्यमाभा-
नुगतधर्मोन्तरेण, अनुमिति विरोधिज्ञानाविषयत्वं बाध्यमिति शेषः ।

(चि०) एतेन पक्षवृत्तित्वे सत्यनुमिति विरोधि-
सम्बन्धाव्यावृत्तित्वेनैकान्तिकः सपक्षविपक्षवृत्तित्वसु-
भयव्यावृत्तित्वमनुपसंहारित्वञ्चानुमिति विरोधि, त-
त्सम्बन्धः प्रत्येकमस्ति, विरुद्धोऽप्यनेन रूपेण सध्यमि-
चार एव उपाधेश्च न सङ्कर इति वक्ष्यत इति निरस्तम् ।
एतदज्ञाने ज्ञानेऽपि बाधइत्येकप्रत्येकज्ञानस्य दोष-
त्वात् असाधकतानुमितौ व्यर्थविशेषणत्वाच्च ।

(दी०) पक्षवृत्तित्वे सतीति । विरोधित्वं-विरोधिज्ञानवि-
षयत्वम् । अव्यावृत्तिपदमसन्तायांगव्यवच्छेदार्थकम्, तेन
संयोगसम्बन्धेन व्यभिचारिणि द्रव्ये हेतौ व्यभिचाराभावद्वारायां
नाप्रसङ्गः । साध्यवद्वाचिस्तु नासाधारण इति हृदयम् । अपक्ष-
धर्मधृपादिवाश्रयाय सत्यन्तम् । पक्षः सन्दिग्धसाध्यो धर्मी चिकि-
ष्टहेतौ तद्वृत्तित्वग्रहाविरोधित्वञ्च तदर्थः । तथाच पक्षतावच्छेदक-
रूपेण पक्षे साध्यतावच्छेदकरूपेण साध्यस्य हेतुतावच्छेदक-
रूपेण हेतोर्वा यज्ज्ञानं तदविरोधित्वस्य लाभात् पक्षसाध्यसा-
धनाप्रसिद्धिस्वरूपासिद्धिबाधवतिरोधानां निरासोऽसिद्धिसङ्घी-
र्णसंग्रहः । विरोधोऽपि फलतः प्रतिरोध एव । तदन्यत्वेन बाधितो-
धि विशेषणार्थम् । वक्ष्यते च सिद्धान्ते विरुद्धान्येति हेतुसाध्यसा-
मानाधिकरण्यग्रहाविरोध्यर्थकम् । सम्बन्धपदबलेन प्रकृतहेतुसत्य-
न्वित्तया विरोधित्वे तात्पर्योपवर्णनेन साध्यस्य बाधाविशेषण-
पदव्यवहारः अत्रोचित इत्यस्यैव प्रसङ्गसाध्यमित्येव इति शेषः ।

अनुपपन्नत्वविषयः सकारणप्रधानपरम् । अन्वयमिति विद्या
 रजाप सत्यन्त तादृशपसकृतादृशहेतुकप्रदाविराधियर्थकम् । अनया
 च वाचा भङ्गा व्याप्तिप्रदाविराधित्वमवभाषितमित्युक्तम् । तत्र वादिमान
 वादिमान इदत्वादित्यादौ हेतोः साध्यवदृष्टित्वादेनासंग्रहः ।
 विवेचयिष्यते वेदमुपपरिष्ठात् । सपक्षेति सम्पातायातम्, अत
 एवानुपद, विरुद्धाऽपीत्यादिकम् । व्यर्थेति । विशेषण-पक्षवृत्तित्वम् ।

(गण०) विरोधिपदस्य प्रतिबन्धकत्वार्थकत्वे असङ्गतिः साधारण्य-
 हेतुतायात्वादतो व्याचष्टे विरोधित्वमिति । विरोधिहानेति, -प्रतिब-
 न्धकीभूतत्वमित्यर्थकम् । अनुमिति विरोधिसम्बन्धनिवेशेनैवापेक्षी
 श्लेषवृत्तिपदमन्वयकमित्यथाशङ्कां निरासिष्कीर्तुस्तस्य व्यभिचारिणि
 साध्याभाववृत्तित्वाभाववृत्त्यायामव्याप्तिवात्कत्वस्य साध्यकत्वसं-
 वादानाय तद्याचष्टे अव्यावृत्तीति । अत्यन्तायोगः—प्रतियोगिवैयर्थ्यधि-
 करण्यावच्छिन्नोऽभावः । नप्रसङ्ग इति । राखत्वादौ महान्सादिवृत्ति-
 शप्रशयायां वन्त्यभाववृत्तित्वासत्त्वेपि प्रतियोगिवैयर्थ्याधिकरण्यावच्छिन्न
 तदभावस्य तत्रासत्त्वेन तद्व्यवच्छेदस्य तदानीमपि सत्त्वादिति भावः ।

नन्वध्यावृत्तिपदस्यात्यन्तायोगव्यवच्छेदाधिकत्वे शब्दाऽनित्य-
 शब्दत्वादित्वाद्यत्साधारण्योत्पत्तितादशायां प्रतिप्रसङ्ग इत्यत आह
 काध्यवृत्तिस्त्विति । सासाधारण्य इति । निश्चयानामितस्य साध्यतद-
 भाववृत्तित्वात्साध्यैसाधारण्यपदार्थः वादिति शेषः । तद्यथा तत्रोक्त-
 स्थले कदाचिद्रपि असाधारण्यस्यासत्त्वात्प्रतिप्रसङ्ग इति भावः ।
 बाधाविधारणाय विवक्षणीयस्य पक्षे साध्यप्रहाविराधित्वस्य छात्रप्र
 पक्षपदं व्याचष्टे यज्ञ इति । सन्दिग्धसाध्यः—सन्दिग्धसाध्यविशिष्टः ।
 धर्मा-प्रसङ्गावच्छेदकावच्छिन्नः । विशिष्टहेतौ-हेतुतावच्छेदकावच्छि-
 न्ने । प्रसङ्गित्वेति, -साध्यसाध्यविशिष्टपक्षप्रसङ्गतावच्छिन्नप्रसङ्गवृत्ति
 व्यत्यर्थकम् । वैशिष्ट्यं च वैधानिकम्, तेन साध्यादिसङ्गत्प्रसङ्गे साध्य-
 विशिष्टपक्षप्रसङ्गत्वेपि न क्षतिः । बन्धादिप्राप्तस्य साध्यविशिष्टप-
 क्षतावच्छेदकावच्छिन्नाविवयकहानाविराधित्वात् बाधादिकमादाय इ-
 दो चक्षित्यन्वयमादिभेदाविति व्याप्तिरिति भावः । अत्र च साध्यव-
 र्तितात्पर्यस्य साध्यवृत्तित्वात्साध्यवृत्तित्वात्साध्यवृत्तित्वात् हेतौ-प्रसङ्गविशिष्ट

पक्षेऽपि कदाचित् प्रयुज्यते, एवं साहस्योऽपि साहस्यविषयकत्वविशेषक
 मनस्येकमित्येव तदापि स्यात् । निष्कलत्रयमाह तयन्नेति । पक्षेऽपि तद्व्ये
 द्केति । पक्षेऽपि तद्व्येकमेकमिदं कश्चिद्व्येकमित्येव ता निष्कलित्या, सा
 तावच्छेदकावच्छिन्नसम्बन्धकारेता या च तादृशी हेतुतावच्छेदका-
 वच्छिन्नहेतुप्रकारता । तद्विषयकत्वोक्तिसन्निकर्षावज्यज्ञानादिदिभ
 चित्त्वस्थ लाभादित्यर्थः । तादृशज्ञानाविरोधित्वं न तादृशज्ञानसा
 ग्रान्यनिरूपितप्रतिबन्धकतानेतिरिक्तवृत्तिविषयित्वानिरूपकत्वं हेतुस्य
 मिष्टसाध्याभावादिरूपस्य मिश्रारस्यापि पक्षमिष्टसाध्यभावादिना
 बुद्धेस्तादृशज्ञानं प्रति प्रतिबन्धकत्वासाहस्यविषयितानिरूपकत्वेऽपि
 व्याप्तेरसम्भवस्य वा प्रसङ्गात्, किन्तु तादृशविषयितानिरूपकत
 वच्छेदकत्वमवस्थम् । तन्नवच्छेदकत्वं च तद्वच्छेदकतापर्यायमधि
 कारणत्वम्, तेन हेतुमिष्टसाध्याभावत्वादिरूपस्य मिश्रारत्वस्यापि ता
 दृशप्रतिबन्धकतानेतिरिक्तवृत्तिविषयितानिरूपकतावच्छेदकत्वमिष्ट
 साध्याभावात् बाधितोऽनेतिरिक्तत्वेऽपि न क्षतिः । बाधादिनिष्ठानामनु
 मितिविरोधितानवच्छेदकधर्मोणां प्रमेयत्वादीनां तादृशविषयितानि
 रूपकतानवच्छेदकत्वेऽपि तादृशविषयितानिरूपकतानवच्छेदकीभूतानु
 मितिविरोधितावच्छेदकत्वावच्छिन्नत्वस्य समुदायार्थत्वात्प्रतिप्रसङ्गः
 तादृशं यत्किञ्चिद्व्याप्तं तादृशरूपावच्छिन्नविषयकनिष्ठत्वसाध्याभावात्
 तिवध्यं तादृशो योऽनुमितिविरोधितावच्छेदको धर्मस्तद्वच्छिन्नत्व
 वा समुदितार्थः ।

वस्तुतस्तु निरुक्ततादृशज्ञानाविरोधित्वम् अनुमितिविरोधितिं ता
 दृशज्ञानविरोधितानवच्छेदकत्वं वा अनुमितिविरोधितावच्छेदके न
 निवेशनीयम्, परन्वनुमितिविरोधितावच्छेदकानुमितिनिरूपितत्वस्य
 तामेव तादृशज्ञानत्वम्यनवृत्तित्वं निवेशनीयं लाघवात्, बाधादिनि
 निरूपितप्रतिबन्धकतानं च तादृशसकलज्ञानसाधारणतया न ता
 दृशज्ञानत्वम्यनवृत्तित्वमसौ भातिप्रसङ्गः । व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धक
 तन्म्यनवृत्तित्वेव व्याप्यविषयकतादृशज्ञानावृत्तित्वात् । अत्रेति सर्व
 विनादृशादिना निष्कर्षणीयमिति । अत्र च यत्र प्रकृतपक्षे व्यभि
 चारभावे विविधस्तत्र व्यभिचारोऽसिद्धिर्नये निवेद्यत इति
 द्यम् । पक्षेऽपि साध्याभावादिप्रतिबन्धकसम्बन्धकानिरेव इति ।
 यं कारकत्वं यदीदं तद्विषयकत्वादिनिष्ठत्वं । अत्रेति सर्वज्ञानी

सामान्यलक्षणस्यापि सामान्यत्वस्य प्रसिद्ध्या । अतएव तद्विशिष्टविषयकविधिं त-
 द्योमादकस्यैवमाह । एव सांमन्यलक्षणस्याप्युच्यते । अथ वि-
 शिष्टे तु तद्विशिष्टकामिष्यत्वस्यानुमितिप्रतिषेधकताद्युक्त्यापि सामान्य-
 हेतुमत्त्वमिष्यकालीकप्रमाणित्वेन तत्रोच्यतेति चोक्तया । तस्मा-
 द्देवमाह । सामान्यलक्षणस्यापि सङ्गमाह । अत्र वदन्तीत्यादिनि-
 श्चयस्ये च । एतद्विशिष्टासाहितोक्तरूपस्य स्वविषयकामिष्यतायैव
 हितोत्तरानुमितिसामान्ये उभयाभासत्वात् सामान्यलक्षणोक्त-
 त्वं विशेषलक्षणान्तरत्वं च निर्वहति हेतौ साध्यव्यापकामेतामात्र-
 प्रतिषेधगित्त्वहानिन्तरं हेतुमात्र साध्यवानित्यनाहार्यज्ञानस्य कदा-
 प्यनुपपत्त्यात् । एतादृशविशेषणप्रक्षेपे मूलकृतः सम्मतिमाह यद्-
 स्यतीति ॥

अनु हेतुनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यात्प्रस्ताभावतद्भेदसाध्य-
 निष्ठहेतुसामानाधिकरण्यात्साध्यासामानाधिकरण्यविशिष्टसा-
 ध्यादिरूपविषयविरोधानामिकस्य । अद्विषेशेऽन्यत्रातिशयातिवृत्-
 त्वात् । अथ साध्यासामानाधिकरण्यादिविशिष्टसाध्यादिरूपविरोधमे-
 वनिषेशे साध्याभाववद्भूतिसत्त्वविशिष्टसाध्यादिरूपस्य विरुद्धस्थली-
 व्यभिचारस्यसंग्रहः-गावधद्वृत्तत्वविशिष्टाश्वत्वादिनो गांत्वा-
 भाववद्भूतिसत्त्वविशिष्टाश्वत्वादेरनतिरिक्तत्वादित्यत आह हेत्विति । हे-
 तुतावच्छेदकावच्छिन्नधर्मिकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिक-
 रण्यप्रकारकज्ञानाविरोध्यधर्मिकमित्यर्थः । तेन विरोधग्रहदशार्थोमि-
 क्षपान्तरैः साध्ये हेतुविषयकसामानाधिकरण्यग्रहात्पसाधयि न क्ष-
 तिः । न वा अद्विष्टहेतुकस्थले तदुभयसामानाधिकरण्याप्रसिद्ध-
 तत्त्वंस्थलीयासाधारण्यासङ्ग्रहः । सामानाधिकरण्येपि साध्यतावच्छे-
 दकावच्छिन्नमेवत्वं वैज्ञानिकमेव न तु वास्तवम्, तेन भावुत्तिसाध्यक-
 साधारण्यासंग्रहः । अविरुद्धहेतुकस्थलीयव्यभिचारलक्षणे च एत-
 द्विशेषणमनुपपत्त्यमेव, तेन तत्र हेतुसाध्यसामानाधिकरण्यग्रहविरो-
 धप्रसिद्धत्वापि न क्षतिः ॥

वस्तुतस्तु तादृशसामानाधिकरण्यग्रहत्वम्यूनभूतिसत्त्वस्यैवानुमि-
 त्तिविरोधित्वच्छेदकानुमितिसिद्धिप्रतिषेधतायां निवेशनीयतया धूमव-
 त्त्वहेतुत्वादी सामानाधिकरण्यग्रहविरोधिनोऽप्रसिद्धत्वापि न क्षतिः ।
 कोचिन्नु सत्यं च विशिष्टहेतौ विशिष्टसाध्यादिरूपग्रहविरोधि-

मिति प्राक्कृतं ह्यवमित्येव साध्यादिप्रमाणसंग्रहः । साध्यादिप्रमाणसंग्रहः
 विना साध्यादिप्रमाणसंग्रहस्य साध्यादिप्रमाणसंग्रहः । साध्यादिप्रमाणसंग्रहः
 प्रतिदत्तस्य साध्यादिप्रमाणसंग्रहः । हेतुसामानाधिकरण्यामात्राप्रतिपत्तिरिति
 तस्य साध्यादिप्रमाणसंग्रहस्य प्रहे-प्रतिबन्धकतया साध्यादिप्रमाणसंग्रहः
 कालापर्यायवैयर्थ्यकालस्य तत्प्रतिबन्धकत्वम्, निश्चितसा-
 ध्यादिप्रमाणसंग्रहस्य साध्यादिप्रमाणसंग्रहस्य साध्यादिप्रमाणसंग्रहः
 प्रतिबन्धकतया साध्यादिप्रमाणसंग्रहस्य साध्यादिप्रमाणसंग्रहः ।

विशेषद्वयप्रयोजनं स्फुटवति असिद्धिविशेष इति । स्वकालस्य
 द्विविशेष इति । स्वकालसिद्धिव्यवस्थासिद्धिवैयर्थ्यः । एतद्व्यवस्था-
 इत्यलौकिकम् ।

ननु निश्चयव्यवस्थास्य साध्यादिप्रमाणसंग्रहस्य साध्यादिप्रमाणसंग्रहः
 प्रहविरोधितया एतद्व्यवस्थास्य तस्याधिकहेत्वात्साध्यादिप्रमाणसंग्रहस्य
 माह साध्यादिप्रमाणसंग्रहः । यदीदृशं-यदि इति मत्प्रहविरोधि । इति मत्प्रह
 माह्यामात्रावगाहितया तत्सामान्यामात्रावगाहितानमेव विरोधि न
 विकविशिष्टापरिदृशाभावरूपसाध्यादिप्रमाणसंग्रहस्य साध्यादिप्रमाणसंग्रहः
 एवसाद्यदीति । निश्चयप्रमाणसंग्रहः नोपेक्षितः । इदमेव
 निश्चयव्यवस्थास्य साध्यादिप्रमाणसंग्रहस्य साध्यादिप्रमाणसंग्रहः । एतद्व्यवस्था-
 प्रतिदत्तस्य व्यवस्थास्य ॥

ननु साध्यादिप्रमाणसंग्रहस्य यदि साध्यादिप्रमाणसंग्रहस्य साध्यादिप्रमाणसंग्रहः
 साध्यादिप्रमाणसंग्रहस्य तदा द्वितीयलक्षणामेव साध्यादिप्रमाणसंग्रहस्य
 प्रह्यादि साध्यादिप्रमाणसंग्रहस्य कालादित्यत आह व्यापकैति । द्विती-
 यलक्षणस्यापि यथाश्रुतार्थपरस्य पूर्वव्याप्यविद्व्योर्दशादिदोषिसं-
 चारणयोरसंग्रह इत्यत आह रितिरिति । तत्रापि साध्यादिप्रमाणसंग्रह-
 मात्रवृत्तिसंग्रहविरोधिप्रमाणसंग्रहविरोधिधर्मवत्त्वमेव विवक्ष्यती-
 तमित्यर्थः ।

उपस्थापितमाह केचित् इति । असाधारण्यमात्रावगाहित-
 हेतुनिष्ठासाध्यादिप्रमाणसंग्रहस्य चट्टादिनिष्ठासाध्यादिप्रमाणसंग्रह-
 साधारण्यं तदीदृशं तस्य चट्टादिनिष्ठासाध्यादिप्रमाणसंग्रह-
 विधि न इति ।

ननु साध्यादिप्रमाणसंग्रहस्य साध्यादिप्रमाणसंग्रहस्य साध्यादिप्रमाणसंग्रहः
 साधारण्यस्य तत्कालीनसाध्यादिप्रमाणसंग्रहस्य साध्यादिप्रमाणसंग्रहः ।

प्रकृतहेतुनिष्ठासाधारण्यघटको यो यस्तद्व्यवहार एव विवक्षणी-
यः यत्साध्यकस्थले यस्य साधारणहेतोः कदापि नासाधारण्यं
तत्साध्यके तत्स्थलीयलक्षणेऽसाधारण्याभावकालावच्छिन्नत्वं नो-
पादेयमेव साध्यसाधनभेदेन लक्षणभेदादित्यपि कश्चित् ।

विशेषणाभावात्-असाधारण्याभावकालावच्छिन्नत्वरूपं यद्या-
तिद्वयस्य विशेषणं तदभावात् । संग्रहः—तादृशविशेषणविशिष्ट-
व्याप्तिद्वयस्याभाववत्त्वम् । एतन्मते च पूर्वलक्षणे साध्याभाववद्वृत्ति-
त्वघटितायां उत्तरत्र च तद्वदन्यावृत्तित्वघटिताया व्याप्तेरनुपवेशाच्च
लक्षणयोरभेदः । स्वव्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेरभावश्च निवे-
शयितुमशक्यः तादृशव्याप्तः स्वत्वघटिततया हेतुभेदेन भेदात् सा-
धारणहेतुकस्थले तदप्रसिद्धाऽसंभवात् । शिरोमणिव्याख्यायां च
तादृशव्याप्तेरप्रसिद्धत्वेपि तद्व्यवहारकपदार्थानां परस्पोपश्लेषावगाहि-
कानविरोधिताया एव निवेशेनानुपपत्त्यभावात् व्यापकसामानाधिक-
रण्यमिह व्याप्यत्वमित्युक्तत्वात् । एवमेतन्मते दुष्टलक्षणपर एवायं
ग्रन्थो न तु दोषलक्षणपरोपि तादृशव्याप्तिद्वयद्वयत्वस्य व्यभिचार-
पदार्थत्वाभावादित्यवधेयम् ।

तच्चिन्त्यमिति । चिन्ताबीजं चासाधारण्यशरीरे तत्पुरुषीयनि-
श्चयनिवेशस्यावश्यकतया सामान्यलक्षणस्य तत्पुरुषविशेषणनियन्त्रि-
त्वापत्तिः । न चेष्टापत्तिः । तथासति साधारणहेतावप्यसाधारणहेता-
विवातुं प्रत्ययं व्यभिचारीति व्यवहारप्रसङ्गात् । एवं संख्यभि-
चारपदस्य पारिभाषिकत्वमपि ।

इतरभेदानुमाने वैयर्थ्यसंभवे असाधकतानुमाने वैयर्थ्यपरतया
व्यर्थविशेषणत्वादिति मूलव्याख्यानमनुचितमित्याशयेन इतरभे-
दानुमानवैयर्थ्यपरतयैव मूलं व्याचष्टे व्यर्थेतीति । विरोधादेरित्या-
दिना अक्षुत्तित्वपरिग्रहः । साध्याभावेत्यादीति । साध्याभावव्याप्ति-
ग्रहविरोधित्वं वृत्तिमत्प्रग्राहविरोधित्वं चेत्यर्थः । तस्य-विरोधादेः ।
पार्थक्ये-व्यभिचारपदार्थबहिर्भूतत्वे । प्रमाणाभावादिति । तथा च
विरोधादावपि व्यभिचारपदार्थरूपपक्षे इतरभेदसत्त्वेन तद्व्यवर्तक-
विशेषणानवच्छिन्नस्यैवेतरभेदानुमापकत्वसंभवादिति भावः । हेतु-
भासपदस्यान्वयाद् व्याख्यानाद्दुष्टहेतुत्वरूपहेतुभासत्वस्य लक्षणा-
घटकत्वात् । प्रथममित्यादिदुष्प्राप्तासङ्गतिः । एवं शान्तमनित्वं श-

व्याख्यादित्यादी हेतोः साध्याभावव्याख्यायामि साध्याभावव्याप्तिः प्रहविरोधिवर्तिताधर्मवन्त्वं तत्राक्षतमेवेति तत्राव्याप्तिवर्गमव्यसक्तमित्यती। यथाश्रुतार्थे तादृशदोषवृत्त्यै संक्रमयति प्रथममिति ॥

(चि०) नापि सपक्षविपक्षगतसर्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तान्यतरत्वम्, व्यर्थविशेषणत्वात् अनुपसंहार्यव्याप्तेः । किञ्च पक्षातिरिक्तसाध्यवतः सपक्षत्वे प्रमेयत्वेनाभेदसाधनेऽनुपसंहार्यव्याप्तिः-पक्षातिरिक्तसाध्यवतोऽप्रसिद्धः । साध्यवतः सपक्षत्वे विवक्षितेऽप्रसिद्धिः-वृत्तिमतो धर्मस्य साध्यवद्विपक्षान्यतरवृत्तिस्त्वनियमात् । नापि पक्षातिरिक्तसाध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वे सति पक्षातिरिक्तसाध्याभाववन्मात्रवृत्तिमित्यत्वम्, अनुपसंहार्यव्याप्तेः धूमादावतिव्याप्तिश्च तस्य पक्षे साध्यवति वृत्तः । नापि पक्षवृत्तिस्त्वे विरुद्धान्यत्वे च सत्यनुमित्यौपयिकसम्बन्धशून्यत्वम् । व्यर्थविशेषणत्वात् । एतेनानुगतं सर्वमेव लक्षणं प्रत्युक्तम् । प्रत्येकमेव दूषणत्वात् उद्भावने वादिनिवृत्तेश्च ॥

(दी०) नापीत्यादि । सपक्षविपक्षत्वावच्छिन्नव्यावृत्तत्वं सर्वतथावृत्तत्वम् । व्यर्थेति । सपक्षवृत्तिस्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वयोर्दूषकतायामनुपयोगादिति भावः । पक्षातिरिक्तत्वादि । व्याप्यविरुद्धयोरसाधारणयोः सङ्ग्रहाय पक्षातिरिक्तपदे । पक्षत्वं सन्निवृत्तसाध्यकारकम् । धूमेत्यादिदूषणं यथाश्रुते न तु सप्तमीसमासात् पक्षातिरिक्ते वर्त्तते यत्साध्यवन्मात्रवृत्ति साध्याभाववन्मात्रवृत्ति च तन्निवृत्तमित्यर्थे इति ध्येयम् । पक्षवृत्तीत्यादि । विरोधः साध्यासामानाधिकरण्यात् । पक्षवृत्तित्वसामानाधिकरण्यग्रहाविरोधी योऽनुमितेरोपयिकस्त्व जनकत्वमविषयस्य सम्बन्धस्य सपक्षसम्बन्धे-

रूपेण सत्त्वादिपितृत्वम् । सत्त्वमिदं सत्त्वादिपितृत्वम् । सत्त्वादिपितृत्वस्य
असाधारणवैशिष्ट्ये पक्षे साध्यसाधनाधिकरणसन्देहात् । सत्त्व
तज्ज्ञानविरोधित्वम् ।

पक्षज्ञौ विरुद्धभिन्ने च वर्तते यस्तादृशोऽभावस्तद्वत्त्वम्
इति क्रीचिन् ।

(गा०) एकमात्रसपक्षविपक्षस्थले सर्वसपक्षाद्यसिद्धिरित्या-
हंकारं व्याचष्टे सपक्षेति । सपक्षवृत्तित्वावच्छिन्नाभावो विपक्षवृ-
त्तित्वावच्छिन्नाभावश्चेत्यर्थः । सर्वतद्वाच्यत्वं सर्वसपक्षविपक्षव्यावृ-
त्तत्वपदार्थः । तावतैव यत्किञ्चित्सपक्षविपक्षव्यावृत्तयोर्व्याप्यविरुद्ध-
योर्नासिद्ध्याप्यवकाश इति भावः । सपक्षगतत्वविपक्षव्यावृत्तत्वयो-
र्विशेषणयोर्विरुद्धातिव्याप्तिवारकतया साध्यक्यं संभवत्येवमशक्य
वृत्तकतानुपपत्तयेत्येवमवैयर्थ्यपरतां व्यर्थविशेषणात्वादिति मूलसम्बन्ध
सपक्षेति । व्याख्याविरुद्धयोरिति । शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ
व्यप्यस्य हेतोः साध्यवन्मात्रवृत्तित्वेऽपि पक्षेऽपि वृत्तेः पक्षातिरिक्त-
साध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वमक्षतमेव । एवं शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यत्र
विरुद्धस्य हेतोः साध्याभाववन्मात्रवृत्तित्वेऽपि पक्षेऽपि वृत्तेः पक्षातिरि-
क्तसाध्याभाववन्मात्रवृत्त्यन्यत्वमक्षतमेवेति द्वयोःसंज्ञह एवेति शब्दः ।
पक्षातिरिक्तस्य पक्षपदस्य तद्धर्मिभावपरत्वे पक्षे साध्यतदभावा-
न्यतरनिश्चयदशायां शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादावतिव्याप्तिः,
सिद्धभावरूपपक्षताविशिष्टपरत्वे पक्षे सिद्धिदशायां तत्र विशिष्टा-
तिरिक्तत्वसत्त्वोपगमात् अतिरिक्तान्तस्य पक्षताशून्यपरत्वोपगमाद्वा
अतिप्रसङ्गाद्यसंभवेऽपि शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ बाधनिश्च-
यदशायामतिप्रसङ्गो दुर्वार एव, सिद्धिबाधान्यतराभावरूपपक्षतावि-
पक्षयो च यौरक्षतः संशयरूपपक्षतापरतया व्याचष्टे पक्षत्वमिति ।
सिद्धिप्रसङ्गाध्यकत्वं विषयतासम्बन्धेन साध्यसत्त्वेऽपि विशिष्टत्वम् । क-
लान्तरीणसंशयविषयेऽपि संशयरूपविशेषणासत्त्वदशयां तद्विशिष्ट-
भेदः उच्यते । अतिरिक्तान्तं वा पक्षताशून्यपरमतः साध्यादिनिश्चय-
दशायां अतिप्रसङ्गः । यदा पक्षे साध्यतदभावयोर्न निश्चयो तत्र
संशयसत्त्वः । शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादेर्नासाधारणता किन्तु
व्यर्थः संशयसत्त्वः सिद्धतावच्छिन्नात्वात्पक्षतावच्छिन्नात् इति भावः ।

पक्षातिरिक्तवृत्तिः यत्साध्यतद्भाष्यमात्रवृत्तिः तद्व्यवहारिक-
त्वेऽपि साध्यमात्रादित्यादौ नातिव्याप्तिः संभवः भेदप्रतियोगितावच्छेद-
कघटकद्वयस्यैव तत्र सत्त्वेन विशिष्टभेदासत्त्वाद्दतः पक्षातिरिक्त-
त्वस्य साध्यादिमद्विशेषणत्वाभिप्रायकतया मूलं सङ्गमयति धूमेत्या-
दीति । यथाश्रुते-पक्षातिरिक्तो यः साध्यादिमास्तन्मात्रवृत्तिभिन्नत्व-
मित्यर्थे, सप्तमीसमासादित्यर्थे न तु दूषणमिति योजना । सप्तमी-
समाससंख्ये तादृशार्थे न दूषणमित्यर्थः ।

इदो धूमवान् बहुरित्यादिसाधारणे शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्य-
साधारणे च यथाश्रुतलक्षणस्याव्याप्तिरतो व्याचष्टे पक्षवृत्तिसाध्यादी-
ति । पक्षवृत्तित्वस्य साध्यसामानाधिकरण्यस्य च यो प्रहस्तववि-
रोधित्वार्थः । अनुमित्यौपयिकस्येति समासेन लिखनं जनकज्ञानवि-
षयेत्यस्य समुदायव्याख्यानतायामेव संभवतीत्यतो व्यासेन लिख-
त्वात् । सपक्षसत्त्वादेर्नानुमितिजनकत्वमपि तु तज्ज्ञानस्यैवेत्यौपयि-
कपदस्य जनकत्वार्थत्वं न संभवतीति तद्व्याचष्टे जनकज्ञानविषयस्ये-
ति । नन्वत्रासाधारण्येऽव्याप्तिः तस्य सपक्षव्यावृत्तत्वघटिततया सा-
ध्यवृत्तित्वप्रहविरोधित्वादित्यत आह सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वस्य वे-
ति । अस्यैव । सपक्षत्वं-निश्चितसाध्यवस्त्वम् । पक्षे-पक्षान्तर्भवेण । त-
स्य-असाधारण्यस्य । तज्ज्ञानविरोधित्वं-साध्यसामानाधिकरण्यज्ञा-
नविरोधित्वम् । साध्यवृत्तित्वसामान्याभावज्ञानमेव साध्यसामा-
नाधिकरण्यसामान्यज्ञानविरोधि न तु तद्विशेषाभावात्प्रकल्पपक्ष-
व्यावृत्तत्वज्ञानमपीति भावः ।

अथात्र विरुद्धहेतवां यद्यलक्ष्याः तदा सपक्षवृत्तित्वाद्यभावादिक-
मादाय सपक्षत्वव्यतिव्याप्तिः, तेषां लक्ष्यत्वे साध्यसामानाधिकरण्य-
प्रतिषेधेनानुमानमनर्थकमेवेति चेन्न ।

यद्यपि लक्षणं विरुद्धा लक्ष्या एव, उक्ताविशेषणोपादानं च दो-
षलक्षणाद्विरोधातिव्याप्तिवारणायैव । सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वस्या-
साधारण्यस्येत्यत्र विपक्षपदं संपातायातमेवेत्यवधेयम् ।

अत्र च यद्वृत्तिसापक्षविषयकत्वेनानुमितिजनकता तद्वृत्तिसापक्ष-
भावावोऽवश्यं विवक्षणीयः, अन्यथा सपक्षसत्त्वादेर्द्वित्वाद्यवच्छि-
न्नाभावमादायातिप्रसङ्गापातात् । एवं च निश्चितसाध्यवृत्तित्वाव-
च्छिन्नाभावासंभवः । निश्चितज्ञानस्यानुमित्यहेतुतया तद्व्यवहितता

हशधर्मविशिष्टविषयतावस्वेनानुमितिजनकत्वाभावात् । येन केनापि रूपेण यद्रूपाभयानिरूपिताविषयतावस्वेन जनकता तद्रूपावच्छिन्नभावविषयक्षणे च द्विधावाच्छिन्नाभाववारणमशक्यमेवेति वृषणमशक्यसमाधानमित्यवधेयम् ।

उपदर्शितसाधारणासाधारणयोः संप्रहाय मिथा अन्यथैवेतद्व्यक्षणे व्याचक्षुः । तदुपन्यस्यति पक्षवृत्ताघिति । पक्षावृत्तित्वं न पक्षवृत्तौ विरोधश्च न विरुद्धभिन्ने वर्तते इति न पर्वतो वह्निमासं दान्तराजं हृदो वह्निमान् हृदत्वाद्वा इत्याद्योः स्वरूपासिद्धविरुद्धत्वमिति । सपक्षविपक्षवृत्तित्वं तद्व्यावृत्तित्वं च पक्षवृत्तौ विरोधमिति च वर्तते इति तदादाय उपदर्शितसाधारणासाधारणयोः संप्रहः । एतत्कल्पेपि पूर्ववद्विरुद्धा लक्ष्या एव विरोधस्य व्यभिचारित्वात् । एतेषु विरुद्धान्यवृत्तित्वोपादानमित्यवधेयम् ।

अत्र च हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन पक्षवृत्तित्वविषयक्षणाभावप्रकरणम् । अन्यथा हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन पक्षावृत्तेरपि येन केनापि संबन्धेन पक्षवृत्तितया स्वरूपासिद्धेरपि पक्षवृत्तितया तद्धारणासंभवात् । एवं च हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन पक्षवृत्तित्वं यत्रापिसिद्धं तादृशव्यभिचारिण्यव्याप्तिः । एवं गगने साध्यनिश्चयदशायां घटः शब्दवान् घटत्वादित्यादावसाधारणेऽव्याप्तिः । सपक्षव्यावृत्तत्वस्य विरुद्ध एव वर्तमानत्वादित्यस्वरसः केचिदित्यनेन सूचितः ॥

इति गादाधर्या सव्यभिचारलक्षणपूर्वपक्षग्रन्थः ॥

—१३८९—

(धि०) उच्यते । उभयकोट्युपस्थापकतावच्छेदकरूपवचनं तत्त्वम् । तच्च साधारणत्वादि ।

(दी०) पूर्वोक्तलक्षणानां यथोक्तरीत्या यथावत् नान्यथाप्यादिसम्भावना परन्तु तज्ज्ञानस्यानुमित्यप्रतिबन्धकतया तेषां हेत्वाभासतावच्छेदकत्वं न घटते, न घटतां किन्तेन, तेषां हेत्वाभासविभागमात्रोपयोगित्वादिसाशयेनाह उच्यते इति । सन्देहप्रत्येव साधारण्यादिविशिष्टधर्मवद्विज्ञानत्वेन हेतुता तज्जनककोटिदोषोपरिघतिं प्रति तु तादृशधर्मज्ञानस्वभावेत्यभिप्रेत्याह उच्यते

प्राया उभयवासिसिद्धत्वात्तस्मात्कोट्युपस्थितौ साधारणधर्मक-
र्मिज्ञानत्वेन संशयं प्रति च साधारणधर्मवद्भिज्ञानजन्यकोट्युप-
स्थितत्वेन हेतुत्वमिति पूर्वपक्षलक्षणोपघ्नकप्रतापेक्षया संशयं प्रति
साधारणधर्मवद्भिज्ञानत्वेन साधारणधर्मज्ञानजन्यकोट्युपस्थिति-
त्वेन च हेतुतामतमेव सयुक्तिकम् ।

अथास्तु कोट्युपस्थितौ साधारणधर्मज्ञानत्वेनैव हेतुता तथापि
शये धर्मिज्ञाननियमाय तत्र साधारणधर्मवद्भिज्ञानत्वेन हेतुत्व-
फलं कोट्युपस्थितेः संशयहेतुतायां साधारणधर्मज्ञानजन्यत्वनिष्ठे
स्थाने साधारणधर्मवद्भिज्ञानजन्यत्वनिवेशनादेव तद्विषयमोपप-
त्तेः स्वतन्त्रकारणताकल्पनापेक्षया क्लृप्तकारणतायामवच्छेदकगौर-
व्येवोचितत्वात् । न च धर्मिज्ञानस्य संशये साक्षात्हेतुताया अपि
क्लृप्तत्वात्तत्र साधारणधर्मप्रकारकत्वमात्रं निवेशयत इति नास्माक-
पि स्वतन्त्रकारणताकल्पनम्, मानसेपि च विप्रतिपत्तिवाक्याधीन-
शये कोट्योरिष धर्मिणोपि पञ्जन्यैवापस्थितिः कारणमिति पद-
त्वेन धर्मिज्ञानस्य विप्रतिपत्तिवाक्याधीनसंशयं पृथक् कारणताया
वश्यकत्वात्तदन्यसंशयकारणतायां साधारणधर्मादिविषयकत्वान्त-
वे बाधकाभावादिति वाच्यम् । संशयसाधारणासाधारणधर्मवद्भि-
ज्ञानत्वेन हेतुताद्वयस्य तादृशतादृशधर्मज्ञानजन्यकोट्युपस्थितित्वेन
प्रायाद्वयस्य च कल्पनापेक्षया तादृशतादृशधर्मविषयकत्वमनन्तर्मा-
धर्मिज्ञानत्वेन हेतुतायास्तदृशतादृशधर्मवद्भिज्ञानजन्यकोट्यु-
स्थितित्वेन च हेतुताद्वयस्य च कल्पने स्फुटतरं लाघवात् ।

मैवम् । कोट्युपस्थितिकारणतायां तत्तत्कोटिसहचरितधर्मवद्भि-
विशेषविषयकज्ञानजन्यत्वानिवेशे धर्मिभेदेन गुरुधर्मावच्छिन्नकारण-
या आनन्त्यापेक्षेस्तदपेक्षया धर्मिविशेषमनन्तर्माध्य तत्तत्कोटिस-
चरितधर्मज्ञानजन्यकोट्युपस्थितित्वेन धर्मिविशेषमनन्तर्माध्य सा-
धारणधर्मवद्भिज्ञानत्वेन लघुशरीरेण हेतुत्वस्य च कल्पयि-
युक्तत्वात् । न चोपस्थितिकारणतावच्छेदकशरीरे धर्मिणोऽनन्त-
विषयकत्वमवच्छेदकीभूतसंशयत्वस्य धर्मिविषयताघटितत्वात् को-
ट्युपस्थितेर्धर्मिभेदेन कारणताभेद आशङ्कक इति वाच्यम् । संशय-
शरीरे धर्मिविशेषविषयताया विरोधतात्वेन किञ्चिदधर्मावच्छि-
विशेषतावच्छेदकत्वात् साधारणधर्मोऽनन्तविषयकोट्युपस्थितेः कोट्य-

अज्ञानमिदानीत्यस्य कल्पदिति विद्.

पूर्वकज्ञानोपातिप्रसङ्गवारणाय साध्यसन्देहजनकत्वस्य कोट्युपस्थितिबिषेयताया आवश्यकत्वात् तदुपस्थापकपदाहुर्भावात् विवक्ष्यन्तं तद्विनिवेशान्नम निराकुरुते साध्यसन्धेहेति । प्रकृतं-प्रकाशवशात्सामान्यशब्दस्य विशेषपरतया प्राप्तम् । तथा च साध्यसन्देहजनिका या साध्योपस्थितिस्तज्जनकतावच्छेदिका सती तथापि धसाध्याभावोपस्थितिजनकतावच्छेदकीभूता या विषयता तदवच्छेदकतापर्याय्यधिकरणधर्मवत्त्वं तत्त्वमिति पूर्वोक्तदिशा लक्षणात् निष्कर्षयितव्यः । वह्निसाहचर्यवहन्यभाववद्वावृत्तत्वावच्छिन्नधूमाः विषयतायाः पूर्वोपदर्शितरीत्या तथाविधसाध्याभावोपस्थितिजनकवच्छेदकत्वेपि तामादायातिप्रसङ्गः पूर्ववदेव वारणीयः । समवायादिदृशसाधारण्यमादाय संयोगादिना धूमादेर्वहन्यादिसाध्यकसव्यभिचरतावारणाय प्रकृतसम्बन्धेन यत्साध्यवद्दृशित्वं साध्याभाववद्दृशित्वं तद्व्यतिरिक्तत्वेन विषयतावच्छेदकधर्मो विषयवक्षणीयः असाधारण्यशरैरेपि अभावप्रतियोगितया साध्यादिमहत्त्वनिवेशात् तदसंप्रदः ॥

(दी०) यथाकथञ्चित् कोटिद्वयोपस्थितिः स्मृत्यनुभवसाधारणी सन्देहजननी नियामकन्तु साधारण्यादिविशिष्टधर्मवत्ताज्ञानम्, अत एव धारावाही सन्देह इति मते तु प्रमितावच्छेदकविशिष्टे धर्मिणि यद्विषयविशिष्टज्ञानं साध्यसन्देहजनकं तद्विषयवमेव वाच्यम् । कोटिद्वयसहचरितत्वादिना ज्ञातस्य ऊर्ध्वत्वादेरूर्ध्वत्वत्वादिना धर्मिणि ज्ञानमेव संशयजनकं न तु तदानीं साहचर्यज्ञानमपेक्षत इति नये तु यद्विषयविशिष्टत्वेन गृहीतस्य धर्मस्य धर्मिणित्वाज्ञानं तथा तद्विषयमेव वाच्यम् । तथेति ॥

(गा०) साधारणधर्मवत्त्वमिदानीमसत्त्वे उद्बोधकास्तदीक्षीतवच्छेदितरणावृत्तप्रवृत्तककोट्युपस्थितेर्वा संशयोपपत्तेः सति किरणम् । विषयज्ञानविमुक्त्या कोट्युपस्थितेहेतुतयैवोपपत्तेः साधारणधर्मवत्त्वमप्यकोट्युपस्थितत्वे स्वतन्त्रहेतुताकल्पनमनर्थकमिति अत्राख्याकारे साध्यसन्देहजनकत्वककोट्युपस्थितिबिषेयत्वस्याववाचनार्थक्या विवक्षयजनकतायास्तत्त्वेन विनिवेशनसंभवात्तद्विनिवेशान्नं दुर्ग

एवेत्समिभ्येस्य तादृशनिष्कृष्टमते प्रकारान्तरेण व्याज्ज्ञे यथाकथंचिदि-
ति । साधारणधर्मज्ञानजन्या तद्वज्जन्या चेत्यर्थः । विशेषणज्ञानादि-
मुद्रया क्लृप्तकारणतात एव निर्वाहो न तु स्वातन्त्र्येण तस्मैतुत्वमि-
ति सूचयितुं स्मृत्यनुभवसाधारणीति । नन्वेवं साधारण्यादिविशि-
ष्टधर्मवत्ताज्ञानशून्यकाले कथं न संशय इत्यत आह नियामकमिति ।
नियामकं-तादृशधर्मदर्शनदशायामेव संशय इति नियमनिर्वाहकम् ।
साधारण्यार्थित्यस्य साक्षात्संशयहेतुभूतमित्यादिः । आदिपदादसा-
धारण्यपरिग्रहः । अत एव-भनुभवसाधारण्यादेः कोट्युपस्थितेहेतु-
त्वादेव । धारावाही सन्देहः-अविरलक्रमोत्पन्नसन्देहत्रितयादिकम् ।
साधारणधर्मज्ञानजन्यकोट्युपस्थितित्वेन संशयहेतुत्वे स्मरणात्मक-
कोट्युपस्थितेरेव तथात्वात् । साधारणधर्मविषयकतथाविधैक-
कोट्युपस्थित्या संशयद्वयजननसम्भवेपि संशयान्तरोत्पत्तौ तथावि-
धस्मृत्यात्मकोपस्थित्यन्तरस्यापेक्षणीयतापत्या अविरललग्नसंशय-
त्रितयादिकं नोपपद्यते एतन्मते तु संशयात्मककोट्युपस्थितेरपि
संशयान्तरोत्पादसम्भवेनान्तरा कोटिस्मरणानपेक्षणात्साधारण-
धर्मवद्भूमिर्विषयकद्वितीयादिसंशयात्तदप्रिमक्षणेषु संशयान्तरो-
त्पादे बाधकाभावः । न चास्मन्मतेपि संशयात्मककोटिज्ञानस्या-
पि साधारणधर्मज्ञानजन्यतयान्तरा कोटिस्मृतिं विनैव संशयान्तरो-
त्पादः सम्भवतीति वाच्यम् । अवच्छेदकभेदभिन्नयोः स्मृतिसंशय-
निष्ठतादृशज्ञानजन्यतथोरननुगततया स्मृतिनिष्ठजन्यताया एव नि-
वेशनीयतया स्मरणापेक्षया आवश्यकत्वादिति भावः । स्वसामानाधि-
करण्यावच्छिन्नस्वाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन साधारणधर्मज्ञानवि-
शिष्टोपस्थितित्वेन हेतुत्वोपगमे तु संशयादपि संशयः सम्भवतीति
तैरवमेवोपस्थितेः स्वतन्त्रहेतुतया बाधकमित्यवधेयम् ॥

धर्मितावच्छेदकेति । धूमवान्पर्वतो वह्निमान्न वेति संशये धर्मि-
॥वच्छेदकप्रकारकज्ञानमुद्रया पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकधूमत्वा-
देविशिष्टवत्ताज्ञानस्य जनकतया धूमादिमत्त्वमादायातिप्रसङ्गवा-
णाय धर्मितावच्छेदकविशिष्टेति । धर्मितावच्छेदकपदं फली-
तसंशयधर्मितावच्छेदकतापर्याप्त्याधिकरणधर्मप्रसूम् । अन्यथा
वर्तित्वादेरुपदर्शितसंशयधर्मितावच्छेदकघटकतया उक्तातिप्रसङ्ग-
ारणासम्भवात् । एवं च तद्धर्मपर्याप्तधर्मितावच्छेदकतापर्याप्तिक-

श्रित्संशयनिरूपितायां जनकतायामवच्छेदकीभूता वा तद्वर्ग-
निष्ठधर्मितावच्छेदकतानिरूपकप्रकारता तन्निरूपितावच्छेदकताप-
र्याप्त्यधिकरणधर्मवस्वमिति प्राङ्निरुक्तार्थः पर्यवसितः । तेन स-
त्तावात् जातेरित्यादौ सत्ताभाववत्समवेतत्वाप्रसिद्ध्या यद्गुणप-
देन सत्तावत्समवेतत्वमात्रोपादानसंभवेनातिव्याप्तिरिति परास्त-
म् । वक्तव्यं-व्याख्येयम् । एवं च मूलस्थमुभयकोट्युपस्थापकपदं
संशयकपरिमत्यभिप्रायः । मूलमुपेक्ष्य निष्कृष्टमते स्वार्तद्वयेणैव
तल्लक्षणमिति केचित् ।

प्राचीनास्तु साधारण्याद्यवच्छिन्नप्रकारताशालिङ्गान्त्येन न सं-
शयजनकता पुरुषत्वतद्भावसद्व्यखरितत्वेन यदा कदाचिज् ज्ञातस्यो-
र्भूत्वादेरुर्भूत्वत्वादिमात्रेण धर्मिणि ज्ञानाद्यप्ययं पुरुषो न वेति संश-
यात् , किंस्वनुद्वुद्धसंस्कारान्यसाधारण्यादिप्रकारकविशिष्टधर्मि-
ज्ञानत्वैवैव, साधारण्यादिप्रकारकत्वं च संस्कारज्ञानसाधारणम्,
अतस्तत्प्रकारकज्ञानासत्त्वेपि तज्जन्यतथाविधसंस्कारविशिष्टोर्भूत्वा-
दिज्ञानात्संशयनिर्वाहः । वैशिष्ट्यं च स्वविशेष्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नप्रकारताकत्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन । अत एकधर्माव-
च्छिन्नविशेष्यकसाधारण्यादिप्रकारकज्ञानादिसहितात् अपरधर्माव-
च्छिन्नप्रकारकधर्मिज्ञानात् संशयः ईदृशापसिंवारणायैव एकविशिष्ट-
परस्य हेतुता स्वीक्रियते न तूभयोः पृथक्कारणता, एकाविशिष्टाण-
रत्वेन हेतुत्वे विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविहरणे कारणताद्वयमा-
त्रम्, पृथक् कारणतामते तु एकधर्मावच्छिन्नविशेष्यकसाधारण्यादि-
प्रकारकज्ञानादिसहितादन्यधर्मावच्छिन्नप्रकारकधर्मिज्ञानात्संशयात्-
तेः । तत्सद्वर्मावच्छिन्नविशेष्यकसाधारण्यादिप्रकारकत्वेन तत्सद्व-
वच्छिन्नप्रकारकधर्मिज्ञानत्वेन च हेतुताकल्पनमन्तरेण पुर्वारतया
इदंहेतुतास्वीकारे ऊर्भूत्वत्वादिरूपविषयतावच्छेदकानन्तधर्ममेवे
हेतुताया आनन्त्यं स्यादिति वदन्ति ।

तन्मते ज्ञात्याख्यातलक्षणे शुद्धधूमत्त्वावच्छिन्नप्रकारताया
पि वन्त्यादिसन्देहजनकतावच्छेदकत्वात् शुद्धधूमत्त्वादिकमादाय
तिप्रसङ्गवारणमज्ञातमिति तन्मते कदाप्यन्तरमाह कोटिद्वयेति ।
सूत्रत्वादिमैत्रेयस्य केवलेत्यादिः । तदानीं-संशयप्राकाले । यद्
ति । यद्गुणावच्छिन्नविषयकविशिष्टत्वेन यत्किञ्चित्संशयजनकता ।

द्रव्यत्वमित्यर्थः । यत्किञ्चित्संशयजनकतावच्छेदकतावच्छेदक-
त्वनिरूपिता या निरूपकत्वसंसर्गावच्छिन्नावच्छेदकता तदवच्छे-
कतापर्याप्त्यधिकरणधर्मवत्त्वम्, यत्किञ्चित्संशयजनकतावच्छेदक-
वैशिष्ट्यघटकविशेष्यतानिरूपितप्रकारतापर्याप्त्यधिकरणधर्मवत्त्वमि-
ति वा पर्यवसितार्थः ॥

(षि०) विरुद्धान्यपक्षवृत्तित्वे सत्यनुमितिविरो-
धिसम्बन्धाव्यावृत्तिर्वा । तेनैव रूपेण ज्ञातस्य प्रति-
बन्धकत्वात् परस्य तथैवोद्भावनाच्च लक्षणानुरोधेन
प्रत्येकमेव हेत्वाभासत्वम् ॥

(दी०) ननु असाधारण्यं न साध्यतद्भावव्यावृत्तत्वम् वृत्ति-
मतस्तथात्वासम्भवात् एककोटिव्याप्यस्यैव एककोटिमव्यावृत्त-
स्यापि धर्मस्य बुद्धेर्विशेषदर्शनतया संशयविरोधित्वाच्च । सत्प्रति-
पक्षे च परामर्शाप्रामाण्यसंशयोत्तरमेव साध्यसन्देहात् । नापि नि-
श्चितसाध्यतद्भावव्यावृत्तत्वम् । तद्धि यत्र यत्र साध्यादिमत्तानि-
श्रयस्तथाव्यावृत्तत्वम्, येन येन रूपेण यत्र यत्र तन्निश्चयस्तेन तेन त-
व्यावृत्तत्वं वा । आद्ये सर्वाणि साध्यव्याप्यवन्ति सर्वाणि च
साध्यवन्ति प्रमेयाणीत्यादिनिश्चये सामान्यतः पक्षेऽपि साध्या-
दिनिश्चयादतथात्वप्रसङ्गः । द्वितीये तु विशिष्यपक्षे साध्यनिश्चयं
विनैव शब्दादिना साध्यव्याप्यत्वनिर्णयेऽपि तथात्वापत्तिः । नैव
दोषो यादृशव्याप्तिग्रहे सति नासाधारण्यं तद्ग्रहाभावेन विशेष-
लक्षणस्य साधारण्याभावविशिष्टस्य तद्ग्रहस्य चाभावेन सामा-
न्यलक्षणस्य विशेषणादतिव्याप्तिनिरासात् । विशिष्टाभावादेव च
साधारण्ये व्याप्तिभ्रमदशायां नाव्याप्तिरिति चेत् । एवं सत्येकेन
व्याप्तौ गृहीतायामसाधारणस्य न कश्चिदपि प्रति सव्यभिचारित्वं
स्यात्, स्याद्वा तदपि तत्तत्पुरुषादितमसाधारण्यवत्, साध्यादि-
व्याप्यत्वेन रूपेण साध्यादिमन्त्रनिश्चयेऽव्याप्तिप्रसङ्गाच्च । तदि

घटोऽनित्यो घटाव्यावृत्तं शब्दत्वमितिवत् अनित्यत्वव्याप्यवतो
 व्यावृत्तं शब्दत्वमिति तदानीं निश्चयः । अभिहितञ्च निश्चितसा-
 ध्यतदभावव्यावृत्तत्वं न संशयप्रयोजकं किन्तु साध्यतदभावा-
 भ्यां सहचरितत्वमिव तत्सहचरिताभावप्रतियोगित्वम्, व्याप्यवि-
 रुद्धयोस्तु तत्त्वेन निश्चितयोर्दर्शने विशेषदर्शनवशादेव न संशय
 इति विभाव्य लक्षणान्तरमाह विरुद्धान्येति । विशिष्टसाध्यहेतु-
 सामानाधिकरूप्यग्रहाविरोध्यर्थकमर्थतो विरोधिविशेषणम्, तेन
 साध्यसाधनयोरप्रसिद्धेरवृत्तित्वस्य परम्परासामानाधिकरण्यादी-
 नाञ्च निरासः । पक्षपदञ्च धर्मिमात्रपरम्, तथाच यद्यद्धर्मिवृत्तित्वं
 हेतोर्ज्ञायते तत्र तत्रैवानुमितिविरोधि यद्द्रूपं तद्भवमित्यर्थः । सा-
 ध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वन्तु तथा, बाधप्रतिरोधौ तु ध-
 र्मिविशेषितत्वात् न तादृशौ । सर्वसाध्याभाववत् तद्व्याप्यवद्वेत्या-
 दिकञ्च साध्यवत्त्वग्रहविरोधित्वेन सामानाधिकरूप्यग्रहविरोधि ।
 साध्यानुमितिसामान्यविरोधित्वं वा विशेषणम् । तेनैवेति । ते-
 नानुमितिविरोधिना विपक्षवृत्तित्वादिना । एवकारेणानुगमकं रूपं
 व्यवच्छेद्य तस्य हेत्वाभासतावच्छेदकत्वं निरस्यति (हेत्वाभास) ल-
 क्षणानुरोधेनेति ।

(गा०) तच्चेत्यादिमूलग्रन्थः साधारण्यासाधारण्यरूपसंशयप्र-
 योजकरूपमादाय लक्षणसङ्गमनपरः । तत्र यादृशासाधारण्यस्य सं-
 शयप्रयोजकत्वं विचारसह तत्सद्वेतुसाधारणमिति दोषेण लक्ष-
 णान्तरमुत्थापयितुं तादृशग्रन्थं धारयति तच्चेत्यादीति । असाधा-
 रण्यं-संशयप्रयोजकीभूतासाधारण्यपदार्थः । वृत्तिग्रन्थ इति । तथा
 च शब्दोऽनित्यः शब्दत्ववित्यादावसाधारणेऽन्यासिरिति भावः ।
 ननु वृत्तिग्रन्थो नासाधारण्यमुपगन्तव्यं किन्त्ववृत्तरवेति नैतद्वेषाव-
 काश इत्यत आह एककोटीति । व्याप्यस्य-व्याप्यतया गृहीतस्य,
 व्यावृत्तस्य-तद्वैधित्वेन गृहीतस्य । एतेन एककोटिग्रन्थावृत्तस्य
 एककोटिग्रन्थसाम्यं, साध्यप्रयोजकत्वेन न भेदघटितेभ्योऽर्थानुसन्धिः ।

तद्वद्वृत्तित्वं च न तदभावव्याप्यत्वं तच्छरीरे तदभावाभावत्वेन
तस्यानिवेशादित्यवधेयम् ।

विशेषदर्शनतया विरोधिधर्मदर्शनतया । संशयविरोधित्वादिति ।
पुरुषत्वाभावाभाववद्वृत्तिशास्त्रादिमानयमित्याकारकदशायामिषपु-
रुषवृत्तिशास्त्रादिमानित्यादिनिश्चयदशायामपि पुरुषत्वाविविशिष्टबु-
द्धधनुत्पादस्य सर्वाभुभवसिद्धत्वात्तद्विशिष्टबुद्धौ तद्वद्वृत्तित्वेन गृही-
तधर्मवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकतायां भावव्यक्तत्वादिति भावः । तथा
च निरुक्तासाधारण्यविशिष्टधर्मवत्ताज्ञानस्य संशयप्रतिबन्धकतया
संशयजनकत्वासम्भवात् कथं तादृशसाधारण्यस्य संशयप्रयोजक-
ता । न च तादृशज्ञानस्य संशयप्रतिबन्धकत्वेपि तज्जन्यकोट्युपस्थि-
तेः संशयजनकत्वं सम्भवत्येतन्नाशानन्तरं तज्जन्यकोट्युपस्थित्या
संशयजननसम्भवात्साधारणधर्मवद्दर्मिज्ञानस्यात एव बाधकास्ता-
क्षाद्वेतुत्वासम्भवेन तज्जन्यकोट्युपस्थितित्वेन हेतुतायां गौरवस्या-
किञ्चित्करत्वादिति तादृशकार्यकारणभावघटितलक्षणपरतयैव मूलं
व्याख्येयमिति वाच्यम् । किन्त्वादिनाऽप्रे निर्वाच्यस्यासाधा-
रण्यस्य बुद्धेः संशयाविरोधितया तज्ज्ञानस्यैव साक्षात्संशयजनक-
त्वसम्भवेन गौरवादुक्तरूपेण कोट्युपस्थितेरेहेतुत्वात् कोटिसृष्टि-
जनकताघटितलक्षणस्यासम्भवात्संशयजनकताघटितलक्षणकरणे च
तादृशसाधारण्यमादाय व्याप्यविरुद्धयोरतिव्याप्तेश्च ।

ननु सत्प्रतिपक्षसंवलनदशायामिव कोटिद्वयव्यावृत्तधर्मव-
त्ताज्ञानदशायामपि संशयोत्पत्तिरनुभवसिद्धैवेति तदभावव्याप्यव-
त्ताज्ञानप्रतिबन्धकतायां तदव्यव्यवसाज्ञानस्येव तत्कोटिमद्वृत्तिध-
र्मवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतायामपि तदभाववद्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञानस्यो-
त्पत्तजकत्वमगत्या कल्पनीयमिति कोटिद्वयव्यावृत्तधर्मवत्ता-
ज्ञानस्य संशयकत्वमन्याहुतमेव येन रूपेण प्रतिबन्धकता तेनैव
रूपेण जनकत्वानभ्युपगमादित्यत आह सत्प्रतिपक्षे चेति । विरोधि-
कोटिद्वयव्याप्यवत्ताज्ञानसमय इत्यर्थः । प्ररामर्शप्रामाण्यसंशयेति न
तथा च तद्व्युत्पत्त्या प्रकृतेः तत्तत्कोटिमद्वृत्तिव्यतिरिक्तवत्ता-
ज्ञाने प्रामाण्यसंशयादेव संशयवत्त्वमिति । नैककोटिमद्वृत्त-
धर्मवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतायामपरकोटिमद्वृत्तधर्मवत्ताज्ञानस्यो-
त्पत्तजकत्वं प्रामाणिकप्रामाण्यज्ञानोत्पत्तजकत्वेति प्रोच्यते । न प्रामाण्यक-

विवक्षणे प्रथमपक्षोक्तप्रथमदोषस्य द्वितीयदोषस्य च यथाश्रुतेष्व-
नवकाशात्तत्र दोषान्तरमाह द्वितीयेति । विशिष्य धर्मिता-
वच्छेदकप्रकारेण सामान्यतः पक्षे साध्यवृत्तानिश्चयं विनापक्षमा-
वृत्तित्वेतौ साध्यवृत्तित्वव्यतिरेकव्याप्तिनिश्चय एव न सम्भवतीत्य-
भिप्रेत्य एतदभिहितम् ।

अथवा विशिष्य विशेषधर्म धर्मितावच्छेदकीकृत्य उक्तविवक्षणे
सामान्यधर्मधर्मितावच्छेदकनिश्चयदशायामप्येतदोषस्य सम्भवा-
त्साहचर्यलक्षणसंग्रहाय विशेषधर्मस्य धर्मितावच्छेदकत्वानुसरणम् ।
विशेषलक्षणस्येति । विशेषणादित्यभिप्रेतान्वयः । वैशिष्ट्यं च सा-
मानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या बोध्यम् । तद्विशेषितस्यैव तस्य संशय-
प्रयोजकतया सव्यभिचारसामान्यलक्षणस्यातिव्याप्तिं वारयितुमाह
साधारण्येति । एतच्च व्याप्तिप्रवृत्तेश्चां साधारणसंग्रहाय । वैशि-
ष्ट्यं विशेषणताविशेषविशेषतोभयघटितसामानाधिकरण्येन बो-
ध्यम् । कश्चिदपीति । व्याप्तिप्रवृत्त्युत्पत्तये प्रत्यपीत्यर्थः ।

ननु तत्पुरुषीयव्याप्तिप्रहाभावः तत्पुरुषीयासाधारण्यशरीरे
निवेशनीय इति नायं दोष इत्यत आह स्याद्वेति । तदपि-सामान्य-
व्यभिचारत्वमपि । तत्तत्पुरुषघटितमिति । तथाचसाधारण इव
साधारण्येपि पुरुषविशेषनियन्त्रितसव्यभिचारव्यवहारापत्तिर्धृमादौ
साध्ये बहुवादिशुभं प्रति व्यभिचारीति व्यवहाराभावेनेष्टापत्तेर-
योगादिति भावः । यथाश्रुतेतत्कल्पे प्रथमपक्षविप्रथमदोषमप्याह
साध्यादीति । आदिपदात्साध्याभावपरिग्रहः ।

ननु तदानीमसाधारण्याभावेपि तद्वन्नमाद्यैवानुमितिप्रतिबन्ध-
ति शकानिराधिकीर्षया तद्वन्नमाभावमप्युपादयति नहीति । त-
दानीं-पक्षे साध्यसन्देहदशायां, तदानीं तत्र तद्व्याप्यवत्तासंशयस्वा-
द्यौचित्यावर्जितत्वात्साध्यवृत्तित्वस्यापि हेतौ संशयादिति भावः ।
एतेन उक्तस्थले लक्षणाव्यतिरेकत्वात् असाधारण्यनिश्चयरूपकारणमा-
त्रेण संशयानुपपत्तिरपि प्रवृत्त्या । उक्तविवक्षणीयमेतदोषाननवका-
शात्साधारण्ये-पुरुषविशेषनियन्त्रितसव्यभिचारव्यवहारे कदाचिदि-
ष्टापत्तेः सम्भवाद्दोषान्तरमाह अभिहितं चेति । परेतिक्त्वादिना
महं घट एतत्त्वादित्यादिपूर्वपक्षीयवर्षक्तिव्याख्यावसर इति शेषः ।
१ संशयप्रयोजकमिति । तथाच तदाद्यासाधारण्येन लक्षण-

संगमनसम्भवः । ननु तर्हि कीदृशमसाधारण्यं संशयप्रयोजकमत आह किञ्चित् । तत्सहकारितेति । साध्यतदभावसहकारितेत्यर्थः । एतादृशासाधारण्यस्य च न हेतुबोधोपतासम्भवः सखेतुसाधारण्यात् अनुमित्तिप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वेन बोधसामान्यलक्षणानाक्रान्तत्वाच्चेति भावः । ननु व्याप्यविरुद्धसाधारण्यस्यैतादृशाधर्मस्य संशयप्रयोजकत्वे व्याप्याविवर्शनादपि संशयापत्तिरित्यत आह व्याप्यविरुद्धयोरिति । व्याप्यविप्रदृशान्यकाले व्याप्यादिवर्शनस्य संशयप्रतिबन्धकतया तत्त्वेन निश्चितयोरिति । व्याप्यत्वादिना अनिश्चितस्य व्याप्यादेर्निरुक्तरूपज्ञानात्संशय इति प्रवेति भावः ।

विरुद्धान्यत्वस्य हेतुविशेषणत्वे असाधारणासंग्रहः, विरोधपदार्थं साध्यासामानाधिकरण्यत्वादिना निवेद्य तदन्यत्वेनानुमितिविरोधिनिर्देशेणैपि साध्याप्रसिद्धादिवारणासम्भव इत्यत आह विशिष्टेति । साध्यतत्प्रच्छेदकादिविशिष्टेत्यर्थः । एतदर्थः पूर्वपक्ष एव विदुतः । यथाश्रुतमूलतो धर्मिविशेषणताया एव लाभादर्थत इति । तात्पर्यबलत इत्यर्थः । विरोधिविशेषणम्-अनुमितिविरोधिविशेषणम् अवृत्तित्वे परस्परसामानाधिकरण्ये च साध्यसाधनयोरित्यनुषज्यते । पक्षतानिवेशे प्रयोजनाभावादाह पक्षपदमिति । पक्षवृत्तित्वस्य धर्मिविशेषणत्वे स्वरूपासिद्धस्य व्यभिचारिणोऽसंग्रहप्रसङ्गहेतौ पक्षवृत्तित्वप्रहाविरोधित्वेन विरोधिविशेषणेपि बाधसत्प्रतिपक्षातिप्रसङ्गधारणमशक्यमेवेति पूर्ववत्पक्षवृत्तित्वे सत्यनुमितिविरोधिसम्बन्धाव्यावृत्तिरिति, दलद्वयेन व्याप्तिप्रहविरोधिधर्मवत्त्वस्य विवक्षणे च मणिकारमतसिद्धस्य साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपासाधारण्यस्य संग्रहः, विशेषणान्तरं प्रक्षिप्य बाधादिवारणे च गौरवमित्याभिप्रेत्य पूर्वपक्षोक्तरीतिं परित्यज्य प्रकारान्तरेण बाधाविकं वारयितुमुक्तदलद्वयनिष्कृष्टार्थमाह तथाच्चेति । यद्युत्तीति सधर्मितावच्छेदकहेतुमत्तानिश्चयकालीनयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयसामान्यं स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयसमानधर्मितावच्छेदककानुमितिसामान्यप्रतिबन्धकं तादृशाधर्मवत्त्वमित्यर्थः । समूहलक्षणनात्मकस्योदासीनपदार्थविषयकनिश्चयस्याप्यनुमितिप्रतिबन्धकतयाऽस्तीनपदार्थविषयकनिश्चयसामान्यस्यापि तद्विपरीतविषयकस

मूहालम्बनात्मकप्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकत्वस्य तत्रातिशयातिधारणाय सामान्यपदवृत्तम् । हेतुमत्ताज्ञानसमानकालीनस्य व्यभिचारनिर्णयस्य व्यभिचारनिश्चयसाप्राप्त्यान्तर्गतस्य स्वसमानकालीनहेतुमत्ताज्ञानाप्रसिद्ध्या असंभवः स्यादिति प्रथमं कालीनात्तं निश्चयविशेषणम् । निर्धर्मितावच्छेदकहेतुमत्तानिश्चयकालीनव्यभिचारनिश्चयकालीनहेतुमत्ताज्ञानधर्मितावच्छेदकप्रसिद्ध्या तदोपतादवस्थपमतो हेतुमत्ताज्ञाने सधर्मितावच्छेदकत्वविशेषणम् । अनुमितिसामान्यान्तर्गतायां स्वसमानकालीनहेतुमत्ताज्ञानासमानधर्मितावच्छेदकसाध्यानुमितौ हेतुतावच्छेदकोवाच्छन्नस्य साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वज्ञानं न प्रतिबन्धकं नित्यत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगिशब्दत्वमित्याविज्ञानवशायामथं नित्य इत्याविज्ञानोत्पत्ताविधादादित्यसाधारणाव्याप्तिरतः समानधर्मितावच्छेदकान्तमनुमितिविशेषणम् । तथा च इदन्त्रादिधर्मितावच्छेदकनित्यत्वादिविशिष्टबुद्धौ शब्दत्वादिधर्मिकनित्यत्वादेव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपानित्यत्वीयव्यतिरेकव्याप्तिनिश्चयविशिष्टस्य तद्धर्मितावच्छेदकशब्दत्वादिमत्ताज्ञानस्य तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानमुद्रया प्रतिबन्धकत्ववद्विशेषणविशेष्यभावे धिनिगमनाविरहेण तादृशशब्दत्वादिमत्ताज्ञानविशिष्टस्य तथाविधव्याप्तिनिश्चयस्यापि प्रतिबन्धकतया तादृशहेतुमत्ताज्ञानसमानधर्मितावच्छेदककानुमितिसामान्यप्रतिबन्धकत्वं तथाविधासाधारण्यनिश्चयस्याक्षतमेवेत्यसाधारण्यसङ्ग्रहः । अनुमितिपदसाध्यव्याप्यो हेतुः साध्यवांश्च पक्ष इत्येतादृशसमूहालम्बनानुमतिरम्, तेन साधारण्यज्ञानस्य साध्यवत्ताज्ञानाप्रतिबन्धकत्वेपि न तदसंग्रहः ।

एतेनानुमितिविरोधित्वं यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वेनानुमितिप्रतिबन्धकत्वं स्पष्टशत्वम् तत्र चावच्छेदकत्वं प्रागुक्तयुक्त्या अन्तिरिक्तवृत्तिस्वरूपमेव विवक्षणीम्, एवं च साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगी हेतुरिति ज्ञानस्य हेतुमत्ताज्ञानासमानकालीनस्य साध्यवत्ताज्ञानाप्रतिबन्धकतया तादृशज्ञानविषयस्य निरुक्तलक्षणानाक्रान्तेन नासाधारण्यस्वरूपतापपद्यते पक्षवृत्तिवविशेषितस्य तस्य वाधादिवद्धर्मिशेषप्रकृतिसमूहिकतया नियतपक्षधर्मिकानुमितिविरोधित्वमेव न तु यत्र यत्र हेतुमत्त्वं ज्ञायते तत्तद्धर्मिकानुमितिसामान्यविरोधित्वमिति न तस्यापि तथात्वसम्भव इति परास्तम् ।

यत्-हेतुप्रत्यक्षानभिधेयत्वं तच्छेदधर्मिकसाध्यव्यापकीभूता
 भावप्रतियोगित्वनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकता, प्रतिबन्धयताश्च्छेदकं तु
 धर्मिविशेषविषयकत्वाद्यदिति तत्तद्धेतुमत्ताकल्पस्यानुमितित्वमत
 शब्दत्वं नित्यत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगीतिनिश्चयसम्बन्धमान
 धर्मितावच्छेदकशब्दत्वनिश्चयस्य चासत्त्वे नित्यत्वाद्यनुमितौ न
 पपत्तिः तदानीं हेत्वन्तरङ्गनेनैवानुमितिजननात्स्यात्तत्र शब्दत्वधर्मि
 कतादृशाभावप्रतियोगित्वनिश्चयाप्रतिबन्धयत्वात्, एवं च पक्षवृत्ति
 त्वाविशेषितं निरुक्तरूपमेवासाधारण्यम्, लक्षणे अनुमितिपक्षस्य प्रकृत
 तहेतुकानुमितिपरतया प्रकृतहेतुकानुमितिसामान्यविरोधित्वस्यान
 तिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वघटितस्यापि तत्र सत्त्वेन तदसंप्रहा
 प्रसक्तेरिति समाधानम्-तत्र मनोहं विज्ञानाम् । शब्दत्वादि
 धर्मिकतादृशप्रतियोगित्वनिश्चयस्य शब्दत्वादिहेतुमत्ताधीजन्यानु
 मितित्वावच्छिन्नं प्रति प्रतिबन्धकत्वं तादृशनिश्चयसद्वृत्त
 शब्दत्वादिनिश्चयदशायां तत्समानधर्मितावच्छेदकताकशाब्दबो
 धाद्यापत्तेरन्यहेतुकतादृशानुमित्यापत्तेश्च दुर्वारत्वात् । न चा
 न्यहेतुकापि समानधर्मितावच्छेदकतद्वत्साहचर्यानालानुमितिविदुः तद्व
 त्साहचर्याजन्तैवेति न तदापत्तिसम्भव इति वाच्यम् । व्याप्यत्वानव
 च्छिन्नहेतुप्रकारताशालिहानस्यानुमितिजनकत्वे मानाभावात् अन्व
 लिङ्गकपरामर्शघटितसामान्या तत्तद्धर्मिकतादृशनिश्चयाभावस्थान
 न्तर्भावेन तद्वबलादापत्तः कथामात्रेण धारयितुमशक्यत्वाच्च । एतेन
 समानधर्मितावच्छेदकतद्वत्साहचर्यानान्तरोत्पतिकत्वनिवेशेपि न नि
 स्तार इत्यलमप्यावेशेन ।

एतन्नये पक्षवृत्तित्वाविशेषितहेतुनिष्ठसाध्याभावीयान्वयस्यापेक्ष
 न्यसाधारण्यमेवेति न तत्रातिव्याप्तिव्यवधेयम् । तथा-निरुक्तानु
 मितिसामान्यविरोधि, धर्मिविशेषितत्वात्-धर्मिविशेषघटितत्वात् ।
 न तादृशौ-न तादृशानुमितिसामान्यविरोधिनौ ।

नन्वेवमपि सर्वमाकाशशब्दप्रमेयत्वादित्यादिस्थलीयबाधप्रतिरो
 धयोरतिव्याप्तिः सर्वमाकाशाभाववदित्यादिनिश्चये कश्चिदप्याका
 शाद्यनुमितेरनुक्यादनुभवानुरोधेनासमानधर्मितावच्छेदककल्पनेपि
 तत्रप्रतिबन्धकत्वकल्पनास्यैरनुमितिसामान्यविरोधित्वात् इति अत
 आह सर्वमिति । इत्यत्रिकम्-इत्याकारकज्ञानविषयबाधादिकम् ।

अप्रिमाविरोधिपदद्वयस्य प्रतिबन्धकत्वपरतया इत्यादिकमित्यस्य
इत्याकारकज्ञानमित्येवाधिः । सामानाधिकरण्यात्प्रहविरोधिः । सा-
ध्यसामानाधिकरण्यात् साध्यवैश्वघटितत्वादिति शेषः । तथा चा-
विरोध्यन्तेषु तद्वारणमिति भावः । निर्जर्मितावच्छेदकस्य ज्ञान-
स्य चाद्यप्रतिप्रध्यत्वे साध्यसामानाधिकरण्याज्ञानस्य साध्यंशे नि-
र्जर्मितावच्छेदकतया तद्विरोधित्वमुक्तवाधादेरक्षतमेवेत्याशयेना-
ह अनुमितिः । व्यभिचारस्यापि प्रकृतसाध्यकप्रकृतहेतुकानुमिति-
विरोधित्वात् सामान्येति । तथा च तस्यान्यहेतुकानुमित्यविरोधि-
त्वात् तदसंप्रहः । उक्तवाधादेश्च सर्वहेतुकानुमितिर्विरोधित्वात्त-
द्वारणमिति भावः । यद्यपि शब्दत्वादिनिष्ठानित्यत्वव्यापकीभूताभाव-
प्रतियोगित्वरूपासाधारण्यज्ञानमन्यलिङ्गकानुमितावपि तत्समान-
धर्मिकशब्दत्वादिमत्तज्ञानविशिष्टं सत्प्रतिबन्धकमिति प्रकृतसाध्य-
कानुमितिसामान्यविरोध्येवासाधारण्यम्, तथापि ज्ञानान्तरवैशि-
ष्ट्याविशेषितज्ञानसामान्यप्रतिबन्धकत्वघटितविरोधिताया एवात्र
निवेशनीयतया तादृशविरोधिताशन्यत्वमसाधारण्यसाधारण्यमेव ।

इदं त्ववधेयम् । सर्वमाकाशाभाववदित्यादिज्ञानस्यासमानधर्मि-
तावच्छेदकानुमितिविरोधित्वं मानाभावः तादृशज्ञानकाले इदमपि
सर्वान्तर्गतमित्यादिज्ञानसत्त्वं एव इदमाकाशवदित्याद्यनुमित्यनु-
यात्तत्र च तादृशज्ञानस्यैव प्राज्ञाभावावच्छेदकधर्मदर्शनविधया ता-
दृशानुमित्यभावनिर्वाहकत्वात्तथाच तादृशबाधबुद्धिर्निर्दकानुमिति-
सामान्यविरोधित्वाभावादेव नातिव्याप्तिशंकेति ।

वस्तुतस्तु तद्वर्जितावच्छेदकबुद्धौ तत्सामानाधिकरण्यात्प्राज्ञेण
प्राज्ञाभावावगाहिबुद्धेरप्रतिबन्धकतया प्राज्ञा भावांशो, तद्वर्जितावच्छे-
दकव्यापकतावगाहित्वमेव तन्त्रम्, तथा च प्राज्ञाभावे तत्तद्वर्जितव्या-
पकताभिन्नस्य तद्वर्जितवच्छिन्नांशे प्राज्ञाभावाप्रकारकस्यापि तत्त-
द्वर्जितधर्मितावच्छेदकताकप्रहप्रतिबन्धकत्वम्, तत्तद्वर्जितव्यापकता च त-
त्तद्वर्जितसामानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वम्, तज्ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे
वृत्तिप्रदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वज्ञानमपि तथा, सामान्यघटितविरो-
धाभावप्रहस्य यत्र प्रतिबन्धकत्वं तत्र तत्सामान्याभावप्रहस्यापि त-
गत्वानुभवात् । सर्वमाकाशाभाववदिति बुद्धेर्माकाशाभावे वृत्ति-
प्रदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं विषयः स एव भावः तादृशानुमिति-

सामान्यविरोधी चेति ।

मूलस्थेन तेनेत्यनेकं स्वसंबन्धोक्तयोर्विभाजकीभूतसपक्षवृत्ति
 स्वाविपक्षव्यावृत्तत्वे घटितसाधारण्यासाधारण्योः अरामर्शोऽसङ्गति
 सपक्षवृत्तित्वाद्यंशज्ञानस्यानुमित्यविरोधितया तत्पक्षवृत्तिस्य हेत्व
 भासताविरहादिति तस्यानुमिति विरोधितया प्रक्रान्तविपक्षवृत्तित्वा
 शमात्रपरामर्शकतामाह तेनेति । विपक्षवृत्तित्वादिनाऽप्रक्रान्त
 त्वात् प्रक्रान्ततालाभायानुमिति विरोधिनेत्युक्तम् । अनुमितिविर
 धित्वावच्छिन्नस्यानुमित्यविरोधित्वात्तत्पक्षस्य विपक्षवृत्तित्वात्
 वच्छिन्नपरत्वमावश्यकमिति तल्लाभाय विपक्षवृत्तित्वादिनेति । वि
 पक्षवृत्तित्वाद्यवच्छिन्नेत्यर्थः । तन्निमित्त्येवकारस्य विभाजकधर्म
 स्यानुमितिप्रतिबन्धकज्ञानप्रकाररव्यवच्छेदपरत्वेऽसङ्गतिः तादृ
 ज्ञानप्रकारीभूतविपक्षवृत्तित्वादेरेवानुगतधर्मप्रकारेण विभाजकत्व
 त् । एवं प्रत्यकमेवेत्येवकारस्यापि विभाजकधर्मस्य हेत्वामासत्
 व्यवच्छेदपरत्वं नोपपद्यते इति अनुमिति विरोधित्वादिरूपानुगत
 विभाजकतावच्छेदकधर्मस्य प्रतिबन्धकज्ञानप्रकारतावच्छेदकत्व
 हेत्वाभासपदप्रतिपाद्यतावच्छेदकत्वव्यवच्छेदपरतया पूर्वका
 इयं व्याख्या पक्षकारेणेति । प्रथमैवकारेणेत्यर्थः । व्यव
 च्छिद्य-प्रतिबन्धकज्ञानप्रकारतावच्छेदकत्वव्यवच्छेदकत्वतया प्र
 तिपाद्य, हेत्वाभासस्येति पूरणम् । एवं च प्रत्यकमेवेति मूलस्य विपक्ष
 वृत्तित्वादिप्रत्येकमात्रवृत्तिरूपावच्छिन्नस्यैवेत्यर्थः । तेनासाधारण
 स्येत्यादिमूलस्यानुमिति विरोधिताघटितलक्षणं परिचय्य लक्षणान्
 रकरणनोसाधारण्यस्य साध्यतद्भावोपस्थापकतया संशयकत
 दूषकत्वपक्षे नाभ्यासिरित्यर्थकत्वेऽसङ्गतिः-सम्भवत्संशयप्रयोज
 ताकलाध्यतद्भावसहचरिताभावप्रतियोगित्वरूपासाधारण्यस्य ।
 अेतुसाधारणताप्रयुक्तदोषत्वात्सम्भवदोषेणैवानुमिति विरोधिताघटि
 तलक्षणस्यावतरितत्वात् ।

(चि०) यद्वा साध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वे सति साध्य
 भाववन्मात्रवृत्त्यन्यत्वम् । तेनासाधारणस्य साध्यत
 दभावोपस्थापकतया दूषकत्वपक्षे नाभ्यासिः । न चैव
 साधिक्ये विभाजकघटात्, इत्वरूपसतानुगतरूपेण प्र

याणामेकीकृत्य महर्विद्या विभागकरणात् । न चैवं सा-
ध्याभावज्ञापकत्वेन बाधप्रकरणसमयोस्तदज्ञापकत-
यान्येषामुपसंग्रहः कुतो न कृत इति वाच्यम् स्वतन्त्रे-
च्छस्य नियोगपर्यनुयोगानर्हत्वात् ।

(दी०) तेनानुमितिविरोधित्वघटितलक्षणकरणेन, असा-
धारणस्य सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दूषणत्वपक्षे नाव्याप्तिरन्यथा
पुनरव्याप्तिरेव । साध्याभावज्ञापकत्वेन-साक्षात्साध्यवचानुमिति-
विरोधित्वेन ।

(गा०) तेनेत्यस्य संशयकताघटितलक्षणपरित्यागपूर्वकापरलक्षण-
प्रयकरणस्यासाधारणसङ्ग्रहप्रयोजकतार्थकत्वं साध्यतदभावोपस्था-
पकतये यस्य सत्प्रतिपक्षोत्थापकतयेत्यर्थकत्वमपि न साधु । असा-
धारण्यस्य सत्प्रतिपक्षोत्थापकतामते साध्यव्यापकीभूताभावप्रति-
योगित्वस्यैवासाधारण्यतया तस्य व्याप्तिग्रहाविरोधितया त्रिरु-
द्धादिसंकीर्णासाधारणानुरोधेन व्याप्तिग्रहद्वयविरोधितांपरतया
व्याख्येयस्याव्यवहितलक्षणस्य तत्राव्याप्तेरावश्यकत्वादतस्तत्पदं
प्रथमलक्षणमात्रपरतया व्याचष्टे तेनेति । असाधारणस्य संशय-
कतापक्षे प्रथमलक्षणस्यैव साधुता न तु मध्यमस्य संशयप्रयोजक-
स्य निश्चितसाध्यतदभाववद्वावृत्तत्वादेरनुमित्यविरोधित्वादित्युपष्टं-
भासङ्गतिभयेन साध्यतदभावोपस्थापकतयेत्यस्य संशयकतयेत्यर्थे
परित्यज्यार्थान्तरमाह सत्प्रतिपक्षोत्थापकतयेति । इतरलक्षणयोस्त-
मतेऽसाधारणाव्याप्तिसख एवोपष्टंभसङ्गतेरुपष्टंभकर्ता स्पष्टीकर्तुं
तत्पूरयति अन्यथा पुनरिति । इतरलक्षणयोस्त्वित्यर्थः । अव्याप्तिरे-
वेति । सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दूषकत्वपक्ष इत्यनुषज्यते । यथाश्रुतं
साध्याभावज्ञापकत्वं न बाधसाधारणमतस्तदर्थं व्याचष्टे साध्याभा-
वेति । व्यभिचारादिव्यावृत्तस्य कारणीभूताभावप्रतियोगित्वरूपप्रति-
बन्धकताघटितस्य विरोधित्वस्य विरोधितालाभाय साक्षादिति ॥

इति भीमदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिविरचितायां

गादाधर्या सव्यभिचारनिरूपणम् ।

अथानुमानगाथाध्यायम्

साधारणप्रकरणम् ।

(चि०) तत्र साधारणत्वं न साध्याभावबद्धा-
मित्वम् । सर्वमनित्यं मेयत्वादित्यनुपसंहार्यं भूर्नित्या
गन्धवत्त्वादित्यसाधारणे संयोगादिसाध्यकद्रव्यत्वे चा-
तिव्याप्तेः । अत एव न साध्यवत्सदन्यवृत्तित्वम्, नापि
निश्चितसाध्यवत्सदन्यवृत्तित्वम् साध्यवदन्यवृत्तित्वस्य
दूषकत्वेन शेषवैयर्थ्यात् । अत एवास्तुकेनायमैनकान्तिक
इत्येवोद्गाह्यते तत एव वादिनिवृत्तेश्च, न तु सपक्षगत-
त्वमपि । अनुपसंहार्यो व्यावर्त्योऽन्यथा तस्यैतद्विशो-
षत्वापत्तिरिति चेत्, त्यज तर्हि तमधिकं क्लृप्तेऽन्त-
र्भावात् । नापि सपक्षविपक्षगतत्वम्, व्यर्थविशेषणत्वा-
त् । विरुद्धो व्यावर्त्य इति चेन्न । विपक्षगामित्वस्यैव
दूषकत्वे तस्याप्येतदन्तर्भावात् ।

अथ पक्षान्यसाध्यवत्सदन्यवृत्तित्वं साधारणत्वम्,
तेन सर्वमनित्यं मेयत्वादित्यनुपसंहार्यं नातिप्रसङ्गः,
न च व्यर्थविशेषणता, घटोऽनित्यो घटाकाशोभयवृ-
त्तिद्वित्वाश्रयत्वादित्यनुपसंहार्यस्य विरुद्धस्यानैका-
न्तिकभिन्नस्य व्यच्छेद्यत्वादिति चेन्न । दूषकताप्रयो-
जरूपभेदमन्तरेण भेदस्यैवानुपपत्तेः । साध्यवद्वृत्ति-
त्वे सति सर्वसाध्यवदन्यवृत्तित्वमित्यपि न, व्यर्थ-
विशेषणत्वात् एकव्यक्तिसाध्ये तदभावाच्च । ए-
तेन हेत्वाभासान्तरव्यच्छेदकं लक्षणान्तरेऽपि विशो-
षणं व्यर्थमिति ॥

(दी०) सर्वमनिश्चित्यादि सम्प्रदायमनुरुध्योक्तम् । अत-
एव तावन्नेऽन्तर्भावमिष्यति । नापीति । निश्चिते साध्यवति साध्य-
द्विधे च वर्तमानत्वमित्यर्थः । अनुपसंहार्य इति । साध्यवद-
यवृत्तित्वांशस्य तत्रापि सत्त्वादिति भावः । नापीति । इह स-
क्षत्वं न निश्चयगर्भमतो नाभेदः । घट इत्यादि । इसस्य विरु-
द्ध्य-अनुपसंहार्यस्य-प्रसिद्धस्य च विरुद्धान्तरस्य व्यवच्छेद्य-
वादित्यर्थः ।

अन्वपतो व्यतिरेकतश्च सहचाराग्रहदशायामीदृशं द्वित्वम-
पसंहारीति मतेनेदमित्यपि कश्चित् ॥

(गा०) सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्पादेः । स्वमते साधारणत्वात्-
तिव्याप्तिप्रदर्शनासंगतेराह सम्प्रदायमिति । तन्मते निश्चितसाध्य-
दभाववद्दत्तेरेव साधारणतया उक्तहेत्वोरनुपसंहार्यत्वासाधारण-
दशायामलक्ष्यत्वमेवेति भावः । ननु मणिकारमते वास्तवसाध्या-
ववद्दत्तेरेव साधारण इत्येव कुतोऽवधारितमित्यत आहात एवेति ।
मते तस्य लक्ष्यत्वादेवेत्यर्थः । अग्रे-सिद्धान्तग्रन्थे । निश्चितसाध्य-
सदन्यवृत्तित्वमित्यत्र तत्पदस्य प्रकान्तनिश्चितसाध्यवत्परामर्श-
त्वे साध्यसंशयविषयीभूतपक्षे सपक्षे च वर्तमाने सजेतावतिप्रसङ्ग-
यतस्तस्य साध्यवन्मात्रपरतां स्पष्टयितुं व्याचष्टे निश्चित इति ।
ध्यादिमत्तया निश्चित इत्यर्थः । एतच्च साध्यवद्विधेऽप्यन्वेति,
न्यथा निश्चितसाध्यवतीति समासेन लिखन्त्य परित्यागे बीजा-
वात् । न चानुपसंहार्यसाधारणयोरतिव्याप्तिः साध्यवति त-
शेषेणैव धारणात् साध्यवद्विधे तस्य विशेषणत्वमप्रयोजकमिति
लक्ष्यम् । साध्यवदन्यसंशयविषयवृत्तित्वज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात्
रूपसाक्षिश्चयघटितस्यैव दोषत्वमित्यभिप्रायेण तदुपादानात् सा-
वति तद्विशेषणोपादानं च-शब्दोऽनित्यः शब्दकाशान्यतरत्वादि-
देरनवगतसाध्यसहचरितत्वे सति अवगतसाध्याभावसहचरित-
या विरुद्धत्वमेव न तु साधारणत्वमिति-मताभिप्रायेण तद्व्यवहाराय ।
मयत्र विज्ञानेन तादृशविशेषणं प्रक्षिप्य लक्षणद्वयं करणीयमित्य-
भावेण समासोपेक्षणमिति पुनरयुक्तम् । तथासति सपक्षविपक्षग-

तत्स्वरूपमिमलक्षणे सपक्षत्वविपक्षत्वोभयशरीरे निश्चयांशपरित्याग
एव पौनरुक्त्यपरिहारसम्भवात्, सपक्षत्वमात्रस्य च तद्गर्भतया नि
राकरणासंगतेः ।

मूले इत्येषांङ्गान्यत इत्यत्र इतीत्यनन्तरं विपक्षवृत्तित्वमिति पू
णीयम् । अयोगोलकेनानैकान्तिको बह्विरित्यत्र साध्यवदन्याधेयत्व
अनैकान्तिकपदार्थः । तत्रैव च तृतीयान्तार्थायोगोलकनिष्पत्त्या
एवमयो बोध्यः । ननु तन्मात्रोद्गावनात्र वादिनिवृत्तिरिति न तन्मात्र
दोष इत्याशंकां निराकरोति तत एवेति । एवकारव्यवच्छेद्ये स्फुटय
ति न स्थिति । सपक्षगतत्वमपीति । उद्गाव्यत इत्यनुषज्यते । अनुप
संहार्यं सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्यादी निश्चितसाध्यवदन्यवृत्तित्व
लासत्वात् सपक्षगतत्वमात्रस्य न तद्व्यावर्त्तकता अतः सपक्षगतत्व
निश्चितस्वरूपसाध्यवदन्यविशेषणयोरन्यतरसार्थक्यशङ्कापरत्वमनुप
संहार्यं इति मूलस्य स्फुटयितुं निश्चयाघटितसाध्यवदन्यवृत्तित्वस
त्संसाधारण्यमाह दीधितौ साध्यवदन्येति । तत्रापि-अनुपसंहार्ये
पि । न निश्चयगर्भमिति । न निश्चितसाध्यवदन्यवृत्तित्वरूपमपि तु साध्य
वृत्तित्वरूपमेवेत्यर्थः । नाभेद इति । न निश्चितसाध्यवदन्यवृत्तित्वकल
णाभेद इत्यर्थः । घटो ऽनित्यो घटाकाशोभयवृत्तित्वावित्यस
कैवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षकत्वाभावेनानुपसंहारित्वाभावादित्यनुप
संहार्यस्त्वेति मूलासङ्गतिमाशंक्यान्तरा पूरयति इत्यस्य विरुद्ध
स्येति । विरुद्धत्वं चास्यानवगतसाध्यसहचारकत्वे सति अवगतसा
ध्याभावसहचारी विरुद्ध इति मते अनुपसंहार्यस्य विशिष्यानभिधा
नात् कस्येत्याकाङ्क्षायामाह प्रसिद्धस्येति । सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्या
देरित्यर्थः । विरुद्धस्येत्यस्य विरुद्धसामान्यपरत्वे दर्शितद्वित्वरूप
विरुद्धहेतोः पृथगुपादानानुपपत्तिरनोऽयं गौरवत्त्वादित्यादिसर्व
वादिसिद्धविरुद्धपरतया तद्व्याचष्टे विरुद्धान्तरस्येति । तादृशद्वि
रूपविरुद्धस्य पक्षातिरिक्तसाध्यवदन्यवृत्तित्वरूपसमुद्गावयिशेषणन विर
ुद्धान्तरस्य च पक्षान्यत्वमनन्तर्भाव्यापि साध्यवदन्यवृत्तित्वविशेषण
व्यावृत्तिरिति प्रदर्शनाय भेदोपादानमिति भावः ।

केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षकत्वं नानुपसंहारित्वं किन्त्वप्रती
तव्यात्तिप्रदानुकूलसहचारत्वमिति मते कथितद्वित्वमनुपसंहार्यं वा
सम्मतमालम्ब्य यथाश्रुतमूलमुपपादयतो मतमाहान्वयत्त इति । साध्य

वृत्तिर्वासायां कश्चिदर्थस्य चिद्व्यत्ययेन प्रकृतवृत्तिर्वासायां कश्चिदर्थस्य
त्र्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्याद्यनुपसंहार्यस्याप्युपादानौचित्याद्यनुपसं-
र्त्यविशेषस्योपदानं निर्वाजमित्यस्वरसमुच्चनाय कश्चिदिति ॥

(चि०) उच्यते विपक्षवृत्तित्वं साधारणत्वम्, त-
न्मात्रस्य दूषकत्वात् । विरुद्धस्यापि तत्र वाज्ञाने विपक्ष-
वृत्तिताज्ञानदशायां साधारणत्वम्, अन्यथा तस्य हे-
त्वाभासान्तरतापत्तेः । उपाधेरसङ्कर एव । सर्वमनित्यं
मेयत्वादित्यनुपसंहारी शब्दो नित्यः शब्दत्वात् भूर्नि-
त्या गन्धवस्वादित्यसाधारणश्च वस्तुगत्या साध्या-
भाववृत्तित्वेन साधारणोऽपि पक्षतादशायाम् उद्गा-
वयितुं न शक्यत इत्युभयोर्भेदेनोपन्यासः ॥

इति साधारणचिन्तामणिः ॥

(दी०) विपक्षेति । अत्र विपक्षत्वं साध्याभाववत्त्वम् । अ-
नुपदमेव वस्तुगत्या साध्याभाववृत्तित्वेन साधारण इति मूल
एव स्फुटतरमभिधानात्, न तु निश्चयगर्भं तज्ज्ञानस्याप्रतिब-
धकत्वात् । न च वस्तुतो यत्र तन्निश्चयस्तद्वृत्तित्वज्ञानं प्रतिब-
धकम्, रूपान्तरेण साध्याभाववत्तया निश्चिते रूपान्तरेण हे-
तुज्ञानेऽप्यप्रतिबन्धात् । न चैकेन रूपेण तत्तथा, गौरवात्, हेतु-
साध्याभावयोः सामानाधिकरण्यास्फुरणेनाविरोधात्, साध्या-
भाववृत्तिर्हेतुरित्यादिशब्दज्ञानानामप्रतिबन्धकत्वापाताच्च ।

यत्तु साध्याभावांशे निश्चयरूपं शेषांशे संशयसाधारणं
साध्याभाववृत्तित्वज्ञानं प्रतिबन्धकमन्यथा पक्ष एव साध्यसन्दे-
हिन सन्दिग्धानैकान्तिकत्वापत्तेरिति । यदाहुः—‘नहि पक्षे प्रक-
रमे वा व्यभिचार’ इति ।

तत्र । व्यभिचारनिश्चये हेतौ व्यभिचारसंशयायावात्, तद्वि-
षयद्वन्द्वम् । अनुकूलसत्कारास्फूर्तौ सन्दिग्धानैकान्तिकत्वमेव ।

त्वात्-हेतुसाध्याभावसामानाधिकरण्यावगाहितयैव ज्ञानस्य व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वात्, अत एव पक्षः साध्यातिरिक्तपक्षधर्मातिरिक्तधर्मवान् मेयत्वादित्यादयोऽनुकूलतर्कविरहिणो बाधप्रतिरोधयोरनवतारेऽपि पक्षे एव सन्दिग्धानैकान्तिकतया अप्रयोजका गीयन्ते । एवं बहिर्द्वाहानुकूलेत्यादयः शक्तिसाधका अपि अन्यथा पक्षातिरिक्ते सर्वत्र साध्यवत्तानिर्णयाद्याप्तिग्रहस्य दुर्भारत्वात्, पक्षत्रिपक्षान्यतरत्वादिना सर्वत्र सत्प्रतिपक्षप्रसङ्गाच्च ।

(गा०) सिद्धान्तलक्षणेपि विपक्षपदस्य निश्चितसाध्याभाववदर्थकताभ्रमं निराकरोति अत्रेति । निश्चयांशानिवेशे मूलस्यापि संमतिमाद्दर्शयति अनुपदमेवेति । स्फुटतरमभिधानात्-वास्तवसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्य साधारण्यरूपतास्फुटोकरणात् । न तु निश्चयार्थविपक्षत्वं संभवदुक्तिकमपीति शेषः । तज्ज्ञानस्य-निश्चयांशज्ञानस्य अप्रतिबन्धकत्वात्-व्याप्तिज्ञानाप्रतिबन्धकत्वात्-व्याप्तेर्निश्चितसाध्यभाववद्वृत्तित्वाद्यदितत्त्वादिति भावः ।

ननु निश्चयांशज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वेपि स्वरूपसत्साध्याभावनिश्चयविषयधर्मिवृत्तित्वज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकतया तादृशधर्मिवृत्तिसाधारण्यरूपहेत्वाभासो भवेत् । न च निश्चयद्यदितस्य विशिष्टस्य प्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वेन सामान्यलक्षणानाक्रान्ततया न हेत्वाभासतेति वाच्यम् । मणिकारोक्तदोषसामान्यलक्षणस्य यथाश्रुतार्थपरताया अनेनैव परित्यागात्, तत्परित्यागे कथंचिदेतत्साधारण्यस्यासम्भवात् ।

(वस्तुतस्तु साध्याभावनिश्चयविषयीभूतायोगोलकादिधर्मिवृत्तित्वस्यायोगोलकादिधर्मिवृत्तित्वात्वेनैव रूपेण दोषता तद्गुणविशिष्टविषयकज्ञानस्यायोगोलकादिधर्मिकसाध्याभावनिश्चयविशिष्टत्वेन प्रतिबन्धकत्वात्, तथाच साध्याभावनिश्चयविषयवृत्तित्वत्वेन ज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वेपि न क्षतिः, तेन रूपेण दोषत्वानुपगमात् । न चायोगोलकादिवृत्ततादृशज्ञानस्योक्तनिश्चयविशिष्टत्वेन प्रतिबन्धकत्वेऽपि तादृशप्रतिबन्धकानाशून्यतादृशनिश्चयविशिष्टज्ञान साधारणतया नानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वमिति

तत् हेत्वाभाससामान्यलक्षणाकान्तत्वमिति वाच्यम् । सा-
नाधिकरण्यसम्बन्धेन यस्य यस्य यादृशप्रतिबन्धकता-
प्रवच्छेदकत्वं तत्तद्वच्छेदकविशिष्टस्य यादृशविषयकनिश्चयत्व-
। तत्प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वविवक्षया सामान्यलक्षणस्यो-
साधारण्यसम्भवात् । बाधाप्रतिबन्धकतायामप्रामाण्यग्रहाभा-
एव सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनावच्छेदकः प्रसिद्ध इति ।) न चै-
तुल्ययुक्त्या हेतुमत्तानानविषयधर्मिवृत्तिसाध्याभावादिकमपि
धा स्यादिति वाच्यम् । इष्टत्वात् ।

अथैवं महानसादौ बहुयभावभ्रमदशायां हृदादौ धूमादिभ्रमदशा-
। च तादृशभ्रमविषये धूमवह्नयभावदेवृत्तेर्वह्नयादिसाध्यकधूमादेः
। चारण्यं स्यादिति चेदेतदपीष्टमेव । न चैवं साधारण्यस्य नि-
। दोषताप्रवाहविरोधः, उक्तरूपेण साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपविशि-
। विषयकज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतया तादृशविशिष्टविषयस्य चाप्र-
। बन्धकज्ञानाविषयत्वेन नित्यदोषतया तद्विरोधात् । सद्धेतुनिष्ठ-
। अध्याभावभ्रमविषयवृत्तित्वादिरूपस्य च तस्यानित्यदोषताया एवो-
। गमात् । न चैवं सद्धेतौ पक्षतावच्छेदकादिभ्रमविषयवृत्तिसाध्या-
। वादिकमपि बाधः स्यादविशेषादिति वाच्यम् । प्रतिबन्धकप्रमा-
। ण्यस्यैव दोषत्वोपगमात् तादृशस्य साध्याभावविषयकप्रतिब-
। कीभूतज्ञानस्य पक्षतावच्छेदकाद्यंशे भ्रमत्वनियमात्, प्रकृते च ज्ञा-
। द्यस्यापि मिलितस्य प्रतिबन्धकतया एकज्ञानस्य भ्रमत्वेपि प्रमा-
। कापरज्ञानविषयस्यापि दोषतासम्भवात् । अत एव सद्धेतौ पक्ष-
। त्तिसाध्याभावव्याप्यत्वादेः सत्प्रतिपक्षतया तस्यानित्यदोषत्वम्, मिलित-
। : समानधर्मिकसाध्याभाववत्ताग्रहेतुमत्ताग्रहयोर्ध्यासिबुद्धाविष-
। लितचोरेकधर्मिकसाध्याभावव्याप्तिपक्षधर्मतायुज्योरनुमितौ विरो-
। त्वात् तदुभयैकतरप्रमाकैकज्ञानविषयस्य विशिष्टस्य दोषत्वे वा-
। काभावात् । न चैवं विरोधिव्याप्यादेरज्ञायमानतादशायामपि स-
। तौ कुटुतापत्तिरेति वाच्यम् । ज्ञानद्वयस्य यत्र प्रतिबन्धकता तत्र
। तिवन्धकीभूतज्ञानावच्छिन्नस्यैव विषयस्य दोषत्वादिति । न च
। नान्तरविशिष्टस्य वादृशविशिष्टज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तादृशवि-
। ष्टविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वात् दोषसाध्याप्यत्वात् ।

क्षणकान्तप्रामिति काकर्मम् । सामान्यलक्षणे स्वकृतसम्बन्धरूपाव-
 च्छेदकताया एव निवेशनीयत्वात् । एकदेशातिव्याप्तेर्वाहशक्तिशिष्ट-
 विषयितासामान्यं प्रतिबन्धकतावच्छेदकमिति विश्वक्षयैव वारणात् ।
 न च नित्यदोषस्य बाधादेः सर्वदा दोषतया तदनिर्वाहमन्वेन प्रति-
 बन्धकज्ञानाधिकरणकालावच्छिन्नत्वस्य सामान्यलक्षणे दुर्निवेशत-
 याऽनित्यानामपि दोषाणां सर्वदा दोषतापत्तिर्दुर्घोरैवेति वाच्यम् ।
 यादृशज्ञानान्तरविशिष्टत्वेन यादृशविशिष्टविषयकज्ञानस्य प्रतिबन्ध-
 ता तादृशज्ञानसहिततादृशविशिष्टज्ञानानधिकरणक्षणवृत्तित्वविशिष्ट-
 यतादृशविशिष्टपर्य्याप्तविषयताविरहविशिष्टत्वे सति यादृशविशि-
 ष्टनिरूपितविषयतासामान्यमनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकं तादृश-
 विशिष्टत्वस्य सामान्यलक्षणतया नित्यदोषे च विशेष्यीभूतनिरुक्त-
 विषयताविरहेण तादृशज्ञानानधिकरणक्षणवृत्तित्वविशिष्टतादृशवि-
 षयताविरहस्य सर्वदैव सत्त्वेन अनित्यदोषे च प्रतिबन्धकज्ञानदशा-
 यामेव तादृशक्षणरूपविशेषणाविरहेण तादृशविरहस्य सर्वत्र सामं-
 जस्यात् । विशिष्टाभावप्रविष्टक्षणे निरुक्तज्ञानयोरेकतरानधिकरण-
 त्वमात्रस्य निवेशे पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ महानसादौ वह्नय-
 भावादिभ्रमशून्यतादशायामपि धूमादौ महानसादिवृत्तित्वज्ञानमादाव-
 व्यभिचारित्वापत्तिः, प्रतिहेतौ विरोधव्याप्तपक्षधर्मज्ञानयोरे-
 कतरमात्रसत्त्वेपि सत्प्रतिपक्षतापत्तिश्चाति विशिष्टाभावप्रतियोगिका-
 दौ एकज्ञानसहितापरज्ञानाधिकरणक्षणनिवेशः । एवं च सज्जेतो-
 धिकरणे साध्याभावस्य भ्रमसत्त्वेपि हेता तदधिकरणवृत्तित्वाज्ञा-
 नदशयां न तस्य सव्यभिचारत्वमपि तूभयज्ञानदशायामेवेति मि-
 ध्मानुषप्रयिनामात्रांकां निराकर्तुं साधारण्यस्थले ज्ञानद्वयप्रतिबन्धकता-
 कञ्चन न चेति । न वेत्यर्थः । रूपांतरेणेति । द्रव्यं धूमाभाववत्
 अयोगोलकं वह्निमदित्यादिज्ञानेपि वह्निधूमव्याप्य इति ज्ञानोत्पत्तिरित्यर्थ-
 तद्रूपवाच्यलक्षणसाध्याभावेनियसहिततद्रूपवाच्यलक्षणविशेष्यकहेतुम-
 त्याज्ञानप्रतिबन्धकमित्युक्तौ नायं दोष इति शक्यते न चैकेनेति ।
 गौरवाविति विशिष्टज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वापेक्षयस्यापि । अनु-
 नन्दयकालेपि फलानुत्पत्त्या तावत्विहाय दर्शितरूपेण प्रतिबन्धकताया-
 भावश्यकत्वे गौरवमकित्करमेवानन्दयगतिकत्वावित्यस्य भाव-
 इति । ज्ञानद्वयस्थले प्राज्ञसाध्याभाववृत्तित्वाभावविशेषादिति

च्छेदकसाध्याभावसामानाधिकरणत्वावच्छिन्नस्य हेतावसन्नेन
 प्राप्तिज्ञानोत्पादे बाधकाभावादित्यर्थः । तथाच तदानीं व्याप्तिज्ञाना-
 त्पादस्यैवासिद्धतया गुरुरूपेण प्रतिबन्धकत्वमप्रामाणिकमेवात्-
 भावः । दर्शितरूपेण प्रतिबन्धकत्व सर्वधादिसिद्धप्रतिबन्धकताकस्य
 आह्वयिरीधितावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यासंग्रह इत्याह साध्याभावे-
 ते । अप्रतिबन्धकत्वापातादिति । साध्याभावग्रहस्य तदानन्तनस्य
 नर्द्धमितावच्छेदकतया तादृशज्ञानस्योक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकाना-
 शन्त्वादिति भावः । प्रत्यक्षे सन्निकर्षादिबलात् साध्याभावधर्मि-
 तावच्छेदकतया अयोगोलकत्वादेरपि भानसम्भवात् शाब्दानुधाव-
 णम् । न च साध्याभावप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपिना या स्व-
 रमानकालीनज्ञानीयप्रकारता तदाश्रयधर्मावच्छिन्नवृत्तित्वावगाहि-
 तानत्वेन प्रतिबन्धकत्वोपगमादुक्तज्ञानसंग्रहः, साध्याभावे
 प्रमितावच्छेदकस्यैव साध्याभावस्यापि निरुक्तप्रकारताश्रयत्वा-
 देति वाच्यम् । द्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्येन साध्याभावग्रहका-
 शिनस्य द्रव्यवृत्तिहेतुरित्यादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वापातात् । धर्मि-
 तावच्छेदकत्वच्छेदेन साध्याभावावगाहिज्ञानस्य निवेशे न निस्तारः
 नर्द्धमितावच्छेदकसाध्याभावज्ञानकालीनज्ञानस्य दुःसंग्रहत्वात् ।

विपक्षत्वं निश्चितसाध्याभाववत्त्वमेव निश्चयांशज्ञानस्याविरोधित्वे
 प न क्षतिः । तद्व्यतिरिक्तसाध्याभाववृत्तित्वस्यैव दोषत्वोपगमात् । सा-
 याभावे निश्चितत्वाभिधानस्य व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतायां तद-
 ऽप्य निश्चयत्वप्रवेश इत्येतत्प्रदर्शनमात्रार्थत्वादेवं च साधारण्य-
 य नानित्यदोषताप्रसक्तिरपीति मिश्राणां द्वितीयं मतं दूषयितुमुप-
 यस्यति ब्रुवति । साध्याभावांशे निश्चयरूपमिति ।

अथात्र किं निश्चयत्वम् ? न सामान्यतः साध्याभावसंशयान्यसा-
 याभावज्ञानत्वम्, महानसं धूमनश्रवा धूमाभाववदयोगोलकवृत्तिर्व-
 त्तरित्येतादृशज्ञानासंग्रहात् । नापि-हेत्वाधिकरणप्रकारीभूतयत्किञ्चि-
 र्मावच्छिन्नविशेष्यकसाध्याभावसंशयान्यतज्ज्ञानत्वम् । यत्किञ्चिदु-
 त्तवेशात् बन्दिमान् पर्वतो धूमकाज वा धूमाभाववदयोगोलकवृत्तिर्व-
 त्तरिति ज्ञानसंग्रहः, तस्य तादृशायोगोलकरूपयत्किञ्चिद्वर्माव-
 विशेष्यकसंज्ञायान्यत्वादिने-निर्दोषम् । साध्याभावांशे किञ्चि-
 त्त्वस्य साध्याभाववृत्तिहेतुसिद्धिज्ञानरूपसंग्रहात् ।

त्वधिकरणज्ञे साध्याभावमात्रस्य प्रकारत्वात् तद्वच्छिन्नाविशेष्यताकसाध्याभावसंशयस्याप्रसिद्धेः, यद्विकचिन्वनिवेशेनानुगमाच्चेति ।

अत्राहुः—आधेयताविशेषणतापन्नस्य अधिकरणस्य या संशयस्वनिरूपकविशेष्यतान्यविशेष्यता तन्निरूपितसाध्याभावप्रकारताशालित्वं तान्नभ्यत्वम्, संशयत्वनिरूपिका च विपरीतकोटिधर्मितावच्छेदकतापन्नधर्मावच्छिन्ना विशेष्यता, तदन्यत्वं च साध्याभाववहसिद्धम् इत्यादिज्ञानीयधर्मितावच्छेदकानवच्छिन्नविशेष्यतादावक्षतमेव, संशयं च प्रत्येककोटिनिश्चयीयविशेष्यताभ्यामतिरिक्तैव विशेष्यता, अतो निश्चयीयधर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतायां तदन्यत्वमेव । अधिकमन्यत्रानुसन्धेयम् ।

शेषांशे—आधेयत्वाद्यंशे, संशयसाधारणं—निश्चयत्वविशेषणानवच्छिन्नम्, अन्यथा—साध्याभावांशे निश्चयत्वानिवेशे, सन्दिग्धानैकान्तिकत्वापत्तेः—पक्षांशे साध्याभावसंशयात्मकपक्षवृत्तिवावगाहिव्यभिचारज्ञानादनुमितिमात्रोच्छेदापत्तेः साध्याभावसंशयविषयहतुमत्ताज्ञानस्याविरोधित्वे प्राचीनसंवादमाह न हि पक्ष इत्यादिना । पक्षसन्दिग्धसाध्यकप्रकृतधर्मिणि, पक्षसमे—सन्दिग्धसाध्यकधर्मन्तरे, व्यभिचारो—व्यभिचारग्रहः । प्रतिबन्धक इति शेषः । व्याप्तिनिश्चये हेतुमति पक्षादौ साध्याभावसंशयानवतारदशायां निश्चिनाया व्याप्तिस्मरणे व्यभिचारसंशयायोगात् इति । पक्षः साध्यवानन वा पक्षवृत्तिहेतुरिति विश्वृत्तलावषयकज्ञानं न विरोधि विरोधितावच्छेदकरूपप्रकारकत्वात्, किन्तु साध्याभाववहसित्वत्वावच्छिन्नप्रकारकज्ञानमेव, तच्च व्याप्तिनिश्चयप्रतिबन्धयमिति तस्योत्पत्त्यसंभवादित्यर्थः ।

यत्र व्याप्तिग्राहकसहचारदर्शनादिदशायामेव क्वचन हेतुमति साध्याभावसंशय आसीत्तत्र तन्मते पूर्वं व्याप्तेरनिश्चयन पक्षहेतुदर्शनदशायां व्याप्तिस्मरणासंभवात्पक्षान्तभावेण व्यभिचारसंशयसत्त्वात् प्रत्यक्षतन्निश्चयस्यासंभवाच्चनुमितिर्न स्यादित्यत्रेष्टापत्तिमाह तदनिश्चयदशायां तिष्ठति । पूर्वं व्याप्तेरनिश्चयपि पक्षे साध्यसन्वेहदशायामनुकूलतर्कावतारे तु व्याप्तिनिश्चयः संभवति अनुकूलतर्कस्य विशेषदर्शयत् संशयप्रतिबन्धकतायामुपेयकत्वाद्वा अर्था

नुकूलतर्कास्फूर्ताविति । अस्फूर्तिरनवतारः । अद्यगाहितयैवेत्येवका-
 णे निश्चयत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकघटकत्वव्यवच्छेदः । तथा-
 च साध्याभावांशे संशयात्मकमपि व्यभिचारज्ञानं प्रतिबन्धकमिति
 शब्दः । संशयायोगादिष्टत्वादित्यन्तद्वयस्यात्रैव हेतुत्वं बोध्यम् । अत-
 एव-साध्याभावांशे संशयसाधारणव्यभिचारज्ञानस्य प्रतिबन्धक-
 वादेव । पक्ष इत्यादि । शब्दो नित्यत्वातिरिक्तशब्दधर्मातिरिक्तधर्म-
 ानित्याद्य इत्यर्थः । बाधप्रतिरोधयोरनवनारेपि-विप्रतिपत्तिदशायां
 ऽद्वादौ अनित्यत्वसत्त्व्याप्तिविशिष्टयोरनिश्चयेऽपि, अप्रयोजका-नित्य-
 वाद्यसाधका,गीयन्ते तांत्रिकैरिति शेषः । दाहानुकूलेत्याद्यः-दाहानु-
 कूलान्निष्ठान्निद्र्यधर्मसमवायी दाहजनकत्वाददृष्टविशेषवदित्याद्य
 त्वर्थः । भर्जनकपालस्थ वह्निनिष्ठानुद्भूतरूपमादाय सिद्धसाधनवार-
 णाय दाहानुकूलेति । अदृष्टवदात्मसंयोगमादाय सिद्धसाधनवारणाया-
 द्भ्रंशेति । उष्णस्पर्शमादाय सिद्धसाधनवारणायातीन्द्रियेति । अन्यथा-
 दाहशब्दव्यभिचारज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वे, पक्षातिरिक्ते-साध्यसंशया-
 वेषये, सर्वत्र-हेतुमति, साध्यवत्तानिर्णयात्-कापि हेतुमति साध्या-
 शवानिश्चयेन व्याप्तिग्रहस्य दुर्वारत्वात् । एतेन द्वितीयानुमाने षड्भि-
 त्पक्षान्तिरिक्ते करतलानलसंयोगादौ दण्डादौ च दाहानुकूला-
 न्निद्र्यधर्मानिश्चयेपि न दोषः । पक्षविपक्षान्यतरत्वादिना-पर्वतह-
 ान्यतरत्वतदुभयाविशेष्यकप्रमाविषयत्वादिना, सर्वत्र-पर्वतो षड्भि-
 तान् धूमादित्यादिसद्धेतौ, सत्प्रतिपक्षप्रसंगात्-अनुमितिप्रतिरोध-
 ऽसङ्गत् । तादृशस्यान्यतरत्वादेरधिकरणे क्वचिदपि घन्त्यादेरनि-
 प्रयेन प्रतिबन्धकतावच्छेदकवह्नयभावादिव्याप्तस्तत्र सुप्रहत्वादि-
 ते भावः । एतच्च सर्वं प्रत्यक्षानिश्चयं ग्राह्यसंशयस्य प्रतिबन्धकत्व-
 तिनभिहितम्, अन्यथा पुनर्ग्राह्यान्तरविशिष्टबुद्धौ ग्राह्याभावज्ञानस्थे-
 ऽव्यभिचारबुद्ध्यावपि व्यभिचारप्रहस्यापि निश्चयत्वेनैव प्रतिबन्ध-
 ता निश्चयत्वावच्छिन्नं प्रति ज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वे संशये निश्च-
 त्वावच्छिन्नस्यापरप्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वात् संशयानन्तरं
 संशयाद्याज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति ज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वासर्भ-
 ात् । निश्चयत्वं च वृत्त्यंश इव साध्याभावांशेऽपि निवेद्यम्, अधिक-
 णवृत्तिर्वाशे निश्चयात्मकस्य अधिकरणांशे साध्याभावरूपविशेषण-
 ऽशयस्यापि विशिष्टसंशयसमानशीलतया विशिष्टाभावसंशयाविरो-

विद्येत् । एष सत्यनुकूलतर्कविरहिणामुक्तानुमानानामप्रयोजकत्वमुप-
पद्यत एव व्याभिन्नारसंशयसामग्रीसत्त्वेन व्याप्तिनिश्चयोत्पत्तिसम्भ-
वात् । निश्चयत्वघटकविपरीतकोट्यप्रकारकत्वे विपरीतकोट्यप्रधान-
योजकसाम्यस्य प्रयोजकत्वात् अनुकूलतर्कस्य च विपरीतज्ञानवि-
रोधिनस्तत्प्रयोजकसामग्रीविघटनेनैव व्याप्तिनिश्चयोपयोगितेत्यव-
धेयम् ॥

(दी०) अथ साध्यतद्दूदसन्तान्योन्याभावगर्भव्यभिचारयो-
रेकोपादानेऽन्यतराव्याप्तिः । साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविषय-
त्वेनाभावद्वयानुगमेऽपि हेतुमति तादृशाभाववत्त्वस्य तादृशाभा-
ववति हेतुमत्त्वस्य तादृशाभावे हेतुसामानाधिकरण्यस्य साध्य-
तद्वादौ हेतुसामानाधिकरणातादृशाभावप्रतियोगित्वादेश्चासंग्रह-
इति चेत् ।

अत्र वदन्ति—प्रकृतसाध्यसाधनसामानाधिकरण्यग्रहाविरो-
धिना ज्ञानस्य विषयतया अन्वयव्याप्तिग्रहविरोधितावच्छेदकत्वेन
विभजनात्सासंग्रहः । अविरोधिन इत्यनेन साध्याप्रसिद्धादीनां
निरासः, यदि पुनरत्यन्तान्योन्याऽभावयोरेकतरगर्भव्यभिचा-
रज्ञानस्य नान्यतरगर्भव्याप्तिग्रहविरोधित्वम् इत्यादिकं विभा-
व्यते, तदा साध्यसामानाधिकरण्यघटितत्वेनान्वयव्याप्तयोरनुग-
मनीयाः । प्रातिस्वकरूपेणोपादाय वा तावद्वाप्यवगाहित्वं ग्रह-
स्य वक्तव्यम् । साध्यव्यभिचरितसामानाधिकरण्यस्य व्याप्ये प्र-
सिद्धस्य हेतौ विरहोऽप्येतद्विशेष एव । विशिष्टसाधनवत्त्वग्रहावि-
रोधिना ज्ञानस्य विषयतया व्यापकत्वग्रहविरोधितावच्छेदकरूप-
त्वं वा विभाजकम् ! शेषं पूर्ववत् ।

(दी०) साध्यतद्दूदोरत्यन्तान्योन्याभावौ साध्याभा-
वव्याप्यादिव्याप्यत्वेन साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वेनानुगमस्य

हेतुसामानाधिकरण्यात्प्रहविरोधित्वं साध्यवत्तानविरोधिनि
 ।।दशाभावग्रहविरोधिहेत्वाभासतावच्छेदकरूपवत्त्वं वा तथा व-
 क्तव्यम् । साध्याभावव्याप्यादौ तु हेतुसामानाधिकरण्यादिकम-
 वेरोधित्वाभासात् । विरोधित्वं पूर्वोक्तदिक्षावसेवम् । उपर्युक्त-
 ।।विशिष्टव्याप्तिविरहो व्याप्यत्वासिद्धिरिति । व्याप्तिग्रहकारण-
 ।।हचारग्रहसहस्यार्थं भावप्रतियोगिग्रहविषयत्वेनानुगम इत्यपि
 श्चित् ॥

इति साधारणदीधितिः ।

(गा०) एकोपादाने-एकमात्रवृत्तिसाध्यात्यन्ताभाववृत्तित्व-
 शब्देःसाधारण्यकक्षणस्थे,अभ्यतराव्याप्तिः-साध्यवत्त्ववृत्तित्वादाव-
 व्याप्तिः । एतद्व्याप्त्योभ्यात्वन्ताभाषगर्भव्याप्तिद्वयस्यैवानुमितिप्रयोज-
 ।।तामते अभ्यथा । एकाभावघटितव्याप्तेरेव तथात्वे अपरभावघटित-
 ।।प्रतिचरस्य व्याप्तिचारात्प्रत्ययकतयैव विरोधितया हेत्वाभासताधि-
 ।।हात् । साध्यवत्तात्त्वानेति । धर्मितावच्छेदकावच्छिन्ने यद्रूपविशिष्ट-
 ।।कारकनिश्चयत्वं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नवत्तानप्रतिबन्धकताव-
 ।।च्छेदकं तद्रूपवावच्छिन्नेन साध्यतद्व्यस्त्योभ्याभाववत्तानुगमव्य-
 ।।दशाविशिष्टवृत्तित्वं साधारण्यप्रित्युक्तावपीत्यर्थः । तादृशाभाव-
 ।।त्वस्य-साध्यतद्व्यस्त्योभ्याभाववत्त्वस्य । एतत्सर्वमसमानप्र-
 ।।कारकत्वावस्थायि प्रतिबन्धकतामते, अभ्यथा साध्याभाववृत्तिहेतु-
 ।।त्वेत्यादिज्ञाने हेतुमति साध्याभाव इत्यादिकानस्यासमानप्रकारकत्वे-
 ।।विरोधितया तद्विषयस्यानुमितौ तज्जनकज्ञाने च साक्षादविरोधि-
 ।।या हेत्वाभासत्वाभावेन साधारण्यरूपतानुपपत्तेः । साध्यतद्वदादी-
 ।।साध्यतावच्छेदकविशिष्टतदवच्छिन्नमादौ । भादिपदात् साध्यताव-
 ।।च्छेदकतदवच्छिन्नपरिग्रहः । प्रतियोगित्वादेरित्यादिना तदवच्छेदक-
 ।।परिग्रहः ।

प्रकृतेति । ।।विशिष्टसाध्यविशिष्टसाधनसामानाधिकरण्यग्रहव्या-
 ।।च्छिन्नप्रतिबन्धकवृत्तिसिद्धितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताशून्यनि-
 ।।श्चयनिष्ठविषयप्रत्ययाः । निरूपितत्वसम्भवेन । विशेषणीभूताम्यवस्था-

सिप्रहृत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छिद्रकत्वमेत्य
 र्थः । तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूततथाविधानिभ्ययत्नविशिष्ट
 स्वनिरूपितविषयिताकत्वमिति यावत् । अन्वयव्याप्तिनिवेशात् व्य
 त्तिरेकव्याप्तिप्रहविरोधिन्यनुपसंहारित्वे नातिव्याप्तिः । अन्वयव्याप्ति
 ष्व स्वव्यापकसामानाधिकरण्यम् । व्यभिचारिणि तदप्रसिद्धावापि तद्
 घटकपदार्थानां परस्परपशुषावगाहिकाननिवेशात् । नानुपपत्तिः
 असमानप्रकारकहेत्वादिधार्मिकसाध्याभावसामानाधिकरण्यादिकान
 नमपि तादृशव्याप्तिधीविरोधयेवेति न तदसङ्गहः । तस्य तदविरो
 धित्वे व्यापकसामानाधिकरण्यसाध्याभावासामानाधिकरण्याद्यवगा
 हिसमूहालम्बनज्ञानविरोधित्वमेव निवेशनीयम् तावद्याप्तिप्रहत्वस
 व्यभिचारधीप्रतिबन्धयतायां स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वधिरहेपि न
 क्षतिः अनतिरिक्तवृत्तिरूपावच्छेदकताया एव विवक्षणीयत्वात् । सा
 ध्यसाधनसामानाधिकरण्यप्रहृत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताशरीरेपि ता
 दृशमेवावच्छेदकत्वं निवेशनीयम् अतः साध्याप्रसिद्धादेर्ग्रहस्य कि
 शिष्टसाध्यप्रहृत्वावच्छिन्नं प्रत्येव प्रतिबन्धकत्वमपि न तस्याविरो
 ध्यन्तव्यावर्त्यतानुपपत्तिः । शेषं पूर्ववत् । साध्याप्रसिद्धादीनामित्या
 दिना साध्यनिष्ठावृत्तित्वस्य व्याप्यत्वासिद्धिविशेषस्य साधनाप्र
 सिद्धेः साधननिष्ठावृत्तित्वस्य स्वरूपासिद्धिप्रभेदस्य साध्यसाध
 नयोः परस्परसामानाधिकरण्यस्य विरोधात्मकस्यासाधारण्यरूप
 स्य वा परिग्रहः । विशिष्टसाध्याद्युपादानस्य यथावर्थं साध्याप्रसिद्धा
 विचारणप्रयोजनकत्वं बोध्यम् । धूमवान् धूमाभाववदवृत्तिवह्निरित्यादौ
 धूमाभाववदवृत्तित्वादिकमसिद्धिरेष न तु साधारण्यप्रती न तद्
 सङ्गहः क्षतिमावहति । साध्याभाववदवृत्तित्वाद्यवगाहिसमूहालम्बन
 व्याप्तिग्रहनिवेशपक्षे साध्यादेरत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वात्किमनुप
 संहारित्वं साध्यादावत्यन्ताभावप्रतियोगित्वादिग्रहाविरोधित्वविशे
 षणं प्रक्षिप्य वारणीयम् । नान्यतरगर्भव्याप्तिप्रहविरोधित्वमिति ।
 ब्राह्मभावान्धवगाहित्वे मणिमन्त्रादिन्यायेन विरोधित्वं मानाभावादि
 भावः । सामानाधिकरण्यघटितत्वेन—अनुमितिजनकतावच्छेद
 कीभूतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितसामानाधिकरण्यप्र
 कारतास्वरूपसाधारण्यमर्थः । अन्वयव्याप्तयो—अन्वयव्याप्तिप्रकारता
 अन्यान्यान्यन्ताभावात्घटितव्यवकतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामाना

प्रकरण्यतत्त्वभावघटितव्यभिचारोभावविशिष्टसाध्यसामानाधिकर-
ण्यप्रकारता इति यावत् । अनुममनीयाः-प्रतिबध्यग्रहविशेषणतया
निवेशनीयाः। अनो नैकाभावघटितव्याप्युपादानेऽप्यघटितव्यभिचारो-
द्ग्रहस्यावकाश इति शेषः । यथाश्रुतग्रन्थलभ्यो विषयानुगमो नो-
द्वेषः गौरवाद्ग्रहभित्तिरिति हेतुव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्याद्ग्रह-
विशिष्टव्याप्यप्रसिद्धेभ्यः ।

ननूकरूपेण नानाविधव्याप्तिविषयतानामनुगमेऽसम्भवः ।
काभावघटितव्यभिचारज्ञानप्रतिबध्यताया अन्याभावघटितव्या-
प्यज्ञान असत्त्वेन कस्या अपि व्यभिचारज्ञानप्रतिबध्यताया निरुक्त-
कारताशालिग्रहत्वव्यापकत्वासम्भवात् । सामानाधिकरण्यानवगा-
हव्यापकत्वादिज्ञानस्यापि व्यभिचारज्ञानप्रतिबध्यताया सामानाधि-
करण्यविषयतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपतदवच्छेदकतानाश्रयत्वेन ता-
शप्रकारताशालिग्रहत्वे अनतिरिक्तवृत्तितारूपायाः प्रतिबध्यताव-
च्छेदकताया एव निवेशनीयत्वात् । यदि च स्वरूपसम्बन्धरूपप्रति-
बध्यतावच्छेदकताघटितसाध्यसामानाधिकरण्यविषयताघटितधर्मा-
च्छिन्नानुमितिकारणतावच्छेदकत्वोपलक्षितविषयताघच्छिन्नप्रति-
बध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वविषयिताकत्वं विवक्ष्यते
। दा पक्षधर्मत्वविषयत्वावच्छिन्नधीविरोधिन्मां स्वरूपासिद्धावति-
यासिः । हेतुपक्षोभयवैशिष्ट्यविषयताबहिर्भूतत्वस्य अनकतावच्छे-
दविषयतायां निवेशे प्रयासाधिक्यमित्येतत्कल्पं परित्यज्य सम-
लंबनव्याप्तिधीविरोधित्वेन सकलव्यभिचारात् संगृह्णाति
। तिस्रिक्वरूपेणेति । तत्तद्व्याप्तिवनेत्यर्थः । तथाच समूहालं-
नतावद्यासिबुद्धौ सकलव्यभिचारधियो विरोधित्वात् सर्वत्रल-
णसमन्वय इति भावः । (ननु साध्यप्रसिद्धिसाधनाप्रसिद्धिवा-
दानुरोधेन विशिष्टसाध्यसाधनग्रहाविरोधित्वमेवास्तु साध्यसाधन-
सामानाधिकरण्यग्रहाविरोधित्वपर्यन्तं व्यर्थम् । विरोधानतिप्रस-
क्त्य सामानाधिकरण्यविषयकतावद्ध्यभिचारावगृह्णित्वावोपादाने-
व संभवादित्यत आह साध्यैति । तथा साध्यविश्रित्तसामानाधि-
करण्यभावस्व साधारण्यान्तर्गतस्व सङ्गहाय सामानाधिकरण्यवि-
षयकत्वावमेकोपादेयम् । एवं च विरोधतित्व्याप्तिवादावयैः सङ्ग-
पर्यन्तं साध्यकमिति भावः । व्याप्ये प्रसिद्धस्येत्यनेन बहिष्वापकधूम-

सामानाधिकरण्यादिकपरिपोषणप्रसिद्धाः प्रकृत्यापि निवृत्तवशात् प्रसिद्धाः
तथा नातिव्याप्तः प्रसिद्धिरिति धुञ्चितम् । एतद्विशेषः साधारण्यवि-
शेषः । अत्राप्यप्यतिव्याप्त्युत्पत्त्याप्यतिव्याप्त्येति भावः ।

अथ व्याप्तिश्चेत् साध्याभाववद्वृत्तत्वादिशिक्ष्यसामानाधि-
करण्यरूपता तदा साध्याभाववद्वृत्तत्वेऽप्यतिव्याप्तिस्तज्ज्ञानस्य हेतुता-
वच्छेदकावच्छिन्नान्तेऽप्यभिचाराप्रकारकतादृशव्याप्तिज्ञानाविरोधि-
त्वात् । साध्याभाववद्वृत्तत्वं साध्यसामानाधिकरण्यमुभयं चे-
द्व्याप्तिस्तदा विशिष्टाभावस्य कथं साधारण्यसुरीकृतम् । यदि च
विभिन्नप्रताविरोधात्साध्याव्यभिचारित्वविशिष्टसाध्यसामानाधिकर-
ण्यमिव साध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टसाध्याव्यभिचारित्वमात्र-
व्याप्तिरित्युभयसङ्गह इत्युच्यते, तथाप्यनुमितिं प्रति विशिष्टप्रकारक-
ज्ञानस्य गौरवेण हेतुत्वात्सम्भवादेकत्र इयमिति रीत्योभयप्रकारकज्ञा-
नस्य हेतुत्वं वाच्यम्, तथाच विशिष्टाभावज्ञानस्य जनकज्ञानाविरोधि-
तया तद्विषयविशिष्टाभावस्य कथं हेत्वाभाससामान्यलक्षणाक्रान्त-
त्वेमिति चेन्न ।

(यत्सा) विशिष्टाभाववद्वृत्तसाध्याभावपरम् हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नान्ते
शेषणतापक्षाभ्याभिचारः सामानाधिकरण्यमुभयमेव व्याप्तिः । उभया-
भावज्ञानस्य बोधयत्वप्रकारतामनिवेश्य उभयप्रकारतानि क्वपिनैकवि-
शेष्यताशास्त्रिज्ञानं प्रत्येव प्रतिबन्धकत्वं ज्ञावत्वात् (इति) कल्प्यते तादृ-
शं च ज्ञानमुभयत्वप्रकारकमिव तदप्रकारकमपीति अनुमितिहेतुवृ-
त्तयुगपदुभयविशेषितहेतुविषयकज्ञानं प्रति विरोधितया तदुभया-
भावस्य हेत्वाभासत्वं साधारण्यरूपता चेति न काव्यमुपपत्तिः ।
विशिष्टव्याप्तेरुपादाने सामानाधिकरण्यज्ञानश्रेयो प्रयोजनविरोधात् ।
व्यापकताज्ञानावादानेनैव सकलसाधारण्यसङ्गहसम्भवात्, तथा
साध्यव्यभिचारित्वसामानाधिकरण्याभावे नातिव्याप्तिः । साध्यसामान्यता-
ज्ञानाधिकरण्यप्रहाविरोधित्वपर्यन्तानिवेद्येऽपि च नातिव्याप्तिरप्य-
तिरिक्त्याभावात् विशिष्टेति । साध्यतावच्छेदकादिनिशिष्टस्यैव
साध्यवद्वृत्तत्वं साधनतावच्छेदकविशिष्टत्वं साधनविशेषणं बोध्यम् ।
वस्तुता साधनपरमेव साधनतावच्छेदकविशिष्टपरं साध्यवद्वृत्तवि-
शिष्टपरार्थस्य सम्भवात्साधनपरवृत्तत्वात्साध्यण एव साधनत्ववत्सम्भवा-
त् । तथाच इति इत्यादिप्रमाणप्रमाणार्थस्य साधनतावच्छेदकसम्भवात्

व्यापकत्वत्वात् । न च साधारणत्वमपि प्रहविशेषणतया वि-
 क्षितम्, साध्यत्वस्य व्यापकताघटकतया साध्यस्यावृत्तिर्वेति-
 सङ्गानवकाशेन निष्प्रयोजनकत्वात् । न चावृत्तिगणनादिवारकवृत्ति-
 र्वमपि व्यापकताघटकमिति मते तत्सार्थक्यमिति वाच्यम् । अनु-
 मितौ वृत्तिमस्वघटितव्यापकतावगाहित्वेन हेतुत्वेपि प्रकृतलक्षणे ल-
 शर्वादितव्यापकतां निवेश्य साध्यत्वप्रहविरोधित्वनिवेशस्य 'प्र-
 ालनाद्धि' इति न्यायेनायुक्तत्वात् । साध्याप्रसिद्धिसाधनप्रसिद्धो-
 रणाय साध्यतावच्छेदकादिवैशिष्ट्यनिवेशनम् । व्यापकताघटक-
 ाधनत्वप्रहविरोधिनः साधननिष्ठावृत्तित्वस्य धारणाय साधनव-
 ष्यन्तानुभावनम् । साध्याभाववृत्तित्वज्ञानस्य व्यापकताज्ञा-
 ाविरोधित्वे साध्याभाववृत्तित्वादिविषयकसमूहालम्बनरूपव्या-
 कताग्रहो विवक्षणीयः । अथवा व्यापकताघटितव्याप्तिधीरंधानुमिति-
 तुः न तु साध्याभाववृत्तित्वादिर्थास्तथा च साध्यतावच्छेदके
 तुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिकमेव व्यभिचा-
 ः, न तु हेतौ साध्याभाववृत्तित्वादिकं साक्षादनुमितिजनकत्वा-
 ाविरोधित्वादिति मतेनायं कल्पः ।

ननु अत्यन्ताभ्योन्याभावगर्भव्यापकतयोरेकपादानेऽन्यतरगर्भ-
 भिचारासङ्ग्रहः एकाभावगर्भव्यापकताबुद्धौ अन्यतरगर्भव्यभिचा-
 हानस्य प्राज्ञाभावनवगाहितयाऽविरोधित्वादित्यत आह शेषं
 वैवदिति । अनुमित्यौपयिकसाध्यत्वशेष्यतानिरूपितप्रकारतात्वे-
 द्विविधव्यापकत्वप्रकारते अनुगमनीये, प्रातिस्विकरूपेण वा तत्त-
 ापकताप्रकारकत्वं ज्ञाने निवेशनीयमित्यर्थः । साध्याभाववृत्ति-
 साध्यत्वस्यावृत्तित्वरूपव्याप्तिद्वयमेवानुमित्यौपयिकं न तु व्याप-
 ताघटितमिति मते हेतौ साध्याभाववृत्तित्वादिकमेव दोषः । न
 साध्यतावच्छेदके हेत्वव्यापकतावच्छेदकत्वं परमुखनिराक्षक-
 ात्, तन्मते च उक्तलक्षणे लक्ष्यापरिग्रहोऽलक्ष्यपरिग्रहश्चेति ल-
 रित्यस्य साध्यतावच्छेदकत्ववृत्तित्वसाध्यवद्भिन्नवृत्तित्वसमाहकं
 क्षणमाह साध्यतावच्छेदकत्वमिति । साध्याभावव्याप्ये हेतुसामानाधिकर-
 णादिवारणाय साध्यभावव्याप्यत्वादिवाच्येति । अदिपक्षे सा-
 गभावावच्छेदकपरिग्रहः । तत्र-साध्यताविरोधित्वप्र- षो हेतुसा-
 ाधिकरण्याभावग्रहः । तद्विरोधित्वम् तदभावव्याप्यत्वादिवाच्यत्वात्

ज्ञानविरोधित्वं च तद्वृत्तानिश्चयप्रतिबन्धयतावच्छेदिका सती तद्वृत्ता-
ज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदिका या प्रकारता तदाश्रयत्वम् । तदभावव्या-
प्यवसाहानस्य तद्वृत्तानिश्चयाप्रतिबन्धयतया तद्विषयभ्युदासः । अहि-
व्याप्यसाध्यकस्थले बहुव्यभावे हेतुसामानाधिकरण्यधारणाय प्रतिब-
न्धकताविवेशः ।

अथ घटाभावादेरपि धर्मभावात्वादिना ज्ञानस्य वृत्तिमत्ताज्ञानवि-
रोधित्वात् घटाभावादिसामानाधिकरण्येपि बहुधादिसाध्यकेऽप्यभि-
चारः स्यात्, साध्यवसाहानविरोधितावच्छेदकीभूतविषयतानि-
रूपितहेतुसामानाधिकरण्याभावविषयताशालिप्रहाविरोधितानिवेशे
चासम्भवः—धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितसाध्याभाव-
प्रकारताया एव साध्यवसाहानप्रतिबन्धतावच्छेदकतया साध्याभा-
वो न हेतुसामानाधिकरण इति ज्ञानीयसाध्याभावविषयताया अत-
द्यात्वादिति चेन्न ।

फलीभूतज्ञानधर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितयद्रूपा-
वच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वेन तद्रूपमावच्छिन्नविशेष्यकसाध्य-
वसाहानप्रतिबन्धकता तद्रूपावच्छिन्नांशे हेत्वसामानाधिकरण्यप्र-
हाविरोधितानिवेशेनातिप्रसङ्गाभावात् साध्याभावत्वादेरेव तादृशरू-
पत्वात् । काञ्चनमयधूमवान् वन्देरित्यादी धूमो न काञ्चनमय इति
ज्ञानस्यापि साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवसाहानविरोधित्वात् क-
ञ्चनमयत्वाभावसामानाधिकरण्येऽतिप्रसङ्गः । साध्यतावच्छेदकवि-
शिष्टसाध्यवसाहानत्वेन यद्रूपावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयप्रतिबन्धयतेत्य-
क्तौ तत्र विशेष्य धूमाभावसामानाधिकरण्यासङ्ग्रहः—धूमत्वावच्छि-
न्नाभावेनिश्चयप्रतिबन्धयतावच्छेदककौटो काञ्चनमयत्वविषयताया उ-
निवेशात् । यत्किञ्चिद्रूपमावच्छिन्नविशेष्यताकविशिष्टसाध्यवसाहान-
नत्वव्यापकप्रतिबन्धयतानिवेशे च धूमो न काञ्चनमय इति ज्ञानप्रति-
बन्धयतायाः काञ्चनमयत्वविशिष्टधूमादिमत्ताज्ञानत्वव्यापकतया उ-
क्तातिप्रसङ्गस्य दुर्धारतेत्यतः फलीभूतज्ञानधर्मितावच्छेदका-
वच्छिन्नविशेष्यतानिवेशः । यद्यपि धूमत्वादेरपि काञ्चनमयत्वाविवि-
शिष्टधूमादिमत्ताज्ञानधर्मितावच्छेदकत्वप्रसङ्गतमेव—काञ्चनमयधूमवा-
न् धूम इत्यतादृशज्ञानस्यापि कदाचिद्रूपात्वात्, तथापि विशि-
ष्टसाध्यवसाहानधर्मितावच्छेदको भवे यो धर्मितस्तद्रूपमावच्छि-

विशेष्यतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रकारताः तद्रूपावच्छिन्नाविशो-
यकविशिष्टसाध्यवशाद्ज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदिकाः तद्रूपावच्छिन्न-
वस्थ विशिष्टतत्त्वाभातिप्रसङ्गः । हेत्वसामानाधिकरण्यविषयताभि-
रूपितसाध्यवशाधीविरोधितावच्छेदकत्वोपलक्षितचर्मावच्छिन्नवि-
थितायाः स्वरूपसम्बन्धरूपं प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वमेव निवेद्यम् ।
स्वनतिरिक्तवृत्तित्वम्, तेनान्योन्याभावघटितव्यभिचारधियोऽ-
यन्ताभावघटितव्यभिचारधियश्च प्रत्येकप्रतिबध्यतायास्तादृश-
वेषयतात्त्वावच्छिन्नव्यापकताविरहेऽपि न क्षतिः । अत एव सा-
नाप्रसिध्यादावपि नातिप्रसङ्गः-साध्याभावादिविषयतायास्तत्प्र-
तेष्यतावच्छेदककोटावनिवेशात् । हेत्वसामानाधिकरण्यविषयता-
यां च धर्मितावच्छेदकताभिन्नत्वमुपलक्षणविधया निवेद्यम्, तेन धू-
मासमानाधिकरणवह्नयभावो न घटसमानाधिकरण इति ज्ञानविरो-
धेन धूमासमानाधिकरणवह्नयभावाद्दौ घटादिसामानाधिकरण्ये
नातिप्रसङ्गः ।

साध्याभावव्याप्यसाध्याभावावच्छेदकादिसामानाधिकरण्यवार-
ाय दर्शितप्रकारापेक्षया लघुप्रकारान्तरमाह साध्यवत्तेति । तादृशभा-
ति । हेतुसामानाधिकरण्यभावेत्यर्थः । हेत्वाभासतेति । दोषते-
त्यर्थः । विशेष्यदलप्रयोजनं स्फुटयति साध्याभावेति । अविरोधि-
त्वात्-अनुमितिजनकज्ञानाविरोधित्वात् । अत्र च प्रकृतानुमितिजन-
ज्ञानविरोधित्वमेवाभासत्वम्, न तु बाधादिसाधारणगुरुशरीरानु-
मितिसाधारणोक्तानुगमकप्रकारघटितं तत्प्रयोजनाभावात् । अनुमि-
जनकज्ञानस्यापि अनुमितिजनकतावच्छेदककोटिप्रविष्टविषयताव-
च्छिन्नत्वेन निवेशः, न तु विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यव्याप्यविशिष्टहेतुवै-
शिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वेन, तथा सत्यत्यन्तान्योन्याभावघटितनानाव्या-
नामननुगमेन तादृशनानाविधव्यभिचारसङ्ग्रहासम्भवात्तावद्या-
यवगाहिसमूहालम्बनानुमितिनिवेशेन तत्सङ्ग्रहसम्भवेपि पक्षधर्म-
ताद्यवगाहितायाः प्रयोजनाविरहेण निवेशप्रसङ्गेन तादृशभावप्रह-
रोधित्वविशेषणवैयर्थ्याच्च ॥

नन्वेतत्कल्पे धूमाभावव्याप्यसामानाधिकरणवह्निमान् बहुरि-
पादौ बह्निनिष्ठधूमाभावव्याप्यसामानाधिकरण्यरूपाभयासिद्ध्य-
वतिव्याप्तित्यत आह विरोधित्वमिति । पूर्वोक्तदिशेति । विशि-
-

सुपक्षप्रहायविरोधिज्ञानस्य विश्वस्येत्यर्थः ।

यत्तु धूमवान् धूमाभावसामानाधिकरणत्वेतित्यादौ हेतुतावच्छे-
दकधूमाद्यभावसामानाधिकरण्यादिविशिष्टवन्हासामानाधिकरण्यस्य
धूमाद्यभावेऽनाहार्यज्ञानप्रसिद्ध्या तत्स्थलीयसाधारण्येऽव्याप्तेरि-
त्याशंकायां विरोधित्वमित्यादिकमवताड्यं निर्वन्निर्वाह्यमानित्यादि-
स्थलीयवेषे सामान्यलक्षणव्याप्तिवारकपूर्वोक्तप्रकारानुसरणपरत-
या तद्व्याख्यानम् ।

तत्रशोभनम्-पूर्वमेवंविधैव रीतिः उत्तरत्र सर्वत्र स्वयमिचारा-
विलक्षणेऽनुसर्षया इत्यभिधानेनैव पौनरुक्त्यापातात् । नन्वव्यभिचारी-
तत्त्वविशिष्टसामानाधिकरण्याभावस्याव्यभिचारज्ञानाविरोधित्वाद्य-
सिद्धिरित्याशङ्कं तस्यालक्ष्यतामङ्गीकृत्य परिहरति उपदर्शितेति । व्याप्ति-
हे संशयसाधारणव्यभिचारधियो विरोधित्वात् ज्ञानत्वेन प्रतिबन्ध-
कारत्वमेव लक्षणे प्रवेद्यम्, अतो न साधनाप्रसिद्ध्यादावतिव्याप्तिस्तेषु
निश्चयस्यैव विशिष्टसाधनादिग्रहे विरोधित्वादित्याशयेन विशिष्ट-
साधनवत्त्वादिग्रहाविरोधित्वमनिवेद्य लक्षणं कुर्वतां मतमाह व्याप्ति-
ग्रहेति । अत्र व्याप्तिग्रहकारणत्वमेवाभावे निवेद्यम्, न तु तादृशसह-
चारदर्शनसहकारित्वमव्याप्येकत्वात् । तदभिधानं च सहचारदर्शन-
स्य यथा व्यापकताप्रत्यक्षे स्वातन्त्र्येण कारणता तादृशी या संशय-
साधारणज्ञानाभावकारणता सैवात्र निवेद्यया न तु प्राह्याभावनिश्च-
याभावाविधया कारणतेति प्रदर्शनाय । व्याप्तिश्च विशिष्यैकैवोपादेया-
मणिमन्त्रादिभ्यायेन प्रतिबन्धकतामते एकैकविधव्याप्तिज्ञानं प्रत्यभि-
ज्ञानविधयमिचाराधियो विरोधित्वादित्यवधेयम् । मणिमन्त्रादि-
स्यायेन विरोधितायामस्वरसात् केचिवित्युक्तम् ॥

इति श्रीगदाधरभट्टाचार्यसकवर्तिविरचितार्था गादाध्यायं
साधारणप्रकरणम् ।

अथानुमानगादाध्यायम्

असाधारणप्रकरणम् ।

(अि०) सर्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तोऽसाधारणः । न-
सपक्षत्वं न साध्यवन्मात्रत्वम्, विपक्षावृत्तेर्बृत्तिम-
ः साध्यवद्बृत्तित्वनियमात् । नापि पक्षातिरिक्तसाध्य-
त्वम्, शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादेर्व्याप्तिर्दक्षाय-
प्यसाधारणतापत्तेः । न चेष्टापत्तिः, बाधप्रतिरोधी-
वेना व्याप्तिपक्षधर्मतया ज्ञातादनुमितिनियमादिति-
त्वेन । सर्वनिश्चितसाध्यवादिपक्षव्यावृत्तत्वस्य तत्रात्,
शब्दत्वानित्यत्वव्याप्तिग्रहे सति शब्दे साध्यनिश्चया-
त्तित्यव्याप्तिः । न च घटाऽयमेतत्त्वादिति सद्धेतावति-
याप्तिः, साध्यसन्देहदशायामस्य हेत्वाभासत्वात् ।
अपि भूर्नित्या गन्धवत्त्वादित्यादिर्बस्तुतः साधारणः,
शब्दो नित्यः शब्दत्वादिति विरुद्धः, शब्दोऽनित्यः श-
ब्दत्वादित्यादिः सद्धेतुरेष, व्याप्त्यज्ञानस्य पुरुषदोष-
त्वादित्युदाहरणाभावादसाधारणो न पृथक् । तथापि
ज्ञातादशायामसाध्यतदभाषानिश्चयेन तस्य दोष-
त्वम्, अन्यथा पक्षत्वभङ्गप्रसङ्गात् ।

(दी०) प्राचां मतेनोत्तरयति न सर्वेत्यादि । सर्वेति वि-
शेषेऽप्यन्वेति, तेन साध्यभावन्यूनवृत्तेर्बुदासः । विपक्षत्वस्य
अपगर्भत्वात् भूर्नित्या गन्धवत्त्वात् नित्यः शब्दः शब्दत्वा-
त्त्यादौ नाव्याप्तिः । पृथिवी रूपवती रसादित्यादौ जलदे-
रसत्वभ्रमे पुनरसाधारण्यभ्रम एवेति मत्तव्यम् । तथापीति ।
मत्त्वं—सन्दिग्धसाध्यकत्वम् ।

(गा०) ननु चिन्तामणिकास्महे सप्तमतिपक्षस्योत्थापकत
 असाधारण्यस्य दूषकत्वात् साध्यव्यापकीभूताभावप्रतिबोगित्वमेव
 साधारण्यमिति न विषयविशेषात्कृत्स्निरित्यत आह आचामिति
 साध्याभावन्यूनवृत्तेरिति । पर्वतो वह्निमान् जलत्वादित्यादेरित्यर्थः
 तत्रापि घटादिरूपयत्किञ्चिद्विपक्षव्यावृत्तत्वसंज्ञादिति भावः । न
 भूरनित्या गन्धवत्त्वादित्यादौ पार्थिवपरमाणुरूपविपक्षवृत्तित्वाद्वा
 स्तिरिति विपक्षपक्षस्य वास्तवसाध्याभाववदर्थकत्वाभिमानमूलत्वा
 द्वां निराकरोति विपक्षत्वस्येति । ननु पृथिवी रूपवती रसादित्या
 दिकं जलादेः नीरसत्वञ्जमवशात्साधारण्यमेव सपक्षजलादिव्या
 वृत्तत्वस्य तदानीं हेतौ ब्रह्मादिति तत्राव्याप्तिर्वास्तवसपक्षजलादिव्या
 वृत्तत्वासत्त्वादित्याद्येकामलक्ष्यतया परिहरति पृथिवीति ।

मूले तथापीति तथापि-शब्दे अनित्यत्वानित्यत्वयोः साध्यतायां वा
 त्वस्य सखेतुष्विषयत्वेपि साध्यतद्भावेति हेतुमति पक्षे साध्यानि
 श्चयेन व्याप्तिवशात्साधारण्यस्येतावपि तत्र साध्याभावानिर्णयन साध्य
 भाष्यव्याप्यत्वरोधस्याग्रहेण विरुद्धहेतावप्यस्यारण्यदोषत
 युक्तमेवेत्यर्थः । अन्यथा-तदानीमपि साध्यतद्भावान्यतरनिश्चये ।

ननु सिषाधायिषाविरहविशिष्टसिद्धयभावरूपपक्षतायाः साध्य
 निश्चयवदशायामपि सिषाधायिषासत्त्वे बाधानिश्चयवदशायामपि वाक्य
 तत्त्वात् तत्रैकप्रलङ्घ इत्यत आह दीधितौ पक्षत्वमिति ।

(चि०) अथ सर्वत्रपक्षव्यावृत्तिरेव दोषो न
 विपक्षव्यावृत्तिरपि, तस्या अनुगुणत्वात् प्रत्युत विपक्ष
 व्यावृत्तत्वेन व्यतिरेकितया परसाध्यसाधकमेवोप
 न्यस्तं स्यात् । न च संशयकतया दीषतर्द तच्चो भयव्या
 वृत्तत्वज्ञानादिति वाच्यम् । व्याप्तिग्राहकं सहस्यारज्ञान
 (१) तदभावद्वारेण सपक्षव्यावृत्तिमात्रस्य दोषत्वात् ।

(दी०) मतं दूषयति अथेत्यादि । व्याप्तीति । तथापि
 स्वतो दूषकाक्षयत्वाभासत्वेम् उपाधिदिति भावः । एकप

(१) तदभावद्वारेणेत्येति गदाधरभट्टाचार्याभिमतः यावत् किन्तूपक्ष
 व्यचिन्तामणिपुस्तकेषु सर्वत्रायमेवोपपन्नमिति न कृतम् ।

तद्यपि वाङ्मयाद्युक्तत्वं नोपपद्यते विरोधिज्ञानविषयत्वस्यैव दोष-
त्वात् विपक्षव्यावृत्तत्वांशज्ञानस्य चाविरोधित्वाविपक्षव्यवहार-
व्याप्तिरित्यादि । तदभावद्वारेण-तदभावप्रयोजकज्ञानविषयतयैव-एव-
कारणानुमिततजनकज्ञाने साक्षाद्विरोधिविषयत्वव्यवच्छेदः । त-
द्यवच्छेदफलं क्षीयितिकृदेव स्फुटयति तथाचेति । स्वतो दूषणाक्षम-
त्वात्-प्रनुमितौ तत्कारणज्ञाने च साक्षादविरोधित्वात्, नामासत्त्वं
सपक्षव्यावृत्तत्वस्यापि न हेत्वाभासत्वम् । एतेन विपक्षव्यावृत्तत्वस्य
दूषणानुपयोगित्वे तदंशपरित्यागेनैव हेत्वाभासता स्वीकार्येति नि-
राकृतम् । एवं च स्वार्थानुमानेऽपि सर्वसपक्षव्यावृत्तिरेव दोष इत्युक्त-
मित्यभिप्रेतमूलस्यापि स्वार्थानुमानेपि विपक्षव्यावृत्तसंर्घणानौपयि-
कत्वं सामक्षव्यावृत्तत्वस्य सहचारधीविरोधितया तथात्वेऽपि न हे-
त्वाभासत्वमित्युक्तमित्यर्थो बोध्यः ।

ननु सहचारग्रहविरोधित्वे व्याप्तेः सहचारघटिततया तद्ग्रहेपि
साक्षाद्विरोधित्वमेव तस्येति न कथं हेत्वाभासत्वमित्याशङ्कं परिह-
रति एकधर्मिव्यावृत्तत्वं चेति । निश्चितसाध्यवद्यक्तिसृष्टित्वाभाव-
श्लेथर्थः । सामानाधिकरण्यात् । साध्यवद्वृत्तिसामान्यत्वर्थः । प्र-
म्यन्तरे-साध्यवद्यक्तान्तरमन्तर्भाष्य, तत्सम्भवात्-साध्यसामा-
नाधिकरण्यग्रहोदयात् । इदमुपलक्षणम् । साध्यवद्वृत्तिसामान्यध-
र्मपुरस्कारेण तद्विमिषमन्तर्भाव्यापि तत्सम्भवो द्रष्टव्यः । तथाच त-
त्सर्ज्जर्मिव्यावृत्तत्वरूपविशेषाभावग्रहस्य प्रत्येकं साध्यसामानाधिक-
रण्यसामान्यग्रहविरोधित्वे तादृशविशेषाभावकूटात्मकासाधारण्य-
ग्रहस्यापि तद्विरोधित्वात् तस्य सामानाधिकरण्यसामान्यघाटत-
व्याप्तिज्ञानं साक्षाद्विरोधित्वमिति भावः । अथथा-यत्किञ्चिदधि-
करणान्तर्भावेन सामानाधिकरण्यग्रहविरोधिनोपि दोषत्वे, सतो-
स्तमीचीनयोः साध्यसाधनयोः बहिधूमाद्योः, व्यतिरेकित्वे-इत्यादि-
श्रुतित्वम् । दोषाय स्यादिति । तस्यापि इत्याद्यन्तर्भावेन सहचारग्रह-
विरोधित्वादिति भावः ।

संशयकतया विपक्षव्यावृत्तत्वघटितसाधारण्यस्य दोषत्वं श-
क्तिः संशयकत्वमस्मानुमितिक्रमिति साक्षात्प्रतिबन्धकरधर्मभिन्नतय,
अन्यथा-शङ्कायुक्तं कृतितुल्यतापसा, साक्षात्संशयविशेषेऽनुकूल्ये च
'अप्यप्रतिबन्धक'मित्यादिना तादृशस्य दोषतांशमित्येवमेतिरेककार्यवित्ते

शून्यताभेदात् तादृशाभिप्रायमात्रक्य निराकुरुते अथाद्यमित्यादिषु ।
 निश्चयश्चेति दृष्टान्तार्थम् । विरोधिसामप्रतीत्येन-विरोधिज्ञानसाम-
 प्रीत्येन, विरोधिनीति लिङ्गविपरीतेनान्वयः । आदिमस्य-संशयस्य,
 षष्ठमिच्छास्य-साधारण्येनासाधारण्येन वा विशिष्टस्य, द्वितीयस्य-
 साध्याभावनिश्चयस्य, प्रतिहेतोः-साध्याभाषय्याप्यस्य, परामर्शः-प-
 ते परामर्शः, तयोः-तादृशग्रहविषयव्यभिचारसत्प्रतिपक्षयोः, अत ए-
 व-व्यभिचारस्य संशयकतया दोषत्वादेव, पक्षवृत्तित्वं विशेषणं य-
 त्प्रभृतमेव सम्यमिति शेषः । पक्षावृत्तेः पक्षे साध्यसंशयाप्रयोजक-
 तया पक्षवृत्तित्वे सतीत्यादिलक्षणस्याप्युक्तरीत्या व्यभिचारस्य वृ-
 त्ततापक्षे एषोपगमात्तदलक्ष्यत्वेन तत्राव्याप्यप्रसङ्गकत्वात् इति
 शवः । एवं च यद्रूपवच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वेन साध्यव-
 तानिश्चयत्वावच्छिन्नं प्रति प्रतिबन्धकता पक्षवृत्तित्वे सति तद्रूप-
 त्वं तादृशलक्षणार्थः । साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य न निश्चयत्वं
 गतिबन्धनावच्छेदकमिति न सत्प्रतिपक्षत्वव्याप्तिः । बन्ध्याभावत्वा-
 प्रवच्छिन्नवत्ताज्ञानस्यापि निश्चयत्वेन प्रतिबन्धकता न निश्चयत्वाव-
 च्छिन्नं प्रति अतो न ह्यतो बन्धिमान् बन्ध्याभावादित्यादावतिप्रसङ्ग इ-
 यषधेयम् । नन्वेवं पक्षवृत्तित्वेन साध्यवृत्तित्वेन चाघटितस्य सा-
 ध्याभाववृत्तित्वस्य व्याप्तिज्ञानविरोधितया हेत्वाभासस्याधिक्यथा-
 सिद्ध्यभिचारानन्तर्भावादित्यत आह साध्याभावेति ।

असिद्धिरेवेति । व्याप्यत्वासिद्धिरेवेत्यर्थः । तत्त्वदिसिद्धित्वात् ।
 यद्यपि परामर्शविरोधित्वं साधारण्यस्यापि साध्याभाववृत्तित्वा-
 त्घटितत्वात् अक्षतमेव, तथापि मेयत्वादिबिशिष्टासिद्धावतिप्रसङ्ग-
 ङ्गाय तादृशविरोध्यन्तराघटितत्वनिवेशस्यावश्यकत्वात्तानिप्रसङ्गः ।

प्रतिबन्धकत्वानङ्गीकारादिति । निश्चयत्वस्यार्थसमाजप्रसन्नतया
 तशयानन्तरमसति विशेषदर्शने निश्चयत्वावच्छिन्नापत्तेरयोगादिति
 शवः । तद्य च संशयसामान्या अपि प्रतिबन्धकत्वमसिद्धमिति
 शवः । संशयसामान्याः प्रतिबन्धकत्वमभ्युपेत्य कृष्यति साध्या-
 त्थर्भवत्ताज्ञानस्येति । तन्मात्रस्येत्यर्थः । ननु तन्मात्रे सामप्रतीत्यपर्या-
 तेविरुद्धेपि प्रतिबन्धकसामप्रतीत्यकत्वेन तस्य प्रतिबन्धकत्वमव्याह-
 र्मेवत्वेत आह सामप्रतीत्येनेति । स्वप्रसङ्गगतमेतत्त्यर्थः । हेत्वाभा-
 सत्वायोगादिति । तद्विषयस्येत्यादिः । यादृशविशिष्टविषयकसिद्धि-
 त्वायोगादिति ।

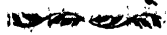
तत्र प्रमाणमिति चिन्तयन् कदाचित्किञ्चिदपि तादृशत्वेन हेतुभासात्प्रमाणं प्रतिबन्धकं सामग्रीभ्यश्च कदाचित्प्रमाणसाधारण्यविशेषः न तथा विशेष-दर्शनादिकाङ्क्षाने भप्रतिबन्धकीभूतत्वानेपि तद्विषयकमिदं प्रमाणं सत्त्वा-दिति भावः । अन्यथा-यथाकथंचित्प्रमाणं परिष्कृत्य प्रतिबन्धक-सामग्रीभ्यश्च कदाचित्प्रमाणस्य हेतुभासात्प्रमाणपादने, मेघत्वविद्वेत्तौ सा-ध्वत्तद्भावसङ्घटितमेघत्वत्वात् पक्ष इत्यादिज्ञानविषयस्य बोधता-या इत्येतात् । सर्वत्रेति । तथाच धूमादिहेतौ तस्यादोषत्वेन मेघ-परिसरभङ्ग इति भावः । व्याप्तिसिद्धयेति । धूमादिहेतुकामुभिता-वपि तद्ज्ञानस्य संशयसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । कि-रोधिज्ञानसामग्रीविषय यज् ज्ञानं प्रतिबन्धकं तत्राभिसम्प्रदायस्य विरोधिज्ञानसामग्रीविषया प्रतिबन्धकस्य विषये कामध्यादयति तथेति । प्रथमोक्तत्वं-जनकज्ञानविषयत्वं ॥

(चि०) किञ्च शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्युक्तत्वा नि-वृत्ते तावन्नेदमुद्गाढ्यं न्यूनत्वेनैव वादिनिग्रहात् तदु-द्गाढत्वे वादिनिवृत्तेश्च । न च न्यूनत्वे तदुपजाव्यस्य, अ-साधारण्यव्यतिरेकेणपि तदुद्गाढनात् । न च व्यतिरे-किप्रयोगे तदुपग्यासः, व्याप्तिवक्ष्यतयोरप्रतिषेधेऽकि-ञ्चित्करत्वात् स्वार्थानुमाने च सर्वसपक्षव्यावृत्तिरेव दोष इत्युक्तमिति ॥

(दी०) एवं विशिष्टस्यानुद्गाढत्वे व्युत्पाद्य केवलस्यापि सपक्षव्यावृत्तत्वस्य तथात्वं व्युत्पादयति किञ्चेति । वाद्युपदेश-रहितान्तस्य साधनवैकल्यन्तु न्यासाधारण्यम्, सपक्षान्तरव्यतिरे-केषु तत्संभवत् । अनुद्गाढत्वं तस्य विग्रहप्रदानत्वात्, त्विभाज-कत्वप्रस्थानुक्तसमुदायकचकारेण तस्य समुचितत्वात् तदुदाहर-णस्याभासतामदर्शनायैव वा, आवश्यकश्च प्राचीं दृष्टान्तप्रयोग इति भावः । सामान्यं प्रार्थानुमानेऽसाधारण्यं दोषः स्वार्थे इ-त्येवम् अत्र स्पष्टेति ।

(न०) विपक्षप्रत्ययस्यः व्याप्तिपक्षमर्मेसाग्रहविरोधित्वेना-
 नुद्गावनीयतायाः प्रागेव व्यवस्थापितत्वात् किञ्चल्यविग्रहस्य च
 परत्वं न घटते पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । न च पूर्वं अन्वयिनि दृष्टान्तास-
 म्भवनं न्यूनताया आवश्यकतया न तदुद्गावनं निराकृतमिति न
 शौनसस्यप्रसङ्ग इति धार्यम् । एवमपि व्यतिरेकिणि व्याप्तिपक्षम-
 र्माप्रतिक्षेपकतया तदुद्गावननिराकरणपौनरुक्त्यस्य दुर्बलत्वादि-
 त्यतः केवलसपक्षत्वाद्दुद्गावननिराकरणपरतया किञ्चल्यविमूल-
 प्रवतारयति प्रवमिति । एवं-उक्तप्रकारेण, विशिष्टस्य-विपक्षप्रया-
 त्तत्वाविशिष्टस्य । ननु साधनविकलस्यापि घटादेः विशेषादर्शन-
 शशायामिष विशेषदर्शनवशायामप्याहार्यसाधनवस्त्वन्मादिना ह-
 दान्तविधया उपन्यासः सम्भवत्येवेति तत्र न्यूनताविरहेणासाध-
 रण्योद्गावनसार्थक्यम् , न च तत्र दृष्टान्तस्य साधनवैकल्योद्गावने-
 तैव वादिनिवृत्तिसम्भवादसाधारण्यस्य दोषत्वमत्रावश्यकमिति
 शक्यम् , दृष्टान्तस्य निश्चितसाध्यवतः साधनवैकल्यस्यैवासाधार-
 ण्यत्वादित्याशङ्कां निरस्यति वाद्युपदर्शितेति । यावन्निश्चितसाध्यव-
 ति साधनवैकल्यमसाधारण्यमेवेति वाद्युपदर्शितत्वाभिधानं एक-
 शेषे साधनवैकल्यस्य यावति साधनवैकल्यानतिरिक्ततया तस्वासा-
 धारण्यत्वनिषेधासङ्गतेस्तदुद्गावनपर्यन्तमसाधारण्योद्गावनत्वप्रति-
 शेधः । सपक्षान्तरवृत्तित्वेपीति । हेतोरिति शेषः । तत्सम्भवात्-वाद्यु-
 पदर्शितस्य दृष्टान्तस्य साधनवैकल्यसम्भवात् । नन्वेवं दृष्टान्तस्य
 साधनवैकल्यं हेत्वाभासबहिर्भूततया कापि नोद्गाव्येत्यत आह त-
 दुद्गावनं त्विति । ननु प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरमित्यादिनिग्रह-
 स्थानविभाजकसूत्रेऽस्यागणनात्तन्निग्रहस्थानतेत्यत आह वि-
 भाजकेति । आभासताप्रदर्शनायैव तदुद्गावनमित्यनुपक्षेनान्वयः ।
 आभासता-बाधितसाधनवैकल्यकता, सा चापार्थक्यवृत्तौनिग्रह-
 स्थानमिति अभवः । ननु यथा दृष्ट्यादि दृष्टान्तप्रयोगस्य स्वमयबन्धा-
 मित्येवमित्यत आह तदुद्गावनमेवप्रवृत्तौ ननु तत्रैवसाधारण्य-
 दुद्गावनीयमित्यत आह साधनवैकल्यकतेति । तत्रात्र तदुद्गावनै-
 वमेवेति भावः ॥

इति भादाध्यायमसाधारण्यपूर्वपक्षग्रन्थः ॥

(चि०) उच्यते । साध्यत्वं साध्यकतत्त्वात्साध्यतश्च निवृत्तत्वेन ज्ञातमर्थाद्व्यतिरेकितया वा पक्षे साध्यं तदभावाच्च साध्यत्-अविशेषात्, अन्यथा पक्षवृत्तिश्चानुपपत्तिरिति साध्यतदभावोत्थापकतया स्वार्थासुमानेऽसाधारणो दोषः । सत्प्रतिपक्षे द्वौ हेतुस्तथा अत्र त्वेक एवेति तयोर्भेदः । असाधारणेन व्यतिरेकिप्रयोगे परस्य सर्वसपक्षव्यावृत्तत्वमात्रमुद्भाव्यं साध्याभावोत्थापकत्वात्, न विपक्षव्यावृत्तत्वमपि प्रतिकूलत्वात् व्यर्थत्वाच्च ।

यद्वा विपक्षव्यावृत्ततया साध्यमिव सपक्षव्यावृत्ततया साध्याभावमपि साधयोदिति दृष्टान्ततया प्रतिबन्धतया वा तदुद्भावनमपि। लक्षणन्तु सर्वसपक्षव्यावृत्तत्वम् न तु विपक्षव्यावृत्तत्वमपि व्यर्थविशेषकत्वात् विरुद्धमप्यनेनोपाधिनाऽसाधारणमेव । अन्यथैतदवगमं विरुद्धत्वाज्ञाने हेत्वाभासान्तरतापत्तेः ॥

इत्यसाधारणचिन्तामणिः ॥

(दी०) स्वमते सिद्धान्तमुपक्रमते उच्यते इति । अर्थादिति । व्यतिरेकिमुद्रया अर्थादुभयं साधयेत्, अर्थवशसम्पन्नमेवोभयसाधकत्वम् उभयसिद्धयनुकूलव्याप्त्यादिग्रहादित्यर्थः । व्यतिरेकितया वेति पाठे अर्थात् अर्थापत्तिविधयेति परमतेन । एवञ्च पक्षधर्मतया ज्ञायमानो हेतुः साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वज्ञानात् साध्यस्य साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वज्ञानात्

साध्याभावस्य साधनायोन्मुखो मिथो विरोधेन नैकमपि साध्य-
ति । न च शब्दे नित्यत्वामित्यत्वसन्देहे तदुभयव्यापकत्वं शब्द-
त्वाभावस्य ग्रहीतुमशक्यम्—व्यापकत्वाभिमतशब्दत्वाभावाभाव-
च्छब्दवृत्तित्वस्य नित्यत्वानित्यत्वयोः सन्दिह्यमानत्वादिति
शक्यम् । तथात्वेऽपि तादृशसंशयाभावदशार्था तथात्वनिश्चये तदु-
भयव्यापकीभूताभावप्रतियोगिशब्दत्ववश्वस्य शब्दे प्रतिसन्धातुं
शक्यत्वात् । स्वाश्रयमप्रतीत्यैव प्रतीतस्य सौरभादेरभावस्य पा-
णियपाषाणादौ पृथिवीत्वतदभावसहचारेण तदुभयव्यापकता-
हे तादृशाभावप्रतियोगिसौरभस्य चन्दनादौ परामर्शे पृथिवी-
वादी साध्ये तदसाधारण्यस्यातिसुलभत्वाच्च ।

मन्वयं सत्प्रतिपक्ष एव व्याप्तेरन्वयनिरूप्यत्वस्याव्या-
कत्वेनाप्रयोजकत्वादित्यत आह सत्प्रतिपक्ष इति । न चैवंवि-
धेदेन पृथगभिधानेऽतिप्रसङ्गः, स्वतन्त्रेच्छाया इत्यादेर्गन्थकृ-
त्वाभिधानात् तदभावसाधकं तत्साधकत्वभ्रमरूपाशक्तिविशेष-
चनार्थत्वाच्च ।

सत्प्रतिपक्षसव्यभिचारोभयलक्षणाक्रान्ततया उभयान्तर्भा-
स्याविरुद्धत्वादित्यपि कश्चित् ।

सर्वसपक्षेति । सपक्षः—साध्यवान्, पक्षवृत्तित्वे सति साध्य-
व्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमित्यर्थः, इदञ्च साक्षादनुमितिवि-
गिधि, विरोधश्च साध्यासामानाधिकरण्यादिरूपोऽन्वयव्याप्तिग्रह-
विरोधीति न साङ्कर्यशङ्कापि । साध्यसामानाधिकरण्यमु नासाधा-
णम् । दशाविशेषे तद्भ्रमस्तु पुरुषदोषो व्याप्य इव साधारण्यभ्रमः ।

(मा०) मूले क्वालमित्यस्य पक्ष इत्यादि । व्यतिरेकितयेत्यनन्तरं
कारासत्वे अर्थादित्यस्यार्थपक्षविधयेत्यर्थो न संगच्छते अर्थाप-
व्यतिरेक्यनुमानोभयविधया साधकत्वस्यैकमतेऽसम्भवादित्यतो
व्यथा तद्व्याप्ये अर्थादिसीति । व्यतिरेकित्वे अर्थाधीनत्वाभ्यस्रम्

निराकर्तुं व्यस्यस्य शोभयति व्यतिरेकिमुद्रया कर्षादिति । साद्ये
 दिति सम्भावनायां लिङ् । सिद्ध्युपधानसंभावना च योग्यताधीन
 इत्यर्थतः सा लभ्यत इत्याशयेन व्याचष्टे अर्थवशेति । उभयसाधक
 त्वम्-उभयसिद्धियोग्यत्वम् परस्परसिद्धिसामग्रीरूपपरस्परसिद्धिप्र
 तिबन्धकाभावातिरिक्तउभयसिद्धिसामग्रीसमवधानमिति यावत् ।
 मूले ज्ञातमित्यन्तं हेतुगर्भविशेषणमिति स्फुटयति उभयेति । मूले
 अन्येति । साध्यतदभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वेन ज्ञातस्य
 विरोधिसामग्यतिरिक्तप्रतिबन्धकासमवहितस्य हेतोर्विरोधिसामग्य
 भावातिरिक्तसाध्यतदभावसाद्धिसामग्यसमवहितत्वे । पक्षवृत्तिः
 नुपपत्तिरिति । पक्षवृत्तितया ज्ञातत्वानुपपत्तिरित्यर्थः । 'इति साध्य
 तदभावोत्थापकतया असाधारणो दोष' इति मूलार्थं वीधितिक्र
 व्याचष्टे एवं चेत्यादिना । तत्र साध्यतदभावसाधनोन्मुखत्वमुक्त
 त्त्सिद्धिसामग्रीसमवहितत्वम् एतदेव च साध्यतदभावोत्थापकत्वा
 र्थः । साध्यतदभावव्यापकीभूताभाप्रतियोगित्वज्ञानयोर्मिलितयोस्त
 दुभयसिद्धिसामग्रीत्वशङ्कानिराकरणाय साध्यतदभावव्यापकीभूता
 भावप्रतियोगित्वज्ञानास्तदुभयसाधनायोन्मुख इति संश्लेषादि
 रूपक्षिता । विरोधेन-परस्परविरोधेन । नैकमपि साध्यतीति ।
 असाधारण इति शेषः । एवं चासाधकत्वमेव हेतोर्दोषत्वमि
 त्यवधेयम् । संदेहे-सन्देहदशायाम् । व्यापकत्वेति । उभयव्याप
 कतया ग्राह्यस्य शब्दत्वाभावस्य योऽभावः शब्दत्वं तद्वद्वृ
 त्तिस्वरूपस्य व्यभिचारस्यत्यर्थः । सन्दिग्धमानत्वादिति । उक्तसंश
 येन विषयीकरणादित्यर्थः । आधारत्वाधेयत्वयोस्तुल्यवित्तिवेद्यत्वा
 दिति भावः । एतच्च व्याप्यधर्मिकव्यापकभाववद्वृत्तिस्त्वज्ञानमे
 व्यापकताप्रहप्रतिबन्धकमित्याभिमानेन । वस्तुतस्तु । तादृशज्ञानस्य
 ह्यापकाभाववर्द्धिमिकव्याप्यवत्ताज्ञानमपि प्रतिबन्धकम्-असमान
 प्रकारकत्वस्याविशेषादिति कथितसंशये शब्दवृत्तितया नित्यत्वं
 नित्यत्वसंशयाभाववशायां घटगणनादौ शब्दत्वाभावे प्रत्येकमुभय
 सहचारज्ञानात्थात्वनिश्चये शब्दत्वाभावे उभयव्यापकतानिश्चये सति
 तज्जन्यसंस्कारात् शब्दे साध्यसन्वेहदशायामपि तादृशव्यापकत्वं
 द्वयस्मरणेऽव्यापकत्वमानासम्भवेन व्यापकीभूताभावप्रतियोगि
 शब्दत्वस्य शब्दे प्रतिसन्धातुं निश्चतुं शक्यत्वादित्यर्थः । गगनस्य

ते शब्दत्वाभावे नित्यत्वतद्भावोभयसाहचर्यग्रहः शब्दत्वोपस्थित-
 आवेष सम्भवति शब्दत्वजातिप्रतीतौ व्यक्तिभनं नियतमिति शब्दे
 नित्यत्वतद्भावसंशयजनकं धर्मिज्ञानमेकतरकोट्युपास्थितिश्च वर्तते
 अपि तु कारणान्तराभावादेव तत्र संशयविरहः, अतो यत्साध्यहेतु-
 हेत्वभावे साध्यतद्भावयोः साहचर्यं गृह्यमाणे हेतुमतो धर्मिण उ-
 स्थित्यनैयत्यं तत्र धर्मिज्ञानाभावादेव न हेतुमति साध्यतद्भाव-
 शय इति तादृशस्थले हेत्वभावे साध्यतद्भावव्यापकताप्रहसौक-
 र्यमाहाभवमिति । सहचारेण-सहचारग्रहेण । तादृशाभावेति । पृ-
 थ्वीत्वतद्भावव्यापकताविशिष्टाभावव्यर्थः । पृथिवीत्वाद्वा साध्य-
 ति । चन्दनं पृथिवी सौरभादित्यादावित्यर्थः । असाधारण्यस्य-अ-
 साधारण्यग्रहस्य ।

अयं-साध्यतद्भावव्यापकीभूताभावप्रतियोगितया गृह्यमाणो
 तुः । सत्प्रतिपक्ष एवेति । विरोधिर्व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानप्रतिबन्ध-
 ार्यकत्वात् इति भावः । तथा च नासाधारण्यस्य स्वतन्त्रहेत्वा-
 सतेति भावः । ननु विरोधिर्व्याप्तेरन्वयव्याप्तित्वं सत्प्रतिपक्षताप्र-
 ज्ञकमिति नात्र सत्प्रतिपक्षतेत्यत आह व्याप्तेरिति । अन्व-
 निरूपितत्वस्य-साध्यसाधनोभयनिरूपितत्वस्य, अव्यापकत्वेन-व्य-
 रोकिना हेत्वन्तरेण यत्र सत्प्रतिपक्षता तत्स्थलसाधारण्यभावे
 एवंविधेति । यत्र हेत्वन्तरेण प्रतिरोधस्तत्र सत्प्रतिपक्षता यत्र च
 तेनैव स्वकार्यप्रतिरोधस्तत्र तदन्यहेत्वाभासतेत्यभिधान इत्यर्थः ।
 तिप्रसङ्गः-यत्रान्वयिना हेत्वन्तरेण प्रतिरोधः स सत्प्रतिपक्षः यत्र
 व्यतिरोकिना हेत्वन्तरेण प्रतिरोधः स हेत्वाभासान्तरमित्यादिप्रस-
 ङ्गः । तद्भावसाधक इत्यादेः प्रकृते पृथगभिधानस्य इत्यादिः । अ-
 किविशेषोऽतिशयिता शक्तिः ।

उभयलक्षणाक्रान्ततयोभयान्तर्भावस्येति । यथा सत्प्रतिपक्षलक्ष-
 णाक्रान्ततया सत्प्रतिपक्षता तथा सव्यभिचारलक्षणाक्रान्ततया तथा
 स्यात्पित्यर्थः । अत्रिरुद्धत्वादिति । तथाच तस्य सव्यभिचारस्य
 न्यलक्षणाक्रान्ततया सव्यभिचारमध्येऽवश्यं विभजनीयतया स-
 रणानुपसंहारिभिस्य शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यादेरसाधारण्य-
 न विभजनं युक्तमेवेति भावः । कश्चिदित्यस्वरसः । स चासाधार-
 ण्यसत्प्रतिपक्षपर्यक्यप्रयोजकदृष्टितर्कीजमनादित्य सत्प्रतिपक्षत्वमा-

वस्वीकारे व्याप्तिज्ञानविरोधित्वघटिततद्व्यावृत्तसाधारण्यसङ्ग्राहः
सव्यभिचारसामान्यलक्षणस्यैव सम्भवेन प्रयासेन समूहालम्बनात्
मिति विरोधिताघटिततत्साधारणसव्यभिचारसामान्यलक्षणकरण
स्य निर्युक्तिकतया तस्य सव्यभिचारान्तर्भावसम्भवात् ।

सपक्षपदस्य निश्चयगर्भार्थकत्वे सत्प्रतिपक्षोत्थापकतान्
सम्भवति व्याप्तेर्ज्ञानागर्भत्वादित्यतस्तद्व्यावृत्ते सपक्ष इति । पक्ष
सिद्धाविशेषितस्य हेतुं केवलसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगि
त्वस्य यद्यद्भ्रमिवृत्तित्वं हेतुर्ज्ञायत इत्यादिरीत्या सव्यभिच
रसामान्यलक्षणाक्रान्तत्वंऽपि अनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति
विषयिताकत्वाभावेन न हेत्वाभावाससामान्यलक्षणाक्रान्तत्
म् । अनुमितिविरोधिताशून्यपक्षधर्मताज्ञानकालानज्ञानावृत्तिसि
धिताकत्वरूपं प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वं सामान्यलक्षणे नि
श्चये हेत्वाभाससामान्यलक्षणाक्रान्तत्वसम्पादनसम्भवेऽपि तादृश
यासे गौरवप्रतेऽसाधारण्यशरीरं पक्षवृत्तित्वमन्तर्भावयति पक्षवृ
त्तित्वे स्तीति । यद्यपि सव्यभिचारसामान्यलक्षणस्य यद्यद्भ्रमिवृ
त्तित्वमित्यादिना बाधादिसाधारण्यधारणप्रकारेण सम्भवति पक्ष
वृत्तित्वघटितासाधारण्यस्यापि धर्मविशेषनियन्त्रितत्वात्, तादृश
रीत्यादरे निरुक्तासाधारण्यस्यैवासङ्गहापत्तः, तथापि प्रकृतपक्षताव
च्छेदकविशिष्टे प्रकृतसाध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रकृ
तहेतुतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानानिरूपिता या निरुक्ता
साधारण्यविषयकत्वानवच्छिन्नप्रतिबन्धकता तच्छून्यत्वे सति समू
हालम्बनानुमितिविरोधित्वस्य बाधप्रतिरोधव्यावृत्तस्य निरुक्ता
साधारण्यसाधारण्यस्य सव्यभिचारसामान्यलक्षणत्वसम्भवात् ।

ननु साध्यवद्व्यावृत्तत्वं यदि तद्वद्वृत्तित्वं तदा शब्दो नित्यः श्रो
त्रप्राप्तत्वं सति गुणत्वादित्यादौ विशिष्टस्य गुणत्वादेः केवलानति
रिक्ततया नित्यत्ववद्वृत्तित्वं नोपपद्यते इत्यव्याप्तिः, एवं साध्यवद्वृ
त्तित्वं सामानाधिकरण्यप्रहविरोधितया व्याप्तिप्रहविरोधयेव इति न
सत्प्रतिपक्षोत्थापकमतो व्यावृत्ते साध्यव्यापकेति । विरोधरूपोप
धेः साध्याभावव्याप्यतारूपत्वे सोपि साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगि
त्वमिति सङ्कर इत्याशङ्कां निराकरोति साध्यासामानाधिकरण्या
दीति । हेतुनिष्ठसाध्यासामानाधिकरण्यादीत्यर्थः । भादिना साध्यनि

हेत्वसामानाधिकरणपरिग्रहः । नन्वेवं विरोधस्य विरोध्यविषय-
धेनानुमित्यविरोधितया न दोषतां स्यादित्यत्र आहान्वयव्याप्तीति ।
साध्यहेतुसामानाधिकरण्यघटितव्याप्तीत्यर्थः । पक्षवृत्तत्वप्रवेश-
निवेशाभ्यामापि भेदसम्भवात् शङ्कापीत्युक्तम् । शब्दाऽनित्यः श-
ब्दत्वादित्यादौ वास्तवसाध्यवद्वावृत्तत्वाभावेनाव्याप्तिशङ्कामल-
स्यतया परिहरति साध्यसामानाधिकरणं त्विति ।

ननु दर्शितस्थलेपि दशावशेषेऽसाधारण्यज्ञानेनानुमित्यनुत्पा-
दाद्धेतोर्दुष्टताया आवश्यकत्वे कथमलक्ष्यत्वमित्यत्र आह दशाविशेष-
इति । तद्भ्रमः—असाधारण्यभ्रमः, पुरुषदोष एव न तु तत्र हेतो-
र्दुष्टतैत्यर्थः । प्रतिबन्धिसूचनाय दृष्टान्तमाह व्याप्य इवेति ॥

(दी०) नवीनाः पुनरेवं वर्णयन्ति । सामग्रीद्वयविरोधेन
हेत्वभावस्य साध्यतदभावव्यापकताग्रहविरोधोऽसाधारण्यस्य दू-
षकताबीजम् तथाहि—वृत्तिमता हेतुना क्वचिदपि वर्तितव्यम् तत्र
चावश्यं साध्यतदभावयोरन्यतरेण भवितव्यम् । न च तत्र हेत्वभा-
वः सम्भवति, अतोऽवश्यमन्यतराव्यापकत्वं तस्य, एवंविधविरो-
धप्रौढ्ये साध्येन तदभावेन च हेत्वभावस्य सहचारज्ञानं नैक-
तरनिरूपितमपि व्यापकतां ग्राहयति मिथो विरोधात्, विरोधि-
परामर्शद्वयमिव साध्यतदभावौ, एवञ्च वृत्तिमन्त्रविशेषितं हेतो-
र्यावाद्धिपक्षसपक्षव्यावृत्तत्वं वृत्तिमःप्रतियोगित्वविशेषितं वा हेत्व-
भावस्य यावत्सपक्षविपक्षवृत्तित्वमसाधारण्यमिति । योजयन्ति च
ग्रन्थमित्थम् शब्दत्वं यदि साध्यतदभाववद्वावृत्तत्वेन तदुभय-
व्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वेन ज्ञातं ज्ञानयोग्यं स्यात् तद्वत्
स्यादिति यावत्, तदा व्यतिरेकितया तादृशव्यतिरेकप्रतियोगि-
त्वेनार्थात् पक्षे तदुभयं साध्येत् तदुभयसहचरितं भवेत्, व्याप-
काभाववति व्याप्याभावस्यावश्यभावात् अतथाभावे पक्षधर्म-
ताया व्याप्तेर्वानुपपत्तिः । न च तथाभावः सम्भवति, न वा पक्षवृ-
त्तित्वं बाधितम् अतः साध्यतदभावोत्थापकतया तदुभयसिद्धय-

नुकूलविरोधि व्याप्तिद्वयग्राहकव्यतिरेकसहचारद्वयग्रहविषयतया
 असाधारणो दोषो व्याप्तिद्वयग्रहप्रतिबन्धकः । ननु यदि विरो-
 धिव्याप्तिद्वयं न गृह्यते तदा सत्प्रतिपक्षोच्छेदः गृहीतविरोधि-
 व्याप्तिद्वयहेतुसमुत्सत्त्वात् तस्येत्यत आह सत्प्रतिपक्ष इति । तत्र-
 हेत्वाभिन्नतयाधिकरणभेदेन तथा ग्रहः सम्भवति अत्र पुनरेकस्मि-
 न् हेतौ तदुभयग्रहो विरुद्ध इत्यर्थः ।

(गा०) मिश्रव्याख्यानमुपन्यस्यति नवीना इति । सामग्रीद्वय-
 विरोधेनेति । हेत्वभावे साध्यतदभावव्यापकताग्राहकसामग्नयोः पर-
 स्परजन्यफलप्रतिबन्धकत्वेनेत्यर्थः । ग्रहविरोधो-ग्रहानुत्पादः, असा-
 धारणस्य-हेतोःदूषकतायां बीजं-अनुमित्यनुत्पादकतायां बीजम् । व्याप-
 कतयोर्विरोधे एव परस्परग्राहकसामग्नयोः परस्परग्रहप्रतिबन्धकत्वं
 सम्भवतीति विरोधेमेवोपपादयति तथाहीति । क्वचिदधिकरणे वर्ति-
 तद्यमिति । वृत्तेरधिकरणनिरूपितत्वानियमादिति भावः । तत्र च-तद्-
 धिकरणे च, साध्यतदभावयोरन्यतरण भावतद्वयं-स्थातव्यम्, प्रति-
 योग्यभावयोरकासत्वे अपरसत्वनियमादिति भावः । तत्र-अधिकरणे,
 न हेत्वभावः सम्भवति प्रनियोगिवृत्त्या विरोधादिति भावः । अतो-
 हेत्वभावस्य तत्रासत्त्वात्, अन्यतराव्यापकत्वं-साध्याव्यापकत्वसाध्या-
 भाषाव्यापकत्वयोरन्यतरत्वम्, तस्य-हेत्वभावस्य, तयोर्मध्ये हेत्वधि-
 करणे यस्य स्थितिस्तद्व्यापकतायास्तदभावेऽसम्भवादिति भावः ।
 एवंविधविरोधध्रौव्ये-एवंरीत्या नित्यत्वतदभावव्यापकतयोः श-
 ष्टत्वाभाषादाविकसत्त्वेऽपरासत्वनियमे । सहचारज्ञानमिति । व्यापक-
 ताग्रहकारणीभूतं गगनघटादौ सामानाधिकरण्यज्ञानम् । विरोधिग्रह-
 संसामग्नयोः प्रतिबन्धकत्वम् दृष्टान्तेन दृढयति विरोधीति । साध्य-
 तदभाषौ न ग्राह्यवतीति अनुषंगेनान्वयः । अद्विष्टिवारणाय दृष्टिम-
 र्वविशेषितमिति । सपक्षत्रिपक्षव्यावृत्तत्वं यावत्सपक्षविपक्षनिष्ठा-
 भाषप्रतियोगित्वम्, नतु हेत्वभाषत्वरूपेण सहचारज्ञानमेव तत्र रूपेण
 व्यापकताग्राहकतया व्यापकतान्तरग्रहविरोधीति तद्विषयस्यैव दाष-
 त्वमुचितमित्याशयैर्नाह दृष्टिमिति । उभयव्यापकरीभूतान्तरव्यति-
 योगित्वज्ञानविषयत्वं सममादौकाश्यासहकारितसाधारणमिति नाम

।साहचर्यरूपतया व्याख्यासोमयसाधकत्वापादकप्रणो व्याचष्टे कर्त
 ानयोग्यमिति । उभयसाधकत्वे उभयसाहचर्यरूपे व्यतिरेक्यनु-
 ानत्वमप्रयोजकमिति व्यतिरेकितयेत्यन्यथाः व्याचष्टे व्यतिरेकित-
 ाति । तादृशेति । साध्यतद्भावव्यापकीभूतेत्यर्थः । यद्यपि तादृश-
 व्यतिरेकप्रतियोगित्ववत् स्यात्तदा उभयसहचरितं स्यादित्यत एव
 ाहशप्रतियोगिताया उभयसाहचर्यप्रयोजकत्वं लभ्यते, तथापि
 नापत्तिमूलभूतव्याप्तिदाढ्यप्रदर्शनाथ व्यतिरेकितयेति पुनर्मूलेऽभि-
 हितमित्यवधेयम् ।

भ्रमेणोभयसाधकत्वस्येष्टत्वादुभयं साधयेदित्यस्वार्थमाह उभय-
 सहचरितं भवेदिति । यद्यपि वृत्तिमत्त्वविशेषितैककोटिव्याप-
 ाभावप्रतियोगित्वस्य वस्तुगत्याऽपरकोटिव्यापकाभावप्रतियोगित्व-
 वेरुद्धत्वपि विरोधाप्रतिसन्धानदशायां नैकप्राहकसामग्या अपर-
 प्रहविरोधितेति दर्शिततर्कावतारणैव विरोधिप्रतिसन्धानमसाधार-
 णदशायामङ्गीकार्यम्, तदुपयिष्यति दर्शितरीत्या तद्वधारणे चेत्या-
 देना, तथा च शब्दे नित्यत्वानित्यत्वयोः सन्देहे शब्दत्वतदुभयसाह-
 चर्यमपि सन्दिग्धमेवेतीष्टापत्तिदशायां नांकतर्कावतारसम्भवः ।
 ादुभयैकाधिकरणवृत्तित्वस्य चाप्रसिद्ध्या नापत्तिसम्भवः—अप्रसि-
 द्तस्य व्याप्यवधारणासम्भवात् । एवमुभयव्यापकीभूताभावप्रतियो-
 गित्वमवृत्तौ प्रसिद्धं तत्र नोभयसाहचर्यमिति विरोधे एवापाद्यापा-
 कयोः कथमापत्तिः । वृत्तिमत्त्वे सत्युभयव्यापकीभूताभावप्रतियोगि-
 त्वं चाप्रसिद्धम् । वृत्तिमत्त्वे सति तत्तत्कोटिव्यापकीभूताभावप्रतियोगि-
 त्वेन प्रत्येकं तत्तत्कोट्यभावसाहचर्यापत्तौ चेष्टापत्तिशंकाया अनिवृ-
 त्तेरिति महत्समञ्जसम् । तथापि जलत्वादौ वृत्तिमत्त्वे सति घटत्व-
 गटत्वाद्युभयव्यापकाभावप्रतियोगित्वतदुभयाभावद्वयसहचारमवधा-
 रं सामान्यतः आपाद्यापादकयोर्यत् वृत्तिमत्त्वे सति यदुभयव्यापका-
 भावप्रतियोगि तत्प्रत्येकं तदुभयाभावद्वयैकाधिकरणवृत्तौति व्याप्ति-
 त्वधार्यते । ततश्च शब्दत्वादौ वृत्तिमत्त्वानित्यत्वतद्भावव्यापकत्वसम्भ-
 तयोगित्वानामाहार्यज्ञानासित्यत्वतद्भावद्वयैकाधिकरणवृत्ति इत्य-
 दिदमित्यप्रसिद्धविशेषापत्तिः सुलभैव । सामान्यव्याप्यधीनविशेषा-
 तुमिताविष तदधीनविशेषापत्तावपि विशेषप्रसिद्धेरनङ्गत्वात् । न च
 उकापाद्याप्रसिद्धौ प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या आपाद्यव्यतिरेकनिश्चय-

इमेन नापरत्यन्तारसम्भव इति वाच्यम्। विशिष्टविषयकां पक्षी विक्ले-
ष्ये विशेषणाभावनिश्चयस्यापि विशिष्टशङ्कानिबन्धकारत्वेन हेतुत्वाद्-
धिकरणं नित्यत्वानित्यत्वाभावोभयवृत्तानिश्चयदेव तादृशापात्ति-
सम्भवात्। मूले व्यतिरेकितयेति यथासिद्ध्यर्थं दर्शितं तदेव स्फुटी-
रोति व्यापकाभाषवतीति। प्रतियोगिनाऽभावाभावत्वात् प्रकृतत्वं वा-
च्यम्। अन्यथेत्यस्य विवरणं अतथाभाव इति। शब्दत्वस्य एका-
धिकरणं उभयाभावे तस्यावृत्तित्वे वेत्यर्थः। उभयैव उक्तापात्ता-
स्त्वविधदनादवृत्तित्वपक्ष एव शब्दरूपपक्षधर्मताया अनुपपत्ति-
तु शब्दत्वाधिकरणे तदुभयाभावस्त्वपक्षे, तथासति तदुभयाभाव-
स्य विपर्ययेण तदुभयरूपतया शब्दत्वाभावे तदुभयव्यापकताया
एवानुपपत्तिरिति मूलन्यूनताभङ्गाय पुरयति व्यासैवेति। इष्टापात्तिशं-
काविरहेण स्फुटयति न च तथाभाव इति। तथा चेष्टापात्तिशङ्कावि-
रहेण शब्दत्वे नित्यत्वानित्यत्वोभयाभाववदधिकरणत्वेन मिलितापा-
दकानां वृत्तिमत्त्वानित्यत्वतदभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वानामा-
भावे साधनीये नित्यत्वतदभावव्यापकाभाषप्रतियोगित्वयोर्द्वयोरे-
भावः पक्षधर्मताबलात् शब्दत्वे सिद्ध्यति। अयमेव च विरोधग्रह
इति भावः।

ननु वृत्तिमत्त्वाभावमादायैव न कथम्पर्यसानमित्येत आह न
वा पक्षवृत्तित्वं बाधितमिति। तथा च वृत्तिमत्त्वनिश्चयाच्च तथा पर्य-
वसानमिति भावः। एतन्मते साध्यतदभावोत्थापकतयेत्यस्य सा-
ध्यतदभावासिद्धिसामग्रीसमवाहिततयेत्यर्थो न सम्भवति व्याप्ति-
ग्रहाभावेन तादृशसामग्यसम्भवादतोऽन्यथा व्याचष्टे साध्यतदभा-
वेति। दोष इत्यस्य व्याख्या व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धक इति। व्याप्तिग्रह-
विरोधिधर्मवानित्यर्थः।

एतन्मतेऽसाधारणे सत्प्रतिपक्षाविशेषशङ्कानवतारानु भाव-
क्लान्तरेण सत्प्रतिपक्ष इत्यादि मूलमवतारयति नन्विति। विरोधि-
व्याप्तिद्वयं-साध्यतदभावानिरूपितव्याप्तिद्वयम्, न गृह्यते-ग्राहकसाम-
ग्रीद्वयविरोधेन एकदा न गृह्यते। सत्प्रतिपक्षोच्छेद इति। परस्पर-
सामग्रीविरोधेन विरोधिकोऽर्थोरनुमितप्रतिबन्धोच्छेद इत्यर्थः
गृहीतेति। हेतुधर्मिकतदभावव्याप्तिग्रहाधीनत्वादित्यर्थः॥

(बी०) अत्र चेत् विभक्त्यस्य एव सति संप्रसादोपविश्वविशेषण
 यम्, दूषकतायामनुयोगात् व्यभिचाराग्रहमात्रोपक्षीणत्वात् ।
 तत्प्रसादिविशेषितस्यापि चासाधारण्यस्य ज्ञानं न व्याप्तिज्ञान-
 राधि, विरोधिविषयकत्वाभावात् उपदेशितविरोधस्य च-
 रीरेऽनन्तभावाच्च । व्यापकतयोरपि च न स्वतो विरोधः । अथ-
 चैतरीत्या तदवधारणे चावश्यं व्यभिचारज्ञानमेव प्रतिबन्ध-
 न्, अत एव सत्यपि असाधारण्यज्ञाने एकत्रानुकूलतर्कावतारे भे-
 ते व्याप्तिधीरिति । एतेन तादृशमहचारज्ञानं तुल्यबलविरोधि-
 ष्चिग्रहसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकं तर्कावतारे पुनस्तुल्यबलतैव ना-
 ष्ति परास्मिन् । तर्कस्य व्यभिचारशङ्कानिवर्तकत्वेनैवोपयोगि-
 त्वात् सामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकत्वे हेत्वाभासत्वायोगाच्च । सप्रतिपक्षे
 विरोधिव्याप्यवसानिर्णयत्वेन प्रतिबन्धकत्वं न तु विरोधिसाम-
 त्वेन, बाधावतारे स्थापाततः सप्रतिपक्षितत्वेऽपि बाधेन प्रतिहे-
 त्वाप्यप्रत्वादिज्ञान एव साध्यानुमित्युदयादिति कृतं परलवितेन ॥
 इससाधारण्यदीधितिः ॥

(गा०) दूषकतायामनुयोगादिति । यत्किञ्चिदधिकरणे साध्यहे-
 त्वाभासाधिकरण्यज्ञानस्यापि व्यापकताग्राहकत्वेन तादृशरीत्या दो-
 षोऽधिकरणे यावत्स्यस्याप्रयोजकत्वादित्यर्थः । ननु यत्किञ्चित्संप्रसा-
 दतोऽग्रहे तादृशव्यभिचारग्रहेण प्रतिबन्धाच्छेत्त्वभावे साध्यादि-
 पकताग्रहे न सम्भवतीति यावत्संप्रसादौ हेत्वभावग्रहो व्याप-
 कप्रतिपक्षितया हेत्वभावे साध्यादिव्यापकताग्राहक इति कथं
 इत्यनुपयोग इत्यत आह व्यभिचाराग्रहेति । संप्रसादौ हेत्वभावे-
 स्य व्यभिचाराग्रहमात्रसंपादकत्वात् व्यापकताग्रहेऽन्वेषात्किञ्चि-
 दित्यर्थः । तथा च धामत्वघटितासाधारण्यज्ञानत्वेन प्रतिबन्ध-
 नाज्जन्तकतया न तेन रूपेण प्रतिबन्धकत्वमेतीति न तादृशासा-
 ध्यस्य दोषतात्त्विकः सहचारज्ञानविधेयात् व्यापकताग्राहकता-
 त्वात्तस्य यत्किञ्चित्संप्रसादविषयहेत्वभावस्य दोषत्वे चिद्विज्ञान-
 विरोधादौ साधारण्यज्ञानहेत्वविशिष्टयुक्तत्वात्साधारण्यज्ञान-

प्रसङ्ग इति भावः । ननु वृत्तिमत्त्वे सति यत्प्रवृत्तवृत्तिपरिणामिद्वयत्वात्
 भावप्रतियोगित्वस्य हेतोः ज्ञानं वृत्तिमत्प्रतियोगिकत्वे सति यावत्
 सपक्षविपक्षवृत्तित्वस्य हेत्वभावे ज्ञानं वा ताद्रूप्येण व्यापकताग्रहाज-
 नकमपि व्यापकताग्रहप्रतिबन्धकमास्थीयते साधारण्यज्ञानदशायां
 व्यापकताग्रहानुत्पादस्यानुभवसिद्धत्वादित्यत आह वृत्तिमत्त्वादीति ।
 विरोधिविषयकत्वाभावादिति । तादृशासाधारण्यज्ञानकाले व्याप्ति-
 हानुत्पाद एव तानुभविकः विरोधिविषयकज्ञानकाल एव ज्ञानानुत्पा-
 दस्यानुभविकत्वादिति भावः । उपदर्शितविरोधस्य-एककोटिव्यापक-
 त्वे तदभावरूपापरकोटिव्यापकतानुपपात्तिरूपस्य (साध्याभावव्यापक-
 प्रतियोगिकाविरोधस्य) तच्छरीरे-ऽसाधारणघटकहेत्वभावनिष्ठयावत्-
 सपक्षवृत्तित्वाद्दौ, अनन्तभावात्-असत्त्वात्, तथा च व्याप्यसाधा-
 रण्योर्मिथोविरोधिरूपत्वाभावात् इति पर्यवसितार्थः । ननु असाधा-
 रण्यं सन्मं व्याख्येयविरोधेपि वृत्तिमदभावनिष्ठयोर्भावाभावव्यापक-
 तयोर्मिथो विरोधात्तयोरेकदा निश्चयोऽनुभवविरुद्धः, एवं चासाधा-
 रण्यग्रहदशायां यदि व्यापकताग्रहः स्यात्तदाऽविशेषेण व्यापक-
 ताग्रहग्रह एव स्यादित्यगत्याऽसाधारण्यग्रहस्य व्यापकताग्रहविरो-
 धित्वमास्थेयमित्यत आह व्यापकतयोरपीति । न स्वतो विरोध इति ।
 न विरोधाग्रहदशायां भावाभावयोरिव युगपन्निश्चयविषयत्वमित्य-
 र्थः । ननूकरीत्या विरोधावधारणदशायां युगपत्तन्निश्चयधारणायैव
 तादृशप्रतिबन्धकताकल्पनमावश्यकमित्यत आह दर्शितरीत्येति । न
 वक्ष्यम्-अवश्यकल्प्यप्रतिबन्धकताकम्, व्यभिचारज्ञानं-हेत्वभावाभा-
 वरूपहेतुमति नित्यत्वतदभावसंज्ञायात्मकसाधारण्यज्ञानम्, प्रतिबन्ध-
 कं-हेत्वभावे नित्यत्वतदभावव्यापकताज्ञानानुत्पादनिर्वाहकं, तस्या-
 पि तत्र नियमेन कल्पनसंभवात्तथा च तदनुरोधेनाप्यसाधारण्यज्ञा-
 नस्य न प्रतिबन्धकता कल्प्यते इति भावः । अत एव-तादृशस्थं
 साधारण्यधीमात्रेण व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वात् । भवति व्याप्तिधोरिति ।
 साधारण्यज्ञाने तर्कसंश्लेषकत्वादिति भावः । असाधारण्यज्ञानस्य
 प्रतिबन्धकत्वं तत्र तर्कस्वर्गकचित्करतया व्याप्तिग्रहसंभवात्तुपपन्नं
 संगतिः । एतेन-कल्पप्रतिबन्धकतयैव निर्वाहेन, तुद्रव्यलवि-
 रोधिव्याप्तिग्रहसामर्थ्येन-विरोधिव्याप्तिग्रहासाधारण्यतत्कारक-
 लक्षणादनेन न त्वसाधारण्यज्ञानत्वमात्रेण, तर्कान्तारे तु-एकमे

इवेव तर्कावतारे तु, तुल्यबलतैव-सकलकारणसंमेलनमेव । नास्ती-
ति । विरोधिभ्यासिप्राहकस्य तर्कस्य अनुकूलतर्काभावसाहितस्य
प्रतिबन्धकतया तद्भावावस्थापि सामग्रीघटकात्वादिति भावः । अतो
न तत्र व्यासिप्रहानुपपत्तिरिति शेषः । उच्यते-उक्तस्थले
ऽस्यासिप्रहोपपत्तेः, तथाच कल्पनीयातिरेकप्रतिबन्धकता-
या तद्भावाविशेषानस्य निर्युक्तिकत्वादिति भावः ।

केचित्तु तुल्यबलविरोधिभ्यासिप्रहसामग्रीत्वेनेति । स्वसमान-
हालीनप्रकृतव्यासिप्राहकसामग्री यावत्कारणघटिता तावत्कारण-
घटिता या विरोधिभ्यासिप्राहकसामग्री तस्वेनेत्यर्थः । तुल्यबलतैव
विरोधिभ्यासिप्राहकसामग्न्या नास्ति तद्व्यासिप्राहकतर्कासत्त्वेन न्यून-
त्वादिति भावः । तर्कस्येति । तथाच तर्कस्य व्यासिप्रहकारणत्वाभावा-
त्तत्सत्त्वासत्त्वे न न्यूनधिकबलभावमावहत इति भाव इति व्याचक्षुः ।

हेत्वाभासत्वायोगाच्चेति । प्रागुपदर्शितातिप्रसङ्गादिति भावः ।
नन्वेवं सत्प्रतिपक्षस्य हेत्वाभासत्वानुपपत्तिरित्यत आह सत्प्रतिप-
क्षे चेति । विरोधीति । प्राह्याभावादीत्यर्थः । नन्वेवमुभयव्याप्यव-
त्तानिश्चयदशायामेकसाध्यस्य बाधावतारेपि साध्यान्तरस्यानु-
मानप्रसङ्ग इत्यत आह बाधावतारे त्विति । अव्याप्यत्वादीत्यादिना
प्रसङ्गधर्मत्वपरिग्रहः । एतज्ज्ञानं च व्यासिप्राहकत्वज्ञानविशेषण-
तापन्नविशेष्यताविशेषणधर्मविशेषणतया बोध्यम्, तथाच प्रतिहेतु-
रामर्शो व्याप्याद्यंशोऽप्रामाण्यज्ञानमिति पर्यवसितार्थः । (पक्षे तत्-
त्राध्याभावादिनिश्चये पक्षविशेषणतापन्नहेत्वंशे तत्साध्यव्यासिप्रकार-
णपरामर्शो हेतुविषयतायाः साध्याभाववत्पक्षविषयतानिरूपित-
वप्रहेण तत्तत्साध्यव्याप्यभाववत्पक्षत्वतत्पक्षोचित्प्राहकत्वव्य-
यतरत्वं तद्विषयतायामनुमातुं शक्यत इति बाधनिश्चयस्य प-
रामर्शोऽप्रामाण्यप्राहकता बोध्या) ।

एतेनाव्याप्यत्वादिज्ञानस्यानुमितिविरोधिभ्याप्यवत्साध्याज्ञानसत्त्वे-
नाकिञ्चित्करता व्याप्यवत्परामर्शेन प्रतिबन्धावतुर्घटता चेत्सत्त्व-
तरिति परास्तम् । अप्रामाण्यज्ञान व्याप्यत्वादेर्धर्मितावच्छेदकान्त-
च्छेद एव हेतौ भावात्तस्य व्याप्यादिनिश्चयाप्रतिबन्धकतया वि-
शेषिनिश्चयसिद्धीभूततत्समवधाने प्रकृतसाध्यानुमितिसंभवात् ।

इति श्रीव्यासकृतप्रकरणे तर्कस्येति विचितायां गङ्गाधरप्रकरणे असाधारणप्रकरणम् ।

अथानुमानगादाध्यायः

अनुपसंहारिप्रकरणम् ।

(चि०) अनुपसंहार्यो नासत्सपक्षविपक्षः, सिद्ध्यासिद्धिविरोधात् । नापि केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षकः, केवलान्वयिसाध्यकस्य सद्देतुत्वात् व्यतिरेकिसाध्यकस्य तु साध्यतदभाववद्गामित्वेन साधारणत्वात् । अन्यथा संशयाहेतुत्वेनानैकान्तिकता न स्यात् । सर्व्वं क्षणिकं सत्त्वादिति साध्याप्रसिद्ध्या व्याप्यत्वासिद्धमपार्थकं वा, साध्यप्रसिद्धौ तु साधारणमेव । न च पक्षान्यसाध्यवत्तदन्यवृत्तित्वं पक्षातिरिक्तसाध्याभाववृत्तित्वं वा साधारणत्वं व्यर्थविशेषणत्वात् । न च विकृतं विशेषणस्य व्यावर्त्यमित्युक्तम् । नाप्यत्यन्ताभावप्रतियोगिसाध्यकत्वे सति केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षकत्वम्, सर्व्वमभिधेयं मेयत्वादित्यत्र विप्रतिपक्ष्यपक्षतादशायां पक्षे साध्यानिश्चयेनानुपसंहारिण्यव्यापकत्वात् ।

(दी०) केवलान्वयीत्यादि । सद्देतुत्वं साधारणत्वञ्च केवलान्वयिनः साधनस्य, व्यतिरेकिणस्तु भागासिद्धत्वं साधारणत्वं विरुद्धत्वञ्च यथासम्भवं बोध्यम् । नापीति । केवलान्वयिसाध्यकवारणाय सत्यन्तम् । व्यतिरेकिसाध्यकसद्देतुवारणाय केवलान्वयीत्यादि । परत्वं साधकबाधकमान्यन्तत्वं । केवलान्वयिसाध्यकस्यपि बाधकत्वसाध्यासिद्धिरुच्येति च सत्यन्तमेवार्थम् । नि-

अतसाध्यामाववत्तन्मात्रवृत्तत्वे त्वसाधारण्य विरुद्ध इति साधार-
पाद्यग्रहदशायामसाङ्कर्यमिति वा हृदयम् । अत्राप्यकत्वादिति ।
इदं तु त्वं व्यभिनिक्षयदशायामेवेति भावः ॥

(११०) सन्नमभिषेचं घटत्वादित्यादेः केवलान्वयिसाध्यकस्यापि न
तदाप्यवकथं सद्धेतुत्वम् सर्वमनित्यं घटत्वादित्यादेर्व्यतिरोकसाध्य-
स्यापि न साधारणत्वमतो हेतुविशेषपरतया सद्धेतुत्वात् सा-
धारणत्वादिति मूलं सन्नमयति सद्धेतुत्वमिति । न्यूनताभिज्ञाय
प्रतिरेकिसाध्यस्य लक्ष्यतां स्वयं निराकरोति व्यतिरेकिणस्त्विति ।
।गासिद्धत्वं सर्वपक्षकस्य सर्वस्यैव । व्यतिरेकिणः साधारणत्व-
विरुद्धत्वे यथासम्भवं सर्वमनित्यं द्रव्यत्वात् गगनत्वादित्यादेर्बो-
धे । केवलान्वयिसाध्यकधारणायेति । तस्य सद्धेतुत्वेनालक्ष्यतायाः
।गमिहितत्वादिति भावः । व्यतिरेकिसाध्यकेति । पर्वतो वाह्निमाद्
।मादित्यादीत्यर्थः । सद्धेतुत्वं प्रकृतदोषरहितत्वम्, तेन पर्वतो धूम-
ान् घट्टेरित्यादेर्धारणीयत्वेपि न न्यूनता ।

पक्षत्वं यदि सन्दिग्धसाध्यकत्वं तदा केवलान्वयिनि साध्ये
क्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वसंशयमादाय पक्षतासंपादनसम्भवेपि सं-
शयवैयर्थ्यं दुर्वारमेव-केवलान्वयिसाध्यकेपि संशयदशायामनुप-
हारित्वस्य इष्टत्वेन तद्यावत्कविशेषणदानौचित्यात्, अत एव
प्रदान्तलक्षणे सन्देहात्मकपक्षताघटिने तादृशविशेषणं परित्यक्त-
वेति पक्षत्वमन्यथा व्याचष्टे पक्षत्वमिति । साध्यकसाध्यकमान-
न्यत्वं-साध्यनिक्षयबाधानिश्चयाभाववत्त्वमित्यर्थः । कथलव्यतिरे-
कधारणाय बाधाभावनिवेशः । इदं च पक्षता सर्वमभिषयं
मेयत्वादित्यादी यदा कचिदपि न संशयो नापि निक्षयस्तदाऽक्ष-
वेति तदानीं तत्रानुपसंहारित्वस्य सिद्धामितिनोप्यनित्यस्य धारणाय
त्यन्तदलक्ष्यैव साध्यक्यमिति भावः । (केवलान्वयिसाध्यकं साध्य-
देहदशायामप्यलक्ष्यत्वप्रदानस्यप्रतिमिति भावः) । नन्वेवमपि
त्यन्तदलक्ष्यैयर्थ्यं दुर्वारमेव केवलान्वयिसाध्यके साध्यभावाप्रतिज्ञा
धनिक्षयघटितपक्षत्वाप्रासज्या विशिष्यदलस्येवासत्त्वादित्यत आ-
केवलान्वयिसाध्यकेपीति । बाध्यकमानप्रसिद्धरुक्त्वात् । पक्षनि-
भावप्रतियोगित्वधीरेव सुलभो बाध इत्यत्रेति शेषः । बाध्यकमानं-

पदस्य साध्यत्वज्ञानत्वावच्छिन्नविरोधिनिश्चयपरत्वादिति भावः ।
 ननु अत्रापि लक्षणे पूर्वलक्षणोक्तलक्ष्याप्रसिद्धिर्जागर्ति सर्वं
 नित्यं प्रमेयत्वादिभ्यादेः साधारण्यादिसंकरणे लक्ष्यत्वासंभवादि
 कथमेतद्वलक्षणावतार इत्यत आह निश्चितेति । निश्चितसाध्याभा
 वश्च तस्मान्न चेति इन्द्रः, तथाच निश्चितसाध्याभाववद्बृहस्पित्त्वं सा
 धारणत्वं निश्चितसाध्याभाववद्भ्रातृत्त्वं विदुःत्वमिति यश्च
 संबन्धेनाम्बयः । इतीति, इदमितिप्रमेणाम्बयः । एवं च सर्वमि
 त्त्वं प्रमेयत्वात् गगनत्वादित्यादिकमेव पक्षताद्दशायासंकीर्णोद्ग
 रणमिति भावः । ननु साधारण्यशरीरे पक्षातिरिक्तत्वविशेषणस्यै
 यथैव प्राक् निराकृतत्वात् निश्चयघटिनसाधारण्याद्याभ्रमायेण क
 क्षणान्तरं न सङ्गच्छते निश्चयांशवैयर्थ्याप्यतिस्फुटत्वादित्यते
 दोषान्तरज्ञानशून्यकाले दोषान्तरवतोपि हंतोरनुपसंहारतयैवानुभ
 त्यनुत्पादकत्वमिति लक्ष्यत्वमित्याशयेनैव तद्वलक्षणमित्याह सा
 धारण्यादीति । आदिना विरोधमागासिद्धिपरिग्रहः । सर्वमाभिधे
 प्रमेयत्वादिभ्यादेः सञ्जेतुतयाऽलक्ष्यत्वस्य प्रागभिहितत्वात् तत्र
 व्याप्त्यभिधानं सङ्गमयति सञ्जेतुत्वं चेति । व्याप्तिनिश्चयदशायामे
 वेति । तथाच सर्वत्र साध्यसन्देहदशायां तस्य लक्ष्यत्वमेवेत्यव्याप्ति
 रेव तत्र सत्यन्तविरहादिति भावः ॥

(चि०) अथ पक्षातिरिक्ते व्याप्तिग्रहानुकूलप्र
 तीतसहचारोऽनुपसंहार्यः, यदि च पक्षे व्याप्तिग्रह
 कथञ्चित्त्वा शब्दोपदेशितव्याप्तिकानुमानवदभेदानु
 मानवश्च सञ्जेतुरेवेति चेन्न ।

तत्रैव सद्धेतावतिव्याप्तेः, सर्वस्य पक्षत्वे पक्षाति
 रिक्ताप्रसिद्धेः असाधारणविरुद्धयोरतिव्याप्तेश्च, दूषक
 तस्यां स्वर्थविशेषणत्वात् । न च दूषकतानैकान्तिक
 स्वेन न प्रत्येकमिति वाक्यम् । अर्थगत्या स्वर्थविशेष
 णत्वात् । नापि विप्रतिपत्तिविषयमात्रवृत्तित्वम्, केव
 लान्वयिसाध्ये अव्याप्तेः सर्वस्य पक्षत्वे साधार्याभा
 दादिति ।

(दी०) अर्धेति । पक्षातिरिक्तं न प्रतीतो निश्चितो व्या-
ग्रहानुकूलोऽन्वयेन व्यतिरेकेण वा सहचारो यस्य स तत्र ।
द्वेष्टुरेवेति । तथाच लक्षणे पक्षातिरिक्तपदं सहचारग्रहस्थलमा-
पदर्शकं न तु विशेषकमिति । विशेषकत्वाभिप्रायेण दूषणद्वय-
ह तत्रैवेत्यादि । असाधारणे सपक्षव्यावृत्ते पक्षतादशायाम् शब्दो-
भेदयः शब्दत्वादिसादौ जलं निःस्नेहं शीतस्पर्शवत्त्वादिसादौ
रूपं जलं वा द्रव्यभिन्नं गुणवत्त्वात् गुणकर्माद्वृत्तिजातिम-
ादित्यादौ विरुद्धे चातिव्याप्तिरित्यर्थः । दूषकतायामिति । स-
वाराभावस्यैव ज्ञानं विरोधि न तु तत्प्रत्ययांशस्यापीति । अर्थ-
येति । अनैकान्तिकशब्दार्थविवेचनेन प्रातिस्विकरूपेणैव प्रति-
कत्वव्यवस्थितेरित्यर्थः ।

केचित्तु दूषकतायामसाधकतायाम् , अर्थेति, अनैकान्तिक-
शब्दार्थे उभयकोट्युपस्थापकत्वादाौ साध्योपस्थापकत्वाद्यंशस्य
। र्थत्वादित्यर्थ इत्याहुः ।

विप्रतिपत्तिः पक्षे साध्याभावप्रतीतिः साध्ये पक्षनिष्ठाभाव-
तेयोगित्वप्रतिपत्तिर्वा ? आद्ये केवलान्वयीति । साध्याभावाप्र-
ाख्या अव्याप्तिरित्यर्थः । उभयत्र सर्वस्येति । अतिव्याप्तेरिति
ठे तन्मात्रवृत्तित्वं तत्त्वव्याप्यवृत्तिकत्वं तदितरावृत्तित्वं वा ?
। अद्ये केवलेति । इदञ्च यथाकथञ्चिद्व्याप्तिग्रहदशायाम् । द्वितीये
र्वस्येति ।

(भा०) पक्षातिरिक्तेत्यादि यथाश्रुतमूलेऽप्रतीतपदस्य पक्षातिरि-
पदव्यवहिततया पक्षातिरिक्ते सहचाराप्रत्ययो न लभ्यते, एवं व्या-
ग्रहानुकूलपदसहचारपदयोरव्यवधानविरहेण व्याप्तिग्रहानुकूलस-
ारत्वावच्छेदेनाप्रतीतिव्याख्यालाभ इति विपर्ययेण योजयित्वा
। अद्ये पक्षातिरिक्त इत्यादि । सर्वत्र साध्यसम्बेहदशायामपि हेत्वी-
ध्यसहचारस्य संशयरूपप्रतीतिसम्भवात् प्रतीतिपदं निश्चितं-

र्थकतया व्याचष्टे न प्रतीत इति । व्याप्तिप्रहाणकत्वेनानुपमनीय
 सहचारद्वयं विशिष्य दर्शयति अन्वयन इत्यतिरेकेण वाति । सहचार
 स्य साध्यसाधनसहचारत्वेन निवेश इत्यतिरेकेण साधकाभावे
 त्वभावेसहचारत्वेन नियशोऽन्वयिन्यतिव्यक्तिः, सहचारत्वेनोभयोरनु
 गमे उदासीनपदार्थसहचारप्रदृश्यायां अनुपसंहारिण्ययग्निसिद्धिः
 तद्धारणमुक्तरूपणानुगमफलं बोध्यम् । यस्येत्यस्य व्याप्तिप्रहाणकत्वप्रः
 षष्ठ्यर्थसम्बन्धश्च तदनुकानुमित्यनुकूलत्वश्च, तथाच तदनुकानुमि
 त्यौपयिकव्याप्तिप्रहानुकूलसहचारनिश्चयाभावेस्तस्यानुपसंहारिव
 मिति लक्षणं पर्यवसितम् । यदि च पक्षे व्याप्तिप्रहः कथंचिदिति
 प्रन्थोऽसंक्षेपक्षकपर एव सर्वपक्षकपरत्वे तत्रैव सङ्गतावतिश्याप्तिरित्य
 ग्रिमप्रन्थसंगतेः पक्षे सहचारप्रत्ययेऽपि पक्षातिरिक्तेप्रतीतसहचा
 रकत्वेनानिर्हयासिः पक्षातिरिक्तप्रसिद्धावेसंगतेः, एवं सर्वस्य पक्षत्व
 पक्षे व्याप्तिप्रह इति विशेषाभिधानमप्यसंगतं स्यात्, एवं च तत्र प
 क्षातिरिक्तत्वपदमहिम्ना लक्षणगमनात् सङ्गतुरेवेत्यभिधानमसंगतमि
 त्यतः पक्षातिरिक्तत्वांशस्य लक्षणाघटकत्वाभिप्रायेण तत् संगमयति
 तथाचेत । विशेषकं-सहचारप्रदृश्यत्वव्यावर्त्तकम् । नन्वेवमप्रि
 दूषणद्वयदानविरोध इत्यतोऽभिप्रायानवबोधमूलकत्वेन तत् संगम
 यति विशेषकत्वेति । दूषणद्वयमप्रसिद्धारित्यन्तम् । शब्दोऽनित्यः
 शब्दत्वादित्यादौ प्रसिद्धासाधारणे गगनादौ व्यतिरेकसहचारस्यैव
 प्रतीकत्वाद्यं गौरवत्वादित्यादिविरुद्धे च घटादौ व्यतिरेकसह
 चारनिश्चयसंभवान्नातिव्याप्तिसंगतिरतोऽसाधारणविरुद्धयोरिति मू
 लं तद्विशेषपरतया व्याचष्टेऽसाधारण इति । वक्ष्यमाणकेवलान्ववि
 साध्यकहेतोर्विपक्षाप्रसिद्धा जलं निःस्नेहं शीतस्पर्शवत्त्वादित्यादौ
 बाधाघतारदृश्यायां विपक्षप्रसिद्धावपि तद्वावृत्तत्वाभावात् सपक्ष
 विपक्षव्यावृत्तत्वरूपमसाधारण्यं न संभवतीति असाधारण इत्यस्वा
 र्थमाह सपक्षव्यावृत्त इति । शब्दोऽभिधेयः शब्दत्वादित्यादौ पक्षो
 न्वयसहचारस्य सत्त्वं दशाविशेषे निश्चयसंभवाद्वाह पक्षतादृश्या
 मिति । अतिव्याप्तिरित्यग्रिमेण संबध्यते । यत्र सहचार एव तास्व
 तादृशमुदाहरति जलमिति । निःस्नेहत्वेनैव तत्त्वत्वम्, अत्र
 च सर्वदेवातिश्यासिः पक्षतादृश्यामित्यस्य च अन्वयः इत्यादिबन्धु
 मित्यादाविति सम्भेद्युक्तम् । अस्य च विपक्षत्वापि आभावेन च

शास्त्रे तद्वद्व्याप्तिसंकीर्णं तृतीयं च बाधसंकीर्णं विरोध इति शेषः ।
 तादात्म्यकाले गुणरूपहन्वभाषसत्त्वेऽपि प्रतियोगिवैयर्थ्यादि-
 पयावाच्छिन्नं तस्मिन् साध्याभावसहचरो न सम्भवति, स एव च
 प्रतिरेकव्याप्तिप्रहानुकूलः-प्रतियोगिवैयर्थ्यादिकरणव्यवच्छिन्नाया एव
 व्यापकताया अव्याप्यवृत्तिव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणाय तादृश-
 प्राप्ति निवेशनीयत्वात् प्रथमेऽतिव्याप्तिसंगतिः, प्रतियोगिवैयर्थ्या-
 दियानवच्छिन्नाप यद्भावे साध्याभावसहचरो न सम्भवति तत्राति-
 त्तरतिस्फुटतया तादृशमपि हेतुमाह गुणकर्मावृत्तीति । सम्भाव्यै-
 वृत्तत्वस्य हेतुतायाश्च लामाय जानीति । अतिव्याप्तिरिति । य-
 प प्रथमोक्तासाधारणमिन्द्रस्थलत्रये व्याप्तिप्रहानुकूलसहचाराप्र-
 ताया नातिव्याप्तिसम्भवः, तथापि प्रकृतसाध्यादिसहचारस्य प्रमे-
 येन कथलसहचारत्वादिना वा निश्चयदर्शयामनुपसंहारिण्यव्या-
 वारणाय व्याप्तिप्रहानुकूलो यः सहचारनिश्चयः पुरुषनिष्ठस्तद्भा-
 एव विवेक्षणियः, तथा चोक्तस्थलेऽपि कदाचित् कस्यचिद्व्यव-
 सहचार साध्यादिसहचारत्वभ्रमेण व्याप्तिभ्रमोत्पत्त्या प्रसिद्धता-
 श्रमरूपसहचारनिश्चयाभावमादायानिव्याप्तिसम्भवासांसंगतिः ।
 भातिरिक्तत्वविशेषणस्य दूषकतायामनुपयुक्तत्वेऽपि तस्य विशेषण-
 शनभ्युपगमे न दोष इति प्रत्ययांशघटितस्य दोषत्वासंभवपरतया
 षकतायामित्यादिमूलं व्याचष्टे दूषकतेति । न तु तत्प्रत्ययांशस्य
 ययांशघटितस्य सहचारप्रत्ययाभावस्येति यावत् । हानं विरोधी-
 अनुषंगेणान्वयः । प्राह्याभावाद्यविषयत्वाविति भावः । प्रत्यय-
 परित्यागे च विरोध एव पर्यवसानमित्याशयः ।

अनुपसंहारिभ्रमानव्याप्यविरोधत्वेऽपि अनैकान्तिकत्वरूपसामान्य-
 मस्य विरोधिर्धाविषयत्वेन दोषतयाऽनुपसंहारिणो दुष्टत्वमव्या-
 तमित्याशङ्कते मूले न चेति । विधितावनैकान्तिकशब्दार्थेति । अ-
 कान्तिकत्वं व्याप्तिप्रहविरोधिधर्मवत्त्वं साधारणादेः साधारणव्यधि-
 ममादायेव उपपादनीयम् अनुगततादृशधर्मांतरासम्भवात्, तथा
 साधारणव्यधिसत्त्वेनैव प्रतिबन्धकत्वमावश्यकमित्यनुपसंहारि-
 त्वे दूषकताविरोधिप्रत्ययांशनिवेशानवधनदोषो दुर्वार एवेति
 भावः ।

साध्यत्वात्त्वसाक्षानविषयतावच्छेदकव्याप्तिमाहाय व्यभिचा-
त्तद्वारकसाध्याभावप्रकारत्वांशवैयर्थ्याप्रसक्तेर्न तद्वैयर्थ्यमुक्तम् ।
सोमयकोट्युपस्थापकत्वादाधित्यादेः साध्यत्वाद्भावप्रकारकत्वा-
त्तनकत्वादाबुपस्थितिशेषणतया प्रविष्टं यत्साध्यप्रकारकत्वं तदादि-
शेषणवैयर्थ्यादित्यर्थो द्रष्टव्यः । सहचारप्रत्ययाभावः सहचाराभा-
वस्य एवेति धर्मिभेदादवैयर्थ्यमत्रास्वरसबीजं बोध्यम् ।

सर्वस्य पक्षत्वे मात्रार्थाभावादिति केवलान्वयिसाध्यकव्याप्तौ
हेतुः साध्ये केवलान्वयित्वाभिधानानुपयोगापत्तेरिति साध्याभावा-
सिद्धेरिव तद्धेतुत्वं मूलकृतोऽभिमतम् । सर्वस्येत्यादिकं च सर्वपक्ष-
सामान्य एवाभिप्रताव्याप्तेर्दोषास्तरस्य हेतुपरम् । एवं च साध्ये
तनिष्ठाभावप्रतियोगित्वप्रतिपत्तेर्विप्रतिपत्तिपदार्थत्वे प्रथमदोषासङ्ग-
रिति तं सङ्गमयितुं विप्रतिपत्तिपदार्थं वितर्कयति विप्रतिपत्तिरिति ।
इत्थं विषयताविशेषलाभाय ।

मूले पक्षत्व इति । विप्रतिपत्तिविषयत्व इत्यर्थः । केवलान्वयि-
ष्यकेऽतिव्याप्तेरिति पाठे मात्रार्थाप्रसिद्धेरतिव्याप्यसङ्गतेः तत्-
कमनाय वितर्कयति तन्मात्रवृत्तित्वमिति । तद्व्याप्यवृत्तिकत्वं
प्रतिपत्तिविषयत्वव्याप्याधिकरणताकत्वम्, विप्रतिपत्तिश्च साध्ये
तनिष्ठाभावप्रतियोगित्वविप्रतिपत्तिरेव । तदितरेति । विप्रतिपत्ति-
विषयतरेत्यर्थः । केवलान्वयिसाध्यकस्य विप्रतिपत्तिविषयत्वव्याप्य-
तेस्सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यादिहेतोर्लक्ष्यतया नातिव्याप्तिः संग-
ठत इत्यत आहृष्टं चेति । कथञ्चिदिति । सर्वत्र साध्यसन्देशसर्वेपि
त्वादिना व्याप्तिप्रदशायामित्यर्थः । व्याप्यनिश्चयदशायामेव च त-
लक्ष्यत्वादिति भावः । असाधारणव्यतिरेकेणोरप्यतिव्याप्तिर्बोद्धव्या ॥

इत्यनुपसंहारिपूर्वपक्षः ॥

(षि०) उच्यते व्याप्तिग्रहानुकूलैकधर्म्युपसंहा-
भावो यत्र स हेत्वभिमतोऽनुपसंहारी । स चान्वयेन
प्रतिरेकेण वा सर्वस्य पक्षत्वे दृष्टान्ताभावात् घटोऽ-
त्सो घटाकाशो भववृत्तिद्वित्वाभ्रयत्वादित्यादी सा-

व्यसाधनसाहचर्याज्ञानासस्य विरुद्धत्वाज्ञानदशाया
मनुपसंहारित्वेनेष्टत्वात् ।

केवलान्वाधिधर्मावच्छिन्नपक्षको वा । सर्वम-
भिधेयं प्रमेयत्वादिति सद्धेतौ न केवलान्वाधी पक्ष-
तावच्छेदकः निश्चितसाध्यवद्द्वृत्तित्वात् । विप्र-
तिपत्त्या साध्यानिश्चयदशायां पक्षत्वे तदनुपसंहार्य-
व । व्यतिरेकिसाध्यके साध्याभाववद्द्वृत्तित्वाज्ञानदशा-
यामिदं दूषणम्, तदलग्नेऽपि साधारणसङ्कर एव ।
एवं व्याप्यत्वासिद्धेर्ज्ञाने । तदुद्भावने चायं व्यभिचार-
वदुपजीव्यत्वाददोषः । घटाकाशाभयवृत्तिद्वित्वाश्रय-
त्वश्च विरुद्धमेव । एतेनानुपसंहारित्वप्रतिबन्धाने यदि
व्याप्तिग्रहस्तदानुमितिरेव तदभावे व्याप्यत्वासिद्धि-
रेवेति निरस्तम्, उपजीव्यत्वादिति ।

इत्यनुपसंहारिचिन्तामणिः ॥

(दी०) व्याप्तीत्यादि । यत्र यस्येत्यर्थः । तथाच हेत्वभि-
मतशब्दोपसन्दानात् बद्धेतुकमकृतसाध्यसिद्धयौपयिकव्याप्ति-
हानुकूलोपसंहाराभावस्तस्यानुपसंहारित्वमित्यर्थलाभाच्चतिरेकिणि-
नातिव्याप्तिः ।

ननुपसंहारः सहचारः तन्निश्चयो वा ? आद्ये तादृशस्या-
भावो निखिलप्रसिद्धानुपसंहार्यव्यापकः अतिव्यापकश्च स्व-
द्रव्यभिन्नं गुणवत्त्वाद्गुणकर्मावृत्तिजातिवत्त्वादित्यादेः, द्विती-
ये पुनरज्ञानरूपासिद्धिपर्यवसायी कारणामावतया स्वरूपसर्व-
दोषो न हेत्वाभास इत्यत आह केवलान्वाधीति । पक्षः साध्य-
निश्चयविरोधिनः साध्यवत्त्व वेत्तादेः सन्देहस्य विषयोः । अन्ते

स्वाम्यूनवृत्तितत्कत्वं तच्च स्वरूपसतोऽप्यविरुद्धम् । तेन
तिस्विकद्रव्यत्वादिरूपेण सर्वत्र साध्यसन्देहदशया नाव्या-
। एवञ्च सर्वत्रैव हेत्वादिमति साध्यतदभावसन्देहाभ्याप्त्य-
णाभासत्वम् ।

परार्थस्थले षड्भिर्भावं व्युत्पादयति एवमित्यादिना । अस्ति-
रनिश्चयः । ज्ञाने ज्ञापने । स्वार्थस्थलेऽन्तर्भावम् एतेनेत्या-
नाशङ्क्य निरस्यति उपजीव्यत्वादिति ।

(गा०) यत्रेत्यस्य सहचारग्रहाभावरूपैकधर्म्युपसंहारा-
नान्वये व्यतिरेकिण्यतिव्याप्तिः—व्यतिरेकसहचारप्रकार-
हस्य हेत्वभावे सत्त्वेऽपि विषयतया तदभावस्य हेता-
तत्वात्, तस्य व्याप्तावन्वयेऽपि व्यतिरेकसहचारग्रहस्या-
व्याप्त्यग्राहकत्वे सैषातिव्याप्तिः—व्यतिरेकव्याप्तेः प्रकृतहे-
ष्टत्वाभावात्, सप्तम्यर्थविषयतया व्याप्तिग्रहेऽन्वयेऽपि स
दोषः—प्रकृतहेतोर्व्यतिरेकसहचारग्रहाधीनव्यतिरेकव्याप्तिग्रहा-
।यत्वात्, अतः षष्ठ्यर्थपरतया सप्तमी व्याचष्टे यत्रेति । एवं च
तेरेकव्याप्तेः प्रकृतहेतुनिष्ठत्वविरहेऽपि तद्ग्रहस्य प्रकृतहेतुविषयक-
वेरहेऽपि वा तत्सम्बन्धितया तद्ग्रहानुकूलसहचारग्रहदशायां ना-
याप्तिरिति भावः । ननु यथाकथञ्चित् सम्बन्धस्य उदासीनव्या-
।दावपि सत्त्वेन व्याप्तेराधाराधेयभावरूपो विषयत्वरूपो वा स-
ध एव विषयक्षणीयः, तथाच तद्दोषताद्वयस्थयमित्यत आह तथा-
। । हेत्वभिमततेति । स्वहेतुकप्रकृतसाध्यसिद्धयौपयिकसम्बन्ध-
पर्यग्राहकहेत्वभिमतपदसमभिध्याहारादित्यर्थः । एतेन तत्पद-
व्यंशंकापि निराकृता । उपसंहाराभावस्तु तत्पुरुषनिष्ठस्तं प्रति
। हेतोरनुपसंहारित्वमित्यर्थलाभादित्यर्थः ।

सर्वे द्रव्यभिन्नं गुणवत्त्वादित्यादौ अन्वयसहचारस्य व्यतिरेक-
चारस्य च विरहाल्लक्षणसम्बन्धसम्भवेन प्रसिद्धानुपसंहारिणि
मभिधेयं नित्यं वा प्रमेयत्वात् प्रव्यत्वाच्चेत्यादावव्याप्तेरभिधानं ब्र-
भवस्यावच्छेद्युक्तस्थलेऽपि प्रकृतव्याप्तिग्रहानुकूलसहचाराप्रसिद्धया
।याश्रुतलक्षणसम्भवस्तथापि प्रकृतसाध्यसिद्धयौपयिको यो व्या-

सिद्धप्रहस्तद्वनुकूलसहचारसामान्यकत्वविषयज्ञे क्वार्थान्तरसहच
रस्य प्रकृतसाध्यसिद्धौपयिकव्याप्तिधर्मानुकूलत्वाभावमादाय लक्ष
णसमन्वयसम्भवः । न च गुणादिनिष्ठद्रव्यत्वादिसहचारस्य द्रव्यमे
दादिसहचारत्वभ्रमाविषयतया प्रकृतव्याप्तिप्रहानुकूलत्वसत्वात् स
हचारसामान्ये तद्वनुकूलत्वमिति कथं लक्षणसङ्गममिति वा
च्यम् । सहचारपदेन किञ्चित्प्रतियोगिकत्वकिञ्चिदनुयोगिकत्वविशि
ष्टसहचारत्वविशिष्टपर्याप्तविषयताया विवक्षणीयत्वात् । भ्रमवि
षयविशिष्टसहचाराप्रसिद्ध्या तद्विषयताया वास्तवसहचारत्वविशि
ष्टापर्याप्तत्वात् भ्रमात्मकज्ञानविषयतासामान्ये च प्रकृतव्याप्तिप्रहा
नुकूलत्वविरोहस्याक्षतत्वात् । रूपमिति । प्रतियोगिवैयधिकरण्या
नवच्छिन्ने गुणाभावे द्रव्यान्यत्वाभावसहचारसम्भवात् गुणकर्मा
वृत्तिजातिमन्वहेत्वनुसरणम् । अज्ञानरूपासिद्धिपर्यवसायी-अज्ञान
रूपासिद्ध्यात्मकः, कारणाभावतया-व्यतिप्रहकारणाभावतया, स्व
स्वरूपसन्नेव-ज्ञानानपेक्ष एव, दोषः-परम्परयानुमित्यनुत्पादप्रयोज
कः । न हेत्वाभास इति । यद्यपि वक्ष्यमाणसाध्यसन्देहविषयस्वरूप
मनुपसंहारित्वमपि स्वरूपसदेव विरोधीति न तस्य हेत्वाभासता
सम्भव इति लक्षणद्वयोपि तुल्यानुयोगः, तथापि प्रथमस्य कारणा
भावतया स्वरूपसद्वदुषणत्वं स्फुटतरं न द्वितीयस्य तस्यातथात्वादि
त्यापातत ईदृशानुयोगेन द्वितीयावतारसंगतिरित्यवधेयम् ।

पक्षपदस्य साध्यत्वात् वेति संशयविषयपरत्वे केवलान्वयिसा
ध्यकेऽव्याप्तिस्तत्र कोट्यप्रसिद्ध्या तादृशसंशयासम्भवात्, स्वनि
ष्ठाभावप्रतियोगित्वसंशयविषयसाध्यकत्वार्थकत्वे पक्षविशेष्यकसं
शयदशायामनित्यत्वादिसाध्यकेऽव्याप्तिरतः संशयद्वयमनुगमयति
पक्ष इति । पक्षताप्रत्ये व्याख्यातमेतत् । यद्यपि घटः प्रमेयवान्
त्यादौ प्रमेयं घटनिष्ठाभावप्रतियोगि न वेत्यादिसंशयविषयताया
केवलान्वयिधर्मव्यापकत्वात् यथाश्रुतेऽतिव्याप्तिः, विषयताविशेष
निवृत्ते उभयविधसंशये धर्मविषयताया एकविधत्वाभावाद्गमनगु
णः, प्रकृतानुमित्युद्देश्यनिष्ठसाध्यवसानिष्ठाविरोधिसंशयविषयता
निवृत्ते विद्वत्स्मिन् साध्यसन्देहदशयां व्यतिरेकिधर्मावच्छिन्ने प
क्षे साध्यसाध्यकस्याप्यनुपसंहारिताया दृषकतावीजसत्त्वेनोपमन्व
व्यतया तत्राव्याप्तिः । तथापि स्वप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतसाध्य

।। निश्चयविशेष्यतासमानाधिकरणसंशयविषयताविषयज्ञानस्य बोधः ।
 मेयं घटनिष्ठाभावप्रतियोगि न वेत्याविसंशयस्य घटादिमात्रवि-
 यताया एव तादृशसंशयप्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रमेयादिप्रकारतः-
 १) रूपितविशेष्यतासमानाधिकरणत्वात् तादृश्याश्च केवलान्वयि-
 र्माभ्यापकत्वात् । ननु यत्र केवलान्वयिसर्वेषादिकं धर्मितावच्छे-
 कीकृत्य न साध्यसंशयोऽपि तु द्रव्यत्वगुणत्वादिविशेषधर्मं धर्मि-
 तावच्छेदकीकृत्यैव विश्वविषयकसंशयः तत्र संशयविषयतायां स-
 पसम्बन्धरूपकेवलान्वयिधर्मावच्छिन्नताभावाद्द्वयास्ततत्रापि स-
 चारग्रहणरूपवृषकताधीजसत्वेनालक्ष्यतास्वीकारासम्भवात् इत्यत-
 ॥६ अथच्छेदकत्वं चेति । स्वान्यूनवृत्तितत्त्वमिति । तथा च के-
 लान्वयिधर्मव्यापकं संशयविषयत्वं पर्यवसितम् । केवलान्वयि-
 र्माभ्यापकत्वं स्वात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वमेव न तु केवलान्वयिध-
 वच्छिन्नात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं निष्ठान्तनिवेशे प्रयोजनाभावात् ।
 वरूपसतोपि-संशयधर्मिण्यप्रकाराभवतांपि । नाव्याप्तिरिति । तादृश-
 मूलाहलम्बनसंशयविषयतायास्तत्संशयविषयतात्वेन केवलान्वयि-
 र्माभ्यापकत्वादिति भावः । यत्र विद्वेषां नैकसंशयविषयता अपि
 क्रमिकसंशयद्वयविषयतैव तादृशस्य संग्राह्यत्वे तत्कालीनसंशय-
 विषयतात्वेन व्यापकत्वं विवक्षणीयम् ।

हेत्वादीत्यादिना हेत्वभावपरिग्रहः । व्याप्यग्रहेणेति । व्याप्यनि-
 येनेत्यर्थः । सहचारनिश्चयासंभवादिति भावः । न च धार्मिणि
 तन्निष्ठद्रूपेण साध्यादिसंशयेपि साध्याद्यंशे निर्धर्मितावच्छेदकसा-
 यादिसहचारस्य हेतौ निश्चये बाधकाभाव इति वाच्यम् । तद्वत्तथा
 ह्यमाणे सर्वत्र तत्संशयदशार्थां तत्र सहचारसंशयसामग्या अ-
 र्गैत्सर्गिकत्वात्, क्वचित् स्वाधिकरणे तन्निश्चयदशयामेव तादृशनि-
 येन स्वाधिकरणवृत्तितत्त्वनिश्चयेन वा तत्सामानाधिकरण्या-
 र्वाभिनयत्तनात्, स्वस्मिन् तत्सामानाधिकरण्यसंशयसामग्रीविषय-
 संभवात् । आभासत्वं हेतोर्दुष्टत्वम् ।

मूले सञ्ज्ञेताविति । क्वचिदधिकरणे साध्यनिश्चयदशावच्छिन्न-
 यर्थः । साध्यानिश्चयदशार्थां-सर्वत्र साध्यसम्बेहदशार्थां, पक्षत्वे-
 वलान्वयिधर्मस्य पक्षतावच्छेदकत्वे, तत्-अभिधेयत्वसाध्यकप्रमे-
 यम् व्यतिरेकिसाध्यके-अनित्यत्वादि साध्यकप्रमेयत्वादी । अज्ञान-
 यत्वे-
 यत्वे-
 यत्वे-

शायामिति । साध्याभावांशो निश्चयरूपज्ञानविरहदशायामित्यर्थः । इदमेवानुपसंहारित्वमित्यर्थः । दूषणम-अनुमित्यनुत्पादप्रयोजकं, न तु साधारण्यं तादृशनिश्चयात्मकज्ञानविषयस्य तस्यातथात्वादिति भावः । तद्वगमे-साधारण्यस्य यथोक्तनिश्चयरूपवगमदशायां । साधारणसंकर एवेति । कालाभ्यन्तरीणानुपसंहारितासमानाधिकरणसाधारण्यप्रयुक्त एवानुमित्यनुत्पाद इत्यर्थः । तथा चोभयोरेव पृथक्प्रयोजकतया नौभ्यतरदोषत्वमिति भावः । अनुपसंहारितादशायां व्याप्यनिश्चयरूपव्याप्यत्वासिद्धौवानुमित्यनुत्पादनिर्वाहानुपसंहारिता न दूषणमित्येतेनेत्यादिनाशक्य उपजीव्यतया तस्या दूषणत्वमग्रे व्यवस्थाप्यम् एवं व्याप्यत्वासिद्धित्वस्येत्यादिनाप्युपजीव्यतया दूषणत्वं व्यवस्थाप्यत इति पौनरुक्त्याशंकां स्वार्थपरार्थानुमानपरतया निराकरोति दीधितौ परार्थेति । बहिर्भावांऽसिद्धिर्बहिर्भावस्वार्थस्थले व्याप्यनिश्चयस्य ज्ञानोद्भावनयोरनुपयोगादिति भावः । अनुपसंहारित्वस्य दशाविशेषे व्याप्येपि हेतौ सत्त्वेन व्याप्यभावकव्याप्यत्वासिद्ध्यानियतत्वात् तज्ज्ञापकत्वसम्भव इत्यसिद्धिपदमज्ञानरूपासिद्धिपरतया व्याचष्टेऽसिद्धिरिति । उद्भावेनेऽर्थज्ञानद्वारेण उपजीव्यतया तद्विभधानेनैवोद्भावकज्ञानेप्युपजीव्यत्वं लभ्यत इत्युद्भावनाधीनपरकीयज्ञानपरतया ज्ञानपदं व्याचष्टे ज्ञान इति । न चोद्भावनाधीनं परकीयज्ञानं शाब्दमेव तत्रानुपसंहारित्वस्य लिङ्गस्य नोपजीव्यतासंभव इति वाच्यम् । वादिवाक्याच्छाब्दव्याप्यनिश्चयनिश्चयेपि तत्प्रयोजकविरहशंकाया तत्राप्रामाण्यशंकाया अनिवृत्तः तत्प्रयोजकानुपसंहारित्वज्ञानस्यापेक्षितत्वात् ॥

(दी०) अत्रेदं चिन्त्यम् । हेतुपति साध्याभावसन्देहो नाभासः सत्तयैव विरोधित्वात् । तद्विषयस्तु हेतोः साध्याभावसामानाधिकरण्यं साध्यस्य वा हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगिन्त्वं नास्त्वेव केवलान्वयिसाध्यके, व्यतिरेकिसाध्यके तु साधारण्यरूपतया सन्दिग्धानैकान्तिकत्वं पर्यवसितम् । विश्वविषयकसाध्यतदभाससन्देहे च कारणीभूतान्वयव्यतिरेकसहचारग्रहविरहात् संशयसामान्या साध्यतदभाववन्नवनिश्चयमतिबन्धाद्वा व्याप्यग्रहेऽज्ञानस्य

प्रसिद्धिरेव, उपजीव्योऽपि च साध्याभावसन्देहादिनाभाससं-
शयैव विरोधादिति ।

(गा०) सन्देहोऽनुपसंहारित्वं तद्विषयो वा तदधीनो व्यापक-
विषयो वा ? तत्रायं दूषयति हेतुमतीति । नाभास इति । तथाच न
द्विशेषोऽनुपसंहारितारूपोपीति भावः । सप्तैव न तु ज्ञायमानतया ।
इतीयं दूषयति तद्विषयस्त्विति । हेतोः साध्याभावसामानाधिकरण्यं
नुमान् साध्यवाञ्छ वेति संशयस्य साध्यस्य हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियो-
त्त्वं संशयान्तरस्य विषयः । केवलान्वयिसाध्यके-सर्वमभिधेयं मे-
त्वादित्यादिप्रसिद्धानुपसंहारिणि । इदमुपलक्षणम् । सर्वमनित्यं घट-
ादित्यादिव्यतिरेकिसाध्यव्याप्यानुपसंहारिण्यपि तदसत्त्वं बोध्यम् ।
प्रतिरेकिसाध्यके-सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्यादौ । सन्दिग्धानैकान्ति-
त्वमिति । एतेन निश्चितसाध्याभावघटित्वं साधारण्यं साध्या-
ावाशे निश्चयात्मकस्यैव साधारण्यज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वाव्यथा
क्षे साध्यसन्देहेनानुमानमात्रोच्छेदापत्तेः सन्दिग्धसाध्याभावसा-
ानाधिकरण्यं पुनरनुपसंहारित्वमतो भेद इत्याशंका निराकृता । मि-
तविषयसंशयस्थले हेतौ सन्दिग्धसाध्याभावसामानाधिकरण्या-
रनुकूलतर्कानवतारे दोषतोपगमात्तस्य साधारण्यताया एव स्वी-
ार्थत्वात् तादृशस्थले तस्याविरोधित्वे सर्वत्र साध्यसंशयस्थले-
पविरोधितापत्तेस्तज्ज्ञानस्य प्रतिबन्धकतान्तरे मानाभावात् । तृ-
ीयं दूषयति विश्वेति । सहचारग्रहविरहात् व्याप्यग्रह इत्यभिमे-
ान्वयः । ग्रहानिश्चयः, दोषतया स्वीकृत इति शेषः । सहचारनि-
यत्वेन पृथग्व्यापकताग्रहकारणतायाः स्वानभिमततया व्याप्यग्र-
प्रयोजकान्तरमाह संशयेति । साध्यतदभावसंशयेत्यर्थः । साध्यतद-
ववस्वनिश्चयप्रतिबन्धादिति । अन्वयव्यतिरेकव्याप्तिशरीरान्तर्गततया
।दंशे निश्चयत्वघटकविपरीतमानासंवलितसाध्यतदभाववस्वमान-
वघटनादित्यर्थः । विपरीतकोट्यभाने तदभासकसामान्यभावस्य
।योजकत्वादिति भावः । अज्ञानरूपासिद्धिरेव दोषतया पर्यवसिता ।
।थाच पूर्वोक्तैकधर्म्युपसंहाराभावस्येव नास्यापि हेत्वाभासत्वमिति
।ावः ।

ननु : व्याप्यग्रहस्याज्ञानरूपासिद्धिरेव हेत्वाभासत्वमिदमेव

तदुपलब्धतया साध्यसन्देहः सहकारविशेषो वा प्रमित्यारब्धत्वात् । सः स्यादेव असिद्ध्युपजीव्यत्वेऽज्ञायमानविरोधितायाः आभासत्वात् । विरोधित्वादिति मूलानुसारिकां निराकरोति उपजीव्योपि चेति । सन्तयैव विरोधित्वादिति । तथा चाज्ञायमानविरोधिनो ज्ञानरूपासिद्ध्युपजीव्यत्वं न हेत्वाभासताप्रयोजकं दृष्टान्तस्य साधारण्यसंज्ञायमानतयैव विरोधित्वादिति भावः ।

(दी०) यत्तु व्याप्तीति, व्याप्तिग्रहानुकूलसहचारनिश्चयत्वावच्छिन्नविरोधिरूपवत्त्वमर्थः । विरोधस्तु संशयसाधारणमन्वयमात्रसहचारग्रहं विरुणद्धि, असाधारणे व्यतिरेकिणि च न व्यतिरेकसहचारग्रहविरोधः, तादृशरूपमन्तरेण लक्षणस्यासम्भितया तदेव रूपं लक्षणमाह केवलेति । तादृशावच्छिन्नः पक्षः सन्दिग्धसाध्यको यस्याश्रयः स तथा । तथाच केवलान्वयिधर्मवच्छिन्नसाध्यसन्देहविषयवृत्तित्वमनुपसंहारित्वम् । व्यतिरेक्यदां केवलान्वयी न साध्यसन्देहविषयतावच्छेदकः । साध्यवत्तानिश्चयसामान्यविरोधिसंशयविषयवृत्तित्वं वा तत्त्वम् । धर्मविशेषानि यन्त्रितस्तु सन्देहो नान्यधर्मिकानिश्चयविरोधी । साध्यासन्देहविषयताव्याप्यसाध्यसिद्ध्यनुकूलव्याप्तिग्रहौपयिकसत्ताकत्वं वा, तादृशी च सत्ता अन्वये हेतोर्व्यतिरेके च तदभावस्येति न कश्चिद्विशेषः । स्वरूपसत्तादृशसंशयविषये च हेतुमत्ताज्ञानं हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यं संशयसामग्रीत्वेन तन्निश्चयप्रतिबन्धकम्, सर्वत्र संशयसामग्र्या निश्चयप्रतिबन्धकत्वकल्पनात् । हेतुमति सर्वत्र साध्याभावसन्देहे हेतौ साध्यसामानाधिकरण्याभावसंशयस्योचित्यावर्जितत्वात् साध्याभावेन साध्यसामानाधिकरण्याभावोपस्थापनादिति ।

(गा०) अत्रैव पूर्वपक्षेऽत्र ब्रूम इत्यादिमिश्रोक्तसमाधानं दूषयितुं युक्त्यस्यति यत्चेति । व्याप्तीति । प्रथमलक्षणसाधारणत्वात् व्याप्तिः

तिः । व्याप्तिग्रहानुकूलो यो यः सहचारस्तत्सहचारनिश्चयत्वात्
 च्छविरोधिरूपवत्त्वमित्यर्थः । सहचारनिश्चयवृत्तित्वमुपेक्ष्य निश्च-
 यत्वावच्छिन्नत्वस्य प्रतिबध्यताविशेषणत्वात् आकाशाभावधाना-
 प्रज्ञादित्यादौ हेत्वादेरवृत्तित्वस्य उभयसहचारग्रहविरोधित्वेपि
 तिष्ठत्याप्तिः । अवच्छिन्नत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषः विरोधस्य हेतौ
 तद्व्यसामानाधिकरण्यात्मकस्य उभयथा वारणं दर्शयति विरोध-
 त्वति । संशयेत्यनेन प्रतिबध्यतायां निश्चयत्वानवच्छिन्नत्वं दर्श-
 म् । सम्बन्धमात्रेत्यनेन व्यतिरेकसहचारग्रहविरोधित्वदलव्यवच्छे-
 षः । यद्यप्यनुपसंहारिण्यपि हेतुनिष्ठकेवलान्वयिधर्मव्यापक(साध्य)-
 शयविषयवृत्तित्वं न हेत्वभावे साध्याभावसहचारनिश्चयविरोधिहे-
 त्वाभावधर्मिकसाध्याभावसंशयविषयवृत्तित्वप्रहस्यैव तद्धर्मिकतत्त्व-
 त्त्वरसंशयसामग्रीत्वेन तद्धर्मिकतन्निश्चयप्रतिबन्धकत्वात्तथापि त-
 त्सहचारनिश्चयत्वावच्छिन्नविरोधित्वं नैकधर्मविशेषणम् । तथाच
 र्धमनित्यं घटत्वादित्यादौ अन्वयसहचारनिश्चयविरोधि यद्हेतुनिष्ठ-
 त्त्वरसंशयविषयवृत्तित्वं यच्च हेत्वभावनिष्ठं तादृशसाध्याभावसंश-
 यविषयवृत्तित्वं तदुभयरूपवत्त्वमादाय लक्षणसम्बन्धयः । येन केनापि
 सम्बन्धेन विरोधिरूपवत्त्वनिवेशात् हेत्वभावनिष्ठसंशयविषयवृत्ति-
 त्स्यापि एकज्ञानविषयत्वादिना हेतुनिष्ठत्वात् सर्वमभिधेयमनित्यं
 प्रमेयत्वादित्यादौ व्याप्तिग्रहानुकूलव्यतिरेकसहचाराप्रसिद्ध्या
 यः सहचार इत्यनेनाप्यन्वयसहचारमात्रस्योपादानात् तद्विरो-
 धेरूपमादाय लक्षणसम्बन्धयः । पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ
 तन्धनवत्ताग्रहविषयकतिपयधर्मिशेष्यकसाध्यादिसंशयविषये सा-
 नादेवृत्तिर्न साध्यादिसहचारनिश्चयविरोधिनी यद्यद्धर्मिणि
 शिष्य सम्बन्धो ज्ञायते तावद्धर्मिषु विशेषणसंशयस्यैव विशेष्य-
 शिष्टवृत्तित्वसंशयहेतुतया विशिष्टनिश्चयविरोधित्वात् नानाव-
 द्भवत्वेन ज्ञाते पुरुषे एकव्यादिवर्ण्डे रक्तत्वादिसन्देहेपि रक्तदण्डव-
 द्वा पुरुष इत्यादिसंशयानुवन्नात् । न हि पर्वतवह्निसन्देहे महाग-
 द्वादिवृत्तितया गृहीतधूमे वह्निमद्वृत्तित्वसंशयः । तान्निर्वाहश्च विशे-
 यसंशयःसाध्यविशिष्टसम्बन्धज्ञानाभावस्य विशेष्यसम्बन्धज्ञान-
 त्त्वात् परस्परसहकारैषैव हेतुत्वंकल्पनयेति । अन्वयसहचारा-
 न्वयत्वावच्छिन्नविरोधितामात्रनिवेशोऽस्तिप्रसङ्गं धूवयतिः । अस्त-

धारण इति । शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ पृथिवीतरेभ्यो भिन्नं
 पृथिवीत्वादित्यादौ चेत्यर्थः । प्रहिविरोधो-प्रहानुत्पादः, तथाच
 तत्र साध्यसंशयविषयशब्दपृथिव्यादिवृत्तित्वे अभ्यसहचारनि
 श्रयविरोधित्वेऽपि व्यतिरेकसहचारनिश्रयविरोधित्वाभावात्तात्परि
 सङ्ग इति भावः । व्यतिरेकसहचारनिश्रयत्वावच्छिन्नविरोधितामात्र
 निवेशे शब्दोऽनित्यः शब्दत्वाभावादित्यादौ व्यतिरेकसहचारनिश्रय
 त्वावच्छिन्नविरोधिनि हेत्वभावनिष्ठसाध्याभावसंशयविषयशब्दादि
 वृत्तित्वेऽतिप्रसङ्गे बोध्यः । तादृशरूपमिति विरोधितावच्छेदकरूपमि
 र्थः । लक्षणस्य-विरोधिरूपवत्स्वरूपानुपसंहारिलक्षणग्रहस्य । यस्य पर
 इत्यत्र विग्रहे साध्यसंशयविषयरूपपक्षपदार्थघटकसाध्ये यत्सम्बन्धि
 कतया षष्ठ्यर्थसम्बन्धान्धये केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नाविषयताकसं
 शयविषयकसाध्यकत्वं लभ्यते, तस्य च ज्ञानं न व्याप्तिज्ञानविरोधि
 किन्तु वक्ष्यमाणक्रमेण साध्यसंशयविषयवृत्तित्वज्ञानमेवातस्तत्तु
 भाय संशयविषयधर्म्यन्विताश्रयतासम्बन्धार्थकत्वं षष्ठ्याः प्रदर्श
 यितुमाह यस्याश्रय इति । केवलान्वयीति । अवच्छिन्नान्तं विषयता
 न्वयि । तन्निवेशप्रयोजनमाह व्यतिरेकयादाविति । आदिना असाधार
 णपरिग्रहः । पर्वतो बह्निमान्धूमादित्यादेः संशयविषयमात्रवृत्तित्वं
 निवेश्य धारणसम्भवाद्यतिरेकयाद्यनुधावनम् । साध्यवृत्तानिश्चय
 विरोधित्वेन संशयानुगमस्यावश्यकतया प्रतिबन्धकतया तादृशनि
 श्रयत्वव्यापकत्वमेव निवेशयितुमुचितम् विषयतायां केवलान्वयि
 धर्मव्यापकत्वस्य निवेशापेक्षया लाघवादित्याशयेनाह साध्यवृत्तिति ।
 सामान्यपदेन व्यतिरेकयादिवारणं स्फुटयति धर्मिविशेषेति । धर्मि
 विशेषनियन्त्रितः-कतिपयमात्रधर्मिकः । नान्यधर्मिकेति । समानधर्मि
 काधिपरीतज्ञानस्यैव विरोधित्वादिति भावः ।

ननु यत्र यत्र हेतुस्तद्व्यतिरेकश्च ज्ञातस्तावद्धर्मिकासर्वाविषयसंश
 दशाद्यामपि हेतोरप्यनुपसंहारिता सहचारनिश्रयानुत्पादस्य दृषक
 बीजस्य सत्त्वादिति तत्रोक्तलक्षणाव्याप्तिरतस्तत्साधारणयाय प्रकाश
 म्तरमनुसरति साध्यसम्बन्धेहेति । उक्तस्थले चाज्ञायमानहेतुतद्व्यतिरे
 सत्तावत्सधिकरणे सन्देहविषयत्वासत्त्वेऽपि न शक्तिः ज्ञायमानसत्ता
 यव व्याप्तिप्रहानुकूलत्वात् । अथवा यत्र साध्यवृत्ति न हेतुर्थत्र वा सा
 ध्याभाववति न हेतुसंशय न साध्यसंशयः किन्तु यत्र यत्र धर्मिणि साम

शोः साध्याभावहेत्वभावयोश्च सहचारस्तादृशो सर्वत्रैव साध्यसंशय-
त्रापि हेतोरनुपसंहारित्वं व्याप्तिप्राहकसहचारनिश्चयाऽसंभ-
पदृषकताविजस्याक्षतत्वादिति तत्साधारण्याय प्रकारान्तरमाह
अध्यसन्देहेति । साध्यवन्निष्ठहेत्वभावसत्तायाः साध्याभाववन्निष्ठ-
तुल्यतायाश्च व्याप्तिप्राहकसहचाराघटकत्वेन व्याप्तिप्रदाननुकू-
तया तदनुकूलसत्तायाः साध्यसंशयविषयताव्याप्यतयोक्तस्थले
क्षणसमन्वय इति भावः । साध्यसन्देहस्य चोक्तानुगतरूपेणैव नि-
शो बोध्यः । असाधारणव्यतिरेकिहेतुसत्तायाः साध्यसंशयविषयत्व-
व्याप्यतयातिप्रसङ्गवारणाय साध्यसिद्धपनुकूलत्वेनान्वयव्यतिरेक-
वाप्ती अनुगमय्य तदग्रहानुकूलत्वेन हेतुतत्त्व्यतिरेकसस्वरयोरनुग-
ः । एतदेव दर्शयति तादृशी चेति । तादृशी-तादृशप्रहौपयिकी ।
न्वये अन्वयसहचारनिविष्टा व्यतिरेके व्यतिरेकसहचारनिविष्टा ।
दानीमनुपसंहारित्वस्य ज्ञायमानतया हेत्वाभासतानिर्वोहाय विरो-
धत्वं व्यवस्थापयति स्वरूपसदिति । साध्येत्यादेर्हेतोरित्यादिः । त-
न्नश्येति । साध्यसामानाधिकरण्यनिश्चयेत्यर्थः ।

ननु हेतुमति साध्यसंशयस्य हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यसं-
यसामग्रीत्वमेवासिद्धमित्याशंकायामाह हेतुमतीति । औचित्याव-
र्तितत्वादिति । हेतुमति साध्यसत्त्वं हेतौ सामानाधिकरण्यमित्यतं
एवं तद्वति तदभावसत्त्वं तत्र तत्सामानाधिकरण्याभावनियतमि-
ते तदुभयभाने तदुभयभानौचित्यनाप्रत्याख्येयत्वादित्यर्थः । ननु
अध्यसन्देहस्याधिकरणे सत्त्वेपि साध्यसामानाधिकरण्याभा-
स्यानुपस्थित्या न संशयः सम्भवति तदुपस्थापकसाधारणधर्मा-
दर्शनसत्त्वे तदेव संशयकमस्तिष्ठत्यत आह साध्याभावेनेति ।
अध्यसामानाधिकरण्याभावस्य साध्याभाववृत्तित्वेनाश्रयतया त-
सम्बन्धिसाध्याभावविषयकसाध्यसन्देहस्यैव तदुपस्थापकत्वादि-
त्यर्थः । एवं च संशयज्ञानस्यानुपयोगित्वेपि तद्विषयवृत्तितया ज्ञा-
स्य संशयसामग्रीविधया साध्यसामानाधिकरण्यत्रादितव्याप्तिनि-
वयविरोधितया तस्यानुपसंहारित्वरूपहेत्वाभासताऽक्षतैवेति स-
दायभावः ॥

(६१०) तत्र, सर्वत्र साध्यसन्देहद्वयायां कश्चिदपि सा-

ध्यसामानाधिकरणस्यागृहीतत्वेन तदभावस्य गृहीतुमशक्यत्वात् । प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिनिश्चयस्याभावधीहेतुताया असकृदावेदितत्वात् ।

अस्तु वा स यथाकथञ्चित् साध्ये हेतुसामानाधिकरण्याभावसंशयहेतुत्वेन वा तथात्वं, न तथापि सामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकतया हेत्वाभासत्वम् । अन्यथा व्यभिचरिताव्यभिचरितसामानाधिकरणव्याप्याप्याप्यपक्षधर्मापक्षधर्मादिसाधनबन्धिःसाधनादिसाधारणद्रव्यत्वादिमश्वम् हेतोः पक्षस्य चाभासान्तरस्यात्, तदुपदर्शितस्येव तस्यापि ज्ञानस्येतरसाच्चिव्येन तत्तन्निश्चयकविरोधिसंशयसामग्रीत्वात् । एवमसिद्ध्यादिनिश्चयकप्रत्यक्षसामग्र्यपि । अपि च हेतोः साध्याभावसन्देहविषयमात्रवृत्तित्वं दूषणमिति प्राप्तं तच्च व्यतिरेकिणि हेतौ नियतविषयेणापि सन्देहेन सम्पद्यते, दूषकताबीजसत्त्वे चासाधारण्यादिसाधारणं न दोषाय, न वा अत्रैव निर्भरः कर्त्तव्यो हेत्वाभासत्वानुपपत्तेरुक्तत्वादित्यलं पल्लवितेन ॥

(गा०) अनुपसंहारितादशायां साध्यसामानाधिकरण्यसंशय एव दुर्घटः कथं तज्ज्ञानस्य तत्संशयसामग्रीत्वमित्याह सर्वत्रेति क्वचिदपीति । कमपि धर्मिणमन्तर्भाव्य साध्यांशे निश्चयरूपसाध्यददृष्टित्वप्रकारकज्ञानस्याजातत्वेनेत्यर्थः । तदभावस्य-साध्यसामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्नाभावस्य, गृहीतुमशक्यत्वात्-संशयेन कोटितया गृहीतुमशक्यत्वात् । ग्रहणस्याशक्यत्वे हेतुमाह प्रतियोगितावच्छेदकेति । सर्वांशे निश्चयरूपस्य प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्येत्यर्थः । अभावधीहेतुताया इति । प्रतियोगिविशेषिताभावबुद्धी विशेषणतावच्छेदकनिश्चयविधया हेतुताया इत्यर्थः । प्रतियोगिविशेषिताभावबुद्धेः प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितानियमादिति भावः ।

यत्तु निश्चयव्यभिचरितस्य प्रतियोगिनिश्चयस्येति तदुक्तमेव प्रमाणम् ॥ ५ ॥

त । तदसत्-अभावलौकिकप्रत्यक्षं प्रत्येव स्वतन्त्रतद्हेतुतायास्मैः
कारात् संशय उपनीताभावकोटिभाने तादृशकारणविरहस्था-
श्चैत्करत्वात् ।

अथ सर्वत्र साध्यसन्देहदशायां तादृशप्रत्यक्षनिश्चयासंभवेपि
लान्तरीणनिश्चयजन्यसंस्कारतः स्मरणात्मकतादृशनिश्चयः संभ-
वेति चेन्न । यस्य पुंसः प्रागपि कुत्रचित् साध्यनिश्चयो न जा-
तस्य सहचारसंशयसामग्न्या पवमपि दुरुपपादत्वात् ।

ननु साध्यांशे निर्द्धर्मितावच्छेदकं तदंशे निश्चयरूपं साध्यसा-
नाधिकरण्यज्ञानं सर्वत्र साध्यसंशयदशायामपि सुलभमेव ध-
तावच्छेदकावच्छिन्नधर्मिविषयताया एव संशयत्वघटकतया ध-
तावच्छेदकावच्छिन्नतद्विषयताया निश्चयत्वसंपादकत्वात् । न च
र्मितावच्छेदकप्रकारेण सकलधर्मिणामेव तदा भानसंभवात् ध-
विषयताया धर्मितावच्छेदकानवच्छिन्नत्वं दुर्घटमिति वाच्यम् । एक-
ने धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नतदनवच्छिन्नविषयतयोः सर्वे बाध-
भावादित्याशयेनाहास्तुषेति । सः-प्रतियोगितावच्छेदकीभूतसा-
सामानाधिकरण्यान्यप्रकारकोनश्चयः, सर्वत्र साध्यसंशयदशाया-
पे पक्षे हेतुमत्तानिश्चयसर्वे हेतुत्वांशे निश्चयात्मकहेतुसामानाधि-
रण्यज्ञानसत्त्वेन साध्ये हेतुसामानाधिकरण्याभावसंशयः सुलभ-
त्याशयेनाह साध्ये इति । न तथापि हेत्वाभासत्वमित्यन्वयः ।
ानुपसंहारिताया इति शेषः । अत्र हेतुः सामग्रीत्वेन प्रतिबन्धक-
मिति । तज्ज्ञानस्येति शेषः । अन्यथा-प्रतिबन्धकसामप्रयात्मकधी-
षयस्यापि हेत्वाभासत्वे, व्यभिचारिताव्यभिचारितेत्यादिपंचकस्यै-
साधारणान्वयः । तत्र च व्यभिचारिताऽव्यभिचारिताद्विचतुष्टय-
धारणद्वयत्वादिमत्त्वं हेतोः साधनवाग्निःसाधनसाधारणतद्वत्त्वं
स्य बोध्यम् । प्रथमद्वयं हेतौ व्याप्तिघटकदलयोः प्रत्येकाभावसं-
यकम्, तृतीयं विशिष्टव्याप्त्यभावसंशयकम्, तुरीयं पक्षधर्मत्व-
णयकम्, पंचमं पक्षे साधनाभावसंशयकमिति भेदः । तस्यापि
दृशद्वयत्वादिमत्वस्यापि, इतरसाच्चिव्येन-विशेषादर्शनादिसहका-
त् । तत्तन्निश्चयति । अव्यभिचारादिनिश्चयेत्यर्थः । प्रत्यक्षसामग्री-
किकप्रत्यक्षसामग्रीघटकविशेषणज्ञानादिविषयः, तादृशसामग्न्या-
त् । बलवन्निष्परीतभानसामग्रीत्वेन पक्षादौ हेतुमत्ताज्ञानप्रतिबन्धक-

त्वादिति भावः । दृवणात्समाहापि चेति । साध्याभावसन्देहवि
मात्रवृत्तिरिति । तन्मात्रस्य व्यतिरेकव्याप्तिप्रहाविरोधित्वेपि
रोधवदन्वयव्याप्तिप्रहाविरोधित्वेन हेत्वाभासताया दुर्भारत्वादि
भावः । व्यतिरेकिणि-पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वादित्यादौ ।
यतविषयेन-पृथिव्यादिमात्रविषयेण, संपद्यते-निर्वहति, तथा च
एवमुपसंहारितापत्तिरिति भावः । इवमुपलक्षणम् असाधारण्ये
तिप्रसङ्गा बोध्यः ।

वस्तुतस्तु असाधारण्येपि व्यतिरेकव्याप्तिप्रहेण व्यतिरेकिपदे
साधारण्यस्य साक्षादेव लाभः । ननु साधारणादिव्यावर्तनार्थैव
न्देहविषयताव्याप्यव्यतिरेकसत्ताप्यनुपसंहारित्वे निवेद्येत्यत उ
द्वेषकतेति । अन्वयव्याप्तिप्रहप्रतिबन्धलक्षणहेत्वाभासताप्रयोजक
त्वे साध्यसन्देहविषयमात्रत्वांशमात्रस्यासाधारण्यं न हेत्वा
सताविरोधीत्यर्थः । नन्वस्तु तद्वैवानुपसंहारित्वं व्यतिरेकिण
यात्वेपि व्यतिरेकव्याप्युपादानान्नानुमितिविरोध इत्यतः आह नवे

(दी०) व्याप्तिप्रहप्रतिबन्धलक्षणैकप्रयोजनकत्वेन साधा
ण्यादीनामेकहेत्वाभासत्वम् । साधारणेन व्यापकत्वस्याव्यभिच
रित्वस्य वा असाधारणेन सामानाधिकरण्यस्यानुपसंहारिणा
व्यतिरेकव्याप्तिग्रहस्य प्रतिरोधान् । लक्षणन्तु विशिष्टसाध्यस
धनग्रहाविरोधिनो ज्ञानस्य विषयतया व्याप्तिग्रहविरोधिताव
दकं रूपम् । व्याप्तीश्चान्वयतो व्यतिरेकतश्च नानारूपाः प्रातिरि
रूपेण उपादाय तावदवगाही ग्रहो वाच्यः । साध्यसाधनयोरपि
द्धेरसिद्धिभेदस्य वारणायाविरोधिन इत्यन्तम् । साध्यसाधनभेदे
व्यभिचारभेदाद्यत्र विशिष्टं साध्यं साधनं वाऽप्रसिद्धं तत्र तद्वा
विरोधत्वं नोपादेयम् । एवमन्यत्रापि । शेषं हेत्वाभासलक्षणोक्ति
क्तावसेयम् । उपर्यधिकोपलक्षणत्वन्तु न व्याप्तिग्रहविरोधीति वक्ष्यते
साध्याव्यभिचारितसामानाधिकरण्यविरहस्य बहिर्भावेनीयत्वे पु
रुषवत्प्रसङ्गः । व्यापकत्वमव्यभिचारित्वं वाः सामानाधिकरण्य

तकलितं युगपदुपादेयम् । तत्र साधारणत्वं धर्मितम् । असाधारण-
त्वन्तु सपक्षव्यावृत्तत्वं, सपक्षश्च साध्यवान्, तत्रावृत्तत्वन्तु-
प्रहविरोधित्वम् । प्रकृतसाध्यसाधनग्रहाविरोधिनो ज्ञानस्य
। यतया तदुभयसामानाधिकरण्यप्रहविरोधितावच्छेदकमिति
निष्कर्षः । संगृह्यते चेत्थं साध्यादेः साधनवदवृत्तित्वादिकम् ।

(गा०) व्यतिरेकव्याप्तिप्रहविरोधिनो हेत्वाभासान्तरताविरहा-
य व्यभिचारमध्य एवान्तर्भावस्यौचित्यात्तस्यैवानुपसंहारित्व-
तां स्वातंत्र्येण व्यवस्थापयितुं भूमिकामाह व्याप्तिप्रहेति । एक-
भासत्वं-व्यभिचाररूपैकहेत्वाभासान्तर्गतत्वम् व्यापकताज्ञान-
नुमितिहेतुताया निराकृतत्वादाहाव्यभिचारत्वस्य वेति । सा-
ाधिकरण्यस्य-साध्यसामानाधिकरण्यस्य, साध्यासामानाधि-
यमेवासाधारण्यं न तु माणिकारसंमतं साध्यव्यापकीभूताभा-
तियोगित्वं तस्यानुमिती साक्षादेव विरोधित्वेन सत्प्रतिपक्षादि-
भिचारान्यहेत्वाभासताया एव युक्तत्वादित्याशयः ।

साधारण्यस्य साध्यसामानाधिकरण्यरूपम्वेऽनुमितिविरोधि-
विद्येति मूलोक्तसामान्यलक्षणस्याव्याप्त्यातिव्याप्तिकरास्त्वित्वात्
। सामान्यलक्षणमाह लक्षणं त्विति । ज्ञानस्य विषयतया-विष-
य, विरोधितावच्छेदकं-प्रतिबन्धकतायामवच्छेदकं प्रतिबन्ध-
वच्छेदकीभूतज्ञानवृत्तिविषयताकत्वमिति तु पर्यवसितम् । ए-
रेपि सर्वत्र बोध्यम् । अनुपसंहारित्वसंग्रहायाह व्याप्तीञ्चेति ।
पि रूपेण व्याप्तीनामनुगमे तज्ज्ञानसामान्यविरोधित्वं न सा-
ण्यादेरित्यत आह प्रातिस्विकेति । असिद्धिभेदस्यैरथेनानालक्ष्य-
शितम् । असिद्धिभेदो व्याप्यत्वसिद्धिः । साध्यसाधनयोरवृत्ति-
साध्यसाधनसामानाधिकरण्यप्रहविरोधितया असाधारण्यमेवे-
दव्यावृत्तेरनपेक्षिततया साध्यादिमस्वपर्यन्ताननुधावनम् । ननु
ज्ञानवृत्तिरित्यादिस्थलीयसाधारण्याद्यसंग्रहप्रसङ्गः तत्र विशिष्ट-
यादिप्रहविरोधयप्रसिद्धेः । न च विशिष्टसाध्यादिप्रहविरोधिनी
नीजिज्ञासैव प्रसिद्धेति तदन्यज्ञाननिवृत्त्यात्तिप्रहविरोधितावच्छे-
दव्यवस्थायाः लक्षणसमन्वयाः संभवतीति वाच्यम् । एवमपि च

कामिभ्यादेरेष साध्यता हेतुता वा तत्र साध्यादिप्रहविरोध्यप्रती
 ज्ञेयुर्वात्त्वादित्यत आह साध्यसाधनभेदेनेति । साध्यतावच्छेदक
 दिभेदेनेत्यर्थः । नोपादेयमिति । तत्र साध्याप्रसिद्धादिदोषाप्रसि
 त्वनुपादानेप्यतिप्रसङ्गानवकाशादिति भावः । तथाच दर्शितस्य
 विशिष्टसाध्यादिप्रहविरोध्यप्रसिद्धाऽव्याप्तेर्नवकाश इत्याशयः ।
 दि स्वाप्रतिषेध्यादिशिष्टसाध्यादिप्रहकत्वमविरोध्यन्तार्थस्तदाऽति
 रोधिन इत्यन्तस्योपादानेपि नाव्याप्तिरित्यपि बोध्यम् । अन्यत्रा
 वश्यमाणासाधारणादलक्षणेपि, शेषमवच्छेदकत्वनिर्वचनं, विद्दि
 छान्तराघटितत्वनिर्देशनादिकम् ।

ननु नीलधूमादित्यादौ हेतुतावच्छेदकस्य साध्यसामानाधि
 रण्यानवच्छेदकत्वरूपव्यर्थविशेषणतया व्याप्यत्वासिद्धिप्रभेदत्वे
 व्याप्तिप्रहविरोधिण्यामतिव्याप्तिरित्यत आह व्यर्थविशेषणं स्विति
 वक्ष्यत इति । असिद्धिग्रन्थ इति शेषः । व्याप्यभावेतिव्याप्तिमा
 क्काह साध्याव्यभिचरितेति । स्वमते व्यापकताज्ञानस्यानुमित्येह
 त्वेन तद्विरोधिनेऽव्यापकतादेः साक्षाज्जनकज्ञानाविरोधित्वेन न
 त्वाभासत्वमिति स्वमताभिप्रायेणाहाव्यभिचरितत्वं वेति । साध्य
 भाववदवृत्तित्वं वेत्यर्थः । युगपदिति । एकज्ञानविशेषणतयेत्यर्थः
 हेतौ साध्याव्यभिचारोपगाहित्वे सति तत्र सामानाधिकरण्याव
 हि यज्ञ ज्ञानं तद्विरोधित्वं निवेद्यम्, न तु अव्यभिचारविशिष्टसाम
 नाधिकरण्यावगाहित्वमिति समुदायार्थः । तथाच विशिष्टाभाव
 इत्य विशिष्टवसाज्ञानमात्रविरोधितया तत्सत्त्वेपि साध्याव्यभि
 चारी साध्यसामानाधिकरणञ्च हेतुरिति विशकलितद्वल्लयावगाहित्वा
 नोप्यात्र विशिष्टाभावेऽतिव्याप्तिरिति भावः । साध्याप्रसिद्धादि
 मिच्चारानात्मकस्यापि व्याप्यत्वासिद्धेः सत्त्वादर्शितविशिष्टाभा
 स्यासिद्धिव्यभिचारोभयरूपत्वेपि न क्षातिरित्यत्रानिर्भरसूचना
 बाह्विर्भावनीयत्वे पुनरित्युक्तम् ।

अथानुमितौ सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनाव्यभिचारविशिष्टं च
 सामानाधिकरण्यं तत्प्रकारकहेतुज्ञानत्वेन न हेतुता सामानाधि
 रण्यविशिष्टाप्रतिबन्धनत्वेनापि विनिगमनाधिरहेण हेतुताप्रस
 त्त हेतोर्व्यभिचारज्ञानकालेपि हेतुविशेषणतापन्नसामानाधिकरण्य
 विशेषणतयाऽव्यभिचारभावे बाधकाभावेत्याहुमित्यप्रसक्तम् । न

विषयविशिष्टज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वोपगमाद्धेतौ व्यभिचारप्रवृत्त्या-
 तत्र सामानाधिकरण्यविशिष्टाव्यभिचारप्रहाभावात्तानुमित्याव-
 रिति वाच्यम् । उभयविधव्याप्तिज्ञानसत्त्व एवानुमितिरित्युपग-
 यानुभवविरोधेनासंभवात्, तृणारणिमणिन्यायेनैवोपदर्शितोभय-
 यविशिष्टज्ञानहेतुतायाः स्वीकरणीयत्वाद्यव्यभिचारप्रहकाले तद-
 यविशिष्टसामानाधिकरण्यप्रहाधीनानुमित्यापत्तेर्दुर्वर्त्तवात्, तथा
 व्यभिचारसामानाधिकरण्योभयावच्छिन्नहेतुविषयताशालिज्ञान-
 नेवानुमितिहेतुता वाच्या तादृशज्ञाने प्रत्येकाभावज्ञानमेव विरोधि-
 वेकविशिष्टापरभावज्ञानं प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगि-
 त्वाद्धेरेकाभावधीप्रतिषेधत्वादिति विशिष्टाभावस्त्व हेत्वाभास-
 संव दुर्घटं कान्तर्भावबाहिर्भावविचार इति चेन्न । सामानाधिकर-
 ण्यसम्बन्धेनैकविशिष्टापरस्याभावग्रहो यथा तादृशविशिष्टप्रकारक-
 विरोधी तथा युगपद्विशेषणविशेष्योभयधर्मावच्छिन्नतया एकध-
 प्रहेऽप्युभयाभावप्रवृत्तिरोध्युभयाभावसमशीलतादृशाभावप्रवृ-
 यां सामानाधिकरण्येनैकविशिष्टापरग्रहसमशीलधर्मद्वयवत्ताप्रहा-
 पादस्यानुभवसिद्धतया प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात् । अत एवासि-
 ग्रन्धे व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताविरहस्य विशिष्टपरामर्शविरोधित-
 दोषत्वं स्वयं व्यवस्थापयिष्यते न हि विशिष्टपरामर्शस्य एकवि-
 ष्टापराधगाहित्वं कारणतावच्छेदकं लाघवेनानुभवबलेन च हे-
 व्याप्तिपक्षधर्मत्वोभयावगाहिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वोपगमात् । न
 विशकलिताव्यभिचारसामानाधिकरण्योभयावगाहिधीविरोधि-
 पादानेनापि न विशिष्टाभाववारणसंभव इति वाच्यम् । विशक-
 तोभयावगाहित्वं हि न मिथो विशेष्यविशेषणभावानापन्नोभया-
 ाहित्वम्, अपि तु धर्मिनिष्ठविभिन्नविषयतानिरूपितोभयविषय-
 प्रतियोगित्वम् । तच्च साध्याव्यभिचारी हेतुः साध्यसमामाधिक-
 हेतुरिति समूहालंबनबुद्धौ, तस्याश्च न विशिष्टाभावधीप्रतिव-
 ता अपि तु उभयविषयतानिरूपितैकविषयताशालिबुद्धेरेवेति च-
 तं साधारणग्रन्थे ।

असाधारण्यस्य सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दूषकताया मणिको-
 ष्मत्ततया तदनुधाविना पूर्वं साध्यव्यापकीभूताभावप्रतिबोधि-
 त्वाधारण्यमिति व्याख्यातम् तच्च स्वानुमतमित्यन्यथा तन्निर्बन्धि

असाधारणत्वं विवृति । पक्षव्यावृत्तत्वमिति । यद्यप्येतत्कृतं सुखं ।
 धरणीयमिति तदेवासाधारणत्वविवरणमिदं तु किमन्तरा तद्विवरणे
 तथापि सपक्षव्यावृत्तत्वमसाधारणत्वमिति प्राचीनप्रवादाधिकृत
 स्वप्नतस्य दर्शयितुमेतद्विवरणम् । किञ्चित्साध्यव्यावृत्तत्वस्य व्य
 म्निग्रहं प्रति साक्षाद्विरोधितायाः प्राग्व्यवस्थापितत्वात् मिश्रयांश्च
 पुरित्यागेन सपक्षपक्षं व्याचष्टे सपक्षश्चेति । तद्व्यावृत्तत्वं यदि तत्स
 त्वत्वं तदा साध्यादिनिवृत्तेस्त्वसामानाधिकरण्यसाध्यवद्वृत्तित्ववि
 शिष्टसाधनादेरसङ्ग्रह इति तत्साधारण्याय व्याचष्टे तद्व्यावृत्तत्वमि
 ति । साध्याप्रसिद्धादेरपि विशिष्टसाध्यादिसामानाधिकरण्यग्रह
 विरोधितयाऽतिप्रसङ्गवारणाय विशिष्टसाध्यादिग्रहाविरोधित्वमधि
 कं प्रवेशयन् विरोधिपदस्य प्रतिबन्धकपरताभ्रमनिराकरणाय तदं
 धिहृणाति प्रकृत्यादिना । प्रकृतत्वं साध्यतावच्छेदकादिवैशिष्ट्य
 म् । तदुभयेति । विशिष्टसाध्यसाधनोभयेत्यर्थः । इत्थं-सामानाधि
 करण्यग्रहविरोधितात्मकानुगमकप्रकारेण ॥

(दी०) चाक्षुषस्पर्शवान् स्पर्शनशब्दवत्त्वादिवादी वि
 श्लेषयोरसामानाधिकरण्यञ्च । वाधासिद्धिभेदस्य च साध्यसाध
 नयोरवृत्तित्वस्यैतत्साङ्कर्येऽपि न क्षतिः । इदमेव च मणिकृतां
 विरुद्धत्वम् । इत्थञ्च तदीयमसाधारणत्वमेव विरुद्धत्वमिति । यत्र
 च धर्मिणि यो धर्मो यादृशो हेत्वाभासः तद्व्याप्यमपि तद्विश्लेषोऽ
 न्तरेण प्रकरणसमन्तव्याप्यञ्च, पृथगुपदेशाद्विरोधाच्च । अनुपसंहाती
 त्वञ्च विशिष्टसाध्यसाधनग्रहाविरोधिना ज्ञानस्य विषयतया व्य
 त्तरेकव्याप्तिग्रहविरोधितावच्छेदकरूपवत्त्वम् । तादृशञ्च साध्यादेर
 त्यन्ताभावप्रतियोगित्वादिकम् । बह्व्यभावभावात्वेन बह्वधुमाभास
 वद्वृत्तित्वज्ञानं बह्व्यभावस्य धूमाभावव्यापकताज्ञानं कदाचिद्वि
 रुद्धत्वादिषु न तु बह्वित्वेनेति नातिप्रसङ्गः । केवलान्वयिनि तत्स
 म्भवेऽपि अन्वयव्याप्त्युपादानेनानुमित्तिप्रतिरोध इति दिक् ॥

इति अनुपसंहातिदीपितः ॥

ननु विशिष्टसाध्यसाधनसामानाधिकरण्यप्रहत्यावच्छिन्नानिको-
 षा विरोधिता समूहालम्बनविशेषविरोधिताऽयावत्संनयावएवं प्रवे-
 ते तत्र चावच्छिन्नत्वं स्वरूपसम्बन्धात्मकमेव निवेद्यते न त्व-
 नवृत्तित्वं गौरवात्तथाच विशिष्टसाध्यसाधनप्रहाविरोधित्वनिवे-
 । अनर्थकं साध्याप्रसिद्धादिग्रहप्रतिबध्यताया विशिष्टसाध्यादिप्र-
 नैवावच्छिन्नत्वादित्यत आह चाधुषस्पर्शेति । विशेषयोः-स्पर्श-
 द्योः, परस्परासामानाधिकरण्यं संगृह्यते इत्यनेनान्वयः । तथाच
 रूपसम्बन्धरूपावच्छिन्नत्वनिवेशे तत्राव्याप्तिः तादृशाविरोधिक्त्वा-
 तिबध्यतावच्छेदककोटौ साध्यतावच्छेदकचाधुषत्वादिविषय-
 प्रवेशेन विशिष्टसाध्यादिसामानाधिकरण्यप्रहत्यावच्छिन्नविरोधि-
 यास्तत्रासत्त्वादित्यन्यूनवृत्तित्वरूपमेव तन्निवेश्यम्, तथाच तत्स्थ-
 यसाध्याप्रसिद्धादिग्रहप्रतिबध्यताया अपि विशिष्टसाध्यादिसाम-
 धेकरण्यप्रहत्यान्यूनवृत्तित्वात् तत्रातिप्रसङ्गवारणाय विशिष्टसा-
 दिग्रहाविरोधित्वनिवेशनमावश्यकमिति भावः ।

ननु साध्यस्यावृत्तित्वे बाधरूपे साधनस्य वाऽवृत्तित्वे स्वरूपा-
 आत्मकेऽतिव्याप्तिः तद्ग्रहस्यापि साध्यवत्तादिग्रहविरोधितया त-
 ऽतोभयसामानाधिकरण्यप्रहत्याविरोधित्वादित्याशङ्कं तयोर्लक्ष्यता-
 । कारणेन निराकरोति बाधेति । एतत्सांकर्येपि-भसाधारण्यक-
 षेपि । न क्षतिरिति । अन्यादृशस्यापि बाधादेः प्रसिद्धा स्वातन्त्र्ये-
 तत्परिगणनोपपत्तेरिति भावः ।

ननु साधनादेः साध्यासामानाधिकरण्यादिकं विरोध एव तस्य
 । मसाधारण्यतोपगम इत्यत आह इदमिति । मणिकृत एव इदं
 ह्यत्वमनुमतं न तु ममेत्यर्थः । नन्वेवं भवतां को विरोध इत्या-
 षायामाह इत्थं चेति । तदीयं-मणिकारीयं, साध्यव्यापकभाष्य-
 योगित्वरूपमसाधारण्यम् ।

ननु साधनादेः साध्यासामानाधिकरण्यवत्तस्य तद्व्याप्यवत्त्व-
 भवसामानाधिकरण्यप्रहत्याविरोधीति तत्रोक्तस्यप्रातिव्याप्तिरित्या-
 षं लक्ष्यताप्रदर्शनेन निराकरोति यत्र चेति । प्रकरणसमं-पक्षनि-
 षाध्याभावादिव्याप्यम् । तद्व्याप्यं-पक्षनिष्ठसाध्याभावादिव्या-
 ष्याप्यम् । तत्रैव वाच्यत्वप्रतिपक्षविशेषवाच्यत्वकिति शेषः ।
 । हेतुमाह-पुनरिति । पक्षनिष्ठसाध्याभावादिव्याप्यस्य-कृतम्-

तिपक्षतया स्वतन्त्रपरिगणानासादृशस्य साध्यवत्साधनविरोधीविषयत्वेन हेत्वभावात्साधिरहाद्येत्यर्थः । इयतिरेकव्याप्तिप्रहे हेत्वभावत्वावच्छिन्नधर्मिकसाध्याभावव्यापकताग्रहेत्यर्थः । साध्यरित्यादिना साधनस्य साधनाभावस्य च परिग्रहः । अत्यन्तावाप्रतियोगित्वेनाधिपद्प्राह्यसाधनस्याप्यन्वयः । अप्रतियोगित्वाना साध्याभावव्यापकत्वपरिग्रहः । तस्य च साधनाभावेन सम्बन्ध अथाभावाप्रतियोगित्वधीर्भावप्रतियोगित्वप्रकारकं ज्ञानं प्रवे विरोधिनी न तु तदप्रकारकं साध्याभावव्यापको हेत्वभाव इत्यां ज्ञानं प्रति प्राह्याभावावगाहित्वात् । न चैतादृशज्ञानेपि संसंयाऽभावप्रतियोगित्वभानादभावाप्रतियोगित्वं प्राह्याभाव एवेति च्यम् । अभावांशे विशेषणीभवतः साध्यादेरनुयोगिताया एव संर्गतया प्रतियोगितायास्तत्राभानात् । प्रतियोगितानिरूपकत्वाच्छिन्नैवानुयोगिता सम्बन्धो न तु केवला प्रतियोगित्वानुयोगित्वसमानवित्तिवैद्यतायाः सिद्धान्तसिद्धत्वादिति चेत् । एवमप्यभाप्रतियोगितात्वेन प्रतियोगिताया प्राह्यताधिरहात्तद्रूपावच्छिन्नावस्य विरोधितानुपपत्तिः ।

यत्तु-अभावे अनुयोगितासम्बन्धावच्छिन्नसाध्याद्यभावस्यैव। षतया विवक्ष्णम्-तदपि न, वाच्यत्वादिसाध्यहेतुकेपि संयोगा। सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य द्विस्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितास्य चाभावस्यानुयोगितासम्बन्धेन साध्यादिसम्बन्धित्वाद्भात्वावच्छेदेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्याद्यभावस्वाप्रसिद्धेः अर्थावैतिसामानाधिकरण्यमात्रेण तद्वत्ताधियश्च अभावत्वमानाधिकरण्यमात्रेण साध्याधिप्रकारकव्यतिरेकव्याप्तिप्रहा। रोक्षितया तस्व दोषत्वायोगात् । स्वरूपादिसम्बन्धावच्छि। वाच्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितानुयोगितासम्बन्धस्य। प्रसिद्ध्या तादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभावोप्यप्रसिद्ध इति तादृशस्य दोषतोऽप्यमसम्बन्धः । साध्यताद्यवच्छेदकस्य स्वावधि। नसम्बन्धविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताकरवसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि। ताकाभावोऽभावांशे तादृशसम्बन्धेन प्रतियोगिविशेषणतापन्नसा। तावच्छेदकदिप्रकारकव्यतिरेकव्याप्तिप्रहविरोधितयाऽनुपसंहरति। मित्यपि न सार्थाप्रकारं विशेषण्यस्तथावच्छिन्नज्ञानत्वादेवैव साध्य

वच्छेदकता तत्र स्वरूपतस्तत्प्रकारकव्यतिरेकव्याप्तिबुद्धेरैव हेतु-
 ता तत्र तदभावप्रकारकज्ञानस्य नियमेन तदंशे प्रतियोगितावच्छे-
 दज्ञानत्वत्वादिप्रकारताया अविरोधित्वात् प्रतियोगितावच्छेदक-
 तारकप्रतियोगिमसाबुद्धेरैव समानप्रकारकतया अभावप्रह-
 तेष्यत्वात् वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्य संसर्गाभावप्रतियोगितानव-
 द्दकतया तादृशसम्बन्धावच्छिन्नभावाप्रसिद्धेऽपि । एतेन तत्स-
 न्धेन तत्प्रकारकबुद्धौ समानधर्मिकतत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभा-
 साबुद्धिवत् तद्वर्त्मस्य तेन सम्बन्धेन असम्बद्धत्वप्रहस्यापि प्र-
 हन्धकत्वमानुभाविकम् । अत एव साध्यादेरवृत्तित्वस्य बाधादिप्र-
 तोकिरपि सङ्गच्छते । एवं च साध्यादेरत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वादि-
 मति यथाश्रुतस्यैव सङ्गतिरित्यप्ययुक्तम्—केवलान्वयिन्यपि द्वित्वा-
 च्छिन्नाभावप्रतियोगित्वेऽसत्त्वेन तन्निष्ठतदप्रतियोगित्वासिद्धेः ।
 रूपादिसम्बन्धावच्छिन्नवाच्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताया अप्र-
 त्या तदभावस्याप्रसिद्धेः । साध्यताद्यवच्छेदकसम्बन्धविशेषाव-
 द्दप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमनुपसंहारित्वमित्यपि स्वरूपतो ज्ञा-
 त्वादिसाध्यतावच्छेदकस्थले न सम्भवाति निर्विशेषणकज्ञानत्वादि-
 शक्यव्याप्तिप्रहं ज्ञानत्वत्वादिप्रकारेणासम्बद्धत्वप्रहस्यासमानप्र-
 कारकनयाऽविरोधित्वात् । साध्यतावच्छेदकावच्छेदेन वर्तमानः सा-
 तावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाभावोऽनुपसंहारित्वमि-
 प्रगल्भानुमतमननुमतमेव दीधितकृता व्याप्तिवादे निराकृतत्वात् ।
 अत्राहुः विशिष्टबुद्धौ विशेष्ये प्रकाराभावप्रहर्षाद्विशिष्टसंसर्गक-
 तौ संसर्गे संसर्गतावच्छेदकाभावप्रहोपि विरोधी संसर्गविशेषा-
 च्छिन्नविषयताया एव ग्राह्याभावधीप्रतिषेधतावच्छेदकत्वात् वि-
 ष्टसंसर्गकबोधस्थले संसर्गतावच्छेदकीयवैशिष्ट्यस्यापि संसर्ग-
 तःपातिसंसर्गतया संसर्गतावच्छेदकविषयताया अपि संसर्गा-
 च्छिन्नत्वात् । एवं च वाच्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नत्वस्वरूपसम्बन्धाव-
 द्दप्रत्योभयविशेषितप्रतियोगितासंसर्गके वाच्यत्वाभावव्यापको
 रभाव इति ज्ञाने प्रतियोगितात्वावच्छेदेन तदुभयाभावप्रहस्य
 तोधिनया तद्विषयतादृशाभावोऽनुपसंहारित्वमिति विवक्षितम् ।
 धकमन्यत्रानुसन्धेयम् ।

ननुकलक्षणस्य हेतुनिष्ठसाध्याभाववद्वाचित्वरूपसाधारण्येऽपि-

व्याप्तिः तज्ज्ञानस्यापि हेत्वभावप्रतियोगिकाभावे हेतोः साध्याभावसामानाधिकरण्यावगाहितया हेत्वभावे साध्याभावसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वज्ञानविरोधित्वात् साध्याभावसमानाधिकरणत्वेन मासमानेऽभावे हेत्वभावप्रतियोगिकत्वग्रहस्य तुल्यविक्रियेद्यतया हेत्वभावे तादृशाभावप्रतियोगित्वावगाहनावित्यभिमतमिराकरोति घट्टन्यभावभावात्वेनेति । कदाचिद्विरुद्ध्यादिति । सम्भावनायां लिङ् । तुल्यविक्रियेद्यतयां मानाभावात् भावे वा । इहापि असमानप्रकारकतया उक्तज्ञानस्य व्यापकताज्ञानविरोधिताया विचारासहत्वादानिर्भरः । न तु वान्हत्वेनेति । तेन रूपेण भाने हेत्वभावाते प्रतियोगिताया असंरूपशादिति भावः । नातिप्रसङ्ग इति । हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नस्य साध्याभाववृत्तितया एव साधारणत्वात् उक्तबुद्धेर्विरोधितायाः प्रामाणिकत्वे हेत्वभावाभावत्वावच्छिन्नस्य साध्याभाववृत्तितया लक्ष्यत्वादेवेति भावः । तत्सम्भवेपि-अभावाप्रतियोगित्वरूपानुपसंहारित्वसम्भवेपि, अन्वयव्याप्युपादानेन-अन्वयव्याप्तिधिसम्भवेन, नानुमितिप्रतिरोधः—विशेषदर्शिनोपि नानुमित्यनुत्पादः । न चैवमपि केवलान्वयिसाध्यकहेतोराभासतया तत्प्रयोक्तुर्निग्रहप्रसङ्ग इति वाच्यम् । अभिमतसाधकताविघटकाभासस्यैव निग्रहप्रयोजकतया अन्वयिमुद्रया गमकता यत्राभिमततत्र निग्रहायोगात् व्यतिरोकप्रयोगे निग्रहस्येष्टत्वात् इति ॥

इति श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिविरचितायां अनुमाननादाधर्मा-
मनुपसंहारिप्रकरणम् ।

अथानुमानगादाधर्या
विरुद्धप्रकरणम् ।

(खि०) विरुद्धो न साध्याभावध्याप्यः, संयोग-
ाध्यके सञ्जेतावातिठयासेः । नापि साध्यवन्निष्ठात्थ-
ाभावप्रतियोगिव्याप्यत्वं तत्त्वम्, इदं द्रव्यं गुणव-
ादित्यादौ संयोगाद्व्याप्येऽतिठयासेः । किन्तु सा-
ासमानाधिकरणसाध्याभावध्याप्यः साध्यवदन्यो-
ाभावध्याप्यो वा । साध्याभावत्वं साध्यविरोधित्व-
त्रं भावाभावसाधारणम्, तेनाभावे साध्येऽभावा-
ावस्य भावत्वेऽपि नाठयाप्तिः । अभावाभावोऽभाव-
तियोगिनिरूप्यत्वेन भावाभिन्न एव वा । न च भावत्वे-
ापोपसौ किमधिकंनेति वाच्यम् । बाधकं विनाऽभाव-
ातिः प्रमात्वात्, अन्यथा अत्यन्ताभावऽन्वोन्वाभा-
ापरप्रसिद्धिः ।

(दी०) साध्यविरोधित्वं साध्यप्रतियोगिकत्वम् । एकदे-
मतेनाह अभावेत्यादि । न च भावस्य स्वाभावविरहात्मक-
रूपप्रतियोगित्वग्राहिधर्मिग्राहकमानबाधः, प्रतियोगित्वस्य स-
न्वान्तरत्वात् । स्वस्याभावस्येत्यत्र वद्व्यर्थस्य तस्यावहयाभ्यु-
त्वात् । विरहत्वञ्च नाभावत्वं, बाधात् । नापि तद्ग्रहप्रतिषेध-
प्रहाविषयत्वम्, अविरोधात् प्रत्यक्षेण दुर्ग्रहत्वाच्च । न चानवस्था,
भावस्य स्वाभावाभावत्वे बाधकाभावात् । भावस्य तथात्वे
ाकमाह बाधकं विनेत्यादि । अभावावतिठिः-अभावावतिठिः

पृथक्प्रतीतिः । अभावत्वञ्च न भावभिन्नत्वं प्रथमं दुर्ग्रहत्वात्, कि-
न्त्वयमभावो न भाव इति प्रतीतिसाम्प्रतिकं पदार्थान्तरम्, तच्चानु-
पस्थितं निर्विकल्पकोपस्थितं वा प्रकारः, अभिन्नवच्चासमवेत-
त्वान्न जातिः । अन्यथेति । अनतिप्रसक्तैराधिकरणैस्तद्भ्रमैर्वा
अभावव्यवहारोपपत्तेरिति भावः । लाघवाद्वाधिताभावत्वविशि-
ष्टप्रत्ययबलाच्चातिरिक्तैकाभावसिद्धिस्तुल्यैव । एतन्नाभावत्वं सप्र-
तियोगिकत्वं तच्चाननुमतानामप्यावश्यकानां प्रतियोगिनां क-
ल्प्यते इत्यपास्तम् । संयोगादिसाधारण्याच्च ॥

(गा०)साध्याभावत्वं साध्यविरोधित्वमात्रामत्यत्र मूले साध्यविरो-
धित्वं यदि साध्यासामानाधिकरण्यं तदा साध्यसामानाधिकरण्य-
दोषादानवैयर्थ्यमिति तद्व्याचष्टे साध्योति । साध्यासामानाधिकरण-
त्वं साध्यानधिकरणवृत्तित्वं न तु साध्याधिकरणावृत्तिवमतो न सा-
ध्याभावपदोपादानवैयर्थ्यम् । अधिकरणभेदेन संयोगाद्यभावभेदमते-
इदं लक्षणम्, अता न संयोगी द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तः । साध्या-
सामानाधिकरण्यपदं प्रतियोगिव्ययधिकरण्यविशेषाद्यधिकरणात्म्यपि क-
ञ्चित् । तत्र, साध्याभावप्रतियोगित्वेन साध्योपादानस्य शिरोवेष्टनेन
नासिकारूपशतुल्यत्वात् । मूलस्थमात्रपदेन भावव्यावृत्तैकाभावत्वं
निवेदयत्यच्छेदः ।

अभावाभावस्य अभावप्रतियोगिकस्य भावत्वेपि भावतयाऽभावत्वञ्च
रहेपि अभावत्वनिवेशाभ्युपगमेनाभावाभाव इत्यादिकल्पान्तराभिधा-
नस्य सिद्धान्तत्वस्यमानिरासायाह दीर्घधर्तौ एकदेशीति। ननु घटाभावो-
नास्तीत्यादिप्रतीत्या घटाभावाभावत्वविशिष्टधर्मो लिङ्गते तस्यातिरि-
क्तत्वं च सैव विरुणद्धि तस्या एव घटादिरूपभावे स्वाभावाभावत्वकप-
स्वभावप्रतिबोधात्वाकमाहित्वादित्याशङ्कते न चेत्तिसंबन्धान्तरत्वा-
त्-अभावत्वान्यसम्बन्धत्वात् । स च सम्बन्धः स्वरूपवृत्तिरिक्तोऽभि-
तिरिक्तो घट्युभयधेव न धृतिरिति भावः । बाधादित्यस्य भाव इत्या-
दि । अविरोधादित । अभावाभावस्यातीरुक्तत्ववादिनापि प्रतियोगि-
साहचानस्याभावप्रतिबन्धकत्वापगमादिति भावः । प्रत्यक्षेणेति ।
तद्द्रव्यप्रतिबन्धकप्रवृत्तिव्यवस्था ज्ञानघटितत्वं. कश्चुरयोऽप्यत्वादि

भावः । अत्रवस्वा-प्रतिरिक्तानामभावानामप्यतिरिक्ताभावकल्पना-
 ममनस्ताभावकल्पनागौरवम् । बाधकाभावादिति । भावस्वैवाभाव-
 कल्पनयोगादिति भावः ।

मूले भावस्वनैवेति । घटाभावो नास्तीति प्रतीतेर्घटादिरूपभाव-
 विषयकत्वेनैवेत्यर्थः । किमधिकेन-घटाद्यतिरिक्तविषयकत्वेन, यथा-
 तिरिक्तस्थापि तेजोऽभावादेरिदन्त्वादिशिशुस्य न प्रतियोगिप्रह्ला-
 दक्षप्रह्लावं किन्त्वभावत्वावच्छिन्नस्यैव तथा घटत्वादिविशिष्टस्य
 प्रतिशोग्यनिरूप्यत्वेपि घटादेरभावत्वेन प्रतियोगिनिरूप्यत्वे बाधक-
 विरहादिति भावः । अभावाभावप्रतीतेः प्रमात्वाभिधानस्य भावेऽमा-
 धप्रतियोगिकत्वबोधकतादशप्रतीत्यप्रमात्वप्रसंजनसूत्रकर्ता स्फुटी-
 करोति क्षीयितौ भावस्येति । भावस्वाभावप्रतियोगिकत्वेपि घटाभा-
 वो नास्तीत्यादिप्रतीतेरभावादिवैशिष्ट्यांशे प्रमात्वसंभवाद्भावरूप-
 प्रतियोगिधर्मितावच्छेदकतापन्नाभावत्वांशे तत्र प्रमात्वानुपपत्तिला-
 भाय ध्यात्तुऽभावेति । अभावत्वं भाववैधर्म्यं तच्च भावेन संभवती-
 ति तद्विशिष्टत्वाच्चकनञ्जुल्लेखिन्या घटाभावो नास्तीत्यादिप्रतीतेस्तेन
 रूपेण घटाद्यवगाहित्वे तदंशे प्रमात्वे व्याह्रन्येतेति मूलाभिप्रायः । अभा-
 वत्वं यदि भावभिन्नत्वं तदा भावे तदप्रसक्त्या भावेप्यभावत्वस्वीकार-
 इत्यर्थकान्धयेतिमूलानुत्थितिरतोऽभावत्वस्य तद्व्यवस्थं व्यवस्था-
 पयति अभावत्वं चेति । प्रथमं-भावत्वादिप्रकारकज्ञानानुपपत्ति-
 दशायाम् । अभावो न भाव इति । एतावता तस्य भावभिन्नत्वरूपता
 निसकृता तथासत्वभावो न भाव इत्यनयोः समानार्थकतया विषय-
 भेदाधीनद्विधामिलापानुपपत्तेः ।

ननु तथाप्यभावत्वस्य निर्विकल्पकाऽवेद्यतायाः सिद्धान्तसिद्ध-
 त्वादिशेषणज्ञानविरहेण प्रथमं तत्प्रकारकप्रत्यक्षानुपपत्तिरित्यतं
 ब्राह्मं तच्छेति । अनुपस्थितमिति । विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानहेतुता-
 या विशेषणभेदेन भिन्नतया भावत्ववैशिष्ट्यबुद्धौ उक्तज्ञानहेतुत्वा-
 कल्पनादित्यभिप्रायः । ननु केवलप्रमेयत्वादिना अभावत्वादिप्रकार-
 कोपनीतमानदशयां स्वरूपतोऽभावत्वप्रकारतानैयत्यवधारणाय स्वरू-
 पतत्त्वप्रकारकबुद्धौ लौकिकान्धत्वं कार्यतावच्छेदककोटिनि-
 वेद्यैव स्वरूपतत्त्वविषयकज्ञानत्वेन हेतुता कल्प्यते लाघवात्, तेषाम्
 हेतोः तास्तीत्यदि लौकिकप्रत्यक्षपूर्वकालेषु स्वरूपतत्त्वविषयकज्ञान-

मयेक्षितमित्याद्येनाह निर्विकल्पकोपस्थितमिति । तत्र च भावत
स्य निर्विकल्पकत्वे घटत्वप्रवाहो भावभ्रमस्वरूपभावात्प्रवृत्ते एव । तस्य
पदार्थान्तरत्ववादिनां तु निर्विकल्पकत्वे घटत्वमिष्टमेवेति भावः । न
न्वेवमभावत्वस्य नित्यत्वे सत्यनेकव्यक्तिवृत्तितया जातित्वापत्तिरि
त्यत आह अभाववद्वेति ।

इदं तु बोध्यम् । अभावत्वमनुयोगिताख्यः प्रतियोगिकरूपित
सम्बन्धविशेषः, स च प्रतियोग्यादिभेदभिन्न एवेत्यनुगमकधर्मान्तरप्र
कारेणैव तस्य नास्तीति बुद्धौ प्रकारता ससम्बन्धिकतया च तस्य प्र
तियोग्युपपत्तेरैव भानं निर्विकल्पकत्वे घटा चानुगमकधर्मस्यैव । प्रप
ञ्चितं च धर्माधिकमधस्तात् ।

अधिकरणस्याभावरूपत्वे अभावाधिकरणत्वानुपपत्तेरतस्तत्त्वमै
वेति । अभावव्यवहारोपपत्तेरिति । भावेऽभावाभावत्वस्वीकारे भा
वाभावत्वस्यापि तत्र सम्भवाविति भावः । प्रतिषन्दिमात्रस्यानुत्प
त्तया युक्तिं दर्शयति लाघवाविति । अनन्तधर्मिण्यभावत्वकल्पनापे
क्षया एकत्र तत्कल्पन इत्यादिः । घटत्वाद्यभावाभावस्यातिरिक्तत्वे
ईदं प्रायुक्त्यसम्भवाद्भावाभाव इति प्रतीतेर्दुरपह्वतया अभावत्वं
भावव्यावृत्तमेवेति दर्शितयुक्तावेव निर्भरं दर्शयति अबाधितेति ।
प्रमत्तमेत्यर्थः । एतेन-कल्पधर्मिणां बहुत्वस्य धर्मकल्पनायामबाध
कत्वेऽभावाभावात्प्रसिद्धप्रसङ्गेन । संबन्धादिसाधारण्यत्वेत्यस्य सप्रति
योगिकत्वस्येत्यादिः । तथा च सप्रतियोगिकत्वस्य नास्तीति-प्रतीति
विषयत्वे घटसंयोगादिमस्यपि घटो नास्तीति प्रतीतिः स्यादिति
भावः ।

अथ सिद्धान्तानुसारिणः । अभावत्वं भावाभावसाधारणमेव ना
स्तीति प्रत्ययनियामकम् । यदि भावो नाभाव इति प्रत्ययः प्रामाणिका
त्वेन साधस्यावृत्तमप्यभावत्वं तादृशप्रत्ययविद्यामकतया स्वीक्रियताम्,
न तु तदेष नास्तीति प्रत्ययनिबन्धकं तथासत्यकृताभावकल्पनया
गौरवात् भावाभावसाधारणैकधर्मस्यैव लाघवेन नास्तीति प्रत्ययनि
बन्धकतया कल्पनाश्रित्यात् ।

यत्तु-अनन्तघटादीनां घटाद्यभावाभावत्वकल्पने गौरवाद्भावा
व्यतिरिक्तैकधर्मस्यैव तत्कल्पनमुचितमिति । तत्रेदं प्रतिभाति-घटा
कल्पनात्पूर्वकं भावाभावमिति ननु प्रतीतिविशेषात्, स च कल्पना

अभिव्यक्तिर्योगितातो न्नास्तिरिच्यते । सा चाननेष्वेतेषु क्लृप्तैर्ष ।
 प्रथमत्र घटाभावप्रतियोगी अत्र घटाभावाभाव इति प्रतीत्योरधि-
 आपत्तिः, प्रतियोगितानुयोगित स्वरूपविभिन्नधर्मावगृहणेनैव त-
 त्पात् । “अभावविरहात्मकत्वं वस्तुनः प्रतियोगिते”ति प्रवादवि-
 श्वायं पन्थाः । घटादेः संयोगादिसम्बन्धस्यैव संयोगादिसम्ब-
 वच्छिन्नस्वाभावाभावत्वविशिष्टनिर्हापतत्वं स्वीक्रियते न तु से-
 ष्यादेरतो न कपालादी संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नघटाभावो ना-
 त्यादिप्रत्ययप्रसङ्ग इत्यलं पल्लवेन ॥

(चि०) अथ साध्यहेत्वोर्विरोधे पक्षे साध्यस-
 हेत्वसिद्धिः, हेतुसत्त्वे साध्याभावसिद्धौ बाधः ।
 च प्रमाणान्तरेण साध्याभावासिद्धौ बाधो न हेतुत्वे-
 ण वाच्यम् । विशेषणवैयर्थ्यादिति चेन्न ।

हेतोः पक्षे साध्याभावसाध्यानुपस्थापनेऽपि प्रथ-
 पस्थितविरोधस्यैव उपजीव्यत्वेन दोषत्वात् ।

ननु साध्यभावसम्बन्धो व्याभिचार एव दोषो
 तु तन्नियतत्वमपि, गौरवात् असाधकत्वे व्यर्थत्वा-
 । न च साध्यासहचरितस्य साध्याभावसहचरित-
 साध्यागमकत्वभ्रमरूपायामशक्तौ विशेषोऽस्ति, येना-
 क्तविशेषोन्नायकतया न व्यर्थविशेषणता । न चानै-
 न्तिकसामान्यलक्षणे विपक्षगामित्वं न विशेषणम्
 साधारणव्याप्तेः, साधारणन्तु सपक्षवृत्तित्वस-
 तमिति वाच्यम् । विपक्षगामित्वस्यैव साधारणत्वसा-
 धकस्य व्यर्थत्वात् । न च विरुद्धं व्यावर्त्यम्, विपक्ष-
 मित्वेनाग्रेव तदन्तर्भावात् ।

अथानैकान्तिके विपक्षसम्बन्धेनैव दूषकत्वापीज-
 न्यतावत्प्रत्ययप्रसङ्गो, न च तद्व्यवस्थेः पीजम्

हेत्वाभासाधिक्यापत्तेरिति चेत् । अस्तु तावदेव
तथापि साधारणे विरुद्धप्रवेशो वज्रलेप एव ।

अन्ये तु विरुद्धलक्षणे न व्यर्थत्वं साधारण-
व्यवच्छेद्यत्वात्, नाप्यसाधकतानुमितौ एतस्या-
पि व्याप्यत्वात्, नीलधूमादौ च व्याप्तिरस्मि-
न्नेति न स्वार्थानुमाने दोषः, परस्य तु व्यर्थत्वमपि
कम्, न च विरुद्धत्वादित्यत्र शब्दाधिक्यमिति ।

तन्न । अर्थो हि लिङ्गम्, न च व्यभिचारारकारवि-
शेषणावच्छेदेनापि व्याप्तिर्गौरवादिति बध्यते । न च
र्थानुगत्या व्यर्थत्वेऽपि विरुद्धत्वादित्यत्र उद्भावनाश-
क्यत्वम्, आवश्यकतद्विवेचने तदुद्भावनस्य शक्यत्वा-
दिति हेतुद्वयोपन्यासे चाधिकं प्रथमेन द्वितीयस्य कृ-
तकर्त्तव्यताया दुष्टिबीजत्वात् । न च नीलधूमादित्यादौ
विशिष्टकर्त्तव्यमन्येन केनापि कृतम् । धूमवत्त्वादित्य-
नेन कृतमिति चेन्न । तथानुपन्यासात्, अन्यथा नीला-
नन्वयापत्तेः ।

अपरे तु साध्यानवगतसहचारः साध्याभावस-
हचारी विरुद्धः । अन्यथा पृथिव्यां मेघत्वेनेतरभेदात्
मानं न विरुद्धं स्यात् साध्याभावाव्याप्यत्वात् । न च
तत्साधारणम्, सपक्षासत्त्वात् । न च साध्यसहचारी
ज्ञानदशायां साधारणातिव्याप्तिः, तदा तस्यापि वि-
रुद्धत्वादिति प्राहुः ।

तन्न । विपक्षगामित्वमात्रं दूषकमित्युक्तत्वात्
अत एव व्यभिचारितो व्यतिरेकप्रत्येकान्तिक एव । नानि-
त्याध्याभावसाधकत्वं तत्प्रमाणकत्वं वा, साध्याभावस-

नन्वुद्धिं विना तदज्ञानात् । नापि साध्यवदन्यत्वा-
प्यत्वम्, व्याप्यत्वविवेचने व्यर्थविशेषणत्वात् ।
पि स्वव्यापकाभावप्रतियोगिसाध्यकत्वम्, साध्या-
वस्य हेतुव्यापकत्वप्रतीतौ हेतुसाध्याभावसम्बन्ध-
नस्यावश्यकत्वात् ॥

(दी०) गमकत्वभ्रमेति । व्यभिचारिण्यव्यभिचारमात्रे
रुद्धे च समानाधिकरण्यांशेऽपि भ्रम इति । अशक्तौ विशेष
। दूषकतायां तुल्यत्वेऽपि निग्रहस्थानत्वेन विशेषाद्भेदो-
पासः । अत एवानैकान्तिकसामान्यलक्षणे साधारणलक्षणे
विरोधवारकं विशेषणम् छलजात्योर्निग्रहस्थानविशेषनिरनु-
श्यानुयोगविशेषत्ववदेतस्यानैकान्तिकविशेषसाधारणविशेषत्वे-
यदोषो वेति पुनराकरानुसारी वन्थाः ।

नापीत्यादि । व्यापकत्वं व्याप्यव्यापकसामानाधिकरण्यघ-
ं न वा ? आद्ये साध्याभावस्येति । द्वितीये तु नाभासत्वम-
पिधात् ॥

गा०)साधारणविरुद्धयोर्गमकत्वभ्रमरूपाशक्तौ न कश्चिद्विशेष इति
। अतः क्वचिद्व्यभिचारिणीत्यादिना । अव्यभिचारमात्र इति भ्रम
प्रमेणान्वयः । मात्रपदेन साध्यसामानाधिकरण्यभ्रमव्यवच्छेदः ।
गानाधिकरण्यांशेपि इत्यपिना अव्यभिचारसमुच्चयः । नन्वेवमप्य-
तिविरोधिरूपमुभयोरपि साध्याभावसामानाधिकरण्यमेकमेवे-
साधारणविरुद्धयोः पृथक्परिगणनमसङ्गतमित्यत आह दूषकता-
मेति । अनुमित्यनुपधानप्रयाजकरूपभेदविरहपीत्यर्थः । निग्रह-
नत्वेन विशेषादिति । निग्रहविशेषप्रयोजकत्वेनैकान्तिकविहि-
तादित्यर्थः । भेदोपन्यासः—विरुद्धस्य स्वातन्त्र्येण परिगणनम् ।
एव-उक्तयुक्त्या विरुद्धस्यानैकान्तिकविशेषविहिभूतत्वादिव ।
विरुद्धस्यानैकान्तिकलक्षणाक्रान्तत्वेपि स्वातन्त्र्येण ताद्विभजनं स-
त्वात् छलजात्योरिति । छलजात्याः पदार्थविभाजकविग्रहप्रमाण-

त्वान्प्रत्यक्षेऽपि यथा परार्थेषु स्वल्पकमिदं जनमवितर्कं तथैव विद्यते
 स्यात्काम्पित्तकविशेषविशेषतया अनेकान्तिकत्वरूपहेत्वाभासविशेष
 जकरूपाक्रान्तत्वेऽपि हेत्वाभासेषु स्वतन्त्रविभजनमधिरुद्धमित्यर्थः ।
 मूले विरुद्धलक्षण इति । विरुद्धपक्षेतरमेवानुमान इत्यर्थः ।
 स्वार्थत्वं च नियमांशस्य स्वार्थत्वम् ।

हेतुमन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वरूपायाः साध्याभासनिष्ठहेतुव्याप
 कताया हेतुसाध्याभावसामानाधिकरण्याघटिततया तदघटितविते
 धज्ञाने साधारण्यमानस्यावश्यकत्वामिधानं मूलकृतो न सङ्गच्छ
 इति तत्त्वज्ञमनाय वितर्कयति व्यापकत्वमिति । अधिरोधिर्व्यापि
 ति । प्राज्ञाभावाद्यनवगाहने दञ्जानस्य व्याप्तिज्ञानाद्यप्रतिबन्ध
 त्वादित्यर्थः ।

इति विरुद्धपूर्वपक्षग्रन्थः ॥

(चि०) उच्यते । साध्यव्यापकाभावप्रतियोगि
 त्वं विरुद्धत्वम् । न च प्रतियोगिनोरनन्वये भासमान
 च तदभावयोर्व्याप्तिग्रहः, भिन्नग्राहकसामग्रीकत्वात्
 अन्वया व्यतिरेकिविलयापत्तेः ।

यद्यपि वृत्तिमतः साध्यवदवृत्तित्वं साध्यवदवृत्ति
 त्वानधिकरणत्वं साध्यासमानाधिकरणधर्मत्वं सा
 ध्यवदवृत्तित्वानधिकरणधर्मत्वं वा तद्वत्त्वं । न च व्य
 तिरेक्यतिव्याप्तिः । तत्र साध्याप्रसिद्ध्या तथाज्ञाना
 रहात् । असाधारणे च सङ्कर एव, अनेनापि रूपेण त
 दोषत्वात् । न च साध्यवदवृत्तित्वे सति वृत्तिमत्त्वज्ञान
 साध्याभाववद्गामित्वज्ञानमावश्यकं तेन विना सा
 ध्यवदवृत्तित्वाज्ञानादिति वाच्यम् । उपजीव्यत्वेन
 साध्याभावः, उपजीव्यत्वेऽपि साध्यवृत्ति न वर्तते इति च

बन्धोद्वयमिति चेत् । असहचारज्ञानस्य विरोधि-
व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकारत्वात्, व्याभिचाराज्ञानवि-
शेषत्वेन व्याभिचारज्ञानवत् ।

(दी०) साध्यत्वादि । हेत्वभावस्य साध्यवन्निष्ठाभावाप्रति-
त्त्वज्ञानं वस्तुतस्तत्प्रतियोगिकाभावस्य हेतोः साध्यसामा-
धिकरण्यग्रहं विरुणद्धीत्याभिप्रायेणैदम् ।

यदि च तदभावाभावत्वेनासामानाधिकरण्यग्रहेऽपि तत्त्वेन
ानाधिकरण्यग्रहो न विरुध्यत इति भाव्यते तदाह यद्वेत्या-
वृत्तिमत इति धर्मेति च पक्षधर्मत्वाविरोधित्वप्रदर्शकं न
शेषकम्, दूषकतायामनुपयोगादव्याप्तिकरत्वाच्च । वृत्तिवि-
वृचनाय वा तत्, तेन समवायेन हेतुतायां धूमे नाव्याप्तिः । आ-
ः साध्यवद्वृत्तित्वतदधिकरणत्वाभावौ चरमयोश्च साध्यव-
तत्त्वाधिकरणभेदावर्थाविति भेदः । ज्ञानातिप्रसक्तिं निरस्यति
वत्यादिना । तमेत्यादि । साध्याभाववद्वापित्वज्ञानं विना वृत्ति-
विशिष्टसाध्यवद्वृत्तित्वज्ञानापठ्यवसानादित्यर्थः । अस-
रेति । सहचारः सामानाधिकरण्यम् । व्याभिचारेति । व्याभिचा-
ज्ञायते यस्मात्तद्व्याभिचाराज्ञानमव्यभिचारज्ञानम् । तदयमर्थः-
प्रतिचरितसामानाधिकरण्यरूपाया व्याप्तेरव्यभिचाराज्ञाना-
धिग्रहविषयतया यथा व्याभिचारो हेत्वाभासस्तथा सामाना-
ध्याज्ञानविरोधिग्रहविषयतया विरोधोऽपीति ।

(गा०) ननु हेतौ साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वज्ञानस्य
सिद्धान्तौ प्राद्याभावाद्यनवसाहित्या प्रतिबन्धकत्वं न संभवती-
त्यर्थं हेतुनिष्ठतादृशप्रतियोगित्वस्य विरोधरूपतया सिद्धाभ्यु-
पगमिष्यत आह हेत्वभावस्येति । तत्प्रतियोगिकेति । हेत्वभावप्र-
तिकेत्यर्थः । हेत्वभावाभावत्वेन भासमान एव सामानाधिकर-
ण्यत्वात् हेत्वभावविषयतया साध्यसामानाधिकरण्यभास-
न

तियोगित्वमवगाहत् इति तत्र तादृशप्रतियोगित्वमवगाहत्वात्कता
प्रहप्रतिबध्यता न तु हेतुतावच्छेदकरूपेण सासमाने साध्यसामाना
धिकरण्यग्रह इत्यरुचेरनुपदं वक्ष्यमाणतया अभिप्रायेणेति ।

यदि चेत्यनन्तरं हत्वभावे साध्यव्यापकताग्रहदशायामिति पू
र्णायम् । तदभावेति । हत्वभावस्यर्थः । असामानाधिकरण्यग्रहेपीति
सासमानाधिकरण्यग्रहासंभवेपि साध्यव्यापकत्वं साध्यासमानाधिक
रणस्वभावकत्वरूपं यदि विवक्ष्यते तदा पूरणं विनैव असामानाधि
करण्यग्रहेपि इत्यस्यासामानाधिकरण्यग्रहदशायामिति यथाश्रुतार्थ
कतयैव च संगतबोध्या । तस्वेन-हेतुतावच्छेदकरूपेण, अवृत्तिहे
तोर्विरुद्धत्वस्यावृत्तितया विरोधरूपतायाश्चेष्टवावृत्तिसमत इति धर्म
ति च व्यर्थमित्यत आह वृत्तीति । पक्षधर्मत्वाविरोधित्वप्रदर्शकमि
ति । एतद्दर्शने च स्वकृपासिद्धिवैलक्षण्यस्य विरोधे लाभायेति
ध्येयम् । विशेषकं-विरोधशरीरप्रविष्टार्थकं, दूषकतायां-प्रतिव
न्धकतायाम् । अनुपयोगित्वात्-तदर्थविषयताया अनुपयोगि
त्वात्, अव्यक्तिकरत्वात्-अवृत्तिविरुद्धासंग्रहप्रयोजकरत्वात् । वृ
त्तिविशेषेति । येन सम्बन्धेन विरुद्धत्वमभिमतं तत्संबन्धावच्छिन्न
साध्यवृत्तिसिद्धिनिवेशलाभायेत्यर्थः । तन्निवेदनप्रयोजनमाह तेनेति ।
लक्षणचतुष्टयस्य भेदं स्फुटयति आद्ययोरिति । अभवत्किञ्चि । अ
त्यन्ताभावाकियर्थः । पृथिवी इतरग्रेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वादित्यादौ
व्यतिरेकिणि साध्यवृत्तित्वसंवाद्धस्ववतिव्याप्तिर्न संभवतीत्याशये
आह कान्तिप्रसक्तमिति । हेतुमति साध्यवत्त्वाग्रहेण तत्र साध्य
वदवृत्तिसंभवसंभवमिति भावः । असाधारणे शब्दो नित्यः । अर्थ
त्वादित्यादौ वस्तवतिव्याप्तिशकं लक्ष्यतः स्वीकृत्य निराकृत्ये मूले
असाधारणे चति । संकर एवेति । विरोधस्य दोषान्तरसामानाधि
करण्यमिष्टमेवेत्यर्थः । अनेन-विरुद्धत्वेन, तस्य-असाधारणहतीः
दोषत्वात्-दुष्टत्वे कतिविरहात् । साध्यभाववृत्तित्वकार्त्तविकरव
साध्यवदवृत्तित्वात्कार्त्तविकरव न संभवति कार्त्तविकरवकार्त्तव
णव्यतिरेकात्कार्त्तविकरवदिति तेन विनैवति मूलसंसर्गिति इति तदर्थ
या व्याख्यामुपदेशो दीयितौ तेनेवापीति । वृत्तिमत्त्वेति । वृत्तिमत्त्वं
विसिद्धसाध्यवदवृत्तित्वरूपहेतुत्वमवदिति साध्यभाववत्त्वमित्यानुमि
तिसामान्याः कालोपहितवर्तनवर्तव्येति । तद्यथा साध्यवत्त्वात् ।

लोपधाबन्धियमानुरोधत् तज्ज्ञानस्यावश्यकत्वमिति भावः ।

मूले उपजीव्यत्वेन भिन्नत्वादिति । व्यभिचारज्ञानोपजीव्यत्वेन विरोधस्यापि पृथग्दोषताया आवश्यकत्वादित्यर्थः । न स्वतो दूषकमितीति । अपाधिरेव न हेत्वाभास इति शेषः । व्याप्तिप्रहप्रतिबन्धकत्वादित्यस्व स्वतोपीत्यादिः । व्यभिचाराज्ञानविरोधित्वेनेति मूलस्य व्यभिचारज्ञानाभावविरुद्धत्वेनेत्यर्थो न संभवति-तावता व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकत्वालाभादित्यन्यथा तद्याचष्ट दीधितौ व्यभिचारेतीति । व्याप्तेरव्यभिचारसामानाधिकरण्यघटितत्वमभिधाय तत्तद्गमानविरोधिनो ज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतां स्फुटीकुर्वन् तद्विषयस्य हेत्वाभासताया निष्प्रत्यूहत्वं दर्शयति तदयमर्थ इत्यादिना ।

(चि०) ननु विरुद्धस्य स्वार्थानुमानदोषत्वेऽपि परार्थानुमानेऽपार्थकत्वम् अयोग्यताज्ञानेन निश्चिन्तानन्वयादिति चेन्न । अयोग्यताज्ञानस्य विरुद्धत्वज्ञानोपजीव्यत्वेन तस्यैव दोषत्वात् बाधेऽप्येवम् । स चायं विधिसाधने त्रिविधः—साक्षात्साध्याभावव्याप्यत्वात् साध्यव्यापकाभावव्याप्यत्वात् साध्यव्यापकविरुद्धोपलम्भात् । यथा धूमवानयं योग्यधूमवत्तया धनुपलभ्यमानत्वात् निरग््निकत्वात् जलाशयत्वात् । न च सर्वत्र साध्यव्यापकविरुद्धोपलम्भ इति न त्रैविध्यम् । एतदज्ञानेऽपि साध्याभावतद्व्यापकाभावव्याप्यत्वेनापि ज्ञातस्य दोषत्वात् । न च धूमवानयं तदभाववत्त्वादिति त्रयाधिकम्, स्वसमानाधिकरणात्पन्ताभावाप्रतियोगित्वं हि व्यापकत्वम्, तन्त्राभेदेऽपि धूमवानयं धूमाभाववत्त्वोपलभ्यमानत्वात् तद्वत्तयानुपलभ्यमानत्वादित्यनैकान्तिकमेव ।

निषेधसाधनेऽपि त्रिविधः—प्रतियोग्युपलम्भात् साध्यव्यापकाभावोपलम्भात् साध्यव्यापकविरुद्धो-

पलम्भात् । यथा निराग्निकोऽयमाग्निश्चात् धूमाभावश्च
न्यत्वात् धूमवत्त्वात् ।

(दी०) स चायं विरुद्धो हेतुः । साध्याभावेति । तदभाव-
त्वं तद्गुणग्रहविरोधभावत्वम्, तेन साध्यवदन्यत्वव्यप्यत्वोपसं-
ग्रहः । एवमुत्तरत्रापि । साध्यव्यापकेति । अत्र व्याप्यपदं स्वरूप-
रम् । साध्येत्यादि । साध्यव्यापकसामानाधिकरण्यग्रहविरोधिरू-
पवत्त्वादित्यर्थः । तेन साध्यव्यापकवदवृत्तित्वाद्युपसंग्रहः । सर्वत्र
लोपलम्भपदं स्वरूपसिद्धिमात्रफलकम् । साध्याभावेति । व्या-
प्यपदव्यत्यासेन साध्याभावव्यापकाभावत्वेन चेत्यर्थः । स्वत-
मानेति । तथाच साध्याभावसाध्यव्यापकाभावयोर्निरुक्तसाध्य-
व्यापकाभावत्वेनानुगमात्साधिक्यमित्यर्थः ।

प्रतियोग्युपलम्भात्-स्वरूपतः साध्यवत्त्वग्रहविरोधित्वात्,
तेन निर्वहिकान्यत्वादिसंग्रहः । साध्यव्यापकेति । अत्र व्यापकत्वं
भेदाभेदसाधारणं तेन साध्याभावव्याप्यत्वसंग्रहः । धूपवत्त्वा-
दिति । धूमाभावस्य बह्व्यभावव्यापकत्वग्रहदशायामस्य मध्यमे-
ऽन्तर्भावो, बह्व्यभावव्यापकवह्निसामान्या भावाभावव्याप्यत्वग्रहो
च चरमे ।

(भा०) विरोधस्यैव निरुक्तत्वात् स चायमित्यस्य तत्परामर्श-
कताम्लमं निराकरोति स चायमिति ।

साध्याभावव्याप्यत्वज्ञानवत् साध्यवत्त्वेदव्याप्यत्वज्ञानस्यापि
विरोधितया तदनभिधाने न्यूनतां परिजिहीर्षुः साध्याभावपदं सा-
ध्यतद्गुण्यन्तान्योन्याभावपरतया व्याचष्टे तदभावत्वमिति । साध्या-
भावव्याप्यव्याप्यत्वादिवारणायाम्भावपदं विरोधिताविरोधमुक्तम् ।
उत्तरत्रापि-साध्यव्यापकाभावेत्यत्रापि । अन्यथा साध्यव्यापकवत्त्वं
त्वासंग्रहादिति भावः । व्यापकाभावव्याप्यत्वव्यापकविरुद्धत्वो-
भेदाद्वितीये व्याप्यपदपदार्थाविवक्षामाह व्याप्यपदमिति । विरुद्ध-
त्वस्य तदभावव्याप्यतद्गुण्युभयपरत्वात् साध्यव्यापकेति ।

सामानाधिकरण्याविरोधित्वं तद्ग्रहप्रतिबन्धकधीविषयत्वं न तु तदधिकरणावृत्तित्वं तदभावत्वादेरपि तत्सामानाधिकरणावृत्तित्वस्य व्यापकवदवृत्तीत्यादिना व्यापकभावव्याप्यत्वपरिग्रहः । इदं च तदभावव्याप्यत्वग्रहस्य तत्समानाधिकरण्यग्रहविरोधितामंगी कृत्य विरुद्धत्वाद्ग्रह एव विरोधी न तु तदुपलम्भग्रह इत्याशयेनोपलम्भपदानामवक्षितार्थकतामाह सर्वत्रेति । सर्वत्र-व्यापकविरुद्धोपलम्भादित्यत्राप्रमप्रतियोग्युपलम्भादित्यादौ चेत्यर्थः ।

साध्याभावतद्यापकाभावव्याप्यत्वेनत्यत्र मूले व्याप्यपदायाविक्षायां साध्याभावव्याप्यत्वालाभः, तादृशक्षायां च साध्यव्यापकाभावत्वालाभः अविषक्षिततद्याप्यत्वलाभश्चेत्यतो व्याचष्टे साध्याभावेतीति । ज्ञातस्य दोषत्वादाते मूलं ज्ञातस्य विरोधित्वादित्यर्थकं, तथाच सामानाधिकरण्यग्रहविरोधिरूपाणां परिगणनीयतया न तदुपादानविरोध इति भावः । स्वव्यापकतायाः स्वसाधारण्य एव कथं साध्याभावत्वस्य कथितान्तर्भाव इत्यांकांक्षायामाह दीधितौ तथा चेति ।

प्रतियोग्युपलम्भप्रदं साध्यभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकतद्ग्रहदत्तवदत्यन्ताभावत्वादिसेंप्राहकतया व्याचष्टे प्रतियोग्युपलम्भादिति । स्वरूपत इति । विरोधिताविशेषसूचकं साध्यव्यापकाभावत्वधारणाय । विरोधित्वात्-विरोधिज्ञानप्रकारतावच्छेदकधर्मवत्वात् । निर्वहिकान्यत्वादीति । निरग्निकान्यत्वत्वादीत्यर्थः । साध्यव्यापकविरुद्धोपलम्भादित्यनेन साध्याभावव्याप्यत्वोपग्रहायाह साध्यव्यापकेत्यत्रेति । धूमवत्त्वादीति । तृतीयोदाहरणस्य साध्यव्यापकाभावतया मध्यमप्यन्तर्भावः सम्भवतीति दशाविशेषे व्यापकविरुद्धान्तर्भावं दर्शयति धूमाभावस्येत्यादिना । दशायामित्यनन्तरमेवकारः पृथग्मध्यमे-साध्यव्यापकाभावत्वज्ञानविषयतया दुष्टे, ग्रहे-ग्रहदशायां, चरमे-साध्यव्यापकविरुद्धत्वज्ञानविषयतया दुष्टे ।

(चि०) सर्वत्रायं विशेषणद्वारापि । यथा कृष्णागुरुप्रभववह्निमानयं कटुकसुरभिपाण्डुरधूमवत्त्वात् । अथ च बाधाभयासिद्धस्वरूपासिद्धसाधारणसंकीर्णः कथितः ॥

इति विरुद्धविज्ञानमणिः ॥

(दी०) इदं पुनरिहावशेषम् । कश्चित्कुर्यापि किं स्वरूपतो ज्ञातान्येव सामानाधिकरण्यग्रहविरोधीनि असामानाधिकरण्यव्याप्यत्वेन वा ? नाद्यः—व्यापकाभावव्याप्यत्वादेस्तदसम्भवात् । न द्वितीयः—साध्याभावव्याप्यत्वयोः स्वरूपेणैव ज्ञातपोस्तथात्वात् । तथात्वेऽपि तत्त्वमविरुद्धमिति चेत्, हन्तैवमसामानाधिकरण्यस्य सामानाधिकरणावृत्तितत्त्वदर्शनाश्च तथात्वादाधिक्यम् । न च एतानि धर्मिभविभाजकान्येव, सर्वेषामेव साध्याभावव्याप्यत्वेनैकविधत्वादिति ।

विरोधोन्नायकप्रकारत्रैविध्येन धर्मिमणोऽपि त्रैविध्याभिधानमिति वदन्ति । अयश्चेत्यादि । बाधस्वरूपासिद्ध्यन्यतरसङ्करस्तु आवश्यकोऽन्यसङ्करस्तु काचित्को ज्ञानासङ्कराच्च पार्थक्यम् ।

इति विरुद्धदीधितिः ॥

(गा०) स्वरूपतो ज्ञातान्येवेति एवकारो मध्ये योज्यः, तथाच ब्रह्माभावव्याप्यत्वादिना अज्ञातान्यपि विरोधीनितीत्यर्थः । असामानाधिकरण्यव्याप्यत्वेनेति, सावधारणमतो न वक्ष्यमाणदुषणासङ्गतिः । व्यापकाभावव्याप्यत्वादेरित्यादिना व्यापकत्ववृत्तित्वपरिग्रहः । स्वरूपेणैव ज्ञातयोरिति । तदभावव्याप्यत्वेनाज्ञातयोरपीत्यर्थः । साध्याभावः साध्यसमानाधिकरण इत्यनाहार्यज्ञानानुत्पत्त्या धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन तत्सामानाधिकरण्यप्रकारकानाहार्यबुद्धौ तद्भावत्वादिपर्याप्तविषयतासम्बन्धेन ज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । यथाकर्थाच्छास्त्रोच्छेदपाणामेषां विभाग इत्याशङ्कते तथात्वेपीति । अरूपतो विरुद्धत्वेपीत्यर्थः । नरवे-विरुद्धत्वम्, अविरुद्ध-अक्षतम् । असामानाधिकरण्यत्वेति । अस्य स्वरूपत एव सामानाधिकरण्यवीविरोधित्वादिति भावः । ज्ञानाधिकरणेति । अयमर्थः

सास्नात्वादित्यादौ सास्नात्वादीनामित्यर्थः । तेषामप्यश्वत्वाद्य-
सामानाधिकरण्यव्याप्यत्वेन विरोधित्वादिति भावः ।

स चार्यामित्यादिग्रन्थो न सामानाधिकरण्यव्याप्यत्वेन विरोधि-
रूपपरिगणनपरः, किन्तु विरुद्धहेतुप्रभेदपरिगणनपर एव, एवं च
साध्यानामीनाधिकार्यरूपवतां धर्मिणां साध्याभावव्याप्यत्वादिनै-
वोपग्रहान्नाधिक्यमिति शङ्कां निरस्यति न चैतानीति । सर्वथा-साध्य-
प्रापकाभावादीनाम् । साध्याभावव्याप्यत्वेनेति । तथा च तेषां पृथ-
गुपादानानुपपत्तिरिति भावः । इदमुपलक्षणम् । एतदज्ञानेपीत्यादि-
मूलविरोधोपि द्रष्टव्यः ।

विभागं सङ्गमयतां कर्षाच्चिन्मतमाह विरोधोन्नायकेति । एवं च
साध्याभावव्याप्यत्वादिना ज्ञानस्य यत् दूषकत्वमभिहितं तदपि
विरोधिज्ञानद्वारा न तु साक्षादिति न विरोध इति ध्येयम् । विरो-
धानुपापकहेतूनामानन्त्याच्चविध्यानुपपत्तिस्तदवस्थैवेत्यश्वरससू-
त्राय वदन्तीति ।

मूले सर्वभ्यां विशेषणद्वारापीति । उक्तानिखिलप्रकारो विरुद्धः
विशेषणनिबन्धनोपीत्यर्थः । अत्र विशेषणनिबन्धनत्वस्य विरोधरूप-
विशेषणे संक्रमो बोध्यः । कृष्णगुणिवति । अत्र विशेष्यधूमत्वावच्छि-
न्नस्य साध्यसामानाधिकरणत्वात् कटुत्वादिविशेष्यैव विरुद्धत्वा-
दिति भावः । अत्र प्रत्येकविशेषणावच्छिन्नस्यैव विरुद्धता बोध्या ।
बाधस्वरूपासिद्ध्यन्तरसङ्करस्यावश्यकतया काचित्कताभिधानं न
सङ्गच्छत इत्याशङ्क्य तत्तदुभयानुगमकेतररूपावच्छिन्नसङ्करस्य का-
श्चित्कत्वं । वधाक्षतमित्याह दीधितौ बाधेत्यादिना । ननु विरोध-
स्थले दोषान्तरस्यावच्छिन्नत्वे किमस्य दोषताभ्युपगमेनेत्यत आह
ज्ञानासङ्कराच्छेति । दोषान्तराज्ञानदशायां विरोधज्ञानेनाप्यनुमिति-
प्रतिबन्धावस्य दोषान्तरत्वमावश्यकमिति भावः ॥

इति गदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिविरचित्वायां
शादाधर्या विरुद्धप्रकरणम् ।

श्रीगणेशायनमः ।

अथानुमानगादाध्यायी

सत्प्रतिपक्षप्रकरणम् ।

(चि०) सत्प्रतिपक्षत्वं न समानबलबोधितसाध्यविपर्ययलिङ्गत्वम्, परस्परप्रतिबन्धेनोभयोरबोधकत्वात् । बलञ्च न सपक्षसत्त्वादि, व्यतिरक्तिण्यभावात्, नापि समानव्याप्तिपक्षधर्मतावत्त्वम्, विरोधेनैकत्र तद्गुणनियमात् । नापि व्याप्तिपक्षधर्मतया ज्ञातत्वम्, विरोधिष्व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टज्ञानयोरन्यतरभ्रमत्वनियमेन नित्यत्वव्याप्तश्रावणत्वादिवैशिष्ट्याप्रसिद्ध्याऽऽरोपयितुमशक्यत्वात् । न च साध्यव्याप्यस्य पक्षधर्मता, पक्षधर्मस्य वा साध्यव्याप्यतारोप्येति वाच्यम् एकत्र तदुभयाभावात् विशिष्टस्याप्रसिद्ध्या तद्वैशिष्ट्यस्यारोपासम्भवात् । नाप्यनिर्द्धारितविशेषेण बोधितसाध्यविपर्ययकत्वम्, उभयोरबोधकत्वात् । विशेषञ्च न व्याप्तिभङ्गाभङ्गरूपः एकत्र तद्गुणनियमात् ।

(दी०) एकत्र तदुभय इति । व्याप्ये पक्षधर्मतायाः पक्षधर्मे च व्याप्यत्वस्यारोपः प्रसक्तमव्यापकोऽतो विशिष्टस्यारोपो वाच्यः, स चैकधर्मिणि विरोधिष्व्याप्यद्वयविरहाद्विशिष्टस्याप्रसिद्ध्या न सम्भवतीत्यर्थः । विरुद्धादौ साधने स्वव्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिरप्रामिद्धैश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । एकत्र भङ्गेति । तथा चान्यतरत्वेन तदवधारणमस्तीति भावः ।

(गा०) समानबलत्वादिमूलस्य प्रकृतसाध्यानुमापकबलशा-
 लेत्वे सति प्रकृतसाध्याभाषानुमापकबलशालिहेत्वन्तरकत्वमित्यर्थः ।
 प्रत्रानुमापकत्वमनुमितिफलोपहितत्वमनुमितिस्वरूपयोग्यत्वं वा ।
 प्राद्ये दूषणमाह परस्परेति । उभयोः-व्याप्तिसहितपक्षधर्मयोः । अर्धो-
 हत्वादित्यस्य सत्प्रतिपक्षतादशायामित्यादिः । द्वितीयपक्षे एतदोवा-
 तवकाशात् बलपदार्थं वितर्क्य दूषयति-बलं चेति । बलपदार्थभे-
 यर्थः । सपक्षसत्त्वादीति । आदिना पक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वयोः परिग्रहः
 यतिरेकीणीति । अभावात्-सपक्षाप्रसिद्ध्या तत्सत्त्वासम्भवात् ।
 एतदुपलक्षणम् । सर्वत्रैव सत्प्रतिपक्ष एकहेतौ पक्षसत्त्वविपक्षासत्त्व-
 योरेकतराभावापि द्रष्टव्यः । समानेति सम्पातायातम् । बलपदार्थस्य
 समानत्वाद्यटितत्वात् । विरोधेनेति । विरुद्धसाध्यतद्भावव्याप्ययो-
 रेकत्रासत्त्वनियमनेत्यर्थः । तद्भङ्गेति । व्याप्तिसपक्षधर्मतयोरेकतराभावा-
 त्यर्थः । व्याप्तिसपक्षधर्मतया-व्याप्तिसहितपक्षधर्मतया, ज्ञातत्वं-ज्ञा-
 यमानत्वं, व्याप्तिसिद्धिष्टस्ववैशिष्ट्यज्ञानविषयकत्वमित्यर्थः । तेन
 नित्यत्वव्याप्यध्रावणत्वादिवैशिष्ट्याप्रसिद्धे'त्याद्यप्रिमूलसङ्गतिः ।
 नित्यत्वव्याप्येति । शब्दो नित्यः कृतकत्वादित्यादौ ध्रावणत्वादिरू-
 पप्रतिहेतौऽनुमात्मकव्याप्यवत्ताज्ञानस्यारोप्याप्रसिद्ध्यासम्भवेन स-
 मानबलत्वासम्भवादित्यर्थः ।

यत्राव्याप्यः प्रतिहेतुः तत्र पक्षधर्मे ध्रावणत्वे अन्यत्र प्रसिद्धाभा-
 व्याप्तेरारोप एव बलम्, यत्रापक्षधर्मः प्रतिहेतुः तत्र साध्यव्याप्ये
 पक्षधर्मस्वारोप एव बलमिति शङ्कायां विशिष्टाप्रसिद्ध्या व्याप्तिसिद्धि-
 ष्टपक्षधर्मस्वारोपासम्भवाभिधानमसङ्गतमित्यत आशयं पूरयति वी-
 धितौ व्याप्य इत्यादिना । व्याप्ये-व्याप्तिसिद्धिष्टे, पक्षधर्म-पक्षधर्मता-
 वैशिष्ट्ये, प्रत्येकं-व्याप्तिसिद्धिष्टस्वविषयकपक्षधर्मताज्ञानत्वादिना, अन्वा-
 पकः-सकलसत्प्रतिपक्षासंप्राहकः, अव्याप्यादिप्रतिपक्षस्य व्याप्यादि-
 विशिष्ट्याप्रसिद्धेरिति भावः । विशिष्टारोपः-व्याप्तिसिद्धिष्टपक्षधर्म-
 तायाः स्वस्मिन्प्रहः, वाच्यः-बलपदेन विवक्षणीयः । एकधर्मिणीत्यादि-
 कमेकत्रेत्यादिमूलशाब्दविवरणम् । विशिष्टस्येति । यादृशसाध्यं पक्षे
 बाधितं तादृशव्याप्तिसिद्धिष्टप्रकृतपक्षद्वयित्वस्याप्रसिद्ध्या न सम्भ-
 वतीति, तथाच नित्यत्वादिव्याप्तिसिद्धिष्टध्रावणत्वाद्यप्रसिद्ध्या यथाज्ञा-
 तिसिद्धिष्टत्वे तु धर्मिकपक्षधर्मताप्रहोऽन्वयिन्त्वात् नित्यत्वादिव्याप्य-

सिधिशिष्टशब्दवृत्तिस्वाद्यप्रसिद्ध्या भावणत्वाद्वा तद्गोप्यप्रसिद्ध इति भावणत्वाद्ः समानबलत्वात्सम्भवेन कृतकत्वादेस्सत्प्रतिपक्ष तानुपपत्तिरिति भावः ।

व्याप्तिपक्षधर्मतोभयज्ञानविषयताया बलत्वे नैव दोष इत्यतो दोषान्तरं स्वयमाह विरुद्धादाविति । आदिना साधारणपरिग्रहः । साध्याभाववदवृत्तिस्वरूपाया व्याप्तेरन्यत्रप्रसिद्धाया विरुद्धादावप्यारोप सम्भवात् । स्वव्यापकेत्यादि । अप्रसिद्धश्चेति । तज्ज्ञानघटितसमानबलत्वासम्भवे इति शेषः । व्याप्तिप्रकारेण पक्षे स्वप्रकारकज्ञानविषयवक्षणे सामान्याद्वा पक्षे समवायादिरूपहेतुनावच्छेकसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धिर्न क्षतिमावहतीति साऽप्रसिद्धिर्नोक्ता व्याप्तिघटकानां तादृशपदार्थानां स्रष्टशः प्रसिद्धानां परस्परोपश्लेषावगाहिज्ञानस्य बलतया विषयवक्षणेन तद्दोषोद्धारसम्भवेऽपि अन्वयव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानयोरननुगमेनेकोपादानेऽन्यत्राव्याप्तिर्दुर्धरैवेति भावः । साध्यवत्ताज्ञानविरोधधनुमिति समर्थत्वेनानुगमे तु सिद्धान्त एव पर्यवसानम् ॥

व्याप्तिभङ्गाभङ्ग इति मूलं व्याप्तिपक्षधर्मताप्रामिति विषयत्वतज्ज्ञानविषयत्वान्यतररूप इत्यर्थकम्, एकतरविषयकव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानसम्भवनियमेऽपि तद्वनवधारणेनानिर्धारितविशेषत्वसम्भवादेकत्र तज्ज्ञाननियमादिति दूषणमसङ्गतमित्यत आह तथा चेति । तादृशमङ्गनिधमे श्लेषार्थः । तद्वधारणं-भङ्गावधारणम् । अनयोरेकतरं वाच्यं विरुद्धार्थप्रतिपादकत्वादित्यनुमानात्सत्प्रतिपक्षतादश्यामप्यस्तीत्यर्थः । यद्यपि अनयोरेकतरमित्यादेः एकत्र पक्षे साध्यतदभावव्याप्यतया हेतुद्वयज्ञानान्यतररङ्गमः एकत्र मिथो विरुद्धद्वयसाधकद्वयान्यतरत्वादित्यर्थो न साधु-सञ्ज्ञेतुपरामर्शेऽप्यन्यतरत्वहेतुसत्त्वेन भ्रमत्वस्याभावेन व्यभिचारात् । न चैकपक्षकहेतुप्रतिहेतुपरामर्शाभ्यन्तरत्वं पक्षीकृत्य विरोधिसाधकद्वयवृत्तिस्त्वेन भ्रमवृत्तिस्त्वमेवानुमेयं तादृशाभ्यन्तरत्वाभ्ये एकत्र भ्रमत्वसत्त्वेनैव तत्र भ्रमवृत्तिस्त्वमेवानुमेयं व्यभिचारप्रसक्तिरिति वाच्यम् । तथासाप्यपि घटादिविषयकसमूहालम्बनरूपो यत्र परामर्शास्तत्र घटाद्यंशे भ्रमत्वमादायार्थान्तरधारणाय तत्सञ्ज्ञेतौ तत्साध्यव्याप्तिपक्षधर्मताभ्यन्तरभ्रमस्य निवेशनीयतया तत्सञ्ज्ञेतुद्वयान्तरसञ्ज्ञेतौ तत्साध्यव्याप्तिपक्षधर्मताप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धेः । तत्सञ्ज्ञेतुद्वयान्यतरांशे तत्साध्यव्याप्तिपक्षधर्मता-

न्यतरङ्गमवृत्तित्वसाधने च विरुद्धार्थसाधकान्यहेतुकपरामर्शद्वया-
न्यतरत्वे व्यभिचारः साध्यप्रसिद्धिमात्रेणैव कृतकृत्यता च । तथापि
तत्तत्साध्यतदभावव्याप्यवच्छिन्नपक्षधर्मतानिरूपितहेतुविषयताद्वया-
न्यतरत्वं पक्षीकृत्य भ्रमत्वालयतविषयतावृत्तित्वमेकधार्मिकविरुद्धा-
नुमितिजनकतावच्छेदकविषयताद्वयवृत्तित्वेन साधनीयम् । भ्रमत्वं
चानुगतं कथञ्चिन्नवचनीयम् ॥

इति सत्प्रतिपक्षपूर्वपक्षग्रन्थः ॥

(चि०) उच्यते । साध्यविरोध्युपस्थापनसमर्थ-
समानबलोपस्थित्या प्रतिरुद्धकार्यलिङ्गत्वं तत्त्वम् । ब-
लञ्च व्याप्तिपक्षधर्मते । विरोधिबोधकान्यगमकतौष-
धिकरूपसम्पत्तिमत्तया ज्ञायमानेन प्रतिरुद्धकार्यत्वं
वा तत्त्वम् ।

(दी०) सत्प्रतिपक्षितव्यवहारो हि सत्यसति वा साध-
ने नापराभूयमाणे नाप्यविद्यमानविरोधिपरामर्शे, अतएव सन्
प्रतिपक्षो विरोधिव्याप्यादिमत्तया परामृश्यमाणो हेतुः विरो-
धिपरामर्शो वा यस्य परामृश्यमाणस्य हेतोरसौ सत्प्रतिपक्ष इति
विग्रहमपि वर्णयन्ति, अतस्तदनुसारेणैव व्यवहारौपयिकं लक्षण-
माह साध्येति । बाधाश्रयासिद्धिनिर्णयवारणाय समर्थान्तम् । न
चासौ न व्याप्तिपक्षधर्मतात्वकबलोपस्थितिरिति वाच्यम् । व्या-
प्तिपक्षधर्मताविरहस्य साध्यत्वे पक्षतावच्छेदकत्वे वा तत्सम्भ-
वात् । पक्षः साध्याभावव्याप्यवान् साध्यं पक्षवृत्तित्वाभावव्याप्य-
वदिति पक्षस्य, व्यापकभेदेन अन्वयव्यतिरेकभेदेन च व्या-
प्तेश्च भिन्नत्वादेकोपादानेऽन्यसंग्रहेण बलस्याविवक्षितत्वाच्च ।
साध्यधीविरोध्यनुमितिजनकज्ञानविषयत्वेन तदुपादाय तदुप-
स्थित्यभिधानञ्च विरोधेष्टनेन नासिकास्पर्शमनुधावति । साध्यस्य
साध्यसिद्धेर्विरोधिन्वाः पक्षो न साध्यवानित्याद्युपस्थितेः, सा-

ध्यविरोधी साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविषयो बाधः साध्य-
भावादिस्तदुपस्थितेर्वा जननयोग्यया समानया बलीपस्थित्य
तथाविधव्याप्त्यादिबुद्ध्या प्रतिरुद्धं कार्यं यस्य तादृशल्लिङ्गत्व-
मित्यर्थः । विरोधिव्याप्त्यादिविषयत्वलक्षणयोग्यताज्ञानिन्या
अप्युपस्थितेरप्रामाण्यग्रहे सत्प्रतिपक्षत्वासम्पादकत्वात् कार्यप्र-
प्रतिरोधानुधावनम् । समानत्वश्चागृहीताप्रामाण्यकसाध्यसिद्धयौप-
यिकपरामर्शकालीनत्वम् । असति गृहीताप्रामाण्यके वा परामर्श-
सत्प्रतिपक्षितत्वव्यवहारविरहात् ।

(गा०) उच्यते इत्यादि ग्रन्थस्य दोषनिर्वचनपरत्वं न सम्भव-
ति साध्यविरोधुपस्थानेत्यादेर्ज्ञानस्य ग्राह्यभावाद्यनवगाहितया
ऽनुमित्यप्रतिबन्धकतया तस्य हेत्वाभासत्वात्संभवादिति सत्प्रतिप-
क्षनिर्वचनपरतया व्याख्यातुकामो व्यवहारविषयमवधारयति स-
त्प्रतिपक्षितेति । सत्यसति वेति । समीचीने ऽसमीचीने वेत्यर्थः ।
तथाच सङ्केताबुक्तलक्षणस्यातिप्रसंगो दशाविशेषे न दूषणावह इति
भावः । अपरामृश्यमाण इति । प्रकृतसाध्यसिद्धौपयिकस्वविषयक-
परामर्शदशानवच्छिन्न इत्यर्थः । एतेन साध्यसिद्धौपयिकपरामर्श-
कालीनत्वरूपसमानत्वनिवेशसार्थक्यं दर्शितम् । असति गृहीताप्र-
ामाण्यके च परामर्शे सत्प्रतिपक्षव्यवहारविरहादित्यग्रिमग्रन्थश्चास-
त्सात्यस्य दृष्टान्तविधया प्रदर्शनेन गृहीताप्रामाण्यकत्वांशमात्रव्या-
बुत्तिप्रदर्शनपर इति न पौनरुक्त्यम् । अविद्यमाने विरोधिपरामर्शे
इति । विरोध्यनुमितियोग्यपरामर्शदशानवच्छिन्न इत्यर्थः । एतेन ब-
लीपस्थितिप्रतिरुद्धकार्यकत्वांशनिवेशप्रयोजनं दर्शितम् । अतएवेति ।
प्रकृतपरामर्शस्य विरोधपरामर्शस्य चासत्त्वदशार्थं सत्प्रतिपक्षव्यव-
हारविरहाद्बैत्यर्थः । अतीतानागतप्रतिहेतुपरामर्शदशाग्रामपि सत्प्र-
तिपक्षत्वात्प्रतिपक्षपदस्य हेतुपरतापक्षं परित्यज्य परामर्शपरतामाह
विरोधिपरामर्शेति । परामृश्यमाणस्येति । यद्यप्यन्वपदार्थे परामृश्य-
माणत्वं न शब्दतो लभ्यते तथापि प्रतिपक्षपदस्यैव फलोन्मुखस्वका-
र्षप्रतिरोधकपरतया परामृश्यमाणस्वकार्यानुमितिविरोधिविरामर्श-
परत्वात् फलितार्थविरामर्शमिदम् । तदनुसारेण दशाग्रामव्यवहारविर-

सारेण । बाधाभ्यासिद्धिधारणायेति । तद्वशात्प्रतिव्याप्तिधारणाद्ये-
त्यर्थः । तयोरपि साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वाविति भावः । न चा-
भ्यासिद्ध्यादिनिर्णयस्थानुमितिप्रतिबन्धकत्वेपि तस्य परामर्शोनापि
समं विरोधात्परामर्शकाले तत्सम्बन्धानं दुर्घटमिति बाध्यम् । लौ-
किकसन्निकर्षादेशे तत्सम्भवात् । आभ्यासिद्धिपदं साध्याप्रसिद्धे-
रप्युपलक्षणम् । बलपदेनैव तद्वारणात् समर्थान्तवैयर्थ्यमित्याशङ्कां
निराकरोति न चासावित्यादिना । असौ—बाधादिनिर्णयः । व्या-
प्तीति । धूमो वह्निव्याप्तिविशिष्टपर्वतवृत्तित्वाभाबवान् पर्वताद्य-
वृत्तित्वात् तादृशाभाववान्धूमो गुणवान् द्रव्यत्वादित्यद्वा धू-
मादेश्वह्निव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मानिश्चयरूपबाधाभ्यासिद्धिनिर्ण-
यस्य व्याप्तिपक्षधर्मतात्मकश्लोपस्थितित्वसम्भवाविति भावः ।
ननु बलपदं प्रकृतसाध्याभावव्याप्तिविशिष्टप्रकृतपक्षधर्मतापरमिति
नायं दोषः प्रकृते वह्निव्याप्तिविशिष्टपर्वतवृत्तित्वव्याप्तिविशिष्टधूम-
वृत्तितया एव बलत्वादित्यत आह पक्ष इति । इतीत्यस्य प्रतिरोध-
कज्ञानविषयस्येति शेषः । पक्षस्य व्याप्तेश्च भिन्नत्वादित्यर्थः । प्रथ-
मे प्रकृतपक्षस्य द्वितीये प्रकृतसाध्यस्य पक्षतया पक्षभेदः । व्याप्तैर्भे-
दकद्वयमाह व्यापकेत्यादि । व्यापकभेदेनेति । व्यापकयोः साध्याभा-
वपक्षवृत्तित्वाभावयोर्भेदेनेत्यर्थः । अन्वयव्यतिरेकभेदेनेति । एक-
साध्यगमकव्याप्तिरप्यन्वयव्यतिरेकरूपनिरूपकभेदेनेत्यर्थः । अविध-
क्षितत्वात्—विधिक्षितुमशक्यत्वात् । नन्वनुगतरूपेण सकलव्याप्तिप-
क्षधर्मतानिवेशे नायं दोष इत्यत आह साध्येति । शिरोवेष्टनेनेति ।
तादृशानुमितिजनकज्ञानत्वेन प्रतिरोधकज्ञानस्यैव निवेशात्तद्विषय-
कत्वेन पुनस्तन्निवेशोऽनुचित इत्यर्थः । तथाच विरोध्युपस्थापनस-
मर्थत्वेनैवोपस्थितिनिवेशो युक्त इति भावः । उपस्थितोर्वरोधित्वं प्र-
तिबन्धकत्वं तच्च न साध्यनिरूपितमिति साध्यपदस्तदनुमितिपरतया
व्याचष्टे साध्येत्यादि । ह्याद्युपस्थितेरित्यादिना साध्यं पक्षावृत्तीत्या-
दि उपस्थितिपरिग्रहः । उपस्थापनेत्यत्र चात्पर्योपस्थितौ विरोध्य-
स्तस्य स्तोत्रं नञ्जेत्यादौ नमने स्तोकरूपेवाभेदान्वयः प्रयोजनोप-
पत्त्यः, एतद्वस्वरसेन साध्यपदस्य मुच्यवाधेपरत्वानुरोधेन च कस्यान्त-
रमाह साध्यविरोधीति । तद्वत्साक्षानप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वस्यैव
विषयविरोधिप्रवृत्त्यात्साध्यवत्साक्षानविषय इति विवरणस्तस्मिन् ।

साध्याभाववत्पक्षादिरित्यादिना पक्षावृत्तिर्वादिषांशुसाध्यादिपरिग्रहः। एतच्च फलितकथनम्। तदुपस्थितेरिति। तादृशपक्षात्कर्मतया उपस्थितिक्रियायामन्वयो, युक्त एवेति भावः।

अथैवं पक्षे साध्यवति साध्याभाववत्पक्षादेरप्रसिद्धया सत्प्रतिपक्षितसङ्घेतावध्यांसिरिति चेन्न। यद्रूपावच्छिन्ने धार्मिणि यद्रूपावच्छिन्नवत्साहानं पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नवत्साहानप्रतिबन्धकं तद्रूपावच्छिन्ने पक्षे तद्रूपावच्छिन्नसाध्यकानुमितिजननयोग्योपस्थितिप्रतिरुद्धकार्यकत्वाविवक्षणात्। यत्र बाधो दोषस्तत्रैव सत्प्रतिपक्षो दोषः प्रतिहेतुपरामर्शसंघलनदशायां तत्रैव हेतौ सत्प्रतिपक्षव्यवहारो यथार्थ इत्याशयेनैवेतत्कल्पानुसरणम्। तथाच साध्यवत्पक्षकहेतोरलक्ष्यतया न तत्राध्यांसिरित्याहुः।

वस्तुतस्साध्यवत्साहानप्रतिबन्धकज्ञानत्वेनोपस्थितार्लक्षणे निवेशनीया तादृशज्ञानविषयविषयत्वेन तन्निवेशनस्य शिरोवेष्टनेत्यादिन्यायेन हेयत्वात्। साध्यादिपक्षकसाध्यतावच्छेदकाद्यभावव्याप्यवत्तापरामर्शवारणाय विशिष्टसाध्यादिप्रहाविरोधित्वेनाप्युपस्थितिर्विशेष्या। जननयोग्ययेति। जननं पर्ययः योग्यत्वं च समर्थपदार्थः बले समानत्वं न विवक्षणीयं तस्याविवक्षितत्वाद्दपि तु उपस्थितावेवेति स्फुटीकर्तुं समानवेत्यसमासालिखनम्। तथाविधव्याप्तिबुध्या-साध्याभावादिभ्यासिबुद्ध्या। एतदपि वस्तुकथनम्। तथा प्रतिरुद्धत्वं च तत्प्रयुक्तानुत्पादप्रतियोगित्वम्। वह्निय्याप्याभावादिसाध्यकस्थले बह्व्याद्वत्पक्षविषयकानुमितिजननयोग्यथा बह्व्यादिव्याप्यवत्पक्षोपस्थित्या बाधनिश्चयरूपया कार्यप्रतिरोधदशायामतिव्याप्तिवारणाय साध्यवत्साहानप्रतिबन्धकत्वं प्रथमोपस्थितिविशेषणम्, बह्वादिभ्याप्यवत्पक्षोपस्थितेरपि साध्यवत्साहानप्रतिबन्धिकां वह्निय्याप्यादिमत्पक्षविषयकसमूहालम्बनरूपवन्ह्यादिमत्पक्षविषयकानुमितिं प्रति स्वरूपयाग्यतया यथाश्रुते उक्तातिव्याप्तेर्दुर्वारतया साध्यवत्साहानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयत्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणताभ्यन्तर्पथेन समर्थान्तेन विवक्षणीयम्। न च साध्यवत्साहानप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूता साध्याभावादिप्रकारता तद्विधेयतैव प्रतिहेतुपरामर्शजन्यतावच्छेदिकेति तज्जन्यताया न प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतावच्छिन्नत्वमित्युक्तविषयाभ्यामलम्बवत्।

ति वाच्यम् । प्रकारताविशेषस्यैव विधेयतात्वात्, अन्यथा तु यद्व-
च्छन्नविशेष्यकयद्वच्छन्नप्रकारकत्वं प्रतिबन्धकतावच्छेदकं तद्व-
च्छन्नपक्षकतद्वच्छन्नविधेयकत्वावच्छिन्नकार्यतानिकापितकारण-
वमेव निवेद्यम् ।

ननु तादृशोपस्थितिकालीनज्ञानविषयत्वमेव सत्यम् किं तत्प्र-
तेरुद्धकार्यकत्वनिवेशेनेत्यत आह विरोधीत्यादि । अप्रामाण्यग्रहवि-
शेषाया व्याप्त्याद्युपस्थितेन विरोध्यनुमितिजननयोग्यत्वं तदग्रह-
वेशिष्टवैनेव परामर्शस्यानुमितियोग्यत्वादिति न तादृशोपस्थिति-
यादायातिव्याप्तिप्रसक्तिरित्याशङ्कं निराकरोति विरोधिष्याप्त्यादि-
विषयत्वलक्षणयोग्यताशालिन्या इति । जनकतावच्छेदकतापर्या-
त्यधिकरणत्वरूपयोग्यता नात्र विवक्षिता, किन्तु जनकतावच्छेदक-
कोटिप्रविष्टविषयतारूपैवेति भावः । अथवा अप्रामाण्यग्रहाभावो नानु-
मितिजनकतावच्छेदकोऽपि तु स्वातन्त्र्येण जनक एवेत्यभिप्रायेणै-
तत् । कार्यप्रतिरोधानुधावनमिति । तथाचाप्रामाण्यग्रहाभावविशि-
ष्टविरोधिपरामर्शस्यैवानुमितिप्रतिबन्धकतयागृहीताप्रामाण्यकविरो-
धिपरामर्शस्य कार्याप्रतिरोधकत्वाज्ज्ञेयस्थलेऽतप्रसङ्गः । यद्यपि अ-
प्रामाण्यज्ञानास्कन्दितपरामर्शस्यागृहीताप्रामाण्यबाधादिरूपत्वे तद्वि-
रुद्धकार्यकत्वमपि दुर्वारमिति यथाश्रुतेऽतिव्याप्तिरस्त्येव, तथापि
विरोध्यनुमितिजनकतावच्छेदकरूपस्य कार्यप्रतिरोधप्रयोजकताव-
च्छेदकताविषयक्षणेनातिव्याप्तिर्वारणाया । न च यत्र विरोधिपराम-
र्शान्तरक्षणे तद्विषयकाप्रामाण्यग्रहो जायते तत्र पूर्वक्षणेऽप्रामा-
ण्यग्रहाभावविशिष्टतज्ज्ञानरूपप्रतिबन्धकसत्त्वेन तत्क्षणे कार्यानु-
त्पादात्तक्षणे सत्प्रतिपक्षत्वं दुर्वारमिति वाच्यम् । यत्कालीनोपस्थि-
त्याग्रिमक्षणे यस्य कार्यानुत्पादस्स तदा सत्प्रतिपक्ष इति विवक्षया
अतिप्रसङ्गवारजात् ।

उपाध्यायरीत्या समानपदं सार्थकयितुं तदर्थमाह समानत्वं
चेति । अगृहीताप्रामाण्यकेति । स्वविषयकाप्रामाण्यग्रहाभाववि-
शिष्टेत्यर्थः ।

अथागृहीताप्रामाण्यकत्वशरीरे अन्वयव्याप्त्येव व्यतिरेकव्या-
प्येवो च यदप्रामाण्यं तद्ग्रहाभावविशिष्टत्वं निवेद्यं तद्व्याप्येवोऽ-
प्रामाण्यग्रहसत्त्वे तद्व्याप्यवगाहिपरामर्शस्य सत्प्रतिपक्षत्वप्रयोजक-

त्वात्, तथा चाम्बयव्यतिरेकव्याप्योरेकतरविषयकपरामर्शवशात्प्रा-
प्त्यव्याप्यशोऽप्रामाण्यग्रहसत्त्वे सत्प्रतिपक्षता न स्यात् । न च स्व-
यंग्वानुमितिविरोधिग्रहत्वेनाप्रामाण्यग्रहद्वयमनुगम्य तद्भाषाविद्भि-
ष्टत्वं निवेशनीयम् । विरोधित्वं च समानावशेष्यकत्वानवाच्छिष्यं प्रा-
ह्यम् । तेन विरोधिपरामर्शव्यावृत्तिरिति वाच्यम् । एवं सति तादृ-
शव्याप्तिद्वयविषयकसमूहालम्बनपरामर्शो एकतरांशोऽप्रामाण्यग्रहस-
त्त्वे सत्प्रतिपक्षत्वानुपपत्तेरिति चेन्न ।

स्वीयवत्किञ्चिद्विषयताप्रयोज्यानुमितिप्रतिबन्धकज्ञानसामान्याभा-
वस्य निवेशनीयत्वात् । विरोधित्वं च विरोधिपरामर्शव्यावृत्तं प्राह्या-
समूहालम्बनपरामर्शस्थले यादृशव्याप्यशोऽप्रामाण्यज्ञानं नास्ति-
तादृशव्याप्तिविषयताप्रयोज्यानुमितिविरोधिज्ञानसामान्याभावस्य स-
त्त्वात् सत्प्रतिपक्षतानुपपत्तिः । साध्यसिद्धौपयिकत्वं प्रकृतस-
ध्यानुमितिजननयोग्यत्वम्, बोध्यत्वं चाप्रामाण्यग्रहास्कन्दितस्यापि-
परामर्शस्याप्रामाण्यग्रहाभावस्य तत्सहकारिकत्वादिति नागृहीताप्रा-
माण्यकत्ववैयर्थ्यम् असति अविद्यमाने परामर्शे स्वविषयकपरामर्श-
स्वस्य सत्प्रतिपक्षताविरहात् । न चासति गृहीतकाप्रामाण्यके वा प्र-
कृतसाध्यानुमापकपरामर्शोऽप्रामाण्यज्ञानभावसहकृतपरामर्शरूपका-
रणविरहादनुमितिविरहो न विरोधिपरामर्शप्रयुक्त इति समानत्वा-
निवेशोपि नातिप्रसङ्गावकाश इति वाच्यम् । तत्र उभयोरेव कारण-
भाषतया विनिगमनाविरहेण कार्याभावप्रयोजकताया दुर्वारत्वात्
विरोधिपरामर्शमात्रप्रयुक्तत्वस्य प्रयोजनविरहेणानिवेशात् यत्र प्रति-
रोधको विरोधिपरामर्शो बाधनिश्चयश्च वर्तते तत्रापि सत्प्रतिपक्षत्व-
स्वेष्टत्वात् ।

(दी०) यत्तु-प्रामाण्यनिर्णयेनाधिकबलतया बाधकस्य
विरोधिपरामर्शस्य वारणाय समानेति-तदसत् व्यभिचारेण प्रा-
ण्यग्रहस्याबलत्वात्, अन्यत्रामाण्यग्रहानुकूलत्वेनैव क्वचित्तदुप-
गात् । बलपदोपसृन्दानाच्चोक्तरूपलाभाच्च तद्वैयर्थ्यम् । छिद्रप-
दोपादानाच्च स्वीयलिङ्गतापयिकपरामर्शलाभादात्पादेर्व्युदासः
विरोधिपरामर्शमतिक्रम्यकार्यकविशिष्टपरामर्शविषयत्वम् । फलि

तार्थः । अग्रहीताप्रामाण्यकत्वसंबलितयोभयतोपादाने तु बा-
धोपस्थितिसमर्थपरामर्शकालीनसाध्यसिद्धिसमर्थपरामर्शविषयत्व
वाच्यं तत्रम् ।

यदि चायं बह्विव्याप्यवान् बह्व्यभावव्याप्यवांश्चेति पराम-
र्शादयं बह्विमान् बह्व्यभावव्याप्यवांश्चेत्यनुमितिः प्रामाणिकी न
तु सत्प्रतिपक्षत्वम्, तदा कार्यप्रतिरोधोऽवश्यमुपादेयोऽजनित-
विरोधिबोधकत्वेन च विरोधिपरामर्शो विशेषणीयः । अत एवाग्नि-
मलक्षणे विरोधिबोधिकान्येति फलतो ज्ञानविशेषणम् । एकस्या-
प्रामाण्यग्रहेऽपेरणानुमितिजननात् तद्वारणाय वा तत् । प्रतिरुद्ध-
कार्यत्वञ्च प्रतिरुद्धकार्यपरामर्शविषयत्वम् ।

(गा०) मिश्रोक्तसमानपदव्यावृत्तिं दर्शयितुमुपन्वस्यति यस्विति ।
प्रामाण्यनिर्णयेन-स्वविषयकप्रामाण्यनिश्चयेन । एतच्च बाधकताप्र-
योजकाधिकबलतायां हेतुः । बाधकस्य-विरोध्यनुमापकस्य, निश्चि-
तप्रामाण्यकपरामर्शजन्यानुमितावनिश्चितप्रामाण्यकाविरोधिपरामर्शो
न प्रतिबन्धकः तद्व्याप्यवत्तान्ज्ञानधर्मिकप्रामाण्यनिश्चयस्य विरो-
धिव्याप्यवत्तान्ज्ञानप्रतिबन्धकतायामुत्तेजकत्वात् । तादृशप्रामाण्य-
निश्चये विरोधिव्याप्यवत्तान्ज्ञानधर्मिकप्रामाण्यनिश्चयबाधस्य वि-
शेषणत्वेनोभयपरामर्शे प्रामाण्यनिश्चयदशायां उभयानुमितिप्र-
तिरोधनिर्वाह इत्यभिमानः । समानेतीति । समानत्वं च विरोधि-
बोधानुपधायकत्वं विरोधिबोधव्यवहितप्राक्क्षणाविशिष्टत्वाभाव
इति यावत् । प्रतिरुद्धकार्यकत्वं च तदभावातिरिक्तसकलप्रकृतसाध्य-
कानुमितिकारणसमवधानकालावच्छिन्नतत्प्रयुक्तकार्यानुपधायकत्व-
म् । सकलकारणनिवेशानुभयपरामर्शसत्त्वे बाधेन हीनबलस्य हेतो-
र्न सत्प्रतिपक्षत्वम् । कार्यप्रतिरोधनिवेशश्च परामर्शप्रामाण्यनिश्चयेना-
धिकबलहेतावधित्व्याप्तिवारणायैति बोध्यम् । प्रतिहेतोः स्वसाध्यबा-
धेन हीनबलतादशायां प्रकृतहेतोः सत्प्रतिपक्षतावारणाय विरोधि-
परामर्शेऽपि प्रकृतहेतुपरामर्शाभावातिरिक्तसकलकारणसमवहितत्वं
निवेद्यम् । अस्तुतो मिश्रमतेऽनुमितौ न विरोधिपरामर्शाभास्य वि-
रोधित्वं किन्तु विरोध्यनुमितिज्ञानस्या एव, तथाचेतरकारणसम-

बद्धितस्य परामर्शस्य कार्याप्रतिरोधकतया प्रतिरोधकविरोधिपरामर्शमेतरकारणसमबद्धितत्वं विशेषणं देयम् ।

उभयपरामर्शे अप्रामाण्यग्रहासत्त्वं एकत्र प्रामाण्यनिश्चयेऽपि तस्यानुमितिजनकत्वासिद्ध्या विरोधिपरामर्शस्य सामग्रीविधया स्वातन्त्र्येण वा विरोधितायां न प्रतिबध्यानुमितिजनकपरामर्शाधिप्रामाण्यग्रहस्योजकत्वमित्वाशयेनाह व्यभिचारेणेति । उक्तस्थले विरोध्यानुमित्युत्पत्तौ तत्र प्रकृतसाध्यानुमापकपरामर्शाभावरूपकारणस्य व्यभिचारप्रसङ्गेनेत्यर्थः । अबलत्वात्-प्रकृतपरामर्शेऽप्रामाण्यग्रहमन्तरेण उक्तस्थलेऽनुमित्यनुपधायकत्वात्, तथाच तत्र सत्प्रतिपक्षत्वमिष्टमेवेति भावः ।

अथवा व्यभिचारेण तज्जनकज्ञाने प्रामाण्यनिश्चयं विनाऽप्यनुमित्युत्पत्त्या जनकज्ञाने प्रामाण्यग्रहस्याबलत्वात् अनुमितिसामग्यघटकत्वात्, तथाच यत्र प्रकृतपरामर्शे न प्रामाण्यग्रहः किन्तु विरोधिपरामर्श एव तत्रापि प्रकृतपरामर्शे अप्रामाण्यग्रहासत्त्वे कोटिद्वयानुमितिसामग्या अक्षतत्वात् परस्परविरोधेन नैकस्यानुमितिरिति सत्प्रतिपक्षत्वमिष्टमेवेति भावः ।

नन्वेकत्र प्रामाण्यग्रहत्वे एककोट्यनुमितेः प्रामाणिकत्वेन तस्य बलवन्त्वमावश्यकमित्यत आह अन्यत्रेति । परामर्शान्तर इत्यर्थः । तदुपयोगात्-प्रामाण्यग्रहस्यानुमित्युत्पादकत्वात् । बलपदस्वाविधक्षितार्थत्वेऽपि समानपदस्य निरुक्तार्थतात्पर्यग्राहकतया बलपदोपादानं सार्थकयति बलपदे इति । लिङ्गपदोपादानवैयर्थ्यशंकां निरस्यति लिङ्गपद इति । स्वीयलिङ्गत्वौपयिक इति । स्वनिष्ठप्रकृतसाध्यानुमापकतावच्छेदकविषयताविशेषरूपगमकतानिर्वाहकेत्यर्थः । आत्मादेरिति । अन्यथा तस्यापि धूमलिङ्गकवन्द्ध्यनुमित्यौपयिकपरामर्शकालीनवन्द्ध्यभावाद्यनुमापकपरामर्शप्रतिरुद्धवद्ध्यनुमित्यात्मकार्यकत्वसत्त्वेन धूमादेरिष सत्प्रतिपक्षितत्वापत्तिरिति भावः । न च प्रतिरुद्धकार्यकत्वं प्रतिरुद्धकार्यकपरामर्शविषयत्वं तच्च नात्मादाविति नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । आत्मादेरपि प्रतिरुद्धकार्यकत्वमूहलम्बनादिरूपधूमादिपरामर्शविषयत्वसम्भवात् । प्रतिरुद्धकार्यकत्वमित्यनेन प्रतिरुद्धकार्यकपरामर्शविषयत्वमवश्यमेव विवक्षणीयमनुमितेर्हेतुकार्यत्वाभावेन हेतोस्तत्कार्यकत्वाभावात्, तथाच तादृश-

वेषयतायां प्रकृतानुमितिजनकतावच्छेदकत्वनिवेशोमैधौपपत्तेः विरो-
धेपरामर्शो स्वनिष्ठप्रकृतानुमितिजनकतावच्छेदकविषयताकपरामर्श-
हालीनत्वनिवेशनमनुचितमित्वाशयेन तथैव निष्कृष्टार्थमाह वि-
रोधिपरामर्शेति । प्रकृतानुमितिविरोध्यनुमितियोग्यपरामर्शप्रयु-
त्ताप्रप्रक्षणावाच्छिन्नानुत्पादप्रतियोग्यनुमितिजनकतावच्छेदकीभूत-
परामर्शायावेषयताविशेषविशिष्टत्वमित्यर्थः ।

अगृहीताप्रामाण्यकपरामर्शत्वेनानुमितिजनकतामते जनकता-
वच्छेदकतापर्याप्यधिकरणधर्मवत्स्वरूपयोग्यता न गृहीताप्रामाण्य-
परामर्शस्येति कार्यप्रतिरोधनिवेशमन्तरेणैधौपपत्त्या तं परित्यजति
गृहीताप्रामाण्यकेति । बाधोपस्थितिसमर्थेति । साध्यवत्ताज्ञानप्र-
तेबन्धकत्वे सति तत्प्रतिबध्या यानुमितिस्तद्योग्येत्यर्थः । साध्यवत्ता-
प्रतिबध्त्वनिवेशात् साध्याभावव्याप्यानुमितिसमर्थपरामर्शका-
न्तेनातिप्रसङ्गः । तत्कालीनत्वं च एककालावच्छिन्नैकात्मवृत्तित्वस-
बन्धेन तद्विशिष्टत्वम्, तेन व्यधिकरणपरामर्शावादाय नातिप्रसङ्गः ।
यदि चायमिति । अनुमितिः प्रामाणिकीत्यत्र नच सत्प्रतिपक्षत्वमित्य-
च यदि चेत्यस्य सम्बन्धः । तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयानन्तरमिष-
ादशनिश्चयक्षणेपि नानुमितिर्जायते तादृशनिश्चयस्य बाधनिश्चयवत्-
धोत्पत्तिक्षणेपि कार्योत्पत्तिविरोधित्वात्, तत्रानुमितेः प्रामाणिकत्वे
ादृशानुमित्युत्पत्तिक्षणेपि सत्प्रतिपक्षतायामपि नानुपपत्तिः तदभि-
क्षणे विरोधिपरामर्शादनुमितिप्रतिरोधादित्युभयत्र विधाद्विप्रदर्श-
ार्थं तदुपादानम् । कार्यप्रतिरोधोऽवश्यमुपादेय इति । स्वातन्त्र्येण
ाकृतसाध्यसिद्ध्यौपयिकपरामर्शो स्वजन्यकार्याभावविशिष्टस्वरूपप्र-
तेहतकार्यकत्वमगृहीताप्रामाण्यकत्वेनानुमितिहेतुतामतेऽपि निवेश्य-
मेत्यर्थः । अजनितविरोधिबोधकत्वेनेति । स्वजन्यविरोध्यनुमित्यभाव-
वेशिष्टत्वेनेत्यर्थः । विशेषणीय इति । तेन तत्र विरोधिवन्निसाध्यक-
परामर्शेन बन्ध्याभावसाधकहेतौ सत्प्रतिपक्षतत्त्वमिति शेषः ।
अत एव-उक्तस्थले बन्ध्याभावसाधकहेतौः सत्प्रतिपक्षत्वव्यवहारानुरो-
धादेव । विरोधिबोधकान्येति । निरुक्तार्थकमिति भावः । यथाश्रुतश-
ब्दतो गमकतौपयिकरूपे विरोधिबोधकान्यत्वं लभ्यते न तु ज्ञायमा-
नपदोपस्थाप्यमाने, तथा विवक्षणे च यादृशव्याप्यादिमत्तया ज्ञानेन
प्रकृतसाध्यकपरामर्शान्यस्य पुरुषान्तरस्य विरोध्यनुमितिर्जायतेति ।

प्रकृतसाध्वपरामर्शसहिततादृशव्याप्तिविषयकज्ञानान्तरस्थापि सत्प्रतिपक्षत्वप्रयोजकतानुपपासिरतः फलतो ज्ञानविशेषणमिति । उक्तानुमितेरप्रामाणिकत्वेपि तदानीं सत्प्रतिपक्षनोपगमेपि चाग्रिमलक्षणे विरोधिपरामर्शं विरोधिबोधकान्यत्वस्य निरुक्तव्यावृत्तेरसंगतिः अतस्तन्मते ध्यावृत्त्यन्तरमाह एकस्येति । तद्वारणाय-अनुमित्युपधापकपरामर्शस्य सत्प्रतिपक्षितत्वप्रयोजकतावारणाय । तत् विरोधिबोधकान्यत्वम्-स्वजन्यविरोधिबोधव्यवहितप्राक्क्षणाधिशिष्टं यत्तदन्यत्वात्मकं, स्वनिष्ठतादृशक्षणवैशिष्ट्यशून्यत्वात्मकं वा । नन्वेवमपि यत्र प्रतिहेतुपरामर्श एव विद्यते न तु प्रकृतहेतुपरामर्शः अन्यत एव कुतश्चित्प्रतिबन्धकात् न तदग्रिमक्षणे विरोध्यनुमितिः तत्राग्रिमक्षणेऽतिप्रसंग एवेत्यत आह प्रतिक्रमेति । तथाच तत्र प्रकृतहेतौ विशेषणीभूतपरामर्शविषयत्वाभावाच्चातिप्रसंग इति भावः । न चैवमपि यत्र प्रकृतहेतुपरामर्शो गृहीताप्रामाण्यकः प्रतिहेतुपरामर्शश्चागृहीताप्रामाण्यको विद्यते प्रतिबन्धकान्तरवशाच्चाग्रिमक्षणे विरोध्यनुमित्यनुत्पादः तत्रातिप्रसंगो दुर्वार एव प्रकृतहेतुपरामर्शोऽगृहीताप्रामाण्यकत्वस्य तन्नियतसाध्यसिद्धियोग्यताया वा निवेशे प्रतिहेतुपरामर्शं विरोधिबोधकान्यत्वस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । एतन्निवेशालाभायैव विरोधिबोधकान्यत्वस्योपादानात् ।

धस्तुतस्तु विरोधिबोधकान्यत्वं प्रकृतहेतुपरामर्शप्रतिक्रमकार्यकरूपं प्रतिहेतुपरामर्शविशेषणं गृहीताप्रामाण्यकप्रकृतहेतुपरामर्शाच्च न प्रतिहेतुकार्यप्रतिरोध इति तादृशपरामर्शदशायां नातिप्रसङ्गः ॥

(चि०) स्थापनाया व्याप्तिपक्षधर्मत्वमुभयवादिदिसिद्धम्, वादिना तदभाषानुपन्यासात्, द्वितीयस्य तत्त्वमन्यतरासिद्धमिति प्रथमेन द्वितीयं बाधितमिति स्वार्थानुमान एवायं दोष इत्येके । तन्न । एकदा निरन्तरयोर्बोभयोर्व्याप्तिपक्षधर्मतया ज्ञातयोः प्रतिपक्षत्वात् । युगपदुपस्थितेः कारणवशेन स्वपरसाधारणत्वात् ।

(दी०) एकदेत्वादि । न च द्वितीयस्य परामर्शस्योत्पादनसमये पूर्वेषानुमितिजननात् कथं नैरन्तर्यमिति वाच्यम् । साधकमानादिवशेन क्षणमनुमित्यनुत्पादसम्भवात् । स्वपरेति । अयं भावः । न खलु सम्भवन्तः सर्व एव हेत्वाभासाः समुद्भावाः आधिक्यप्रसङ्गात्, परन्तु यथाकालमेकः, तथाच प्रतिपक्षोद्भावनेऽपि नाप्रतिषेधमात्रेण व्याप्त्याद्यभ्युपगम इति ।

(गा०) मूले एकदेत्यस्य उत्पन्नबोरिनि शेषः । अविरलक्रमेणोपपन्नयोरित्यर्थकम् निरन्तरयोर्वेति मूलमाक्षिपति न चेत्यादि । साधकमानं-साध्यनिश्चयः । विरोधिपरामर्शानन्तरमपि यदि साधकानादिवशेनानुमितिन जायेत तदा तदनुरोधेन सत्प्रतिपक्षस्य दोषता नायातीत्यतः क्षणमिति । क्षणैकमित्यर्थः ।

मूले ज्ञातयोर्ज्ञानयोः, प्रतिपक्षत्वात्-परस्परकार्यप्रतिरोधकत्वात् । युगपदिति । यौगपद्यमेककालवृत्तित्वं न तूत्पात्तिघटितं द्वितीयप्रासंग्यहत्वात्, परामर्शद्वयसंवलनस्य स्वपरसाधारणत्वेपि परार्थस्थले व्याप्तिपक्षधर्मताभंगमुपेक्ष्य सत्प्रतिपक्षोद्भावनेनाप्रतिषिद्धत्वेन कृतहेतौ व्याप्तिपक्षधर्मतयोः प्रतिषाद्यनुमतत्वग्रहान्न तयोस्तुल्यत्वमिति आक्षेपानुद्धारान्नावं पूरयति दीधिनावयं भाव इति । आधिक्यप्रसंगादिति । हेतुद्वयप्रयोग इव दोषद्वयोद्भावनेपि आधिक्यादेति भावः । यथाकाममित्यनेन तदुद्भावने विनिगमकशंका निराकृता । व्याप्त्याद्युपगमः-व्याप्त्यादेः प्रतिषाद्यनुमतत्वसिद्धिः । अप्रतिषेद्धस्याभावानुद्भावनरूपस्यान्यथासिद्धतया अनुमित्यनापेक्षकत्वादेति भावः ।

(चि०) अथ वस्तुनोऽद्यात्मकत्वेन व्याप्तिपक्षधर्मताभङ्ग एकप्रावश्यक इति स एव दोषः । न च तयोर्विरोधभङ्गेऽप्युपपत्तेर्न व्याप्त्यादिभङ्गनियम इति वाच्यम् । अविरोधेऽप्यनुमित्यविरोधात्, विरोधे तु साक्षिभङ्गनियमादिति चेन्न ।

प्रतिपक्षोद्भावनेऽपि व्याप्त्यादिभङ्गज्ञानमित्यु-

पजीव्यत्वेन व्यभिचारवदस्यापि दोषत्वात् ।

ननु साध्यतदभावशोरिव तद्व्याप्यत्वेनावधारित-
योर्विरोधादेकत्र न निश्चयः किन्तु संशयः, निश्चये वा-
न्यतरव्याप्तिसंशय इति व्याप्यत्वासिद्धिरिति चेन्न ।

उभयोरेकत्र निश्चयानन्तरमन्यतरव्याप्तिसंशय
इत्युपजीव्यत्वेनास्य भिन्नत्वात् । दूषकताधीजन्तु सम-
बलविरोधिसामग्रीप्रतिबन्धेन निर्णयाजनकत्वं, न तु
व्याप्तिपक्षधर्मताविरह एव-सङ्केतावपि सत्प्रतिपक्ष-
त्वात् । एकत्र व्याप्तिभङ्गज्ञानद्वारा वास्य दूषकत्वम् ।
अधुरादेश्च नानुमानेन प्रतिरोधः, तदुपस्थितावपि
फलदर्शनेन तस्याधिकबलत्वात् ।

(दी०) प्रतिरुद्धत्वेति । प्रतिरोधप्रयोजकविरोधिव्या-
प्त्यादीत्यर्थः । उभयोरिति । परस्पराभावव्याप्यत्वं हि हेत्वोर्वि-
रोधः, तद्वद् च तयोरेकत्र निर्णयो न विरुध्यते इति भावः ।
दूषकतेति । विरोधिपरामर्शसत्त्वे नियमेन परामर्शान्तरादनुमि-
त्यनुत्पादः तस्यानुमितिविरोधित्वं कल्पयति न तु तेन ज्ञाप्यमा-
नस्य व्याप्त्यादिविरहस्य-सङ्केतावपि तस्यानुमितिविरोधित्वादि-
त्यर्थः । व्याप्त्यादिविरहज्ञानद्वारा अस्य दूषकत्वमाह एकत्रेति ।
वाकारोऽनास्थायाम् । प्राथमिकावश्यकानुमितिप्रतिरोधेनैव तथा-
त्वात् परमुखनिरीक्षकत्वेन तद्विषयस्याभासत्वायोगाच्चेति । ननु
विरोधिपरामर्शो यदि विपरीतनिर्णयविरोधी कथं तर्हि सति
विशेषदर्शने नयनादिजन्मा पीतत्वादिभ्रम इत्यत आह चधुरा-
देश्चेति । चस्त्वर्थः ।

(गा०) सूक्तेऽप्यात्मकतयेति । साध्यतदभावशोरैकतरवद्वेऽपि
पुनर्भित्तरवद्व्यभिचारवद्वेऽपि । व्याप्तिरिति । एकत्र दोषोऽन्यतरवद्वेऽपि

वसाध्यनिरूपितस्यासिपक्षधर्मताज्ञानयोः अन्यतरभंग आसद्यक
ति स एवान्यतरत्वेनोभयत्रावधारितो विशेष्य सन्दिग्धो दोष
मास्तां किं प्रकरणसमस्य दोषतयेत्यर्थः । साध्यतद्भावयोर्यौ व्या-
प्तौ तयोरैकधर्मिण स्वस्वमनुपपन्नम् धर्मिभूतौ एकतरव्याप्यभावं तद्वा
हस्ययति यदि व्याप्यभाष विना तत्रोपपद्यत इत्यवधारितुं शक्यते
देव नोभयत्र व्याप्तसत्त्वेपि साध्यतद्भावौ यद्यविरुद्धौ स्यातां
। उभयत्र पक्षधर्मता निर्वहतीति प्रतिसन्धानेन तद्विघटनादिति सा-
मान्येपि न व्याप्यादिभंगावधारणमिति कथमज्ञायमानस्य दोषते-
याशङ्कते तयोरिति । साध्यतद्भावयोरविरोधग्रहदशायामनुमित्य-
गतिरोधात् सप्रतिपक्षता अपि तु विरोधावधारणदशायामेव, तथा
वाकान्यथासिद्धसंभावनाविरहादनुपपत्त्यवधारणं न दुर्घटमित्याह
विरोध इति ।

प्रतिरुद्धत्वस्य कार्यानुत्पादस्यादोषतया प्रतिरुद्धत्वेत्यादि यथा-
श्रुतमूलासंगतिरतो व्याचष्टे प्रतिरुद्धत्वेतीति ।

एकधर्मिणि विरुद्धयोर्मिथस्साध्यतद्भावव्याप्ययोर्व्याप्यत्वेन
ज्ञानं यदि निश्चयरूपं स्यात्तदा परस्परप्रतिबन्धेन नोत्पद्यत एवा-
तो व्याप्यशेषे पक्षधर्मतांशे संशयरूपमेव तत्, तथा च कारणभूत-
निश्चयाभावादेवानुमित्यनुत्पादो न तु सप्रतिपक्षभावात् इत्याक्षेपे
। भयोरैकत्र निश्चयानन्तरमित्यादिना विरोधिद्वयव्याप्यवस्तानिश्च-
यस्य व्याप्तिसंशयोपजीव्यत्वाभिधानं न सङ्गच्छते तादृशनिश्चयस्यै-
वानुपपादितत्वाद्दतो भावमाह परस्परेति । साध्यतद्भावव्याप्यत्वं
हे हेत्वोस्साध्यतद्भावयोरेव विरोधः न तु परस्परं तयोः परस्परं
वेरुद्धत्वेन ज्ञातयोरेव नैकदा निश्चय इति तदग्रहणे परस्परव्यापक-
विरुद्धत्वेन ग्रहेपि हेत्वोरैकत्र निश्चयः सम्भवत्येवेत्यर्थः ।

दूषकताबीजमित्यादिग्रन्थस्य दूषकत्वं निग्रहप्रयोजकत्वं
दुष्टत्वमिति यावत् इत्येतादृशार्थपर्यालोचनया विरोधि-
परामर्शानुमित्यजनकत्वं सप्रतिपक्षस्थले हेतोर्दुष्टत्वप्रबोजकं न तु
निर्णयाजनकत्वमात्रं विरोधिपरामर्शशून्यतादशायामपि कारणवि-
रुधेणानुमित्यजनकतया सखेतोर्दुष्टतापत्तेः, नापि विरोधिपराम-
र्शाप्यमानो व्याप्तिसिद्धधर्मताविरहः सृष्टेतौ तदसत्त्वे विरोधिपरा-
मर्शसंबलनदशायामपि तस्य दुष्टतानुपपत्तेः, विरोधिपरामर्शप्रबु-

कव्यातिमङ्गलान् प्रकृत्यासाधारणं वा सङ्केतुसाधारणदुष्टतत्प्रयोज-
कमित्यर्थो नित्यदाषतानभ्युपगन्तुमते न सम्भवतीति तमन्यथा व्या-
चष्टे विरोधीत्यादिना । समानबलसामान्या प्रतिबन्धेन निर्णयाजनक-
त्वमिति मूले सामग्रीपदं विरोधिपरामर्शपरं प्रतिबन्धपदं नियमपरम्
विशेषणे तृतीया निर्णयाजनकत्वमनुमित्यनुत्पाद्, तथा च विरोधि-
परामर्शनियतोऽनुमित्यनुत्पाद् इति समुदितार्थः । नियमश्च व्यापक-
त्वमिच्छाशयेना विरोधिपरामर्शसत्त्वे नियमेनानुमित्यनुत्पाद् इति
व्याख्यातम् । तस्य-विरोधिपरामर्शस्य । विरोधित्वं कल्पयतीति ।
एवं च दूषकतापदं विरोधिपरामर्शानिष्ठप्रतिबन्धकतापरं बीजपदं
कल्पकार्थकं बोध्यम् ।

मूले न तु व्याप्तिपक्षधर्मताविरह इति । अत्र दूषकताबीजमित्यस्या-
नुषङ्गेन व्याप्तिपक्षधर्मताविरहो न दूषकताबीजमिति लभ्यते, स
चासङ्गतः व्याप्तिपक्षधर्मताविरहस्य विरोधिपरामर्शानिष्ठप्रतिबन्धक-
ताकल्पकरूपदूषकताबीजत्वाप्रसक्तेः, अतो व्याप्तिपक्षधर्मताविरह
इत्यनन्तरं विरोधिपरामर्शकालीनानुमित्यनुत्पादकल्पप्रतिबन्धकता-
क इति पूरणीयमित्याशयेन व्याचष्टे न त्विति । व्याप्त्यादिविरहस्य
स्वरूपसतो दोषताप्रसक्तेः, अन्यह्याप्यमानस्य तथात्वे च विरोधि-
परामर्शानुपयोगितया तदसंवलनदशायामपि सत्प्रतिपक्षतापत्ति-
तो न त्वित्यनन्तरं तेन ह्याप्यमानस्य इति पूरणीयमित्याशयेन व्या-
चष्टे तेनेति । सङ्केतावपि-व्याप्तिपक्षधर्मताविरहशून्येपि, एतादृश-
मूलप्रतीकानन्तरं पूरयति तस्येति । विरोधिपरामर्शस्येत्यर्थः ।

सत्प्रतिपक्षत्वादिति मूलस्य व्याख्या अनुमितिविरोधित्वादिति
दूषकत्वं-विरोधिपरामर्शस्यानुमितिविरोधित्वम् । एतन्मतस्य दूष-
त्वाद्वाकारमनिर्भरसूचकतया व्याचष्टे वाकार इति । अनुमितिवि-
धेन-अनुमित्यनुत्पादानुरोधेन । तथात्वात्-साक्षादनुमिति-
रोधित्वात्, अन्यथा व्याप्तिमङ्गलानस्योदीच्यतया साक्षाद्-
मित्यविरोधितया च विरोधिसंवलितपरामर्शात्प्रथममनुमितिर्जन्मं
तैवेति भावः । परंपरया व्याप्तिहानाविरोधित्वं न हेत्वाभासताप-
मनुपगुज्यत इत्याह परोति । प्रथमपक्षे विरोध्यनुमितिसामान्या अ-
मितिविरोधित्वे प्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वमपि तद्व्याप्तिः स्यात् । विरोधि-
मप्रीत्वाविशेषादित्याशङ्क्य चक्षुरावेक्षेत्यादिग्रन्थमन्वतार्थः कल

धिनेन प्रत्यक्षसामान्या बलवत्प्रतिबन्धकत्वात् । अत्रास्मात्प्रसक्तः । विरोधि-
 त्वेऽनुमितिस्तस्यमन्वाः बलत्वात्तो एकवर्त्तव्ये । एव एव इति-
 । अत्रास्यातिसापेक्षप्रमाण एव दूषकता सम्भवतीति चक्षुर-
 रतथाभूततया तत्प्रतिरोधकत्वं विरोधिपरामर्शस्य न स्यादित्या-
 इत्यादि चक्षुरादेशेति क्लृप्तकामवतार्ये इष्टापत्तिपरतया मिथा स्या-
 यातवन्तः, तत्र विरोधिपरामर्शस्य लौकिकवाधुषाप्रतिबन्धकत्वे-
 युपनीतमाने जननीये चक्षुरादेशशब्दस्य च प्रतिरोधकतया क-
 त्वाया अनिष्टसेः स्वयं विशिष्टबुद्धौ तदभावव्याप्यताबुद्धेः सा-
 तात्प्रतिबन्धकतया दूषकत्वे निर्भरस्य वर्णितत्वात् तादृशप्रतिबन्ध-
 तानुपपत्तिशङ्कयैव तादृशमूलमवतारयति नन्विति । विरोधिपरा-
 र्शः तदभावव्याप्यवस्तुनिर्णयः, विपरीतज्ञानविरोधी-तद्विशिष्टज्ञान-
 वेरोधी, विशददर्शने पीतत्वाभावव्याप्यशङ्कत्वादिनिश्चयत्वेऽस्मिन्नि-
 शानुमातप्रतिबन्धकवाधादौ चक्षुरादेशेति चकारस्यानुकानुमान-
 त्वादसमुच्चायकता न संभवति तस्यानुमानप्रतिरोध्यत्वादिप्रत्य-
 ग्राह चस्त्वर्थ इति ।

नानुमानेन प्रतिरोध इति मूलस्य दोषविशेषाधीनज्ञाने जननीय-
 ति भावः । तदुपस्थितावपीति । विरोधिपरामर्शसत्त्वेपीत्यर्थः । त-
 द्यदोषादिसमग्रहितचक्षुरादेः, अधिकबलत्वात्-अधिकबलत्वोपग-
 भात्, अप्रतिबन्धकत्वोपगमादिति यावत् । तथाच दोषविशेषा-
 यजन्यत्वं साक्षात्कारीत्वव्यञ्जकदोषविशेषजन्यज्ञानसाधारणविषय-
 ताविशेषजन्यत्वं वा प्रतिबन्धयतामच्छेदककोटौ अधिकफलद्वयेन
 निवेशनीयमिति भावः ॥

(चि०) नन्वेवं वादिवाक्यमात्रस्य प्रतिरोधक-
 त्वेनानुमानसाम्योच्छेदः । न च विरोधिवाक्यस्य न्यूनब-
 लत्वे लक्षणयोगः, समानबलत्वे प्रतिरोध एव, अधिक-
 बलत्वे नरशिरःशौचानुमानवत्सेन बाध एवेति वाच्य-
 म् । अगृह्यमाणविशेषदशायां प्रतिवादिवाक्येन सर्वानु-
 मानप्रतिरोधप्रत्यक्षः । अनुमानात् पूर्वं प्रसङ्गात् । अनु-
 मानान्तरात् तद्वत्प्रमाणिकबलत्वात्प्रतिबन्धकत्वात् ।

एषो वाङ्ममानवैयर्थ्यात्सोः ।
 मैत्रम् । विरोधिकाक्यमात्रस्य समबलत्वाभावात् ।
 उक्तं हि—'व्याप्तिपक्षधर्मते बलमिति । प्रत्यक्षादेर्लि-
 ङ्गभावेनैवानुमानप्रतिरोधः—कथायां तदुपन्यासान-
 ईत्वात् ।

यत्तु विरोधिग्याप्यद्वयस्यासाधारणत्वात् संशय-
 जनकत्वं दूषकताबीजमिति । तन्न । एकैकं हि सत्प्र-
 तिपक्षं न तु विशिष्टम्, तादृशञ्च न संशयकमिति ।

अनुमितिप्रामाण्यग्राहकाप्रवृत्तिदूषकताबीजमित्य-
 न्ये । तन्न । परस्परप्रतिबन्धेनानुमितेरेवानुत्पत्तेः ।

(दी०) अथ व्याप्तिपक्षधर्मते यदि बलं कथं तर्हि प्रत्य-
 क्षादेः प्रतिरोधकतया कथायामुपन्यास इत्यत आह प्रत्यक्षा-
 देरिति ।

अत्र हेतुमाह कथायामिति । प्रत्यक्षस्य स्वरूपसत्तपैव विरो-
 धकत्वात् विरोधिकाक्यमात्रस्यानुमित्यविरोधित्वात् बोध्याभाव-
 ज्याप्यवत्तानिर्णयनैव शब्दादिवोधप्रतिरोधाच्चेति ।

(गा०) एवं—विरोधिज्ञानसामग्र्या निश्चयविरोधित्वे । यद्यपि वि-
 रोधिपरामर्शस्य तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानविधयैव शिरोमणिमते प्रति-
 बन्धकत्वं तन्मते मूलस्थसामग्रीपदेनापि साध्याभावव्याप्यवत्ताप-
 रामर्शस्य विवक्षणीयत्वात्, तथापि सामग्रीपदस्य यथाश्रुतार्थपर-
 त्वाभिन्ननिर्णयमाशङ्क । वादिवाक्यमात्रस्येति । अत्र मात्रपदेन सा-
 ध्याभा बोधकानुमानापेक्षाव्यवच्छेदः । प्रतिरोधकत्वेन प्रतिरोधक-
 त्वप्रसङ्गेन, अनुमानमात्रव्यवच्छेदः—परार्थानुमानमात्रव्यवच्छेदः ।
 न्यूनबलत्वे—आप्तोक्ततया निश्चितत्वे, लक्षणायोगाः—प्रतिरोधप्रत्य-
 जकसमानबलत्वायोगः समानबलत्वे—ज्जाप्तोक्ततया निश्चितत्वे । प्र-
 तिरोध इष्ट पवति शेषः । अधिकबलत्वे—आप्तोक्ततया निश्चितत्वे,
 शौचासुमनसत—रतिचानुमानस्वेष, तन्न—विरोधिबोधकत्वात्, बाधो-
 विरोधिनिश्चयवन्ननम् रूपार्थवच्छेद प्रत्यक्षस्य पक्षे साध्याभिध सा-

व्यतदभावात् । अत्र कश्चिन्नयेन भासते । कश्चिन्नयेन । अतः कुत्राप्यत्राप्या-
 त्त्वमाभासत्वं वा निश्चितं प्रमाणाभवेण तद्विषये साध्यस्यापि
 प्रमाणान्तरणं निश्चयसम्भवादिवादापर्यवसानाप्रसङ्गेति समन-
 क्ततया प्रतिषाधिकृतः प्रतिरुन्ध्याक्षेपानुमानसिद्धाह गृह्यमाणेति ।

दीधितौ तर्हीति । तर्हि कथं प्रतिरोधकतया कथायां प्रत्यक्ष-
 रूपन्यास इत्यन्वयः । अनुमान एव तादृशबलसन्वादिनि भावः ।

मूले प्रतिरोधः-प्रतिरोधकतया कथायां प्रत्यक्षादेरुपन्यासः ।
 दीधितावत्रेति । व्याप्तिसिद्धिप्रमाणताभ्यां ह्यायमानत्वरूपलिङ्गमान-
 प्रपुरस्कृत्य प्रत्यक्षशब्दयोः प्रतिरोधकतया अनुपन्यसनीयत्वं
 इत्यर्थः ।

मूले तदुपन्यासानहत्वात्-लिङ्गभावात्पक्षप्रमाणस्यानुपयुक्तो-
 पन्यासकत्वादिति भावः ।

हेतुपुरणेन तदुपन्यासानुपर्यागित्वं व्यवस्थापयति दीधितौ प्र-
 त्यक्षस्येति । स्वरूपसत्तयैव-स्वज्ञानमनंपश्यैव । विरोधिकत्वादिति ।
 तथाचोपन्यासस्य परज्ञानमेव फलं प्रत्यक्षप्रमाणस्य च यदि ज्ञान-
 मेवानुपयुक्तं तदा क उपन्यासोपयोग इति भावः । ननु प्रत्यक्षस्य
 ज्ञानानपेक्षस्य बोधकतया तदुपन्यासस्य विरोधिज्ञानसामान्यसं-
 पादकत्वेपि आदिपदग्राह्यशब्दस्य ज्ञातस्यैव बोधकतया तदुपन्या-
 सस्य विरोधिज्ञानसामग्रीसंपादकतया उपयोगित्वं दुर्वारमेवत्यत
 आह विरोधिकाक्यमात्रस्येति । विरोधिवाक्यज्ञानमात्रस्त्वर्थः ।
 मात्रपक्षेण कारणान्तर (साहित्यं) व्यवच्छेदः । अविरोधित्वादिति ।
 तन्मात्रस्य विरोधिबोधसामग्रीत्वविरहादिति भावः । तथापि कार-
 णान्तरसहितज्ञानस्यैव प्रतिरोचोपयोगितया तदुद्भावनसार्थक्यमि-
 त्यत आह बोधेति । तथा च व्याप्यवत्तापरामर्शदशायां विरो-
 धिवाक्यज्ञानादिसत्त्वेपि तदभावाद्याप्यवत्तानिष्कषाभावघटितसो-
 मन्थाः कथञ्चिदप्यसम्भवात् किञ्चिन्नाप्यवत्प्रमाणोपन्यासो
 न विरोधिज्ञानसामग्रीं संपादयतीति च कश्चिदुपयोग इति भावः ।
 इदमुपलक्षणम् । पक्षे साध्यं वास्तीति वाक्यस्यानुपूर्वीविशेषप्रका-
 रेण ज्ञानं पक्षे साध्यभाववशात्तद्विरोधिर्बोधसामग्रीघटकं तादृ-
 शञ्च ज्ञानं प्रत्यक्षसिद्धे तादृशवाक्यप्रयोगादेव सम्पद्यते न तु सा-
 ध्याभावात्प्रमाणोपन्यासस्यैव विरोधः इत्यत्राप्यनुपन्यासस्येति

न कथं चिद्वि तादृशोपन्यासस्य प्रतिरोधकत्वेत्त्वयि बोधम् ।
 मूले एकैकमिति । प्रत्येकहेतुवृत्तिसाहित्यतावच्छेदकावच्छि-
 ज्ञ, सप्रतिपक्षं-सम्प्रतिपक्षतया दुष्टव्यवहारविषयः, न तु विशिष्ट-
 हेतुप्रतिहेतुसाधारणरूपावच्छिन्नम्, तादृशं च न संशयकमिति ।
 संशयकतया दुष्टवृत्तित्वे तादृशदुष्टव्यवहारानुपपत्तिरित्यर्थः ॥

(षि०) रजकोषकारस्तु-सम्प्रतिपक्षाभ्यां प्रत्येकं
 स्वसाध्यानुमितिः संशयरूपा जन्यते, विरुद्धोभयज्ञा-
 नसामग्र्याः संशयजनकत्वात्, संशयद्वारा ऽस्य कृष-
 कत्वम् । न च संशयरूपा नानुमितिः बाधस्येव विरो-
 ध्युपस्थितेरनुमितिसामग्रीविघटकत्वेनाऽवधारणात्,
 अन्यथा बाधेऽप्यनुमित्यापत्तेरिति वाच्यम् । अधिक-
 बलतया बाधेन प्रतिबन्धात् तुल्यबलादनुमितिः स्या-
 देव, सामग्रीसत्त्वात् । साध्याभावबोधस्य च तत्र प्रति-
 बन्धकत्वं न तु तद्बोधकस्य नयनादेः । प्रत्येकं निर्णा-
 यकत्वेनावधारितात् कथं संशय इति चेन्न । प्रत्येका-
 ङ्ङि ज्ञानमुत्पद्यमानमर्थात् संशयो न तु प्रत्येकं संशयः
 जनकत्वमिति-मेवे ।

तन्न । साध्यतदभावयोर्विरोधेन यथैकज्ञानस्यापर-
 धीप्रतिबन्धकत्वं तथा साध्याभावव्याप्यवत्त्वस्यापि
 साध्यविरोधित्वात्सद्वुद्धेरपि साध्यधीप्रतिबन्धकत्वा-
 न् विरोधिज्ञानत्वस्य प्रतिबन्धकत्वे तन्मन्त्रात् ॥

(द्वि०) रजकोषकृताभिप्रायः-एकधर्मिकविरुद्धानेक-
 प्रकारकनानाधर्मिकविरुद्धानाप्रकारकज्ञानत्वादिवदेक-
 धर्मिकविरुद्धानेकप्रकारकज्ञानत्वरूपं संशयत्वं न जन्यतावच्छि-
 वकम्, तत्र द्विधर्मिकप्रकारकज्ञानत्वमोजकसम्प्रतिपक्षा-
 त्समाजस्य । कश्चित्प्रतिपक्षस्यापि तत्रकोषकाधीनत्वात् । नी-

लेतरघटत्वपटस्वामिकारज्ञानत्विकर्षामिकाविरुद्धानिकप्रकारकाम्बि-
 ज्ञानत्वादिवच्च संशयान्यज्ञानत्वादिरूपं निश्चयत्वमपि न जन्य-
 तावच्छेदकम्, तत्रप्रयोजकविरहादेव तत्रविरहाद्युपपत्तेः । एतच्च
 तुल्यबलाभ्यां विरुद्धाभयसामग्रीभ्यां जायमानं ज्ञानमर्थात् संश-
 यरूपं भवति । अत एवाहृत्यैव विप्रतिपत्तिजन्मानं संशयमापनन्ति ।
 फलबलकल्पनीयश्च न्युनाधिकसमबलभावः । सत्यापि पीतत्वशु-
 क्तत्वस्मृतौ सविधवर्तिनि शङ्के सति दोषविशेषं पीतत्वस्यैवास-
 ति च शुक्तत्वस्यैव दूरस्थे च धर्माणि असति विशेषदर्शने स्मृत-
 योरेव कोट्योः सति च एकस्या एव नयनेन ग्रहात् । अथैव-
 पुद्गुद्धाभ्यां विरोधिसंस्काराभ्यां स्मरणमपि संशयात्मकं स्यात्,
 किं न स्याद्यदि च नानुभवबाधः येन गुरुणापि निश्चयत्वेन
 संस्कारजनकत्वमुपेयते भवता ।

अथ विरोधिनो निर्णयोऽनुमितिप्रतिबन्धको विरोधित्वञ्च
 सहानवस्थायित्वं साध्यभावस्येव तद्व्याप्यस्यापीति चेत् । यदि व-
 स्तुतो विरोधिनो निर्णयस्तथा, कथं तर्हि पक्षतावच्छेदकादेस्ता-
 दृशस्य निश्चये भ्रमानुमितिः । अथ विरोधित्वेन, तदा तदग्रहे
 नेह साध्यमित्यादिनिर्णयेऽप्यनुमितिप्रसङ्गः ।

अथ विशेषदर्शनं विरोधिबुद्धिमतिबन्धकं कथमन्यथा तद-
 नन्तरं न भ्रमसंज्ञया भिन्नेति चेन्न । सत्यपि शुक्तत्वादिक्याप्यदर्शने
 शङ्कादौ दुष्टेन नयनेन पीतत्वादेरदुष्टेन च पीतत्वादिक्याप्यवस्था-
 निश्चये सत्यपि शुक्तत्वादेर्ग्रहात्, सति च विशेषदर्शने क्वचिदुपनी-
 तमानानुद्धयाद्दूरतः प्रसितस्मृत्वादेःशास्त्रादौ करादि-
 भ्रमे णाह्वात् तत्रैवैवविशेष इव तस्य प्रसिद्धत्वमिति ।

(गा०) विरोधिज्ञानसामर्थ्याः संशयकाम्बिधित्वे संशयमात्राच्छेदक-
 मत्र इतिप्रकारेणानुमितिः विरोधिज्ञानसामर्थ्यादिसंशयकाम्बिधित्वे संशय-
 कल्पनाद्युपपत्तिः

भा प्रतिरोधकत्वे विरोधविषयत्वे तु बाधतद्भावस्यैव च प्रतिरोध-
स्य प्रतिबन्धकत्वं दुर्बामिति शङ्कने मूले न च संशयरूपा नानुमिति-
रित्यादिना । बाधबुद्धेर्विरोधविषयत्वमात्रं न प्रतिबन्धकत्वे तन्मं
किन्तु निश्चयप्रामाण्यकत्वे सति विरोधविषयत्वं, सत्प्रतिपक्षस्थले
सोभयस्याप्यवज्ञानशेरेष्वप्रामाण्यानिश्चयानुमितिप्रतिरोध इति
समाश्रिते अधिकबलत्वेति । ननु प्रत्यक्षे समानबलप्राज्ञाभावसाम-
ग्री संशयानुपपत्त्याऽविरोधिण्यास्तामनुमितौ तस्याः प्रतिबन्धकत्वे
का क्षतिरित्यत आह साध्याभावबोधस्येति । साध्याभावनिश्चय-
स्यैवेत्यर्थः । तत्रा-ऽनुमितौ । नयनादेरित्यादिना विरोधिपरामर्शपरि-
ग्रहः । नयनग्रहणं दृष्टान्तार्थम्, मानाभावादिति पूर्णायम् । प्रत्येक-
मिति । एकैककोटिनिश्चयजनकत्वेन अवधारितपरामर्शादित्यर्थः ।
कथं संशय इति । संशयत्वावच्छिन्नं प्रति परामर्शस्य हेतुतायाः का-
प्यकलुप्तत्वादिति भावः । संशयत्वस्य जन्यतानवच्छेदकत्वेपि त-
त्प्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नोत्पत्तिनियामकसामग्रीत एव सर्वत्र सं-
शयः प्रत्येककोटिमानसामग्न्याः संशयत्वावच्छिन्नजनकत्वं तु प्र-
त्यक्षस्थलेपि नास्तीत्याह प्रत्येकाङ्गीत्यादि । तथाच तत्तत्साध्यकानु-
मातित्वस्य निश्चयसाधारणस्य तत्तत्साध्यव्याप्यवत्तापरामर्शजन्य-
तावच्छेदकत्वेपि तद्वदितसामग्रीसमाजात्संशयानुमित्युत्पत्तिर्निष्प-
त्युद्भवति भावः ।

अगृहीताप्रामाण्यकत्वे सति विरोधविषयकत्वमेव बाधप्रतिब-
न्धत्वे प्रयोजकं न तु निश्चितप्रामाण्यकत्वसहितमित्याशयेन दूषय-
ति तन्निति ।

रत्नकोशकारमतं दीधितिकारः परिष्कर्तुमारभते रत्नकोशकृता-
मित्यादिना । संशयत्वं यदि यत्किञ्चिज्जन्यतावच्छेदकं तर्हि तद्वदि-
तसामग्रीत एव संशयत्वावच्छिन्नोत्पत्तिरिति नियमेऽनुमितेः सं-
शयत्वं न सम्भवति अनुमितिसामग्रीघटकस्य परामर्शाद् । कस्यापि
संशयजनकत्वात्, अतः संशयत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वाभावं मू-
लकारोक्तं प्रतिबन्धिभुवनन दृढयति एकधर्मिकति । अविच्छिन्नोक्त-
प्रकारकेत्यस्य ह्युच्छ्वात्परमार्थमात्रेण क्षणत्वेन सम्बन्धः । प्रकारांश-
शयत्वघटकत्वे रत्नकोशविपरीतविशेषणवदितमर्थस्य । अत्र तत्रवच्छे-
दकत्वप्रसक्तिः । अर्थस्य चर्माद्योः सत्त्वकत्वविरोधोऽपि निश्चितकृतित्वेन

प्रकारांशो विशेषणैकत्वाविशेषैकत्वविद्वद्भाविद्वद्भानानात्वमेवेन । नि-
 त्तस्य धर्मद्वयस्य तथात्वापत्तिमपि सूचयति नानाधर्मिकेति । एक-
 त्वस्य प्रकारांशो विद्वत्त्वाविद्वत्त्वयोः नानापदार्थैः प्रत्येकमन्वयः ।
 न अन्यतावच्छेदककस्यापीति शेषः । न चैवं कश्चिद्भाने संशयत्वं
 क्वचिन्नेत्यत्र किं नियामकमित्यत आह तत्सद्धर्मिकेति । पर्वतादिधर्मि-
 त्वर्थः । तत्प्रकारेति । बन्धिवन्धुभाषप्रकारकेत्यर्थः । प्रयोजकस-
 ताजेति । तद्वच्छिन्नोत्पत्तिनियामकसामग्रीसंवलनेत्यर्थः । समा-
 त्तस्य—पर्वतादिधर्मिकवन्धादिप्रकारकत्वतद्धर्मिकवन्धाभावादिप्र-
 कारत्वयोर्वैशिष्ट्यस्य, तथा चैकमात्रकोटिभानप्रयोजकसामग्रीवशा-
 तां यद्भानं जायते तत्र तत्कोटिप्रकारकत्वे विद्वद्भाविद्वद्भाविद्वद्भा-
 तत्ववैशिष्ट्यप्रयोजकस्य तत्कोटिप्रकारकप्रयोजकसामग्र्यां कोट्य-
 त्तरप्रकारकत्वप्रयोजकसामग्रीवैशिष्ट्यस्य विरहाद्विद्वद्भाविद्वद्भाविद्वद्भा-
 त्कारकत्वविशिष्टतत्कोटिप्रकारकत्वानस्वरूपसंशयत्वविरहः । को-
 टिद्वयमानसामग्र्युत्तरं च यद्भानं जायते तत्र तादृशवैशिष्ट्यप्रयो-
 जकसत्त्वेन तादृशसंशयत्वसत्त्वमिति संशयत्वस्य जन्यतानवच्छे-
 दकत्वेऽपि तन्नियमनिर्वाह इति भावः ।

ननु कोटिद्वयावगाहिज्ञानत्वमात्रं न संशयत्वं कोटिद्वयसमुच्च-
 साधारणत्वात्, किन्तु एककोट्यंशोऽपरकोटिविरोधावगाहित्वस-
 हेतं, तादृशस्य कोटिद्वयभानप्रयोजकसंवलनमात्रं न नियामकं त-
 त्सत्त्वेऽपि समुच्चये संशयत्वाभावादिति संशये प्रयोजकमभ्यन्वेष किं
 श्रेयुपगन्तव्यम्, यतः क्वचिद्देवोभयावगाहिज्ञाने संशयत्वमिति नि-
 यम इति तस्यैव कार्यतावच्छेदकं संशयत्वमावश्यकमित्यत आह
 क्वचिदिति । उभयप्रकारक इति शेषः । तथा च विरोधिभानस्यास-
 त्प्रकोटिद्वयप्रकारकत्वानवृत्तित्वात् इत्यर्थः । तत्प्रयोजकाधीन-
 वादिति । अस्याप्यवृत्तित्वज्ञानाभावादिघटिताविरोधभानप्रयोजकक-
 त्वसत्त्वसामग्र्यन्तरस्य क्वाचित्त्वप्रयोजकत्वादित्यर्थः । तथाच तत्सं-
 लनस्यापि विरोधभानघटितसंशयत्वप्रयोजकतया समुच्चयस्यले-
 त्तिरहादेव संशयत्वविरहः इति भावः । उक्तयुक्तिभिः संशयत्वस्य
 कार्यतावच्छेदकत्वस्यण्डनं वस्तुमात्रमनुरुध्य । अस्तुतः संशयत्वस्य
 कार्यतावच्छेदकत्वे तादृश धर्मित्ववच्छेदकप्रकारकत्वानन्वयत्ववच्छे-
 दकप्रकारकत्वस्य तादृशवच्छेदकत्वात् एव तत्कारणप्रवृत्तत्वात् ।

कथं च यथा तदभावात्कारकत्वात्सामग्रीसंघर्षजनयति तथा श्रुतिरिति कथं तदभावात्सामग्रीसंघर्षजनने न किञ्चिद्व्यथकम् ।

ननु माभूत्संघर्षत्वं तज्जन्यतावच्छेदकं तथापि निश्चयत्वात्
च्छिन्नहेतुभूतात्प्रसन्नोक्तिः कथं संघर्षानुमितिरेत्याशङ्क्यां नि
श्चयत्वस्यापि अन्यतावच्छेदकत्वं निराकरोति नीलतेरिति । यद्य
घटे नीलरूपवद्भेदात्मनीलेतरत्वप्रयोजको घटे नीलोत्पादकस्य
प्रीविरहः, घटत्वप्रयोजकं च घटत्वावच्छिन्नहेतुत्वपदादिघटितसाम
ग्रीजन्यत्वं, तत्संघलनाधीनं नीलेतरत्वघटत्वयोः संघलनमिति व
देत् नीलेतरत्वविशिष्टघटत्वनियामकमिति तस्य किञ्चिज्जन्यताव
च्छेदकत्वेषु कस्याच्चिदेव घटत्वस्य तथात्वमिति नियमः, एवं प
दादिज्ञाने घटत्वप्रकारताविरहः तत्पूर्वकालीनघटत्वप्रकारकत्वा
वच्छिन्नजनकघटत्वज्ञानादिघटितसामग्रीरूपतथात्वप्रयोजकविरहप्र
योज्य इति ज्ञानत्वप्रयोजिका तत्पूर्वकालीनसामान्यसा
मग्री घटत्वप्रकारकत्वावच्छिन्नोत्पादकसामग्रीविरहश्च द्वयो
संघलनमेव घटत्वाप्रकारकत्वज्ञानत्वयोः संघलनप्रयोजकं तदे
व अन्यतानवच्छेदकस्यापि एकविशिष्टापरस्य प्रयोजकम्, प
रमेकधर्मिकाविरुद्धानाप्रकारकत्वं संघलितानासामग्रीप्रयोगे
तद्विरहप्रयोज्यः तद्विरहः तत्संघलितज्ञानत्वप्रयोजकप्रयोज्यं त
द्विशिष्टज्ञानत्वमिति यथा तस्य अन्यतानवच्छेदकत्वेषु नानिष्य
स्तथा निरुक्तनिश्चयत्वस्यापीत्यर्थः । यद्यपि तत्प्रयोजकसमाजि
यस्यस्य अन्यतानवच्छेदकतायामेकधर्मिकाविरुद्धानाप्रकारक
नत्वादिकमेव पूर्वं दृष्टान्तीकृतम्, तथापि तत्र सामग्रीरूपप्रयोजक
माजनिप्रत्यक्षमेव न तु सामग्रीसमाजनियम्यत्वं निश्चयत्वं च ता
दृशमेवेति प्रकृतसाम्भवाय दृष्टान्तान्तरानुसरणम् । तत्र प्रथमे तत्र
नकसामान्यभावसंघलनस्य तद्वत्त्वविशिष्टप्रयोजकता, द्विती
तद्वच्छिन्नजनकसामग्रीविरहसंघलनस्य, तृतीये तद्वत्त्वज्ञानाव
ध्यावच्छिन्नहेतुभूतसामग्रीसंघलनविरहसंघलनस्येति । उक्तोत्तरं नि
श्चयत्वस्याभ्युक्त्यमिति बोध्यम् ।

एवं चेति १) संघर्षवन्निश्चयत्वप्रयोजकजन्यतावच्छेदकत्वे चेत्तत्र
तद्वत्त्वज्ञानवर्षा-उत्पत्त्येकाधर्मियेनेति चिन्तयाम । संघर्षवत्तः अत्रत्ये

प्रायः सम्बन्धकारप्रतिपक्षसंवलनस्थले तुल्यबलकोटिद्वयानुमितिसामग्रीभ्यां संशयानुमितिर्जन्यत एवेति भावः ।

अथ क्लृप्ताविरोधभासकविरोधावगाहिपरामर्शघटितसामन्व्य-
गमाद्विरोधो न भासितुमीष्टे तथाच कथं संशय इति चेन्न । सप्र-
तिपक्षत्वं दशार्थां कोटिद्वयनिश्चयानुत्पादस्योभयवाधिसिद्धतया त-
त्रैवाहाय परस्परजन्यकार्ये विरोध्यनुमितिसामन्वयोः प्रतिबन्ध-
काकल्पनापेक्षया विरोधमानप्रतिबन्धकाभावसहकारेण विरोधाधि-
त्यकस्यापि परामर्शस्य विरोधमानप्रयोजकताया लाघवेन कल्पना-
नुपास्थतस्य विरोधस्य प्रकारतया भानासम्भवेपि विरोधसम्ब-
न्धेन एककोट्यंशपरकोटिः प्रकारतया एककोटिसम्बन्धानिष्ठसं-
गतायां कोट्यन्तरविरोधस्यावच्छेदकतया भानोपगमात्, अन्यथा
यत्र कोट्याः नाविरोधग्रहः न वा विरोधस्योपस्थितिर्वर्तते तत्र
सामग्रीसमाजात् प्रत्यक्षात्मककोटिद्वयनिश्चयस्य दुर्वारत्वापानात् ।

अथ यत्र कोट्योर्नाविरोधग्रहः अथ च धर्मिणि विरोधसम्बन्धे-
नैककोटिविशिष्टापरकोटेः विरोधविशिष्टसंयोगसम्बन्धेन च कोट्यो-
र्वा बाधग्रहः तत्र कथञ्चिदपि विरोधमानासम्भवेन एकदा प्रतियो-
गितद्भावयोः निश्चयरूपानुमितिर्जायतामिति चेत्, प्रत्यक्षस्थलेऽप्येष
नियोगस्तुल्यः ।

अथ धर्मिणि संशयान्यतद्वत्ताज्ञानं प्रति अव्याप्यवृत्तित्वज्ञाना-
भावविशिष्टद्विरोधिधर्मवत्ताज्ञानसामग्री प्रतिबन्धिकेति नापदर्श-
तस्थले परस्परविरोधेन तत्तद्भावयोः प्रत्यक्षनिश्चयोपि प्रत्यक्षा-
नुमित्यादिसामग्रीणां चानुगतरूपेण प्रतिबन्धकताकल्पनासम्भवात्,
अनुमितिस्थले विरोध्यनुमितिसामन्वयाः प्रतिबन्धकत्वे कल्पनीये
संशयान्यत्वं न प्रतिबन्धतावच्छेदकगर्भे निवेद्यत इति क संशया-
नुमितिर्वातेति ।

अत्रार्थाचीनाः । संशयत्वं न विरोधावगाहितानियतं, तथाहि-
यथा लौकिकसन्निकर्षजन्ये साक्षात्करोमीति प्रतीतिमिषयताविशेषः
अनुमिनोमि आपादयामीति प्रतीतेऽनुमित्यापरयोस्साध्यापाद्ययो-
र्विषयताविशेषो दुरपहृषः तत्र सम्बन्धीन्यनुभयवसावबलान् सं-
शयेपि कोट्यंशं बिलक्षणविषयताः विस्मर्युद्देवति तत्प्रतिक्रमिष्येव
संशयत्वं तस्या विरोध्यनवसावबलसामान्ये न किञ्चित्कामम् ।

न च तादृशप्रतीतिविरोधावगाहिस्मान्धर्मिकतत्त्वभावावगाहिज्ञान
 त्वावलम्बनतयैवोपपत्तेर्विषयताविशेषे किं मानमिति वाच्यम् । न
 धित्संशये विरोधस्य सौसर्गिकविषयताया प्रमाणाभ्यन्तरहिताया
 उक्तातिप्रसङ्गवारणाय सामग्रीप्रतिबन्धकतायाश्च कल्पनामपेक्ष
 लाघवेन कोटितास्त्वविलक्षणविषयताया एव कल्पयितुं शक्यत्वात्
 सा च प्रकारताप्रमेयः तदन्वयैव वा कोटिविशेष्यकसंशयसाधारणश
 नुरोधात् । न च तादृशविषयतानिष्ठवैलक्षण्यं दुर्घटप्रसङ्गोपाधे
 रपच्छिन्नास्तकवलितत्वादिति वाच्यम् । एवं सति विषयतात्वप्रकार
 तात्वादिनामपि विलयप्रसङ्गेन बहुतरासामञ्जस्यात् । अस्तु वा विरो
 धिकोऽप्यन्तरविषयकत्वेन ज्ञाननिरूपितत्वमेव समुच्चयविषयव्यावृत्त
 स्तद्विशेषः संशय एव तत्कोटिविषयकत्वयोर्मिथो भवच्छेद्यावच्छे
 दकभावापगमात् । तादृशविषयताशालिबुद्धौ च मणिमन्त्रादिन्या
 येन काट्योरव्याप्यवृत्तित्वज्ञानं प्रतिबन्धकमास्थीयते, नातः समु
 च्चयदशारायां संशयापत्तिः, एवं काट्यंशे औत्कट्यरूपं सम्भवनात्वमपि
 विशयताविशेष एवेति ध्येयम् ।

न चैवमर्थसमाज्जरूपबाधकेन संशयत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्व
 ध्यवस्थापनं दीधितिकृतो विरुद्धेत सामग्रीद्वयसमाजस्य तत्तत्सा
 मग्रीप्रयोज्यकार्यतावच्छेदकद्वयसामानाधिकरण्यमात्रप्रबोजकत्वात्,
 कार्यतावच्छेदकविषयितयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावादिप्रयोजकत्वा
 सम्भवेन तत्समाजादवच्छेद्यावच्छेदकभावापन्नविषयिताविशेषरूपसं
 शयत्वानिर्वाहात्, तादृशविषयताविशेषस्य समुच्चयसाधारण्यवि
 शेण विरोधानवगाहिज्ञानसाधारण्येन च कोटिद्वयभानसामग्रीसंबलन
 स्य विरोधभासकसामग्रीमनपेक्षयापेक्ष्य वा तत्प्रयोजकत्वस्यासम्भ
 वतुक्तिकत्वाच्चेति वाच्यम् । विरोधावगाहिस्त्वसहितकोटिद्वयावगाहि
 त्वं संशयत्वमिति प्रार्थानसिद्धान्तमवलम्ब्यापाततस्तज्जन्यतानव
 च्छेदकत्वाभिधानात् ।

अथैवमपि संशयानुमितिव्यवस्थापनमहाक्यं विषयताविशेष
 रूपसंशयत्वे परममर्थविद्यदितानुमितिसामर्थ्याः प्रबोजकत्वकल्प
 काभावात्प्रदितं सन्न । विरोधज्ञानमन्वयस्य सामग्रीसमाजादेकदा एव
 धर्मिके तत्त्वभावोभवानिच्छयानुमित्यनुद्वासासंशयानुमितिसिद्धौ च
 कल्पयच्छिन्नादिद्वयभावावगतमवहितयोः प्रत्यक्षसामन्वोरिकादुमि

तेसामग्न्योरपि संशयत्वावच्छिन्नोत्पत्तिप्रयोजकतया अवर्जनीक-
 चात् । न च संशयत्वावच्छिन्ना वा निश्चयीयविषयता तस्याः
 संशयव्यावृत्तये संशयसामग्र्याः तदवच्छिन्नं प्रति प्रतिबन्धकत्वं
 कल्पनीयम्, संशयसामग्रित्वं च प्रत्यक्षानुमितिसामग्रीसाधारणं
 क्रमिति अव्याप्यवृत्तिस्वहानाभावविशिष्टविरोधिकोऽनुमितिक्रि-
 म्प्याः प्रतिबन्धकत्वे कल्पनीये अनुमितित्वस्यैव तत्प्रतिबन्धयता-
 वच्छेदकत्वमुपेयते लाघवाच्च तु निश्चयत्वस्यैवेति न संशयानुमितिः
 सम्भव इति वाच्यम् । प्रत्यक्षसंशयस्य तादृशविषयताशालित्वधारणाच्च
 तदवच्छिन्नं प्रति संशयोपधायकताविशिष्टत्वेनैव सामग्र्याः प्रति-
 बन्धकताकल्पनात्तद्रूपस्य च संशयानुमितिसामग्रीसाधारणतया
 तत्र प्रतिबन्धकतान्तराकल्पनादिति वदन्ति ।

अतएव-तुल्यबलसामग्रीसमाजप्रत्यक्षस्यैव परोक्षस्यापि संश-
 यस्योत्पत्तौ बाधकाभावादेव । आहत्यैव-साक्षादेव, विप्रतिपत्तिवा-
 स्यतो जन्म यस्य एवभूतं शाब्दबोधात्मकं संशयमपि वदन्तीत्यर्थः ।

ननु समानबलत्वं न्यूनाधिकबलत्वं वा सामग्र्याः कथमवधा-
 णीयमित्यत आह फलबलकर्षणीयञ्चेति । सामग्रीसंबलनस्थले
 रकस्याः फलानुत्पत्त्य न्यूनाधिकबलभावः उभयोः फलोत्पत्त्या स-
 मबलभावोऽवधारणीय इत्यर्थः । एतदेव विशिष्यावधारयति सत्याम-
 र्शति । पीतत्वशुक्लत्वस्मृताविति सविधवर्तिनि शंख इत्याभ्यां विशे-
 षणज्ञानविशेषोन्म्रियसाम्निर्कषघटिततत्तदुभयत्वे विशिष्टप्रत्यक्षसामग्री-
 सत्त्वं दर्शितं दोषविशेषे पीतद्रव्यसमबन्धानरूपे पीतत्वस्यैव प्रहणा-
 दित्यग्निमेणान्वयः । तथाच फलबलात् द्वैत्यादिलौकिकप्रत्यक्षसाम-
 ग्रीतो दोषविशेषोपबृंहितपीतत्वशुक्लत्वाभावादिग्राहकसामग्र्या ब-
 लवस्वमिति भावः । दोषविशेषासत्त्वे उपनातभानसामग्र्यपेक्षया लौ-
 किकसाम्निर्कषघटितविरोधिप्रहस्ममग्र्या बलवत्त्वमित्याह असति च
 शुक्लत्वस्यैवेति । दोषविशेषासमबन्धानस्थले उपनयघटितसाम-
 ग्रीद्रव्यस्य तुल्यबलत्वमाह दूरस्थ इति । धर्मिणो दूरस्थत्वेऽसति
 च विशेषदर्शने विद्यमानकोटेरपि न लौकिकसामग्री दूरत्वदोषरूप
 विशेषादर्शनसहितस्य लौकिकरूपीविरोधित्वाविति लौकिकसामग्री-
 विघटनाय दूरस्थत्वविशेषादर्शनेयोरनुभावतश्च । स्मृतयोऽित्युपनय-
 संपादनाय । कोटयोः-स्यामुत्पत्तद्विषयोः । विशेषदर्शनघटितप्र-

मग्न्या बलवत्त्वमाह सति चेति । सति च विशेषदर्शने, एकस्याः
युहीतविशेषायाः, कोटेरेव नयनेन ग्रहणात् । अत्र प्रकृतिविपरीतवि-
शेषदर्शनस्यैव प्रतिबन्धकत्वं न तु सामग्न्या इत्यवधेयम् ।

ननु कोटिद्वयभासकसामग्रीसमाजादेव धेत्संशयः तदा संस्का-
प्रति निर्णयत्वेन हेतुतयापि न संशयाकारस्मरणवारणसम्भवः प्रत्ये-
कतत्त्वभावगोचरनिश्चयजन्यसंस्कारद्वयसंवलनात्तदुत्पत्तौ बाधका-
भावादिस्वाशङ्कते अथैवमिति । उद्बुद्धाभ्यामिति । न चोद्भासकस-
कलैकोत्प्रेयतया एकदा विरुद्धकोटिद्वयोद्भासककल्पनात्प्राप्तिसि-
वाच्यम् । नियतोद्भासकसम्बन्धवस्तुविशेषज्ञानादीनामनुगतरूपणै-
कारणतायाः फलत्वात्तादृशाद्भासकद्वयसमवधानदोषाद्यत्रतत्रैवा-
पत्तिसम्भवात् । अनुभवविरोधविरहे इष्टापत्तिमाह किं न स्यादिति
अनुभवविरोधस्य सविवादात्तथा यदीति । येन-अनुभवविरोधेन
भवत्येतेन परस्परसामग्रीप्रतिबन्धकताकल्पनमन्तरेण तावतापि
संशयाकारस्मरणवारणं न सम्भवतीति सूचितम् ।

बाधबुद्धेरत्यन्तान्योन्याभाववत्ताधीसाधारणविरोधिप्रकारकत्वे-
नैव प्रतिबन्धकता तथात्वं च विरोधिपरामर्शस्यापीति मूलाक्तसि-
द्धान्तं दूषयितुमाशङ्कते अथेति । विरोधिर्ध्वं-तदङ्गावव्याप्यत्वं च
व्यापकतदभावकत्वरूपं स्वस्वघटितत्वेन न सर्वसाधारणमित्य-
माह सहानवस्थायित्वमिति । विरोधस्य विषये उपलक्षणत्वं विश-
षणत्वं वेति वितर्क्य दूषयति यदीत्यादिना । तथा-प्रतिबन्धः
पक्षतावच्छेदकादेरिति । इदंन्वाद्यवच्छिन्नहृदादिरूपपक्षविशेषणस-
हेतुत्वेनाभिमतस्य वा तादृशस्य वस्तुगत्या वन्ध्याद्विरोधिना नि-
र्णये भ्रमानुमितিনিर्णयाधीना भ्रमानुमितिर्भवतीत्यर्थः । तत्र जनक-
ज्ञानस्यैवोक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकाक्रान्तरवादिति भावः । यद्यपि
जलमयत्वादेर्धरोधानवगाहिज्ञानदशायां तद्वनवच्छिन्नपक्षवगाहिन्वा-
स्तवलिङ्गिकायाः अयं वह्निमानित्याद्यनुमितेरपि पक्षतावच्छेदकाव-
च्छिन्ने जलमयत्वभ्रमदशायामनुपपत्तिरस्ति, तथापि जलमया
वह्निमानित्याद्यनुमितस्थले प्रतिबन्धकनैयत्येन तथाविधानुमिति
मात्रोच्छेद इत्यभिप्रायेण तावद्दूरानुसरणम् ।

अथ विरोधत्वेनेति । मिणवत्त्वधेत्यनुपपद्यते । तदग्रहे-वन्त-
भावादीं बहुधादेर्विषयमाह । अनुमितिप्रसङ्ग इति । तथाच बहुधा

त्वावच्छिन्नगाहिनिश्चयत्वेनैव विशिष्य वाच्यबुद्धेः प्रतिबन्धकता
 ऋष्या, तच्च न विरोधिपरामर्शसाधारणमिति भावः । इदमुपक-
 रणम् । अनुगततत्तदधिकरणानुसृष्टत्वरूपविरोधावच्छिन्नप्रकारक-
 नेष्टयत्वेन विरोधित्वे स्वस्यापकतत्सामानाधिकरण्यरूपव्याप्यत्वा-
 गाहिविरोधिपरामर्शस्य तद्रूपानाक्रान्ततया तादृशपरामर्शोऽर्था-
 संशयानुमितजनने बाधकाभावः । एवं तत्सम्बन्धेन तदधिकरण-
 नुसृष्टत्वरूपविरोधावच्छिन्नस्य तत्सम्बन्धावगाहिज्ञानमेव विरोधीति
 सम्बन्धविशेषनिवेशस्यावश्यकतया विशेषणताविशेषादिसंसर्गक-
 ताह्याभावादिज्ञानसम्बन्धान्तरावगाहिविरोधिपरामर्शयोर्नानुगतक-
 ण प्रतिबन्धकतासम्भव इत्यपि बोध्यम् ।

ननु मा भूद्धाधुञ्जिप्रतिबन्धकतावच्छेदकरूपान्तरत्वं विरो-
 धेपरामर्शस्य, तथापि संशयानुमित्यसम्भवः स्थाणुत्वाभावव्याप्य-
 करान्तरानित्यादिनिश्चये स्थाणुत्वादिप्रत्यक्षभ्रमसंशयानुदयात्तद्वि-
 शेषबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तदभावव्याप्यवर्तानिश्चयत्वेन प्रतिबन्धक-
 ताया आवश्यकतादित्याशङ्कते अथेति । शुक्लत्वादीति । पीतत्वा-
 भावादित्यर्थः । पुष्टन-पीतादिवृथितेन । पीतत्वादीति । शुक्लत्वाभा-
 वादित्यर्थः । नन्वेवं संशयत्वं प्रतिबन्धविशेषणं देयमित्याशङ्कामुप-
 पीतमानविशेषसंग्रहं प्रदर्श्य दूषयति सति चेति । विशेषदर्शने-वि-
 रोधिद्व्याप्यदर्शने, द्वितीयानुरोधेन च लौकिकसंनिर्कर्षाज्जन्यत्वं प्रथ-
 मानुरोधेन दोषविशेषाज्जन्यत्वं प्रतिबन्धत्वविशेषणं देयमित्यत आह
 दूरत इति । प्रमितस्य-करादिभ्रमत्प्राक्प्रमापकलौकिकसंनिर्कर्षा-
 प्रयस्य । एतेन करादिभ्रमदशायामपि दूरत्वादेव स्थाणुत्वग्रह इति
 शङ्का निराकृता । अप्रहादिति । तथाच लौकिकसंनिर्कर्षाज्जन्यत्व-
 निवृत्तौ तत्र स्थाणुत्वादिप्रत्यक्षापत्तेस्तन्नित्यंशो न संभवतीति भावः ।
 स्थलविशेष इति । यद्यद्यत्किं सत्त्वे विशिष्टबुद्धिर्न जायते तत्तद्यत्करेव
 विशिष्य विशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति प्रतिबन्धकत्वं वाच्यमित्यर्थः ।
 तथा च कोदयन्तरविशेषदर्शनसहितविशेषदर्शननृपकीर्णां प्रतिब-
 ण्यत्वाकल्पनासंशयानुमितिर्निःप्रयुह्येति भावः ।

(दी०) अन्तः-अनुगतकार्यकारणभावानुरोधात् दो-
 षविशेषात् प्रत्ये ज्ञाने कदाचिदनुष्ये वा विशेषदर्शनं विशेषेण

कल्पते । न च प्रकृत एव तथा, सामान्ये वापकाभावात् बो-
ध्याभावव्याप्यवसानिश्चयेन शब्दादिधीप्रतिबन्धाच्च । अथ विशेष-
वान्तरदर्शनविरहविशिष्टमेष तत्तथा अन्यथा कोटिद्वयविशेषद-
र्शने संशयो न स्यादिति चेन्न । भवत्येव तावद्यावदप्रामाण्यं न
सृष्टते, अगृहीताप्रामाण्यकस्यैव विशेषदर्शनस्य विरोधित्वादिति ।

(गा०) कचिदलौकिकसन्निकर्षजन्यज्ञाने दूरत्वादि सहकृतत-
त्त्वभावव्याप्यधर्मस्य विरोधित्वेपि लौकिकसन्निकर्षाद्यजन्यविशिष्ट-
बुद्धित्वाद्यवच्छिन्नं प्रति तदभावव्याप्यनिश्चयत्वेनानुगतैकप्रतिबन्ध-
कताकल्पनमुखितं तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबन्धकत्वंऽनन्तप्रतिबन्धक-
ताप्रसङ्गात् दूरत्वादिद्वयसहकृताविशेषदर्शनस्य च प्रतिबन्धयताव-
च्छेदककांटौ लौकिकान्यत्वमनिवेद्यं प्रतिबन्धकत्वात्तरं कल्पनीयमि-
ति समाचक्षे अनुगतेति । दोषविशेषादीत्यादिना लौकिकसन्निक-
र्षपरिग्रहः । दोषविशेषजन्यज्ञानेपि साक्षात्कारित्वव्यञ्जकविषयता-
विशेषोपगमात्तच्छून्यत्वं निवेद्यैव दोषविशेषजन्यलौकिकसन्नि-
कर्षजन्यज्ञाने व्यावर्त्तनीये, एवं च परमेश्वरबुद्ध्यापि तादृशवि-
षयताया एव स्वीकारात् नित्यसाधारण्यं, न वानुगतधर्मस्य प्र-
तिबन्धयतावच्छेदकत्वे चक्षुःसन्निकर्षादिजन्यभेदानामेकत्र निवेश-
नीयतया मिथो विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहप्रसङ्गाच्चक्षुः-
संयोगाद्यजन्यचाक्षुषत्वादीनां जन्यतावच्छेदकत्वापत्तिः अन्धकार-
चक्षुःसंयोगदर्शायां घटोपनीतभानस्य चक्षुःसन्निकर्षजन्यत्वेन प्रतिब-
न्धयतावच्छेदकानाक्रान्ततया विशेषदर्शनकालेपि तादृशोपनीतभाना-
सिद्धेति । एवं अनाहार्यत्वस्यापि निवेशो वाच्यः । तेनाहार्यचाक्षुषा-
दीनां विरोधिनिर्णयाप्रतिबन्धयत्वोपपत्तिः । आहार्यत्वं च स्वविषय-
केच्छाव्यवहितोत्तरक्षणात्प्रत्यक्षत्वं विषयत्वस्वाव्यवहितोत्तरत्वो-
भयसम्बन्धेन इच्छावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वं वा, आहार्यचाक्षुषादौ चाक्षुषादी-
च्छाया हेतुत्वोपगमात्केच्छां विना विरोधिनिश्चयदर्शायां तदुत्पत्तिः ।
कदाचिदिति । यदि विशेषदर्शनं परिभूय ज्ञानमुत्पद्यते तदधीन-
स्मरणमपि विशेषदर्शनकाले अनुभूयंते तदव्ययैः । वस्तुतस्तु वि-
शेषदर्शनकाले पूर्वप्रतिविशिष्टज्ञानव्ययैः स्मरणैः न तु सन्निकर्षात्

विशिष्टं यावद्विशेषदर्शनेनाप्रामाण्यं गृह्यते, तथा च ज्ञानत्वमेव प्र-
 तिबध्यतावच्छेदकं न स्वनुभवस्वमनुभवत्वजातेरप्रामाणिकत्वा-
 स्मृतिभिन्नज्ञानत्वस्य तथात्वे गौरवात्प्रत्यक्षस्य तथात्वमाशङ्कते न-
 वेति । समाधत्ते । सामान्य इति । सामान्यधर्मज्ञानत्वस्य तथात्वे
 तावकाभावादिर्नार्थः । ननु संशयानुमितेः सन्निवृत्तया ज्ञानत्वस्य
 विरोधिपरामर्शाभावजन्यत्वकल्पना न सम्भवति व्यभिचारसंश-
 य विरोधित्वादिस्त्यत आह बोध्याभावेति । शब्दादीत्यादिना उ-
 त्तिमितस्मृतिपरिग्रहः । तथाच ज्ञानस्य तथात्वे शब्दादिस्थले स्व-
 त्प्रतिबन्धकत्वाकल्पने लाघवात् व्यभिचारसन्वेदोऽकिञ्चिदक-
 रति भावः ।

ननु तद्व्याप्यवत्ताज्ञानस्य तदभावव्याप्यवत्ताज्ञाने उत्तेजकत्व-
 शक्यकम्, अन्यथा कोटिद्वयव्याप्यदर्शनदशायां प्रत्यक्षात्मक-
 त्वापि संशयस्योत्पादासम्भवात् तदानीं संशयानुभवापलापप्रसङ्गादि-
 ते सत्यप्रतिपक्षसंबलनदशायां उत्तेजकस्वरूपेण संशयानुमितिर्निष्प्रयु-
 ह्येत्याशङ्कते अथेति । यावदप्रामाण्यं न गृह्यत इति । तथा चान-
 यैरेकतरमिति रीत्या सामान्यतस्तत्राप्रामाण्यग्रहे विशिष्योभयत्रै-
 शाप्रामाण्यसंशयेन प्रत्यक्षसंशयो भवतीति भावः । एतदुपपादकमे-
 ताह अगृहीताप्रामाण्यकस्यैवेति । अप्रामाण्यसंशयादनुमितिः संशय-
 ह्या न सम्भवति अगृहीताप्रामाण्यकपरामर्शकल्पकत्वाकारणवि-
 हात कारणान्तरस्य कल्पकाभावात् ।

मिश्रास्तु तद्व्याप्यदर्शनस्य तदभावव्याप्यदर्शनप्रतिबन्धकता-
 यामुत्तेजकत्वेपि प्रत्यक्षसंशयवत् उभयव्याप्यकतादर्शनात् संशया-
 नुमितिकल्पयते यतो व्याप्यदर्शनमवधारणात्मकज्ञान एव हेतुः अ-
 वधारणत्वं चानुमितौ व्याप्यदर्शनजन्यप्रत्यक्षे च स्वीक्रियते, अव-
 धारणद्वयसामग्रीसमाजाच्च न संशयः अवधारणस्य संशयव्याप्य-
 त्वात्, तत्कोट्यवधारणे तद्विरोधिकोट्यवधारणजनकविशेषदर्शक-
 त्वे प्रतिबन्धकतया विरोधिकोटिद्वयावधारणसामग्रीसंबलनस्या-
 सम्भवात् तादृशप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावाकल्पने उभयकोटिव्या-
 प्यदर्शनकाले उभयकोट्यवधारणापत्तेः । न चेष्टापत्तिः तत्र संशय-
 त्वेवोपस्थावधारणसामग्रीव्यवस्तुमत्तात्कोटिद्वयविशेषदर्शककाले च
 विशेषदर्शनस्वापरविशेषदर्शनेन प्रत्यक्षोत्तेजकत्वात् । अत्र विशेषदर्शनकाले

यां विशेषज्ञानादिव्यदितप्रसङ्गसामग्रीसमाप्तात्प्रत्यक्षंशेषः सादृश्यस्य तस्या तत्राप्यज्ञतत्वात् भवति संशयात्मकं प्रत्यक्षम्, अनुमितिविषये चावधारणसामग्न्यतिरिक्तसामग्री न कल्प्यते प्रयोजनाभावात्ति न संशयानुमितिर्वास्त्याहुः ।

तेषां चायमाशयः । अवधारणत्वं न निर्णयत्वं विपरीतकोट्यनुस्थितिकालीनविशेषदर्शनानधीननिश्चयानन्तरमवधारयामीति प्रतीत्यनुभवात्, किन्तूक्तदनिश्चयत्वम्, औक्त्यं च विषयताविशेषसामग्न्यस्य दुर्बलत्वात् स एव प्रत्यक्षानुमितिसाधारणो व्याप्यदर्शनप्रतिबन्धतावच्छेदकश्चेति । अत्र च निश्चिनोमि अवधारयामीति प्रतीत्योः समानविषयता निश्चयत्वमेवावधारणत्वम् अनभ्यासदशाज्ञानाद्विशेषदर्शनकालीनज्ञाने अप्रामाण्यशङ्कानास्कन्तमेव विशेषनिश्चयत्वस्य सार्थसमाजप्रस्तता व्यवस्थापितेति नात्र दीधितिस्तो निर्भरः ।

इदं स्ववधेयम् । विरोधिज्ञानदशायामाहार्यज्ञानोपपत्तये यां निरुक्तमनाहार्यत्वं प्रतिबन्धतावच्छेदककांटौ निवेक्ष्यते तदा तस्या व्यवहारतोत्तरत्वघटिततयाऽव्यवहितान्तात्त्वस्य चानुगतस्य दुर्बलतया इच्छाव्यक्तिसमसंख्यभेदानां निवेशनीयतया महागौरवम् इच्छयाः आहार्यज्ञानसामग्रीघटकतानिर्वाहाय तस्याः तज्ज्ञेनुताधिक्येति इच्छाया उल्लेखकत्वपक्ष एव समुचितः । तथाच न प्रत्यक्षशाब्दादिसाधारणबुद्धौ प्रतिबन्धकर्तृक्यसम्भवः विरोधिज्ञानशार्वां चाधुपत्वादिप्रकारकेच्छाबलात् स्पर्शानाद्यनुत्पत्त्या च उज्जातीयप्रत्यक्षेच्छानां विशेष्योत्तेजकर्ता स्वीकृत्य तत्तज्जातीयप्रत्यक्षे पृथक् पृथक् प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वात्तथा चानुमितिस्थले पृथक् प्रतिबन्धकताया अप्रामाणिकत्वात्संज्ञयानुमितिर्दुर्वाच्यः । यदि कथञ्चिदव्यवहितोत्तरत्वमनुगतं शक्यते निर्वक्तुं चाधुपत्त्वस्यार्थाभिभेदेन प्रत्यक्षस्थले चाधुपत्वादिगोचरेच्छाविरहाविशिष्टविरोधिनिश्चयामावस्वरूपगुणत्वमावच्छेदेन कारणतापदकस्य शाब्दोपमित्योः इच्छाविरहावशेषितविरोधिनिश्चयामावकारणताद्वयस्य कल्पनापेक्षया तज्ज्ञेन चाधुपत्वात्वादिरूपलघुत्वैरुत्तरेण कारणतापदकस्य इच्छाविशिष्टाव्यवशुद्धिसामान्ये विरोधिनिश्चयामावकारणतयाऽप्यस्यैव कल्पनेऽप्यस्यैव तदाऽप्यव्यवहितोत्तरत्वसंस्थले

विरोधिनिश्चयानवच्छिन्नत्वमेव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकमङ्गीक्रियताम्, तथासाम दोषविशेषाजन्त्यन्वयेरप्यनिवेशनयितया लाघवात्, तथा बोधयव्याप्यवत्तानिश्चयदशायां संशयानुमितेरुपगमेपि तादृशप्रतिबन्धकाभावव्यभिचारानवकाशाद्विरोधिपरामर्शाभावाद्यदिताया एवानुमितिसामग्या अनुमित्युत्पादप्रयाजकत्वेपगमात्संशयानुमितिर्निष्प्रत्यूहैवेति ।

एतेन बहुव्यभिचारव्याप्यवत्त्वं इत्याकारकाश्रयासिद्ध्यादिनिश्चयदशायां बहिर्मान्पूर्वतो घटवानित्याद्यनुमितिवारणाय बहुव्यादिप्रकारकानुमितेर्भावेपि तदभावव्याप्यवत्ताबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वमावश्यकमिति न संशयानुमितिप्रसङ्ग इति निरस्तम् । तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयानवच्छिन्नबुद्धिप्रतिबन्धकत्वे फलानुरोधेन तद्विशिष्टपक्षकाद्यनुमितिसामग्यां तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयाभावान्नर्भावेपि प्रयोजनावरहेण तादृशेयकानुमितिसामग्यां तदन्तर्भावानुपगमात् ।

अत्राहुः—अस्तु प्रत्यक्षस्थले विरोधिज्ञानप्रतिबन्धकतायामिच्छानामुत्तेजकत्वे, तथापि परोक्षशाब्दादिबोधस्थले प्रत्यक्षान्यत्वलहितस्य ज्ञानत्वस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वमङ्गीक्रियते न तु शाब्दत्वादिनानाधर्माणामिति न संशयानुमितित्वप्रसङ्गः । न च प्रत्यक्षान्यत्वज्ञानत्वबोधेकविशिष्टापरस्यैवानतिप्रसक्तस्यावच्छेदकत्वमङ्गीकार्यं तत्र च विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाधिरह इति वाच्यम् । प्रत्यक्षान्यत्ववैशिष्ट्यस्य गुणत्वादिसाधारणतया तन्मात्रेण ज्ञानत्वस्य निवेशे इतरव्यावृत्त्यसम्भवाज्ज्ञानत्वस्य विशेष्यत्वे विशेष्यतावच्छेदकतया ज्ञानत्वत्वस्य विनिवेशनीयतया गौरवेण स्वतो व्यावृत्तज्ञानत्वविशिष्टप्रत्यक्षान्यत्वस्यैवावच्छेदकत्वादिति ।

अन्ये तु महानसीयत्वविशिष्टनया बह्वित्वाद्यनुपस्थितिदशाद्यधमपि प्रतीयमानस्य महानसीयबन्धभावादेः प्रातयोगितायां यथा धर्मिशेषणतापक्षेषु महानसीयबह्वित्वादिनानाधर्मेषु मियो विशेष्यविशेषणभावानापक्षेषु वाऽवच्छेदकत्वं प्रत्येकं तादृशधर्माणामिति प्रसक्तत्वेपि यत्रैकस्मिन्नवच्छेद्ये नानाधर्माणामवच्छेदकता तत्रावच्छेदकसमुदास्यानतिप्रसक्तस्यैवावच्छेदकतानिर्वाहः । अवच्छेदकस्य विशेषणसम्बन्धदिभेदेनावच्छेदकतायाश्च भेदपि नावच्छेद्यभेदः अवच्छेद्यप्रतीति आवच्छेदककारकविषयप्राभेदेनैव तद्वैवाच्यं महा-

नसीयवह्निनास्तीति प्रतीतौ च नानाधर्मप्रकारकसमूहालम्बनव्यापु-
त्तवह्नीदिषिषयतायाः ऐक्यात्तथा प्रकृतेषु धर्मिविशेषणतापन्नमि-
थोविशेष्यविशेषणभावानापन्नप्रत्यक्षान्यत्वज्ञानत्वयोः प्रतिबध्यता-
च्छेदकत्वादिकमतो न विनिगमनाविरहात्प्रतिबध्यतादिभेद इत्याहुः ।

तत्र । प्रत्यक्षान्यत्वसाहितज्ञानत्वेन धर्मिणा गुणपदुद्भावेन एक-
रस्यापरधर्मितावच्छेदकत्वमानमावश्यकं समूहालम्बनाविलक्षणनिर्दे-
र्मितावच्छेदकोभयभानस्याप्रामाणिकत्वादिति प्रत्यक्षान्यत्वधर्मिता-
वच्छेदकतापन्नज्ञानत्वप्रकारिकाया ज्ञानत्वधर्मितावच्छेदकतापन्न-
प्रत्यक्षान्यत्वप्रकारिकायाश्च धर्मिविषयतायाः भेदेन प्रतिबध्यताभेद-
स्यावश्यकत्वात् ।

कांचित्तु वह्निवाभावत्वाभ्यां व्यापकताग्रहकाले महानसीयवह्नि-
त्वतादृशवह्निभावत्वप्रकारणानुमितिप्रयोजकलाघवज्ञानवशाद्यत्र स-
त्प्रतिपक्षभावः तत्र संशयानुमितिः न तदभावव्याप्यवत्ताबुद्धिवि-
रोधित्वेन शक्यते वारयितुं शुद्धवह्निवावच्छिन्नशुद्धाभावत्वावच्छि-
न्नव्याप्याद्ययोर्महानसीयवह्निभावमहानसीयवह्निविशिष्टबुद्धयविरो-
धित्वात् । न च लाघवज्ञानघटिततद्विरोध्यनुमितिसामग्रीकाले त-
त्प्रत्यक्षशाब्दादिवारणाय तत्र तादृशसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे कल्प-
नीये अनुमितिसाधारणस्य तद्विशिशुद्धिज्ञानानवच्छिन्नतद्विशिष्ट-
धीत्वस्यैव प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वोपगमात् संशयानुमितिप्रस-
ङ्ग इति वाच्यम् । लाघवज्ञानघटितशुद्धाभावत्वादिप्रकारकारु-
मितिसामग्र्याः व्यापिकायाः प्रतिबन्धकतैयैशोपपत्तेः, प्रत्यक्षा-
दौलाघवाद्ज्ञानमन्तभाव्य सामग्रीप्रतिबन्धकत्वान्तरस्यैवासांख्यः,
तथा सांख्यानमितिवारणासम्भवः तत्प्रतिबध्यतावच्छेदककौटो महा-
नसीयवह्निवावच्छिन्नविषयकानुमित्यन्यतादृशज्ञानस्यैव निवेशनी-
यत्वात् । यदि च लाघवज्ञानजन्यमहानसीयवह्निभावत्वादिप्रकारका-
नुमितौ महानसीयवह्निभावत्वादिकमपि विधेयतावच्छेदकत्वं तथाच
शुद्धाभावादिप्रकारकासिद्धिशार्थां शुद्धाभावत्वाद्यवाच्छिन्नविषेय-
यकानुमितिसामग्र्या असंस्वात्तदानीमेव लाघवादिज्ञानसत्त्वे प्रत्य-
क्षादिवारणात् लाघवज्ञानघटितसामग्र्या प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्प-
नमावश्यकमित्युच्यते, तदापि लाघवज्ञानघटितविरोधात्कौटिल्य-
नुमितिसामग्रीसंवलनद्वारां भवन्मते प्रत्यक्षशाब्दबोधाद्युत्पत्त्या

एककोटिसामान्यामपरकोटिसामान्यभावप्रवेशस्यावश्यकतया क-
थं तद्व्यतिरेकतया संशयानुमितिविधारणसम्भवः । एतेन विरोधि-
विषयकनिश्चयानन्तरमिष तत्सामान्यनन्तरमपि इच्छाबलात्परोक्ष-
ज्ञानं नोत्पद्यते, एवं च लाघवज्ञानघटितविरोधिकोऽप्यनुमितिसाम-
ग्रीदशायामिच्छासत्वेऽपि न शाब्दबोधो धादिरूपद्यते किन्तु विरोधि-
कोऽप्यनुमितिरवेति फलानुरोधेन इच्छाभावं प्रतिबन्धकच्छानव-
च्छिन्नत्वं च प्रतिबन्धविशेषणमनिवेश्य लाघवज्ञानघटितसामान्याः
परोक्षतद्विशिष्टज्ञाने प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पनमावश्यकमिति तत्प्र-
तिबन्धयतावच्छेदकत्वस्य परोक्षत्वस्यानुमितिसाधारणत्वात्प्रोक्तस्थले
संशयानुमितिप्रसङ्ग इत्यपि निरस्तम् । विरोधिविषयकनिश्चयसा-
मग्रीबलात्परोक्षज्ञानानुत्पादस्याप्रामाणिकत्वाच्चत्वाहुः ॥

अत्राहुः—संशयसमुच्चययोर्विरोधमानामानप्रयुक्तवैलक्षण्यस्य
दूषितत्वात्संशयत्वस्य विषयताविशेषरूपत्वमावश्यकम्, तादृशवि-
षयता च कोटिनिरूपिता कोट्युपरागेणैव सन्देहीति प्रतीतेः तत्को-
टिनिरूपितविषयताविशेषभिन्नतत्तत्कोटिविषयताविशेषशालित्वं त-
त्तत्कोटिनिरूपितत्वं, तथाच निश्चयत्वघटकविषयितायाः संशय-
साधारणत्वे तत्रापि निश्चिनोमीतिप्रतीत्यापत्तिरिति तस्यास्तद्व्या-
वृत्तत्वमावश्यकम्, तन्निराहृष्ट संशयसामान्या तादृशविषयता-
शालिज्ञानप्रतिबन्धतयैवेत्युक्तलाघवज्ञानघटितसामग्रीद्वयात्संशय-
स्वीकर्तृणामपि निश्चयत्वघटकनिरुक्तविषयितायाः तादृशसं-
शयव्यावृत्त्यर्थं लाघवज्ञानघटितविपरीतकोऽप्यनुमितिसामान्या-
स्तत्कोटिनिरूपिततादृशविषयताशालिज्ञानप्रतिबन्धकत्वमावश्यक-
म्, तथाच लाघवात्संशयत्वघटकविषयताभेदमनिवेश्यैव तत्को-
टिप्रकारित्वस्यैतादृशसामग्रीप्रतिबन्धयतावच्छेदकत्वापममात्रोक्तसा-
मग्रीद्वयात्संशयानुमितिः । न च संशयत्वघटककोटिप्रकारताभिन्न-
तत्कोटिप्रकारिताकज्ञानत्वं न तत्कोटिनिरूपितत्वम्, अपि तु तादृशप्र-
कारताशून्यतत्कोटिप्रकारकज्ञानत्वम्, तथाच संशये निश्चयवृत्तिविष-
यतास्वीकारेऽपि न क्षतिरिति वाच्यम् । एकधर्मावच्छिन्ने तत्कोटिसं-
शयव्यावृत्त्यर्थमावच्छिन्नांशकत्वात्कोटिनिरूपितस्य सङ्ग्रहाय तत्सङ्-
र्गावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिताविच्छिन्नाविषयताशून्यत्वस्य तत्सङ्-
र्गावच्छिन्नाविषयकनिश्चयत्वघटकविषयताशून्यत्वस्य निवेदनीयतया धर्मितावच्छे-
द-

कनिष्ठप्रत्यासत्या कारणत्वप्रतिबन्धकत्वपक्षीबलाद्यवस्य धिलयप्र-
सङ्गात् । अत्र प्राह्याभावे अव्याप्यवृत्तित्वप्रहृदशायां प्राह्याभावनि-
श्चयविषये धर्मिणि प्राह्यज्ञानोत्पत्त्या यथा तादृशाव्याप्यवृत्तित्वप्रहृ-
दस्य तत्प्रतिबन्धकतायामुत्प्रेजकत्वं तथा तद्धर्मिकाव्याप्यवृत्तित्वप्रहृ-
दशायां तद्व्याप्यवृत्तानिश्चयस्यापि तद्विपरीतज्ञानाप्रतिबन्धकतया
तत्रापि तद्धर्मिकाव्याप्यवृत्तित्वप्रहृदस्यांत्प्रेजकत्वमुपेयम् । एवं च क-
पिसंयोगतदभावयोर्देशिकाव्याप्यवृत्तित्वप्रहृदशायां पक्षतावच्छेदक-
शास्त्रादिरूपैकावच्छेदेन तदुभयकोट्यग्रगाहिनी गन्धतदभाव-
योः कलिकाव्याप्यवृत्तित्वप्रहृदशायां पक्षतावच्छेदकतत्त्वज्ञानावच्छे-
देन तदुभयकोटिमवगाहमाना च संशयानुमितिः प्रह्याभाव-
व्याप्यवृत्तानिश्चयप्रतिबन्धकतया न शक्यते वारंयतुम् । न चा-
व्याप्यवृत्तित्वज्ञानस्य संशयविरोधितया अव्याप्यवृत्तित्वज्ञान-
काले समुच्चय एव भवति न संशय इति वाच्यम् । यतो विरोधप्र-
हृदपचाव्याप्यवृत्तित्वप्रहृदस्य विरोधितया कोट्योर्विरोधावगाहसंशय-
एव तयोरेव्याप्यवृत्तित्वप्रहृदशायां न सम्भवति विरोधानवगाहित-
एकदेशावच्छेदनैककालावच्छेदेन वा कोटिद्वयमवगाहमानस्य संश-
यस्य तदानीमुत्पत्तौ बाधकाभावः, नहि तादृशज्ञानं कोटिद्वयनिश्च-
यरूपं सम्भवात् समानकालदेशावच्छेदेन तत्तदभावनिश्चययोरव्या-
प्यवृत्तित्वप्रहृदकालीनयोरपि मिथा विरोधित्वात् अव्याप्यवृत्तित्वैव
भावाभावयोरैकावच्छेदेन वृत्तेरसम्भवात् अव्याप्यवृत्तितया तादृश-
निश्चययोर्विषयविरोधापरिहारात् । न च यदि तादृशदेशाद्यवच्छे-
देन तदभावनिश्चयः तदवच्छेदेन विशिष्टबुद्धिं प्राह्याभावधर्मिकाव्या-
प्यवृत्तिप्रहृदशायामपि प्रतिबभूवति तदा तादृशाव्याप्यवृत्तित्व-
प्रहृदशायामेवावच्छेदकावच्छेदेन प्राह्याभावव्याप्यवृत्तानिश्चयप्रति-
बन्धकतायामुत्प्रेजकत्वं, तथा चावच्छेदकावच्छेदेनानुमितत्व-
च्छेदकावच्छेदेन परामर्शस्यैव हेतुतया तादृशयोश्च परामर्श-
योरवच्छेदकावच्छेदेन विपरीतसाध्यवृत्तानिश्चयप्रतिबन्धकतया नो-
क्तसंशयानुमितिसम्भव इति वाच्यम् । अवच्छेदकसामाना-
धिकरण्येन हेतुमत्ताज्ञानादपि देशकालरूपपक्षतावच्छेदक बाध-
भावबलात्स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वमवगाहमानाया अनुमिते-
र्मधिकारादिभिरुपगमात् ।

वस्तुतो प्राह्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वेपि तद्वच्छेदकावच्छेदेन प्राह्यवत्वासम्भवात् विषयविरोधनावच्छेदकावच्छेदेन विशिष्टबुद्धौ तद्वच्छेदेन प्राह्याभावज्ञानप्रतिबन्धकतायामेव तद्वर्त्मिकाव्याप्यवृत्तित्वप्रहाभावो नापेक्षितः, तादृशतद्व्याप्यवत्ताज्ञानस्य तादृशविशिष्टबुद्धिं प्रत्यपि विरोधित्वे तु तादृशाव्याप्यवृत्तित्वप्रहाभावांऽपेक्षित एव प्राह्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वे प्राह्यावच्छेदकावच्छेदेन प्राह्याभाववति वर्तमानस्यापि तद्व्याप्यतया विषयविरोधविरहात् । साध्यानवच्छेदकावच्छेदेन साध्यवति वर्तमाने यादृशदेशकालावच्छेदेन यत्र हेतुस्तत्र तादृशकालावच्छेदेन तत्र साध्यमिति व्याप्तिर्न सम्भवतीति चेत् का क्षतिः । न हि पक्षतावच्छेदकदेशकालावच्छेदेन साध्यानुमितौ तद्वच्छेदेन गृहीततादृशव्याप्तिकहेतुमत्तापरामर्श एव हेतुरित्यवच्छेदकावच्छेदेनानुमतिस्थलेऽसिद्धिव्यभिचारासङ्कीर्णबाधस्य हेत्वाभासत्वं व्यवस्थापितवतो मणिकारस्यानुमतम्, तथासति सल्लिङ्गपरामर्शाङ्गमानुमित्यसम्भवेन बाधे दोषान्तरासंकरस्य दुर्घटत्वात् । तथा चावच्छेदकदेशकालाघटितप्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावघटिता व्याप्तिरपि तन्मतेऽवच्छेदकावच्छेदेनानुमितिप्रयोजिका, तादृशव्याप्यवगाहिनोऽवच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्तापरामर्शस्यापि विपरीतकोट्यनुमितप्रतिबन्धकत्वे प्राह्याभाववर्त्मिकाव्याप्यवृत्तित्वज्ञानाभावोऽपि अपेक्षित इत्यवच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्तापरामर्शस्य तदनवच्छेदेन साध्यानुमितावपेक्षितत्वेपि न दर्शितरीत्या संशयानुमित्यनुपपत्तिरिति ॥

(चि०) निबन्धे तु हेत्वाभासानां फलद्वारकं लक्षणम् । अनैकान्तिकानामन्वयाद्वातिरेकाद्वा कोट्युपस्थापकतया संशयः फलं, विरुद्धस्य साध्यविपरीतज्ञानम् । अपक्षधर्मोऽपि विरुद्धोऽन्यत्र विपरीतज्ञानसमर्थ एव बाधेऽन्यतो विपरीतज्ञानं न तु हेत्वभिमततादेः । नित्यो घटः कार्यत्वादिनि विरुद्धे बाधसङ्करेऽप्यदोषः । असिद्धे अनैकान्तिकादिचतुष्टयज्ञानान्यलिङ्गत्वज्ञानं, बाधे पक्षधर्महेतौ व्याप्तिबाधः । प्रकरणसमे तु न व्याप्तिपक्षधर्म-

ताबाधः फलं, नाप्यलिङ्गत्वज्ञानं-व्याख्यादिवुद्धिस-
त्वात् । नापि विपरीतबुद्धिः-स्वसाध्यविपरीतेनानिय-
मात् । नापि संशयः-प्रत्येकं कोटिद्वयानुपनयात् । किन्तु
कथमत्र तत्त्वनिर्णय इति जिज्ञासा फलम् । तथाच प्रकृत-
साध्यहेत्वोः किं तत्त्वमिति जिज्ञासाजनिका व्याप्ति-
पक्षधर्मतापस्थितिः प्रकरणसमः । न ह्यनुपस्थिते प्रतिप-
क्षे एकस्माज्जिज्ञासा किन्तु निर्णय एव ॥

(दी०) विरुद्धस्येति । साध्याभावव्याप्यस्येत्यर्थः । बाध
इति । हेतौ प्रकृतेऽन्यत्र वा । अपक्षधर्मं च पक्षधर्मताबाध इति श्लो-
षो वा । तथाच हेतौ व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतरभङ्ग इत्यर्थः । प्रकृते-
ति । प्रकृतसाध्ययोर्यौ हेतू तयोरित्यर्थः ।

(गा०) मूले अन्वयाद्यतिरेकाद्धेति । कोटिद्वयसहचरितत्वज्ञाना-
न्निश्चितकोटिद्वयव्यावृत्तत्वज्ञानाद्धेत्यर्थः । व्यवस्थितविकल्पोऽयं सा-
धारणासाधारणभेदेन । विरुद्धस्येत्यत्र साध्यासामानाधिकरण्यरूप-
विरोधविषयक्षणेऽवृत्तेरपि विरोधतया तस्य चापक्षधर्मस्य न साध्य-
विपरीतानुमितिः फलमित्यसङ्गतिरतोऽन्यादशविरोधं दीधितिःकदा-
ह साध्याभावव्याप्यस्येति ।

अपक्षधर्मविरुद्धस्य प्रकृतपक्षे साध्यविपरीतानुमापकत्वासंभवे-
पि न क्षतिः । साध्यविपरीतानुमितौ प्रकृतपक्षकत्वाविवक्षणादित्याह
मूले अपक्षधर्मोपीति । अन्यत्र-प्रकृतपक्षामिच्छे स्वाधिकरणे, ह्यो
वन्दिहमान्धूमादित्यादौ हृदत्वाद्विहेतोः पक्षे साध्यविपरीतज्ञानसंभवे-
पि अविरुद्धधूमादेर्न तत्फलमिति नातिप्रसङ्गः । यस्य तत्फलं स
विरुद्ध एवेत्याह बाध इति । साध्याभावसाधकबाधितहेतोल्लेख्यतयो-
क्तंफलघटितविरुद्धलक्षणातिव्याप्तिशङ्कां निराकरोति नित्य इति ।
घटा नित्य इति अस्मिन्नेतान् अकारप्रदलेषेणानित्यत्वसाध्यकत्वप्रमा-
स्थादिति प्रथमं नित्यत्वसाध्यकत्वोत्कीर्तनम् । असिद्ध इत्यादि ।
व्यभिचारादिदोषवस्तुष्टयं ज्ञानान्यमात्राधीनं-फलतः तज्ज्ञानानधीनं
अलिङ्गत्वज्ञानं-असाध्यकत्वज्ञानं असिद्धदोषस्य ज्ञातस्य फलमित्यर्थम्

तथा च तादृशादौषवस्वमसिद्धहेत्वाभासलक्षणमिति भावः ।

पक्षधर्मं हेतावित्यत्र हेतुपदस्य प्रकृतहेतुपरस्वेऽपक्षधर्मव्याप्य-
प्रकृतहेतुकबाधस्थले व्याप्यभावसिद्धिरूपतत्फलसंभवात् फलघ-
टितलक्षणाव्याप्तिरतो हेतुपदस्य प्रकृताप्रकृतसाधारणहेतुमात्रपरतां
धीधितिकृदाह हेतौ प्रकृते अन्यत्र वेति । तथा च इदो घाग्निमान्धू-
मादित्यादावपि साध्याभाववत्पक्षरूपबाधघटितेन तद्वृत्तिहेतुना
द्रव्यत्वादिरूपहेत्वन्तरे व्याप्यभावानुमितिसंभवाल्लक्षणसमन्वय
इति भावः । यद्यपि प्रकृतहेतोर्न तत्फलमिति तत्फलकत्वं न बाधित-
हेतोर्लक्षणम्, तथापि तत्फलकदौषवस्वं तल्लक्षणमिति नानुपपत्तिः ।
हेतुपदस्य प्रकृतसाधारणहेतुपरत्वे तदुपादानमफलमव्यावर्तकत्वा-
दिति पक्षधर्मं व्याप्तिबाध इत्येवोच्येत अतः प्रकृतहेतुपरमेव तद्व्या-
प्यमित्याशयेनापक्षधर्मप्रकृतहेतुकबाधस्य फलान्तरं पूरयति अपक्ष-
धर्मति । अत्र प्रकृतहेत्वर्थकं हेताविति पूर्वोक्तमानुषंजनयम् । एत-
त्कल्पे फलाननुगमात्तद्वटितलक्षणाव्याप्तिमाशंक्यान्यतरत्वेन फला-
नुगमे मूलाभिप्राय इति दर्शयति तथा चेति । हेताविति । प्रकृत इ-
त्यादि । व्याप्तिभङ्गे साध्ये साध्याभाववत्पक्षवृत्तित्वं हेतुः पक्षस्य सा-
ध्याभाववस्वेनैव निवेशः न तु पक्षतावच्छेदकस्यापि तत्र प्रवेश इति
न व्यर्थविशेषणता । पक्षधर्मताभङ्गे साध्ये पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगिसा-
प्यव्याप्यत्वं हेतुः, अत्रापि साध्यस्य तादृशाभावप्रतियोगित्वेनैव नि-
वेशः हेतुद्वयमेव बाधघटितामिति बाधस्यान्यतरफलकत्वमुभयत्र ।

मूले व्याप्यादिबुद्धिसस्वाविति । सद्धेतोरपि विरोधिपरामर्श-
शायां सत्प्रतिपक्षत्वात् तत्र तद्व्याप्तिपक्षधर्मताप्रतिपत्तिसस्वावित्यर्थः ।
तथाच प्रकरणसमदौषस्य व्याप्यादिविरहोन्नायकत्वासंभवादिति
भावः । विपरीतबुद्धिः—स्वसाध्याभावानुमितिः, सत्प्रतिपक्षहेतोः फ-
लमिति शेषः । स्वसाध्यविपरीतेनानियमादेति । धूमदिहेतोर्वन्धा-
यभावव्याप्यत्वाभावादित्यर्थः । संशय इति । कोटिद्वयोपस्थितिद्वि-
कसाध्यसंशय इत्यर्थः । कोटिद्वयानुपनयादिति । स्वेन स्वसाध्य-
स्यैवोपस्थापनादिति भावः । इति जिज्ञासेति । एतादृशतत्त्वनिर्णयो-
पायच्छाफलिका जिज्ञासेत्यर्थः । अनयोः किं तत्त्वमिति जिज्ञासेति
भावः, अतो नाग्रिमग्रन्थविरोधः ।

ननु स्वस्वव्याप्यादिमत्तकोपस्थितयोर्हेतोरन्यतरसमीचीनत्व

एव जिज्ञासा, तद्वक्ष्यति-‘अथ हेतुः समीचीनत्व’ इति। तथाच प्रकृतसाध्यहेत्वोरिति यथाश्रुतमसंगतमित्यतो दीधितिकृद्धेतुद्वयार्थकतया तद्व्याचष्टे प्रकृतसाध्योरिति ।

किं तस्वमिति मूलस्य कः समीचीन इत्यर्थः । एतादृशजिज्ञासाप्रयोजकत्वं समीचीनत्वसंशयादिसाधारणमतस्तद्वारणाय पक्षधर्मतोपस्थितिरिति । उदासिनव्याप्त्याद्युपस्थितिधारणाय विशेषणरूपम् । न च व्याप्त्यादेरननुगमात् सर्वसाधारणरूपेण तदुपस्थितिनिवेशासंभवात् विशिष्य प्रकृतसाध्यतद्भावव्याप्त्याद्युपस्थितिनिवेशस्यावश्यकत्वे जनकान्तवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । अनुमितिचरमकारणत्वेन व्याप्त्याद्यन्तरोपस्थितिसाधारणेन तन्निवेशसम्भवात् यादृशपरामर्शसहकारेण यादृशपरामर्शस्योक्तजिज्ञासाजनकत्वं तादृशपरामर्शसहिततादृशपरामर्शनिवेशात् जिज्ञासास्वरूपयोग्यैकतरपरामर्शदशायां नातिप्रसङ्गः । प्रकरणसम इति । दोष इति शेषः । प्रकृतसाध्यवत्सापरामर्शतद्भावव्याप्त्यवत्सापरामर्शयोर्जिज्ञासाजनने मिथः सहकारितां व्यवस्थापयति न ह्यनुपस्थित इति । असतीत्यर्थः । प्रतिपक्षे-विरोधिपरामर्शान्तरे, एकस्मात्-परामर्शात्, निर्णयः-एकतरसाध्यस्य एकतरसमीचीनत्वस्य वा निर्णयः, फलोपधानगर्भलक्षणमेकपरामर्शदशायां नातिप्रसक्तमित्येतत्परता न नहीत्यादेः जिज्ञासोपधानस्यानियमेन तद्वटितलक्षणस्याव्याप्त्या विषक्षणासंभवात् ।

(चि०) अथ ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा सा च ज्ञानेष्टसाधनताज्ञानात् संशयाद्वेति कथं तेन विना विरोधिसाधनज्ञानमात्रादिति चेन्न ।

असति प्रतिपक्षे न जिज्ञासा सति सेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकरणसमस्यापि जिज्ञासाकारणत्वात् । न चानैकान्तिकातिव्याप्तिः । तत्र हि संशयद्वारा साध्ये जिज्ञासा, अत्र तु हेतुसमीचीनत्व इति । ननु परामर्शयोरेकदानुत्पादान् कथं प्रतिरोधः ? क्रमोत्पन्नयोरेकवाऽसत्त्वादिति चेन्न । एकानन्तरमपरहेतुव्याप्तिपक्षे

र्मताज्ञानोभयामग्रिमव्यासिबिशिष्टज्ञानोत्पत्तिकाले पूर्-
र्वपरामर्शनांशात् । न चोभवहेतुव्यासिपक्षधर्मताज्ञान-
नानां परस्वराप्रतिबन्धात् परामर्शोत्पाद इति वाच्य-
म् । व्याख्यादिज्ञानचतुष्टयवैगपद्याभावात् ।

यत्तु व्यासिद्वयसंस्कारोद्बोधकहेतुद्वयज्ञानयोः पर-
स्परप्रतिबन्धात् नोभयव्यासिस्मृतिरिति दूषकताधी-
जेम् । तन्न । व्यासिस्मृतिं विना सत्प्रतिपक्षाभावात् वा-
दिभ्यां व्याप्त्युद्भावमोक्षेति । मैवम् । हेतुद्वयसमूहाल-
म्बनाद्युगपदुभयव्यासिस्मृत्यादुभयपरामर्शरूपे ज्ञान-
मुत्पद्यते अत एकदा विरुद्धकार्यद्वयकारणाद्वैकमपि
कार्यमुत्पद्यते । तादृशपरामर्शश्च स्वार्थानुमाने प्रत्य-
क्षादितः, परस्य तु वाद्युपन्यस्तन्यायोत्थापितप्रमा-
णात् । अस्य केवलान्धयिन्यपि सम्भवः घटोऽभिधेयः
प्रमेयत्वादित्यत्राभिधेयत्वं घटनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियो-
गि जात्यन्यत्वे सति घटमात्रवृत्त्यन्यधर्मत्वात् घटान्यो-
न्याभाववत् पटरूपवच्च, घटनिष्ठात्यन्ताभावोऽभिधे-
यत्वप्रतियोगिकः घटवृत्तिनित्याभावत्वात् घटनिष्ठा-
न्योन्याभाववदिति विशोषादर्शनदशायाम् । न च पक्षै-
क्यमपि तन्त्रम्, विरोधस्यैव दूषकत्वेऽधिकस्य व्यर्थत्वात् ॥

इति सत्प्रतिपक्षचिन्तामणिः ॥

(दी०) संशयोदिति । तत्रान्यदुःखोत्सारणरूपेष्टसाधन-
ताज्ञानात् अन्यत्र चेष्टान्तरसाधनताज्ञानाज्ज्ञानेच्छेति भेदेन वि-
कल्पोपन्यासः । असतीत्यादि । हेतुसर्वाधीनत्वात्सर्वाधी-

नत्वसंशयजन्यदुःखाभावच्छेषसाधनताज्ञानद्वारेण जिज्ञासो-
पयोगित्वादित्यर्थः । उत्पत्तिकाले-उत्पत्तिपूर्वकाले । व्याप्तिप-
क्षधर्मताज्ञानयोरुत्पादक्रमानियमाहुभयोर्नाशकत्वमुक्तम् । उत्प-
त्तावेव वा तयोरन्वयः । यत्र च व्याप्तिपक्षधर्मतयोः समूहालम्ब-
नं तत्र द्वितीयपरामर्शोत्पत्तिकाल एव प्रथमपरामर्शनाशः । अस्व-
निरुक्तसत्प्रतिपक्षितत्वस्य । जात्यन्येति । सत्ताकम्बुग्रीवादिम-
त्वादावैकैकस्य व्यभिचाराद्विशिष्टोपादानम् । घटानिष्ठेति । घट-
निष्ठात्यन्ताभावत्वेन सामान्यतः पक्षत्वात् बाधाश्रयासिद्धी ।

नन्वाद्यस्य समवेतत्वादौ द्वितीयस्य घटाभावादौ व्यभिचार
इत्यत आह विशेषादर्शनेति ।

(गा०) नन्विष्टसाधनताज्ञानात्संशयाद्वेति विकल्पोऽसङ्गतः ज्ञानगो-
चरेच्छादशार्था तादृशोष्टसाधनताज्ञानस्य सर्वत्रैव हेतुतया संशयकत्वे
तत्कल्पव्यवच्छेदायां गात् इत्यत इष्टमेदाभिप्रायकतया विकल्पं सङ्गम-
यति संशयजन्य इति । संशयजन्यदुःखस्य उत्सारणं कारणीभूत-
संशयविघटनेनानुत्पादः तद्रूपं यदिष्टं तत्साधनताज्ञानादित्यर्थः ।
एवं च मूलोक्तसंशयस्य जिज्ञासाहेतुत्वं दुःखं जनयित्वा तद्भावो-
पस्थानेन तद्भावेच्छासंपादनद्वारेति स्फुटीकृतम् । अन्यत्र-संशया-
भावदशायाम् । इष्टान्तरेति । व्यवहाररूपेत्यादि । तथाच मूलं इष्टपदं
तद्विशेषपरमित्यर्थः । ज्ञानेच्छा-एकतरकोटिनिश्चयेच्छा ।

प्रतिपक्षसंबलनस्य जिज्ञासायामिति व्यवहितस्यान्यथासिद्ध
अकारणत्वात् जिज्ञासाहेतुत्वादिति मूलं तन्प्रयोजकत्वार्थकतया ह्यं
प्रवृत्तयन् व्याचष्टे हेत्विति । समीचीनत्वं प्रमितव्याप्तिपक्षधर्मताक-
त्वं स्वसाध्यानुमित्यौपयिकप्रमाणकपरामर्शविषयत्वमिति यावत् ।
तत्संशयश्च परामर्शप्रामाण्यसंशयपर्यवसित इति बोध्यम् । अनेका-
न्तिकान्तिव्याप्तिरिति मूलं यद्यप्यनेकान्तिकत्वोपस्थितेर्व्याप्तिपक्षधर्म-
तोपस्थितित्वाभावात्तैतादृशशंकावसरस्तथापि तदुपस्थितेऽपि उदा-
सीनव्याप्त्यादिविषयकत्वसम्भवात् तत्संगतिः । संशयद्वारा-साध्य-
संशयद्वारा ।

। सुपत्परामर्शानुत्पादेऽपि क्रमिकपरामर्शद्वयसंबलनात्प्रतिरोधं

इति शङ्कते क्रमेति । एकपरामर्शान्तरमवरपरामर्शजनकव्यासिपक्ष-
धर्मताज्ञानयोः क्रमेणैवोत्पत्तेः, तथाच प्रथमपरामर्शचतुर्थक्षण एव
परामर्शान्तरोत्पत्तिः तदानीं च पूर्वपरामर्शनाशो नोत्पद्यते अपि तु
स्वद्वितीयक्षणात्पक्षावशेषगुणानृतीयक्षण एवेति उत्पत्तिकाल-
वदं तत्पूर्वकालपरतया व्याख्येयं उत्पत्तीति । तदा नाशादित्यतस्त-
दा नाशोत्पत्तिरौत्सर्गिकीत्याशयेनेदं व्याख्यानम्, तदा नाशसत्त्वाधी-
कत्वे यथाश्रुतमेव सङ्गच्छते अनन्तरोत्पन्नस्यैव गुणस्य नाशकतयो-
भयोर्व्यासिपक्षधर्मताज्ञानयोरेकत्र पूर्वज्ञाने नाशकत्वासम्भवात्पृथक्-
स्थलीयनाशकत्वाभिप्रायकतया ज्ञानाभ्यां विनाशादिति मूलं संगमय-
ति व्याप्तीति । उत्पादककमानियमादिति । व्यासिज्ञानोत्तरमेव पक्षधर्म-
ताज्ञानं पक्षधर्मताज्ञानान्तरमेव व्यासिज्ञानमुत्पद्यत इति नियमाभा-
वादित्यर्थः । उभयोर्नाशकत्वमुक्तमिति । उक्तज्ञानयोर्यज्ञानं प्रथमतो
यत्रोत्पद्यते तत्र तस्य नाशकत्वादिति भावः । विशिष्टज्ञानोत्पत्तिकाल
इत्यत्रोत्पत्तौ तादृशज्ञानयोर्हेतुत्वेनान्वये एकत्रैव उभयहेत्वन्वययोग्य-
ता निर्वहतीति किं स्थलभेदानुसरणेनेत्याशयनाह उत्पात्तावेवेति ।
व्यासिपक्षधर्मताविषयकैकज्ञानस्थले परामर्शयोर्योगपद्यं च सम्भव-
तीति स्वयमाह यत्र चेति ।

उभयहेतुव्यासिज्ञानपक्षधर्मताज्ञानानामिति । परामर्शद्वयहेतुव्या-
सिपक्षधर्मताज्ञानचतुष्टयस्येत्यर्थः । परस्परप्रतिबन्धात्-एकसत्त्वस्या-
परसत्त्वाविघटकत्वात् । परामर्शोत्पाद इति । व्याप्त्यादिज्ञानचतु-
ष्टयाधीनस्यैकदा समूहालम्बनरूपस्याविरलक्रमेण बोधयव्याप्यवसा-
ज्ञानस्योत्पाद इत्यर्थः । विशिष्टपरामर्शयोरेकदानुत्पादस्तृतीयक्षणे
च विनाशः नेतरज्ञानस्य तच्चिद्यम इत्यभिमतैनेयमाशङ्क । अभिमानं
निराकरोति व्याप्त्यादीति । योगपद्याभावात्-युगपद्वयस्यानासंभ-
वात्, ज्ञानमात्र एव उक्तनियमादिति भावः । परस्परप्रतिबन्धात्-
परस्परजन्यव्यासिज्ञानप्रतिबन्धकत्वात् ।

समूहालम्बनपक्षधर्मताद्वयज्ञानात्समूहालम्बनरूपं व्यासिद्वयस्म-
रणं ततः समूहालम्बनमुभयव्याप्यवसाज्ञानं प्रतिरोधप्रयोजकमिति
समाधत्ते मैवमिति । स्वयं निर्वक्ष्यमाणस्य नित्यसत्प्रतिपक्षद्वेषस्य
साध्याभाक्याप्यवसापक्षद्विक्रमस्य केवलान्वयिसाध्यकं साध्याभा-
वाऽप्रतिबन्धाऽसंभवात् ।

अस्येति मूलं निवृत्तप्रवहारादौषमिकवरादर्शसंवलनात्मकस्य
 तिपक्षत्वप्रतया व्याख्येयं अस्येति । अमिधेयत्वे द्वित्वावच्छिन्नात्मक
 प्रतियोगित्वसाधारणरूपेण घटनिष्ठाभावप्रतियोगित्वज्ञानस्य विरो
 धविविषयकत्वेन घटेऽमिधेयत्वज्ञानाप्रतिबन्धकतया तत्साम्यस्या ना
 मिधेयत्वानुमानप्रतिरोध इत्यमिधेयत्वमित्यादिग्रन्थस्यामिधेयत्व
 त्वपक्षकघटनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसाध्यकजात्यवृत्तित्ववि
 द्वाहघटमात्रवृत्तितानवच्छेदकत्वलिङ्गकानुमाने तात्पर्यम् । दृष्टान्तो
 पि घटान्प्रोक्त्याभावत्वं पटरूपत्वं च ।

दीधितौ 'सत्ता कंबुपीवादिमत्त्वादीति' यथाश्रुतमूलानुसारेण
 कृपाविवक्षिते तु सत्तादपत्वं सत्तात्वादिपरम् । एकैकस्येति । केवल
 विशोकेवलप्रतिशेषणयोरित्यर्थः । ननु घटनिष्ठान्यन्ताभाव इत्यनेन
 प्रसिद्धघटत्वाद्यभावविवक्षणे तत्रामिधेयत्वप्रतियोगिकत्वबाधाप्रसा
 धनसम्भवः अमिधेयत्वाभावस्य चाप्रसिद्ध्या न पक्षत्वसम्भव
 इत्याशङ्कानिरसितुमाह घटनिष्ठेति । उभयमतप्रसिद्धेनेत्यादिः । सा
 मान्यतः-सामान्यरूपेण । बाधेति । सामानाधिकरण्यमात्रेण साध्य
 सिद्धेरुद्देश्यत्वात्प्रशतो बाधो दायाः, अभावस्य कस्यचिदमिधेयत्वप्र
 तियोगिकत्वमपीति विवादे पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन बाधो दुर्नि
 श्चयः पक्षतावच्छेदकप्रसिद्धयैव नाश्रयासिद्धिरित्यर्थः ।

ननु स्वरूपसम्बन्धेनामिधेयत्वत्वावच्छिन्नसाध्यकानुमितौ पक्ष
 निष्ठाभावे तत्सम्बन्धावच्छिन्नविशेषितामिधेयत्वत्वावच्छिन्नप्रति
 योगिताकत्वानुमितिरेव विरोधिनी तादृशं च साध्यमप्रसिद्धम्, न
 च घटनिष्ठस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेन पक्षत्व
 नुद्देश्यमिति सिद्धिरिति स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नमयवद्व्यभावस्य संशो
 यस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नामिधेयत्वत्वावच्छिन्नभावसमनैवत्येनाभिमतया
 निवृत्तत्वात्प्रत्ययवर्धारत्वादिति चेत् । सत्यम्, स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्ना
 यां घटनिष्ठाभावप्रतियोगितायां घटनिष्ठनिस्वाभावप्रतियोगितात्वेन
 श्वेतता घटनिष्ठानामिधेयत्वमेवप्रतियोगितादृष्टान्तेनामिधेयत्वत्वाव
 च्छिन्नत्वात्तानुमाने तात्पर्येण सामञ्जस्यम् ।

मूले विशेषाद्दर्शनदशायामिति । अमिधेयत्वमपि एतादृशादेतौ
 कस्यचित्प्रसिद्ध्याप्रसिद्ध्यामित्यर्थः । केवलसम्बन्धिन्यामि सत्यमेव इत्यने
 नाश्रयः ।

यमिच्छादकत्वं वशाप्रयोजकत्वनप्रयोजनमाह दीधितौ वदिति ।
प्रायस्य-जात्यन्यत्वं इत्यदि प्रथमानुमानहेतोः, द्वितीयस्य-घट्ट-
हृत्तीत्यादि द्वितीया अनुमानहेतोः ॥

(दी०) वस्तुतो घटो नाभिधेयः कम्बुग्रीवादिमन्वादि-
न्नादिव्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षः सम्भवसेव, व्यापकाभावेनाप-
सिद्धस्यापि व्याप्याभावस्य सिद्ध्यभ्युपगमात्, प्रत्येकपदार्थप्रसि-
द्धौ तादृशप्रतिज्ञाद्युपपत्तेर्विशिष्टस्य वाक्यार्थत्वात् । सत्प्रतिपक्षस्तु
साध्याभावव्याप्यवान् साध्यवदन्यत्वव्याप्यवांश्च पक्षः पक्ष-
निष्ठौ साध्याभावसाध्यवद्भेदेव्याप्यौ इत्येवमादिः प्रत्येकमेव ।

विभाजकन्तु प्रकृतपक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधित्वे सति प्र-
कृतपक्षसाध्यग्रहाविरोधिप्रकृतपक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधिप्रकृत-
पक्षसाध्यत्वम् । तदुक्तायकत्वं च यादृशविशिष्टविषयत्वेन परामर्शस्या-
नुमितिजनकत्वं तत्त्वम् । तच्च साध्याभावव्याप्यवत्पक्षादिकम् । अ-
साधारणविरोधयोरन्यतरस्य प्रतिपक्षविधया दोषत्वपक्षे प्रकृत-
साधने प्रकृतसाध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वाद्यनवगाही पराम-
र्शो ग्राह्यः । अत्र सत्यन्तेन सत्प्रतिपक्षोक्तायकस्य अविरोध्यन्तेना-
प्रयासिद्ध्याद्युक्तायकस्य, विरोध्यन्तेन बहिर्व्याप्याभावे साध्ये
विद्याप्यवत्पक्षात्प्रकृतस्य बाधस्य व्युदासः । संगृह्यते चानेन
काश्चनमयवहिमानित्यादौ बह्वध्यायभावव्याप्यहृदत्वादिमान् प-
क्ष इति । सत्प्रतिपक्षे च यथासिद्धान्तं पञ्चावयवादिप्रयोग-
मिच्छन्ति । अयं हेतुः साध्यव्यभिचारत्रानित्यादिवदयं पक्षः सा-
ध्याभावव्याप्यवानित्यादिकमुद्भावनं पुनरुचितं प्रतिभाति ॥

इति सत्प्रतिपक्षदीधितिः ॥

(ग०) प्रतिप्रतियोगित्वादिप्रकारकत्वाद्युद्भावेर्विशिष्टविरोधिप्रकृत-

या नद्यैरभ्युपगमात्, तथासति तत्सम्बन्धसम्बन्धादिप्रकारकबुद्धे
रपि विरोधापातात् नोक्तानुमानेन घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यनु
मानप्रतिरोधसम्भव इति स्वयमभिधेयत्वरूपप्रतियोगिप्रकारेणानु
मानानुमानमेव मूलकृता साध्याप्रसिद्धा उपेक्षितमपि प्रतिरोधकतया
व्यवस्थापयति वस्तुत इति । साध्याऽप्रसिद्ध्याऽन्वय्यनुमानात्पदा-
दिसाधारणद्रव्यत्वादेः पटादौ व्यभिचारग्रहसम्भवेन व्यतिरेकितया-
पि साधकतायाः सुषट्त्वाभावेन पक्षमात्रबुद्धिसिक्तबुद्धीवादिव्यतिरे-
क्याद्दः । अभावसाध्यव्यतिरेकितया साध्यप्रसिद्धेरनपेक्षां दक्षे-
यति व्यापकाभावेनेति । पटादावभिधेयत्वादिव्यापकतया गृहीतस्य
कंबुप्रीवादिमत्त्वाभावस्याभावेन कंबुप्रीवादिमत्त्वादिनेत्यर्थः । अ-
सिद्धस्थापि प्रतियोगितया अभिधेयत्वादिकं प्रकारीकृत्य अज्ञातस्था-
पि व्याप्याभावस्य व्याप्यतया गृहीतमभिधेयत्वादिकं प्रकार-
कृत्य वस्तुभूतस्याभावान्तरस्यापि सिद्ध्युपगमाद्प्रसिद्धसाध्यस्या-
नुमानस्यैकदेशिनामेवानुमततया अभ्युपगमोक्तिः कंबुप्रीवादिमत्त्वा-
भावस्य वास्तवाभिधेयत्वव्यापकताविरहात् अवस्तुभूताभिधेयता-
भावस्यानुमित्याऽवगाहनासम्भवान् प्रसिद्धपटत्वाद्यभावस्य व्या-
प्यतया गृहीताभिधेयत्वप्रतियोगिकत्वाभावाद्यापकाभावेनेत्यादेर्वश-
श्रुतस्यासंगतिर्बोध्यः । व्यवहृत्तन्व्यविशिष्टाप्रसिद्धावपि न विशिष्ट-
र्थपरप्रतिज्ञाद्यसम्भव इत्याह प्रत्येकपदार्थप्रसिद्धैवेति । तावता
ज्ञातकस्य व्यवहारोपयोगिविशिष्टज्ञानस्य सम्भवात् विशिष्टज्ञान-
विनापि तत्तद्विशेष्यांशे तत्तद्विशेषणावगाहित्वेन तात्पर्यघटकप्रतीते-
र्ज्ञानेन विशिष्टबोधकवाक्यप्रयोगसम्भवाच्चेति भावः । मूलकृत-
सत्प्रतिपक्षहेतुदोषानभिधानात्स्वयं तान्दर्शयति सत्प्रतिपक्षस्त्विति-
सत्प्रतिपक्षहेतुदोषस्त्वित्यर्थः । तुकारेण मूलनिवृत्तसत्प्रतिपक्ष-
वहारविषयतावच्छेदकरूपस्य दोषत्वव्यवच्छेदः । व्याप्याद्-
व्यविशिष्टः, पक्षनिष्ठै-आधेयतया पक्षविशिष्टौ । एवमादिदिशि-
आदिपदादाधेयतासम्बन्धेन प्रकृतपक्षसाध्यकप्रकृतसाध्याभावादि-
क्षकानुमितिजनकपरामर्शविषयप्रकृतपक्षव्याप्यविशिष्टप्रकृतसाध्या-
भावादिपरिग्रहः । पक्षे साध्याभाव इत्यादि बाधबुद्धेरपि पक्षे साध्या-
नुमितिविरोधितया तादृशबाधोक्त्यापि परामर्शस्यानुमिति-
विरोधित्वेन तद्विषयस्यापि सत्प्रतिपक्षज्ञौचित्यात् । अत एव स

प्रत्यक्षभावयोराधेयतया पक्षव्याप्यवत्ताज्ञानसंबलनदशायां पक्षे
साध्यं साध्याभावो वेति कोटिविशेष्यकसंशयरूपानुमितिः प्रत्येक-
वेत्यनेन तावत्समुदायस्य सत्प्रतिपक्षविभाजकत्वासंभवो दर्शितः ।

नन्वेवं प्रत्येकरूपस्याव्याप्या विभाजकत्वासम्भवात्सर्वसाधा-
णं किमेतद्विभाजकमित्याकांक्षायां तादृशं विभाजकं रूप-
माह विभाजकं स्थितिः । सर्वत्र प्रकृतेति पक्षसाध्ययोर्द्वयोरंवा-
वेति । प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नं प्रकृतसाध्यतावच्छेदका-
च्छिन्नप्रकारकानुमितित्वव्यापकप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकता-
च्छेदिका सती विशिष्टपक्षविशिष्टसाध्यग्रहत्वव्यापकप्रतिबन्धता-
निरूपितप्रतिबन्धकतानवच्छेदकनिरुक्तपक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहप्रतिब-
न्धकतावच्छेदकविषयतावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनक-
तावच्छेदिका यादृशविशिष्टानिरूपितविषयिता तादृशत्वमित्यर्थः ।
यादृशी च बहुव्ययव्याप्यविशिष्टहृदनिरूपितविषयतेति तत्र लक्ष-
समन्वयः । साध्याभावव्याप्यविशिष्टपक्षविषयतायाः साध्यानुमि-
तिप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया तद्वदनुमितिजनकतावच्छेदकविषय-
तासाध्यभावव्याप्यवत्पक्षादावतिव्याप्तिवारकतया सत्यन्तं सा-
क्यिष्यते । तत्र निरुक्तवैशिष्ट्यग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषय-
तावच्छेदकविरोधित्वान्तार्थस्य उन्नायकविषयविशेषणत्वे विषयता-
गम्यं द्वेषाद्विशेषे गौरवात् उन्नायकताघटकविषयतायामेव प्रति-
बन्धकतावच्छेदकत्वं विशेषणं दत्तम् । पक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यनिवे-
द्यावृत्तिः पूर्ववत् । उक्तप्रकारताशालिग्रहानिरूपितप्रतिबन्धकता-
वन्ननिवेशे साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्यापि समूहालम्बनसाध्य-
रूपसाध्याभावव्याप्यव्याप्याभावादिमत्त्वप्रतिबन्धकतया नोप-
पत्तिसत्प्रतिपक्षोन्नायकव्यावृत्तिरिति तादृशप्रकारताकानुमितित्वव्या-
पकप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकतानिवेशः । तादृशप्रकारताशा-
ल्योपजन्यज्ञानमाहार्यज्ञानं प्रति च साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्या-
तिबन्धकतया सत्प्रतिपक्षस्यैवासंग्रह इति ज्ञानत्वमुपेक्ष्यानुमिति-
निवेशः । हृदः काञ्चनमयवह्निमांकाञ्चनमयहृदो वह्निमानित्यादौ
हृदस्य बहुव्ययव्याप्यविशिष्टहृदादेः ज्ञानस्य प्रतिबन्धकता-
वच्छेदककोटौ साध्यतावच्छेदकाविघटककाञ्चनमयस्यादिविषयता-
वन्ननिवेशात्सदृशितपक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यतावच्छेदकविशि-

द्वैविशिष्टप्रहृत्यं नोक्तज्ञानप्रतिबन्धतावच्छेदकमित्यव्याप्तिः स्यात्त
 स्वरूपसम्बन्धरूपमवच्छेदकत्वं परित्यज्य व्यापकत्वं प्रतिबन्धता
 विशेषणम् । अत एवाक्तस्थले आश्रयासिद्ध्याद्युपपत्त्ये विशिष्टपक्ष
 मात्रप्रहृतावच्छिन्नविरोधिन्यपि विशिष्टपक्षविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्य
 विषयकानुमितित्वव्यापकप्रतिबन्धताघटितविरोधिताद्याल्लिनि का
 ञ्चनमयत्वाभावव्याप्यविशिष्टहृदादौ सत्यन्तद्वलस्य निरुक्तसाध्यवै
 शिष्ट्यप्रतिबन्धकतावदनुमितिजनकतावच्छेदकविषयताकत्वरूपवि
 रोधुष्णायकत्वस्य च सत्वेनातिव्याप्तिः स्यादिति अविरोधन्तविश्ले
 षणम् । एतच्च संगृह्यते इत्यादिना स्वयमेव वक्ष्यते । उभेयतय
 विशिष्टविषयेऽविरोधित्वविशेषणं यथाश्रुतशब्दलभ्यं तदर्थस्तादृश
 विषयताकान्यत्वं तन्नविश्लेषाधिकविषयतादिनिवेशाप्रौरवं काञ्चनम
 यो हृदो बह्निमानित्यादौ काञ्चनमयत्वाभाववद्वद्भदादिरुपाश्रयासिद्धि
 भेदस्य सत्प्रतिपक्षदोषोभेयवन्धभावविशिष्टहृदादिरुपाश्रयेऽसत्वेना
 व्याप्तिश्चेति उभेयतावच्छेदकविशिष्टसाध्यविषयतायां विशिष्टपक्षवि
 प्रहृप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वनिवेशः । उक्तस्थले बाधप्रहृत्वा
 अनुमितिरुपाविशिष्टपक्षविप्रहृविरोधितया अव्याप्तितावच्छेदकत्वमिति
 विशिष्टपक्षप्रहृत्वव्यापकत्वनिवेशः । विशिष्टपक्षप्रहृत्वपयसावच्छे
 कताकत्वस्य प्रतिबन्धतायां निवेशे काञ्चनमयरजतमयहृदो बह्नि
 नित्यादौ आश्रयासिद्धुष्णायके काञ्चनमयत्वाभावव्याप्यहृदादावति
 व्याप्तिः रजनमयत्वघटितपक्षतावच्छेदकविशिष्टप्रहृत्वस्य तज्ज्ञान
 प्रतिबन्धतानवच्छेदकत्वात्तः तदुपेक्ष्य तादृशप्रहृत्वव्यापकताव
 तत्र निवेशः । अत एव हृदा बह्निमानित्यादौ हृत्त्वादिपक्षभावत्वं
 कत्वविशिष्टविषयकप्रहृत्वस्य केवलस्य कस्यापि प्रतिबन्धतानव
 कत्वेषु नाप्रसिद्धिः । न च तादृशप्रहृत्वव्यापकप्रतिबन्धतानवत्वं
 कत्वविशिष्टविषयतानिवेशोपि कस्या अपि विरोधिज्ञानप्रतिबन्ध
 वाः हृद् इति निर्धर्मितावच्छेदकज्ञानसाधारणतादृशप्रहृत्वव्याप
 त्वासम्भवासुधाविधप्रतिबन्धत्वाप्रसिद्धिः विशिष्टविषयकानुमि
 त्वव्यापकतानिवेशे तादृशानुमितित्वस्य निर्धर्मितावच्छेदकता
 श्रुतिरपि हृदो बह्निमान्द्रो घटत्वानित्यादिनामप्रकारकानुमितिवं
 दृष्टत्वादिविशिष्टविषयकानुमितित्वसत्त्वात् तादृशसकलानुमिती
 कत्वविच्छेदकस्य प्रतिबन्धत्वासम्भवेन तादृशानुमितित्वव्यापकता

ध्यता न प्रसिञ्चतीति वाच्यम् । कामिनीजिज्ञासादिप्रतिबध्यताया एव तथाविधानुमितित्वादिव्यापिकायाः प्रसिञ्चेः ।

वस्तुतस्तु विरोधित्वघटकप्रतिबध्यतायामेव पक्षतावच्छेदकादिविशिष्टविषयकानुमितित्वाव्यापकत्वनिवेशाच्च प्रसिञ्चिरिति पूर्वमेवावेदितम् । एतेन यत्र कामिनीत्वस्य पक्षतावच्छेदकता तत्र तद्विशिष्टविषयकानुमितित्वादेः कामिनीजिज्ञासाप्रतिबध्यत्वाव्याप्यत्वपि न क्षतिः ।

अथोन्नेये विशिष्टपक्षादिग्रहाविरोधित्वनिवेशेपि बन्धभावव्याप्यव्याप्याभाववान् हृद्गो बन्धिमानित्यत्र बन्धभावव्याप्यव्याप्यविशिष्टे हृद्गो आश्रयासिञ्चात्मकेऽतिव्याप्तिदुर्वारैव तस्य बन्धभावव्याप्यविशिष्टहृदात्मकसत्प्रतिपक्षस्य विशिष्टपक्षग्रहाविरोधिनः उन्नायकत्वात् आश्रयासिद्धित्वेन अनुमितिविरोधित्वेन सत्यन्तदलाक्रान्तत्वाच्च । न चोन्नायक एव विरोध्यन्तं विशेषणं विवक्षितम्, उक्ताश्रयासिद्धेश्च विशिष्टपक्षग्रहाविरोधितया नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथासति बन्धिमान् हृद्गो बन्धभावव्याप्यव्याप्याभाववानित्यत्र बन्धभावव्याप्यव्याप्यविशिष्टहृदात्मके बाधेऽनुमितिविरोधिवन्धभावव्याप्यविशिष्टहृदरूपाश्रयासिद्ध्युन्नायकतेर्व्याप्तेः तस्य बन्धिविशिष्टपक्षात्मकविशिष्टपक्षग्रहाविरोधित्वादिति चेन्न । उन्नेये उन्नायके चाविरोध्यन्तस्य विशेषणतोपगमेनातिप्रसङ्गस्य वारणायत्वात् ।

अथवा उन्नेयविशेषणमेवाविरोध्यन्तम् यद्ग्रमावच्छिन्नप्रतिबध्यताघटितं विरोधित्वं सत्यन्तार्थः, तद्ग्रमावच्छिन्नप्रतिबध्यताघटितविरोधिताया उन्नेयविशेषणतया विवक्षितत्वात् पूर्वोक्तस्थले बन्धभावव्याप्यव्याप्यविशिष्टहृदात्मकाश्रयासिद्धेः विशिष्टपक्षग्रहाविरोधितावच्छेदकावच्छिन्नत्वेन सत्यन्तदलाक्रान्तायास्तद्रूपावच्छिन्नाविरोधिनः सत्प्रतिपक्षस्यैषोन्नायकत्वेन नातिव्याप्तिः; उन्नेयबाधस्योन्नायकसत्प्रतिपक्षस्य च विशिष्टपक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहत्वरूपैकधर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताकत्वेन सत्प्रतिपक्षस्थले लक्षणसमन्वय इति उन्नेयेऽविरोध्यन्तविशेषणं बन्धिद्वयाप्याभावसाध्यके बन्धिद्वयाप्यव्यवस्थात्मकबाधस्य विशिष्टपक्षादिग्रहाविरोधिविह्वलमत्पक्षस्योन्नायकस्य वारकमिति वक्ष्यते । तत्र यथाश्रुतविरोध्युन्नायकत्वं प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताविशिष्टविषयतावच्छिन्नानुमितिप्रयोजकत्वं तत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतानिरूपकविषयतात्वेन निवेशानं शिरोबधेष्टनेन

नासिकास्पर्शमनुकरोतीति प्रतिबन्धकतावच्छेदकाविषयतावच्छिन्नानुमितिप्रयोजकत्वं निवेशितम् । उक्तस्थले वह्निव्याप्यवत्पर्वतरूपभाष्यस्य वह्निमत्पर्वतविषयकसमूहालम्बनरूपवह्निव्याप्यवत्पर्वतरूपविरोधिविषयकानुमितिप्रयोजकतया अतिप्रसङ्गः स्यादिति विरोधिविषयतावच्छिन्ननिरूपितप्रयोजकत्वं निवेशितम् । अनुमितिजनकरूपमुन्नायकत्वं न विषयस्येति अनुमितिजनकतावच्छेदकविषयिताकत्वरूपमनुमितिप्रयोजकत्वं वात्र तदित्याह उन्नायकत्वेति । यादृशविशिष्टविषयकत्वेनेति तृतीयार्थोऽनतिरिक्तवृत्तित्वरूपमवच्छेदकत्वम् । तन्निवेशाद्बह्निव्याप्यवत्पर्वतरूपोक्तस्थलीयभाष्ये सत्प्रतिपक्षविषयकसमूहालम्बनविषये सत्प्रतिपक्षकदेशे केवलपक्षादां च नातिव्याप्तिः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशे सत्प्रतिपक्षकदेशे केवलपक्षादावनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वघटितसत्यन्तार्थाभावेनातिव्याप्तिविरहेऽपि ह्यदौ वह्निमानित्यादौ बन्धभावव्याप्यव्याप्योभयावशिष्टहृदादिविषयकज्ञानीयबन्धभावविशिष्टहृदादिविषयताया अनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वं बन्धभावव्याप्यव्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितहृदत्वावच्छिन्ननिरूपितविषयतात्वेन विरोधुन्नायकतावच्छेदकतया बन्धभावविशिष्टहृदादावातिव्याप्तेर्दुर्वारतयोन्नायकताशरीरेऽनतिरिक्तवृत्तित्वमवच्छेदकत्वं तत्र निवेश्यम् । अत्रेदशावच्छेदकतानिवेशेऽपि सत्यन्तविरोधित्वशरीरे ईदृशावच्छेदकत्वं प्रवेद्यं न तु स्वरूपसम्बन्धरूपं, तथा सति उक्तस्थले बन्धभावव्याप्यव्याप्यविशिष्टहृदादौ अतिव्याप्तिः तादृशविशिष्टविषयताया बन्धभावविशिष्टहृदादिविषयत्वाभिन्नतया बन्धभावत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितहृदत्वावच्छिन्नविषयतात्वेन पक्षसाध्यवशिष्टप्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् ।

तच्चेति । तादृशविशिष्टं चेत्यर्थः । साध्यव्यापकाभावप्रतियोगिप्रकृतहेतुमत्पक्षादौ मतभेदेन विरोधासाधारणरूपेऽतिव्याप्तिं वारयति असाधारणति । प्रतिपक्षविधयेति । अनुमितिप्रतिबन्धकसाध्याभावव्याप्यवत्साहचर्यविधयेत्यर्थः । सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वमसाधारण्यं साध्यासामानाधिकरण्यं विरोध इति मते अनुमित्यविरोधिनि तत्र नोक्तलक्षणातिव्याप्तिप्रसक्तिरतः पक्ष इत्युक्तम् । प्रतियोगित्वादिस्थादिना पक्षधर्मतापरिग्रहः । तथाच प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षे प्रकृतसाध्यतावच्छेदकविशिष्टव्यापकाभावप्रतियोगित्वविशिष्टप्रकृतसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नवैशिष्ट्यात् नवगादिप-

।मर्शनिष्ठानुमितिजनकतावच्छेदकविषयताकत्वरूपमुन्नायकत्वं वि-
क्षणीयमित्यर्थः । रूपान्तरेण यत्र प्रकृतहेतोर्व्यतिरेकिप्रतिहेतु-
तात्स्थलीयप्रतिपक्षस्य सङ्गहाय प्रकृतसाधनतावच्छेदकनिवे-
।।रूपान्तरावच्छिन्नप्रकृतसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिताविशि-
प्रकृतहेतुमत्पक्षकालीनत्वस्य यत्र साध्यतावच्छेदकघटकत्वं त-
स्थलीयतादृशसाध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्याभावव्याप्यवत्पक्षात्म-
प्रतिपक्षसङ्गहाय प्रकृतसाध्यतावच्छेदकनिवेशः । यत्र प्रकृतसा-
व्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वविशिष्टप्रकृतसाधनघस्वेन रूपान्त-
।वच्छिन्नप्रक्षस्य प्रकृतपक्षतावच्छेदके प्रवेशः तत्रत्यसत्प्रतिपक्ष-
य तादृशपक्षतावच्छेदकताविशिष्टे साध्याभावव्याप्यवत्तारूपस्य
।ङ्गहाय प्रकृतपक्षतावच्छेदकनिवेशः । साध्याभावनिरूपितान्वय-
यातिविशिष्टप्रकृतहेतुमत्पक्षस्य लक्ष्यतोपगमात् तत्रातिव्याप्तिः ।
।स्थासाधारण्यात्मकत्वे तदनवगाहित्वमपि परामर्शविशेषणं हे-
।म् । तत्सङ्गाहकमप्यादिपदम् । सत्प्रतिपक्षोन्नायकस्येति । सा-
याभावव्याप्यव्याप्यवत्पक्षादेरविरोधितयाऽनाभासरूपस्येत्यर्थः ।
।श्रयासिद्ध्याद्युन्नायकस्येति । आश्रयासिद्ध्याद्यन्तर्गतस्य पक्षविशे-
।णाद्यभावव्याप्यवत्पक्षादेरित्यर्थः । आश्रयासिद्ध्यादीत्यादिपदात्
।साध्याप्रसिद्धादिपरिग्रहः । वन्त्यादिसाध्यके बाधस्य किञ्चिदनुन्ना-
।कतया उन्नेये विरोध्यन्तविशेषणस्य तद्वारकता न सम्भवतीति
।।यविशेषे तद्व्यावृत्तिं दर्शयति विरोध्यन्तेनेति । वह्निव्याप्यवत्पक्षा-
।मकस्येत्थनेन वह्निमत्पक्षोन्नायकत्वं सूचितम् । अविरोध्यन्तसा-
।यैक्याय प्रतिबध्यतायां स्वरूपसम्बन्धरूपपक्षसाध्यवैशिष्ट्यावगा-
।हत्वावच्छिन्नत्वनिवेशासम्भवं दर्शयति संगृह्यत इति । अनेन ल-
।त्तणेन प्रतिस्थापनात्मकन्यायप्रयोगानौचित्यं दर्शयिष्यन् तस्यैव
।सम्प्रदायिकतामाह सत्प्रतिपक्षे चेति । यथासिद्धान्तमिति । नैया-
।येकादिप्रतिवादिनामित्यादिस्वसिद्धान्तानुसारेणेत्यर्थः । पञ्चा-
।यवादीति । हृदत्वात् इत्यादिरूपेत्यादिः । आदिना मीमांसकसौ-
।गतसिद्धावयवव्यायपरिग्रहः । इच्छन्तीति । नैयायिकसाम्प्रदायि-
।का इति शेषः । उचितं प्रतिभातीति । घादिना न्याये
।प्रयुक्ते हेतुदोषमात्रस्यैवाकांक्षितत्वात्प्रथमतस्तमनुद्भाव्य विपरीतप्र-
।तिक्वादिप्रयोगेऽर्थान्तरस्य दुर्वारत्वादिति भावः ॥
।इति श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिकृतगादाधर्या सत्प्रतिपक्षप्रकरणम् ।

अथ श्रीमथुरानाथतर्कवागीशविरचितरहस्यसमन्वितं

असिद्धिप्रकरणम् ।

(चि०) असिद्धिस्तु न व्याप्तिपक्षधर्मताविरहः, प्रत्येकमननुगमात् । अथ प्रत्येकाभावेऽनुगतो व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टाभावोऽसिद्धिः, यद्यपि विशिष्टस्यान्यत्वे प्रत्येकाभावाव्याप्तिरपसिद्धान्तश्च अनन्यत्वे प्रत्येकाभाव एव स इत्यननुगमः, तथापि विशेषणावच्छिन्नप्रतियोगिको विशेष्याभावो विशेषणविशेष्यसम्बन्धाभावो वा विशिष्टाभावोऽनुगत इति चेत्, न । विशिष्टाभावाज्ञानेऽपि व्याप्त्यादिप्रत्येकाभावज्ञाने उद्भावने चानुमितिप्रतिबन्धो वादिनिवृत्तिश्चेति तत्प्रत्येकाभावाव्याप्तिः, अन्यथा तेषां हेत्वाभासान्तरतापत्तेः । न च विशिष्टाभावधीद्वारा प्रत्येकाभावो दोषो (१) न तु स्वत इति वाच्यम् । प्रत्येकाभावस्य स्वत एव दोषत्वसम्भवात् ।

अथ असिद्धिपूर्वपक्षरहस्यम् ।

(मा०) (२) व्याप्तीति । तथाच व्याप्तिपक्षधर्मत्वाभाववान् हेतुः

(१) लभ्यत इति पाठान्तरम् ।

(२) अत्र श्रीमद्गदाधरभट्टाचार्यकृतं व्याख्यानं आदितः संपूर्णं काशीस्थराजकीयभवनस्य दर्शभूते मूलपुस्तके न दृश्यते । काशीस्थराजकीयसंस्कृतपुस्तकालये मद्राससंस्कृतपुस्तकालये तथा बङ्गदेशीयानां प्राचीननैयायिकानामपि पुस्तकेषु गादाधर्या असिद्धिप्रकरणमस्माभिर्महत् प्रयासेन गवेषणायां कृतायामपि नोपलब्धम् । अतो मूलचिन्तामणिपाठाधीनगतये कासिकालस्थ एशियाटिकसोसाइटीयंत्रालये मुद्रितापि माथुरी दत्ता । अतः परमपि कैशिकीयै रप्रस्था गादाधरी दीयते चेन्मुद्राप्रापयिष्यत इति निवेदयामः ॥ सं० ॥

सिद्ध इति भावः । अत्र घटो द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ व्याप्यत्वासिद्धेः संप्रहाय व्याप्यत्वस्य जलहृदो वह्निमान् धूमादित्यादौ (१) स्वरूपासिद्धेः संप्रहाय च पक्षधर्मत्वस्य प्रवेशः । व्याप्तिश्च साध्याभाववदवृत्तित्वे सति साध्यसामानाधिकरण्यरूपा प्राह्या न तु हेतुव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपा द्रव्यं सत्त्वादित्यादिव्याप्यत्वासिद्धिस्थले तदप्रसिद्ध्याऽसम्भवापत्तेः । पक्षधर्मत्वं च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन पक्षवृत्तित्वम्, नेन हृदो वह्निमान् धूमादित्यादौ स्वरूपासिद्धे कालिकादिसम्बन्धेन हेतोः पक्षवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः । व्याप्तिपक्षधर्मतयोः प्रत्येकाभावद्वयमसिद्धिः । व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वाभावो वा ? आद्ये इह प्रत्येकामिति । प्रत्येकाभावस्येत्यर्थः । अननुगमात्-सर्वासिद्धासाधारणत्वात् । हृदो वह्निमान् धूमादित्यादिस्वरूपासिद्धे व्याप्यत्वाभावस्य घटो द्रव्यं सत्त्वादित्यादिव्याप्यत्वासिद्धे च पक्षधर्मत्वाभावस्यासत्त्वादित्यभिप्रायः । अन्त्याभिप्रायेणाशङ्कते अथेति । प्रत्येकाभावे अनुगतः प्रत्येकाभावमात्रवत्यपि वर्तमानः । प्रत्येकाभावाव्याप्तिरिति । प्रत्येकाभावमात्रवत्यव्याप्तिरित्यर्थः । ननु विशिष्टस्यातिरिक्तत्वेऽपि तदभावः प्रत्येकाभावस्थलेऽपि वर्तत एवेति नाव्याप्तिरित्यत आह अपसिद्धान्तश्चेति । अननुगम इति तदवस्थ इति शेषः । अनुगत इति । प्रत्येकाभावमात्रवत्यपि वर्तमान इत्यर्थः । निवृत्तिश्चेति । व्याप्यादिप्रत्येकाभावद्वयस्याप्यसिद्धितयेति शेषः । तत्प्रत्येकाभावाव्याप्तिरिति । व्याप्यादिप्रत्येकाभावद्वयेऽसिद्धिलक्षणाऽव्याप्तिरित्यर्थः । विशिष्टाभावत्वस्याऽसिद्धिरूपत्वात्तस्य च प्रत्येकाभावयोरसत्त्वादिति शेषः ।

इदमुपलक्षणम् । अयोगोलकं धूमवद्वहेः हृदो वह्निमान् धूमादित्यादौ बाधसङ्कीर्णाऽसिद्धेऽसिद्धिलक्षणस्याप्यव्याप्तिः तत्र विशिष्टस्याप्रसिद्धतया तदभावस्याप्यसिद्धेरित्यपि बाध्यम् ।

ननु प्रत्येकाभावज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वेऽपि न तस्यासिद्धित्वमतो नाव्याप्तिरित्यत आह अन्यथेति । तेषां-प्रत्येकाभावानां, हेत्वाभाससामान्यलक्षणाक्रान्तानामिति शेषः । साध्यादिभेदेन व्याप्यादीनां नानात्वाद्बहुवचनम् । प्रत्येकाभावः-प्रत्येकाभावज्ञानं, न तु स्वतः-न तु साक्षात्, तथा च हेत्वाभाससामान्यलक्षणमेव तत्र नास्ति अ-

(१) अयोगोलकं वह्निमद्भूमादित्यादाविति पाठान्तरम् ।

नुमितितत्कारणपरामर्षयोः साक्षात्प्रतिबन्धकत्वस्य तल्लक्षणाघटकत्वा-
दिति भावः। स्वत एव-साक्षादेव, प्राह्याभावागाहित्वादिति भावः। इ-
मुपलक्षणम् आश्रयासिद्धि-साध्याविशेषणासिद्धि-साधनाविशेषणा-
सिद्धि-हेतुसिद्धिषु चाव्याप्तिरित्यपि बोध्यम् ।

(चि०) वस्तुतो विशिष्टाभावो दोष एव न प्रत्येकस्य
समर्थत्वे तेनैवान्यथासिद्धेर्व्यर्थविशेषणत्वात् प्रत्येका-
भावमज्ञात्वा न विशिष्टाभावज्ञानमित्युपजीव्यत्वादि-
शिष्टाभावानुद्गावनेऽपि प्रत्येकोद्गावने षादिनिवृत्तेश्च।
अत एव व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टज्ञानविषयाभावत्वं
प्रत्येकाभावानुगतमसिद्धत्वम्, व्यभिचादावसिद्धत्वे-
ऽप्युपजीव्यत्वेन प्राथम्यात्तदुद्गावने षादिनिवृत्तेश्च
स स्वत एव दूषकाः, तत्र व्याप्त्यसिद्ध्यर्थमुपाधौ
तद्गाविते विप्रतिपद्यतेऽपि, तस्य दुर्ग्रहत्वात् व्य-
भिचारैणैव तदन्वयाच्च, यदि च व्यभिचारदि-
कमज्ञात्वाप्यसिद्धिवुद्धिः, तथाऽप्युपधेयसङ्करेऽप्युपा-
धेरसङ्कर एवेति निरस्तम्। व्यर्थविशेषणत्वादेव । एते-
न व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतराभावोऽसिद्धिरिति प्रत्युक्तम्,
अन्यतरत्वाज्ञानेऽपि प्रत्येकाभावस्य दोषत्वात् व्यर्थ-
विशेषणत्वाच्च ।

(दी०) वस्तुत इत्याद्यभ्युच्चयमात्रम् विशिष्टपरामर्शविरो-
धित्वेन विशिष्टाभावस्य दोषताया दुर्वारत्वात् । प्रत्येकाभावमज्ञा-
त्वापि शब्दादिना शक्यग्रहत्वात् । व्यर्थविशेषणत्वस्य चासाध-
कतासाधन एव सम्भाव्यत्वात् । न, वा तदपि, तादृशाभावानिष्ठ-
व्याप्तद्वैर्मान्तरेणावच्छेत्तुमशक्यत्वात् विशेष्यादिप्रतियोगिकत्व-
मात्रस्य व्यभिचारिसाधारणत्वादिति ।

(मा०)दोष एव नेति । हेतुभास एव नेत्यर्थः । कृतस्ताद्विशेषोऽसिद्धिः

स्मिरिति शेषः । प्रत्येकस्य—प्रत्येकाभावस्य, समर्थत्वे—दूषणसमर्थ-
त्वे, आभासत्वेति यावत् । अन्यथासिद्धेरिति । विशिष्टाभावस्य
हेत्वाभासत्वं विनापि विशिष्टाभावतसाधनस्य दुष्टत्वव्यवहारोप-
पत्तेरित्यर्थः । विशिष्टाभाववति प्रत्येकाभावस्याप्यावश्यकत्वादिति
भावः । ननु साध्यव्याप्यो हेतुः पक्षवृत्तिरित्याकारकविशकलितव्या-
प्तिपक्षधर्मतोभयविषयकपरामर्षस्यानुमितिहेतुत्ववादिनां प्राचां नये
साध्यव्याप्यत्वे सति पक्षवृत्तित्ववान् हेतुरिति व्याप्तिविशिष्टपक्ष-
धर्मताप्रकारकपरामर्षस्याप्यनुमितिहेतुतया तद्विरोधित्वेन विशिष्टा-
भावस्यापि हेत्वाभासत्वं दुर्वारं विनिगमकाभावेन तादृशविशिष्टप्र-
कारकपरामर्षप्रतिबन्धकत्वस्यापि सामान्यलक्षणघटकत्वात्, साध्य-
व्याप्यहेतुमान् पक्ष इति पक्षविशेष्यकपरामर्षस्यैवानुमितिहेतुत्वमि-
ते नव्यमतानुयायित्वे व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वयोर्द्वयोः प्रत्येकाभा-
वस्यापि दोषत्वाभ्युपगमासङ्गतेः पक्षवृत्तित्वाभावज्ञानस्य तादृशप-
क्षविशेष्यकपरामर्षाप्रतिबन्धकत्वादित्यरुचेराह व्यर्थविशेषणत्वा-
दिति । इदमसाधकं व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वाभावादित्यसाधकत्वा-
दुमाने पक्षधर्मत्वाभावादित्यस्यैव सम्यक्त्वेन व्यर्थविशेषणत्वादित्य-
र्थः । तथा च हेत्वाभासत्वस्यासाधकताव्याप्यत्वनियमात् व्यर्थविशे-
षणतया च विशिष्टाभावे तदभावान्न तस्य हेत्वाभासत्वम् । न चैवं
अत्र सामान्यलक्षणातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तस्य हेत्वाभासत्वाभा-
वाऽनायत्या विशकलितव्याप्तिपक्षधर्मतोभयविषयिताशालिपरा-
मर्षप्रतिबन्धकत्वस्यैष सामान्यलक्षणे निवेशनीयत्वादिति भावः ।
अन्विदमप्ययुक्तं व्यर्थविशेषणत्वेऽपि व्याप्तिसत्त्वाद्विशिष्टाभावत्वस्य
प्रत्येकाभावत्वाघाटिततया विशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वेन धूमप्रागभा-
वज्ञानधर्मिकतया च वैयर्थ्यशङ्कानवकाशाद्येत्यरुचेराह प्रत्येकाभा-
मिति । उपजिव्यत्वादिति । प्रत्येकाभावज्ञानस्यापजीव्यत्वादित्यर्थः ।
था च प्रत्येकाभावज्ञानस्यापजीव्यतया प्रत्येकाभाव एव हेत्वा-
भासो न तु विशिष्टाभावस्तज्ज्ञानस्य प्रत्येकाभावज्ञानोपजीवक-
त्वात्, सामान्यलक्षणे चानायत्या विशकलितव्याप्तिपक्षधर्मतोभय-
विषयिताशालिपरामर्शप्रतिबन्धकत्वस्यैव निवेशान्नातिव्याप्तिरिति
भावः । अन्विदमप्ययुक्तं प्रत्येकाभावमन्तरापि(१) प्रत्यक्षशब्दाभ्यां लि-

(१) मन्त्रात्वापीति पाठान्तरम् :

ज्ञानतरङ्गन्यानुमानेन च विशिष्टाभावज्ञानसम्भवात् । न च तथापि प्रत्येकाभावलिङ्गकानुमानेन विशिष्टाभावज्ञानं प्रति प्रत्येकाभावज्ञानस्योपजीव्यत्वमस्त्येवेति वाच्यम् । विशिष्टाभावलिङ्गकानुमानेन प्रत्येकाभावज्ञानं प्रति विशिष्टाभावज्ञानस्याप्युपजीव्यत्वेन कावित्कोपजीव्योपजविकभावस्याविशेषादित्यरुचेराह विशिष्टाभावानुद्गावनेऽपीति । एतदप्यापाततः, एवं सति विरुद्धत्वादेरपि हेत्वाभासत्वं न स्यात् तदनुद्गावनेऽपि बाधस्वरूपासिद्ध्यादेरुद्गावने वादिनिवृत्तेः । न च तत्र बाधादेरनुद्गावनेऽपि विरुद्धत्वमात्रोद्गावने वादी निवर्त्ततेऽतो विरुद्धत्वस्यापि हेत्वाभासत्वम्, अत्र तु प्रत्येकाभावानुद्गावने विशिष्टाभावमात्रोद्गावनेऽपि न वादिनिवृत्तिरिति न विशिष्टाभावस्य दोषत्वमिति वाच्यम् । विशिष्टाभावमात्रोद्गावनेऽपि वादिनिवृत्तेः तस्मात्साध्यव्याप्यत्वे सति पक्षवृत्तित्ववान् हेतुरिति परामर्शस्याप्यनुमितिहेतुत्ववादिनां प्राचां नये व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वाभाववद्देतुरपि हेत्वाभासः स च व्याप्यत्वासिद्ध्यावेवान्तर्भूत इति तत्त्वम् । अत एवेति । निरस्तमित्यनेनान्वयः । व्याप्तीति । व्याप्तिपक्षधर्मतोभयमाश्रमुख्यविशेष्यकबुद्धिमुख्यविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वमित्यर्थः । नातो विशेषाभावसामान्याभावविकल्पाभ्यामतिव्याप्यसम्भवशङ्कावकाशः । अधिकं तु सिद्धान्ते वक्ष्यामः । प्रत्येकाभावानुगतमिति । व्याप्तिपक्षधर्मतयोः प्रत्येकाभावद्वये वर्त्तमानत्वमित्यर्थः । असिद्धत्वं-असिद्धित्वम् । नन्वेवं व्यभिचारादेः कथं दोषत्वं तद्वति हेतौ असिद्धेरावश्यकत्वेन तस्यैव दोषत्वसम्भवादित्यत आह व्यभिचारादाविति । व्यभिचारादिमति हेतावित्यर्थः । आदिना विरोधपरिग्रहः । उपजीव्यत्वेनेति । असिद्धत्वज्ञानं प्रति लिङ्गज्ञानविधया व्यभिचारादिज्ञानस्योपजीव्यत्वेनेत्यर्थः । प्राथम्यात्-प्रथमोपस्थितत्वात्तदुद्गावने-व्यभिचारादिमात्रोद्गावने, विरोधित्वाविशेषाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । सः सोऽपि व्यभिचारादिरपीति यावत् । नन्वेवमसिद्धिज्ञानोपजीव्यप्राहकत्वेनोपाधिरपि हेत्वाभासान्तरं स्यादित्यत आह तत्रेति । व्यभिचारादिमति हेतावित्यर्थः । व्याप्यसिद्धत्वं व्याप्यज्ञानार्थम् । उपाधौ तिष्ठति । तुशब्दो भिन्नक्रमेऽङ्गाविति इत्यनन्तरं योज्यः । विप्रतिपद्यतेऽपीति । व्याप्तौ विप्रतिपद्यतेऽपीत्यर्थः । विप्रतिपत्तिर्भ्रमः, तथाचोपाध्युद्गावनेऽपि व्याप्तिभ्रमोद्वयान्तस्य सा

हाद्विरोधित्वात्त्वेन हेतुनासात्त्विकमिति भावः । किञ्चोक्त-
 धनानं नासिद्धिप्रकरणेऽपि तत्र, किन्तु तत्राभिचारज्ञानमेवेत्याह-
 यति । अत्राभिचारस्येत्यर्थः । मुक्तदत्तात्-उपाधितो दुर्ज्ञेयत्वात्, अयं
 अकारणैव-उपाधिसंप्रत्यभिचारणैव, तदुक्तप्रमादित्वात्प्रमुक्तप्रमात् । अतः
 हापाततः प्रमादित्वात्तदुत्प्रेष्य उपाधेरप्युत्पापकत्वसम्भवात् ।
 अत्राप्युपाधिसंप्रत्यभिचारस्यैव हेतुनासात्त्विकताया हर्वात्त्वात्, किन्तु
 पूर्वोक्तयुक्तिरेव सती चेति प्रष्टव्यम् । असिद्धिबुद्धिरिति । प्रत्यक्ष-
 तावदाभ्यां लिङ्गात्तरजस्यानुमानेन चासिद्धबुद्धिरित्यर्थः । उपपन्न-
 ते । उपपद्येयोः-असिद्धस्यसिद्धिचरिणोर्धर्मिणोः, सङ्करेपि-अमे-
 षुपि, उपाधेः-असिद्धत्वस्यसिद्धिचरत्वादेर्धर्मस्य, असंकर एव-
 तामानंकर एव, प्रस्परप्रहकारानप्रहविषयत्वमेवेति यावत् ।
 तथा चासिद्धत्वाप्रहदद्यायामपि व्याभिचारादिमात्रज्ञानात् व्याप्तिः
 ज्ञानानुदमेव । तस्यापि स्वतःप्रतिबन्धकत्वमाद्यकमेवेति भा-
 वः । अत एवेति विवृणोति व्यर्थेति । तथाविधबुद्धिमुख्यविशेष्य-
 तावच्छेदकरूपस्य विशेषणस्य दूषकतायामप्रयाजत्वात् तथावि-
 षबुद्धिमुख्यविशेष्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यानुमितित्करणपरा-
 प्रशविरोधित्वादिति यावत् । येन रूपेण ज्ञानमनुमितित्करणप-
 राप्रशान्तप्रतिबन्धकं तदेष च विभाजकतावच्छेदकमित्यभिप्रायः ।

यद्वा 'व्यर्थविशेषणत्वात्' अयं हेतुरसाधकः निरुक्तबुद्धिमुख्यवि-
 शेष्यतावच्छेदकवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावात्कादित्यसाधकतानुमा-
 ने निरुक्तबुद्धिमुख्यविशेष्यतावच्छेदकरूपस्य विशेषणस्य स्वर्धत्वात्
 व्याप्तिवाचच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावात्त्वेनैव व्याप्यभाषस्य पक्षधर्म-
 तात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावात्त्वेनैव पक्षधर्मत्वाभावस्य हेतुरस-
 धवादित्यर्थः । असाधकतानुमापकतावच्छेदकरूपमेव च विभाज-
 कतावच्छेदकमित्यभिप्रायः । अतएव तत्रापाततः विरोधितावच्छेदकरूप-
 मेव विभाजकतावच्छेदकमिति । अत्रैव मन्वन्मन्वात् विरोधिताव-
 छेदकरूपेणापि पूर्वस्यभिचारावेभिर्ज्ञानात् । प्रथमसाधकतानुमाप-
 कतावच्छेदकरूपमेव विभाजकतावच्छेदकमिति नियमेऽपि मानाभा-
 वात् व्यर्थविशेषणत्वस्य व्याप्यविघटकतया तत्सत्त्वेऽपि असाधकता-
 नुमापकत्वसम्भवात् । तथाविधबुद्धिमुख्यविशेष्यतावच्छेदक-
 च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावात्त्वस्य व्याप्तिवाचच्छिन्नप्रतियोगिताका-

भावत्वाच्चटिततया व्यर्थविशेषज्ञानाद्यात्तया अप्यनवकाशात् ॥

वस्तुतस्तु (१) तत्रापि आश्रयासिद्धि-साध्यविशेषासिद्धि-हेतुविशेषणासिद्धि-हेतुसिद्धिष्वव्याप्तिरेव दोषो बोध्यः । तत्रैवैवमपि । व्याप्तिरिति । व्याप्तिरप्यश्रयमन्वयान्तरधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावोऽसिद्धिरित्यर्थः । यद्वा अन्यतरपदव्यत्यासेन व्याप्तिस्वामान्याभावपक्षधर्मतास्वामान्याभावयोरन्यतरोऽसिद्धिरित्यर्थः । यथाश्रुते सामान्याभावविशेषाभावविकल्पान्भ्यन्तव्याप्त्यतिव्याप्तिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वादिति श्येयम् । प्रत्येकाभावस्येति । प्रत्येकाभावस्वप्रकारेण प्रत्येकाभावज्ञानस्येत्यर्थः । दोषत्वात्-प्रतिबन्धकत्वात्, प्रत्येकाभावाद्यज्ञानेनान्यतरस्वप्रकारकज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वादिति शेषः । तथा च विशेषितानवच्छेदकतया कथमस्य विभाजकतावच्छेदकत्वमित्यभिमानः । व्यर्थेति । असाधकतानुमानेन्यतरस्वरूपस्य विशेषणस्य व्यर्थत्वादित्यर्थः । प्रत्येकं व्याप्तिस्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेनैवगमकत्वसम्भवादिति भावः ॥

(चि०) यत्तु व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिविरह आश्रयासिद्ध्याद्यनुगतोऽसिद्धिः, तत्प्रमितिसत्त्वे तत्रानुमित्यापत्तेरिति । तदपि व्यर्थविशेषणत्वात् तदज्ञानेऽपि प्रत्येकज्ञानस्य दोषत्वाच्च निरस्तम् ।

वस्तुतस्तु प्रकृतहेतुव्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टस्य तत्प्रमितेर्भाप्रसिद्ध्या तदभावो ज्ञातुमुद्भावापितुश्चाशक्य एव । यत्किञ्चिद्व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टप्रमितिविरहः सद्हेतुसाधारणः स्वप्रमितिविरहो यत्किञ्चित्प्रमितिविरहो वा सद्हेतावपि सकलतत्प्रमितिविरहो दुर्मिरूपव्याप्यभावादेव तद्रूपे स एव दोष उपजीव्यत्वात् । यदि च प्रमितिविरहः स्वरूपसङ्घेव दोषः कारणाभावात् तदा व्याप्यादिभ्रमादनुमितिर्न स्यात् न स्यात् हेत्वाभासताज्ञानगर्भतल्लक्षणाभावात्-एतेन-व्याप्ति

प्रमितिपक्षधर्मिताप्रमितिष्विच्छान्धनरत्नमसिद्धिः, अन्य-
तरत्यश्च तन्निधान्यर्थं तेनोभयविरहेऽपि नाव्यासिरि-
ति-निरस्तम् । इयर्थविशेषपात्वादेव ।

(मा०) व्याप्तिपक्षधर्मतेति । हेतुतावच्छेदकवच्छिन्नहेतुविशेष-
कसाध्यतावच्छेदकवच्छिन्नसाध्यनिरूपितव्याप्तिविशिष्टपक्षताव-
च्छेदकवच्छिन्नपक्षधर्मताप्रकारकधर्मभिन्नज्ञानविरह इत्यर्थः । आश-
यासिद्ध्याद्यनुगत इति । आशयासिद्ध्यादिरूपसकलालिङ्गिभ्वापक इत्य-
र्थः । तत्र तादृशज्ञानस्य पक्षतावच्छेदकवच्छेदो धर्मत्वनियमादिति भावः ।
आदिना स्वरूपासिद्धिसाध्यसाधनविशेषणासिद्धिभ्याप्यसिद्धिर्नाम
परिग्रहः । तत्रप्रमितिस्त्व इति । आशयासिद्ध्यादिषु तादृशपक्षधर्मत्व-
प्रकारकज्ञानस्य धर्मभिन्नत्व इत्यर्थः । अनुमितिप्रमित्यापत्तेरिति ।
अनुमितेरपि धर्मभिन्नत्वापत्तेरित्यर्थः । एवं च तादृशज्ञानविरहवान्
हेतुरसिद्ध इत्यसिद्धलक्षणमिति भावः । तद्वीति निरस्तमित्यनेनान्वयः
निराले हेतुमाह इत्येति । विशेषणस्य-प्रमित्यंशस्य, इयर्थत्वात्-दृष-
कतायामप्रयोजकत्वादित्यर्थः । परामर्शे प्रमितेरविशेषणतया तद्व-
भावज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । हेत्वन्तरमाह तदज्ञानेऽपि-
ति । प्रत्येकज्ञानस्य-व्याप्यभावादिप्रत्येकज्ञानस्य, तथा च प्रत्येका-
भावस्याप्यसिद्धितया तत्राव्यासिरिति भावः ।

प्रत्येकाभावेऽसिद्धिलक्षणस्याव्यासिमभिधाय साधनविशेषणा-
सिद्ध्यादिस्थले हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेत्वादेरप्रसिद्ध्याऽसिद्धलक्षणस्या-
सम्भवमाह चस्तुतस्त्विति । प्रकृतहेत्विति । हेतुतावच्छेदकविशिष्ट-
हेतोरित्यर्थः । एतद्वप्रसिद्धिश्च पर्वतो वह्निमान् काञ्चनमयधूमादि-
त्यादिसाधनविशेषणासिद्धिस्थले बोध्या । व्यासीति । साध्यताव-
च्छेदकविशिष्टसाध्यनिरूपितव्याप्तेरित्यर्थः । एतद्वप्रसिद्धिश्च पर्वतः
काञ्चनमयवह्निमान् धूमादित्यादिसाध्यविशेषणासिद्धिस्थले बोध्या ।
पक्षधर्मतेति । पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षधर्मनिरूपितधर्मत्वस्त्वेत्यर्थः ।
एतद्वप्रसिद्धिश्च काञ्चनमयः पर्वतो वह्निमान् धूमादित्याद्यात्रवा-
सिद्धिस्थले बोध्या । वैशिष्ट्यस्येति । व्याप्तिपक्षधर्मतोभयवैशि-
ष्ट्यस्येत्यर्थः । एतद्वप्रसिद्धिश्चायोगोलकं धूमवद्गृहेः इदो वह्निमान् धूमा-
दित्यादिबाधसंकीर्णासिद्धिस्थले बोध्या । न च 'वैशिष्ट्यस्येत्यश्च ग्राह्य-

समासे बहुवचिनांपातिः समाहारद्वन्द्वस्य नियताविषयत्वाऽपि तद्वत्सम्भ
 वादिति वाच्यम् । 'सर्वत्र द्वन्द्वे (१) विभाषयैकवचनं भ्रममिति' पाणि-
 नुशासनादितरेतरद्वन्द्वेषुकवचनसम्भवात् । न सर्वं धवत्वादिप्रमि-
 त्यपि प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । 'द्वन्द्वैकव'मिति सूत्रेण द्वन्द्वस्यैकव-
 चनत्वे नपुंसकलिङ्गव्याप्यकारणबोधभात् । न चैव समाहारेतरेतरयोः
 को भेद इति वाच्यम् । समाहारद्वन्द्वस्य समाहारत्वप्रकारकत्वो-
 धजनकत्वेनैव भेदात् तस्यैव (२) ध निधतविषयत्वादिष्वलमभि-
 केन । नन्वत्र हेतुतावच्छेदकादिवैशिष्ट्यं वैद्वानिकं ननु वास्तविकं प्रा-
 येन साधनविशेषणासिद्धाविस्थलेऽप्रसिद्धिः स्यात्, तथा च हेतु-
 तावच्छेदकरूपेण हेतौ साध्तावच्छेदकरूपेण साध्यव्याप्यत्वं पक्षन-
 वच्छेदकरूपेण पक्षधर्मत्वं चावगाहते या साध्यव्याप्यो हेतुः पक्षवृत्ति-
 रित्याकारिका भ्रमभिन्ना प्रतीतिस्तद्विरहवत्त्वमसिद्धत्वमिति फलि-
 तार्थ इत्यत आह तत्प्रमितश्चेति । असिद्धिस्थले भ्रमभिन्नाहण-
 प्रतीतिश्चेत्यर्थः । ननु व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिपदेन प्रकृतहेतुविशेष-
 कप्रकृतसाध्यनिरूपितव्याप्यादिप्रमितिर्न विवक्षिता, किन्तु यत्कि-
 ञ्चिन्साध्यनिरूपितव्याप्तिविशिष्टयत्किञ्चिन्पक्षधर्मत्वप्रकारकयत्कि-
 ञ्चिद्धेतुविशेषकप्रमितिरेव विवक्षितां तद्विरहश्च न तत्सामान्याभा-
 वः किन्तु तत्प्रतियोगिकाभावमात्रं तेन हेत्वन्तरे साध्यव्याप्यव्या-
 प्यादिप्रमितिस्त्वदशर्या नाव्याप्तिरित्यत आह यत्किञ्चिद्ध्यातीति ।
 यत्किञ्चिदिति पक्षेऽपि सम्बध्यते । यत्किञ्चिन्निरूपितव्याप्तिविशिष्ट-
 यत्किञ्चिन्पक्षधर्मत्वप्रकारकयत्किञ्चिद्धेतुविशेषकप्रमितिप्रतियोगि-
 काभाव इत्यर्थः । ननु हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतौ स्वध्वत्त्वच्छेदक-
 रूपेण साध्यनिरूपितव्याप्यत्वं पक्षतावच्छेदकरूपेण पक्षधर्मत्वं चा-
 वगाहते या प्रतीतिर्भ्रमनिरूपितविद्येध्यतावच्छेदकतासाधनत्वेन हेतु-
 तावच्छेदकत्वभावाऽऽसिद्धिः भ्रमनिरूपितविद्येध्यतावच्छेदकतासं-
 बन्धावच्छिन्नतादृशप्रतीत्यभावात् हेतुतावच्छेदकत्वात् हेतुरसिद्ध इति
 न कोऽपि दोष इत्यत आह स्वप्रमितीति । भ्रमनिरूपितविद्येध्यता-
 वच्छेदकतासम्बन्धेन स्वीयतादृशप्रतीतिरिच्छेदा विवक्षितः तेन त-
 सम्बन्धेन यत्किञ्चिन्निरूपितव्याप्यत्वं साधनत्वमिति विरहो वा तेन त-
 सम्बन्धेन यत्किञ्चिन्निरूपितव्याप्यत्वं साधनत्वमिति विरहो वा तेन त-

(१) सर्वत्र द्वन्द्वे इति पु० पाठः ।
 (२) तस्यैव इति पु० पाठः ।

त्वेन तादृशप्रतीतिसामोत्याभावो वा? वाद्यौ सखेतावपि सत्प्रात्-
 तान्त्यौ दुर्बेयत्वात् । परकीयप्रतीतेरयोग्यत्वावित्यर्थः । ननु व्या-
 प्यभावादिहेतुना स्वपरसाधारणतादृशप्रतीत्यभावो ह्येव इत्यत
 ग्राह व्याप्यभावादिति । ननु स्वरूपसन्नेवायं प्रतिबन्धकोऽती
 दुर्बेयत्वेऽपि च क्षतिरित्यत आह यदि चेति । प्रमितिभिरहः-स्रमानि-
 क्षपितविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन तादृशप्रतीतिसामान्याभावः।
 तदेति । असिद्धे हेताविति शेषः । तादृशाभावस्य प्रतिबन्धकस्य
 तत्त्वादिति भावः । तद्वलक्षणाभावादिति । हेत्वाभाससामान्यलक्ष-
 णाभावादित्यर्थः । अन्यतरत्वमिति । अन्यतरत्वमित्यर्थः । यथा-
 युते अन्यतरत्वस्यासिद्धिधर्मतवाऽसिद्धिरित्यस्यानन्वयापत्तेः । न-
 चन्यतरत्वत्वं प्रत्येकमात्रत्वत्वं तथा च प्रमितिद्वयाभावस्थले-
 व्याप्तिरित्यत आहान्यतरत्वमिति । एतेनेति विवृणोति ध्यर्थवि-
 शेषणत्वादेवेति पूर्ववत् ॥

(चि०) स्यादेतत् व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यां निश्चयः सिद्धि-
 तदभावाऽसिद्धिः, अत एवाव्याप्तेऽपक्षधर्मै च तद्रा-
 रोपरूपासिद्धिरित्यनुमितिः, न तु व्याप्तपक्षधर्मदपि
 तदनिश्चये । न चैवं हेतोरप्याभासत्वं तदाभासस्यापि
 हेतुत्वं स्यात्, दशाविशेष इष्टत्वात् । सेयं स्वरूपसती
 दूषिका कारणाभावत्वात् । न च व्याप्त्यादिप्रत्येक-
 निश्चयाभाव एव दूषक भावइयकत्वादिति वाच्यम् ।
 विशिष्टनिश्चयस्य हेतुत्वे तदभावस्य काट्यानुत्पाद-
 कत्वादिति ।

मैवम् । एवं सव्यभिचारादेरप्यत्रैवान्तर्भावप्रस-
 ङ्गान् । असिद्धेः स्वरूपसत एव दीपत्वे स्वज्ञानार्थव्य-
 भिचाराद्यनुद्भावनात् । यदि च तस्मात् सिद्धिर्नोपप-
 पत इति तस्यैवजीव्यत्वं तदाभयासिद्ध्यादिज्ञानात्
 सिद्धिर्नेति स एव दूषकदोषः स्यात् । असिद्धिश्च ज्ञान-

ता पश्चोद्गाढ्येति स्वज्ञानार्थमुद्गाविनासिद्धिनिर्वाहार्थश्चाश्रयसिद्ध्यादिज्ञानमावश्यकम् । कथञ्च हेतुतदाभासविवेकः ? सिद्धौ द्वयोरपि हेतुत्वात् असिद्धौ तदाभासत्वात्, व्यभिचारादेः सद्धेतौ सिद्धिमकण्डयतञ्च हेत्वाभासत्वाभावात् ॥

(दी०) व्यभिचारादेरिति । सद्धेतौ-सद्धेतुत्वेन ज्ञायमाने, तदानीं सिद्धेरप्रातिबन्धेऽपि कालान्तरपृहीतेन व्यभिचारादिज्ञेयतदानीन्वनाभासत्वं सुग्रहपिति ध्येयम् ॥

(मा०) व्याप्तीति । स्वीयव्याप्तिपक्षधर्मतोभयप्रकारकनिर्णय इत्यर्थः । तदभावात्-विषयतासम्बन्धेन प्रकृतहेतौ तदभावात् । व्याप्त्यादिभ्रमाद् अनुमितिर्न स्यादिति पूर्वोक्तबाधकमुद्धरति अत एवेति यत एव विषयतासामान्येन भ्रमप्रमासाधारणस्वीयतदुभयप्रकारकनिर्णयसामान्यभावोऽसिद्धिर्न तु भ्रमानिरूपितविषयतासम्बन्धे स्वपरसाधारणतादृशनिर्णयभावोऽत एवेत्यर्थः । तदा-व्याप्त्यादिभ्रमदृशायां, सिद्धिः-व्याप्तिपक्षधर्मतोभयप्रकारकनिर्णयः । तदनिर्णय इति । स्वीयतदुभयप्रकारकनिर्णयसाव इत्यर्थः । पुरुषान्तरीयतदुभयनिर्णय-।दनुमितिरिति शेषः । न चैवमिति । एवं-स्वीयतदुभयनिर्णयभावस्यासिद्धित्वे, हेतोरपि-पक्षतो बद्धिमान् धृमादित्यादौ सद्धेतोरपि स्वीयतदुभयनिर्णयभावदृशायामिति शेषः । तदाभासस्यापि-पक्षतो बद्धिमान् आकाशादित्याद्यसिद्धहेतोरपि, स्वीयभ्रमात्मकतदुभयनिर्णयदृशाप्रामिति शेषः । हेतुत्वं-सद्धेतुत्वम् । न च भ्रमात्मकतदुभयनिर्णयदृशायामपि असाधारण्यविरोधान्यतरस्य हेत्वाभासत्वप्रयोजकस्यावश्यं सत्त्वेन सद्धेतुत्वासम्भव इति वाक्यम् । पक्षदृष्टित्वे सति साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपस्यासाधारण्यस्य वृत्तिमते सति साध्यव्यवृत्तित्वरूपस्य पूर्वोक्तविरोधस्य च भ्रमासत्त्वमिति भावः ।

केचिन्तु हेतुत्वस्यासिद्धिशून्यहेतुत्वमित्यर्थ इत्याहुः । सेवमिति पूर्वोक्तं च न हेत्वाभासलक्षणमिति भावः । न चैति । न तुभयप्रकारकनिर्णयसाव इति भावः । आदिपक्षकालात्-कारणभावत्वेन तत्

दोषताया भावस्यकत्वात् । विधिष्टेति तदुभयप्रकारकनिर्णयस्वेत्त्व-
र्थः । तद्वभावरूप-तद्वभावरूपापि । कार्यानुत्पादकत्वादिति । कार्यानु-
त्पादसिद्धिप्रयोजकत्वादित्यर्थः ।

अत्रैवेति । असिद्धौवेत्यर्थः । व्याप्तिपक्षधर्मतानिर्णयाभावेनैवानु-
मित्यभावसम्भवादिति भावः । ननु प्रतिबन्धकीभूताऽसिद्धिज्ञानो-
पजीव्यतया व्यभिचारादिदोष इत्यत आह असिद्धेरिति । स्वज्ञाना-
र्थ-प्रतिबन्धकीभूतासिद्धिज्ञानार्थम्, अनुज्ञावनात्-अनपेक्षणात् । ननु
प्रतिबन्धकीभूतासिद्धिज्ञानं प्रति व्यभिचारादेरनुपजीव्यत्वैपि असि-
द्धिस्वरूपे तस्योपजीव्यत्वमस्त्येव व्याप्तिपक्षधर्मतानिर्णयरूपसिद्धि-
प्रतिबन्धकत्वमैवासिद्धिस्वरूपोपजीव्यत्वात्तः पृथग् दोषत्वमित्यत
प्राह यदि चेति । तस्मात्-व्यभिचारादिज्ञानात् । सिद्धिः-व्याप्तिपक्ष-
धर्मतानिर्णयः । तस्य-व्यभिचारादेः, उपजीव्यत्वं-असिद्धिस्वरूपे
उपजीव्यत्वम्, स एवेति एवकारो भिन्नक्रमे दोष इत्यनन्तरं योज्यः,
स पृथक् दोष एव स्यादित्यर्थः । असिद्धिस्वरूपे उपजी-
व्यत्वात् तथाच हेत्वाभासाधिक्यापत्तिरिति भावः । नन्व-
सिद्धिपूर्वमाश्रयासिद्ध्यादिज्ञानाभावात्तस्य नोपजीव्यत्वं, न च व्यभि-
चारादावपि तुल्यं, तज्ज्ञानार्थं तत्स्वरूपनिर्वाहार्थं च तत्पूर्वं
तज्ज्ञानस्यावश्यकत्वादित्यत आह असिद्धिश्चेति । आश्रयासिद्ध्यादि-
ज्ञानम्-आश्रयसिद्ध्यादिज्ञानमपि । दूषणान्तरमाह कथंचेति । कथं वेत्य-
र्थः । हेतुतदाभासविषेक इति । पर्येतो बहिमान् धूमादित्यादेरसञ्ज्ञे-
तुभिन्नत्वेन पर्येतो बहिमान् आकाशादित्यादेश्च सञ्ज्ञेतुभिन्नत्वेन व्य-
हार इत्यर्थः । सिद्धाविति । व्याप्तिपक्षधर्मतानिर्णयरूपसिद्धिसत्त्व
इत्यर्थः । हेतुत्वात्-सञ्ज्ञेतुत्वात्, आभासत्वात्-द्वयोरप्यसञ्ज्ञेतुत्वात् ।
अन्यान्याभावस्तु नाव्याप्यवृत्तिरिति भावः । किञ्च यदि व्यभि-
चारादेरसिद्धिस्वरूपं प्रत्युपजीव्यतयैव हेत्वाभासत्वं तदा व्यभिचा-
र्यादिहेतौ सञ्ज्ञेतुताग्रहद्वारा व्यभिचारादेः सिद्धिषट्कत्वाभ-
िनासिद्धिस्वरूपोपजीव्यत्वाभावात्तस्य तदानीन्तनहेतुदोषत्वाभावा-
त्प्रसङ्गः, तस्य तदानीन्तनहेत्वाभासत्वाभावे तत्सम्बन्धेन तद्वतो हेतो-
रपि तदानीन्तनहेत्वाभासत्वं न स्यात्, तथा च व्यभिचार्यादिहेतो-
मित्यदुदत्त्वमङ्गप्रसङ्ग इति दूषणान्तरमाह व्यभिचारादेरिति सञ्ज्ञेतौ-
व्यभिचार्यादिहेतोः सञ्ज्ञेतुत्वग्रहद्वारा व्यभिचार्यादिहेतोः सञ्ज्ञे-

सिद्धिप्रसङ्गानिर्णयवशावामिति परबन् । सिद्धिप्रसङ्गयतभक्त्यादि
 पक्षधर्मतानिर्णयरूपां सिद्धिमभिधेयतः, हेत्वाभासत्वाभासात्तदानीन्
 नहेतुदोषत्वाभावप्रसङ्गात्, भिन्नक्रमश्चकारोऽत्रैव योज्यः । न खेद्याफ
 त्तिः तथासति तत्संबन्धेन तद्गतो हेतोरपि तदानीन्तनहेत्वाभासात्त्वा-
 संभवात् व्यभिचार्यादिहेतौनित्यकुष्ठत्वभंगोपत्तिरिति भाषः । एत
 चापाततः व्यभिचारदेस्तदानीं सिद्धिप्रतिबन्धकफलात्पुद्गलितत्वेऽपि
 सिद्धिप्रतिबन्धस्वरूपयोग्यत्वस्य तदानीमपि सत्त्वादेशे तदानीन्तने
 तुदोषत्वसम्भवात् तत्संबन्धेन तद्गतो हेतोरपि तदानीन्तनहेत्वाभासा
 त्वस्य सुप्रवृत्त्वात्, अन्यथा सिद्धान्तनयेपि व्याप्तिपक्षधर्मतानिर्ण
 यात्मकसिद्धिविघटकतयैव व्यभिचारदेहेतुदोषत्ववैतदनुयोगस्य
 नुत्पत्त्यात् ।

कश्चिन्न-हेतुवद्भासाविवेक इति । पर्यतो वह्निमात्र धूमादिवत्
 वेरसञ्जेतुभिन्नत्वेन, द्रव्यं सत्त्वात् गोत्ववानवत्त्वात् इत्यादि
 सञ्जेतुभिन्नत्वेन व्यञ्जहार इत्यर्थः । सिद्धादित्यादिग्रन्थस्तु पूर्ववत् ।
 ननु सिद्धिसत्त्वे द्रयोरपि सञ्जेतुत्वादिवमस्युक्तं सिद्धिसत्त्वेपि द्रव्यं
 सत्त्वादिन्यादेर्द्वयभिचारादिहेतुदोषत्वत्वेन दुष्टत्वादित्यहं भाह व्यभि
 चारादेरिति । व्यर्थकामिन्मन्त्रकारोऽत्रैव योज्यः । व्यभिचारादे
 रपीत्यर्थः । सञ्जेतौ-सञ्जेतुत्वप्रवृत्तत्वे व्याप्तिपक्षधर्मतानिर्णयवशा
 त् सिद्धिसत्त्वे इति यत् । सिद्धिमन्त्रकारोऽत्रैव योज्यः । व्याप्तिपक्षधर्म
 तानिर्णयरूपां सिद्धिमविघटयत्, हेत्वाभासत्वाभासात्-हेत्वाभासा
 त्वमयोऽङ्गत्वात्सम्भवात्तदर्थे सिद्धिविघटकत्वस्वरूपत्वसिद्धिपुण्य
 त्वत्सम्भवे व्यभिचारदेहेतुदोषत्वमयोऽङ्गत्वविवेक इति । आवा-पत्ति
 स्यात्तच्छ्रुः ॥

(चि०) अथ सुपुत्री जागरेऽपि व्याप्तिपक्षधर्मता
 त्वत्वे तद्वन्निर्णयेऽमुक्तिरनुत्पत्त्यादौ हेत्वाभाससंबन्धोऽपि
 सव्यभिचारादौ तथाऽवधारणादित्यसिद्धिस्त्वातापि
 हेत्वाभासः । न चैवं हेत्वाभासाधिक्यं क्लृप्तान्त
 भाषो वा, तत्र रूपेण व्याप्त्यासिद्धादेरेव समहादि
 ति चेन्न ।

एवं सङ्गभिचारादिरप्यसिद्धिः स्वादित्युक्तत्वात्, उपजीवनाद्भेदे आश्रयासिद्ध्यादिरपि पृथक् स्यात् । सु-
षुप्त्यादावनुमित्यभाषः कारणाभावात् कार्यानुत्पादो
हि न प्रतिबन्धकमात्रात्, किन्तु कारणाभावादपि
अमत्यपि प्रतिबन्धके बह्व्यभावेन दाहानुत्पत्तेः ।

अथानुमित्यनुत्पादा हेत्वाभासप्रयुक्त एवेति चेत्,
तर्ह्यनुमितौ मनोयोगादिरपि न हेतुः, हेत्वाभासादे-
वानुमित्यनुत्पादे तद्व्यतिरेकेणानुमित्यनुत्पादाभावात्,
सिद्धेरैव तद्धेतुत्वे चरमकारणमेव हेतुः स्यात् ॥

(दी०) तेन रूपेण-तत्साधारणरूपेण । बह्व्यभावेनेति ।
बह्व्यभावस्तु न प्रतिबन्धकः कारणीभूतो योऽभावस्तत्प्रतियो-
गिन एव तथात्वात् । षट्भावत्वेन कारणत्वं तदेव तथैत्यपि
कश्चित् ॥

(मा०) व्याप्तिपक्षधर्मतासत्त्वे इति । व्याप्तिपक्षधर्मतासत्त्वे-
पीत्यर्थः । तथावधारणादिति । अनुमित्यनुत्पादस्य हेत्वाभासप्रयोज्य-
त्वावधारणादित्यर्थः । अज्ञाताप्रीति । तत्रानुमित्यनुत्पादस्य हेत्वाभा-
सप्रयोज्यत्वाभ्यध्यानुपपत्तिरिति (१) भाषः । हेत्वाभासाधिक्यमिति ।
आश्रयासिद्ध्यादेरतिरिक्तहेत्वाभासात्वमित्यर्थः । क्लृप्तास्तर्भाव इति ।
क्लृप्तानां व्यभिचारादीनामसिद्धन्तर्भाव इत्यर्थः । तेन रूपेण-
तत्साधनाभ्यासिद्ध्याद्यस्यतत्त्वरूपेण । व्याप्त्यसिद्ध्यादेरेवेति । व्या-
प्तिनिर्णयाभावादित्यर्थः । संप्रदात-विभागस्वासासिद्धिपदेन सं-
भ्रात, एवकाराद्यभिचारादिव्यवच्छेदः ।

असिद्धिः स्यादिति । असिद्धिश्चैव सूत्रकृता विभक्तः स्यादि-
त्यर्थः । उपजीवनादिति । असिद्धिस्वरूपं प्रत्युपजीव्यत्वादित्यर्थः ।
भेदे-पृथक्विभजने, पृथक् स्वात्-पृथक् विभक्तः स्यात् । नन्वेवं
व्याप्तिपक्षधर्मतासत्त्वेपि सुषुप्त्यादौ कथमनुमित्यभाषः हेत्वाभासा-
भावादित्यत आह सुषुप्त्यादादिति । कारणाभावात्-परामर्शात्मक-

(१) न्ययानुपपत्त्येति मु० पु० पाठः ।

कारणाभावात् । कारणभावात्पि भावरूपकारणाभावात्पि । इति ।
 हेतुरिति । स्यादिति शेषः । अनुमित्यनुत्पादे-अनुमित्यनुत्पादा-
 भ्युपगमे । तद्व्यतिरेकेणिति । आत्ममनोयोगादिव्यतिरेकेणेत्यर्थः ।
 तद्व्यतिरेकेण कार्यानुत्पादस्तस्यैव च कारणत्वादिति भावः । नन्वि-
 दमिष्टमेवेत्यत आह सिद्धेरेवेति । व्याप्तिपक्षधर्मतानिर्णयस्यै-
 वेत्यर्थः । हेतुः स्यादिति । सर्वत्र हेतुः स्यादित्यर्थः । तथा च कार्यं
 निष्कारणकं स्यादिति भावः । इदमापाततः भवन्मयेपि कथमात्म-
 नीयोगो हेतुः इतरकारणसत्त्वे तद्व्यतिरेकेणानुमितिर्व्यतिरेकासिद्धेः ।
 अथानुमित्यादिकमसंवायिकारणवद्भावकार्यत्वादित्यनुमानात् त-
 त्सासिद्धिर्स्तादा भवति तुदयम्, चरमे सत्यपि कार्यं सकारणमिति व्या-
 प्तिबलात् व्याप्तिज्ञानादेः करणतासिद्धेः, अन्यथा तत्रापि व्याप्तिज्ञान-
 दिकं करणं न स्यात्परामर्शाविवरमकारणे सति तद्व्यतिरेकेण कार्यव्य-
 तिरेकाभावात्, परमर्षतस्तु तादृशव्याप्तिप्रयोजिकेत्येव तत्त्वम् ॥

(चि०) अन्ये तु गमकतौपयिकप्रतिद्वन्द्विव्याप्ति-
 पक्षधर्मताविरहतन्निगतयोरन्यतरत्वं हेत्वाभासत्वम् ।
 तत्राधिकसमानबलौ बाधप्रतिरोधी प्रतिद्वन्द्विनौ, व्या-
 प्तिपक्षधर्मताविरहश्चासिद्धिः तन्निगतौ च सव्यभि-
 चारविरुद्धौ । न चानयोरप्यसिद्ध्यन्तर्भावः, व्याप्तिवि-
 रहनिगतत्वेन ज्ञातयोः स्वातन्त्र्येणैव दूषकत्वात् भ्रमे
 विशेषदर्शनस्येवेति ।

तत्र । अप्रापि व्याप्तिपक्षधर्मताविरह एवसिद्धि-
 पर्यवस्यति । तत्र चोक्तमेव । अन्यतरत्वाच्च न लक्षण-
 व्यर्थाविशेषणत्वात्, हेत्वाभासान्तरबहिष्कृतस्य व्या-
 प्तिपक्षधर्मतानिश्चयविरोधिनो रूपस्य विवक्षितत्वात्,
 तथाश्रयसिद्ध्यादिकमेवेति ॥

इत्यसिद्धिपूर्वपक्षचिन्तामणिः ।

(मा०) केचित्तु हेत्वाभाससामान्यलक्षणं तद्विषयोपलक्षणमपि च प्रकारान्तरेण बहुस्तम्भतमुपन्यस्यति अन्ये स्थितिः । अत्र गमकतौप्यिकप्रतिद्वन्द्वी च व्यासिपक्षधर्मताविरहश्च गमकतौप्यिकप्रतिद्वन्द्वीत्यासिपक्षधर्मताविरहं तादृशपक्षधर्मताविरहं च तन्नियतम् । तादृशपक्षधर्मताविरहतन्नियतौ तयोरित्येकवचनान्तसमाहारद्वन्द्वगर्भे [नरेतरद्वन्द्व इति न बहुवचनानुपसिरिति द्रष्टव्यम् । तथा च गमकतौप्यिकप्रतिद्वन्द्विव्यासिपक्षधर्मताविरहस्तद्व्याप्यानामन्यतमत्वं हेत्वाभाससामान्यलक्षणमित्यर्थः । गमकतौप्यिकप्रतिद्वन्द्वित्वं च साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वम् । गमकतौप्यिकस्याबाधितत्वात्प्रक्षितत्वस्य वेरोचित्वमित्यपि कश्चित् ।

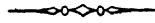
तत्र-तेषु मध्ये अधिकबलसमानबलाविति । अधिकबलसमानबलौ तत्रप्रतिरोधाविति योजनया समानबलप्रतिद्वन्द्वी प्रतिरोधः अधिकबलप्रतिद्वन्द्वी बाध इत्यर्थः । समानबलप्रतिद्वन्द्वित्वं बाधनिर्णयत्वात् नवच्छिन्नसाक्षादनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वम्, असाधारणत्वस्येतन्मते प्रतिरोधान्तर्गतमेव । तन्निरणयत्वाद्यनवच्छिन्नत्वेनापि बाधितबन्धकता विशेषणीया । अधिकबलप्रतिद्वन्द्वित्वं च साध्याभावव्याप्यवत्तन्निरणयत्वाद्यनवच्छिन्नसाक्षादनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमेति भावः । तन्नियतौ-व्यासिपक्षधर्मताव्याप्यौ । सव्यभिचारैति धर्मप्रधानो निर्देशः । ननु यदि तौ तन्नियतौ तदा तदुच्यतेनद्वारैव दोषत्वसम्भवेन कथं तयोः पृथक् दोषत्वमुपेयते इत्याशङ्क्य निराकरोति । चेति । असिद्ध्यन्तर्भावः असिद्ध्युपनयनद्वारा दूषकत्वम्, अनयोर्व्यभिचारविरुद्धयोः । स्वात्मन्वयेणैवेति । व्याप्त्यादिविरहनिर्णयं विनैत्यर्थः । व्यासिद्विरहव्याप्यत्वेनेत्युपलक्षणम् व्यभिचारित्वादिप्रत्येपि गोचरम् ।

नन्वेवं व्यासिपक्षधर्मताविरहत्वमेवासादिलक्षणं पर्यवसितं च दूषितमेवेत्यत आह अत्रापीति । अस्मिन्प्रतेपीत्यर्थः । उक्तमिते । अननुगतकां दूषणमित्यर्थः (१) । नन्वन्तरत्वेनानुगमोऽस्त्वित्यत आहान्यतरत्वं चेति । व्यर्थेति । असाधकतानुमाने अन्यतरत्वस्यपि दोषणस्य व्यर्थत्वमित्यर्थः । प्रत्येकं व्यासित्वाद्यच्छिन्नप्रतिरोधे

(१) मितिशेष इति पु० पु० पाठः ।

विताकाभाकत्वेनेव गमकत्वसमवायिनि भावः । ननु विशिष्टा
भाव एव सामान्यलक्षणघटको न तु व्याप्यादिप्रत्येकाभावः तत्र
च विशिष्टाभावस्यैवासिद्धित्वेन व्याप्यादिप्रत्येकाभावस्यैतथात्वा
ज्ञाननुगम इत्यत आह हेत्वाभासान्तरेति । बहिष्कृतस्य-भिन्नस्य
विवक्षितत्वात्-अत्र शास्त्रसिद्धित्वेन विवक्षितत्वात् । आश्रयासि
द्धादिकमेवेति । न तु विशिष्टाभाव इत्यर्थः । आदिपदात् व्याप्यादि
प्रत्येकाभावपरिग्रहः ॥

इति असिद्धिपूर्वपक्षरहस्यम् ॥

(धि०) उच्यते-आश्रयासिद्धिः स्वरूपासिद्धिः व्याप्य
त्वासिद्धिश्च प्रत्येकमेव दोषः-प्रत्येकस्य ज्ञानादुद्भावना
दानुमितिप्रतिबन्धात्, न तु विशिष्टाभावः परामर्शवि
षयाभावो वा व्यर्थविशेषणत्वात्, तस्य ज्ञानमुद्धानं
विनाप्यनुमितिप्रतिबन्धात्, अनुभवसिद्धे हि लक्षण
न तु लक्षणानुरोधेनानुभवकल्पना । परामर्शविषया
भावत्वेनानुगतेन प्रयाणामसिद्धत्वेन सङ्ग्रहो महर्षिणा
कृत इति न विभागविरोधो हेत्वाभासाधिक्यं वा
अत एव-"ये व्यासिविरहपक्षधर्मताविरहरूपास्तेऽसि
द्धिभेदमव्यमध्यासते, तदन्ये च यथायर्थं व्यवभिचार
ादयः" इति सिद्धान्तप्रवादोऽपि । न चैवं साक्षात्प्रति
बन्धकत्वेन बाधप्रतिरोधयोर्व्यासिविरहलिङ्गत्वेन स
व्यभिचारविरहयोरपि संग्रहे विभागव्याघातः, स्व
तन्त्राभिप्रायस्य निषेदुमशक्यत्वात् । अन्यथा शास्त्रे
परिभाषोच्छेदापत्तेः । सव्यभिचारदेरप्येवंरूपसर्वे
ऽप्युपजीव्यत्वेन पृथक्त्वम् उपधेयसङ्घेऽप्युपाधेर
सङ्घात् ॥

(दा०) परामर्शोक्तादि । ननु परामर्शविषयभावत्वमना-
 मासे आभासत्वविशेषितमपि बाधविशेषे परामर्शविरोधित्ववि-
 शेषितश्च हेतोः साध्यासामानाधिकरण्येऽतिप्रसक्तम्, अप्रसक्तञ्च
 साधनाद्यभाववत्पक्षादौ पक्षादेः साधनवदन्यत्वादौ साधनादेः
 पक्षादिदृश्यन्यत्वपक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वादौ । अत एव यस्य
 यद्दर्भवत्त्वं परामर्शविषयस्तस्य तद्भाववत्त्वं तदिति शब्दमा-
 नानुगतं प्रत्युक्तम् । परामर्शविरोधित्वमात्रञ्च सध्यभिचारेऽति-
 प्रसक्तम् । न च तदन्यत्वेन विशेषणीयम्, नित्यो घटो द्रव्यं
 प्रमेयो वा जलत्वादित्यादौ तदर्थाप्रसिद्धेः । अथ पक्षतावच्छे-
 दकरूपेण पक्षे हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतोर्यद्दृक्विशिष्टज्ञानं साध्य-
 तावच्छेदकविशिष्टसाध्यावगाहि तद्विरोधित्वं तदिति चेन्न । पक्ष-
 वृत्तित्वविशिष्टसाध्याव्यभिचरितसामानाधिकरण्याद्यभावाठ्या-
 सेः । न च विशिष्टपक्षविशिष्टसाधनवैशिष्ट्यविशिष्टसाध्यग्रहावि-
 रोधियव्याप्तिग्रहविरोधि तदन्यत्वे सति परामर्शविरोधित्वं तत्,
 विशिष्टपक्षवैशिष्ट्योपादानाद्विमान् बहिमान् जलहृदत्वादित्यादौ
 व्याप्तिग्रहविरोधिन्या अपि स्वरूपासिद्धेर्नासंग्रह इति वाच्यम् ।
 जलहृदो बहिमान् काञ्चनमयवह्निमान् वा धूमात् काञ्चनमयधूमा-
 द्वेत्यादौ व्याप्तिग्रहविरोधिनस्तादृशग्रहाविरोधिनो रूपस्याप्रसिद्धेः ।

उच्यते (१) साधारण्यकथितासाधारण्यानुपसंहारित्वभिन्नं

(१) अयमथ आगदीशसम्प्रदायिको दधीतिपाठः । भवानन्दादिसम्मतस्तु—

साधारण्यासाधारण्यभिन्नं तद्विज्ञानस्य विषयतापरमर्शविरोधितावच्छेदकरूपमसिद्धिः ।
 अयमभिचारिमेयत्वान् बह्विसमानाधिकरणहृदत्वान् वा पर्वतो बह्विमान् मेयत्वान् हृदत्वादे-
 र्यादौ आभयासिद्धिविरुद्धेऽपि न क्वतिः असिद्धिमयस्यासार्थिकत्वात् आभयासिद्धिलक्षणस्य सा-
 सिद्धिपाटितत्वात्प्रतिमसङ्गः । प्रकृतपक्षाप्रविष्टाभावकसाधारण्यादिभिन्ने वा वक्तव्यम् । परामर्शो
 भाष्यव्याप्तिरुपादेयाः तेषामुपसंहारित्वमुदासः । साध्यसाधनभेदेनासिद्धिभेदात् यत्र साधारण्यादिक-
 मप्रसिद्धं तत्र तदस्यैव नोपादेये यथा काञ्चनमयः पर्वतो हृदो वा बह्विमान् मेयो वा धूमात् मेय-
 त्वेतिः । पर्वताभ्याः पर्वतो दहनान्यदहनवान् धूमान्यधूमादित्याद्यासिद्धिसम्प्रदायाय हेत्वानामल-

ज्ञानस्य विषयतया परामर्शविरोधितावच्छेदकं रूपमसिद्धिः । य-
त्र साधारण्यादिकमप्रसिद्धं यत्र च बहुप्रव्यभिचारिभेदस्त्ववान्
वह्निसमानाधिकरणहृदत्त्ववान् वह्नयभावव्यापकीभूताभावाप्रतियो-
गिहृदत्त्ववान् वा पर्वतो वह्निमान् भेदत्वात् हृदत्वाद्भेदस्यादौ सा-
धारण्यादिकमप्रसिद्धं तत्र तद्व्यत्ययं नोपादेयम् शब्दानुगमस्या-
किञ्चिन्करत्वात् । परामर्शो च व्याप्तिर्व्यतिरेकतोप्युपादेयाः ना-
तो व्यतिरेकव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वाभावादावह्यपि । साधा-
रण्याद्यनिरूपितया ज्ञानस्य विषयितया परामर्शविरोधितावच्छे-
दकरूपं वा असिद्धिः । अत एव द्रव्यत्वाव्यभिचारिगुणद्रव्यो-
भयसमवेतवान् द्रव्यत्वसमानाधिकरणगुणसमवेतकर्मसमवेत-
वान् वा घटो द्रव्यं सत्त्वात् द्रव्यकर्मसमवेतसमवेतादित्यादौ
गुणद्रव्योभयसमवेतादिनिष्ठस्य द्रव्यत्वव्यभिचारित्वादेः सता-
दिनिष्ठद्रव्यत्वव्यभिचारित्वाद्यत्मात्मकसाधारण्यसिद्धितोऽन्ततिरि-
क्तत्वेऽपि न क्षतिः । पर्वतान्यः पर्वतो दहनान्यदहनवान् धु-
मान्धूमादिसादावसिद्धिसम्पादनाय इत्वाभासोक्ता रीतिरनुस-
र्त्तव्या । तत्र ज्ञानस्य विषयतया विशिष्टपक्षप्रद्वैतोपेक्षितावच्छे-
दकं रूपमाश्रयासिद्धिः । विशिष्टपक्षविशिष्टमाधनब्रह्मविरोधि-
नो ज्ञानस्य विषयतया तदुभयवैशिष्ट्यग्रहविरोधितावच्छेदकं
स्वरूपासिद्धिः । संगृहणे चेत्यपनिसगमनं रूपवत् चाक्षुषस्पर्-
शवत्त्वादित्यादौ गगनादेर्निस्पर्शत्वादिकम् । एवं शब्दो द्रव्यं

बनोक्तीतिरनुसर्त्तव्या । तत्र विशिष्टपक्षप्रद्वैतोपेक्षितावच्छेदकं रूपमाश्रयासिद्धिः । प्र-
पक्षमकृतहेतुयहाविरोधिनो ज्ञानस्य विषयतया तदुभयविशिष्टप्रद्वैतोपेक्षितावच्छेदकं स्वरूपासिद्धिः ।
संगृहणे चेत्यपनिसगमनं रूपवत् चाक्षुषस्पर्शवत्त्वादित्यादौ निःस्पर्शदिकम् । एवं शब्दो द्रव्यं
पुणान्यत्वे सति सत्त्वात् गुणान्यत्वाविशिष्टसत्त्वं इत्यत्वव्यभिचारि गुणवृत्तिरकृदित्यादावपि नाप्यपि
तदुभयविश्लेषणव्याप्यत्वासीद्धिः पक्षादिर्नैवोपेक्षितभेदात् यथाश्रयासिद्ध्यादिकमसिद्धं तत्र तद-
व्यत्ययं न वक्तव्यमिति ॥

एव दोषरथायोगात् । परार्थस्थले तु दृष्टान्तस्य साध्यादिवैक-
त्यवत् हेतोर्व्यर्थविशेषणत्वमपि निग्रहस्थानविभाजनकसूत्रस्यानुक्त-
समुच्चयपरेष्वचकारेण समुचितं पृथगेव निग्रहस्थानम् ॥

इत्यसिद्धिदीप्तिः ॥

अथासिद्धिसिद्धान्तरहस्यम् ॥

(मा०) ज्ञानादिति । प्रत्यक्षादितो ज्ञानादित्यर्थः । तेनोद्भावना-
दिति संगच्छते । एवमप्रेपि । विशिष्टाभाव इति । व्याप्तिविशिष्टपक्ष-
धर्मस्त्वाभाव इत्यर्थः । एतच्च साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्ष इति पक्षविशे-
ष्यकपरामर्शस्यैवानुमितिहेतुत्ववादिनां नव्यानां मतेन, साध्यव्याप्य-
त्वे सति पक्षवृत्तित्ववान् हेतुरिति परामर्शस्यापि हेतुत्वनयं तु विशि-
ष्टाभावव्येतरपि दोष इत्युक्तमधस्तात् । परामर्शविषयाभावो वेति ।
परामर्शविषयप्रतियोगिकामावश्यकपण व्याप्यव्यतिप्रत्येकाभावो वे-
त्यर्थः । दोष इत्यनुषज्यते, व्यर्थविशेषणत्वात्-विशिष्टाभावस्य
परामर्शविषयप्रतियोगिकाभावस्वरूपस्य विशेषणस्य दूषकताया-
मप्रयोजकत्वात् । तेन रूपेण ज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वादिति यावत् ।
नन्वेवं तद्रूपेण ज्ञानादिसत्त्वेपि अनुमितिः स्यादित्यत आह तस्येति ।
प्रकारित्वं पश्यर्थः । तद्रूपेण ज्ञानमुद्भावनं चानुमितिप्रतिबन्धा-
द्विनापीति योजनम् । यत्र चानुमितिप्रतिबन्धस्तत्रापि तत्रप्रकार-
कज्ञानमुद्भावनं च तिष्ठतीत्यर्थः । तथा च तद्रूपेण ज्ञानादिसत्त्वेपि
अनुमिताविष्टापत्तिरिति भावः ।

कंचित्तु तद्रूपेण ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वाभावे हेतुमा-
ह तस्येति । तद्रूपेण ज्ञानमुद्भावनं च विनाप्यनुमितिप्रतिबन्धाद्येन
रूपेण ज्ञानमनुमित्यप्रतिबन्धकमित्याहुः ।

तद्वत् । तथा सति व्यभिचारादिज्ञानं विनापि अनुमितिप्रति-
बन्धकव्यभिचारादिज्ञानस्याप्यप्रतिबन्धकत्वापत्तिरिति ध्येयम् ॥

ननु परामर्शप्रतियोगिकामावश्यकस्य महर्षिप्रणीतासिद्धिलक्षण-
या तद्रूपेण ज्ञानव्याप्यनुमितिप्रतिबन्धो भवतीत्यनुभवः कल्प्यते इत्य-
त आहानुभवसिद्धे हीति । अत्रानुभवसिद्धे हीति । अत्रानुभवसिद्धे हीति । अत्रानुभवसिद्धे हीति ।

प्रवसिद्धे हीत्यर्थः । लक्षणं-लक्षणस्यानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदक-
त्वम् । ननु त्रयाणां प्रत्येकमव दोषत्वे त्रितयसाधारणैकरूपाभावेन
विभागस्य वा न्यूनत्वं त्रयाणां मध्ये कयोश्चिद्दुयोर्हेत्वाभासव्यतिरिक्तत्वं
श्यादित्यत आह परामर्शविषयेति । परामर्शविषयाभावस्वरूपेणा-
पत्तेनासिद्धत्वेन त्रयाणां संग्रह इति योजना । विरोधो-न्यूनत्वम् । हे-
त्वाभासाधिक्यं वेति । त्रयाणां मध्ये कयोश्चिद्दुयोर्हेत्वाभासव्यतिरि-
क्तत्वं वेत्यर्थः ।

ननु परामर्शविषयाभावत्वं परामर्शविषयत्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकाभावत्वं तत्प्रतियोगिकाभावत्वमात्रं वा ? नाद्यः—व्याप्त्यादि-
प्रत्येकाभावेऽव्याप्तेः तादृशाभावस्याप्रसिद्धेश्च । न ह्येवं पदार्थो यत्र
परामर्शविषयो नास्ति, अन्ततः परामर्शविषयस्याभावस्यैव सर्वत्र
वृत्तेः । न द्वितीयः-वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
व्याप्त्याद्यभावे केवलसाध्याभावसाधनभावाद्वा चानाभासेऽतिव्याप्तेः ।
अथ हेत्वाभासत्वे सति परामर्शविषयप्रतियोगिकाभाषत्वमसिद्धि-
त्वमतो नाभासभिन्नेतिव्याप्तिः । परामर्शपक्षे च साध्याव्यभिचरित-
सम्बन्धिहेतुमान् पक्ष(१) इत्याकारकातिरिक्ताविषयकान्वयव्याप्तघटि-
तपरामर्शपरम्, अतो हेतुनिष्ठव्यतिरेकव्याप्त्यभावरूपेऽनुपसंहारित्वे
नातिव्याप्तिः । सप्तमपदार्थरूपाभावस्य घटकतया(२) च हेतुनिष्ठसा-
ध्याभाववद्वृत्तिस्वरूपे साधारण्ये नातिव्याप्तिः तस्य भावत्वादिति
चेत् । न । गोत्ववान् अश्वत्वादित्यादौ हेतोः साध्यसामानाधिक-
रण्याभावरूपे विरोधे ब्रह्मं बहिमान् धूमादित्यादौ यत्र भाषस्य
साध्यता तत्र पक्षवृत्तिसाध्याभावरूपे बाधे गोत्वाभावः सास्नादि-
मान् गोत्वाभावादित्यादौ यत्राभावस्य पक्षता हेतुता च तत्र साध्या-
भाववत्पक्षरूपे बाधे साध्याभावव्याप्यवत्पक्षरूपे सत्प्रतिपक्षे साध्या-
भाववद्वृत्तिहेतुरूपे साधारण्ये साध्यासमानाधिकरणहेतुरूपे विरोधे
चातिव्याप्तेः तेषां हेत्वाभासत्वात् परामर्शविषयप्रतियोगिकाभावत्व-
त्त्वं । यत्र च भावस्य पक्षता तत्र पक्षतावच्छेदकाभाषवत्पक्षरूपा-
ध्यासिद्धौ साधनाभाववत्पक्षरूपासिद्धौ चाव्याप्तेः तस्याभावत्वा-
भावात् । एवं यत्र भावस्य साध्यता तत्र साध्यतावच्छेदकाभाव-

(१) साध्याभाववद्वृत्तिसाध्यसाध्यसमानाधिकरणहेतुमान् पक्ष इत्यर्थः ।

(२) वृत्तपदार्थभिन्नस्वरूपस्याभावस्य घटकमयेति भावः ।

वत्साध्यात्मकसाध्यविशेषणासिद्धौ यत्र भावस्य साधनता तत्र साधनतावच्छेदकाभाववत्साधनात्मकसाधनविशेषणासिद्धौ व्याप्यभाववत्साधनात्मकव्याप्तिविरहरूपासिद्धौ चाव्याप्तेः । अथ साध्याव्यभिचरितसम्बन्धिहेतुमान् पक्ष इत्याद्याकारकातिरिक्ताविषयकान्वयिपरामर्शेण यद्दर्मावच्छिन्ने पक्षदर्मावच्छिन्नवत्त्वं विषयीक्रियते तद्दर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्तद्दर्मावच्छिन्नमसिद्धिरिति विवक्षितम् । न चैवं हेतुनिष्ठपक्षवृत्त्यभाषप्रतियोगित्वहेतुनिष्ठपक्षवृत्त्यन्यत्वादिरूपे स्वरूपासिद्ध्यादावव्याप्तिरिति वाच्यम् । समानप्रकारकज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्ववादिनां नव्यानां नये साधनाभाववत्पक्षादेरेव स्वरूपासिद्ध्यादितया तस्य स्वरूपासिद्धत्वादिविरहादिति चेत् । न । साध्यसामानाधिकरण्याभाववद्धेतुरूपे विरोधे साध्याभाववदवृत्तित्वाभाववद्धेतुरूपे साधारण्ये चातिव्याप्तेः, साधनात्यन्ताभाववत्पक्षादेरिव साधनान्यन्ताभावव्याप्यवत्पक्ष—साधनवन्निष्पन्नपक्ष--साधनवन्नेवव्याप्यवत्पक्षादेरपि स्वरूपासिद्ध्यादितया तत्राव्याप्तिश्चेति(१) ।

मैषम् । परामर्शविषयाभावत्वपदेन परामर्शविरोधितावच्छेदकरूपत्वस्य विवक्षितत्वात्, परामर्शविरोधितावच्छेदकरूपत्वं तु निर्णयनिष्ठं बाह्यविशिष्टनिर्दिष्टविषयितासामान्यं परामर्शप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिताह्यविशिष्टत्वम् । हेत्वाभाससामान्यलक्षणोक्तादिशेषान्नापि तत्तद्द्वयप्रयोजनमवसेयम् ।

एतेनावच्छेदकत्वमत्र न स्वरूपसम्बन्धविशेषः माणिक्यमयः पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ माणिक्यमयत्वाभाववत्पर्वतादिरूपे आश्रयासिद्ध्यादावसम्भवापत्तेः पर्वतत्वादिरूपेण वस्त्वन्तरे माणिक्यमयत्वाभावत्वरूपेण यत्किञ्चिद्वस्तुज्ञानस्यापि वह्निव्याप्यधूमवान् माणिक्यमयः पर्वत इत्यादिपरामर्शप्रतिबन्धकतया प्रतिबन्धकतावच्छेदकपर्वताद्यप्रवेशात् । अत एव विषयितासम्बन्धेनान्यूनवृत्तित्वमपि न, नापि विषयितासम्बन्धेनानतिरिक्तवृत्तित्वं—माणिक्यमयत्वाभाववत्पर्वतादिरूपाश्रयासिद्ध्यादेः केवलपर्वताद्यनतिरिक्ततापर्वत इति केवलपर्वतादिविषयक(२)ज्ञानस्यापि विषयितासम्बन्धेन

(१) तत्राऽन्याप्यापत्तिश्चेति पाठान्तरम् ।

(२) निश्चयेपीति मु० पु० पा० ।

तत्सत्त्वात् असम्भवापत्तेरिति निरस्तम् । माणिक्यमय एव पर्वतो वह्निमान् इत्यादौ पर्वतत्वविशिष्टपर्वतनिरूपिनस्य माणिक्यमयत्वाभाववान् पर्वत इति निर्णयनिष्ठस्य माणिक्यमयत्वाभाववत्पर्वतत्वविशिष्टपर्वतनिरूपितविषयित्वस्य परामर्शप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तितया केवलपर्वतत्वविशिष्टपर्वतादावतिव्याप्तिवारणाय सामान्यपदम् । यन्निरूपितविषयितासामान्यमित्युक्तौ माणिक्यमयत्वाभाववत्पर्वतादावसम्भवाः—पर्वत इति निर्णयनिष्ठपर्वतविषयित्वस्यापि माणिक्यमयत्वाभाववत्पर्वतनिरूपितत्वेन सामान्यान्तर्गतत्वात् तस्य च प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वात् अतो यादृशविशिष्टनिरूपितेति । पर्वत इति ज्ञाननिष्ठपर्वतविषयित्वं च न माणिक्यमयत्वाभाववत्पर्वतत्वविशिष्टपर्वतनिरूपितं विशिष्टसत्तानिरूपिताधारत्ववद्विशिष्टपर्वतनिरूपितविषयित्वस्य विलक्षणस्य माणिक्यमयत्वाभाववान् पर्वत इति ज्ञान एव सत्त्वात् पर्वतो माणिक्यमयो न वेति संशयनिष्ठस्य तादृशविषयित्वस्य सामान्यान्तर्गतस्य प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वाद्सम्भववारणाय निर्णयनिष्ठमिति । निर्णयश्चागृहीताप्रामाण्यकत्वेन विशेषणीयः नातस्तद्दोषतादवस्थम् । न च विशिष्टनिरूपितविषयित्वसामान्यप्रदेशे(१) प्रतिबन्धकतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वमेव विवक्ष्यतां किमनतिरिक्तवृत्तित्वपर्यन्तेनेति वाच्यम् । (२)माणिक्यमयत्वाभाववान् पर्वतो रूपवानिति निर्णयनिष्ठस्य रूपनिष्ठप्रकारित्वावच्छिन्नमाणिक्यमयत्वाभाववत्पर्वतविशिष्टपर्वतत्वनिरूपितविशेष्यकत्वस्य माणिक्यमयत्वाभावप्रकारित्वावच्छिन्नकेवलपर्वतत्वविशिष्टविशेष्यकत्वातिरिक्तस्य तादृशविषयितासामान्यान्तर्गतस्य स्वरूपसम्बन्धरूपतादृशपरामर्शप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वविरहात् असम्भवापत्तेः । न च तथापि साधारण्ये साध्यासमानाधिकरणहृत्त्वादिरूपविरोधे साध्याभाव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वाभाववद्धेरूपेऽनुपसंहारे स्वातिव्याप्तिदुर्वैरेवेति वाच्यम् । साधारण्यविरुद्धत्वानुपसंहारित्वाविषयकत्वन यादृशविशिष्टनिरूपितविषयत्वस्य वा विशेषणत्वात् । न चैवं वन्मध्यमिचारिमेवत्ववान् पर्वतो वह्निमान् मेत्वादित्यादौ वह्निव्यभिचारिमेवत्वादिरूपाभ्रयासिद्धेः साधारण्यरूपत्वाद्द्वयापत्तिः, एवं वह्निसमानाधिकरणहृत्त्ववान् पर्वतो व-

ह्निमान् हृत्त्वादित्यादौ वन्हासमानाधिकरणहृदन्वादिरूपाश्रयामिद्वे-
 विरोधरूपत्वादित्यासिः वन्हाभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहृदत्ववान्
 पर्वतो वह्निमान् हृदत्वादित्यादौ वन्हाभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगि-
 त्वाभाववद्हृदत्वादिरूपाश्रयासिद्धेरनुपसंहारित्वरूपत्वादित्यासिरिति
 वाच्यम्। साध्यसाधनपक्षभेदेनासिद्धिलक्षणस्य विभिन्नतया वन्हाव्यभि-
 चारिभेदत्वानित्यादावाश्रयासिद्ध्यात्मकसाधारण्याद्यविषयकत्वादि-
 विशेषणस्य लक्षणाघटकत्वात् शब्दानुगमस्याकिञ्चित्करत्वात्।
 अत एव माणिक्यमयः पर्वतो वन्हमान् धूमादित्यादौ साधारण्याद्यप्र-
 सिद्धावपि न क्षतिः तत्र तदविषयकत्वादि विशेषणस्यानुपादयत्वात्।
 परामर्शो व्यतिरेकव्याप्तेरप्युपादानाद्यतिरेकव्याप्तिविशिष्टहृदत्वभाव-
 त्पक्षरूपायां व्याप्यत्वासिद्धौ नाव्याप्तिः ।

ननु तथापि पर्वतान्यः पर्वतो दहनान्यदहनवान् धूमान्-
 धूमादित्यादौ पर्वतान्यत्वाभाववत्पर्वतादिरूपाश्रयासिद्ध्यादौ अ-
 व्याप्तिः—तत्रानाहार्यपरामर्शाप्रसिद्ध्या तत्प्रतिबन्धकत्वाप्रसिद्धेः ।
 न च तत्तदिच्छानामुत्तेजकत्वनये आहार्यज्ञानस्यापि प्रति-
 बन्धत्वेनाहार्यपरामर्शविरोधितामादायैव तल्लक्षणसम्भव इति
 वाच्यम् । पर्वतान्यत्वाभाववान् पर्वत इत्यादिबाधानिर्णयविरहद-
 शयां इच्छाविरहेऽपि पर्वतान्यः पर्वत इत्यादिप्रत्यक्षात्पादश-
 रणाय तादृशप्रत्यक्षं प्रति इच्छाया हेतुत्वावश्यकत्वे तत्र तादृशाश्र-
 निर्णयस्य प्रतिबन्धकत्वे मानाभावात् । न च यादृशविशिष्टनिरूपि-
 तविषयताशाल्यगृहीताप्रामाण्यकनिर्णयाव्यवहितोत्तरवर्त्यनाहार्य-
 ज्ञानसामान्यं न प्रकृतपरामर्शात्मकं तादृशविशिष्टमसिद्धिरिति वि-
 वक्षितं पर्वतान्यः पर्वत इत्यादौ आहार्यरूप एव तादृशपरामर्श-
 प्रसिद्धः तादृशपरामर्शप्रतिबन्धकत्वस्य लक्षणे प्रवेशात् तस्याप्रति-
 बन्धत्वेऽपि न क्षतिरिति वाच्यम् । वस्तुमात्रविषयकनिर्णयाव्यवहितो-
 त्तरवर्त्यनाहार्यज्ञानसामान्यस्यैव तादृशपरामर्शानात्मकतया वस्तु-
 मात्रस्यैव तत्रासिद्धित्वापत्तेरिति चेत् । न । पर्वतान्यः पर्वत इत्यादे-
 पार्थक्यतया तत्र पर्वतान्यत्वाभाववत्पर्वतादेराश्रयासिद्धित्वानभ्यु-
 गमादित्यास्तां विस्तरः ।

अतएवेति । यत एव एको विशिष्टाभावो नासिद्धिः किन्तु नाना-
 रूपा इत्यर्थः, अन्यथा य इत्यादौ बहुवचनमसङ्गतं स्यादिति भावः।

असिद्धिमकरणम् ।

१८६१

लिङ्गत्वेन-उयाप्यत्वेन, सङ्गहे-सङ्गहसम्भवे । विभागव्याघाता-पञ्च-
विधविभागविरोधः । परिभाषेति । एवं कथं न कृतमिति सर्वत्रानुयो-
गसम्भवादिति भावः । एवंपरुपसत्त्वेपि—उत्तरूपसिद्धिसत्त्वेपि । उ-
रजाव्यत्वेनेति । ज्ञानकृतनेति भावः । हेत्वन्तरमाह उपधेयेति । अ-
सङ्करात्-ज्ञानासङ्करात् । यद्वा ननूपजीव्यत्वमेव कथं विषयामेदादि-
यत आह उपधेयेति । असङ्करात्-भेदात् ।

(चि०) नन्वाश्रयाप्रसिद्ध्या कथमाश्रयासिद्धिरू-
भाष्या । न च शशीयतया गवि शृङ्गनिषेधवत् व्यो-
मकमलमिति वाच्यम् । शशशृङ्गनिषेधो न गवी-
त्युक्तत्वादिति चेत् । व्योमकमलमिति निश्चिन्तानन्व-
यत्वेनापार्थक्यम् आश्रयविशेषणासिद्ध्या चाश्रयासि-
द्धिरसङ्कीर्णा ।

(मा०) पक्षाप्रसिद्ध्यापि अश्रयासिद्धिर्यथा व्योमकमलं सुगन्धि-
कमलत्वादित्यादाविति भ्रमेणाशङ्कते नान्विति । कथमिति । पक्षोऽसि-
द्ध इत्यत्र सिद्ध्यासिद्धिव्याघातादिति भावः । व्योमकमलमिति । निषेध्य-
मिति शेषः, व्योमीयतया कमलं नास्तीत्युद्भाव्यमित्यर्थः । शशशृङ्गति ।
शशीयतया शृङ्गनिषेधो नास्तीत्युक्तत्वादित्यर्थः । आश्रयासिद्धेर्ना-
कमुदाहरणमिति परिहरति व्योमेति । व्योमकमलं सुरभीत्यर्थः ।
निर्णीतानन्वयत्वेन-व्योमकमलस्य निर्णीतान्वयकत्वाभावेन व्योमक-
मलस्याप्रसिद्धत्वेनेति यावत् । अपार्थक्य-अनुमित्यजनकं न त्वा-
श्रयासिद्धिनिषेधनमिति भावः । इदं तु असतो व्योमकमलस्य पक्ष-
घातात्पर्यदशायामुक्तं, यदा तु गगनीयत्वेन प्रसिद्धकमलमेव पक्ष-
स्तदा तु पक्षविशेषणाभावरूपाश्रयासिद्धिरवेति बोध्यम् । नन्वव-
माश्रयासिद्धेराश्रयासिद्धित्वाभावं का तर्ह्याश्रयासिद्धिरित्यत आह
आश्रयेति । आश्रये पक्षे विशेषणस्य पक्षतावच्छेदकस्यासिद्धिरभाव
आश्रयासिद्धिरिति तदर्थः । धान्येन धनवान् इतिवदभेदे तृतीया,
उदाहरणं च माणिक्यमयः पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ माणिक्य-
मयत्वविशेषणस्य पर्वतोऽभावादिति भावः । असंकीर्णोति । सा च
हेत्वाभासान्तरेणासंकीर्णापि माणिक्यमयः पर्वतो वह्निमान् धूमादि-

त्यादावित्यर्थः । एतन्तु संभवप्राचुर्येणोक्तम् । अस्तुतो हेत्वाभासा-
न्तरसंकरेपि न दोषः इत्युक्तमेव ।

इदन्ववधानत्वम् । न केवलं पक्षे पक्षतावच्छेदकाभाव आश्रया-
सिद्धिः, किन्तु पक्षे पक्षतावच्छेदकविरह(१)व्याप्यः-पक्षे पक्षतावच्छे-
दकवदन्योन्याभावः-पक्षे तादृशान्योन्याभावव्याप्यः-पक्षतावच्छेदके
पक्षतावच्छेदकतावच्छेदकाभावः-पक्षतावच्छेदके पक्षतावच्छेदकता-
वच्छेदकाभावव्याप्यः-पक्षतावच्छेदके पक्षतावच्छेदकतावच्छेदकवद-
न्योन्याभावः-पक्षतावच्छेदके तादृशान्योन्याभावव्याप्यः-पक्षताव-
च्छेदकाभाववान् पक्षः-तद्व्याप्यवान् पक्षः-पक्षतावच्छेदकवदन्योन्या-
भाववान् पक्षो-तद्व्याप्यवान् पक्षः-पक्षतावच्छेदकतावच्छेदकाभाव-
वत्पक्षतावच्छेदक-तद्व्याप्यवत्पक्षतावच्छेदक-पक्षतावच्छेदकताव-
च्छेदकवदन्योन्याभाववत्पक्षतावच्छेदक-तद्व्याप्यवत्पक्षतावच्छेद-
कम् इत्यादावपि अभ्यासिसिद्धिः ।

समानप्रकारकज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वमिति धादिनां नव्यानां तत्रे
तु पक्षतावच्छेदकाभाववान् पक्षः-तद्व्याप्यवान् पक्षः-पक्षतावच्छेद-
कवदन्योन्याभाववान् पक्षः-तद्व्याप्यवान् पक्षः-इत्यादिरेवाश्रयासि-
द्धिर्न तु पक्षे पक्षतावच्छेदकाभावः तद्व्याप्यादिरपि (२)नज्ज्ञानस्यानु-
मितितत्करणपरामर्शाप्रतिबन्धकतया हेत्वाभासत्वस्यैव तत्राभावात्
वक्ष्यमाणानुगताश्रयासिद्धिलक्षणस्य तत्रासत्त्वात् । सर्वसाधारणा-
श्रयासिद्धानुगतलक्षणं तु-पक्षतावच्छेदकप्रकारकपक्षप्रहविरोधिताव-
च्छेदकत्वम्, तादृशप्रहविरोधितावच्छेदकत्वं चात्राप्यगृहीताप्रामा-
ण्यकनिर्णयनिष्ठं यादृशविशिष्टनिरूपितविषयितासामान्यं तादृशपक्ष-
प्रहप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टत्वं, तेन नासिद्धसा-
मान्यलक्षणवद्प्रावच्छेदकत्वाधिवक्षणे विकल्पानवकाशः । प्रत्येकद-
लभ्यावृत्तिरपि तत्रोक्तविशावसेया । पक्षतावच्छेदकप्रकारकपक्षप्रह-
पदेन च पक्षतावच्छेदकवान् पक्ष इत्याकारकातिरिक्ताविषयकप्रहो-
प्राह्यः, तेन स्वरूपासिद्धिव्याप्यत्वसिद्ध्यादिरपि परामर्शात्मकपक्ष-
तावच्छेदकप्रकारकप्रहविरोधितावच्छेदकत्वेपि नातिव्याप्तिः । पक्ष-
तावच्छेदकांशो च प्रतिबन्धकत्वं प्राह्यम् ।

(१) कामावध्याप्य इति मु० पु० पाठः ।

(२) पक्षतावच्छेदके पक्षतावच्छेदकतावच्छेदकाभावस्तद्व्याप्यादि रपीति पाठान्तरम् ।

एवं स्वरूपासिद्धिरपि नानाविधो-साधनतावच्छेदकावच्छिन्न-
 साधनाभाववत्पक्षः-तादृशसाधनाभावव्याप्यवत्पक्षः-साधनवदन्यो-
 याभाववान् पक्षः-तादृशान्योन्याभावव्याप्यवान् पक्षः-पक्षे साधन-
 तावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाधनाभावः-पक्षे तादृशसाध-
 नाभावव्याप्यः-पक्षे साधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनवदन्यान्याभा-
 वः-पक्षे तादृशान्योन्याभावव्याप्यश्चेति क्रमेणाष्टविधत्वात् । समा-
 प्रकारकज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्ववादिनां नव्यानां नये तु साधनता-
 वच्छेदकावच्छिन्नसाधनाभाववत्पक्षादिरूपा चतुर्विधैव स्वरूपासि-
 द्धेः, न तु पक्षे साधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनाभावादिरूपपि त-
 णपरामर्शप्रतिबन्धकतया हेत्वाभासत्वस्यैव तत्राभावात् वक्ष्यमा-
 णानुगतस्वरूपासिद्धिलक्षणस्य तत्रासत्वाच्च । पक्षतावच्छेदकावच्छि-
 नपक्षविशेष्यकसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनप्रकारकप्रहविरोधि-
 तावच्छेदकत्वं स्वरूपसिद्धित्वम्, भवति च हृदो वह्निमान् धूमादि-
 यादौ धूमाभाववद्दृष्टादिरूपा स्वरूपासिद्धिः धूमवान् हृद् इत्यादिप-
 रविशेष्यकसाधनप्रहविरोधितावच्छेदिकेति लक्षणसमन्वयः । हृदो
 वह्निमान् धूमादित्यादौ द्रव्यसामान्याभाववद्दृष्टधूमसामान्याभाव-
 द्रव्यादिव्यतिव्याप्तिवारणाय पक्षतावच्छेदकसाधनतावच्छेदकयोः
 पक्षः । न चैवं हृदो वह्निमान् धूमादित्यादौ हृदवृत्तित्वाभाववद्धु-
 मादिरूपस्वरूपासिद्धौ वह्निमानाकाशादित्यादौ वृत्तित्वाभाववदा-
 काशादिरूपस्वरूपासिद्धौ चाव्याप्तिः । नव्यनये प्राज्ञाभावावगाहि-
 नेर्णयस्यैव प्रतिबन्धकतया तज्ज्ञानस्य पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नवि-
 शेष्यकसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनप्रकारकप्रहविरोधित्वादिति
 वाच्यम् । नव्यनये तस्य स्वरूपासिद्धित्वविरहात् । न चैवं तस्या-
 विक्रयापत्तिरिति वाच्यम् । हृदो वह्निमान् धूमादित्यादौ हृदवृत्ति-
 ताभाववद्धूमादेहेत्वाभासत्वस्यैवाभावात्, वह्निमानाकाशादित्यादौ
 वृत्तिमत्त्वाभाववदाकाशादेश्च साध्यसामानाधिकरण्याभाववद्वैत्वा-
 रिवासाधारणत्वे विरोधे घान्तर्भावात् । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नवि-
 शेष्यकसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकप्रहविरोधितावच्छेदकत्वं
 तत्रापि अगृहीताप्रामाण्यनिर्णयानिष्ठयादृशविशिष्टनिरूपितविषयि-
 तासामान्यं तादृशप्रहविरोधितानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टत्वम्, ते-
 सासिद्धिसामान्यलक्षणवदवच्छेदकत्वविकल्पावकाशः । प्रत्येकदल-

व्यावृत्तिरपि तत्रोक्तदिशावसेया ।

तादृशप्रह्वविरोधित्वञ्च तादृशप्रह्वत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धयतानिरूपितविरोधित्वं, तेन पर्वतो वह्निमान् ह्रदस्वादित्यादौ-बन्धाभाववृत्तिह्रदत्वानिरूपसाधारण्यवह्निमद्वृत्तिह्रदत्वादिरूपविरोधवह्णयभावव्यापकीभूभावप्रतियोगिह्रदत्वादिरूपानुपसंहारित्ववह्णयभ्रचरितसम्बन्धित्वाभाववद्वृत्त्वादिरूपव्याप्यत्वासिद्धिषु परामर्शात्मकतादृशप्रह्वविरोधितामादाय नातिव्याप्तिर्न बाध्यासिद्धि-साधनविशेषणासिद्धेरतिव्याप्तिः तेषां ज्ञानस्य तादृशप्रह्वत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धयतानिरूपितविरोधित्ववह्णयत्वाभावात् । अत एव ह्यो वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्णयभाववृत्तिधूमाभाववद्वृत्त्वह्णयमानधिकरणधूमाभाववद्वृत्त्वह्णयभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिधूमाभाववद्वृत्त्वह्णयभ्रचरितसम्बन्धिधूमाभाववद्वृत्त्वादिषु व्याप्यत्वासिद्धान्तर्गतेषु नातिव्याप्तिः तेषां परामर्शात्मकतादृशप्रह्वविरोधितावच्छेदकत्वेपि तादृशप्रह्वत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धयतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वविरहात् । स्वरूपसिद्धेरसङ्कीर्णोदाहरणं तु पर्वतो वह्निमान् महानसत्त्वादित्यादिकोष, आश्रयासिद्धि-स्वरूपसिद्धिभिन्नासिद्धिश्च व्याप्यत्वासिद्धिर्यादृशविशिष्टमाश्रयासिद्धिर्यादृशविशिष्टं च स्वरूपासिद्धिस्तथाभयाविशिष्टानिरूपितं साधारणत्वविरुद्धत्वानुपसंहारित्वनिरूपितनिर्णयनिष्ठं यादृशविशिष्टनिरूपितविषयितासामान्यं परामर्शविरोधितानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टं व्याप्यत्वासिद्धिरिति तु निश्चयतेन ह्यो वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्णिव्याप्यधूमाभाववद्वृत्त्वादिरूपव्याप्यत्वासिद्धेर्विशिष्टस्यानतिरिक्ततया धूमाभाववद्वृत्त्वाद्यात्मस्वरूपासिद्धिभिन्नाभावपि नाव्याप्तः, न वा काञ्चनमयह्यो वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्णिव्याप्यधूमाभाववद्वृत्त्वादिरूपव्याप्यत्वासिद्धेर्विशिष्टस्यानतिरिक्ततया काञ्चनमयत्वाभाववद्वृत्त्वादिरूपश्रयासिद्धिभिन्नाभावप्यव्याप्तिः पक्षादिभेदेन व्याप्यत्वासिद्धेर्भेदात् पर्वधूमवान् वह्णेरित्यादौ यत्राश्रयासिद्ध्यादिकमप्रसिद्धं तत्र तदनिरूपितविशेषणं नापादयं शब्दानुगमस्याकिञ्चित्करत्वात्, तेन तत्र व्याप्यत्वासिद्धौ नाव्याप्तिः ।

एतेन "वह्णिव्याप्यह्रदत्वान् पर्वतो वह्निमान् ह्रदत्वादित्यादौ वह्णिव्याप्यत्वाभाववद्वृत्त्वादिरूपव्याप्यत्वासिद्धेराश्रयासिद्धिरूपत्वा

व्याप्तिः—हृदत्वाभाववत्पर्वतरूपाश्रयासिद्ध्यन्तरेऽव्याप्तिवारणाय तत्रा-
श्रयासिद्धिभिन्नत्वविशेषणस्यावश्यं प्रवेशनीयत्वात् । एवं काञ्च-
नमयवह्निसमवायी पर्वतः काञ्चनमयवह्निमान् धूमादित्यादौ काञ्चनम-
यत्वाभाववद्वह्निरूपसाध्यविशेषणासिद्ध्यात्मकव्याप्यत्वासिद्धेराश्रया-
सिद्धिभिन्नत्वाभावाद्व्याप्तिः—वह्निसमवायित्वाभाववत्पर्वतरूपाश्रया-
सिद्ध्यन्तरेऽव्याप्तिवारणाय तत्राप्याश्रयासिद्धिभिन्नत्वस्यावश्यं प्र-
वेशनीयत्वात् । एवं वह्निः काञ्चनमयवह्निमान् काञ्चनमयत्वादित्यादौ
काञ्चनमयत्वाभाववद्वह्निर्हृदादिरूपसाध्यविशेषणासिद्ध्यात्मकव्याप्यत्वा-
सिद्धौ स्वरूपासिद्धिभिन्नत्वाभावाद्व्याप्तिः । न च तत्रायं न व्याप्य-
त्वासिद्धिः किन्त्वाश्रयासिद्धिः स्वरूपासिद्धिरेवेति वाच्यम् । वि-
निगमकाभावाद्त्राश्रयासिद्ध्यादिभिन्नत्ववदाश्रयासिद्ध्यादिलक्षणेपि
व्याप्यत्वासिद्धिभिन्नत्वविशेषणस्य वक्तुमशक्यत्वात्कथकसंप्रदा-
दायव्यवहारस्य सन्दिग्धत्वादिति”-दूषणमपि प्रत्युक्तम् । आश्रयासि-
द्ध्यादीनां प्रातिस्विकरूपेण भेदस्यैव लक्षणघटकतया वह्नियव्याप्यह-
ृदत्वान् पर्वतो वह्निमान् हृदत्वादित्यादौ हृदत्वाभाववत्पर्वतादिरू-
पाश्रयासिद्ध्यन्तरभेदस्यैव तल्लक्षणघटकत्वेनाकरूपाश्रयासिद्ध्यात्म-
कव्याप्यत्वासिद्ध्याव्याप्तिविरहात् । न चैवं तस्योभयरूपत्वापत्तिरि-
ति वाच्यम् । विनिगमकाभावेन व्याप्यत्वासिद्ध्याश्रयासिद्ध्युभयरू-
त्वस्य तत्रेष्टत्वात् । सा च व्याप्यत्वासिद्धिस्त्रिविधा—साध्यविशेष-
णासिद्धिः साधनविशेषणासिद्धिः व्याप्तिविरहरूपा च । साध्यतावच्छे-
दकप्रकारकसाध्यग्रहविरोधितावच्छेदकरूपं साध्यविशेषणासिद्धिः ।
विरोधितावच्छेदकत्वादिकं तु आश्रयासिद्धिलक्षणवदवसेयम् ।
॥दृशं रूपञ्च साध्यतावच्छेदकाभाववत्साध्यं-तादृशाभावव्याप्यव-
साध्यं-साध्यतावच्छेदकवदन्योन्याभाववत्साध्यं-तादृशान्योन्याभा-
व्याप्यवत्साध्यं-साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकाभाववत्साध्यताव-
च्छेदकं-तादृशाभावव्याप्यवत्साध्यतावच्छेदकं-साध्यतावच्छेदक-
तावच्छेदकवदन्योन्याभाववत्साध्यतावच्छेदकं-तादृशान्योन्याभाव-
व्याप्यवत्साध्यतावच्छेदकमित्यादि । भिन्नप्रकारकज्ञानस्यापि प्रतिब-
धकत्वने साध्ये साध्यतावच्छेदकाभावः—साध्ये तादृशाभावव्या-
प्यः—साध्ये साध्यतावच्छेदकवदन्योन्याभावः—साध्ये तादृशान्यो-
न्याभावव्याप्यः—साध्यतावच्छेदके साध्यतावच्छेदकतावच्छेद-

काभावः-साध्यतावच्छेदके तादृशाभावव्याप्यः-साध्यतावच्छेदके साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकवदन्योन्याभावेः-साध्यतावच्छेदके तादृशान्योन्याभावव्याप्य इत्यादिकं बोध्यम् । एतदसंकीर्णोदाहरणं च पर्वतः काञ्चनमयवह्निमान् धूमादित्यादि । साधनतावच्छेदकप्रकारकः साधनप्रहविरोधितावच्छेदकरूपं साधनविशेषणासिद्धिः । विरोधितावच्छेदकत्वादिकं तु आश्रयासिद्धिलक्षणवदवसेयम् । तादृशं च रूपं साधनतावच्छेदकाभाववत्साधनम् इत्यादिकमवैतुक्तप्रायम् । एतदसंकीर्णोदाहरणं च पर्वतो वह्निमान् काञ्चनमयधूमादित्यादि ।

साध्यविशेषणासिद्धिसाधनविशेषणासिद्ध्याश्रयासिद्धिस्वरूपासिद्धिमिन्नासिद्धिर्यासिविरहरूपसिद्धिः । निष्कर्षस्तु व्याप्यत्वासिद्धिसामान्यलक्षणवदवसेयः । तत्स्वरूपं च साध्याव्यभिचरितसम्बन्धित्वरूपान्धयव्याप्त्यभाववत्साधनं-तादृशव्याप्यभावव्याप्यवत्साधनं-तादृशव्याप्तिमदन्योन्याभाववत्साधनं-तादृशव्याप्तिमदन्योन्याभावव्याप्यवत्साधनं-तादृशव्याप्तिमत्साधनाभाववत्पक्षः-तादृशव्याप्तिमत्साधनाभावव्याप्यवत्पक्षः-तादृशव्याप्तिमत्साधनवदन्योन्याभाववत्पक्षः-तादृशव्याप्तिमत्साधनवदन्योन्याभावव्याप्यवत्पक्षः, एवं साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्याप्तिरेकव्याप्तिमत्साधनाभाववत्पक्षादि-साध्याभाववद्वृत्तिसाधनाभाववत्पक्षादि-साध्यसमानाधिकरणसाधनाभाववत्पक्षादि । भिन्नप्रकारकज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकत्वमये साधने तादृशान्वयव्याप्यभावादिरेषि बोध्यः ॥

(चि०) व्याप्तिविरहश्च व्यर्थविशेषणादौ, तदुक्तम्-
'एकामसिद्धिं परिहरतो द्वितीयापत्ति'रिति । उपाधिस्तु न व्याप्तिविरहः वह्निव्यापकधूमाव्यापकधर्मस्याप्रसिद्ध्या धूमे तद्विरहासिद्धेः, किन्तु यावत्स्वव्यभिचारिव्यभिचारिसाध्यसामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वं व्याप्तिः साध्यव्यापकसाधनाव्यापकश्च धर्मन्तरं न तु तद्विरहः अपि तु तन्नियतः । न चैवमुपजीव्यत्वेन उपाधिर्हेत्वाभासान्तरम् उपजाव्यत्वेऽपि स्वतोऽदूषकत्वेन तदर्थं परमुखवीक्षकत्वात् । नहि साध्यव्यापकाव्या-

एतद्वमनुमितिर्विरोधि, किन्तु व्यभिचारोन्नयनेन स्व-
व्यतिरेकेण सत्प्रतिपक्षतया वा, तदाह 'उपाधाववश्यं
व्यभिचार उपाधेरथ व्यभिचारशङ्के'ति । अप्रयोजका-
न्यथासिद्धौ सोपाधी नासिद्धौ । प्रतिकूलतर्कानुकूल-
तर्काभावाद्युपजीव्यत्वे सति स्वतोदूषकावपि न हेत्वा-
भासौ-स्वरूपसतोरेव प्रतिबन्धकत्वादित्युक्तम् ॥

इत्यसिद्धिचिन्तामणिः ॥

—२२५—

(मा०) ननु साध्यविशेषणासिद्धिसाधनविशेषणासिद्धिरूपव्या-
यत्वासिद्धेरसंकीर्णोदाहरणसत्त्वेपि व्याप्तिविरहरूपव्याप्यत्वासिद्धेर-
संकीर्णोदाहरणं दुर्लभमित्यत आह व्याप्तिविरहास्त्विति । व्यर्थविशे-
षणत्वादाविति । असङ्कीर्ण इति लिङ्गविपरिणामेनानुषज्यते-आदिप-
शार्थविशेष्यत्वं परिगृहीतम् । तदुदाहरणं च द्रव्यं गुणकर्मान्यत्व-
विशिष्टसत्त्वादित्यादि, तत्र हेतुतावच्छेदके विशेष्यीभूतस्य सत्ता-
त्वस्य व्यर्थत्वात्, न तु पर्वतो वह्निमान् धूमप्रागभावादित्यादि भिन्न-
धर्मिकत्वात् । व्यर्थविशेषणस्य व्याप्यत्वासिद्धित्वे आचार्यसंवाद्-
माह तदुक्तमिति । क्षितिरकर्तृका शरीराजन्यत्वादितीश्वरानुमाने स-
प्रतिपक्षानुमान इति शेषः । एकाम असिद्धि-स्वरूपासिद्धिरूपामसिद्धि,
परिहरतः-शरीरविशेषणेन परिहरतः, द्वितीयापत्तेः-शरीरविशेषणस्य
व्यर्थतया व्याप्यत्वासिद्ध्यापत्तेः, एतच्च प्राचीनमतानुसारेण । व-
स्तुनो व्यर्थविशेषणत्वेपि स्वव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपा सा-
ध्याव्यभिचारितसम्बन्धित्वरूपा वा व्याप्तिर्दुर्वारा । न चैवं वह्निमान्
नैलधूमविति प्रयोगे कथं निग्रह इति वाच्यम् । उद्भावितदृष्टान्तस्व
साध्यादिवैकल्यवत् अधिकप्रयोगस्यापि निग्रहस्थानविभाजकसुत्रस्थ-
चकारेणानुक्तसमुच्चयपरेणोद्भावितदृष्टान्तस्य साध्यादिवैकल्यादि-
वत् तस्यापि समुच्चयात् । न चैव'मेकामसिद्धि'मित्याचार्याभिधान-
विरोध इति वाच्यम् । व्यर्थविशेषणतया व्याप्तिविरहस्याभ्युपगमेपि
तदभिधानस्यानुद्धत्वात् शरीरजन्यत्वाभावस्याप्यखण्डतया व्यर्थ-
विशेषणत्वस्यैव तत्राभावात् । न चैवं व्याप्तिविरहस्यासङ्कीर्णोदाहर-

णाभाव इति वाच्यम् । तद्विहरेपि क्षतिघरहादित्यसकृदावेदितत्व-
दिति पुनर्नवप्रतानुयायिनी राज्ञान्तसरणिः ।

केचित्तु उपाध्यभावस्य व्याप्तिरथा तदभावत्वेनोपाधिरपि व्या-
प्यत्वासिद्धिरिति वदन्ति, प्रसङ्गात्सम्मतं निराकरोति उपाधिस्त्विति ।
उपाध्यभावस्य व्याप्तिरथा स्यान्न चैतदित्याह वन्हीति । नन्वेवम-
नौपाधिकत्वं व्याप्तिरित्युच्छेद्येतेत्यत आह किन्त्विति । नन्वेवं तद्वि-
हृरूपत्वेनोपाधिर्व्याप्यत्वासिद्धिः स्यादित्यत आह साध्येति । उपजी-
व्यत्वेन-व्याप्तिज्ञानाभावोपजीव्यत्वेन । हेत्वाभासान्तरमिति, स्याद्वि-
ति शेषः । तदर्थ-व्याप्तिज्ञानमतिबन्धार्थम् । अनुमितिविरोधि-साक्षा-
दनुमितितत्कारणयोर्विरोधि, सत्प्रतिपक्षतया-साध्याभावोपज्ञावकत-
या । ननु साध्यव्यापकाव्याप्यत्वस्य स्वतोऽदूषकत्वे साध्यव्यापका-
भावघट्टित्वरूपमप्रयोजकत्वं साध्यव्यापकविरहाव्यापकाभावकत्व-
रूपमन्यथासिद्धत्वं च कुतोऽसिद्धिस्तयोरेव साध्यव्यापकाव्याप्यत्व-
पत्त्यादित्यत आह अप्रयोजकान्यथासिद्धौ चेति, प्रथमाद्विवचनं ध-
र्मप्रधानञ्च निर्देशः । अप्रयोजकत्वे अन्यथासिद्धत्वे चेत्यर्थः । सोपा-
धी-सोपार्धी अपि, उपाधिसमानाधिकरणे अपीति भावत् । नासि-
द्धौ-नासिद्धौ, सर्वत्र प्रथमाद्विवचनम् ।

केचित्तु प्रतिकूलतर्काऽनुकूलतर्काभाषाऽसिद्धन्तर्गत इत्या-
हुस्तन्मतं निराकरोति प्रतिकूलेति । उपजीव्यत्वे सतीति । अनुमि-
त्यनुत्पादप्रयोजकत्वे सतीत्यर्थः । स्वतोऽदूषकावपीति । व्याप्ति-
प्रहकारणाभावावपीत्यर्थः । स्वरूपसतोरेव-ज्ञायमानत्वावच्छिन्नयो-
रेव । प्रतिबन्धकत्वादिति । व्याप्तिज्ञानकारणीभूताभावप्रतियोगिता-
त्वादित्यर्थः । ज्ञायमानत्वावच्छिन्नानुमितितत्कारणज्ञानान्यतरकार-
णीभूताभावप्रतियोगित्वाभ्यपस्यैव च हेत्वाभासत्वादिति भावः ॥

इति श्रीमथुरानाथतर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणि रहस्ये
अनुमानखण्डे हेत्वाभासेऽसिद्धिग्रन्थरहस्यम् ॥ ० ॥

श्रीभथानुमानगादाधर्या बाधप्रकरणम् ।

(चि०) बाधो न साध्याभाववत्पक्षकत्वं पक्षवृ-
त्त्यभावप्रतियोगिसाध्यकत्वं वा, पक्षे साध्याभावज्ञान-
मात्रस्य प्रमात्वज्ञानं विना अधिकबलत्वाज्ञानेन बा-
धाभावादिति वक्ष्यते । अत एव साध्याभाववत्पक्ष-
वृत्तित्वमपि न, असिद्धिसङ्कीर्णबाधान्यापेक्ष । किन्तु
साध्याभाववत्त्वप्रमाविषयपक्षकत्वं, प्रमितसाध्याभा-
ववत्त्वकत्वं, पक्षनिष्ठप्रमाविषयत्वप्रकाराभावप्रति-
योगिसाध्यकत्वं वेति । विवक्षितविवेकेन साध्याभाव-
प्रमैव दोषः । सा च प्रमात्वेन ज्ञाता न स्वरूपसती
हेत्वाभासत्वात् । प्रमात्वज्ञानं विना अधिकबलत्वा-
भावेनादोषत्वात् अप्रमायामपि प्रमात्वज्ञानेऽनुमिति-
प्रतिबन्धाच्च ।

(दी०) अतिरिक्तविषयतावादिमतेनाह पक्षेति । पक्षः सा-
ध्याभाववानिति ज्ञाने पक्षनिष्ठविषयत्वस्य प्रकारः साध्याभाव
इति लक्षणसमन्वयः । विवक्षितेति । हेत्वादिविषयत्वेनाप्रतिबन्ध-
कत्वादिति भावः ।

(गा०) मूले अधिकबलत्वाज्ञाने(ने)इति । अधिकबलत्वस्याज्ञानं
प्रमाविति व्युत्पत्त्या अधिकबलत्वाभावे(न) इत्यर्थः । अधिकबलत्वं च
तत्प्रतिरुद्धत्वौपयिकनिश्चितप्रामाण्यकत्वरूपविशेषणावच्छिन्नत्वम् ।
बाधाभावात्-प्रतिबन्धकत्वाभावात् इति यावत् । तथाच निरुक्तबा-
धविषयकत्वस्याप्रतिबन्धकसाधारणतया न तस्य दोषत्वमिति
भावः । साध्याभाववत्पक्षवृत्तित्वमिति । साध्याभाववत्पक्षकत्वं

साध्याभाववत्पक्षविषयकज्ञानविषयकज्ञानविषयत्वं न तु तादृशपक्षवृत्तित्वमतस्ततोऽस्य भेदः । साध्याभाववत्त्वप्रमेति । एतादृशपक्षज्ञानस्य प्रमात्वविषयकतानियमेन प्रतिबन्धकताभ्रौव्यादिति भावः प्रमात्वं च न साध्याभाववद्विशेष्यकत्वं पर्वतो इदञ्च न वाह्निमित्त्यादिज्ञानविषयसाध्याभावमादाय पर्वतादिपक्षके बाधप्रसङ्गात् किन्तु साध्यवद्विशेष्यकत्वम् । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नान्तरे साध्याभाववत्त्वानवगाहे विरोध्यविषयकत्वेन प्रतिबन्धकत्वे विवादात् तदंशे साध्याभाववत्त्वघटितं लक्षणमाह प्रमितेति । प्रमितत्वं-स्वविशेष्यकप्रमाप्रकारत्वम् । स्वं-पक्षः, प्रमात्वं पूर्ववत् । सिद्धान्तिमते विषयिताया न सप्रकारकत्वम् अपि तु ज्ञानस्यैवातः पक्षनिष्ठप्रमाविषयत्वप्रकारत्वस्याभावविशेषणतया निवेशनं विरुद्धम् । न च विशेष्यतारूपविषयतार्या, प्रकारतानिरूपकत्वसत्त्वात् द्विषयतानिरूपितप्रकारतारूपस्य विषयताप्रकारत्वस्याभाववृत्तित्वाविरोध इति वाच्यम् । कार्यत्वकारणत्वयोरिव विशेष्यविशेषणविषयत्वयोर्निरूप्यनिरूपकभावसम्बन्धसत्त्वेऽपि कार्यतायाः कारणमित्याद्यवधारणे तादृशनिरूप्यनिरूपकभावस्य षष्ठ्यर्थताधिरहात् षष्ठीतत्पुरुषव्युत्पन्नविषयताप्रकारत्वशब्देन उक्तार्याप्रतिपादनात् ।

सविषयकज्ञानादौ विषयतारूपप्रकारताया यादृशसम्बन्धस्तादृशस्यैव षष्ठ्यर्थत्वात् प्रकारतायास्तादृशसम्बन्धस्य च विषयतायां सविषयत्वव्यवहारविरहेणासत्त्वात्तथा विवक्षितुमशक्यत्वात्ततः सप्रकारकत्वं विषयताया एव न तु ज्ञानस्य प्रकारताया विषयतान्तरकप्रतियोगित्वादिनिरूपितावच्छेदकतातुल्याऽवच्छेदकताविशेष्यरूपत्वादित्यतिरिक्तविषयतावाद्येकदशमताभिप्रायकतया विषयताप्रकारत्वपर्यन्तनिवेशनं सङ्गमयति दीधितौ अतिरिक्तेति । 'पक्षे साध्याभावः पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगि साध्यमित्यादिप्रमायां साध्याभावप्रकारकप्रमाविषयतायाः पक्षेऽसत्त्वात् यादृशज्ञानमादाय लक्षणसङ्गमनं तद्दर्शयति पक्ष इति । ज्ञाने पक्षनिष्ठविषयत्वस्य प्रकार इति । ईदृशज्ञानीया या पक्षनिष्ठविषयता तन्निरूपितप्रकारताया आश्रय इत्यर्थः । एतेन पक्षनिष्ठत्वादिकं नाभावादेर्विशेषणं किन्तु विषयत्वादेः, प्रकाराभाव इति न षष्ठीतत्पुरुषः किन्तु कर्मधारय इत्यादिकमपि भ्रूटीकृतम् । साध्याभावप्रमेवैत्थेयकारस्य पक्षादेर्कोषघटकत्वम्

च्छेदपरता न सम्भवति पक्षाद्विषयकत्वस्य प्रतिबन्धकत्वौपयो-
गेत्वादतो हेतुतत्सम्बन्धमाप्रध्यवच्छेदकतामाविष्कर्तुं तद्विषयकत्व-
स्य प्रतिबन्धकत्वानुयोगित्वम्, तद्यच्छेदेकहेतुमाह हेत्वादीति ॥
एवं च साध्याभावप्रमाणं साध्याभावप्रमाविषयत्वादिरूपविशेषण-
वेशिष्टपक्षपरमित्यवधेयम् ।

(चि०) अथ साध्याभाववति पक्षे हेतोः सत्त्व-
ज्ञाने व्यभिचारः, तदज्ञानेऽसिद्धिः, संशययोग्यत्वा-
भावेन पक्षत्वाभावादाश्रयासिद्धिश्च । न च पक्षभि-
न्ने व्यभिचारो दोषः, व्यर्थविशेषणत्वात् सर्वोपसं-
हारप्रवृत्तव्याप्तेः साध्याभाववति साधनमित्यवगमादेव
मङ्गात् । न चैवं सन्दिग्धसाध्यदृष्टान्ते सन्दिग्धानैका-
न्तिकत्वपक्षे व्यभिचारसंशयादनुमानमात्रोच्छेद इति
पक्षे साध्यसंशयाऽनुमानाङ्गमिति । व्याप्तस्य पक्षधर्म-
ताज्ञानादनुमित्युत्पादेन संशयनिवृत्तेः, अन्यथा शि-
शेषदर्शनस्य संशयविरोधिता भज्येत । न च पक्षे
साध्याभावं प्रतीत्य व्यभिचारज्ञानमित्युपजीव्यत्वा-
राधः पृथक्, पक्षे साध्याभावप्रतीतिरेव हि साध्या-
भावहेत्वोः सम्बन्धोल्लेखिनीत्येकवित्तिवेद्यत्वेन नोप-
जीव्यत्वम् । अन्यथा बाधदशायां पक्षे हेतोरज्ञानाद-
सिद्धिरेव । न चोद्भाषितव्यभिचारनिर्वाहाय बाधो-
त्पन्नमावश्यकमित्युपजीव्यत्वम्, व्यभिचारोद्भाषने
रं कथन्ताऽनावश्यकत्वात्, तत्रैव वा तन्निर्वाहमेव
व्यभिचारोद्भाषणं कलुप्तत्वात् । बह्विरूपणः कृतक इत्युद्भाषनाद-
बह्विरूपण इत्युद्भाषने लाघवमिति बाधः पृथगिति क-
थ्यते । तन्न । पक्षे साध्याभावप्रमा स्वार्थानुमाने यदि न

दोषः तदा परं प्रत्यपि न स्यादविशेषादिति तदुक्त्वात्
नस्य दूरनिरस्तत्वात् ।

अथोपनीतकाञ्चनमयत्वविशिष्टवह्वयनुमितेः स
ल्लिङ्गजन्मायाः आभासत्वं हेत्वाभासाधीनम् । न चा
नुमितेः पूर्व्वं तत्र व्यभिचारज्ञानं, विशिष्टस्याप्रसिद्ध
तदभावस्याज्ञानात् । अत एव पक्षासिद्धिरपि न अत
काञ्चनमयवह्वयभावरूपाद्वाधादनुमानाभासत्वं व्यभि
करणप्रकारावच्छिन्नप्रतियोगिकश्चात्राऽभाव इति च

(दी०) साध्याभावप्रमात्वग्रहे पक्षे साध्याभाववत्त्वग्रह
स्यावश्यकत्वाभिप्रायेण साध्याभावस्य बाधत्ववादिपक्षेन वा श
ङ्कते अथेति । पक्ष इति । व्याप्तौ निश्चितायां पक्षतत्समयोः सा
ध्याभावसंशयो न दोषायेत्यर्थः । अनुमित्युत्पादेनेति फलतो
ऽपि विरोधित्वप्रदर्शनाय । अत एव ज्यायः स्वरूपतो विरोधित्
द्रव्यति अन्यथेति । हेत्वाभासाधीनमिति । न च हेत्वाभासस्य
नुमित्याभासताप्रयोजकत्वे साध्यवति पक्षे लिङ्गाभासजन्मा
अनुमितेराभासत्वापत्तिः, लिङ्गोपधाने तथात्वस्येष्टत्वात् । पक्ष
सिद्धिरित्यस्य बाधकमाननिबन्धनेत्यादिः ॥

(गा०) मूले साध्याभाववति पक्ष इति । साध्याभाववत्तया
यमानपक्ष इत्यर्थः ।

ननु साध्यभावप्रमाविषयपक्षकत्वादिकूपदर्शितबाधे पक्षांशे प्र
विषयत्वमेव निविष्टं न तु साध्याभाववत्त्वमिति उक्तज्ञानदशायां ।
साध्याभावयोः सामानाधिकरण्यरूपव्यभिचारधियो नावश्यकं
कथमयमाक्षेप इत्याशङ्कां निराकरोति दीधितौ साध्याभावेति । सा
भाववत्त्वग्रहस्यावश्यकत्वाभिप्रायेणेति । तद्वति तत्प्रकारकत्वं
तत्प्रमात्वस्व धर्मिणि तद्वत्त्वघटितत्वादिति भावः । ननु
मात्वघटकतया साध्याभाववत्त्वेन धर्मिणो भानेपि न

भिचारबुद्धेरवश्यकता येन रूपेण हेतुमत्ताहानं तेन प्रकारेण हेतु-
मत्त्वप्रकारेण वा धर्मिणि साध्याभावज्ञानस्यैव व्यभिचारज्ञानत्वात्,
दर्शितसाध्याभाववदविशेष्यकत्वरूपप्रमात्वप्रवेशे च साध्याभावव-
त्त्वबुद्धेरव नावश्यकत्वमित्यनुशयादाह साध्याभावस्येति । पक्ष-
निष्ठस्येत्यादि ।

मूले-असिद्धिः-पक्षधर्मताज्ञानरूपकारणविरहः, तथाच बाधबु-
द्धिदशार्थां अनुमितिविरोधिनो व्यभिचारज्ञानस्य पक्षधर्मताज्ञानरु-
पकारणविरहस्याऽवश्यं सत्त्वात्त एवानुमित्यनुत्पादे कृतं बाधस्य
हेत्वाभासत्वेनेति भावः । संशययोग्यता-साधकमानाभावः, तद्-
भावेन-तद्विघटकबाधकमानसत्त्वेन । एतेन संशययोग्यताविरहाप-
क्षताविरहयोरभेदाद्धेतुहेतुमद्भावेनाभिधानमसङ्गतमिति परास्तम् ।
प्राश्रयासिद्धिः पक्षधर्मताज्ञानविषयधर्मिविशेषणतया अनुमितिप्रयो-
गकस्यासत्त्वम्, सिद्धभावापक्षतामते एतद्दोषस्याकिञ्चित्करतया पू-
र्यदोषस्यैवोद्धारमाशङ्क्य निराकरोति न चेति । सर्वोपसंहारप्रवृत्तव्या-
प्तिरिति । सकलहेत्वधिकरणान्तर्भावेन साध्यसत्त्वे निर्वाह्यव्याप्तेरि-
त्यर्थः । न चैवमिति । दृष्टान्ते-पक्षभिन्ने, सन्दिग्धानैकान्तिकवत्-
व्यभिचारसंशयवत् । साध्याभावांशे संशयरूपत्वेपि प्रतिबन्धका-
दिति शेषः । एतेन साध्याभावांशे निश्चयरूपमेव व्यभिचारज्ञानं
प्रतिबन्धकमिति पक्षभिन्नांशत्वानन्तर्भावेपि नानुमानमात्रोच्छेद इति
शङ्का निराकृता । पक्षे-पक्षान्तर्भावेण, सर्वत्र व्यभिचारसंशयादनुमा-
नमात्रोच्छेदः-सन्दिग्धसाध्यकपक्षेऽनुमितेरनुपपत्तिः । कथञ्चिदनु-
मितिसम्भवेपि दुष्टहेतुजन्यत्वसंशयात्तत्राप्रामाण्यसंशयात् तत्का-
र्यानुपपत्तिः ।

एतत्शङ्कार्थां च पक्ष इति यथा श्रुतमूले नोद्धारो सङ्गच्छते प-
क्षे साध्यसन्देहस्यानुमानाङ्गतया अपेक्षार्थां व्यभिचारज्ञानसत्त्वेना-
नुमित्यनुपपत्तित्वादवस्थयात्, परामर्शसत्त्वे व्यभिचारज्ञानस्य सा-
हादनुमित्यविरोधिनया अकिञ्चित्करत्वेन तत्सत्त्वे बाधनिश्चयदशा-
यामनुमितिवारणाय बाधस्य हेत्वाभासताया आवश्यकत्वात्तस्मि-
न्प्राचष्टे दीधितौ पक्ष इति । व्याप्तौ निश्चितायामिति पूरणम् । पक्षे-
साध्यसन्देहस्यादोषत्वे पक्षभिन्नेपि तस्यादोषत्वं स्यादिति प्रतिबन्ध-
काराय पक्ष इत्यत्र तत्सममप्यन्तर्भावयति पक्षतत्त्वसमयोरिति । तथा-

च पक्षे तत्समे च व्यभिचारसंशयस्य यद्दोषत्वं तदपि पूर्वव्याप्तेरनि-
 श्रय एवेति भावः । अविरोधिमात्रार्थकस्याङ्गपदस्य व्याख्यानं दोषा-
 येति । एवं च पक्षे व्यभिचारग्रहस्य दूषकत्वेपि व्यभिचारसंशयस्य
 व्याप्तिनिश्चयविघटनेनैवानुमितिर्विरोधिना पूर्वं व्याप्तिनिश्चये च व्य-
 भिचारसंशयेपि व्याप्तिस्मृत्या विशिष्टपरामर्शसम्भवादनुमितिर्निष्प-
 त्यहैव, व्यभिचारनिश्चयस्य च साक्षादनुमितिर्विरोधितया साध्या-
 भाववृत्त्या निश्चीयमाने पक्षे हेतुमत्तानिश्चये व्यभिचारनिश्चयादेव
 नानुमिति रिति न बाधस्य हेत्वाभासतेति मूलकाराशयः । अनुमित्यु-
 त्पादेन संशयनिवृत्तिकथनञ्च शङ्किताया अप्रामाण्यशङ्काया
 निरासाय पक्षे साध्यसंशयो अनुमानाङ्गम्, अनुमितिपूर्वकाले विशेष-
 दर्शनसाहित्येन प्रात्यक्षिकसिद्धिविघटकतया अनुमित्युपयोगि न
 तु कारणम्, तथा च पक्षे साध्याभावसंशयरूपव्यभिचारज्ञानस्या-
 नुमितिर्विरोधित्वेपि तादृशसंशये विनष्टे एव परामर्शादनुमितिर्भ-
 वेष्यतीति नानुमानोच्छेद इत्यपि मूलं ध्याचक्षते ।

अनुमित्युत्पादेनेति । व्याप्यवृत्तापरामर्शस्याप्युत्तरकाले संशय-
 निवर्तकत्वसम्भवादनुमित्युत्पादस्य संशयनिवर्तकत्वाभिधानासङ्ग-
 तिमाशङ्क्याह फलतोपीति । तथाच फलद्वारपि संशयनिवर्तकत्वम-
 स्तीति तत्प्रदर्शितम् । अपिकारपूरणेन च स्वतोऽपि निवर्तकत्वं लभ्यत
 इति न न्यूनतेति भावः । अतएव-स्वतो विरोधित्वस्यापि तात्पर्य-
 विषयत्वादेवेत्याशयः । फलद्वारा विरोधित्वमपेक्ष्य ज्यायः स्वरूपतो
 विरोधित्वम् । परामर्शस्य विशेषदर्शनविधया स्वतःसंशयविरोधित्वं
 युक्त्या द्रढयति अन्यथेति । एवं चान्यथेति मूलस्य परामर्शस्य स्वतः
 साध्यसंशयानिवर्तकत्व इत्यर्थः ।

साध्याभाववृत्तिवृत्तित्वरूपव्यभिचारज्ञाने धर्मिणि साध्याभाव-
 ग्रहो विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविधया पूर्वमपेक्षित इत्यभिप्रा-
 येण शङ्का मूले-पक्षे साध्याभावं प्रतीत्येति । ज्ञानवृत्तरूपे-साध्याभा-
 ववान् पक्षः पक्षो हेतुमान् इत्याकारके । हेतुमान् पक्षः साध्याभाववा-
 नित्याकारकैकज्ञानरूपे च व्यभिचारग्रहेण साध्याभावग्रहस्य पूर्वम-
 पेक्षेत्याशयेन पक्ष इत्यादिनोद्धारः । साध्याभावहेत्वोः सम्बन्धोऽपि
 खिनीति । हेतुसम्बन्धितया ज्ञायमाने साध्याभावविषयिणीत्यर्थः ।
 एतेन क्वचिद्बाधग्रहपरामर्शोर्भेदेपि न क्षतिः ।

दीधितौ हेत्वाभासस्येति । अनुमित्याभासता अनुमितेर्भ्रमत्वम् । मूले तत्र व्यभिचारज्ञानमिति । धूमादिरूपहेतौ काञ्चनमयत्वावच्छिन्नवह्यभाववृत्तित्वज्ञानमित्यर्थः । एतादृशज्ञाननिराकरणं चानुमित्यौपयिकव्यापकतानवच्छेदकेनाप्युपनीततद्रूपेण साध्यानुमितौ तद्रूपावच्छिन्नसाध्याभाववृत्तित्वमपि साक्षाद्विरोधितया दोष इत्यभ्युपेत्य, अनुमितेः पूर्वं तदज्ञान एव तस्य न हेत्वाभासता इत्यभिमानेन । अनुमितिपूर्वमज्ञानं बाधसाधारणतयाऽकिञ्चित्करमित्यभिसन्धायामिमानं निराकृत्यैतन्मतं दूषयिष्यति विशिष्टस्याप्रसिद्ध्यति । अनुमितावेव यत्र काञ्चनमयत्वेन वह्निज्ञानं तत्र काञ्चनमयत्वविशिष्टवह्नेः पूर्वमभानेन प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानाभावेन व्यभिचारघटकाभावस्य प्राक्ज्ञानासम्भवादित्यर्थः । भ्रमात्मकप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानादेव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावबुद्धिः । स च भ्रमो विशेषदर्शनामाहार्य एवेत्याशयः ।

अत एव-तादृशाभावस्य पूर्वमज्ञानादेव, न पक्षासिद्धिः-पक्षताविरहोपि नेत्यर्थः ।

सिद्धभावरूपपक्षताविरहस्याप्रसक्तेः साध्याभावज्ञानस्य तादृशपक्षतानुपपादकत्वाच्च साधकबाधकमानाभावरूपपक्षताविरहस्य प्रसङ्गकं पूर्यति दीधितौ पक्षासिद्धिरित्यस्येति ।

विशिष्टप्रतियोग्यप्रसिद्धावपि नाभावाप्रसिद्धिरित्याह मूले व्यधिकरणेति ।

(चि०) वस्तुतो व्यभिचारस्यापि तत्र सत्त्वात्, ज्ञानञ्च तस्य बाधस्येवानुमित्यनन्तरमेव । किञ्च वह्नौ काञ्चनमयत्वस्यानुमितावेव भाने काञ्चनमयवह्निमानित्यनुमितिर्न स्यात् विशिष्टस्य पुर्व्वमज्ञानादूवह्नौ काञ्चनमयत्वांशेऽनुमितेराभासत्वं वह्नौ लिङ्गस्यासिद्धेः व्यभिचाराच्च । न चानुमितेर्विषयाभावाधीनमप्रमात्वं किन्तु हेत्वाभासाधीनं, यस्य हि ज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं स हेत्वाभासः । न च साध्याभावो ज्ञातः प्रतिबन्धक इति न स हेत्वाभासः ॥

(दी०) लिङ्गस्येत्याद्यभ्युच्चयमात्रं, वह्नेरपक्षत्वात् काञ्चन-
मयत्वस्यासाध्यत्वाच्च । न च साध्याभाव इति । अनुमितेः
पूर्वं विशिष्टस्याप्रसिद्ध्या तदभावस्याज्ञानादिति भवतैवोक्तत्वा-
दिति भावः ॥

(गा०) व्यभिचारस्य काञ्चनमयत्वावच्छिन्नवन्हाभाववद्भुक्तिर-
रूपस्य कदाचिदप्यज्ञाने व्यभिचारस्य न वास्तवत्वमत आह ज्ञानं
च तस्येति । अनुमितेः पूर्वमज्ञानाद्यदि न हेत्वाभासता तदा दादश-
बाधस्यापि सा न स्यादिति प्रतिबन्धिसूचनाय बाधस्येवेति । काञ्चन-
मयत्वावच्छिन्नवन्हाभाववत्पक्षरूपस्य भवन्मतसिद्धभ्रमत्वप्रयोजक-
बाधस्येवेत्यर्थः । अनुमित्यनन्तरमेवेति । विशिष्टप्रतियोगिज्ञानात्मका-
नुमित्या तन्मूलकरमरणादिना वा अभावग्रहसामग्रीसंपत्तेरिति भावः
अनुमितःशेष भान इति । पूर्वं यत्र तद्ज्ञानं तत्र व्यभिचारग्रहस्यापि सं-
भवेनानुमितेरेवानुदयादिति भावः । विशिष्टस्य पूर्वमज्ञानादिति । वि-
शेषणान्तरविशेष्यतापक्षविशेषणकज्ञानमात्र एव विशिष्टविशेष्यत्वज्ञानं
हेतुरित्यभिप्रायेण काञ्चनमयत्वादिना विशिष्टस्य वन्हादेर्भानेपि तद्-
पावाच्छिन्नतदभावज्ञानानियमान्न व्यभिचारग्रहनियम इत्यालोच्य उ-
क्तानुमितेराभासताप्रयोजकमन्यदाह वन्हाविति । लिङ्गस्य-काञ्चनम-
यत्वव्याप्यस्य, वन्हावप्रसिद्धेर्यव्यभिचाराच्चेत्यस्य बन्धिवृत्तौ च काञ्चन-
मयत्वस्येत्यादिः । यद्यपि वन्हा काञ्चनमयत्वभानस्य तत्र तद्व्यभिचारी-
शिष्टवत्ताज्ञानानधीनतया तत्र तद्वत्त्वांशे अनुमितेराभासत्वे उक्तासि-
द्धिव्यभिचारयोः प्रयोजकत्वमसंभवादुक्तिकम्, तथाप्यनुमितौ विधे-
येतावच्छेदकताद्दृश्यतावच्छेदकताविलक्षणाप्रकारता तद्व्याप्यवत्ता-
ज्ञानप्रयोज्येति नियमानुरोधेन यदि काञ्चनमयत्वावगाहितायाः
तद्व्याप्यवत्ताज्ञानाधीनत्वमङ्गीकरोति तदेतद्दुष्पणम् ।

अनुमित्युपनीतभानवादिना तादृशानियमाङ्गीकारेऽनुमित्युपनी-
तभानमतविशेषस्यैवोच्छेदः सर्वैरेव तद्व्याप्यवत्ताज्ञानात्तदनुमित्यभ्यु-
पगमादिति तेन तादृशानियमो नाभ्युपेयत एवेत्यभिसंधाय दीर्घ-
तिकार आह लिङ्गस्येत्याद्यभ्युच्चयमात्रमिति ।

उक्तस्थले पक्षनिष्ठस्य काञ्चनमयत्वावच्छिन्नवन्हाभावस्यानुमि-
त्याभासताप्रयोजकत्वेपि अनुमित्याभासनाया हेत्वाभासाधीनत्ववि-

यमो न सिध्यतीति नोक्तयुक्तया बाधस्य हेत्वाभासतासिद्धिरित्याह मूले न चेति । अप्रामात्वं भवतोच्यत इति शेषः । न च साध्याभाव इत्यनन्तरं प्रकृत इति पूरणीयं, प्रतिबन्धक इत्यनन्तरं भवितुमर्हतीति ।

अत्र कुत इत्याकांक्षायामाह दीधितौ अनुमितेः पूर्वमिति । अनुमित्यात्मकविशिष्टसाध्यज्ञानानन्तरं तदभावज्ञानसंभवेऽपि तज्ज्ञानस्य पूर्वोत्पन्नयामनुमिताद्यप्रतिबन्धकत्वादानुमित्यन्तरानुत्पादस्य च पक्षे हेतुमत्ताज्ञानसस्ये तदात्मकव्यभिचारज्ञानादेव निर्वाहान्न तदभावस्य हेत्वाभासतेति भावः । एतेनानुत्पन्नयामप्यनुमितौ विशिष्टविषयकमानसादिज्ञानसंभवेन विशिष्टसाध्याभावज्ञानोत्पत्तावपि न क्षतिः ॥

(चि०) वस्तुतस्तु उपनीतस्यानुमितौ भाने मानाभावः प्रत्यभिज्ञादौ च प्रतीतिबलेनैव तत्कल्पनम्, अन्यथा पूर्वोपस्थितसकलपदार्थभाने यथार्थानुमित्युच्छेदः । अपि चैवं परार्थानुमानेऽप्युपनीतभाने बाधितोऽर्थ उपनीतोऽयं मम भात इत्युद्गावनादेव विजयेत वादी उद्देह्यानुमितेरप्रतिबन्धान्न तत्र बाधो दोष इति चेत्, तुल्यं स्वार्थानुमानेऽपि । अत एव यत्र सामान्यतोदृष्टानुमानमेवेतरबाधसहायं विशेषानुमापकं तत्र बाधकानामाभासत्वे तत्प्रयुक्तं सामान्यतो दृष्टस्याप्याभासत्वमिति बाधस्यासङ्कर्यात् । न च यदि विशेषविप्रतिपत्तौ सामान्यस्य प्रतिज्ञा तदा अर्थान्तरं सामान्यविप्रतिपत्तौ तु नेतरत्र बाधकापेक्षेति वाच्यम् । स्वार्थानुमान एवैवं बाधासङ्करस्योक्तत्वादित्यपास्तम् । अनुमित्यप्रतिबन्धेन तत्र बाधस्यादोषत्वात् ।

ननु पक्षे साध्याभावग्रहवत्साध्याभावव्याप्यग्रहोऽपि दूषको विरोधित्वाविशेषात्, तथाच साध्याभावसम्बन्धो व्यभिचारः साध्याभावव्याप्यसामानाधि-

करणं बाधः साध्याभावव्याप्यश्च बाह्यिवादिक्मेवेति चेत् । न । पक्षे हि साध्याभावे ज्ञायमाने ज्ञाते वा यदि साध्याभावव्याप्यसामानाधिकरण्यबुद्धिस्तदा व्यभिचार एव ।

अथ पक्षे साध्याभावबुद्धिं विनैव सा, तर्हि हेतुसाध्याभावव्याप्योरगृह्यमाणविशेषयोः सत्प्रतिपक्षत्वम् ।

अथ तुल्यबलेन सत्प्रतिपक्षोऽधिकबलेन बाध इति चेन्न । गमकतौपयिकरूपसाकल्यं हि बलं तच्च द्वयोर्ज्ञातमिति कथं न सत्प्रतिपक्षत्वं, गमकताबाहिर्भूतश्च न बलम् ।

अथ साध्याभावव्याप्यबुद्धेरनन्यथासिद्धत्वं बलं, तदा ततः साधनवति पक्षे साध्याभावानुमितावनैकान्तिकत्वमेव । पक्षे साध्याभावग्रहवादिति यदुक्तं तदप्यसिद्धम् । तस्य दोषत्वानभ्युपगमात्, अन्यथा हेत्वाभासान्तरतापत्तिः ।

अथ हेतुतः साध्यसिद्धिसम्भावनायां व्यभिचारासिद्धेः बाधेन हेतोरसाधकत्वे सिद्धे व्यभिचारसिद्धिरित्युपजीव्यत्वाद्बाधः पृथक्, अन्यथा हेतोरसाधकत्वे सिद्धे साध्यसिद्धिसम्भावनाविरहाद्व्यभिचारबुद्धिः तस्याश्च सत्यां हेतोरसाधकत्वधीरित्यन्योऽन्याश्रय इति चेन्न । साध्यसिद्ध्युन्मुखहेतुज्ञानस्य प्रमितसाध्याभावसहचरितहेतुविषयत्वेन व्यभिचारज्ञानतया दूषकत्वात् । तथापि व्यभिचारे साध्याभाषप्रमा तन्त्रं तां विना तदभावादिति सैव दोष इति

चेत् । सत्यम् । किन्तु साध्याभावप्रमा व्यभिचारज्ञानत्वेन दूषिका क्लृप्तत्वात्, न स्वतन्त्रा । अत एव पक्षे साध्याभावज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वं न तु साध्याभावसमानाधिकरणसाधनज्ञानत्वेनेति प्रत्युक्तम् । तस्य लघुत्वेऽप्यक्लृप्तत्वात् । अथ प्रत्यक्षादौ प्रमामात्रं प्रति स्वातन्त्र्येण बाधो दोषत्वेन क्लृप्त इत्यनुमितावपि स एव दोष इति चेत् । न तर्हि हेत्वाभासः, अनुमित्यसाधारणदोषस्य तत्रत्वात् मनोयोगाभाववत् स्वरूपसत एव प्रतिबन्धकत्वात् हेतुत्वाभिमतवृत्तित्वेनाऽसाधकतालिङ्गत्वाभावाच्च । बाधितपक्षकत्वं लिङ्गमिति चेन्न । अन्यत्र तथा दूषकत्वाकल्पनात् ।

इति बाधपूर्वपक्षचिन्तामणिः ॥

(गा०) व्यभिचारधीसत्त्वादेवानुमित्यनुत्पादनिर्वाहे बाधे विरोधत्वान्तरकल्पनाया निर्युक्तिकत्वादिति भावः । तद्रूपावच्छिन्नव्यभिचारस्य तद्रूपावच्छिन्नव्यापकताप्रहाधीनानुमितावेव विरोधितया उपतितद्गर्भावशिष्टसाध्यानुमितौ काञ्चनमयत्वावच्छिन्नबह्व्यभाववद्वैतत्वरूपव्यभिचारो अकिञ्चित्कर इति कथञ्चिद्विशिष्टसाध्यज्ञानाधीनप्रग्रहदशायामुक्तानुमितेर्वारणाय बाधस्य हेत्वाभासत्वमावश्यकमित्यनुशादनुमितानुपनीतस्यैव भानं दूषयति मूले वस्तुतस्त्विहेतुः । अनुमितानुपनीतभाने बाधकमप्याह अन्यथेति । यथार्थानुमित्युच्छेद इति । भ्रमभिन्नानुमित्युच्छेद इत्यर्थः । ननु उपनीतस्य सकलपदार्थय भाने तत्तत्पदार्थबाधनिश्चयाभावस्य सहकारितया तादृशसहकारसत्त्वे भ्रमत्वमिष्टमेव तदसत्त्वे तादृशकारणविरहादेव भ्रमत्वमित्युपार्हापि चेति । इत्युद्भावनादिति । मध्यस्थस्येत्यादिः । अन्यथा ।। इतिप्रतिवादिनोः परोपन्यस्तसाध्यानुमित्यजननादसंगतेः । न च ।। त्र बाधो दोष इति । यत्र यत्सिद्धिरनुद्देश्या तत्र तद्ज्ञानविरोधी कृते न दोष इति तदुद्भावनाच्च बाधिविजय इत्यर्थः ।

तुल्यं स्वार्थानुमानेपीति। प्रकृतहेत्वधीनं यत्र यद्व्यगाहित्वं तत्र
 अद्व्यगाहनाविरोधिनः काञ्चनमयत्वादिना बह्व्याद्यभावस्य न प्रकृत-
 हेतुदोषत्वमिति प्रकृतहेतोरदुष्टतयाऽनुमितेरप्रमात्वानुपपत्तिर्भे-
 दतामपीत्यर्थः। इतरबाधसहाय-मितरबाधग्रहसहितं, विशेषानुमाप-
 कं-अगृहीतबाधस्य विशेषस्यानुमापकम्, बाधकानां-इतरबाधकानां
 आभासत्वे-अप्रामाणिकत्वे, यस्य बाधो गृहीतस्तस्य च अस्तुतो अ-
 बाधितत्व इति यावत्। तत्प्रयुक्तमिति। परिशिष्य मानविशेषबाधप्र-
 युक्तमित्यर्थः। आभासत्वं-अप्रमाजनकत्वं। अनुमित्यप्रतिबन्धनेति।
 स्वरूपसतो बाधस्याप्रतिबन्धकत्वात्तज्ज्ञाने च विशेषानुमापकताया
 एषानुपपत्तेरिति भावः। बाधस्य-विशेषबाधस्य। अदोषत्वादिति।
 तथा च न तत्र सामान्यतोदृष्टस्याप्रमाजनकत्वनिर्वाह इति भावः।
 यद्यपि तादृशबाधवतारस्य कदाचिद्विशेषानुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्व
 तस्य हेतुदोषत्वं यत्र तदनवतारस्तत्रत्याया विशेषानुमितेराभासता
 प्रयोजकत्वं ज्ञानपञ्चादेव, तथापि कदाचिदनुमित्यनुत्पादप्रयोजक-
 ज्ञानविषयत्वसंभवेनैव स्वतन्त्रहेत्वाभासतानिर्वाहे अनुमित्याभासता
 प्रयोजकत्वाभिधानमनुपयुक्तम्। विशेषानुमिति विरोधितया व्यभिचा-
 राद्यसंकीर्णहेत्वाभासता च पक्षधर्मताबलेनेत्यादिना सिद्धान्तयिष्यत
 एवेति तात्पर्यम्।

दूषकः—अनुमितिप्रतिबन्धकः। विरोधित्वाविशेषादिति। साध्या
 भावस्येव तद्व्याप्यस्यापि साध्यविरोधित्वादित्यर्थः। साध्याभाव-
 संबन्ध इति। हेतोरित्यादि, हेतुमत्तया ज्ञायमानपक्षे साध्याभाव-
 वत्त्वमित्यर्थः। व्यभिचारः—व्यभिचारग्रहविधया दूषणम्, भवतिवि-
 शेषः। साध्याभावव्याप्यसामानाधिकरण्यमिति। तस्येत्यादिः, हेतुमत्त-
 या ज्ञायमानेपि पक्षे साध्याभावव्याप्यवत्त्वमित्यर्थः। बाधो-बाधविष-
 यैव दूषणम्। तस्य व्यभिचारानात्मकत्वादिति भावः। वन्निहत्वादिकमे-
 वेति। वन्निहृण्ण इत्यादि बाधस्थल इति शेषः। व्यभिचार एव
 व्यभिचारग्रह एव, अनुमिति विरोधीति शेषः।

तुल्यबलेनेति। उभयत्र बलपदं बलज्ञानपरं, तथाच व
 उष्णत्वादि साधकवन्निहत्वादेरधिकबलज्ञानं तत्र सत्प्रतिपक्षताभि-
 रहेण बाधस्यासाङ्कर्यमिति भावः। तद्वच—व्याप्तिपक्षधर्मतात्मकं
 गमकतौपयिकरूपं च। इत्योर्जातमिति। साध्याभावसाधकवन्निहत्वा

रेव प्रकृतहेतोरपि ज्ञातम्, अन्यथा कारणविरहादेवानुमित्यनुत्पाद-
नेर्वाहेण बाधस्य हेत्वाभासत्वासिद्धेरिति भावः । गमकताव-
हेभूतं-गमकतानौपयिकं, साध्यव्याप्यवत्ताबुद्धेः प्रमात्वे गमक-
तानौपयिकमपि सत्प्रतिपक्षविघटकं बलं विरोधिव्याप्यवत्ताबुद्धौ
। व्याप्यवत्ताबुद्धिप्रमात्वनिश्चयस्योत्तेजकत्वोपगमादिति ।

साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञाने प्रमात्वनिश्चयदशायां सत्प्रतिपक्षता-
वरेहेण बाधस्यैव दोषत्वं, बाधश्च प्रमितसाध्याभावव्याप्यवत्पक्ष-
त्वम । न चोभयत्र प्रामाण्यग्रहदशायां यदनुमितिप्रतिबन्धकं तत एव
। तादृशबाधग्रहदशायामनुमित्यनुत्पादनिर्वाहे तादृशबाधबुद्धेः प्रति-
बन्धकत्वान्तरमप्रामाणिकमिति वाच्यम् । तादृशप्रतिबन्धके प्रकृत-
। रामर्शप्रमात्वग्रहस्य उत्तेजकतया उभयत्र प्रामाण्यग्रहदशायामनुमि-
। र्वाकरणाय प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पनाया आवश्यकत्वादिति शकते अ-
। त्ति । अनन्यथासिद्धत्वं-प्रमात्वनिश्चयः । ततः-साध्याभावव्याप्यबुद्धित-
। साध्याभावानुमिताविति । बाधकविरहेणेति शेषः । अनैकान्तिकमेव-
। यमिचारज्ञानमेवानुमितिं विरुन्ध्यादिति (१) शेषः । इदमापाततः तादृ-
। साध्याभावानुमित्युत्पादकाले साध्यानुमितेर्व्यभिचारज्ञानेनावार-
। त्वात्, किन्तु एकत्र प्रामाण्यग्रहस्थले अन्यत्र प्रामाण्यग्रहोत्पत्त्येवानु-
। मित्युपगमेनोक्तप्रामाण्यग्रहोत्तेजकताया अनुपयोगात् उभयत्र प्रामा-
। ण्यग्रहदंशग्रहस्थलयोरप्रामाण्यग्रहानास्कन्दितविरोधिव्याप्यवत्ताज्ञा-
। नप्रतिबन्धकतयैवोपपत्तेः प्रतिबन्धकत्वान्तरं निर्युक्तिकमित्येव दूषणं
। रोध्यम् । इति यदुक्तमिति । इत्यनेन दृष्टान्तविधया यत्साध्याभावज्ञा-
। नस्य स्वातन्त्र्येण दूषणत्वमुक्तमित्यर्थः हेत्वाभासान्तरतापत्तेरिति । प-
। त्तिनिष्ठसाध्याभावमात्रस्य व्यभिचारानात्मकतया बाधत्वस्यापि तत्रा-
। नुपगमेन क्लृप्तेऽनन्तर्भावादिति भावः ।

हेतुतः साध्यसिद्धिसंभाषनायामिति । हेतोः साध्यसाधक-
। प्रमाविषयत्वसंभाषनायामित्यर्थः । व्यभिचारसिद्धेरिति । तादृश-
। प्रमाविषयत्वस्याव्यभिचारनियतत्वादिति भावः । व्यभिचारादेर-
। साधकत्वसिद्ध्युपगमे दोषमहाभ्यधेति । बाधसिद्धिरिव व्यभि-
। चारसिद्धेरिति नोपजीव्योपजीवकभाव इति दूषयति नेति ।
। सैव दोष इति । सा प्रमात्वेनैव लाघवात् प्रतिबन्धिका न तु व्य-
। भिचारज्ञानतया व्यभिचारस्य गुरुद्वारीरत्वादिः । पक्षातिरिक्ते

हेतुसाध्याभाववत्त्वप्रवृत्तशायामनुमितिधारणाय व्यभिचारधियः प्रतिबन्धकतायाः भावव्यक्तत्वाद्गौरवमकिञ्चित्करं साध्याभावप्रमायाः प्रतिबन्धकत्वान्तररूपेण एव च गौरवमिति दूषयति सत्यमिति साध्याभावप्रमाप्रतिबन्धकेतीत्यादिः । अन्यत्र तथा दूषकत्वाकल्पनादिति । प्रत्यक्षादौ साध्याभाववत्त्वपक्षकत्वपर्यन्तज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वाकल्पनादित्यर्थः । तथा चानुमितौ तज्ज्ञानप्रतिबन्धकतायामुक्तयुक्तयनवकाशेन हेतुवृत्तित्वेऽपि तस्य हेत्वाभासत्वं नास्तीति भावः ।

(चि०) उच्यते । पक्षे साध्याभावनिश्रयः साध्याभावज्ञानप्रमात्वनिश्चयात्, ज्ञानमात्रादर्थनिश्चये प्रामाण्यग्रहैवैयर्थ्यं भ्रमत्वेन ज्ञातादर्थनिश्चयप्रसङ्गश्च, तथा चोपजीव्यत्वेनाधिकबलत्वेन वा पक्षे साध्याभावज्ञानस्य प्रमात्वनिश्चये स्वव्यभिचारो नान्यथा, उभयथापि साध्याभावनिश्रयाधीनव्यभिचारज्ञानात् पूर्वज्ञातं साध्याभावज्ञानप्रमात्वमेव दोष उपजीव्यत्वात् । यदि च पक्षे साध्याभावज्ञानस्य प्रमात्वनिश्चयो नानुमितिर्विरोधी, तदा व्याप्तिपक्षधर्मतया हेतुज्ञानं विशेषदर्शनत्वेन पक्षे साध्याभावज्ञानं परिभूय साध्यं साध्येदेव पर्वते धूम इव वह्निम् । न च साध्याभावबुद्धिरेवागृह्यमाणविशेषात् सत्प्रतिपक्षवत् प्रतिबन्धकेति वाच्यम् । रजतेन इदं रजतमिति ज्ञानेऽपि विशेषदर्शनेन रजतत्वस्य शङ्के पीतत्वज्ञाने शुक्लत्वस्य चानुमानात्, वादिवाक्येन पक्षे साध्याभावज्ञानानुमानोच्छेदप्रसङ्गाच्च ।

अथ पक्षे साध्याभावप्रमैव साध्याभावहेतुविषया व्यभिचारज्ञानत्वेन दोषो न तु तस्याः प्रमात्वज्ञानमपीति चेत्, तर्हि प्रमायाः भ्रमप्रमात्वज्ञाने भ्रान्ताः

नुमितिर्न स्यात्, न स्याच्च पक्षे साध्याभावज्ञानप्रमा-
त्वभ्रमादनुमितिप्रतिबन्धः ।

(दी०) तथाचेत्यादि । अधिकबलत्वेनाधिकरणस्वरूपत्वे-
नापेक्षणीयो व्यभिचारनिश्चयः । साध्याभावानिश्चयेति । साध्या-
भावो निश्चीयते येन प्रामाण्यनिश्चयेन तद्धीनेत्यर्थः ।

(गा०) पक्षे साध्याभावनिश्चय इति । साध्याभावज्ञाने प्रामाण्य-
संशयोत्तरं तत्र प्रामाण्यनिश्चयं विना न साध्याभावनिश्चयस्तत्सं-
शयस्य सामग्र्या अनिवृत्तेरिति स तत्प्रमात्वनिश्चयाधीनः । एवं प्रमात्व
निश्चयं विना अप्रामाण्यसंशययोग्यतया कथञ्चिदुत्पन्नोपि निश्चयो
न निश्चयकार्यकारी अतस्तस्य निश्चयकार्यकारित्वमपि प्रमात्वनि-
श्चयाधीनमित्यर्थः । ज्ञानमात्रादर्थनिश्चय इति । प्रमात्वनिश्चयनिर-
पेक्षाज्ञानहेतोः प्रामाण्यसंशयस्थले अर्थनिश्चये तादृशज्ञानस्य निश्च-
यकार्याभ्युपगमे प्रामाण्यग्रहवैयर्थ्यं तदुपायविचारवैयर्थ्यं, अर्थनि-
श्चयप्रसंगः—तत्कार्यनिष्कल्पप्रवृत्त्यादिप्रसङ्गः । द्वितीयाभ्युपग-
मे दूषणमिदमुपजीव्यत्वेनेति । क्वचित्साध्याभावानिश्चयात्मकव्य-
भिचारज्ञानस्वरूपे उपजीव्यत्वेनेत्यर्थः । अधिकबलत्वेनेत्य-
त्र बहुव्रीहिभ्रमं निराकर्तुं दीधितकृत् व्याचष्टे अधिकर-
णस्वरूपत्वेनेति । अनुमितिप्रतिबन्धकरूपनिश्चयकार्यकारिताप्र-
योजकत्वेनेत्यर्थः । एतदुभयस्य प्रामाण्यनिश्चयापेक्षायामेव हेतु-
तया तल्लाभाय प्रमात्वनिश्चयविशेषणं पूरयति अपेक्षणीय इति । नि-
श्चयकार्यार्थमवश्यं स्वीकरणीय इत्यर्थः । प्रमात्वनिश्चयस्य स्वरू-
पसद्वाभिचारानिर्वाहकतया व्यभिचारपदं तन्निश्चयपरतया व्याचष्टे
व्यभिचार इति । व्यभिचारनिश्चयः—साध्याभावांशे निश्चयकार्यकारि-
ताप्रयोजकरूपविशिष्टव्यभिचारज्ञाननिर्वाहः । तच्च रूपं निश्चय-
त्वमिह निश्चितप्रामाण्यकत्वमपीति पक्षद्वयसङ्गतिः । व्यभिचारज्ञान-
स्य साध्याभावनिश्चयात्मकतया तद्धीनत्वकथनासङ्गतेः साध्या-
भावनिश्चयपदं करणव्युत्पत्त्या तत्प्रमात्वनिश्चयपरतया वर्णयति सा-
ध्याभाव इति । व्यधिकरणबहुव्रीहावसहिष्णुतया साध्यभावस्य नि-
श्चयो यस्मादिति न व्याख्यातम् । तद्धीनत्वं च तन्निर्वाहनिश्चयकार्य-
कारिताप्रयोजकरूपत्वम् । एतच्छेदानीं ज्ञानयोः क्रमिकत्वे हेतुत्वेना-

भिहितम् । पूर्वं ज्ञातमिति च मूलं तज्ज्ञानभिन्नज्ञानविषयीभूतमित्यर्थकम् । उपजीव्यत्वादिति । स्वरूपे प्रतिबन्धकत्वे चेत्यादिः । एवंचेदानीं दोषत्वहेतुतथोक्तम् ।

ननु बहिरनुष्ण इत्यादौ साध्याभाववत्साक्षानादेवानुमित्युत्पानिर्वाहात् तत्प्रमात्वधियः स्वतोऽविरोधित्वेन तत्प्रमात्वस्य हेत्वभासता नोपपन्नत्वाशङ्क्य प्रमात्वज्ञानस्यानुमितौ स्वतः प्रतिबन्धकत्वं व्यवस्थापयति यदि चेति । साध्याभाववत्त्वबुद्धेरनुमितिसधारणतद्विशिष्टधीप्रतिबन्धकतया तस्याः परामर्शेन विशेषदर्शनात्मकेनापि न परिभवसम्भवः प्रतिबन्धकसत्त्वे कस्यापि हेतुकार्योत्पादकत्वायोगादित्याशङ्कां निराकरोति न चेत्यादिना । अगृहमाणविशेषा-अगृहीताप्रामाण्या, रजते नेदं रजतमिति । अप्रामाण्यज्ञानं धिनैवेत्यादिः । विशेषदर्शननेति । परामर्शरूपेणेत्यादिः । अनुमानादिति । तथाच विशयादर्शनविशिष्टत्वेनैव ग्राह्याभावबुद्धेः प्रतिबन्धत्वमुपगन्तव्यमित्यनुमितिमात्र एव प्रमात्वेनानिश्चितसाध्याभावधियंऽविरोधित्वादिति भावः । प्रमात्मकग्राह्याभावज्ञानमेवानुमितिप्रतिबन्धकम्, अतो न पीतत्वादिभ्रमशायां पीतत्वाभावाद्यनुमित्युपपत्तिः, तत्प्रतिबन्धकतापि व्यभिचारज्ञानविधयेव न तु स्वातंत्र्येणैति न तद्विषयस्य बाधहेत्वाभासता इति शङ्कते अथेति । तर्हीति वस्तुगत्या प्रमाया एव प्रतिबन्धकत्व इत्यर्थः ॥

(चि०) ननूपजीव्यत्वेऽप्यत्र साध्याज्ञावप्रमेति ज्ञानं न स्वतोदूषकं क्लृप्तत्वात् पक्षे साध्याभावनिश्चयं कुर्वन् व्यभिचारज्ञानद्वारेति चेन्न । अत्र साध्याभावप्रमेति ज्ञानान्निव्यमतः साध्यज्ञानानुदयात् तस्यैव प्रतिबन्धकत्वात्, शब्दादौ तथा दर्शनात् । साध्याभावप्रमाविषयवृत्तित्वस्य हेतुवृत्तित्वादसाधारणत्वेन साध्याभावप्रमाया हेत्वाभासत्वम् । साधारण्येऽपि ज्ञायमानं सत्यदनुमितिं प्रतिबध्नाति तस्यैव हेत्वाभासत्वम् । न च साध्याभावप्रमाऽत्रेति निश्चयवशायां पक्षे साध्याभा-

वहेत्वोर्ज्ञानाद्यभिचार इति वाच्यम् । प्रमात्वज्ञानस्य साध्याभावनिश्चयहेतुत्वेन तद्दृश्यां तदभावात् ।

अत्रेदं तत्त्वम् । साध्याभाववान् साध्यवदन्धो वा पक्षः—पक्षावृत्तिसाध्यं—पक्षे साध्याभावः—पक्षनिष्ठसाध्याभाववत्त्वादिकं—साध्यादेः पक्षावृत्तित्वादिकं—साध्यवत्सामान्यादेः पक्षान्यत्वादिकं—विशिष्टसाध्ये पक्षादेर्विशेष्याभाववत्त्वादिकं—यथामतं पक्षे साध्यवत्तान्नानस्य साक्षाद्विरोधि प्रत्येकमेव बाधः । तन्निश्चयश्च विरोधिनिश्चयत्वेन दोषविशेषाद्यजन्यज्ञानमात्र एव विरोधी । अत एव 'अनन्वयनिश्चयविरहो योग्यता' इत्याचार्याः ।

विभाजकन्तु प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधपनुष्ठा-
यकत्वे प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यग्रहविरोधित्वे च सति प्रकृतपक्षप्रकृत-
साध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधित्वम् । पक्षादेः साध्यासमानाधिकरण-
धर्मवत्त्वादिकमपि बाध एव । साध्याभाववत्पक्षादिज्ञानप्रमात्व-
न्तु न बाधः । तज्ज्ञानस्य पक्षादौ साध्याभावादेरनवगाहित्वे वि-
रोधिविषयत्वाभावात् , अवगाहित्वे तु तद्विषयत्वेनैव प्रतिबन्ध-
कत्वात् प्रमात्वनिश्चयस्यान्यत्र प्रतिबन्धकत्वाकल्पनाच्च । सर्वत्र
निश्चयस्य हेतुत्वे प्रतिबन्धकत्वे च भ्रमत्वाग्रहः, संशयसाधार-
णज्ञानमात्रस्य तथात्वे तु भ्रमत्वानिश्चयः प्रयोजकोऽन्यथाऽऽका-
ङ्क्षाकृतिसाध्यत्वादिनिश्चयहेतुप्रतिहेतुपरामर्शादीनां प्रमात्वनिश्च-
यो योग्यता व्यभिचारज्ञानादीनाञ्च प्रमात्वज्ञानं प्रयोजकीभवे-
त् । शङ्कादौ शुक्लत्वाभावभ्रमे च शुक्लत्वाद्यनुमितिर्न विना तद-
प्रामाण्यग्रहं, नहि स्वरूपसत्यपि बाधनिश्चये शाब्दमानसादिज्ञा-
नमुत्पद्यते ।

(गा०) माभूत् साध्याभावज्ञानमनुमिती स्वतः प्रतिबन्धकं त-
थापि तत्प्रमात्वबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वमफलं बाहिरनुष्ण इत्यादौ धन्या-

दाबुष्णत्वादिनिश्चयासत्त्वे तत्प्रमात्वनिश्चयेऽप्यनुमित्युपगमात्तन्निश्चय-
 दशायां व्यभिचारज्ञानादेवानुमित्यनुत्पादनिर्वाहाच्छङ्कः पीत इत्या-
 दौ अपीतत्वाद्यनुमितेर्व्यभिचारधीसत्त्वेऽपि नानुपपत्तिः साध्या-
 भावांशेऽगृहीताप्रामाण्यकत्वस्य व्यभिचारधीप्रतिबन्धकतायां ति-
 षेइयत्त्वादिति शक्यते नन्विति । साध्याभावानिश्चयं कुर्वदिति । अनुमि-
 तिप्रतिबन्धकरूपनिश्चयकार्यकारिताप्रयोजकविशेषणवैशिष्ट्यं निर्वाह-
 यदित्यर्थः । साध्याभावज्ञानासत्त्वेऽपि तद्विषयकप्रमात्वनिश्चयकाले न
 साध्यज्ञानमित्यनुभवमालम्ब्य समाधत्ते नेति । तस्यैवेति । तस्यापी-
 त्यर्थः । प्रतिबन्धकत्वादिति । तादृशज्ञानकाले व्यभिचारज्ञानानिष-
 मोऽग्रे दर्शनीयः शाब्दादिसाधारणबुद्धौ ग्राह्याभावप्रमात्वज्ञानस्य प्र-
 तिबन्धकत्वेऽपि बाधस्यासाधारणहेतुदोषत्वमुपपादयति हेतुवृत्ति-
 त्वाद्साधारणत्वेनेति । हेतुवृत्तितया विरोधित्वस्यानुमितिमात्रनिरू-
 पितत्वेनेत्यर्थः । हेतुनिष्ठसाध्याभावप्रमाविषयवृत्तित्वपर्यतस्य न
 दोषतेत्यभिसन्धायाह साधारण्येपीति । पक्षे साध्याभावप्रमा इति
 ज्ञाने प्रमात्वघटकतया पक्षे साध्याभाववत्त्वज्ञाने तदपि ज्ञानं व्यभि-
 चारज्ञानरूपमेवेति दोषान्तरज्ञानात्मकं यज्ज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं
 स एव दोष इति नियमात् । साध्याभावप्रमाज्ञानस्य शाब्दादिसाधा-
 रणविशिष्टज्ञानप्रतिबन्धकत्वेऽपि न तद्विषयस्य हेत्वाभासतानिर्वाह-
 इति शङ्कते न च साध्याभावप्रमेति । हेतुमत्त्वग्रहविषयतावच्छेदक-
 पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्याभाववत्त्वमनवगाह्यापि पक्षनिष्ठवि-
 षयतायां साध्याभाववत्त्वृत्तित्वावगाहिनः पक्षे साध्याभावप्रमेति नि-
 श्चयस्य पक्षतावच्छेदकविशिष्टसाध्याभावनिश्चयोपजाव्यस्य संभ-
 वाश्लोक्तबाधज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानरूपतेति समाधत्ते प्रमात्वेति । प-
 क्षनिष्ठग्राह्याभावस्य बाधत्वमभ्युपेत्यापि बाधस्य पार्थक्यं व्यवस्था-
 पयति पक्षधर्मताश्लेनेत्यादिना ।

साध्याभावबुद्धेः प्रमात्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं निराकृत्य तत्प्र-
 मात्वस्य दोषताया अग्रे स्वयं दूषणीयतया दीक्षितिकारो वस्तुतो
 बाधस्वरूपान्याह अग्रेऽमित्यादिना । साध्याभावज्ञानानिति । अत्र सा-
 ध्याभाववत्त्वमनवच्छिन्नं ग्राह्यम्, अतो न कपिसंयोगवानयं वृक्ष इ-
 त्यादावतिप्रसङ्गः । न ज्ञानवच्छिन्नत्वानवगाहिनापि तदभाववर्णा-
 ज्ञानस्याव्याप्यवृत्तित्वाग्रहदशायां तद्वृत्ताग्रहप्रतिबन्धकतया अनव-

च्छिन्नत्वाविशेषितसाध्याभाववत्त्वस्यापि दोषत्वं दुर्वारमिति वा-
च्यम् । प्रतिबन्धकीभूताभाववत्त्वज्ञाने नियमतोऽधिकरणत्वांशे
सम्बन्धघटकतयाऽनवच्छिन्नत्वभानोपगमात्, अन्यथा अव्याप्यवृत्ति-
त्वज्ञानकालीनतज्ज्ञानस्याविरोधित्वात्, तज्ज्ञानाभावविशिष्टत्वेन
प्रतिबन्धकत्वस्योपगतव्यतया गौरवात् तदपेक्षया अनवच्छिन्नत्वा-
वगाहितया तथात्वे लाघवात् । पूर्वोत्पन्नाव्याप्यवृत्तित्वज्ञानवशा-
दनवच्छिन्नवृत्तिकत्वानवगाहिनेऽभाववत्त्वज्ञानस्याव्याप्यवृत्तित्वधी-
नांशपि अप्रतिबन्धकत्वमष्टमेव । एकदेशकालरूपधर्मिता-
वच्छेदकावच्छेदेन तदभाववत्त्वज्ञानस्य तदवच्छेदेन तद्वत्त्वज्ञा-
नप्रतिबन्धकत्वान्तररूपनमव्याप्यवृत्तित्वज्ञानोत्तेजकतापेक्षयाव-
द्यकम्-अव्याप्यवृत्तित्वेन ज्ञातयोरपि भावाभावयोरैकावच्छे-
देन एकदाऽनिश्चयात् । न चानवच्छिन्नवृत्तिकत्वावगाहित्वेनाभाव-
ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे अयं संयोगवान् तदभाववांश्चेति समुच्चयस्या-
यं संयोगवान् वेति संशयाविरोधित्वप्रसङ्गः तस्य व्याप्यवृत्तित्वान-
वगाहित्वादिति वाच्यम् । समुच्चयस्य कोटिद्वयसामानाधिकरण्य-
विषयकतया विरोधमाननिवर्तकयैव संशयविरोधित्वात्, भवतु वा
ऽव्याप्यवृत्तित्वज्ञानाभावविशिष्टस्य व्याप्यवृत्तित्वानवगाहिनेऽपि
ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वम्, तथापि वृक्षनिष्ठसंयोगाभावाद् नानिप्रसङ्गः
तद्विषयकनिश्चयत्वस्यानुमितिप्रतिबन्धकताशून्याव्याप्यवृत्तित्वज्ञा-
नकालीनज्ञानसाधारणत्वेन तदतिरिक्तवृत्तित्वादिति व्याप्यवृत्तिसा-
ध्यकस्थले पक्षनिष्ठानवच्छिन्नसाध्याभाववत्त्वमेव बाधः । तद्विषय-
त्वञ्च प्रतिबन्धकतानियतमेवेति अनवच्छिन्नसाध्याभाववत्त्ववद्देश-
कालरूपपक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्याभाववत्त्वमपि तदवच्छेदेन
साध्यसाधने बाधः । एवं पक्षतावच्छेदकधर्मे अनतिरिक्तवृत्तित्वरू-
पसाध्यावच्छेदकताभानं यत्रोद्देश्यं तत्र पक्षतावच्छेदकसामाना-
धिकरण्येन साध्याभाववत्त्वम् । यत्र च तादृशधर्मसामानाधिकरण्य-
मात्रेण साध्यसिद्धिरुद्देश्या तत्र तादृशधर्मावच्छिन्नं साध्याभाववत्त्वं
बाध इति विशेषो बोध्यः । पक्षे साध्यस्य यादृशसम्बन्धोऽनुमिति-
विषयः तसंबन्धपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धताकोऽभावो वि-
षक्षणीयः । यत्र च संयोगादिना साध्यानुमितिरुद्देश्या तत्र सयुक्तसंयो-
गादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्याविरोधितया बाधानात्मकत्वात् पर्या-

त्तिनिवेशः। यत्र संयुक्तसंयोगादिरूपपरम्परासम्बन्धो अनुमितिर्विषय
 स्तत्र शुद्धसंयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नभावो न बाधः पक्षविषयता
 निरूपितसंयोगादिविषयतायाः साक्षात्साध्यविषयत्वानिरूपिततया
 संयोगादौ साध्यसम्बन्धताविरहात् । धर्मितावच्छेदकस्यापकता
 द्विविशिष्टसंयोगादिना साक्षात्सम्बन्धेनानुमाने च तादृशाभावो बाध
 एव । उक्तरीतिरप्रेष्यनुसर्तव्या । साध्यवदन्यो वेति । तद्वत्ताबुद्धौ त
 दत्यन्ताभावस्येव तद्वद्भेदस्यापि धियो विरोधित्वादिति भावः । ए
 वं च वृत्त्यनियामकसम्बन्धेनानुमितस्वीकारे तत्सम्बन्धस्य प्रतियो
 गितानवच्छेदकत्वे च तत्र साध्यवद्भेदस्यैव बाधत्वं बोध्यम् । वाक्य
 रः साध्याभावसाध्यवद्भेदयोः पृथक् पृथक् पक्षविशेषणतया दोष
 घटकता न तु मिलितयोरिति लाभाय । पक्षः—पक्षतावच्छेदकविशि
 ष्टः । पक्षावृत्तिसाध्यमिति । पक्षावृत्तित्वविशिष्टसाध्यतावच्छेदकाव
 च्छिन्नमित्यर्थः । यद्यपि पक्षः साध्यवानित्यनुमितौ पक्षे साध्यस्या
 धिकरणत्वमेव सम्बन्धतया भासते नतु साध्ये पक्षवृत्तित्वं तथासि
 पक्षे साध्यस्येव साध्येपि पक्षस्य प्रकारतापत्तेरिति तादृशानु
 मितौ साध्यं पक्षावृत्तीति ज्ञानस्य न ग्राह्याभावज्ञानविधय
 विरोधित्वम्, तथापि पक्षः साध्यवान् पक्षे साध्यमिति ज्ञान
 योः समशील्योरेकं यत्प्रतिबन्धत्वम् अन्यस्यापि तत्प्रतिबन्ध
 त्वमनुभवसिद्धमित्याशयेनैतदुक्तिः । पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानु
 मितौ पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नत्वविशिष्टसाध्यस्यापि तुल्ययुक्त
 बाधता बोध्या । एतच्च प्राचीनमतानुसारेण । वस्तुतस्तु तदीयतत्सं
 सर्गावगाहिवुद्धौ तत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्भावबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वमि
 ति संसर्गविधया यद्भासते तत्संसर्गस्य विशिष्टबुद्ध्याविषयतया आधा
 राधेयभावसंसर्गबुद्धौ वा आधाराधेयभावाभावज्ञानप्रतिबन्धकताय
 अप्रामाणिकतया पक्षवृत्तित्वाद्यभावघटितस्य न दोषता । अत एव
 प्रे यथामतमित्यभिधास्यते । एतन्मते अवृत्तित्वविशिष्टसाध्यस्य वि
 श्लेषिशेषात्मकस्यापि बाधरूपता बोध्या । वक्ष्यमाणलक्षणाक्रान्तत्वा
 त् विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्येपि प्रतिबन्धकत्वमक्षतमित्याशयेना
 पक्षे साध्याभाव इति । आधेयतया पक्षेण पक्षवृत्तित्वेन वा विशिष्टसा
 ध्याभाव इत्यर्थः। तादृशसाध्यवद्भेदोपि बोध्यः । पक्षनिष्ठसाध्याभाव
 स्वादिकमिति । साध्याभावाधिकरणत्वं साध्यवद्भेदाधिकरणत्वं च

त्यर्थः । अधिकरणतावृत्त्या पूर्वस्मान्नेदः । एतदपि प्राचीनमतेन । सा-
 ध्यादेरित्यादिना साध्यसम्बन्धपरिग्रहः । पक्षावृत्तित्वादिकमित्या-
 दिना वृत्तित्वपरिग्रहः । आदिपदाभ्यां वा साध्यतावच्छेदकस्य
 गक्षनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिपरिग्रहः । एतदपि
 सर्वे प्राचीनमतेन । भेदप्रतियोगित्वभेदानुयोगित्वयोः समशीलयोरेक-
 रत्नान यत्र विरोध्यपरत्नानमपि तत्र तथा इत्याशयेनाह साध्यवदिति ।
 साध्यवत्त्वव्यापकानुयोगिताकत्वादिवाशिष्टपक्षभेदादिकमित्यर्थः ।
 आदिपदाभ्यां पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नस्य साध्यवत्सामान्यनिष्ठभे-
 दप्रतियोगित्वादेः परिग्रहः । वक्ष्यमाणलक्षणे विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्य-
 शिष्यग्रहत्वे स्वरूपसम्बन्धरूपस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वस्यानि-
 शात् विशिष्टपक्षसाध्यग्रहाविरोधित्वविशेषणसार्थक्यमिति सूच-
 येतुमाह विशिष्ट इति । आदिपदाभ्यां विशेष्यस्य पक्षावृत्तित्वादि-
 परिग्रहः । विशिष्टस्य पक्षत्वे विशेष्यतावच्छेदकावच्छेदेन साध्या-
 वावत्त्वादिकमपि बोध्यम् । मूलकृता प्राह्याभावबुद्धेः प्रतिबन्धकत्व-
 न्यत्र क्लृप्तमिति शब्दादौ तथा दर्शनात् इत्यनेनाभिहितम्, अत-
 ए उक्तबाधप्रज्ञानप्रतिबन्धकत्वस्यैव तथात्वमित्याह तन्निश्चयश्चेति ।
 रोगार्थानिश्चयत्वेनेति विरोधीत्यत्र हेतुः । चर्मिणि प्राह्याभावविषय-
 त्वेनेत्यर्थः । तथात्वे सति विरोधितायाः सर्वानुभवसिद्धत्वादिति
 त्वः । मात्र एवेति । मात्रपदं कृत्स्नार्थकम् । प्राह्याभावनिश्चय-
 य शब्दबोधप्रतिबन्धकत्वे आचार्यसम्प्रतिमाह अत्र एवेति । मणि-
 ना तु एकपदार्थसंसर्गे अपरपदार्थानेष्टाभावप्रतियोगित्वप्रमावि-
 यत्वज्ञानस्य शब्दधीविरोधित्वाशयेन तत्र तादृशप्रमाविषयत्वा-
 वरूपयोग्यताया ज्ञातापयोगिता शब्दपरिच्छेद स्वीकारस्यते ।

प्रकृतपक्षेति । सत्प्रतिपक्षेतिव्याप्तिवारणाय प्रथमं सत्यन्तम् ।
 क्षाप्रसिद्धिसाध्याप्रसिद्धोर्वारणाय द्वितीयम् । उदासिनवारणाय
 शेष्यम् । यद्यपि साध्याभावविशिष्टप्रकृतपक्षादिरूपबाधे विरो-
 गुन्नायकसाध्याभावव्याप्यविशिष्टपक्षाद्यन्यत्वं विशिष्टपक्षादिग्रह-
 रोधिपक्षतावच्छेदकाभावविशिष्टपक्षाद्यन्यत्वं चासिद्धम्, तथापि
 तादृशविशिष्टानिरूपितविषयिताविरोध्यनुमितजनकतावच्छेदकत्वे-
 ति विशिष्टपक्षग्रहत्वस्य विशिष्टसाध्यग्रहत्वस्य च न्यूनवृत्तित्वा-
 शिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यग्रहत्वान्यूनवृत्तिः प्रतिबध्यता त-

स्मिन्नपितप्रतिबन्धकतावच्छेदिका तादृशत्वमित्यत्र तात्पर्यम् । शेषं
पूर्वोपदर्शितदिशावसेयम् ।

अथात्र लक्षणे वह्निमान् हृदो वह्निमानित्यादौ बहुवचनविशिष्ट-
दाधिरूपे बाधेऽव्याप्तिः तद्विषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपित-
प्रतिबन्धयताया विशिष्टपक्षग्रहत्वव्यापकत्वात् । न च पक्षतावच्छेदका-
दिभेदेन बाधलक्षणस्य भिन्नतया यत्र साध्यमेव पक्षतावच्छेदकं तत्र
विशिष्टपक्षग्रहविरोधित्वस्यानिवेशनीयतया नाश्रयासिद्ध्यात्मात्मक-
बाधासङ्ग्रह इति वाच्यम् । वह्निमान् काञ्चनमयहृदो वह्निमानि-
त्यादौ काञ्चनमयत्वाभावविशिष्टहृदादिरूपाश्रयासिद्ध्यादावतिव्याप्ति-
वारणाय तादृशपक्षकस्थलीयबाधलक्षणेऽविरोधित्वान्तस्तयावश्यं
निवेशनीयत्वात्तत्रत्याश्रयासिद्धिरूपबाधे अव्याप्तेर्बुवारात्वादिति चे-
न्न । आश्रयासिद्ध्यात्मकस्य तस्यालक्ष्यत्वाल्लक्ष्यत्वे तु उद्देश्यताव-
च्छेदकताविधेयतावच्छेदकतातिरिक्तविशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्य-
वैशिष्ट्यबोधीयविषयतान्तःपातिप्रकारतावच्छिन्नप्रतिबन्धयतानिरू-
पितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकत्वस्याविरोधित्वान्तसहितवि-
रोधित्वान्तेन विवक्षणात् । काञ्चनमयहृदो वह्निमानित्यादावाश्र-
यासिद्ध्यादिविज्ञानस्य प्रतिबन्धयतावच्छेदिका न उद्देश्यतावच्छेदकता-
भिन्ना विशिष्टपक्षविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यबोधीयविषयतान्तःपातिर्न
प्रकारता इति तद्व्युदासः । उक्तपक्षाप्रसिद्धिरूपबाधबुद्धेश्च तादृशप्र-
कारताभिन्ना या विधेयमुद्रया या उक्तविशिष्टवैशिष्ट्यावषयतान्तःपा-
तिर्नी(साध्य)प्रकारता तस्या अपि हृदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपित-
बहुधादिप्रकारतात्वेन प्रतिबन्धयतावच्छेदकत्वात् तादृशबाधासङ्ग्रह-
प्रकारताया उक्तविशिष्टवैशिष्ट्यविषयताशालिज्ञानवृत्तित्वमुपेत-
तादृशविषयतान्तःपातिः त्वनिवेशाच्च काञ्चनमयहृदो वह्निमान् इ-
दञ्च काञ्चनमय इत्येतादृशज्ञानीया या विधेयमुद्रया प्रकारता तस्य
हृदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितकाञ्चनमयत्वात्प्रकारतात्वेनाश्रय-
सिद्धिज्ञानप्रतिबन्धयतावच्छेदकत्वमपि नातिप्रसङ्गः ।

ननु तथापि पर्वतो वह्निव्याप्याभावबहुवचनविशेष्यत्वानित्यादौ
वह्निव्याप्यत्वपर्वतादिरूपबाधेऽव्याप्तिः तस्य वह्निमत्पर्वतरूप-
विरोधुष्मायकत्वादिति चेन्न । विरोधितान्तघटकप्रतिबन्धकताव-
च्छेदकविषयतायां विरोधुष्मायकतानवच्छेदकत्वमनिषेधय ता

ज्ञप्रतिबन्धकतायां स्वनिरूपितप्रतिबन्धनावच्छेदकविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धयतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयत्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकविषयत्वावच्छिन्नत्वस्य प्रतिबन्धकतायां निवेशनीयत्वात् । प्रकृते च बहिर्व्याप्याभाववत्त्वान्नातत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धयतानिरूपितप्रतिबन्धकतामादायोक्तबाधे लक्षणसमन्वयसम्भवात् । तथाहि-तादृशप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धयतावच्छेदकं न बह्यभाववत्पर्वतज्ञानत्वं, किन्तु बहिर्व्याप्याभाववत्पर्वतज्ञानत्वमेवातस्तादृशप्रतिबन्धकताया बह्यभाववत्पर्वतज्ञानविरोधिवह्नित्पर्वतोन्नायकतावच्छेदकबहिर्व्याप्यवत्पर्वतविषयितावच्छिन्नत्वेपि बहिर्व्याप्याभाववत्पर्वतज्ञानविरोधिवह्नित्पर्वतोन्नायकतावच्छेदकबहिर्व्याप्यवत्पर्वतविषयतावच्छिन्नत्वस्याक्षतत्वादिति । तथाच उद्देश्यतावच्छेदकताविधेयतावच्छेदकतातिरिक्तविशिष्टपक्षविशिष्टसाध्यविशिष्टवैशिष्ट्यबोधीयविषयन्तातःपातिप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धयतानिरूपिता सती स्वनिरूपितप्रतिबन्धयतावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धयतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयित्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकीभूतविषयित्वानवच्छिन्नप्रतिबन्धयतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकत्वमिति निष्कर्षः ।

ननु पक्षादौ साध्यासमानौघिकरणधर्मवत्त्वादिज्ञानस्यानुमितिविरोधितया साध्याभावाभावत्वेन साध्यानवगाहिनस्तस्य साध्याभावव्याप्त्यनवगाहित्वेन साध्याभावाऽननुमापकतया च तद्विषयेऽतव्याप्तिरित्याशंकायामिष्टापत्या परिहरति पक्षादिति । मूलोक्तसिद्धान्तं दूषयति साध्याभाववदिति । पक्षादाविति । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने इत्यर्थः । अनवगाहित्व इति । तत्र तमनवगाह्यापि भ्रमभिन्नत्वस्य तद्वति तत्प्रकारकत्वस्य चावगाहनसम्भवादिति भावः । ननु साध्याभाववति पक्षे साध्याभावप्रकारकमिदं ज्ञानमित्याकारकविरोधिविषयकप्रमात्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकताया निर्विवाहृतया तद्विषयस्य साध्याभाववत्पक्षघटितप्रमात्वस्य हेत्वाभासता निष्प्रत्यूहैव इत्यत आह अवगाहित्वे त्विति । तद्विषयत्वैवेति । पक्षतावच्छेदकादिविशिष्टसाध्याभाववत्पक्षघटित्वेनैवेत्यर्थः । एककारण प्रतिबन्धकतावच्छेदके प्रमात्वघटकेतरांशविषयतानिवेश-

व्यवच्छेदः तन्निवेशे गौरवात् तद्विषयकज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकता-
प्रयोजकविरोधिविषयताश्रयत्वेन प्रतिबन्धकतया तदसङ्गहात्वेति
भावः । साध्याभाववत्पक्षघटितप्रमात्वविषयकत्वे अनुमातप्रति-
बन्धकनानतिरिक्तवृत्तित्वसंस्थेपि मेयत्वविशिष्टव्यभिचारावेरिष ता-
दृशविशिष्टान्तरघटितत्वेन न दोषतासम्भव इति बाध्यम् ।

ननु विरोध्यावषयस्यापि धर्मिणि ग्राह्याभावप्रमात्वविषयकज्ञान-
स्य शब्दादौ प्रतिबन्धकतादर्शनादनुमितावपि तत्प्रतिबन्धकत्व-
मव्याहृतमेव, तदुक्तं मूलकृता-शाब्दादौ तथा दर्शनादित्यत आह
प्रमात्वनिश्चयस्येति । प्रतिबन्धकत्वाकल्पनादिति । शाब्दबोधोघादावपि
तत्प्रतिबन्धकत्वानुभवस्य तुल्यन्यायेनासिद्धत्वादिति भावः । ननु
साध्याभावज्ञानसंस्थेपि तत्राप्राप्यग्रहे ऽनुमित्युत्पत्तेरनुमितौ सा-
ध्याभावज्ञानं न प्रतिबन्धकमपि तु तत्प्रमात्वग्रह एव इत्यत आह
सर्वत्रेति । भ्रमत्वाग्रहः-संशयसाधारणभ्रमत्वज्ञानत्वावच्छिन्नाभाव-
प्रयोजक इत्यन्वयः । प्रयोजकत्वं चावच्छेदकत्वम् । अत्र हेतुतोपादानं
दृष्टान्तत्वेन । तत्र ज्ञानसामान्यमनुपादाय निश्चयरूपविशेषोपादान-
नव्यवच्छेद्यं स्पष्टयति संशयसाधारणेति । ननु साध्याभावनिश्चयस्य
तद्धर्मिकभ्रमत्वग्रहाभावविशिष्टस्य प्रतिबन्धकत्वापेक्षया साध्याभा-
वज्ञानप्रमात्वग्रहस्यैव प्रतिबन्धकत्वमुचितम् इत्याशङ्कं निरा-
कर्तुं प्रतिबन्धिमाह अन्यथेति । प्रयोजकीभवेदिति । यथायोगे
कार्यजनने कार्यप्रतिबन्धे वेति पूरणीयम्, तथाच यथा-
ऽऽकांक्षाज्ञानाद्यसंस्थे तत्प्रमात्वग्रहेपि न शाब्दबोधोत्पत्त्यादिरिति ५-
गृहीताप्रामाण्यकस्यैवाकांक्षादिज्ञानस्य कारणत्वादिकं तथा साध्या-
भावनिश्चयासंस्थे तत्प्रमात्वग्रहेपि न साध्यज्ञानप्रतिबन्ध इत्यप्रामाण्य-
ग्रहाभावविशिष्टस्य साध्याभावनिश्चयस्यैव तज्ज्ञानप्रतिबन्धकत्व-
मिति भावः । ननु शब्दादौ इवेत्यभावादिभ्रमे ऽप्रमात्वज्ञानं विनापि स्व-
त्याद्यनुमितेरुद्दयाच्च साध्याभावज्ञानस्य साध्यग्रहप्रतिबन्धकतेत्यत
आह शब्दादविति । विना तदप्रामाण्यप्रदमिति । फलानुरोधेन तत्र
भ्रमत्वग्रहस्यैव कल्पनादिति भावः । प्रमात्वेन ग्राह्यमानापि अ-
प्रमात्वेनाग्राह्यमानाया ग्राह्याभावधाः शाब्दबोधात्प्रतिबन्धकते
भवतामप्यनुमितं विशेषदर्शनत्वेन लिङ्गपरामर्शस्यैव साध्या-
भावज्ञानपरिभाषकतायाः भवदाभिमतत्वात्, तथा च शाब्दबोधा-

हो तत्प्रतिबन्धकनाम्नौघ्ये अनुमितिसाधारणानुगतधर्मस्यैव तत्प्र-
तिबन्धयतावच्छेदकत्वात् तत्र तत्र विपरीतज्ञाने भ्रमत्वं ज्ञानकल्पन-
या अनुमित्युपपादनेमेवोच्यते, अस्यथा शाब्दादिसाधारणविपरीत-
ज्ञानप्रतबन्धयतावच्छेदकगर्भे अनुमित्यस्य स्वस्य निवेशनीयतया अनु-
मितौ साध्याभावज्ञानप्रमात्वबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वान्तरस्य कल्पनीय-
तया च गौरवात्, अनुमित्यस्य स्वस्य विपरीतज्ञानप्रतिबन्धयतावच्छे-
दकत्वे आध्यात्मिक्याद्विज्ञानकालेऽनुमित्यापत्तेश्च, पक्षतावच्छेदकत्वादि-
ध्याप्यवत्साज्ञानस्य अनुमित्यजनकतया तद्विपरीतज्ञानदशयां त-
च्छाब्दबुद्ध्यादेरिव तद्वच्छिन्नपक्षादिविषयकानुमितेर्भवतोऽप्यनि-
ष्टत्वादित्याह न हीति ॥

(दी०) अथ लाघवेन संशयसाधारणं संसृष्टत्वज्ञानमेव शा-
ब्दानुमित्योः कारणम्, आस्ताश्च तस्यैव विरोधितया प्रकरण-
समो बाधश्च द्वेत्वाभासोऽसिद्धिरिव परामर्शस्य, विलीयताश्चाप्रासि-
द्धसाध्यकमनुमानमिति चेन्न ।

संशयासत्त्वसमये परामर्शोत्पादे सिद्धिसिषाद्यधिषे विना
अनुमितिसनुत्पादप्रसङ्गात्, सति विशेषदर्शने संशयायोगादिति ।

एतेन लाघवात् प्रमात्वेन निर्णीयमानं बाधज्ञानं विरोधीति
परास्तम् ।

विपरीतमेव लाघां, स्फुटतरश्च तद्भावसाध्ये । तत्र हि गोत्वा-
द्यप्रकारकं गोत्वाभावादिप्रकारकं ज्ञानं बाधनिश्चयः । तथाच
गोत्वादिमद्विशेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वज्ञानाभावो भ्रमत्वग्रह-
विरहः । बाधग्रहश्च पक्षे गोत्वाद्यप्रकारकं ज्ञानं, तस्य च गोत्वा-
दिमद्विशेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वाद्यप्रकारकं गोत्वाभाववद्वि-
शेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वप्रकारकज्ञानं प्रमात्वनिश्चय इति ।
उक्तप्रायश्च तत्तत्कार्यं प्रति प्रतिबन्धकानां कारणानाश्च प्र-
मात्वेन निश्चीयमानतया तथात्वापात्तिरिति । न च सति विशेष-
दर्शने विपरीतनिश्चयोऽकिञ्चिदस्करः तत्सत्त्वेऽपि विशेषदर्शनेन प्र-

त्यक्षोत्पादादिति वाच्यम् । विशेषदर्शनेन तस्मान्नान्तरमेव प्र-
क्षोदयात्, परैरपि क्वचित् प्रत्यक्षविशेष एव विपरीतनिश्चयविशेष-
स्यैव तथात्वोपगमाच्च । नहि शाब्दादिबोधेऽपि विशेषादर्शनवि-
शिष्टत्वेन स विरोधी, गौरवात् मानाभावाच्च । न वा चाक्षुषादि-
प्रत्यक्षे मानसादिविपरीतनिश्चयो विरोधी । उपयुज्यते च क्वचिद्दि-
शेषदर्शनमप्राप्यग्राहकत्वेन बाधबुद्धेः । नचैवं बाधावतारदशायां
पक्षे हेतोरग्रहेऽज्ञानलक्षणासिद्धिः, ग्रहे च व्यभिचारधीरेवेति वा-
च्यम् । बाधग्रहपरामर्शयोर्भेदात्, अभेदेऽपि पक्षः साध्यव्याप्यहेतु-
मान् साध्याभाववांश्च इति ग्रहस्य परस्परोपरागानवगाहिनो व्यभि-
चाराविषयत्वात् । एकत्र व्यभिचाराव्यभिचारयोरेकनिश्चयागोचर-
त्वात्, पूर्णे च करणे साक्षादनुमित्यविरोधिना व्यभिचारज्ञाना-
देरकिञ्चित्करत्वात् । उक्तश्च साध्यादेः पक्षाद्यवृत्तित्वादिकमपि
बाधः । न च तद्ग्रहेऽपि व्यभिचारबुद्धिरावश्यकी ।

(गा०) अथ शाब्दबोधे विपरीतनिश्चयाभावो न हेतुः योग्यता-
ज्ञानहेतुतयैवोपपत्तेः, एवं च अनुमितावपि न तस्य हेतुता शाब्दानु-
मितिसाधारणपरोक्षानुभवत्वस्य जातिविशेषस्य वा विशेष्ये विशेष-
णवस्वरूपयोग्यताज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वोपगमात्तादृशकारणविरहे-
णैषाबाधितार्थानुमित्यनुदयादिति बाधस्य साक्षादनुमितिविरोधि-
तया हेत्वाभासताभिधानमसङ्गतमिति शङ्कते अथेति । लाघवेनेति ।
तदभावग्रहाभावत्वापेक्षया तद्वत्ताज्ञानत्वरूपजनकतावच्छेदकला-
घवेन तद्वद्भेदतदभावव्याप्यादिनिश्चयभावानामपि हेतुत्वाकल्पन-
लाघवेन चेत्यर्थः । वाक्यार्थस्य पक्षे साध्यस्य च निश्चयः शाब्दानु-
मित्याः पूर्वं नियमतो न सम्भवतीत्यत उक्तं संशयसाधारणमिति ।
एवकारेण विपरीतनिश्चयाभावस्य व्यवच्छेदः । प्रत्यक्षस्थले अलौ-
किकप्रत्यक्षत्वमेव बाधादिधीप्रतिबध्यतावच्छेदकमिति भावः । न च
प्रत्यक्षस्थले अलौकिकज्ञानत्वस्य विपरीतज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदक-
तयैवोपपत्तेः संसृष्टत्वज्ञानहेतुत्वान्तररूपनयामेव गौरवमिति वा-
च्यम् । इच्छायां उत्पन्नकर्म प्रत्यक्षस्थले न तु परोक्षस्थले इति १

एक प्रतिबन्धकताया भवतोप्यावश्यकत्वात्, बाधाभावस्य शाब्दबोधादिहेतुतामते शाब्दादिसामान्याः प्रत्यक्षादिप्रतिबन्धकतायां योग्यताज्ञानापेक्षया गुरोर्बाधाभावस्य तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानाद्यभावात् न च निवेशनीयतया गौरवाच्च । न च शाब्दबोधादौ बाधाविधिप्रोऽप्रतिबन्धकत्वे तद्वत्तासंशयस्य द्वितीयक्षणे स्मरणादिरूपतदभावनिश्चये तदनन्तरं शाब्दबोधापत्तिरिति वाच्यम् । यत्र विषये संशयद्वितीयक्षणे कथञ्चिद्विपरीतनिश्चयः शाब्दादिज्ञानकारणान्तःसमवधानं च तत्रापत्तिवारणाय बाधादिनिश्चयप्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वेऽपि विषयविशेषे लाघवेन योग्यताज्ञानहेतुताया निष्प्रयुहता इत्याशयात् । नन्वेवं बाधप्रकरणसमयोर्हेत्वाभासता न स्यादित्यत आह आस्तां चेति । तस्यैव-कारणीभूतस्य संसृष्टत्वज्ञानस्यैव, असिद्धिरिव-स्वरूपासिद्धिरिव, परामर्शस्य-अनुमितिजनकस्य, विरोधितया हेत्वाभास इत्यनुषङ्गणान्वयः ।

नन्वेवं अप्रसिद्धसाध्यकानुमितिर्विलीयेत कोट्यप्रसिद्धा साध्यसंशयासम्भवादित्यत्रेष्टापत्तिमाह विलीयतां चेति । तादृशानुमितेरेकदेशनामेवानुमतत्वादिति भावः ।

अथ पक्षसाध्ययोः संसर्गज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वेऽपि अप्रसिद्धसाध्यविशेष्यकानुमितौ न तस्य हेतुत्वमुपेयम्, न वा बाधज्ञानस्य साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वं साध्यविशेष्यकानुमितौ साध्यसिद्धेः प्रतिबन्धकतयैव पक्षे बाधप्रहृदशयां तादृशानुमित्यापत्तेरनवकाशात् इति कथमप्रसिद्धसाध्यकानुमानानुपगच्छिरिति चेन्न ।

अभावसाध्यकस्थले एव साध्यप्रसिद्धिमनपेक्ष्यानुमित्युत्पत्त्या तत्र प्रतियोगिमत्ताज्ञानरूपबाधप्रहृदस्य साध्यप्रसिद्धिं विनापि सम्भवात् साध्यप्रसिद्धिप्रतिबन्धकतया तादृशबाधप्रहृदकालेऽनुमित्यापत्तेर्वारयितुमशक्यत्वात् तादृशानुमितिस्वीकारेऽनुमितौ बाधज्ञानस्य साक्षात्प्रतिबन्धकत्वस्यावश्यकत्वात् । एवमत्र पृथिवीतरभेद इत्यादि शाब्दबोधे पृथिवीतरभेदपक्षधर्मिसाध्यकानुमितौ च साक्षाद्बाधज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमकल्पयित्वा बाधज्ञानकाले तादृशशाब्दबोधतादृशानुमित्योर्वारणाय धर्मिणि पृथिवीतरभेदसंसर्गज्ञानस्य तदुभयसंसर्गावगाहपरोक्षज्ञानकारणताया बाधत्व-

कत्वादितरमेवादिरूपाप्रासेज्जाध्यकानुमितेरुपगमासम्भवः ।

अथ पृथिव्यां पृथिवीतरभेद इति साध्यविशेष्यकानुमितौ संसर्गज्ञानस्य हेतुत्वासम्भवेऽपि न बाधज्ञानस्य पृथिवीतरप्रकारकज्ञानरूपस्य साक्षात्प्रतिबन्धकत्वाप्रसक्तिः पृथिवीत्वावच्छिन्ने तादात्म्यसम्बन्धेन पृथिवीतरप्रकारकज्ञानस्यानाहार्यस्याप्रसिद्धेरिति तादृशसाध्यविशेष्यकानुमितिरव्याहृतैव । न च शुद्धभेदत्वावच्छिन्नेऽनाहार्यपृथिव्याद्यनुमित्विज्ञानरूपबाधज्ञानसम्भवासदानां पृथिव्यामितरभेद इत्यनुमित्यादिवारणाय पृथिवीतरभेदसंसर्गज्ञानस्य तादृशपरोक्षज्ञानहेतुत्वमावश्यकम्, अन्यथा तादृशबाधादिवुद्धेरनुमित्यादौ साक्षात्प्रतिबन्धकत्वकल्पनेन गौरवप्रसङ्गात्, तथा च कथं तादृशसाध्यविशेष्यकानुमितिरिति वाच्यम् । तादृशबाधादिप्रदंशायामुपदर्शितानुमित्यादिवारणाय भेदत्वावच्छिन्ने पृथिवीसंसर्गज्ञानत्वेनैव तादृशपरोक्षज्ञानहेतुत्वोपगमात् पृथिवीतरभेदत्वरूपसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाप्रसिद्धिदशायामपि केवलभेदत्वरूपेण पृथिवीसंसर्गज्ञानात् तादृशानुमितेः सम्भवात् । न चैतन्मंसंसाध्यसंशयादनुमितेरुपगन्तव्यतया संशयस्यैव पक्षतात्वेनानुमितिहेतुत्वमिति साध्यप्रसिद्धिदशायां पक्षताविरहेण नानुमितिसम्भवेति वाच्यम् । संशयं विनापि साध्यनिश्चयकाले सिषाधयिषावच्छेदानुमित्युपपत्तेः सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धभावस्य पक्षतात्वेत्योपेतत्वात् । साध्यविशेष्यकानुमितौ साध्यप्रसिद्धेः प्रतिबन्धकतयैव साध्यसिद्धिदशायामनुमितिधारणसम्भवात् तादृशानुमितं संशयादिरूपपक्षताहेतुत्वस्य निर्युक्तिकत्वाच्चेति चेत् । न । यत्र प्रतिबन्धकबाधादिवुद्धेरसम्भवस्तत्र साध्यविशेष्यकानुमितौ संसर्गज्ञानहेतुताया निर्युक्तिकत्वेनास्वीकारेऽपि पृथिव्यां जलभेदः इंधूमामाव इत्यादि ज्ञाने संसृष्टवज्ञानहेतुताया अवर्जनीयतया तादृशानुमितेरसम्भवेन तदभिप्रायेणैव विलीयतां चेत्यादिप्रबन्धसङ्गतेः न च पृथिव्यां जलभेद इत्याद्यनुमितेः प्रामाणिकत्वे पृथिव्यां जलभेद इत्यादिशाब्दबुद्धौ संसृष्टत्वरूपयोग्यताज्ञानस्य हेतुत्वे शाब्दत्वमेव अन्यतावच्छेदकं प्राक्त्यं तादृशानुमितौ आगत्या बाधबुद्धेरपि साक्षात्प्रतिबन्धकत्वमुपेयं विषयभेदेन काव्यकारणभावभेदस्यावश्यकत्वाच्चेति कथं तादृशानुमितिष्वित्येव इति वाच्यम् । साध्यविशेष्य

अथकानुमितेः सिद्धान्तिभिरनभ्युपगमात् तदनुरोधेनानुमितिविशेषे
संसृष्टत्वज्ञानहेतुनामभ्युपगम्य बाधादिबुद्धेः साक्षात्प्रतिबन्धकना-
हलपनमयुक्तमित्याशयेन तादृशानुमितिष्विलयस्योपगन्तव्यत्वात् ।
। च साध्यविशेष्यकानुमितेः सिद्धान्तिभिरनभ्युपगमे पृथिव्यां जला-
देभेदसाध्यकानुमानस्य पक्षैकदेशे साध्यप्रसिद्ध्या सम्भवेपि एक-
यक्तिपक्षक—इतरभेदानुमानस्यागतिरिति साध्यविशेष्यकानुमि-
तेर्स्वाकार आवश्यक इति कथं तदनभ्युपगम इति वाच्यम् । तादृ-
शानुमित्यनभ्युपगमेपि साध्यविषयकव्यतिरेकव्याप्यवगाहिपरा-
शाद्विशेष्यदर्शनरूपात्तादृशलौकिकप्रत्यक्षस्यैव प्रथमं स्वीका-
णीयतया तदात्मकविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानात्तदनन्तरक्षणं
साध्यविशेषणकानुमितिस्मभवेन सामञ्जस्यात् विशिष्टसाध्या-
सिद्ध्यापि अभावत्वादिसामान्यलक्षणया तेन रूपेण साध्यज्ञानस्य
सम्भवेन साध्योपनायकज्ञाननिर्वाहात् प्रथमं साध्यविशेषण-
लौकिकप्रत्यक्षसम्भवात् ।

इदं तु बोध्यम् । उक्तीत्या साध्यविशेष्यकानुमित्यनभ्युपगमेपि
नेर्वाहे तादृशानुमितिसामान्यन्तरकल्पनेन लाघवानुरोधेनैव तदन-
भ्युपगमः समुचितः किन्त्वत्र संसृष्टत्वज्ञानहेतुत्वोपरोधः । न च
साध्यविशेष्यकानुमित्यनभ्युपगमेपि तदुत्तरकालीनसाध्यविशेषण-
प्रानुमित्यनुरोधेन क्लृप्तहेतुताकाङ्क्षतिरेकपरामर्शादेव तन्निर्वाहे परा-
शकारणताधिक्यविरहात्त गौरवमिति वाच्यम् । तदभ्युपगमे तत्र
साध्यप्रसिद्धेः प्रतिबन्धकताकल्पनाधिक्येन गौरवात् । अत एव (१)
। बाधिर्धर्मिकेतरादिरूपप्रतियोगिसंशयात्मकपक्षधर्मिकसाध्यसंसर्ग-
सन्देहात् संसृष्टत्वज्ञानहेतुतामतेपि साध्यविशेष्यकानुमितिर्निर्वाहः ।
विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयविरहेण साध्यतावच्छेदकविशि-
ष्टविशिष्टप्रकारकानुमित्यसम्भवादिति ।

एतेन संसृष्टत्वज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वे महानसीयेतरवह्वयभाव-
ान् पर्वत इत्यतादृशेतरबाधादिधीबलाच्छुद्धवह्निवादिना व्याप-
ताप्रहान्महानसीयवह्निमान् पर्वत इत्याकारकाया विशेष्ये विशेष-
णमिति रीत्या जायमानाया अनुमितेरनुपपत्तिस्तत्र महानसी-
यवविशिष्टवह्न्यादेः प्रागप्रसिद्ध्या तत्संसर्गज्ञानासम्भवात् ।

(१) एवं इति पाठान्तरम् ।

च वह्नौ महानसीयत्वस्य पर्वते च वह्नेः संशयात्मकसंज्ञानात्तादृशानुमितिर्भवत्यतीति वाच्यम् । तथासति विशिशिष्टविशेषणकानुमितौ विशिशिष्टसंसर्गज्ञानहेतुत्वे महानसीयवह्निर्नास्तीति बध्प्रहृदशायां विशिशिष्टवह्निद्यादिविशेषणकानुमितिघारणाय बाधप्रस्य साक्षात्प्रतिबन्धकतास्वीकारापत्तिरिति परास्तम् । यथा महानसीयवह्निमान् पर्वत इति वाक्यात् विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या ज्ञानः शाब्दबोधो अवान्तरवाक्यार्थभूतमहानसीयत्वविशेष्यवह्निद्यादिविषयं विनापि वह्निशब्दे महानसीयत्वसंशयात्मकात्पर्वते महानसीयत्वविशेष्यतापक्षवह्निकोटिकसंशयरूपयोग्यताज्ञानान्निर्वहति । यथा तादृशसंशयादेवोक्तस्थले महानसीयवह्निमान् पर्वत इत्यनुमितिर्निर्वाहात् महानसीयत्वविशिशिष्टवह्निनिर्णयं विना प्रतियोगितावच्छेदकविशिशिष्टप्रतियोगिनिश्चयरूपकारणाभावान्महानसीयवह्निभावमानासम्भवेन नोक्तसंशयसम्भव इति चेत् । शाब्दस्थलेऽप्येषोऽनुयोगोऽतुल्यः स्यात् ।

संशयेति । साध्यसंशयद्वितीयक्षणे यत्र परामर्शोत्पादस्तत्र द्वितीयक्षणे विनश्यद्व्यवस्थात् संशयात् अनुमितेरेतन्मतेपि निर्वाहात् संशयासत्त्वसमय इति । सिद्ध्यात्मकपरामर्शद्वितीयक्षणे यत्रात्पत्तिरिति तत्र सिद्ध्यात्मकसंसृष्टत्वनिश्चयादनुमितेरेतन्मतेऽपि च निर्वाहात् । सिद्धिसिषाधियेषे विनेति । सिद्धिरूपसंसृष्टत्वज्ञानं सिषाधियेषाविरहसहकृतं प्रतिबन्धकमिति तदपगमनिर्वाहकसिषाधियेषपादानम् । परामर्शानन्तरोत्पन्नसंशयादेव तत्रैतन्मते अनुमितिर्भवत्यतीति शंकां निराकरोति सतीति ।

अनुमत्त्वाग्रहविशिशिष्टबाधनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वापेक्षयाऽमात्स्वनिश्चयविशिशिष्टबाधज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वमेव युक्तं तदपि सति तत्प्रकारकत्वरूपप्रमात्वापेक्षया तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपमात्स्वप्रहृदस्यैव लघुत्वात्, मन्मते प्रमात्त्वज्ञाने निश्चयत्वस्यैव भवनेन बाधज्ञाने निश्चयत्वस्य निवेशनीयतया साभ्यात् अभावांशे प्रमात्वेन निश्चयमानो बाधसंशयोपि बाधनिश्चयकार्यकारी । एवं बाधप्रहासत्वे तत्प्रमात्त्वनिश्चयसत्त्वेऽनुभूयमानानुमितिरप्युपपद्यते तदपि प्रमात्त्वस्य हेतुभासतमपि विशेष्यविशेषणभावे विनिर्णयनविरहक प्रमात्त्वनिश्चयत्वापि प्रतिबन्धकत्वात् । यदि बाधनिश्चय

विशिष्टतत्प्रमात्वग्रहेऽनुमित्यप्रतिबन्धके तत्प्रमात्वविषयकत्वसम्बन्ध-
प्रतिप्रसक्ततया तस्य न दोषता, तदा पक्षनिष्ठसाध्याभावोभावादिष्विष-
यकत्वस्यापि अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दिज्ञानसाधारण्येन तत्प्रतिबन्धक-
प्रतिप्रसक्ततया तस्यापि दोषत्वासम्भवः । तत्सम्भवस्तु प्रमित-
साध्याभाववत्पक्षादेरेवेति शंकां निराकरोति एतेनेत्यादिना । ए-
तेन—अज्ञायमानेपि बाधग्रहे शाब्दमानसादिज्ञानानुत्पादानुभवेन ।

उक्तलाघवमपि नास्तीत्याह विपरीतमेवेति । तद्भावनिश्चय-
घटकतदप्रकारकत्वापेक्षया प्रमात्वनिश्चयत्वघटकस्य तद्वति तत्प्र-
कारकत्वाभावाप्रकारकत्वस्यातिगुरुतया भ्रमत्वज्ञानाभावस्यावच्छेद-
तामतेऽभावद्वयनिवेशाधिक्यस्याकिञ्चित्करत्वादिति भावः ।
साध्याध्यकत्वस्थले बाधग्रहभ्रमत्वघटकसाध्याभावाभावस्य साध्या-
प्रकस्य तादृशेषु निवेशात् तादृशभ्रमत्वस्य साध्याभाववति सा-
ध्याभावप्रकारकत्वप्रमात्वापेक्षया लघुत्वेनातिस्फुटं लाघवमित्याह
स्फुटतरं चेति । गोत्वाद्यप्रकारकमिति । एतेन वक्ष्यमाणप्रमात्वज्ञा-
नियनिश्चयत्वापेक्षया बाधग्रहनिश्चयत्वस्य विशेषोऽपि दर्शितः । न च
मित्येवादिना गोत्वप्रकारकनिश्चयसंग्रहाय गोत्वत्वावच्छिन्नाप्रकार-
त्वं निवेश्यं तथाच सत्ययं गोत्वाभाववान् गोत्वाभावाभाववान् वेति
शयस्य धर्मिणि गोत्वाभावाभावत्वेनैव गोत्वप्रकारकस्याव्यावृत्ति-
रेति वाच्यम् । तादृशसंशये धर्मिणि गोत्वत्वेन गोत्वस्य नियमतो
नानुपगमात्—तेन रूपेण तद्वत्त्वभाने बाधकाभावात् । गोत्वा-
देमद्विशेषकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वाद्यप्रकारकेति । आदिपदा-
त्वाद्यभावद्विशेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वरूपप्रमात्वाभावपरि-
भ्रमत्वाप्रकारकत्वाभिधानं तु भावद्वयकोटिकसंशयाभ्युपगन्तु-
ताघलभ्येन । ननु भावरूपसाध्याभावज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया त-
त्प्रकारकत्वप्रकारकत्वप्रमात्व—तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपप्रमात्वा-
विषयोः समशरीरतया विनिगमनाविरहेण द्वयोरेव प्रहौ निवेशनी-
तदपेक्षया च भ्रमत्वाभावरूपप्रामाण्यतो लघुशरीरतद्वति तत्प्रका-
रत्वरूपप्रमात्वग्रहस्यावच्छेदकत्वे लाघवम्, भावद्वयकोटिकसंशय-
भ्युपगमात्, निश्चयत्वशरीरे प्रमात्वाभावाप्रकारकत्वमेव निवेश्यते
तु प्रमात्वाप्रकारकत्वमिति । न तदुभयनिवेशनिश्चयनयोरेव प्रति-
कायां प्रतिबन्धीमाह उक्तप्रायं चेति । उक्तप्रायं—उक्तकल्पम्, इति

कांक्षाज्ञानहेतुप्रतिहेतुपरामर्शधर्मिकप्रमात्वनिश्चयस्य कारणत्वप्रतिबन्धकत्वे आपात्रिते न तु प्रमात्वविशिष्टनिश्चयानां तेषामिति प्रापदम् । प्रतिबन्धकानां-प्रतिहेतुपरामर्शादीनां, कारणानामाकांक्षानपरामर्शादीनाम् । तथात्वापत्तिरिति यथायोगं प्रतिबन्धकत्वस्य कारणत्वस्य चापत्तिरित्यर्थः । तुल्ययुक्त्या प्रामाण्यनिश्चयेऽपि निश्चितप्रामाण्यत्वस्य तत्रापि च तथात्वापेक्षया अनवच्छिन्नप्रामाण्यप्रसाधयोः कार्यप्रहमतिबन्धादावपेक्षिततया स एव न स्यात्, प्रबन्धकाविशेषणपरम्परानवस्था चेति तत्र तत्र प्रामाण्यनिश्चयविनिश्चयते तदा तुल्यं प्रकृतोऽपीति भावः । अगृहीताप्रामाण्यकत्वं प्रतिबन्धकतामतेऽपि तद्व्युत्पत्त्याप्रामाण्यग्रहे अनिश्चिताप्रामाण्यकविशेषणं तत्र चागृहीताप्रामाण्यकत्वं विशेषणम् इत्येवंक्रमेण विशेषणपरम्परया अनवस्थितिरिति तु नाशं कनीयम्, प्रतिबन्धकीभूतानिश्चयविशेषणागृहीताप्रामाण्यकत्वव्युत्पत्त्याप्रामाण्यग्रहेऽनिश्चिताप्रामाण्यकत्वनिवेशात् । तत्राप्रामाण्यनिश्चयदशायां कार्यव्यवहारणाय तदप्रामाण्यं निश्चयविशिष्टविपरीतनिश्चयादीनामगृहीताप्रामाण्यकत्वानच्छिन्नानां प्रतिबन्धकत्वान्तरस्यैव कल्पनीयत्वात् । तादृशाप्रामाण्यनिश्चये च निश्चितप्रामाण्यकत्वाविशेषिताप्रामाण्यग्रहाभावस्य विशेषणत्वोपगमात् तद्वैशिष्ट्यनिवेशफलस्य प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पोपपादनात् दूरस्थे धर्मिणि अयं स्थानुरित्यादिनिश्चयानन्तरं रादिरूपविशेषदर्शने सति नायं स्थानुरित्यादिप्रत्यक्षोत्पत्त्याविशेषदर्शनविशिष्टस्यैव विपरीतनिश्चयस्य प्रतिबन्धकता वाक्या, तच्च परामर्शसत्त्वे विपरीतनिश्चयेनानुमित्यप्रतिबन्धात् तदसत्त्वे कारणभावादेवानुमित्यनुत्पत्त्या बाधस्य न हेतुभासतेति शनिरस्यति न स्यादिति । विशेषदर्शनेन तत्साक्षानन्तरमेवेति विपरीतनिश्चयानन्तरोत्पन्नविशेषदर्शनाधीनविपरीतनिश्चयनाशे सत्येवैतदर्थः । क्षणमात्रस्यातिसूक्ष्मकालतया तद्विलम्बेन फलोपनमेऽनुभवविरोधाभावात् पूर्वक्षणे भ्रमसत्त्वेऽपि विशेषदर्शनवशात् ये प्रत्यक्षकीकुर्वन्ति तेषामपि परोक्षज्ञानप्रतिबन्धकतायां विशेषदर्शनवैशिष्ट्यनिवेशो नानुमत्तः, विपरीतनिश्चये सति विशेषदर्शने शाब्दादिनानुपपन्नमसत्त्विति प्रायस्सामुचितिपिरोक्षितं प्रामाण्यमाह परैरिति । प्रामाण्यनिश्चयस्य तद्विनिश्चयप्रामाण्यस्यैव विपरीतनिश्चयविशेषस्यै

तदिन्द्रियजन्यदोषविशेषाजन्यविपरीतनिश्चयविशेषस्यैव, तथास्वोपग-
मात्-विशेषादर्शनविशिष्टत्वेन प्रतिबन्धकत्वोपगमात् । विशेषोपादा-
नप्रयोजनमाह न वेति । दोषविशेषजन्यविपरीतज्ञानसम्भवे तदनिवर्त्त-
कत्वेन विशेषदर्शनस्याकिञ्चित्करतया तत्सत्त्वेपि समानेन्द्रियजन्यप्र-
त्यक्षानुत्पत्त्या विशेषदर्शनविशिष्टत्वमपुरस्कृत्यैव तस्य प्रतिबन्ध-
कत्वमिति दोषविशेषाजन्यत्वं विशेषपदार्थेन्तर्भावितम् । उक्तस्थलेपि
अयं स्थाणुरिति भ्रमोत्पत्तिकाले अयं न स्थाणुरिति प्रत्यक्षवारणाद्य-
विशेषादर्शनविशिष्टदोषप्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वे तद्विशिष्टविप-
रीतज्ञानप्रतिबन्धकत्वमफलमिति बोध्यम् ।

ननु यत्र विपरीतनिश्चयानन्तरं तन्निवर्त्तकं विशेषदर्शनं तत्र वि-
शेषदर्शनस्योत्पत्त्याविपरीतज्ञाननाशकतया विपरीतज्ञानान्तरोत्पाद्-
विरोधितया च प्रत्यक्षनिश्चयोपयोगित्वेपि यत्र शंखत्वादिदर्शनकाले
दोषविशेषजन्यः पीतत्वादिभ्रमस्तत्राप्यनुभवसिद्धं मानसादावपीत-
त्वादिनिश्चये शंखत्वादिदर्शनस्योपयोगित्वं विशेषदर्शनस्योत्पत्त्य-
त्वं विना न निर्वहतीत्यत आहोपयुज्यते चेति । अप्रामाण्यग्राहक-
त्वेनेति । विशेषदर्शनकालीनविपरीतज्ञानानुव्यवसाये तद्याप्यवति
तद्विपरीतावगाहित्वभानात्तेन हेतुना तत्राप्रामाण्यानुमितिसम्भवा-
दिति भावः । यद्यपि यत्रोपक्रमेणाप्रामाण्यानुमितिस्तस्यानुव्यव-
सायादिना विनष्टत्वादेव विरोधिता न सम्भवति, तथापि तत्समा-
नविषयकज्ञानान्तरस्याविरोधित्वायाप्रामाण्यग्रहोपयोग इत्यवधेयम् ।

साध्याभावविशिष्टपक्षादेवार्थत्वे 'अथ साध्याभाववति पक्ष'
इत्यादि पूर्वपक्षग्रन्थेन दर्शितामनुपपत्तिमाशङ्क्य निराकरोति न चै-
वमित्यादिना । अज्ञानलक्षणा जनकज्ञानाभावरूपा । ग्रहं चेति । पक्षे
हेतोरित्यनुवज्यते । व्यभिचारधीरेवेति । उभयथाप्यनुमित्यनुत्पाद-
बाधोऽकिञ्चित्कर इति शेषः । बाधग्रहपरामर्शयोर्भेदादिति । तथा
पक्षे हेतुग्रहेऽपि तस्य साध्याभाववत्ताज्ञानाभिन्नतया न व्यभिचारा-
वगाहिता साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य विशिष्टस्य व्यभिचारत्वात्
साध्याभावविषयकज्ञानस्य विशिष्टविषयत्वात्, एवं साध्याभाव-
ज्ञानस्यापि हेतौ तदधिकरणवृत्तिज्ञानवगाहितया न तद्वद्विषय-
भिचारावगाहिता खण्डशी दोषघटकपदार्थावगाहितो ज्ञानस्य च
विरोधित्वेति बाधादेव तत्रानुमित्यनुत्पाद इति भावः । यत्र पक्ष-

मर्ज्ञेपि लौकिकसन्निकर्षाद्दोषविशेषाद्वा पक्षे साध्याभाववत्त्वमानं
 तत्रापि न व्यभिचारग्रह इत्याहाभेदेपीति । तयोरित्यादिः । इति ग्रहस्ये-
 ति । इत्याकारकस्यैव तन्नत्यबाधग्रहस्येत्यर्थः । परस्परोपरागानवगा-
 हिन इति । हेतौ साध्यभावविशिष्टधर्मिवृत्तित्वस्य साध्याभावविशिष्टे
 धर्मिणि हेतुमत्त्वस्य चानवगाहिन इत्यर्थः । अतश्च व्यभिचारावि-
 षयकत्वे हेतुगर्भे विशेषणं विशिष्टव्यभिचाराभाने च खण्डशस्तद्-
 टकनानापदार्थावगाहिनानाज्ञानस्येव विज्ञकलितसमूहालम्बनस्याप्य-
 नुमित्यविरोधितया बाध एवानुमितिषिरोधीति भावः । ननु तत्र
 विशिष्टव्यभिचारज्ञाने किं बाधकमित्यत आह एकत्रेति । एकनि-
 श्रयागोचरत्वादिति । तदुभयमाने निश्चयत्वस्यैवानिर्वाहात्, तदनि-
 व्राहं च व्याप्तिनिश्चयाभावेनैवानुमित्यनुत्पादादिति भावः । ननु
 विशिष्टस्य साध्याभाववद्ब्रवृत्तित्वादेरिव तद्धर्मिणि साध्याभावव-
 त्त्वादिना सहितं तद्धर्मिणो हेतुमत्त्वादिकमपि व्यभिचारः विशकलि-
 ततदुभयज्ञानादप्यनुमितिप्रतिबन्धस्यानुभविकत्वादित्युक्तस्थलेपि
 व्यभिचारनिबन्धन एवानुमित्यनुत्पाद इत्याशङ्क्याह पूर्णं चेति । तृती-
 यल्लिङ्गपरामर्शसमवधाने सति परामर्शविघ्नटकतयैवानुमितिविरो-
 धिनो व्यभिचारस्वरूपासिद्ध्यादिग्रहस्यानुमित्यनुत्पादनिर्वाहक-
 त्वादित्यर्थः । तथा च तृतीयल्लिङ्गपरामर्शसमवधाने सति पक्षे सा-
 ध्याभावग्रहे बाधादेवानुमितिप्रतिबन्ध इति तस्य हेत्वाभासतेति
 भावः । यादृशबाधग्रहकाले व्यभिचारज्ञानानियमस्तज्ज्ञानस्य व्यभि-
 चारज्ञानसङ्कीर्णतयापि बाधस्य पार्थक्यं निष्प्रत्यूहमित्याह उक्तञ्चेति ।
 न च-नहि, तद्ग्रहे-तादृशबाधग्रहे । व्यभिचारबुद्धिरावश्यकीति ।
 धर्मिणि साध्याभाववत्त्वस्यैव साध्यधर्म्यवृत्तित्वस्य व्यभिचारघट-
 कत्वादिति भावः ॥

(दी०) यत्रनिश्चितप्रामाण्यस्य ज्ञानस्यार्थनिश्चयरूपत्वे
 प्रामाण्यनिश्चयवैधर्म्यमतिप्रसङ्गश्च तथाच पक्षे साध्याभावज्ञानस्य
 निश्चयत्वसम्पत्तयेऽपेक्षणीयस्तत्प्रमात्वनिश्चय एव प्रतिबन्धकः,
 प्राथमिकत्वाद्दुपजीव्यत्वाच्च, न तु चरमभावि तदधीनं व्यभि-
 चारज्ञानमिति ।

तत्तुच्छम् । तस्य प्रतिबन्धकत्वेनाकृतृत्वाद्गृहीताप्रामाण्यक-
त्वेनैव निश्चयस्य स्वकार्यकारित्वात्, अन्यथानवस्थानात्, अप्रा-
माण्यशङ्कानिवर्तकत्वेन च क्वचित् प्रामाण्यग्रहोपयोगात् संशयसा-
धारणस्य व्यभिचारज्ञानस्य विरोधित्वाच्चेति । यत्तूपनीतकाञ्चन-
मयत्वविशिष्टवह्नयनुमितिविरोधी व्यधिकरणकाञ्चनमयत्वावच्छि-
न्नप्रतियोगिताको वह्नयभावो बाधः । न च विशिष्टसाध्याप्रसिद्ध्या-
कृतं तद्विशिष्टानुमितिः, विशेष्ये विशेषणमित्यादिन्यायेन तत्सम्भ-
वात् । शुद्धसाध्यव्याप्तिग्रहादेव चोपनयसहकारेणाप्रसिद्धविशिष्ट-
साध्यानुमितिःसम्भवात् तदभावो बाधोऽस्तु । तेन रूपेण व्याप्तेरनु-
पादानाच्च तथाव्यभिचारो न दोषाय, उपनीतसकलभाने चाप्रा-
माण्यं प्रत्यक्षेऽपि तुल्यम् अनुद्देश्यांशे चानुमितेरप्रामाण्यं न वादि-
विजयप्रयोजकमिति । तन्न । प्रत्यक्षे हि विना सन्निकर्षमभाना-
दुपनीतभानस्य प्रत्यभिज्ञादावानुभविकत्वादुपनयोऽपि सन्निकर्षः
कल्पते, अनुमितौ च फलासिद्ध्या न सामान्यन्तरकल्पना ।
न खलु बद्धिव्याप्यधूमपरामर्शादुपनीतरासभानुमितिरानुभवेकी
कस्यापि, अन्यथा पर्वते बद्धिसन्देहवतो निश्चितबद्धिव्यभिचार-
केण अभिधेयत्वादिना पर्वतादौ प्रमेयत्वादिकमनुमितौऽपि
वह्नयर्थिनो बद्धिमत्त्वनिश्चयान्निष्कम्पप्रवृत्त्यापत्तेरिति ॥

(गा०) साध्याभावबुद्धेः प्रमात्वस्य व्यभिचारज्ञानोपजीव्य-
ज्ञानविषयतया हेत्वभासत्वमिति यन्मूलोक्तं तद्बुद्ध्ययितुमुपन्यस्यति
इति । निश्चयरूपत्वे-तत्कार्यकारित्वे, अतिप्रसङ्गः-गृहीताप्रामा-
ण्यकज्ञानस्य तथात्वप्रसङ्गः । तत्प्रमात्वनिश्चय एवेति । विरोधव-
शेषयकाऽपीति शेषः । प्रतिबन्धक इति । अनुमितेरित्यादिः । प्रा-
णमिकत्वं क्वाचित्कमित्यत आह उपजीव्यत्वादिति । नस्त्वित्यादिना
व्यभिचारज्ञानस्य साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वमेव व्यवच्छिन्नं व्याप्ति-
ज्ञानप्रतिबन्धकतायास्तद्विवादात्, अन्यथा व्यभिचारस्य हेत्वाभा-
सज्ञानुपपत्तेः ।

तस्य—पक्षे साध्याभावबुद्धिप्रमात्वनिश्चयस्य । अकल्पत
दिति । व्यभिचारज्ञानस्य पश्चातिरिक्ते साध्याभावहेतुमत्त्वावग
हिज्ञानात् यत्रानुमित्यनुत्पादस्तत्र प्रतिबन्धकताऽकल्पतेति भाव
उपजीव्यत्वमपि दूषयति अगृहीतेति । अन्यथा—निश्चितप्रामाण्यकत्वे
तथाप्ये । प्रामाण्यप्रहवैयर्थ्यमुद्धरति अप्रामाण्यशङ्केति । क्वचिदिति
यत्र कांद्दुपस्थित्यादिरूपकारणसमवधानं तत्रेत्यर्थः । क्वचिदिति
न तादृशोपयोगितायामनवस्था नास्तीति सूचितम् । व्यभिचा
ज्ञानस्य साध्याभावांशो निश्चयत्वापेक्षायां प्रमात्वनिश्चयापेक्षा है
नास्तीत्यतोऽपि न प्रमात्वनिश्चयोपजीव्यतेत्यन आह संशयेति । मू
क्तानि कतिपयदूषणान्युद्धृत्य सोन्दडमतस्परिष्कृत्यापन्यस्या
यत्स्विति । बाध इति । असंकीर्ण इत्यादिः । किंचेत्यादि मूलतो
दूषणमुद्धरति न चेत्यादिना । विशिष्टसाध्याप्रसिद्धा—अनुमितेः ।
काञ्चनमयत्वरूपविशेषणतावच्छेदकविशिष्टबहिरूपविशेषणाज्ञाने
कथं तद्विशिष्टानुमितिः—कथं तादृशविशिष्टसाध्यविशेषणकानुमि
प्रसक्तिः, तथाच कारणबाधादेव तत्र विशिष्टानुमित्यनुत्पादसम्भ
द्वाधोऽकिञ्चित्कर इति भावः ।

विशेष्ये विशेषणामतीति । अयं भावः । विशिष्टविशेषणकं च
द्विविधं—तदुपलक्षितप्रतियोगिकवैशिष्ट्यावगाहे तद्विशिष्टप्रति
गिकवैशिष्ट्यावगाहे च । आद्ये विशेषणज्ञानासंसर्गाग्रहयोरेवापे
न तु विशेषणतावच्छेदकप्रकारकधियोपि, अत एव अत्रान्तरवाक्य
र्थज्ञानं विनैव महावाक्यार्थज्ञानं स्वीकुर्वन्ति इति । न चैवमपि ।
वैशिष्ट्याऽप्रसिद्धौ प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञाना
याद्बाधग्रहो न सम्भवतीति स्वरूपसतो बाधस्याकिञ्चित्करतेति ।
व्ययम् । प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्य विशिष्ट
विशेषणज्ञानविधयैव विशिष्टप्रतियोगिविशेषिताभावबुद्धौ हेतुत्वात्
ज्ञानमयत्वेन बाधिनस्तीत्याकारिकत्वात् स्वानन्द्येण प्रतियोगिता
वच्छेदकतया काञ्चनमयत्वात् । अत्रानुमित्यनुत्पादभावबुद्धौ तद्वैश्याविरहा
प्रतियोगिविशेषणतापक्षस्येव प्रतियोगितावच्छेदकत्वभानमिति नि
मस्य व्यधिकरणधर्मस्य किञ्चित्कारणत्वादिनोऽननुमतत्वात् पूर्वं क
चिद्विशिष्टसाध्यज्ञानेनैव विशिष्टसाध्यज्ञानेन विशिष्टविशेष्यकानु
तिकारणान्तरसमवधानं सम्भवतीत्यपि बोध्यम् ।

ननु विशिष्टज्ञानानपेक्षया कथंचिद्विशिष्टज्ञानसम्पत्त्या बाध-
हसम्भवे व्यभिचारोपि गृहीत इति तत एवानुमितेर्न भविष्य-
ति किं बाधेनेति दूषणमुद्धर्तुं तत्र काञ्चनमयत्वाच्चिच्छन्नवह्यभा-
रूपबाधनादशाभाववृत्तित्वरूपव्यभिचारग्रहयोः काञ्चनमयत्व-
शिशुवह्यनुमितिविरोधित्वाविरोधित्वे दर्शयति शुद्धसाध्यति ।
प्रसिद्धविशिष्टसाध्यानुमितीति । पूर्वाज्ञातकाञ्चनमयत्वादिविशि-
वह्यादेरनुमितिसम्भवादित्यर्थः । तदभावः—काञ्चनमयत्वाच-
छन्नवह्यभावः । बाधोऽस्तु—विशिष्टसाध्ये साधनीये बाधरूपः
हृतहेतुदोषोऽस्तु । विशिष्टसाध्यव्याप्तिग्रहविषयतयेष उपनयादि-
हृततशुद्धसाध्यव्याप्तिग्रहविषयतयापि प्रकृतहेतौ विशिष्टसाध्य-
त्वभानप्रयोजकतया बाधग्रहदशयां तस्य च तदनुत्पादकतया
धप्रयुक्तत्वात्तादृशबाधग्रहस्य शुद्धसाध्यानुमित्यविरोधित्वेऽपि
दसाध्ये साधनीये तस्य दोषत्वानुपगमे क्षतिविरहादिति भावः ।
१ रूपेण—काञ्चनमयत्वादिसहितवह्नित्वादिना, तथा व्यभिचारः-
ञ्चनमयत्वाद्यच्चिच्छन्नवह्यभाववृत्तित्वम् । न दोषायति । पक्षाति-
कहेत्वधिकरणमात्रे काञ्चनमयत्वाद्यच्चिच्छन्नवह्याद्यभाववत्ताज्ञा-
पे पक्षे काञ्चनमयत्वाद्यच्चिच्छन्नवह्याद्यनुमित्युपगमेनानुमितौ
क्षाद्यभिचारज्ञानस्य विरोधित्वेपि काञ्चनमयत्वादिसहितवह्नि-
द्यच्चिच्छन्नविधेयताकानुमितावेव तथा व्यभिचारधियो विरोधि-
त्वात् काञ्चनमयत्वाद्यच्चिच्छन्नरूपितव्याप्तिज्ञानजन्यानुमितौ
ञ्चनमयत्वाद्यं विधेयतावच्छेदकताव्यविलक्षणविषयताधरहेण
व्यभिचारधियोऽविरोधित्वादिति भावः ।

अथ व्यधिकरणकाञ्चनमयत्वाद्यच्चिच्छन्नवह्यभावप्रतीतौ काञ्च-
यत्वमेव प्रतियोगितावच्छेदकतया भासते समानाधिकरणं
त्वादिं तु प्रतियोगिभ्युपलक्षणतयैव भासते तस्य प्रतियोगितान-
छेदकत्वात् । एवं च काञ्चनमयवह्नित्वाद्यनुमितौ काञ्चनमयत्व-
त्वयोः प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्त्यवगाहिबाधग्रहस्यैव प्रति-
वकतया नोक्तबाधज्ञानस्य विरोधितेति कथं स हेत्वाभासः । न
मयधर्मप्रकारेण साध्यानुमितौ एकधर्मोऽवच्छेदकत्वम-
त्र च प्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्यावगाहित्वेनैव प्रतिब-
कतेति वाच्यम् । तथासति काञ्चनमयत्वेन महानक्षीयवह्नित्वा-

ताति धियोपि काञ्चनमयवह्निमानित्यनुमिति विरोधिताप्रसङ्गः । अधि-
त्वित्यादिन्यायेन इतरसामानाधिकरण्यामानस्य प्रतिबन्धकताय
मतन्त्रत्वात् । न च एकांशे स्वरूपसम्बन्धरूपस्यापरांशे चानति-
रिक्तवृत्तित्वरूपस्यावगाहनं प्रतिबन्धकत्वे तन्त्रम् । ईदृशप्रति-
बन्धकतायाः काप्यकलृप्तत्वात् । तावतापि काञ्चनमयत्वेन वह्नि-
घटाभयसामान्यं नास्तीति ह्यनस्य काञ्चनमयवह्निमानित्यनु-
मिति विरोधिताया दुर्वारत्वाच्च ।

मैषम् । प्रतियोगिविशेषणतया भासमानधर्मस्यापि समाना-
करणतया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं
पगमेन काञ्चनमयवह्निर्नास्तीत्यादिभ्रम इव काञ्चनमयत्वेन वा-
र्नास्तीत्यादिवुद्धावपि काञ्चनमयत्ववह्नित्वाद्योः प्रतियोगितावच्छे-
दकतापर्याप्तिमानानङ्गीकारात् । न च मिलित्वा अभासमानयं
प्रतियोगिविशेषणतया स्वातन्त्र्येण च भासमानयोरुभयोर्मिलितयं
प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्तिमानं दुर्घटं काञ्चनमयो नास्ति ।
ह्निर्नास्तीत्यादाविवेति वाच्यम् । एकस्यां प्रतियोगिविषयताया
वच्छेदकतया भासमानयोरिव यदुभयधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता-
त्वविषयतयोरभावनिरैकविषयतानिरूपितत्वं तयोरपि मिलितं
प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्तिमानोपगमादित्यलं पल्लवितेन ।

अन्यथा पूर्वोपस्थितसकलभान इत्यादिमूलाकमुपनीतभान-
षणमुद्धरति उपनीतसकलभाने चेति । प्रत्यक्षेपि तुल्यमिति । त-
च्च प्रत्यक्षमात्रस्येवानुमितिमात्रस्यापि किञ्चिद्देशोऽप्रमात्वमिष्टमेवं
भावः । तावता च वादिनो न निग्रह इन्वाहानुद्देश्या इति । व-
दिनो यद्विषयसिद्धिरनुद्देश्या तदंशेत्यर्थः । अनुमितेरप्रामाण्यमिति
वादिसम्पादितानुमितेभ्रमत्वमित्यर्थः । न वादिविजयप्रयोजकमिति
न वादिकर्मप्रतिष्ठादितया जयप्रयोजकमित्यर्थः । यत्सिद्धिर्वादि-
उद्देश्या तत्साधनपरिपन्थिहेत्वाभासस्यैव निग्रहस्थानत्वाद्वा-
श्यांशे अनुमितेभ्रमत्व एव तद्दोषसम्भवादिति भावः । एतत्समा-
नमपि मूले शङ्काक्रमेणाभिहितमित्यवधेयम् ।

मूलस्थायाः अनुमितावुपनीतभानस्याप्रामाणिकत्वोक्तौ विवरणे
वाधकान्तरदर्शनेन च मतमेतास्मिराकरोति तत्रेत्यादिना । प्रत्यक्षां
ज्ञानं यदि विशेषणज्ञानादिमुद्रका स्वविषयभासकं तदानुमितानां

तस्य तथात्वं दुर्वारमेव विशिष्टानुभवत्वावच्छिन्नं प्रत्येव विशेषणज्ञानादेहेतुतया अनुभवसामान्ये एव तस्य विषयभासकतासम्भवात्, अतस्तत्र ज्ञानस्य सन्निकर्षविधया तथात्वं व्यवस्थापयति प्रत्यक्षे हीति । अनुमित्यादौ यदि नोपनीतभानं तदा प्रत्यक्षेपि मास्तु अविशेषादिति किं ज्ञानस्य सन्निकर्षत्वेनेति प्रतिबन्धुद्धारायाह उपनीतभानस्येति । उपनीतत्वादिविषयकत्वस्येत्यर्थः । प्रत्यभिज्ञादावित्यादिना घटो नास्तीति सुरभि चन्दनमित्यादिप्रत्यक्षपरिग्रहः । उपनयोपीति । ज्ञानमपीत्यर्थः । सन्निकर्षः—स्वविषये मनसः संनिकर्षः, कल्पयते इत्यस्य विषयभासकत्वेनेत्यादिः । तद्बलाच्चनोपनीतस्यानुमितौ भानं प्रत्यक्षत्वस्य सन्निकर्षजन्यतावच्छेदकत्वादिति भावः ।

नन्वस्तु उपनायकज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वं कार्यतावच्छेदकं तथापि विशेषणज्ञानबाधाद्यभायबलादनुमितानुपनीतं भासतामित्यत आह अनुमताविति । न सामान्यन्तरकल्पनेति । अयं भावः । विशेषभासकसामग्रीनिरपेक्षं केवलं बाधाद्यभावसहितं विशेषणज्ञानविधया हेतुभूतं ज्ञानं न विषयभासकमतिप्रसङ्गात् । विशेषभासकसामग्री च प्रत्यक्षानुमित्यारननुगतेति प्रत्यक्षसामग्रीसहितमेव तत्तथा न तु अनुमितिसामग्रीसहितं तादृशस्य तथात्वं कल्पकाभावात् । काञ्चनमयत्वव्याप्यघान् वह्निः काञ्चनमयवह्निव्याप्यवान्पर्वत इत्यादि परामर्शघटितवह्न्यादिभासकानुमितिसामग्रीनोपि वह्न्यादौ काञ्चनमयत्वादिविशिष्टबुद्धिरुत्पद्यते इति विशेषभासकानुमितिसामग्रीसहितमाप काञ्चनमयत्वादिरूपविशेषणज्ञानादिकं स्वावषयभासकमिति चेद्भवतु तादृशमपि तत्र विशेषणज्ञानादिकं तथा वह्निव्याप्यवान्पर्वत इत्यादिना काञ्चनमयत्वादिविषयकत्वावच्छिन्नाजनकपरामर्शादिसहितकाञ्चनमयत्वादिज्ञानस्य । अवषयभासकत्वं तौषतापि न सिद्ध्यति रुर्धसाधारणं वह्न्यादिभासकसामग्रीत्वं चैकं दुर्बलं सुवचत्वेपि न तेन रूपेण हेतुनेति तेन रूपेण न सहकारितासम्भव इति फलासिद्धिमेव विवृणोति न खल्विति । ननु काञ्चनमयवाह्निमान्पर्वत इत्यादिमानसे तत्तद्विषयोपस्थितबाधविशेषाभावादिर्घटता या सामग्री विशिष्टविषयकत्वप्रयोजिका सा काञ्चनमयत्वाद्युपस्थितबाधविशेषाभावादिसहिता वह्न्यादिव्याप्यत्वात्परामर्शसमवधानकालेप्यक्षतैव तादृशज्ञाने मानसत्वप्रयोजि-

कायामेव सामान्यामनुमिति सामग्रीरूपप्रतिबन्धकाभावनिवेशात्
 सद्भिश्चिष्टविषयावगाहिताप्रयोजकशरीरे प्रयोजनविरहेण तद्वन्तर्गत
 त्वात् । न च तादृशसामग्रीविशिष्टविशेषणज्ञानस्य मानसानुमित्यां
 करूपेण हेतुतेति कथं तादृशसामान्या अनुगत रूपेणोभयत्र विशिष्टा
 षयकत्वप्रयोजकतेति वाच्यम् । प्रत्यक्षनिष्ठोपनायकज्ञानजन्यताया
 पि अनुमितिसाधारणलौकिकज्ञानत्वस्यैव जन्यतावच्छेदकत्वोपगमात्
 मानसानुमित्योरेकरूपेण विशेषणज्ञानहेतुत्वानपायात् । न च प्रत्य
 त्वापेक्षया अलघोर्ज्ञानत्वस्योपनायकज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वं निर्युक्ति
 कं तुल्यशरीरत्वेपि विनिगमनाविरहेण उभयोस्तथात्वस्याप्रत्यूहत्
 वित्याशङ्क्याऽनुमिताबुपनीतभान बाधकमाहान्यथेति । अस्मि
 यन्वादिनेति । इदमापाततः प्रमेयत्वाद्यनुमितिपूर्वं बह्वयादेरुपस्था
 सत्त्वेऽनुमित्यनुव्यवसायवशायां पर्वतादौ मानसबह्वयाद्युपनीतः
 नस्य सर्वमत एव दुर्धारतया बह्वाद्यर्थिप्रवृत्तः क्षणकालम्बेनावध
 कत्वात् । यदा च तदभावस्याप्युपस्थितिस्तदा तस्यापि प्रत्यक्षे तत्र
 मिंगततया भानसम्भवेन यथा तन्निश्चयरूपप्रत्यक्षं तथा अनुमिता
 पि तदभावस्य तथा भानेपि न तन्निश्चयरूपानुमितिरिति प्रवृत्तिप्र
 क्ते समाधानं तुल्यम् । एवं तद्याप्यवसाहानाजन्ये उपस्थितिबाध
 भावमात्राधीने तन्निश्चयेऽप्रामाण्यशङ्कासम्भवेन न तदर्थिप्रवृ
 रित्यपि सममेव ।

यस्तु असति अपि बाधाद्यवतार उपस्थितानां सर्वेषां धर्मा
 न सकलोपस्थितधर्मिषु भानमिति यद्यज्ज्ञानव्यक्तितो यत्र य
 धर्मिणि यद्यज्जमेस्योपनीतभानं प्रामाणिकं तत्तज्ज्ञानव्यक्तेरननुगत
 पेण तत्र तदुपनायकता स्वीकार्या, तथा च फलाभावात्मकस्यापि न
 नस्यानुमितौ साध्याद्यंशे स्वविषयधर्मान्तरभासकत्वमुपेयते इत्
 नुपनीतभानस्वरूपेण नम् । तदपि न सम्यक् । एवं सत्युपनीतप्रत्यक्षे बाध
 विबुद्धेः प्रतिबन्धकतावलयप्रसङ्गात् । बाधादिकालीनस्य ज्ञानस्यो
 नायकत्वाकल्पनेनैव तदानीमपि उपनीतभानवारणसम्भवात् । पुन
 विशेषस्य उपनीतविषयविशेषभानेऽनुगत रूपेणोपनायकज्ञानहे
 त्वसम्भवाच्चेति ।

इदं तु बोध्यम् । अनुमित्युनीतभानस्वीकारे बह्वयाद्यवृत्तिकार
 नमयत्वादिनेषु तद्वृत्तिमहानसीयत्वादिनापि पर्वतादौ बह्वयाद्य

प्रितेः शुद्धवह्निव्याप्यवसापरामर्शतः सम्भवेन तद्विरोधितया स-
प्रानाधिकरणमहानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावरूपबाधस्याप्यसङ्की-
र्णदोषता दुर्वारेति वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इत्यादिपरामर्शाग्महान-
सीयवह्न्याविषाधावतारादेश न पर्वतादौ भासते इति बाधस्य
[यद्दोषत्वमिति ॥

(चि०) पक्षधर्मताबलेन प्रसिद्धं बाधान्न सिध्य-
तीति बाधः पृथक् । प्रसिद्धाभाववति पक्षे व्यभिचा-
रात् तत्प्रसिद्धिरिति चेत्, तर्ह्यसत्प्रसिद्धाभाववति स-
पक्षे व्यभिचारात् तमपि न साधयेत्, तदज्ञानास्त-
साधनेऽनुमितिरप्रमा स्यात् । अथ पक्षवृत्तेरन्य एव
धूममादिः सपक्षे, तर्हि गोत्वपृथिवीत्वद्रव्यत्वादेरप्रसिद्ध-
सास्त्रानुमानं न स्यात् सास्त्रादिप्रत्येकव्यभिचारात् ।
यदि च साध्यत्वावच्छेदकसास्त्रात्वादिसामान्याव-
च्छिन्नप्रतियोगिकाभाववति न गोत्वादिकमिति न
व्यभिचारः, तर्हि धूमेऽप्येवं व्यभिचाराभावात् साध्य-
तावच्छेदकेन प्रकारेणाप्रसिद्धमिदं प्रसिद्धमपि साध्यं
धूमगोत्वादिकं साधयेत् यदि बाधो न दोष इति धयम् ।

(दी०) पक्षधर्मताबलेनेत्यादि । ननु विशेषतो व्याप्त्य-
पहान्न तथाभिद्धिसम्भावना, सामान्यतः सिद्धौ न विशेषतो
बाधो विरोधी भिन्नप्रकारत्वात् । न च समानविषयत्वमेव विरो-
धित्वे तन्त्रम् पृथिव्यादिरूपबाधग्रहेऽपि वायू रूपवाक्यवेति संशयात्
रूपवानित्यनुमितेश्च । न चारूपमेव रूपत्वेन शङ्कितमारोपितं वा त-
द्विषयः, तादृशशङ्काविरहेऽपि तयोरानुभविकत्वात् । दोषवशात्नेह
मेतं द्रव्यमिति भ्रमेऽपि इह पीतः शङ्क इति प्रत्ययात्, घटपटौ न
तः दण्डी चैत्रो नास्तीति ग्रहेऽपि घटोऽस्ति चैत्रोऽस्तीत्यवग-

मात् । सल्लङ्गपरामर्शाद्वाधितविशेषभानप्रसङ्गश्च विशेषवाधान
रानवतारयोः समानः समानसमाधानश्च ।

(गा०) पक्षधर्मताश्लेनेत्यादिमूलोपदर्शितसिद्धान्ते उपाध्या
क्तदूषणं शङ्कते नन्विति । विशेषतो-महानसीयवह्नित्वा
ना, तथासिद्धिः—तादृशविशेषधर्मप्रकारिका सिद्धिः, सामा
तो-व्यापकतावच्छेदकवह्नित्वादिना, विशेषतो वाधः-महान
यवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावग्रहः, भिन्नप्रकारकत्वात्—अभावप्रांत
गितावच्छेदकतया ग्राह्यतानवच्छेदकरूपप्रकारावगाहित्वात्,
मानप्रकारकत्वस्यैव प्रतिबन्धकतायां तन्त्रत्वात् इति भावः । स
नविषयकत्वमेवेति । अभावप्रांतयोगतावच्छेदकतया ग्राह्यवृत्ति
वगाहित्वमवेत्यर्थः । न त्वभावप्रतियोगितया ग्राह्यविषयक
मेवेत्यर्थः । वह्निर्नास्तीत्यादिसामान्याभावबुद्धौ महानसीयवह्न्या
प्रतियोगितयाऽभाने महानसीयवह्निज्ञानविरोधित्वानुपपत्तेः । न
सामान्यप्रत्यासत्तितः सामान्याभावबुद्धौ सकलप्रतियोगिभ
नियतं सामान्यज्ञानसर्वेपि तत्प्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसामान्यस
सकलसामान्याश्रयभानासम्भवात्, अनुपस्थितव्यक्तीनां वि
षणज्ञानरूपकारणविरहणाभावांशे प्रतियोगितया प्रकारत
योगाच्च । एवकारेण समानप्रकारकत्वतन्त्रनाव्यवच्छेदः । अ
मितावेव चेत्समानविषयकत्वेन विरोधितोच्यते तत्राह रूपवा
त्यनुमितेश्चेति । अरूप-रूपभिन्नं, शङ्कितमारोपितं वेति वाकारो
नास्थायाम् । रूपत्वांशे निर्दमितावच्छेदकतदवच्छिन्नविशेषणत
कबुद्धौ रूपत्वप्रकारकबुद्धित्वेन तत्संशयनिश्चययोर्द्वयोरेव हेतुत्वं
क्षयोः संशयानुमित्योरानुभाविकत्वादिति । तथा चानायत्या त
रूपावषयत्वस्य स्वीकरणीतया समानविषयकत्वेन विरोधि
तामते तदनुपपत्तिरिति भावः । ननु पूर्वं रूपत्वेनारूपज्ञानविरोधो
तादृशसंशयादौ विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या धर्मिविशेषणत
भासमाने रूपे रूपत्वभानं सम्भवतीत्याशङ्क्य वाधकान्तरमाह-
षवशादिति । श्वेतं द्रव्यमिति द्रव्यपदं च इवेतपदस्य धर्मिपरतल
भाय । इह पीतः शङ्क इति । यद्यपि ग्राह्यशङ्कवृत्तिशुक्लत्वावच्छिन्ना
भावमहो इह शङ्क इति पीतत्वाविषयकज्ञानस्याप्यनुपपत्तिः, तथा

इमस्य साक्षात्कारिज्ञानविरोधिताप्रयोजकपित्तादिदोषजन्यतायाः
वित्यप्रकारेण शङ्खग्रहस्य तत्रानुत्पत्त्या शङ्खत्वग्रहे श्वैत्याविषयक-
बलाभाय पीत इति प्रत्ययादिति साक्षात्कारित्वप्रत्ययादित्यर्थः ।
तत्र शङ्खत्वेनासन्निकृष्टम्योपनीतशङ्खस्य न भानोपगमसम्भवः शङ्खं
साक्षात्करोमात्यनुभवात् । नापि लौकिकसन्निकर्षाश्रयस्य कस्यचि-
शङ्खस्य तदानीं तत्राशङ्खत्वसाक्षात्कारसामग्रीसत्त्वेन शङ्खत्वग्रहा-
सम्भवात् । अतस्तत्र शङ्खत्वेन शङ्खस्यैव भानमङ्गीकार्यं तत्रच शुक्लाऽ-
श्वग्रहदशयां भवतो न सम्भवतीति भावः ॥

ननु तत्रापि पित्तादिना प्रतिबन्धाच्छङ्खादी श्वैत्याद्यग्रहेणैव इह
वेतः शङ्ख इत्यादिसाक्षात्कारविरहोपपात्तदोषनाशे च सति तादृ-
शभ्रमसत्त्वेपि क्षणं तादृशसाक्षात्कारोपगमसम्भवाद्दोषविशेषजन्य-
इमस्य लौकिकप्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वं सविवादमित्याशङ्क्य बाधका-
तरमाह-घटोति । ग्राह्यपर्याप्तधर्मावच्छिन्नाभावग्रहस्य प्रतिबन्धक-
वोपगमे द्वौ न स्त इत्यत्र परम्परासम्बन्धेन द्वित्रिवाभावस्य वि-
षयत्वोपगन्तुमते च घटपटौ न स्त इति ग्रहे घटोस्तीति ज्ञानस्य
ानुपपत्तिरित्यतो विशिष्टाभावग्रहदशयां विशेष्यप्रतीतिपर्यन्ता-
नुपपत्तिप्रदर्शनम् । यद्यपि विशेष्यवति विशिष्टाभावप्रत्ययस्य
विशेषणाभावविषयकत्ववादिनां प्राचां नेयमप्यनुपपत्तिः ! वस्तुतः
समानप्रकारकत्वेन विरोधितामतेपि दण्डविशिष्टश्चैत्रो नास्तीति
इददशयां दण्डोपलक्षितचैत्रवत्ताप्रत्ययस्य समानप्रकारकस्यानु-
पत्तिरित्युपलक्षणीभवत्तद्धर्मप्रकारकप्रतियोगिमत्ताग्रहे तद्धर्मविशि-
ष्टाभावीयप्रतियोगिताविलक्षणतद्दृष्टिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताविशिष्ट-
विषयकाभावग्रहस्य तद्विशिष्टप्रतियोगिमत्ताग्रहे विलक्षणप्रतियो-
गितावगाहिविशिष्टाभावग्रहस्य पृथक् प्रतिबन्धकता वाच्या, तथा
समानविषयत्वेन विरोधितामतेपि तद्वत्ताग्रहसामान्यविरोधिता-
विशिष्टाभावीयप्रतियोगिताविलक्षणतद्दृष्टिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-
तावगाहित्वं विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहियप्रत्ययविरोधितायां च विशि-
ष्टाभावीयविलक्षणप्रतियोगितावगाहित्वं तन्त्रमित्युक्तौ नोक्तदोषा-
स्तरः । तथापि तन्मते तद्वत्ताग्रहं प्रति वास्तवतद्दृष्टिधर्मावच्छिन्न-
प्रतियोगितावगाहित्वेन प्रतिबन्धकत्वं पीता नास्तीति ग्रहे पीतः
प्रहो नास्तीत्यानुमानिकादिप्रतीत्यापत्तिः पीतत्वस्य वस्तुतश्शङ्खावृ-

सित्वाकुरुत्वस्य शङ्खावृत्तित्वमवशायां शुद्धो नास्तीति प्रो
 तादृशप्रतीत्यनुपपत्तिश्चेति तद्वृत्तित्वस्थाने तद्वृत्तितया न
 माणत्वं धर्मविशेषणं वेयम् । तथा च कालान्तरीणपुरुषा
 रीणज्ञानव्यावर्तनाय तत्कालपुरुषनिर्देशेन महागौरवं ह
 बोधम् । न च समानप्रकारकत्वेन विरोधितामते तत्तद्यकि
 प्रकारकप्रतियोगिमत्ताप्रहे तत्तद्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताका
 वज्ञानस्य यावत्प्रतिबन्धकताः तावत्प्रत्य एव बाधबुद्धिप्र
 बन्धकाः समानविषयकत्वेन प्रतिबन्धकतामते समानप्रक
 कत्वेन प्रतिबन्धकतामते च घटत्वपटत्वादिरूपप्रकारान्तर्भावेण ।
 रोधिताधिष्यमिति गौरवमिति वाच्यम् । समानविषयत्वेन वि
 धितामते उक्तक्रमेण ज्ञानव्यक्तिभेदेन प्रतिबन्धकताभेदादतीव
 वात् वायौ रूपविशेषाभावकूटप्रहृदशायां वायौ रूपान्यत् किं
 समवायेन नास्तीति भ्रमसत्त्वे वायू रूपवाञ्च वेति संशयादेरनु
 स्तिरपि तन्मते द्रष्टव्या ।

ननु समानप्रकारकत्वेन विरोधितामते पर्वते महानसीयवह्नि
 स्तीत्यादिविशेषबाधानवतारदशायां सल्लिङ्गपरामर्शाद्वह्नित्वादि
 मान्बधर्मप्रकारेण पर्वतादौ महानसीयवह्न्यादिविषयकभ्रमानुमि
 प्रसङ्गः, समानविषयकत्वेन विरोधित्वमते च तत्र तज्ज्ञानसकेतर
 धादिसत्त्वेपि विशेषबाधादेव न तत्र तज्ज्ञानप्रसङ्ग इत्यत आह सदि
 विशेषबाधावतारानवतारयोः समान इति । समानप्रकारकत्वे
 विरोधितामते यथा विशेषबाधावतारदशायां तत्प्रसङ्गस्त
 विशेषमासकेतरबाधावतारसत्त्वे विशेषबाधानवतारदशायां तत्प्रस
 स्तीत्यर्थः । समानसमाधानश्चेति । यथा समानविषयकत्वे
 विरोधितामते बाधितेतरबाधावतारसत्त्वे विशेषबाधानवतारे तादृ
 तरबाधादिरूपदोषविरहादेव न तादृशभ्रमानुमितिरिति स
 धानं तथा समानप्रकारकत्वेन विरोधितामतेपि तदेव समा
 मित्यर्थः । समानप्रकारकत्वेन विरोधितामतेपि इतरबाधादि
 विशेषरूपेणैव पक्षे बाधितविशेषमानमभ्युपगम्य बाधास
 रस्य व्यवस्थान्धतया तन्मते यद्यप्युकरित्या नातिप्रसङ्ग
 रणसम्भवः तादृशबाधादिरूपदोषस्य सामान्यरूपेण बाधित
 किविषयकानुक्तिवहेतुतया तादृशविरहस्य तादृशभ्रमानुमिति

हाप्रयोजकत्वात्, तथापि तस्मिन्ने सामान्यरूपेण पक्षे बाधितविद्यो-
ानुमित्यप्रसिद्धाः तत्सामान्यकल्पनेन न तत्प्रसङ्गः सामान्यरू-
ण बाधितविशेषभानस्यानुमिताद्यभावस्तु तादृशप्रत्यक्षसामग्रीवि-
हप्रयोग्य एवेति ॥

(दी०) अत्र षट्शत-व्यापकतानवच्छेदकमपि एवं
लाघवज्ञानादिसहकारिवशादनुमितौ प्रकारीभवति, यथा जी-
वनमरणान्यतरप्रतियोगी प्राणित्वादित्यत्र जीवनप्रतियोगि-
वम् । अन्यथा जीवित्वे सति गृहासस्वस्य हेतोरसिद्ध्या बहिःस-
वानुमानायोगात् । एवं क्षित्यादिकर्तुरेकत्वमपि । अन्यथा एको-
जेको वा क्षित्यादिकर्त्तेति सन्देहप्रसङ्गात्, अनुमितेश्च तादृशेण
तद्व्यर्थविषयकत्वे तथाविधानुव्यवसायविरहात्, सति लाघवप्र-
तिसन्धाने लघ्वर्थपरिच्छेदकत्वमनुमानस्येत्यपि न सिद्ध्येत् । इत्य-
व विशेषतो जायमानानुमितिं विरुणद्धि बाधः । प्रमितिबाधः
इत्यक् । सल्लिङ्गपरामर्शात् कथं भ्रान्तानुमितिर्जायतां न जायेत
ता कथं यथार्थेति चेत् ।

(गा०) यद्यपि साध्यतावच्छेदकप्रकारेणाप्रसिद्धमिष प्रसिद्धमपि
साध्यं धूमगोत्वादिकं साध्येदिति मूललिखनात् साध्यतावच्छेदकव-
हेत्वादिप्रकारकाबाधितविशेषसिद्धिविरोधितया बाधस्य हेत्वाभा-
वत्वं मूलकाराभिमतं, तथापि समानविषयकत्वेन विरोधिताया
वेचारासहत्वात्तामुपेक्ष्य सहकारिविशेषवशाद्व्यापकतानवच्छेदकप्र-
कारेणापि साध्यस्यानुमितौ भानमुपगम्य समाधत्ते अत्र षट्शती-
ते । लाघवज्ञानादीत्यादिना एकविशेषबाधपरिग्रहः । प्रकारीभव-
ति । साध्यत्वा इत्यादि ।

अत्र अपसिद्धान्तशक्कामपनिनीधुर्मणिकारसम्प्रतिमादर्शां गेनु य-
स्यापि व्यापकतानवच्छेदकप्रकारकत्वमनुमतं तथाविधं दृष्टान्तद्व-
यमाह यथेत्यादिना । इत्यनेति । व्यतिरेकिग्रन्थे मणिकाशापदर्शितव-
हेःसत्त्वसाधकल्लिङ्गविशेषणासिद्धिपरीहारफलकानुमान इति शेषः
विषयप्रतियोगित्वमिति । भावप्रधानं, व्यापकतानवच्छेदकमपि सा

अथांशे लाघवज्ञानबलात् अन्यतरप्रतियोगित्वांशे प्रकारीभवतीत्य-
 गादिनान्वयः । ननु तत्रान्यतरप्रतियोगितात्वरूपस्यापकतावच्छेदक-
 कारेणैव लाघवज्ञानबलाद्विशेषस्य जीवनप्रतियोगित्वस्य सिद्धिं
 ताद्रूप्येण । न चैवं लाघवज्ञानस्यानुपयोगः, परामर्शस्यैव सामान्य-
 णाबाधितविशेषानुमापकत्वसम्भवादिति वाच्यम् । अपरविशेषम-
 निवृत्तौ लाघवज्ञानोपयोगात् । यदि च बाधितविशेषभासकलाघव-
 नरूपदोषविरहादेवाऽबाधितविशेषधर्मिकलाघवज्ञानदशायां तादृ-
 विशेषाभावसम्भवादबाधितविषयकलाघवज्ञानस्योपयोगिता नः
 ते भवतु तथा तदनुपयोग्येव बाधितधर्मिकलाघवज्ञानमेव तज्ज्ञाननि-
 मकतया अबाधितमानप्रतिबन्धकतया च उपयुक्तमित्यतः ३
 अन्यथेति । बहिःसत्त्वानुमानायोगादिति । यत्र ज्योतिःशास्त्राव-
 रितनियमात् समयविशेषजन्यत्वादिरूपाल्लिङ्गात् देवदत्तस्य १
 वर्षजीविता प्रथममवधारिता अनन्तरं च भूयो भूयो गृहे एव ।
 शतवर्षजीवी गृह एवेति नियमोप्यवधारितः ततश्च कदाचिद्योग-
 नुपलब्ध्या गृहे तदभावं निश्चित्य प्रतिसन्धत्ते देवदत्तस्य शत-
 जीवित्वे तदुपपादकं बहिःसत्त्वमावश्यकमिति गृह एवेति नि-
 न सम्भवति तादृशनियमसत्त्वे च मरणस्यावश्यकतया तादृ-
 जीवित्वनिश्चायकनियमो न सम्भवति इति तादृशनियमग्रहेऽऽ-
 किं वा एतादृशनियमग्रह एवेति देवदत्तो जीवति मृतो वेति ।
 मरणापेक्षया भावरूपे जीवित्वे लाघवग्रहे सति जीवित्वोपपाद-
 बहिःसत्त्वसिद्धेरनुमानताऽनिर्वाहादित्यर्थः । तथा सति संशय-
 रणकार्यापत्तेर्निराकरणं नोपपद्यते इति भावः । ननु तत्र सामा-
 रूपेणैव जीवित्वसिद्धेव विशेषसंशयनिवृत्त्या मानसी हेतुसि-
 दित्यपि मणिकाराभिप्रायः सम्भवतीति समानविषयकत्वप्रशु-
 विरोधित्वाभिप्रायकतयापि तन्मूलव्याख्यासम्भवादनुमितेभ्यां
 तावच्छेदकप्रकारकत्वस्य मणिकाराभिमतत्वं न लभ्यत इत्यनु-
 शयेन दृष्टान्तान्तरानुसरणं एवमिति । क्षितिकर्तुरेकत्वमपीति
 ईश्वरानुमाने इति शेषः । प्रकारीभवतीत्यनुष्णादिना अन्वयः । तत्रै-
 त्वस्वाप्रकारत्वेनैश्वरैकत्वानेकत्वयोर्नित्यं संशय इति पूर्वपक्षाय
 लाघवस्य प्रमाणसहकारितया सिद्धान्तं प्रणयतो मणिकृतोनु-
 युक्तिमाहाव्येयति । क्षितिकर्तुरेकत्वं च न क्षितिकर्तृनिष्ठमेवाप-

गित्वं क्षितिकर्तृभिश्च तदप्रसिद्धेः । क्षितिकर्तृरिव च लाघवज्ञाना-
ना तदप्रसिद्धेः अनुपस्थिते तत्र लाघवज्ञानासम्भवात् । न च अणु-
ादिकर्त्तरि अङ्कुरादिकर्त्रभेद एव क्षित्यादिकर्तुरेकत्वं स चाङ्कुरादि-
र्त्तरि सिद्धे तत्रैव प्रसिद्ध्यतीत्युपस्थितेस्तत्र लाघवज्ञानसम्भवेन
सहकृतअणुकादिपक्षकसकर्तृकत्वाद्यनुमानात् अणुककर्त्रावाङ्कु-
ादिकर्त्रभेदरूपं तत्कर्त्रैकत्वं सिद्ध्यतीति वाच्यम् । कार्यत्वादिक्लि-
नाङ्कुरादौ विशिष्य सकर्तृकत्वस्य प्रथमतः सिद्धावपि प्रत्येकम-
रादाबुभयकर्तृकत्वसंशयसम्भवेन तत्कर्त्तृनिष्ठभेदाप्रतियोगित्व-
सिद्धसम्भवात् । किन्तु आत्मानात्मोभयावृत्तिदुःखसमानाधिकर-
द्वित्रवशून्यत्वमेव तत् , तादृशं च द्वित्र्वं आत्मेतरप्रव्यवृत्तये प्रसि-
तच्छून्यत्वं च गुणादाविति । ननु लाघवज्ञानात् सामान्येनैव क-
ण लघ्वर्थविषयिणी अनुमितिरस्तु न तु व्यापकतानवच्छेदकधर्मण
ध्वर्थविपरीतसंशयं च लाघवधारेव निवर्तयिष्यतीत्याशङ्क्य युत्त्वा-
रमाह अनुमितेश्चेति । ताद्रूप्येति । लाघवधीविषयतावच्छेदक-
हानसीयवह्निष्वादिरूपेणेत्यर्थः । तथाविधानुव्यवसायविरहात्—
हानसीयवह्निमनुमिनोऽमीत्यनुव्यवसायासम्भवात् । न सिञ्चेदिति ।
ह्निमनुमिनोऽमीत्यादिप्रतीतेर्बह्विषयत्वादिमात्रसाधकतया विज्ञे-
तो महानसीयवह्नादिविषयकत्वसाधकप्रतीतिविरहादिति भावः ।
वतु लाघवज्ञानादिवशाद्यापकतानवच्छेदकप्रकारेण साध्यानुमि-
स्तावता किमायातामित्याकाङ्क्षायामाह इत्थं चेति । महानसीय-
महौ लाघवमित्यादिलाघवज्ञानसहकृताङ्गनिहव्याप्यवान् पर्वत इ-
ादिपरामर्शात् महानसीयवह्नादिवाचप्रहृदशायामिव तद्वहृद-
यामपि पर्वतो महानसीयवह्निहमानित्यनुमितिः स्याद्यदि नासौ
तिबन्धको भवेदिति बाधः पृथक्दोष इत्यर्थः । शङ्कते सङ्घि-
रामर्शादिति । कथं भ्रमानुमितिरिति । दोषविरहादिति भावः । न
येत वा कथं वथार्थेति । अनुमितिरित्यनुषज्यते । गुणरूपप्र-
ारणसत्त्वादिति भावः ॥

(चि०) : साध्यभावमात्रसहकारो न व्यभि-
ारः साध्यप्रामाण्यसंबन्धसिद्धत्वेन व्यभिचारितया
धिशीत्वादिना गन्धादेः द्रव्यत्वादिना गुणस्यानुमा-

नभङ्गप्रसङ्गात्, किन्तु साध्यात्यन्ताभाववद्गामित्वम् । एवञ्च स प्रागभावप्रध्वंसावच्छिन्नतदाश्रयप्रतियोगिसाधने पक्षे व्यभिचारो नेति बाधो दूषणमथावच्छेद्ये सिद्धसाधनम् अवच्छेदके हेत्वसिद्धिः विशिष्टञ्च नान्यदिति चेत् । तर्हि प्रागभावप्रध्वंसप्रतियोगिनोरेकवृत्तित्वेनैकसमयतापि स्यात् ।

अथ यत्समयावच्छेदेन तत्र प्रागभावः प्रध्वंसो न तत्समयावच्छेदेन प्रतियोगीति चेत् । तर्हि तदवच्छेदेन प्रतियोगिसाधने सिद्धसाधनं किन्तु बाध एवाभ्युपगम्यते । अथवा साध्यात्यन्ताभावयोरप्यवृत्तित्वभङ्गः एकवृत्तित्वात् । अवच्छेदकभेदेन वृत्तिरिहापि तुल्या, तत्र दोषभेदोऽवच्छेदकोऽत्र तु समयभेद इति । असिद्धेरपि बाधोपजीव्यः । न चैवमुपजीव्यत्वाद्बाधवत् सिद्धसाधनमपि पृथक्, उपजीव्यत्वेऽपि स्वतोऽदूषकत्वात् । न साध्यज्ञानं तद्बुद्धिविरोधि, धाराबाह्यिकज्ञानोदयात् नान्यनुमिति विरोधि, अनुमित्तस्य प्रत्यक्षसिद्धेऽप्यमानदर्शनात् । तदुक्तं 'प्रत्यक्षदृष्टमप्यनुमानेन बुद्धेस्तस्मै तर्करसिका' इति । श्रवणानन्तरं मननदर्शकञ्च । तस्मात् सिद्धिमात्रार्थिनः सिद्धौ न तद्विच्छेदसिद्धिविशेषार्थिनः साक्षीति तस्यानुमित्तिरेव । एवमसिद्धावधिषितपक्षविघटनकारा सिद्धसाधनं दूषणं स्वतः ।

(दी०) बाधानवतारे बाधितार्थलाघवज्ञानादोषादेव । तस्मान्नान्यतोदृष्टाद्यदितरप्रसिद्धाशेषविशेषबाधसङ्कृतात् । सिद्धिमात्रप्रसिद्धप्रकारिकानुमित्तिर्भावते, पक्षभोजनसाध्यकपीनतः

द्विसन्ध्याभोजनबाधे रात्रिभोजनप्रकारिका । एवं द्रव्यवृत्ति-
वसाधिका गुणत्वादिच्छायां दिगन्तद्रव्यवृत्तित्वबाधे प्रसिद्ध-
ानोवृत्तित्वानुमितिर्जायमाना मनोवृत्तित्वाभावप्रमया बाध्यत
ति विशेषत्राधो दोषः । किन्तु साध्येत्यादिकमापाततः ।

वस्तुतस्तु प्रतियोग्यसमानाधिकरणसम्बन्धविशेषावच्छिन्न-
तियोगिताकसाध्याभाववद्गामित्वं व्यभिचारः । स्वप्रागभावे-
पादिकं स्पष्टत्वेनोक्तम् । तत्र तदानीं तदत्यन्ताभावस्यापि व्युत्पा-
देतत्वात् । अत एवोत्पत्तिकालावच्छिन्ने घटे पृथिवीत्वादिना
पादिसाधने बाधो निराबाधं पदमादधाति । एवं साध्यवत्तान-
च्छेदकदेशावच्छिन्नस्य पक्षत्वेऽपि बाधो बोध्यः ।

(गा०) उभयत्रैकमुत्तरमाह बाधानवतार इति । असल्लिङ्गप-
रामर्शाभावेपि बाधानवतारसहकृताद्वास्तवबाधितार्थविषयकलाघ-
हानरूपाहोवाञ्छेतोरेव भ्रान्तानुमितिर्बाधग्रहरूपोत्तेजकाभाववि-
ष्टतादृशदोषरूपप्रतिबन्धकसत्वात्प्रमानुमित्यनुत्पादञ्चोपपद्यते इ-
त्यर्थः । यद्यपि भ्रमरूपपरामर्शविरहेपि ग्राह्याभाववद्विशेष्यकस्याप्य-
त्ताज्ञानरूपसल्लिङ्गपरामर्शस्तत्राक्षत एव, तथापि तन्मात्राज पर्व-
तदौ महानसीयवन्त्यादिभानमिति लाघवज्ञानस्य दोषताया भाव-
यकत्वे तस्य तथात्वमप्रामाणिकम् । न च लाघवज्ञानं विनापि म-
नसीयवद्विषयाप्यवान् पर्वत इत्यादि परामर्शाङ्गमानुमित्युत्पत्त्या
दृशपरामर्शस्यापि दोषत्वमाद्ययकमिति वाच्यम् । सर्वसाधारण-
परामर्शत्वस्यैकस्याभावात् पर्वतविशेष्यकमहानसीयवन्त्यानुमितौ
विशेष्यकमहानसीयवद्विषयावच्छिन्नरूपितव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्ता-
परामर्शस्य हेतुत्वेपि महानसीयवद्विषयभावद्विशेष्यकशुद्धवद्विषयाप्य-
त्ताज्ञानत्वेन हेतुत्वाकरणात् परामर्शलाघवज्ञानयोजन्यतावच्छेदक-
दौ अद्यवहितोत्तरत्वनिवेशाल्लाघवज्ञानजन्यानुमितौ महानसीय-
वद्विषयाप्यवत्तापरामर्शस्य तज्जन्यानुमितौ च लाघवज्ञानस्य न
भिचारः ।

तेषु लाघवज्ञानोपनीतमहानसीयत्वादौ न विशेषतावच्छेद-

कतारूपविलक्षणविषयता स्वीक्रियते अपि तु प्रकारतामात्रं प
वह्निमानित्यादिसिद्धिदशायां तादृशानुमितिर्न जायत एव महान
यवह्निव्याप्यवत्ताज्ञानजन्यानुमितौ च महानसीयत्वसहितं वह्नि
व विधेयतावच्छेदकमिति कार्यवैचित्र्यात् परस्परं व्यभिचारः ।

तत्र । लाघवज्ञानादधिकविषयकानुमितेः साध्यतावच्छेद
च्छिन्नप्रकारकसिद्धिप्रतिषेधत्वे देवदत्ते जीवनमरणान्यतरप्रति
गित्वसामान्यनिश्चयदशायां लाघवज्ञानाज्जीवित्वस्य विशेषतोऽ
ज्ञया बहिःसत्त्वानुमानानुपपत्तेः । तादृशसिद्धभावघटितलाघव
सहकृतसामान्यधर्मावच्छिन्नव्याप्यवत्ताज्ञानघटितसामान्या मिश
्रयकप्रत्यक्षादौ प्रतिबन्धकताधिक्यं प्रामाणिकत्वात्त दोषायैति स

वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इत्यादिपरामर्शात् महानसीयवह्नौ ल
घमित्यादिलाघवज्ञानदशायां महानसीयवह्निभिन्नवह्न्यभावधानि
दीतरबाधग्रहदशायां च पर्वतादौ बाधितमहानसीयवह्न्याघ
तिबांधानवतारदशायां जायते न तु तदवतारदशायां इति बा
सङ्कीर्णतया हेत्वाभासः सामान्यधर्मावच्छिन्नसाध्यकानुमितौ ।
व्यभिचारस्यादोषत्वादिति मणिकृतः ।

अत्रोपाध्यायाः । लाघवज्ञानादिसत्त्वेऽपि व्यापकतावच्छेदक
गृहीतेनैव रूपेणानुमितिरिति महानसीयवह्नित्वादिना न महानसं
घन्यानुमितिर्जायते अपि तु शुद्धवह्नित्वादिनैव, तत्र च महानसी
न्यभावधानं विरोधिनी हित्वाद्यच्छिन्नाभावनिश्चयदशायामपि प्र
संशयादेरनुभवसिद्धतया प्राण्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावनिश्चय
विशिष्टधीविरोधित्वादित्यतो न विशेषबाधस्य दोषतासम्भवः
च बाधबुद्धेः प्रतिबन्धकतायां समानप्रकारकत्वस्य तन्त्रत्वे ल
घवज्ञानादिजन्यमहानसीयवह्न्याघनुमितिर्यदि शुद्धवह्नित्वादिनैव
द्वगगाहते तदा तदुत्तरं महानसीयवह्निसाध वा पर्वत इति सं
स्यादिति लघ्वर्थभासकमपि लाघवज्ञानमनुपयुक्तं स्यादिति स
विषयकत्वेनैव बाधबुद्धेर्विरोधित्वं अनुमितौ विशेषरूपेण लघ्व
वयकत्वं वा भावभ्यकमिति उभययैव विशेषबाधो हेत्वाभासी
दिति वाच्यम् । लाघवज्ञानस्यैव तादृशसंशयविरोधित्वात्लाघ
नजन्यानुमितिनाशानन्तरमपि क्षणं संशयोपगमे क्षतिविरहात् ।
अत्र नदवाः । लाघवज्ञानाद्यो लाघवज्ञानजन्यानुमितित्त

द्वयुक्तसंशयः स्वीक्रियते तदा लाघवज्ञानस्य लघ्वर्थभासकत्व-
 षोच्छिद्येत तज्जन्यानुमितौ लघ्वर्थविषयताया व्यर्थत्वात् । न
 तस्य फलान्तरासत्त्वेपि लघ्वर्थविषयकत्वेनानुमितेरनुव्यव-
 ष्याल्लघ्वर्थविषयकत्वं दुरपन्धमिति वाच्यम् । यतो बहिर्मानि-
 प्रनुमितेरनुव्यवसायस्य बान्धमिनुमिनोमीत्याकारकतैव न तु महा-
 सीयबहिमनुमिनोमीत्याकारकतेति तस्य तद्वगाहिताया एवास्ति-
 तः । एवं महानसीयबन्धौ लाघवज्ञानसत्त्वे तदसत्त्वदशायामिदं स्-
 ल्लङ्घनपरामर्शात् प्रमानुमितिः स्यात् इति लाघवज्ञानस्य प्रमानुमि-
 तिप्रतिबन्धकत्वमुभयमत एवावश्यकम् । तत्र चोपाध्यायमते पर्व-
 तीयबन्धौ महानसीयबन्धौ च लाघवमित्येतादृशलाघवज्ञानदशायाम्
 धते पर्वतीयबन्धानुमितिनिर्वाहाय बाधितार्थविषयकलाघवज्ञाने
 बाधितार्थविषयकलाघवज्ञानस्योत्तेजकता वाच्या, तथा च पर्व-
 त्त्वरादिद्विशेष्यकपर्वतीयचत्वरतीयवन्धादिविषयकानुमितित्वेन
 प्रतिबन्धकत्वं पर्वतीयचत्वरतीयबन्धादिधर्मिकलाघवज्ञानविरहविशिष्ट-
 महानसीयबन्धादिधर्मिकलाघवज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वमुपेयम् इत्ये-
 कविधलाघवज्ञानप्रतिबन्धकत्वस्य पक्षविधेयभेदेनानन्त्यम् । नव्य-
 ते च बहिर्वपपर्याप्तविधेयभावच्छेदकतानुमितित्वं बाधितवहि-
 र्मिकलाघवज्ञानस्य प्रतिबन्धतावच्छेदकं पर्वतीयबन्धौ लाघवज्ञा-
 नत्वं पर्वतादौ पर्वतीयबन्धित्वेनैवानुमित्युत्पादात् तस्वाः शुद्धबहि-
 र्भावच्छिन्नाविषयकतया लाघवज्ञानस्योत्तेजकत्वमन्तरेणैव निर्वाहा-
 त् इति न पक्षभेदेन प्रतिबन्धकताभेदः । बहिर्वतादौ विधेयतावच्छे-
 दकत्वपर्याप्तिनिवेशश्चोपाध्यायमतेऽप्यावश्यकः, अन्यथा पर्वतीयव-
 न्धाव्याप्यवान् पर्वत इत्यादि परामर्शान्महानसीयबन्धौ लाघवज्ञान-
 दशायाम् पर्वतादौ पर्वतीयबन्धनुमितेरनिर्वाहात् ।

अथ पर्वतादौ महानसीयबन्धादिबाधप्रहृदशायाम् तद्धर्मिकलाघ-
 वीसत्त्वेपि तत्र पर्वतीयबन्धादरेवानुमितिर्नव्यमत इति तादृशबा-
 धप्रहस्य लाघवज्ञानप्रतिबन्धकतायामुत्तेजकत्वमावश्यकं, तथा च
 पर्वतादौ महानसीयबन्धौबाधप्रहरेपि उक्तलाघवज्ञानसत्त्वेपि चत्वर-
 तीयवन्धानुमित्युद्भवात्तद्धर्मिकत्वबाधितवन्धाद्यनुमितौ त-
 द्धर्मिकमहानसीयबन्धादिबाधप्रहमुत्तेजकीकृत्य पक्षभेदेन लाघवज्ञान-
 विभिन्नप्रतिबन्धकताकरूपनं नव्यानामप्यावश्यकमिति चेत् ।

सत्यम् । एवमपि पर्वतादिविधेोष्यकशुद्धवह्निस्त्वावच्छिन्नविधेयकानुमितित्वं बाधितवाह्निधार्मिकलाघवज्ञानप्रतिबन्धयतावच्छेदकं इयमते, उपाध्यायमते तु पर्वतादिधार्मिकशुद्धवह्निस्त्वावच्छिन्नपर्वतवह्नाद्यनुमितित्वम्, अन्यथा पर्वतादौ महानसीयवह्न्याद्यनुमिते तद्धार्मिकलाघवज्ञानाद्यनुपपत्तिरिति प्रतिबन्धयतावच्छेदकलाघव इयमतेव साधीयः । न च महानसीयवह्न्यादिधार्मिकप्रतिबन्धयतायां तदज्ञानप्रतिबन्धकबाधतद्भावव्याप्यवत्ताज्ञानतद्भाववच्छेदकधर्मदर्शनानामनेकेषां न इयमते उत्तेजकतया गौरवम् उपायमते च पर्वतीयवह्न्यादिधार्मिकलाघवज्ञानमात्रस्य तत्रोत्तेजतादृशाबाधादिग्रहदशायामपि पर्वतादौ महानसीयवह्न्यादेरेव बाधादिना भानसम्भवेन पर्वतीयवह्न्यादेस्तत्र भानानुपगमेन ता बाधादिबुद्धेरनुत्तेजकत्वमिति वाच्यम् । बाधादिबुद्धीनां महानसीयवह्न्यादिमत्ताग्रहविरोधित्वेनानुगमस्य उत्तेजकत्वसम्भवात् । इयमतेपि तेषां पृथगुत्तेजकत्वविरहात् उपाध्यायमते पर्वतीयवह्न्यादिधार्मिकलाघवज्ञानादेर्यत्रोत्तेजकता तत्र पर्वतीयवह्न्यादन्यत्रह्यभाववा बाधादिबुद्धेरपि तदृशायां पर्वतीयवह्न्यादिभाननिर्वाहार्थमुत्तेजकतया वाच्यतया गौरवाच्च । लाघवज्ञानप्रतिबन्धकतायां बाधाप्रस्योत्तेजकत्वानुपगमे लक्ष्यर्थबाधग्रहदशायाम् लाघवज्ञानसत्त्वे मितिरिच न स्यात् प्रमाया भ्रमस्य च प्रतिबन्धकत्वसत्त्वेन विरोधप्रहाभाववैशिष्ट्यं प्रतिबन्धके निवेशितम् । बाधग्रहश्च विरोधिमात्रोपलक्षणं तेषां च महानसीयवह्न्यादिमत्ताग्रहविरोधित्वैभावः प्रातिस्विकरूपेणाभावकूटं वा निवेशितामित्यन्वदेतत् । इयमतेपि उपाध्यायमते च न यथार्थवह्न्याद्यनुमितित्वं यथार्थस्य तद्वत्कारकत्वस्य तत्तद्वह्न्येयक्तिभेदेन भिन्नत्वात् । नापि बहुयन्तराद्यनुमितित्वं वह्न्ये लाघवज्ञानसत्त्वे परस्परप्रतिबन्धनानुमित्युच्छेदकत्वात् । एकलाघवज्ञानेऽपरलाघवज्ञानानामुत्तेजकत्वे गौरवात् । अनुशुद्धवह्न्येयच्छिन्नविधेयकानुमितित्वमेव अतोपि महानसीयवह्न्यादिभानसिद्धिरिति दिक् ।

इतरथासहकृतसामान्यतोदृष्टस्यापि व्यापकतानवच्छेदकरकानुमितिजनकताया उक्तत्वात्तज्जन्यविशेषधर्मप्रकारकानुमितिविरोधितमापि बाधस्य हेत्वात्सत्त्वं व्यक्त्वाप्यति तथेति । ॥

प्रतोदृष्टात्-सामान्यधर्मावच्छिन्नव्याप्यवसाहानात्, तद्वितरप्रसि-
 दाशेषविशेषबाधसहकृतादिति । यद्यद्विशेषरूपावच्छिन्नं सामान्यं प्र-
 सिद्धं तदेकतररूपमिहापरसकरूपरूपावच्छिन्नस्य बाधसहकृतादित्य-
 ः । शिष्यमाणप्रसिद्धप्रकारिकेति । यद्विशेषरूपावच्छिन्नस्य बाधो
 गृहीतस्तद्धर्मावच्छिन्नप्रसिद्धप्रकारिकेत्यर्थः । तदानीमप्रतीतस्या-
 मवृत्तित्वस्य बाधग्रहेपि गुणत्वादिना दिगन्तद्रव्यवृत्तित्वस्य बाधग्रहे
 विशेषो मनोवृत्तित्वानुमित्युत्पत्त्या सहकारिशरीरे प्रसिद्धिनिवेशः ।
 ध्याभोजनप्रसिद्धिदशायाम् दिवाभोजनमात्रबाधग्रहात् विशेषतो
 त्रिभोजित्वस्य पीनत्वेनासिद्ध्या साकल्यनिवेशः । अन्नानसुरभिग-
 वस्य सुरभिविजातीयगन्धबाधग्रहात् गृहीतपृथिवीत्वेन सुरभिग-
 वत्त्वावच्छिन्नप्रकारकानुमित्यनुत्पत्त्या प्रसिद्धेः सहकारितालाभाय
 त्प्राप्यमाणे प्रसिद्धिविशेषणमुपात्तम् ।

अत्रेदं बोध्यम् । यादृशसामग्रीबलादात्मवृत्तित्वाप्रसिद्धिस्थले
 द्वाधग्रहेपि मनोवृत्तित्वानुमितिस्तादृशीसामग्री अगृहीतबाधस्या-
 मवृत्तित्वस्य प्रसिद्धिदशायामपि तत्कथं तदानीं न मनोवृत्तित्वानु-
 मितिः न हि मनोवृत्तित्वानुमितावात्मवृत्तित्वप्रसिद्धेः प्रतिबन्धकता
 सम्भवति येन तत्सत्त्वात्सामग्रीविरहः, तथासति तद्बाधग्रहेपि म-
 नोवृत्तित्वानुमित्यनुपपत्तेः । न च तत्र तत्तद्विशेषबाधग्रहाभावविशि-
 ततत्तद्विशेषप्रसिद्धेः प्रतिबन्धकत्वाभ्यां दोष इति वाच्यम् । तथा
 तनीतरबाधग्रहेहेतुताया निर्युक्तिकत्वापत्तेः उत्तेजकतयैव तदुपयो-
 गेपपत्तेः । यत्र विशेषान्तरमात्रस्यैव न प्रसिद्धिस्तत्रोपास्थितविशेषप्र-
 कारकानुमितेर्वारणाय विशेषान्तरप्रसिद्धेरेव हेतुताकल्पनौचित्यात्,
 तस्मात्तद्धर्मविशेषितसामान्यधर्मावच्छिन्नाविषयकानुमितौ तद्वि-
 रीतधर्मसहितसामान्यधर्मावच्छिन्नाभावग्रह एव हेतुः न तु विशेष-
 र्मात्तरविशेषितसामान्यधर्मावच्छिन्नाभावग्रहश्च तद्विपरातश्च तद्-
 पन्ताभावस्तद्द्रव्यत्वम् । अत्यन्तान्योन्याभावयोश्च प्रतियोगितत्वा-
 त्छेदकौ, अभाव (ग्रहे) प्रतियोगितावच्छेदकसामान्यघटितविशेषधर्म-
 कारणेण भासमाने प्रतियोगिनि निरुक्तविपरीतधर्मस्य यादृशं विशेष-
 त्वं साक्षात्तद्विशेषणकेटिप्रविष्टपदार्थविशेषणतया वा तादृशमेवा-
 मितौ तद्धर्मस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नविशेषणत्वम् । महानसीयमिज-
 ह्यमाश्वानमित्यत्र बाधग्रहे महानसीयत्वविपरीतस्य महानसी-

यान्यत्स्यस्य प्रतियोगिनि साक्षादेव विशेषणतेति साक्षान्म
 नसीयत्वविशेषितस्य वदित्वावच्छिन्नस्य महानसीयवद्विमानित्य
 मितौ भानं विशेष्याभावान्यविशिष्टाभाववद्वृत्तित्वादिषाधग्रहे वि
 ष्याभावाभ्यान्वत्वाद्बुद्ध्यादिविशेषणकोटिप्रविष्टेऽभावाद्दौ विशेषण
 मिति तदधीनविशिष्टव्यभिचाराद्यनुमितावपि तादृशाभावस्यै वि
 ष्यताभावत्वाविसामान्यधर्मस्य विशेषणतया भानाद्विशेषव्यभि
 रादिसिद्धिः । एवं च नायं रात्रिभिन्नभोजी इच्छा न मनोभिन्नद्रव
 श्रिता इत्यादिसामान्याभाववगाहिबाधग्रहदशायामेव पीनत्वगु
 त्वादिना रात्रिभोजित्वमनोरूपद्रव्यवृत्तित्वत्वादिप्रकारकानुमिति
 दिषा न भुंक्ते न संभ्यांशे भुंक्ते न पृथिवीवृत्तिर्न जलवृत्तिरित्यादि
 शेषाभावकूटग्रहश्च सामान्याभावप्राहकतयैवोपयुज्यते इति । य
 ध्येकविशेषबाधग्रहस्थले तद्विशिष्टसामान्यसाधकहेतुत एव विशेष
 न्तरप्रकारकसिद्धिरपि सम्भवति, तथापि यत्र तद्विशिष्टसामा
 साधकहेतौ विशेषान्तरव्याप्तिग्रहोऽप्रामाणिकस्तत्र तत्सिद्ध्यर्थ
 दशसामान्यन्तरकल्पनम् । न च तत्रापि फलानुरोधान्तादृशव्याप्ति
 हकल्पनमेवोचितमिति वाच्यम् । यत्र पूर्वं विशिष्टहेत्वाद्यनुपस्थि
 व्याप्तिग्रहो बाधितस्तत्र तत्कल्पनस्यासम्भवात् । न च विशेषणवि
 ष्ययोरुपस्थितौ महानसविशिष्टोपस्थितिसम्भवात् कालविलम्
 ब्याप्यादिग्रहोऽनुमितिक्षयशक्यते कल्पयितुम्, यत्र च न व्याप्या
 ग्रहः प्रमाणान्तरसिद्धस्तत्र फलमपलपनीयमिति वाच्यम् । यत्र धृ
 त्वादिकमनुपस्थितं शब्दादिना घन्निव्याप्यमहानसीयान्यवर्
 भावोभयत्वान्निना महानसीयवह्वादिव्याप्तिपक्षधर्मताग्रहस्तत्र
 धर्मतसिद्धमहानसीयवह्वाद्यनुमित्यर्थं तादृशव्याप्यादिविज्ञानस्य
 दशानुमिक्सामग्रीत्वमकल्पयित्वा महानसीयान्यवन्द्वाभावादि
 सहकृतवन्द्वादिव्याप्यवत्ताज्ञानस्यैव तादृशानुमितिसामग्रीत्वका
 नादेवोपपत्तेः फलापलापादेरन्यायत्वादिति । यथा विशेषान्तर
 धग्रहसहकृता सामान्यज्ञानसामग्री व्यापकतानवच्छेदकविशेष
 र्मप्रकारेण व्यापकानुमितेर्जनयति तथा सामान्यज्ञानसहकृता वि
 षान्तरबाधसामान्यपि विशेषधर्मप्रकारेण व्यापकमध्यनुमापयति ।
 लह्य एव विशेषधर्मप्रकारकसंशयानुत्पादस्यानुभक्तित्वात् त
 विधिसामान्यास्तादृशानुमितिजनकत्वोपगमे वद्विमहानसीयान्यवर्

साध्यव्याप्योभयादिलिङ्गकमहानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकपर-
मर्शस्य महानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नविधेयकानुमितौ हेतुत्वान्तराक-
ल्पनेन लाघवाच्चेति मतमवलम्ब्य मणिकृता पुरोवर्त्तिविशेष्यकव-
ह्नित्वप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्ने वह्नित्वाभाववति वह्नित्वप्रकारकत्वाभा-
वानुमानाद्बह्नित्ववति वह्नित्वप्रकारकत्वरूपप्रामाण्यसिद्धिरङ्गीकृत्य-
वधेयम् ।

व्यभिचारशरीरे अत्यन्ताभावत्वेनाभावनिवेशनेपि आद्यप्रकप्र-
तियोगिवैयधिकरण्यादिविशेषणेन ध्वंसप्रागभाववारणात्, किन्तु
साध्यात्यन्ताभाववद्गामित्वमिति मूलमसङ्गतमित्यभिसन्ध्याह कि-
न्तु साध्येत्यादिकमापातत इति ।

प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यविशेषणेनेव साध्यतावच्छेदकसम्ब-
न्धाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशेषणेनापि ध्वंसप्रागभावादिव्यावृ-
त्तेः सम्भवति ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वमतेपि तयो-
र्मिश्रविशेषसम्बन्धविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे मानाभावादिति
दर्शयितुं साध्याभावे प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यमिध सम्बन्धविशे-
षाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमपि विशेषणं प्रदर्शितं, स्वध्वंसत्वप्रा-
भावावच्छिन्नस्वाश्रयस्य च सामयिकस्वात्यन्ताभावावच्छिन्नत्व-
त्वाद्यत्यन्ताभावं परित्यज्य ध्वंसप्रागभावोपादानमयुक्तमित्याशं-
स्याह स्वप्रागभावेत्यादिकमिति । स्पष्टत्वेनेति । तयोः प्रतियोग्य-
धिकरणवृत्तितयाः सर्वमतसिद्धत्वादिति भावः । उत्पत्यादिकाले
टादौ गन्धादेरत्यन्ताभावासत्त्वे तत्गन्धत्वादिना साध्यतायां प्रा-
भावादिकमादाय बाधसमर्थनेपि रूपत्वगन्धत्वादिसामान्यधर्मपु-
स्कारेण साध्यतायां न बाधनिर्वाह इति प्रागभावादिति तद्व्य-
प्राभावस्वीकार आवश्यक इत्याह अत एवेति । अत एव-ध्वंसप्राग-
भावसमये तद्यत्यन्ताभावसत्त्वादेव, अन्यथा साध्यात्यन्ताभावज्ञानस्यै-
स्वतः साध्यत्वज्ञानविरोधितया ध्वंसप्रागभावयोर्विरोधित्वात्स-
म्बन्धेन उक्तस्थले बाधनिर्वाहात् उपष्टम्भसङ्गतिर्न हि साध्यप्रति-
योगिताभावमात्रज्ञानमेव साक्षात् साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्य-
विरोधि तत्तत्साध्यव्यक्त्यभावज्ञानस्यापि साध्यसामान्यधीप्रति-
धिकतापत्तेः, किन्तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावज्ञानमेव, न हि
सप्रागभावयोः सामान्यधर्मविच्छिन्नसाध्यकस्थले, तथात्वम् । सा-

मान्धर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिति ।

मूलेऽवच्छेदे सिद्धसाधनमिति । विशिष्टघटकविशेष्यघटादौ
 ध्यसाधने सिद्धस्याबाधितस्यैव साधनं प्रमा रूपैवानुमितिरिति
 वत् । तथाच न तत्र बाधो दोष इति भावः । अवच्छेदके-ध्वंसप्र
 भावादिरूपविशिष्टघटकविशेषणे, हेत्वसिद्धिः-पृथिवीत्वादिहेतो
 र्द्धिः, तथाच तत्पक्षकानुमाने न बाधस्यासंकर इति भावः । ननु
 दोष्यविशेषणपक्षकेऽसंकीर्णबाधासम्भवेपि विशिष्टपक्षके तस्य नि
 र्युहतेत्यत आह विशिष्टं चेति । नान्यदिति । विशेषणविशेष्याभ्या
 दोषः । गन्धादौ गन्धप्रागभाषाद्युपलक्षितघटादिवृत्तित्वसत्त्वेपि
 तद्विशिष्टघटादिवृत्तित्वं न हि तद्वृत्तितयैव एकसमयावच्छिन्नतद्
 रूपं तद्विशिष्टवृत्तित्वं निर्वहति, तथा सति प्रतियोगिनो ध्वंस
 गभाषवृत्तितया एकसमयावच्छिन्नतत्सामानाधिकरण्यमपि ।
 इति तद्विरोधो भज्येत । यदि च ध्वंसप्रागभावयोः प्रतियोगिनप
 धिकरणे वृत्तौ एकसमयो नावच्छेदक इत्येकसमयावच्छेदेनैकव
 र्तमानत्वरूपो विरोधस्तदा पक्षनावच्छेदकध्वंसादिसमयावधि
 तद्वृत्तित्वरूपं तद्विशिष्टवृत्तित्वं प्रतियोगिन्यवगाहमानानुमिति
 धितविषयैवेति तादृशानुमितिविरोधी तद्वच्छेदेन प्रतियोगिनो
 धोऽसंकीर्णस्तत्र दोष एवेति पृथिवीत्वादिरूपहेतोस्तद्विशिष्टवृत्ति
 सिद्धिभिरहादिति समाधत्ते तर्हीत्यादि । अधिकरणैक्येनावच्छेदवै
 बाधकान्तरमाहान्यथेति । अवच्छेदकभेदेन वृत्तिरिति । एकसि
 ष्यधिकरणे विभिन्नावच्छेदेन वृत्तिरित्यर्थः ।

दीधितौ साध्यवस्थानवच्छेदकत्वादि । वहिमस्थानवच्छेदक
 क्षरावच्छेदेन पर्वतादौ धूमादिना वन्यादिसाधनेपीत्यर्थः ॥

(षि०) नन्वभावधीरपि न भावधीप्रतिबन्धि
 नेदं रजतमिति अमानन्तरं रजतनिश्चयात् । न चा
 वप्रमा तथा, अपीतः शङ्क इति प्रमापयत एव पीतोः
 मिति भ्रमदर्शनादिति चेन्न ।

विरोधिज्ञानं हि प्रतिबन्धकं प्रत्यक्षभ्रमस्य च
 त्यक्षप्रमा विरोधिनी सा च शङ्कादौ नास्त्येव, अनुमि

वभावप्रमामात्रमेष विरोधीति कथमभावप्रमायां
प्राधान्यमिति ।

स चायं दशाविधः । धर्मिग्राहकमानबाधितम् घटो-
यापकः सत्त्वादिति प्रत्यक्षेण परमाणवः सावयवा
सत्त्वादित्यनुमानेन मेरुः पाषणमयः पर्वतत्वादिति
दुर्बलमयत्वबोधकागमेन साध्यप्रतियोगिग्राहकबा-
धेतं बहिरनुष्णः कृतकत्वादिति प्रत्यक्षेण शब्दोऽश्रा-
णो गुणत्वादित्यनुमानेन गवयत्वं गवयपदाप्रवृत्ति-
नेमित्तं जातित्वादित्युपमानेन साध्यग्राहकबाधितं
राशिरःकपालं शुचि प्राण्यङ्गत्वादित्यत्रागमेन हेतुग्रा-
हकबाधितं जलानिलानुष्णौ पृथिवीतो विपरितस्पर्शत्वा-
जोवदिति प्रत्यक्षेण मनो विभु ज्ञानसमवाय्याधार-
वादित्यनुमानेन राजसूयं ब्राह्मणकर्त्तव्यं स्वर्गसाधन-
वादितिष्ठोमदिति राजसूयकर्त्तव्यताबोधकागमेनेति ॥

इति बाधचिन्तामणिः ॥

(दी०) अथ पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धौ तदव-
च्छेदेन हेतुपक्षाज्ञानं प्रयोजकमन्यथा गृहीतभागासिद्धेर्घटत्वादेर-
पि पृथिवीत्वाद्यवच्छेदेन रूपादिसिद्धिप्रसङ्गात् । न च शिख-
राद्यवच्छेदेन धूमादिप्रभवमिति चेन्न । अवच्छेदकत्वयोर्वस्तुनोर्भे-
दात् शब्दसामान्यस्याकिञ्चित्त्वात् । अवच्छिन्नावृत्तेरपि च हेतो-
त्पत्तेन गृहीताज्जायमानामनुमितिं विरुणाद्दि बाधप्रमा, सङ्करे-
रपि वस्तुनोर्ज्ञानासङ्करात् । सुखाद्यनवच्छेदकशरीराद्यवच्छिन्ना-
भादौ सुखादिसाध्यकदुःखादेर्वर्त्तमानत्वात् कपिसंपोगाद्यनवच्छे-

दकमूलाद्यवच्छिन्ने कापिसंयोगादिसाध्यकवृत्तविशेषत्वादर्शने
नत्वाच्च । अत्र चैतत्कालावच्छिन्नः पर्वतो वह्निमानिति शब्दा
बदेतत्कालावच्छिन्नपर्वतपक्षकधूमादेरप्येतत्कालावच्छेदेन ।
मत्ताबुद्धिरनुभवसिद्धा नापह्नवमर्हतीत्यभिप्रायः ॥

इति बाधदीधितिः ॥

(गा०) तत्र पक्षतावच्छेदकशिखराद्यवच्छिन्ने धूमादिमत्त
तदवच्छेदेन वह्नयाद्यनुमितिजनकज्ञानविषयस्यासत्त्वाच्चेत्त्वसिद्धि
कुतो बाधस्यासंकीर्णता, पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमा
हेतुमत्ताज्ञानस्यावच्छेदकावच्छेदनानुमितिजनकत्वे भागासिद्धेरः
ताप्रसङ्गादिति शङ्कतेऽथेत्यादि । घटत्वादेरिति पञ्चमं । पृ
थीत्वाद्यवच्छेदेन रूपादिसिद्धिप्रसङ्गादिति । पृथिवीत्वावि
मानाधिकरण्यमात्रेण घटत्वाभावरूपभागासिद्धिग्रहेपि तत्
मानाधिकरण्यमात्रेण तद्वत्ताप्रहसम्भवादिति भावः । भा
सिद्धेर्दोषत्वानुरोधेन पक्षतावच्छेदकपृथिवीत्वाद्यंशे साध्यर
नतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वावगाहिहिन्यामनुमितौ तत्र हेतोस्त
शावच्छेदकत्वावगाहिपरामर्शत्वेन हेतुत्वमास्ताम्, पक्षतावच्छेद
शकालयोः स्वरूपसम्बन्धरूपसाध्यायावच्छेदकत्वावगाहिहिन्या
मितौ च न तादृशावच्छेदकत्वावगाहिपरामर्शत्वेन हेतुता तः
च्छेदेन बाधबुद्ध्यादिरूपप्रतिबन्धकाभावसहितसामानाधिकरण्य
त्रविषयकानुमितिसामग्रीतस्तादृशानुमितिस्वीकारे क्षतिविरहा
अवच्छेदकत्वपदार्थयोर्भेदेनैकस्य बाधाभावमात्राद्भामेपि अन्यस्य
न अधिकापेक्षार्था बाधकाभावादिति समाधत्ते अवच्छेदकत्वयो
ति । शिखराद्यवच्छेदेन वह्नयाद्यनुमितौ तदवच्छेदेन हेतुमत्ता
स्य हेतुत्वमभ्युपेत्यापि तत्र बाधस्य दोषतां व्युत्पत्त्यापयति ।
च्छिन्नाद्युत्तेरिति । शिखराद्यवच्छेदेन धूमाद्यसत्त्वैपि तदवच्छिन्न
भ्रमविषयधूमादितस्तदवच्छेदेन वह्नयाद्यनुमित्युत्पत्तिबाधप्रमेव
रण्यतीति बाधो दोष इत्यर्थः । बाधबुद्धेः प्रमात्वाभिधानञ्च त्ति

इपदोपमसिद्धिं सूचयितुम् । तथापि तत्र स्वरूपसदसिद्धिसंकर एवे-
 ।शंक्य तत्संकरस्याकिञ्चित्करतामाह संकरेपि इति । ज्ञानासंकर-
 ।दित्यर्थः । सिद्धिज्ञानदशायां बाधज्ञानस्यैवानुमित्यनुत्पादप्रयोजक-
 ।दित्यर्थः । वस्त्वसंकरस्थलमप्याह सुखाद्यवनच्छेदकेति । सुखा-
 ।वच्छेदकं यन्नारकायशरीरादिकं शरीरव्यक्तिविशेषादिर्षा पक्षताव-
 ।दकं तदवच्छेदेनात्मादिरूपपक्षे समवायेन सुखादिरूपसाध्यव्या-
 ।स्य दुःखादिहेतोर्वर्त्तमानत्वादित्यर्थः । तथाच तादृशहेतोरसिद्धि-
 ।हात्पक्षतावच्छेदकशरीरविशेषाद्यवच्छेदेन साध्याभावोऽसिद्ध्या-
 ।ङ्कार्णां बाध इति भावः । व्याप्यवृत्तेः सर्वावयवावच्छिन्नवृत्ति-
 ।वे मूलावच्छिन्नो वृक्षः कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादावपि मूला-
 ।च्छिन्नवृत्तिककपिसंयोगाद्यभावरूपबाधस्यासंकर इत्याह कपीति ।
 ननु सर्वत्रानुमितौ साध्ये पक्षतावच्छेदकस्य सामानाधिकरण्य-
 ।भासते पक्षधर्मताबलात् व्याप्यस्य हेतोः पक्षतावच्छेदकसा-
 ।नाधिकरण्यरूपपक्षधर्मतायाः व्यापकस्य साध्यस्य पक्षतावच्छे-
 ।सामानाधिकरण्यं विना अनुपद्यमानत्वात् न तु पक्षतावच्छे-
 ।दावच्छिन्नत्वमपि साध्यस्य तदवच्छिन्नत्वं विनापि हेतोः पक्षधर्म-
 ।पत्तस्तद्बलविरहात् बाधाभावबलात् तद्ज्ञाने अन्यदपि अबाधितं
 ।ध्यादौ किन्न भासते । अथ व्याप्यस्य पक्षतावच्छेदकव्यापकत्वरूपं
 ।वच्छिन्नत्वं साध्यस्य तादृशतदवच्छिन्नत्वमन्तरेण नोपपद्यते इति
 ।वगाहिनः परामर्शात् साध्ये पक्षतावच्छेदकव्यापकत्वरूपतदव-
 ।च्छिन्नावगाहिन्यनुमितिर्युक्तैव अत एव भागासिद्धेर्दोषतापीति चे-
 । भवतु तादृशपरामर्शात् तादृश्यवच्छेदकावच्छेदेनानुमि-
 । न च तावताऽसंकीर्णबाधसौलभ्यम् हेतोः पक्षतावच्छेदक-
 ।व्यापकत्वे बाधासंभवात् । एवं यत्र तदवच्छेदेन हेतुस्तत्र तद-
 ।च्छेदेन साध्यमिति व्याप्तौ गृहीतायां देशकालरूपपक्षतावच्छेदका-
 ।च्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानात् तदवच्छेदेन साध्यानुमितिः स्यादेव ता-
 ।व्याप्तिमतो हेतोः पक्षतावच्छेदकदेशकालावच्छेदेन सत्तायास्तद-
 ।च्छेदेन साध्यवस्त्वमन्तरेणानुपपत्तस्तद्भासकपक्षधर्मताबलसम्पत्ते-
 ।त्वादित्येतावतापि न बाधासंकरसौलभ्यम् साध्यानवच्छेदकदेश-
 ।लावच्छिन्नवृत्तित्वे हेतौ दर्शिताया अवच्छेदकान्तर्भावेण व्याप्तेर-
 ।वेरित्युपाध्यायानुयायिनामाक्षेपमनुभवाप्रलम्बनेन परिहरति अत्र

ते । शाब्दादिवादिस्थितं दृष्टान्ताभिधानमनुभवदाख्याय ।

इदं तु बोध्यम् । यादृशव्याप्तिज्ञानात्पक्षतावच्छेदकसाध्ययोः के-
मेकत्र द्वयमिति रीत्या वैशिष्ट्यविषयिणी प्रमानुमितिस्तत्प्रमात
खेत्ताधविशेषाभाषसदृक्तात्पक्षतावच्छेदककालादिविशिष्टानु-
मेकसाध्यवैशिष्ट्यविषया भ्रमानुमितिर्भवेत् तदा गुणादौ द्रव्यवृ-
त्त्वाद्युपलक्षितसत्तादिवैशिष्ट्यविषयकानुमित्यै।पयिकजात्यादिलि-
तप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वा।विशेषितप्रतियोगिवैवाधिकरण्य-
द्वैतव्याप्तिप्रमातोऽसति बाधावतारे तद्विशिष्टवैशिष्ट्यविषयभ्रमा-
भेतिरपि तुल्यगुक्त्या युज्येतेति व्याप्तौ प्रतियोगितावच्छेदकावच्छि-
।यधिकरण्यनिवेशनमनर्थकं स्यादिति दिक् ॥

गिरीन्द्रदुहितुर्नमस्तुरवरावतसंभव-
त्पदांबुजरजःकृपाकलिततीक्ष्णधीसम्पदा ।
गदाधरीविनिर्मिता कठिनदुर्गतर्काटवी
नवीनपदवी मुदं वितनुतां सदा धीमताम् ॥

इति श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिविरचिता-
अनुमानखण्डदीधितिटिप्पणी समाप्ता ॥

॥ समाप्त्यं बाधान्ता गादाधरी ॥

॥ अथ ॥

असाधकतासाधकत्वप्रकरणम् ।

अथ हेत्वाभासानामसाधकतासाधकत्वेन सदुत्तरत्वं जात्यादीनां चासाधकतासाधारण्येन परासाधकतासाधकतया स्वव्याघातकत्वादसदुत्तरत्वम् । अथ विरुद्धत्वादिज्ञानादेव स्वानुमितेरिव परानुमितेः प्रतिबन्धे किमसाधकतानुमानेन, यद्वचसि षादयुक्तदूषणावगमः स निगृहीत इति समयबन्धेन कथाप्रवृत्तौ दूषणमात्रमुद्भाव्यमन्यथार्थान्तरत्वादिति चेन्न । द्वयं ह्युद्देश्यं परानुमितिप्रतिबन्धः, स्थापनाया असाधकतासाधनत्वञ्च । तत्रायं दूषणमात्रज्ञानादेव । द्वितीयन्तु अलिङ्गत्वज्ञापनात् । प्रतिबन्धकत्ववदनेनापि रूपेण दूषकत्वसम्भव इत्यभिप्रायेण वाऽसाधकतासाधनम् । नन्वेवं पञ्चावयवप्रयोगापेक्षा स्यात् अन्यथा न्यूनतापत्तिरिति चेन्न । दूषणस्यासाधकताव्याप्यत्वमङ्गीकृत्य कथेति पक्षधर्मताया एवोद्भाव्यत्वात् अन्यथा अधिकतापत्तेः । नन्वेवं कृतकत्वेनानित्यत्वानुमाने व्याप्तिर्नाभिधेया उभयसिद्धत्वादिति चेन्न । कथायां समयविषयतया दूषणे त्वसाधकताव्याप्त्युपस्थितेरावश्यकत्वात् अन्यथा कथकत्वविरोधात् ।

(आ०) असाधकतासाधकत्वनिर्वचनायोपोद्धातसंगतिमाह हेत्वाभासानामिति । तथाचासाधकत्वाज्ञाने सदुत्तरत्वापरिचये हेत्वा-

भासनिर्बन्धनमेव व्यर्थमापद्येतेति भावः । नन्वसाधकतासाधकत्वं न सदुत्तरत्वं असाधकतासाधनस्यैवाभाव इत्याह अथेति । परेति । परेण यामनुमितिमुद्दिश्य प्रयोगः कृतस्तस्या इत्यर्थः । अन्वथा यद्-पेक्षया परत्वं तदीयविरुद्धत्वादिकानस्य प्रतिबन्धकत्वप्राप्तेरसङ्गत्या-पत्तेः । विरुद्धत्वाद्युद्भावनस्य त्वत्प्रयुक्तानुमानाद्विरुद्धत्वादिप्रतिहतात्-मेऽनुमितिरित्यर्थो न तुद्भावितेन प्रयोक्तुरनुमितिप्रतिबन्ध इत्यर्थ इति भावः । एवमग्रेपि । द्वितीयं त्विति । असाधकत्वसाधनं तावन्न-यावद्विरुद्धत्वादिलिङ्गत्वेन हेतुपञ्चम्यन्तत्वेनोच्यत इत्यर्थः । ननु द्वयमुद्देश्यमित्यत्रैवाक्षेपः स एव च समाधिरित्यसंगतेर्द्वयोरुद्देश्यत्वे-र्बीजमाह प्रतिबन्धकत्ववदिति । दूषणस्योद्भाव्यतया दूषणत्वस्यो-भयरूपतया तदुभयरूपोद्भावनमुद्देश्यमिति भावः । अस्तुगत्या सा-धकेऽसाधकत्वानुमानतावपि न स्वपक्षसिद्धिरित्यनुमितिप्रतिबन्धको-पन्यास आवश्यकस्तेनासाधकत्वनिर्वाहात् असाधकत्वानुमितिस्त्व-नाघट्टकी तदभावाप स्वपक्षसिद्धेः, दूषणत्वप्रकारान्तरापेक्षार्या तु-क्वाचित्कस्तदुपन्यासः सामयिक इति सर्वतात्पर्यार्थः । पक्षधर्मताया इति । यद्यप्यसाधकतानुमाने विरुद्धत्वादित्येव प्रयोज्यं न तु पक्षध-र्मतापि धूमवत्त्वादित्यत्रेवानाकाङ्क्षितत्वात्, तथापि विरुद्धोयमिति प्रथमोद्भावनमभिप्रेत्येवं द्रष्टव्यम् । अधिकेति । आकाङ्क्षितादधिकम-नाकाङ्क्षितमर्थान्तरमिति यावत् । हेतुद्वयाद्युपन्यासेन यथाश्रुतस्था-सङ्गतरिति । अन्यथेति ।

नन्वनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वरूपदूषणत्वनिश्चयादेव कथ-कत्वनिर्वाहात्कथमेवं, न हीदमेवासाधकत्वव्याप्तिः, अपि त्विदमसाध-कत्वमेव तथाच तद्व्याप्तिप्रतिसन्धानं कथकत्वेऽतन्त्रमेव । न चानुमि-तिप्रतिबन्धकतावच्छेदकरूपवत्त्वमनुमित्यभावनियतं यज्ज्ञानं तद्वत्वं तथा च यत्र विरुद्धत्वादिस्तरानुमित्यभाव इति व्याप्तिर्भातिवेति वा-च्यम् । अनुमित्यभावस्यासाधकत्वरूपत्वाभावावपि त्वनुमित्यभावप्र-योजकज्ञानविषयतावच्छेदकवत्त्वस्य तत्त्वं तद्व्याप्तिश्चाप्रतिसंहितेति ।

मैवम् विरुद्धस्यैवानुमितिबन्धकतावच्छेदकतया यत्र विरुद्धत्वं तत्र-तथा प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमिति सहचारधीर्भ्रौद्येण व्याप्तिप्रहा-इकत्वावित्युत्तरकल्पे प्रथमकल्पे च स्फुटैव प्रतीतिरित्यभ्युपगमात्, अत एवानुमान्यभावस्य ज्ञानेन साधवनिश्चये पक्षत्वाभावाऽनुमितिः

सम्भवतीत्यनुमित्साधीनया पक्षतयाऽनुमितिरिति सामयिकसाधकतासाधनं सर्वसिद्धमिति ।

(चि०) नन्वेवं कृतकत्वेनानुमाने तद्व्याप्तिमनङ्गीकृत्यापिकथासम्भवात् । यस्तु कथारम्भे बाधस्याऽसाधकत्वव्याप्तिं नाङ्गीकरोति तं प्रति तद्दूषणत्वं प्रसाध्य पञ्चावयवप्रयोगः कर्त्तव्य एव । यत्तु दूषणे पक्षधर्मतामात्रमुद्भाव्यं तन्न, यत्र वादिनोस्तथा समयोऽन्यत्र तु पञ्चावयवप्रयोग एवेति । तन्न । कथासम्प्रदायविरोधात् । अथासाधकत्वं न पक्षे साध्यप्रत्ययाजनकत्वम्, तेनापि तत्त्वेनाज्ञानदशायां पक्षे साध्यभ्रमजननात् कदाचिदजनकत्वं सद्धेतावपि । नन्वेतत्काले साध्यविशिष्टपक्षधर्मिज्ञानाजनकत्वं तत्, न हि दूषणत्वज्ञानदशायां पक्षे भ्रमरूपाप्यनुमितिः, साध्यविशिष्टपक्षज्ञानश्च हेतुत्वेन ज्ञानदशायां प्रसिद्धमिति चेन्न । सद्धेतावसत्प्रतिपक्षतादशायामपि पूर्वकाले साध्यविशिष्टपक्षज्ञानाजनकत्वमस्तीत्यसाधकताप्रसङ्गात् । अथ पक्षे साध्यभ्रमजनकत्वं तत्, बाधविरुद्धयोरपि तत्त्वाज्ञानदशायां भ्रमजनकत्वादिति चेन्न । सद्धेतौ सत्प्रतिपक्षेऽसाधारणे च तत्त्वेन ज्ञानदशायां साध्यभ्रमजनकत्वात् अज्ञाने साध्यभ्रमाजनकत्वात् । नापि व्याप्तिपक्षधर्मनान्यतरराहित्यं, सत्प्रतिपक्षासाधारणसद्धेतोरभावात् दशाविशेषे तस्य दोषत्वात् साध्यप्रसिद्धौ प्रकृतसाध्यव्याप्त्यप्रसिद्धेश्च । नाप्यनैकान्तिकाद्यन्यतमत्वम्, यत्किञ्चिदनैकान्तिकत्वस्यातिव्याप्तेः प्रकृतसाध्यनैकान्तिकत्वस्याप्रसिद्धत्वेन केव-

लान्वायिसाधनेऽप्रसिद्धेः अंशतः सिद्धसाधनात् सा-
ध्याविशेषाच्च । यन्तु एतत्कालीनएतत्पक्षीयत्वावच्छि-
न्नप्रतियोगिकैतत्साध्यप्रमाकरणत्वाभावः, तत्तत्काल-
तत्तत्पक्षविषयसाध्यत्वाभिमतानित्यत्वादिप्रमाजनक-
त्वाभावो वाऽसाधकत्वम् । न च प्रतियोग्यप्रसिद्धिः,
एतत्कालीनैतत्पक्षीयत्वतत्कालतत्तत्पक्षविषयत्वयो-
र्व्यधिकरणयोरेव प्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति । तन्न ।
सङ्केतोः सत्प्रतिपक्षत्वाज्ञानदशायामपि तादृशप्रमायाम-
करणभावेनासाधकतापत्तेः । नापि तृतीयलिङ्गपरामर्श-
स्य प्रमात्वं तत् । विरुद्धादौ परामर्शाभावात् सङ्केतौ
सत्प्रतिपक्षेऽसाधारणे च तत्प्रमात्वाच्च । नाप्यनुमिति-
हेतुभूताभावप्रतियोगिज्ञानविषयत्वं तत्, सङ्केताथपि
कदाचित् व्यभिचारित्वसत्प्रतिपक्षत्वज्ञानस्यानुमिति-
प्रतिबन्धकत्वात् ।

(आ०) अनङ्गीकृत्येति । तथा चाङ्गीकारनियमो नात्रैव तत्रापीति
भावः । नन्वेवं पृथिवीत्वेन पक्षतावच्छेदकं नैवेतरभेदानुमानेन पक्षध-
र्मत्वं न प्रदर्श्येताभ्यासिद्धत्वात् । न च तत्राप्यभ्युपगमनियमोऽन-
भ्युपगमे व्याघातापत्तिरिति, दूषणान्तरं न त्वभ्युपगम इति वाच्यम् ।
तर्ह्यत्राप्यनभ्युपगमे व्याघातास्तु दोषो नाभ्युपगमनियम इत्यत
आह यस्त्विति । यस्तुव्यासिमात्रानङ्गीकर्त्ता चावीकादिः । बाधस्य-
दोषमात्रस्य, दूषणत्वमसाधकत्वव्याप्यत्वं प्रसाध्य व्याघातेनैव प्रयोग
पवेत्यनन्तरं समाचार इति शेषस्तेनासिद्धिरुत्तरं घटतेऽन्यथा पञ्चा-
वयवप्रयोगः कर्तुमर्हतीत्युक्तौ समाचारविरोधो नोत्तरं घटतेऽनर्हता-
या अत्र युक्तत्वादित्यवधेयम् । हेतुत्वेनेत्युपलक्षणं हेत्वन्तरेण प्रसिद्ध-
मित्यपि बोद्धव्यम् । अन्यथा वङ्गिमानयं वङ्गिविरहादित्यादौ हेतुत्व-
न्नमस्याप्यभावादसङ्गत्यापत्तेरिति । विशेषणत्वमग्रे सिद्धान्त एवेति
स्वकालस्योपलक्षणत्वपक्षमालम्ब्य दूषयति सङ्केताधिति । साध्याप्रसि-

ज्ञाविति न च वक्ष्यमाणमप्यसाधकत्वं साध्यगर्भं तत्र न सम्भवती-
ति तदसङ्ग्राह्यत्वेन न युक्तं तदव्याप्तिप्रदर्शनं तस्य केवलापार्थकत्वा-
दिति वाच्यम् । साध्याप्रसिद्धावपि तत्प्रत्ययप्रसिद्धः शुक्तिरजतप्रत्य-
यादौ तथा दर्शनेन तदजनकत्वलक्षणवक्ष्यमाणासाधकत्वस्य प्रकृते
समर्थनयित्वादिति भावः । केवलेत्याद्युपलक्षणम् । सत्प्रतिपक्षाद्यनुप-
हितेन्यत्राप्यप्रसिद्धिर्द्रष्टव्या । अंशतः सिद्धेति । संशयस्य सिद्धस्यैव
साधनादित्यर्थः । एवमग्रपि ॥

(चि०) अथानुमितिप्रतिबन्धकप्रमाविषयत्वम-
साधकत्वं, सद्धेतौ व्यभिचारादिभ्रमः प्रतिबन्धकः,
अनुमितिप्रतिबन्धकत्वञ्च व्यभिचारादिप्रमायास्तृती-
यलिङ्गपरामर्शविघटनद्वारा तुल्यबलतया विषयतया
वेति चेन्न । सत्प्रतिपक्षयोर्विरुद्धयोर्वास्तवतुल्यब-
लत्वाभावेन तद्भ्रमस्य प्रतिबन्धकत्वात् । न च तुल्य-
बलतया ज्ञायमानेन बाधितसाध्यविपर्ययकत्वज्ञानं
प्रतिबन्धकं तच्च प्रमैवेति वाच्यम् । तुल्यबलताज्ञान-
मेव हि प्रतिबन्धकं न तु ज्ञायमानत्वज्ञानं गौरवाद्-
सिद्धेश्च । न च सत्प्रतिपक्षेऽन्यतराङ्गवैकल्यप्रमैव प्रति-
बन्धिकेति वाच्यम् । अन्यतरत्वं तदतद्वृत्ति, न च त-
दतद्वृत्तिसामानाधिकरण्येन ज्ञायमानस्य दोषत्वं, धर्म-
मात्रस्य व्यभिचारज्ञानादनुमित्युच्छेदापत्तेः, अन्य-
तराङ्गवैकल्यज्ञानोपजीव्यस्य तुल्यबलत्वज्ञानस्यैव प्र-
तिबन्धकत्वाच्च, अन्यथा व्याप्यत्वासिद्ध्यन्तर्भावाप-
त्तेः । अथानैकान्तिकादिज्ञानस्य तत्तदनुमितिप्रतिब-
न्धकत्वमसाधकत्वं, तथा हीदमनैकान्तिकादिज्ञानमे-
तत्साध्यवस्यैतत्पुरुषस्यैतत्कालीनैतत्पक्षकानुमितिप्र-
तिबन्धकम् एतदनैकान्तिकज्ञानत्वात् एतदन्यः

तज्ज्ञानवदिति चेन्न । एतत्साध्यवस्यैतत्पक्षकत्वा-
 नुमितेः कदाचिल्लिङ्गभ्रमात् प्रसिद्धावप्येतत्कालीन-
 एतपुरुषस्य तादृशानुमित्यप्रसिद्धेः । नापि समी-
 चीनसाध्यविशिष्टपक्षप्रत्ययाजनकत्वं, बाधविहङ्गासि-
 द्धेषु साध्यानधिकरणे पक्षे सत्यसाध्यप्रतीत्यप्रसिद्धेः
 वह्निमति बाधे धूमभ्रमात् वह्नयनुमितेः सत्यत्वाच्च ।
 न चान्यएव वह्निस्तत्र भासते, मानाभावात् तद्वहेः
 प्रत्याभिज्ञानात् एकव्यक्तिके तदसम्भवाच्च । न च
 सानुमितिर्लिङ्गविषयत्वेन भ्रमः, अनुमितौ लिङ्गभाने
 मानाभावात् । किञ्च भावोऽभावो बोभयमपि प्रमेयमि-
 ति सत्यानुमितौ भावत्वाभावात्त्ववति प्रमेयत्वज्ञाने
 एकत्र तयोरभावादसत्यानुमितिः स्यात् । न चान्यतरत्वं
 लिङ्गं, तद्व्याप्तिमविदुषोऽप्यनुमितेर्व्यर्थविशेषणत्वाच्च ।
 अथ साध्यव्याप्यत्वमेव तत्र तन्त्रं तत्र च बाधो ना-
 स्तीति चेत्, तर्हि कूटलिङ्गादनुमितौ वह्निव्याप्यवस्व-
 मेव तन्त्रं वह्निव्याप्यश्च किञ्चित्तत्रास्त्येव । अथ
 कूटलिङ्गे वह्निव्याप्याभेदः प्रतीयते तथा च वह्नौ कूटलि-
 ङ्गव्यापकाभेदोऽपि, अन्यथा कूटस्यैव वह्निव्याप्यत्वा-
 प्रतीतेः, एवञ्च कूटलिङ्गव्यापको वह्नित्वेन भासते
 इति वह्नयनुमितिरसत्यैवेति चेन्न । वह्निव्याप्यालोके
 धूमरोपात् यत्रानुमितिस्तत्रासिद्धिभेदेऽसत्यत्वाभा-
 वापत्तेः आलोकव्यापके धूमव्यापकाभेदात् । अथ लि-
 ङ्गमनुमितिष्विषयो नियमतः पक्षधर्मताज्ञानविषय-
 त्वात् व्याप्तिज्ञानविषयत्वात् नियमेनानुमितिहेतुवि-
 शेषणधीविषयत्वाच्च पर्वतत्ववत्साध्यवत्त्वं । किञ्चैकवि-

शेषणवत्त्वेन ज्ञाते विशेषणान्तरधीसामग्री तत्रैव
विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानमिति धूमविशिष्ट एव वह्नि-
वैशिष्ट्यानुमितिरिति । नन्वनुमितौ व्यापकत्व-
भानेऽनुमित्यविच्छेदः । न च फलीभूतज्ञानन्यू-
नविषयस्यैव परामर्शस्यानुमितिहेतुत्वं, गौरवात्,
विषयान्तरसञ्चारात् नानुमितिरित्यपि न । परामर्श-
स्य चरमकारणत्वात् प्रत्यक्षादिसामग्रीतो बलवत्त्वाच्चे-
ति चेत् । न सिद्धसाधनेन विच्छेदात् । यद्यप्येवं लिङ्ग-
ज्ञानेऽप्रमात्वेऽपि साध्यप्रमात्वात् कथं तस्यासाधकत्वं,
तथाप्युक्तमसाधकत्वमस्त्येवेति चेत्, अस्तु तावदेवं,
तथापि दैवात्तत्र धूमसत्त्वे कथं तदंशेऽप्यसत्यता ।
अत एव आर्द्रेन्धनप्रभवो वह्निर्धूमव्यापको नान्यः,
नच वह्नित्वेन व्यापकत्वादन्योऽपि तथा, तेन विनापि
धूमसत्त्वात्, एवं वाऽप्ये धूमभ्रमात् धूमव्यापको वह्नि-
र्भासते सच तत्र नास्त्येवेति न सानुमितिः सत्येति
निरस्तम् । दैवाद्धूमसत्त्वे सत्यत्वात् ।

(आ०) तुल्यबलतेति । अत्र वस्तुगत्या यत्तुल्यबलमगृहीताविशेषबलं
तद्विषयतोभयविरुद्धबलाविषयतया वेत्यर्थः नतु तुल्यबलत्वमपि विषय
इति । नन्वन्यतराङ्गवैकल्यसंशयासाधकतया दोष इत्यनुभवसिद्ध-
मित्यस्वरसाहोषान्तरमाह अन्यतरेति । एकेति । सास्नाशून्यायामपि
यदि तदारोपण गोत्वाद्यनुमित्यादावित्यर्थः । लिङ्ग-लिङ्गनावच्छेदकम् ।
वह्निव्याप्येति । एतच्चाभ्युपेत्य समाहितम् । वस्तुतो वह्निव्याप्याभेदे
वह्निस्तव्यापकत्वेन भासते न तु कूटव्यापके वह्नित्वं सामग्रीविरहा-
दिति ध्येयम् । नियमत इति द्रिष्टमावश्यकतया निश्चीयमानतया
चेत्यर्थः । तेनाद्येनाकस्मिन् द्वितीयेन तु व्यापकतावच्छेदकावाच्छि-
न्नमपि संविग्धमुदाहृतभाषादि वार्यत इति भावः । मध्यमहेतावपि नि-
यमेनेति पूरणीयं आकाशमकस्य तत्रापि वारणीयत्वादिति । नांशवि-

अक्षयेदमसाधकत्वं निरुच्यत इत्याह तथापीति । अस्तु तावदे-
षमित्यभ्युपगमघादः घस्तुतो नोक्तानुमानादपि तथा सिद्धिरित्येव-
म्परः । तदसिद्धिबीजं तु अनुमानं सामान्यभावेन फलाभावाद्वाधितं
तथाहि किं साध्यविशिष्टपक्षकानुमितिवत्तत्र लिङ्गमपि विषयतया
कार्यतावच्छेदकं विशेष्यानुमितिं प्रति व्याप्तिज्ञानादीनां हेतुतेति म-
न्यसे, अथवा सामान्यत एव प्रमाणमात्रस्योपनीतभानजनकत्वं सुर-
भिचन्दनमित्यादौ क्लृप्तमित्यत्राप्येवमिति । आद्यो गौरवानुभवविरो-
धाभ्यामेव निरसनीयः । द्वितीयस्तु स्यादेव यदि सौरभांशो संस्कार-
रूपप्रत्यक्षसन्निकर्षवदिहापि व्याप्तिरूपलिङ्गसन्निकर्षो लिङ्गेनापि भवेत्,
अत एव शक्तेः शब्दसन्निकर्षत्वस्याभावात् शब्दो न शब्दबुद्धिविषय
विशेष्याभावे संसर्गाभावे च विशिष्टबुद्ध्यसिद्धेः अन्यथानुपपत्त्यैव प-
क्षसंसर्गावन्तर्भावैवानुमितिशब्दौ प्रति लिङ्गशब्दयोर्हेतुतेति व्याप्ति-
किविरहेपि पक्षसंसर्गगात्रे ताभ्यां ते जन्येते इति सर्वं सुस्थम् ॥

(चि०) उच्यते । स्वज्ञानदशार्थां पक्षे साध्यप्र-
त्ययाजनकत्वमसाधकत्वं । तथाहि-विरुद्धत्वादित्ज्ञान-
दशवर्त्तीदं पक्षे साध्यप्रत्ययाजनकं विरुद्धादित्वात्
पक्षविशेषणमहिम्ना तत्तद्दशार्थां पक्षे साध्यप्रत्ययाजन-
कत्वं सिद्धयति । बाधितादावपि लिङ्गत्वभ्रमात् पक्षे सा-
ध्यप्रत्ययाजनकत्वमिति न प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या साध्याप्र-
सिद्धिः । यत्रा अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकरूपव-
त्त्वमसाधकत्वं, तथाहीदानीमिदमनुमितिप्रतिबन्धक-
तावच्छेदकरूपवदनैकान्तिकादित्वात् ज्ञानवत्, अ-
नुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकञ्च रूपं ज्ञाने विषयतयानै-
कान्तिकादित्त्वमेव । न च साध्याविशेषः, उपाधिविशेष-
स्यानुमेयत्वात्, तोयत्वेन पिपासोपशमनसमर्थतावच्छे-
दकरूपपरत्वानुमानवत् ।

अन्ये त्वनैकान्तिकबाधितविरुद्धेऽवध्याप्यत्वं व्या-

प्यत्वासिद्धेऽनैकान्तिकत्वं स्वरूपासिद्धसत्प्रतिपक्षा-
साधारणेषु दशाविशेषेऽनुमितिप्रतिबन्धकज्ञानवि-
षयत्वमसाधकत्वम् । न चैवमनैकान्तिकोऽसाधक-
इति सह प्रयोगानुपपत्तिः, तत्राव्याप्यत्वस्यासाध-
कशब्दार्थत्वात् । असाधकताननुगमेऽपि च हेत्वा-
भासत्वमनुगतमेव यस्य ज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं
तस्य हेत्वाभासत्वादिति ।

इति श्रीमहामहोपाध्यायगङ्गेशोपाध्यायविरचिते

तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानखण्डे हेत्वाभासा-

नामसाधकतासाधकत्वग्रन्थः समाप्तः ।

गादाधर्या अनुमानखण्डो बाधान्तः समाप्तः ।

(आ०) स्वज्ञानकालस्य विशेषणत्वमादाय सिद्धान्तमाह स्वज्ञाने-
ति । साध्यप्रत्ययाजनकत्वं साध्यप्रत्ययजनकतावच्छेदकरूपविरहस्ता-
नि चाव्यभिचारित्वादीनि असत्प्रतिपक्षत्वाबाधितत्वान्तानि तद्भावः
कदाचित्सत्प्रतिपक्षोतीर्णोऽपीति स्वज्ञानकालीनतया स विशेषितः स
च न तादृशोन्यदा तथाज्ञानरूपविशेषणाभावेन विशिष्टाभावात्, एवं च
सव्यभिचारित्वादिरेव पर्यवसितस्तथा सत्यपि यथा न साध्याविशेष-
स्तथाऽऽकर एव स्फुटम् । ननु स्वज्ञानकालीनतया जनकत्वाभावे विरु-
द्धत्वादित्यादिव्यभिचारितस्य जनकतावच्छेदकविरहरूपत्वेपि स्वज्ञा-
नविरहकाले विशिष्टाभावात्तथा जनकत्वाभावे यथाश्रुते जनकतावच्छे-
दकाभावरूपे विवक्षितेऽपि साध्ये च स्वज्ञानाप्रवेशे विरुद्धत्वादिति
व्यर्थविशेषणं कदाचिद्जनकत्वस्य ज्ञायमानत्वलक्षणतज्जनकतावच्छे-
दकविरहात्मनोऽज्ञायमानत्वस्य च केषलान्वयित्वादित्यभिसंधिना सा-
ध्यनिष्कृष्याह तथाहीति । तथाहि ज्ञानकालस्य पक्षतावच्छेदकतया
तत्कालीनत्वं साध्यस्य न तु तस्यापि साध्यप्रवेशो येन व्यभिचारः । न
च व्यर्थविशेषणता, विवक्षितसाध्यस्यासार्धन्निकत्वात्, साध्यसिद्धि-

जनकतावच्छेदकत्वं तु सत्प्रत्ययजनकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वम्, अत एवासत्प्रतिपक्षितत्वं तुल्यवद्वत्त्वज्ञानाभावरूपं प्रतिबन्धकाभावरूपतया स्वरूपसद्वेवानुमितिजनकं न तु ज्ञातमिति मतावकाशेनेद् घटत इत्यरुच्या लक्षणान्तरं वक्ष्यते, तथाच ज्ञायमानत्वज्ञानमपि यद्यनुमिति हेतुः स्यात् तदा ज्ञायमानत्वमपि तथा जनकतावच्छेदकं भवेत् येनाज्ञायमानत्वमवच्छेदकाभावः स्यात् । एवं च सञ्ज्ञेतौ सत्प्रतिपक्षायनवतारेपि नाकावच्छेदकाभावः कोपीति न केवलान्वयित्वमिति न व्यर्थविशेषणता । न च सर्वो वह्नित्याप्यवान्वाह्मिमान् तत्त्वादित्यनुमानेन स न तद्वान्मेयत्वादित्यादिना सत्प्रतिपक्षेणैवमन्यत्रापीति सर्वमेव सत्प्रतिपक्षितमिति वाच्यम् । सर्वत्र सर्वस्यैवमवताराभावात् न च स्वज्ञानदशायामित्यत्र ज्ञाने यथार्थत्वायथार्थत्वविकल्पः, ज्ञानमात्रस्य विवक्षितत्वात् भ्रममादायातिप्रसङ्गस्य तादृशावच्छेदकाभावस्वरूपसत्त्वाभावादेवाभावात् । नहि व्यभिचारभ्रमे वास्तवतादृशः सः । न च सत्प्रतिपक्षे विरुद्धाभ्याप्यादौ लिङ्गातरे कुतो वास्तवसत्त्वमिति वाच्यम् । प्रतीतिवलेन तत्र तत्सम्बन्धाभ्युपगमात् स च स्वरूपसम्बन्धविशेष एवेत्युक्तं हेत्वाभासलक्षणे ।

अन्ये तु यथाश्रुते साध्ये व्यर्थविशेषणत्वाभावेन स्वज्ञानकालमपि साध्ये प्रवेशयति तेषां ज्ञानमात्रगर्भतायां सञ्ज्ञेतावतिप्रसङ्गः । प्रमात्वपर्यन्ते च वक्तव्ये सत्प्रतिपक्षेऽध्याप्तिरित्यपि दोषो भवति अस्माकं तु दोषशकैव न भवतीति संक्षेपः ॥

ननु बाधिते तथा साध्यप्रत्ययाप्रसिद्धा तज्जनकतावच्छेदकावभावोऽप्रसिद्ध इत्यत आह लिङ्गेति । तस्यान्यस्य वा लिङ्गत्वभ्रमदशायामित्यर्थः । उक्तारुच्या लक्षणान्तरमाह यद्वेति । तद्वत्त्वं चात्र तद्वत्समानत्वं विवक्षितमतो न सत्प्रतिपक्षोतीर्णोतिप्रसङ्गः, न हि पूर्वश्रेयात्रापि स्वज्ञानदशायामित्यस्ति । अत एव तद्वत्समानत्वस्य तदवच्छिन्नस्वरूपस्य सार्वत्रिकत्वात् विरुद्धत्वादित्यादौ न व्यर्थविशेषणतेति भावः ।

केचित्तु नेह व्यर्थविशेषणता ध्याप्तेरुभयगृहीततया ध्याप्तिप्रदसाप्रसिद्धताया हेतुवन्तुपन्यासत्, अपि तु सामान्यतया दुष्कृतस्य हेतुत्वप्रतिपादनाय तद्व्याप्यज्ञानवच्छेदकस्य विशेषणस्य प्रवेशे

पि न क्षतिः प्रतिबन्धकप्रयोजनतयोपन्यस्तस्य विशिष्टस्योभयसिद्धि-
व्याप्तिकस्य पञ्चम्या हेतुत्वाभिधानप्रवृत्त्यापि वदन्ति ।

ननु व्यभिचारित्वादि न प्रतिबन्धकतावच्छेदकं तत्सर्वेष्वप्र-
तिपन्धादित्यत आहानुमितीति । तथाचानुमितिप्रतिबन्धकज्ञानवि-
षयतावच्छेदकत्वमसाधकत्वमिति पर्यवसितोर्थः । ननु साध्याश्च
सिद्धावव्यापकमिदमिति चेन्न । आद्ये स्वज्ञानदशायामिति वच-
नादेव तदसंग्राह्यत्वलाभात् । अन्त्येपि न पदार्थरूपस्य साध्य-
स्याप्रसिद्धिः, जषगडदशादिवन्निरर्थकत्वात्, किन्तु वाक्यार्थरूप-
साध्यस्याप्रसिद्धिर्वाच्या तथा च साध्यज्ञानस्य प्रकृतहेतुनिष्ठव्या-
प्तिप्रतियोगित्वाप्रकारकत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदको धर्मः, स
चात्राप्रसिद्धावपि साध्यस्य तद्भ्रमे तथा प्रतियोगित्वप्रकारकत्वा-
भावादक्षतः । वस्तुतः साध्याप्रसिद्धिः शुद्धमपार्थक्यं हेत्वाभासाना-
नामेवासाधकतासाधकत्वात् अज्ञानरूपासिद्ध्यादीनां त्वपार्थक्यं हेत्व-
र्थान्वययोग्यताविरहनिश्चयात् हेत्वाभासानां तथात्वेभ्युपजीव्यतया
पृथग्दोषत्वम् । न चाज्ञाने किञ्चिदाभासान्तरं तथोपजीव्यमस्ति, अत
एव तेषामनाभासत्वे निग्रहान्तरत्वाभावेपि कथायामुद्गावन्म, अन्य-
थाऽपार्थकाप्रवेशे अन्यत्राप्रवेशे द्वाविंशत्यधिकनिग्रहस्थानानामभावे
तदुद्गवन् न स्यादेव । 'हेत्वाभासाश्च यथोक्ता' इत्यत्रानुक्तस-
मुच्चयरूपतया चकारव्याख्यानासत्समुच्चयः । अनुक्तप्रकारसमुच्च-
यार्थकत्वेन तद्व्याख्यानात् । न हि धर्म्यवानुक्तोऽपि तु उक्तस्यापि
व्याप्त्यसिद्ध्यादेरनुक्तसाध्यविकलदृष्टान्तादिप्रकारतालाभाय चका-
रकरणात्तदपि तथोद्गावनाय, तेन व्याप्त्यसिद्धिवद्दृष्टान्तसाध्यवै-
कल्यं तेनैव रूपेणाद्गाव्यत इति लभ्यते, तद्वदिहापि साध्याप्र-
सिद्धिलिङ्गांशज्ञानाद्यपार्थक्यान्तकृतमेव साध्याप्रसिद्धित्वादिनैवोद्गा-
व्यं न त्वन्यथेति सर्वं सुस्थम् ॥

(१) (अनुगतसम्भवेऽननुगतं हेयमित्यरुचिं मनसि कृत्याह अन्ये-
त्थिति । एवं च लक्षणयोः सुस्थत्वे यथाश्रुतमादाय साध्यप्रत्ययज-
नकत्वं लिङ्गत्वभ्रमदशायां विरुद्धस्यापीति व्यभिचारो यदाकदा-

(१) ( ) एतदङ्कितः पाठोः तातपादसंगृहीतान्तिप्राचीनालोक-
पुस्तके दृश्यते कलिकालात्तदङ्कितपुस्तके तु नोपलभ्यत इति ।

चित्तजनकत्वं वस्तुमात्र एवेत्यर्थपर्यालोचनया विरुद्धत्वादिहेतौ
 व्यर्थविशेषणत्वमित्याद्ये । अत्रमरूपमपि साध्यद्वानं न यत्र तत्र साध्य-
 प्रत्ययजनकत्वाभाषो साध्यप्रत्ययप्रतिबन्धकतावच्छेदको धर्मो वा
 इदमप्यप्रसिद्धमित्युभयोः । प्रतिसाधनं साध्याभावर्वाङ्ग पक्षोऽनु-
 मितिप्रतिबन्धकत्वधीविषयतावच्छेदकस्तद्वत्त्वं लिंगे नास्ति प्रति-
 साधनवत्त्वस्य कश्चिदप्यभावात्, स्वरूपासिद्धे च तादृशपक्षसम्बन्धा-
 भावादिति द्वितीये च दूषणमलम्बकं द्रष्टव्यम् । अन्यत्र चैतद्-
 मात्साध्यप्रत्ययजनकत्वप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वयोः सामान्यतो प्र-
 हेण विवक्षितसाध्ये दूषणास्पर्शात् तादृशप्रतिसाधनसम्बन्धस्य
 यथा सत्प्रतिपक्षोस्तित्वं तथाऽऽभाससामान्यलक्षणे उक्तम् । बाधे
 च पक्षनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिसाध्यकत्वं तथा तद्वत्त्वमस्त्येव
 हेताविति व्यर्थानि दूषणानि चेत् क समाधानवार्त्ता । यच्च व्यर्थ-
 विशेषणतापरिहाराय समाधानं हेत्वाभासत्वनियतसाध्यप्रत्ययाज-
 नकत्वं साध्यमिति । तन्न, तथासति हेत्वाभासत्वस्यैव साध्यत्वौ-
 च्छित्यै तस्यैवासाधकत्वापत्तिरिति दिक् ॥)

(१) इति जयदेवमिश्रविरचितः हेत्वाभासानामसाधकता-
 साधकत्वप्रकरणस्यालोकः समाप्तः ॥

—————○○○○○○—————

(१) प्रकरणस्यास्य शिरोमणि ना तट्टीकाकारैश्चाभ्याख्यातात्वा-
 न्मुद्रितोप्यालोकोत्र मूलपाठसंबन्धमार्थं प्रदत्त इति ॥

गंगेशोपाध्यायकृतानुमानखण्डस्य अवशिष्टचिन्तामणिः ।

तत्र

ईश्वरवादः ।

—७१७—

(चि०) एवमनुमाने निरूपिते तस्माज्जगन्निर्मा-
तृपुरुषभौरैवासिद्धिः—क्षित्यादौ कार्यत्वेन घटवत् सक-
र्तृकत्वानुमानात् ।

ननु क्षित्यादि प्रत्येकं न पक्षः, तस्य स्वशब्देनाभि-
धातुमशक्यत्वात् । नापि मिलितम्, एकरूपाभावात् ।
अत एव सकर्तृकत्वासकर्तृत्वविचारारम्भकसंशयविषयः
तथाभूतविवादविषयो वा न पक्षः, एकरूपाभावेन तयो-
स्तावत् ग्रहीतुमशक्यत्वात् वादिनोर्निश्चितत्वेन संश-
याभावात् । न च वाच्यनुमानयोस्तुल्यबलत्वेन मध्यस्थस्य
संशयः, अनुमानाभ्यां तस्य संशयो मध्यस्थप्रश्नानन्त-
रञ्चानुमानमिति परस्पराश्रयात् घटेऽपि कदाचित् तयोः
सम्भवात्, प्रत्येकं संशये विवादास्पदत्वेनानुमानेऽर्था-
न्तरत्वापत्तेश्च । न च शरीरापेक्षेण कर्त्रा यन्न कृतं
शरीराजन्यं जन्यं वा पक्षः, जन्यात्मविशेषगुणशब्द-
फूत्कारसर्गाद्यकालीनवेदघटादिलिप्यादिसंप्रदायानामी-
श्वरमात्रकर्तृकाणामसंग्रहात्, असिद्धेश्च अदृष्टद्वारा
शरीरिणोऽपि क्षित्यादिकर्तृत्वात् । नापि जन्यकृत्यज-
न्यं जन्यम् उभयसिद्धकृतिजन्यान्यजन्यं वा पक्षः, क्षि-
त्यादीनां

नककृत्यजन्यं जन्यकृतिसाक्षादजन्यं वा पक्षः, ईद्व-
 रकृतेरदृष्टजनकत्वेन क्षित्यादौ तदभावात् । (१) घटादाव-
 प्येवं पक्षत्वेनांशतः सिद्धसाधनात् । न च क्षितिरेव
 पक्षः, अङ्कुरेण सन्दिग्धानैकान्तिकत्वात् । न च निश्चितवि-
 पक्षे हेतुसन्देहात् स इति वाच्यम् । हेतौ साध्याभाव-
 वद्गामित्वसंशयस्य दूषकत्वात् । स च साध्याभाववति
 हेतुसन्देहात् हेतुमति साध्याभावसन्देहाद्वा उभयथा-
 पि दोषः । न चैवं पक्षेऽपि तत्स्थात्, अनुमानमात्रोच्छेद-
 कत्वेन तदितरत्र तस्य दूषकत्वात् । अङ्कुरे हेतोरनिश्च-
 येन सन्दिग्धानैकान्तिकम्, तन्निश्चये च साध्यसन्देहवति
 साध्यानुमितिरेव पक्षवत् सामग्रीसत्त्वात् । अत एवा-
 ङ्कुरः पक्षसम इति चेन्न । तस्यापक्षत्वेन हेतोः पक्षधर्म-
 ताविरहेण स्थापनानुमानाविषयत्वात् । तदा तस्यापि
 पक्षत्वे प्रतिज्ञानुपपत्तिः । अनुमानान्तराधीनतत्सा-
 ध्यानुमित्यनन्तरश्च पक्षेऽनुमितावितरेतराश्रयान्नैकमप्य-
 नुमानं स्यात् तत्रापि क्षित्या सन्दिग्धानैकान्तात्, क्षिते-
 र्विधादविषयत्वे अङ्कुरे प्रथमं साध्यमाने अर्थान्तराच्च (२) ।
 किञ्चैवमेकैकोपादानाभिज्ञसिद्धावपि नेश्वरसिद्धिः ।
 नापि सर्गाद्यकालीनं द्व्यणुकं पक्षः, परम्प्रति सर्गाद्यसिद्धेः ।

किञ्च सकर्तृकत्वं ? न तावन् कृतिमत्सह-
 भावः कृतिमज्जन्यत्वं वा, अस्मदादिना सिद्धसाध-
 नात् । उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्ज-
 न्यत्वं तदिति चेत्, न । उपादानगोचरत्वं यदि यत्कि-

(१) घटादेरिति पाठस्य प्रकाशकारसंमतत्वेऽपि सकलादर्शपुस्त-
 केभु सप्तम्यन्तस्त्विवोच्यते वाऽप्यनेषु मुद्रितः ।

श्विदुपादानगोचरत्वं तदा अस्मदादिनाऽर्थान्तरत्वम्, ज्ञानादिजन्यत्वमपि(१) विवक्षितम्, न च घटोपादानगोचरज्ञानादीनां क्षितिजनकत्वं सम्भवति, व्यभिचारादिति चेन्न । क्षितिजनकादृष्टजनकज्ञानादीनाम् उपादानविषयनियमेनादृष्टद्वारा तैरेव सिद्धसाधनात् । न च साक्षात्तज्जन्यत्वं विवक्षितम्, तद्धि न कृतिजन्याजन्यत्वे सति कृतिजन्यत्वम् स्वजनककृत्यव्यवहितोत्तरक्षणवर्त्तित्वं वा, घटदृष्टान्तस्य साध्यविकलतापत्तेः घटादौ कुलालादिकर्तृकत्वाभावप्रसङ्गाच्च । न च शरीरक्रिया दृष्टान्त इति वाच्यम् । घटेनानैकनिकत्वात् चेष्टात्वस्योपाधित्वाच्च । नापि क्षित्याद्युपादानगोचरत्वं विवक्षितम्, अप्रसिद्धेः । न चोपादानशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वेन घटक्षित्यादिसमभिव्याहारे तत्तदुपादानगोचरत्वं चैत्रोमातृभक्तो मैत्रवादिति वाच्यम् । शाब्दे हि बोधे तथा । न चात्र शब्दः प्रमाणं वादिनोऽनाप्तत्वात् । अनुमाने त्वनुगतेन व्यापकत्वग्रहे तेन रूपेण व्यापकसिद्धिः, तच्चोपादानत्वमेवेति कथं नार्थान्तरम् । किञ्चैवं घटादावपि तत्तदुपादानत्वैवैवोपास्थित्या सामान्येन रूपेण कुत्राप्यनुपस्थितेर्व्याप्तिरेव न गृह्येत । अपि च सामान्यलक्षणया ह्यानलक्षणया योगजधर्मरूपया वा प्रत्यासत्स्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमताऽस्मदादिना सिद्धसाधनम्, तेषां क्षित्यव्यवहितपूर्वसमवयवस्येऽपि तद्वत्तत्त्वाद्दृष्टद्वारा तेषामपि जनकत्वसम्भवात्, ज्ञानादि साक्षात्जन्यत्वस्य च निरस्तत्वात् ।

महामहोपाध्यायराशिदत्तकृतो
अनुमानखण्डचिन्तामणेः
अवशिष्टभागस्य प्रकाशः ।

(प्रका०) एवमियता प्रबन्धेन निरूपितस्यानुमानस्य प्रयोजनं दर्शयति *एवमिति* । जगदिति । *कार्यमात्रेत्यर्थः* । ननु तदप्रसिद्धौ साध्याप्रसिद्धेः कथं तदनुमानमित्यन आह- *क्षित्यादाविति* । तथा च पक्षधर्मताबलात्तत्सिद्धिरिति भावः ।

मिलितमिति । एकपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमित्यर्थः । *तयोरिति* । संशयविषयत्वविवादविषयत्वयोरित्यर्थः । प्राहकाभावमुक्त्या प्राह्याभावमाह *वादिनोरिति* । *सम्भवादिति* । विशेषादर्शनदशायामिति भावः । तथाच तस्यापि पक्षान्तर्भूतत्वे तत्रांशतः सिद्धसाधनमिति तात्पर्यम् । अभ्युपेत्याह *प्रत्येकमिति* । क्षितिः सकर्तृकान्वेति प्रत्येकमित्यर्थः । विवादास्पदत्वेनेत्युपलक्षणं तादृशसंशयविषयत्वेनेत्यपि द्रष्टव्यम् । *अर्थान्तरत्वादिति* । विचाराङ्गसंशयविषयतावच्छेदकेन रूपेण पक्षे साध्यसाधनस्य तत्संशयनिवर्त्तकत्वेन प्रकृतार्थसम्बद्धत्वं रूपान्तरेण तत्साधनस्य भिन्नप्रकारकतया तत्संशयनिवर्त्तकत्वेन प्रकृतार्थासम्बद्धत्वादिति भावः । *जन्येति* । जन्यात्मविशेषगुणेऽपि अस्मदादिशरीरस्य कारणत्वात् । सर्गाद्यकालीनवैशदावस्मदाद्यदृष्टोपार्जितेश्वरोपगृहीतशरीरस्य कारणत्वादिति भावः । *असिद्धेरिति* । अप्रसिद्धेरित्यर्थः । अत्र हेतुमाह *अदृष्टेति* । तथा च न सर्वसंग्रह इति भावः । घटान्तरमतं षडूयति *नापीति* । द्वितीयलक्षणे दोषमाह *घटादेरिति* । चेष्टाद्वारा जन्यकृतेस्तत्र जनकत्वादित्यर्थः । *क्षितिरवेति* । तथाच नार्थान्तरमिति भावः । *तस्यापक्षत्वेनेति* । परार्थानुमाने प्रतिष्ठाविषयस्यैव पक्षत्वं भवतीति भ्रमवत् इदं मुत्तरं बोध्यम् । पक्षत्वे-प्रतिष्ठाविषयत्वे । *सर्गाद्येति* । इदानीन्तनव्युत्पन्नकमस्मदादिनैव योगजनानवता सकर्तृकं स्यादित्यर्थान्तराङ्क्या सर्गादीत्युक्तम् । अत्र सन्दिग्धानैकान्तिकमपि बोध्यम् ।

प्रसमदादिघटोपादानज्ञानस्यासम्भवादित्यर्थः । *घटेति* । कुलालकृते-
 श्रेष्ठाद्वारा तज्जनकत्वादित्यर्थः । *घटादाविति* । उक्तस्य तत्कर्तृत्व-
 प्रयोजकस्य तत्रासत्वादिति भावः । *चेष्टात्स्येति* । न च कृतिध्वं-
 सादौ साध्याव्याप्तिः । पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वादिति भावः ।
 किञ्चैवमिति । यदि शाब्देऽपि बोधे तत्तदुपादानत्वेनैवोपस्थिति-
 र्वाच्या तदेत्यर्थः । ननूपादानगोचरत्वेन प्रत्यक्षादीनां जनकत्वं विव-
 क्षितं तेन च रूपेण तेषां स्वसमवेतकार्यं प्रत्येव जनकत्वं, तथा चान्यो-
 पादानप्रत्यक्षस्याजनकत्वादेव नार्थान्तरमित्यत आह *अपि चेति* ।
 इदं च नैयायिकमतेनैव दूषणं द्रष्टव्यम् । *तद्वन इति* । तदुपलक्षित-
 स्येत्यर्थः । ननु विशिष्टस्य जनकत्वं विवक्षितमत आह *अदृष्टेति* ।
 यद्यपि योगिज्ञानस्य नादृष्टद्वारकतासम्भवः, क्षीणदोषत्वेन योगिनोऽ-
 दृष्टासंभवात् । तथाप्येतदनुमानबलादेव 'धर्मिकल्पनात्' इति न्यायाहोषं
 विनापि तस्य जनकत्वं भवत्वित्यर्थान्तरापादानमेवेदमिति ध्येयम् ॥

(चि०) अथ योगजधर्माजन्यसविकल्पकाजन्यसा-
 मान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्यजन्यजन्योपादानगोचरापरोक्ष-
 ज्ञानचिकीर्षाकृतिमदजन्यं जन्यं पक्षः, योगजधर्माजन्य-
 सविकल्पकाजन्यसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्यजन्योपादा-
 नगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यमिति साध्यम्,
 यद्वा अनागतगोचरसाक्षात्कारजनकप्रत्यासत्त्यजन्यज-
 न्यज्ञानादिमदजन्यं जन्यम्, अनागतगोचरसाक्षात्का-
 रजनकप्रत्यासत्त्यजन्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकी-
 र्षाकृतिमज्जन्यमिति साध्यम्, ज्ञानाव्यवहितोत्तरसमय-
 वर्त्ताच्छाऽव्यवहितोत्तरक्षणवर्त्तिकृतीनां जनकत्वं विव-
 क्षितं न तु ज्ञानादीनां यौगपद्यं पौर्वापर्यं वाऽतो न
 साध्याप्रसिद्धिर्न वा क्षित्यादौ बाध इति ।

मैवम् । योगजधर्मसामान्यज्ञानरूपप्रत्यासत्तीनामनाग-
 तगोचरसाक्षात्कारस्य तज्जनकप्रत्यासत्तीनाञ्च परस्याप्र-
 सिद्धतायाः

क्षसाध्ययोर्विशेषणासिद्ध्या परं प्रत्याश्रयासिद्धेः सा-
ध्याप्रसिद्धेश्च । तत्सिद्धौ वा पक्षे तदजन्यत्वासिद्धेः क्षि-
तिजनकादृष्टजनककृतिचिकीर्षासाक्षात्काराणां योगजघ-
र्माद्यजन्यानामदृष्टद्वारा क्षितिजनकत्वेन सिद्धसाधनात् ।
न च तादृशसाक्षाज्जन्यत्वं विवक्षितम्, घटादिदृष्टान्ते
तदसम्भवात्, दृष्टान्ते घटादौ जनकेष्टसाधनताज्ञानस्या-
नुमितित्वेन जन्यसविकल्पकव्याप्तिग्रहजन्यत्वेन सा-
ध्याप्रसिद्धेश्च ।

ननु व्याप्तिबलेन साध्यं सिध्यति व्याप्तिश्च यत्र यत्र
कार्यत्वं तत्र तत्र तदुपादानाभिज्ञकर्तृजन्यत्वमिति रूपान्
तु यद्यत् कार्यं तत्तत्पत्किञ्चिदुपादानाभिज्ञजन्यमिति,
एवञ्च यत्र यत्र कार्यत्वं तत्र तत्र तदुपादानाभिज्ञजन्यत्व-
मिति विशिष्य व्याप्त्या क्षित्यादौ कार्यत्वं क्षित्याद्युपादा-
नाभिज्ञजन्यत्वमेव साधयत्यतो न सिद्धसाधनमिति चे-
न्न । घटे पटे च कार्यत्वस्य व्याप्तिग्रहः किं प्रत्येकं घटो-
पादानाद्यभिज्ञजन्यत्वेन, तत्तदुपादानाभिज्ञजन्यत्वेन,
उपादानाभिज्ञजन्यत्वेन वा ? आद्ये घटोपादानाभिज्ञ-
जन्यत्वादौ कार्यत्वस्य व्यभिचार एव । द्वितीये त्वननु-
गततत्तच्छब्दाभिधेयघटाद्युपादानगतानुगतरूपाभा-
वात् कथं व्यापकताग्रहः ? तत्तच्छब्दस्य स्वभावात्
समभिव्याहृतपरतया नायं दोष इति चेत् । न । अनुमाने
शब्दस्वभावोपन्यासस्याप्रयोजकत्वात् । अत एवेदानीं
देवदत्तो बहिरस्ति विद्यमानत्वे सति गृहासत्त्वात्,
विद्यमानत्वे सति यो यदा यत्र नास्ति स तदा तदति-
रिक्तदेशेऽस्ति यथाऽहमेव बहिरसन् गृहे प्रतिष्ठामीत्य-
त्र पक्षदृष्टान्तसाधारणयत्त्वतत्त्वयोरनुगतयोरभावान्ना-

(प्रका०) *अथेति* । अत्र प्रत्यासत्त्यजन्यत्वं विशेषणं पक्षे पक्षा-
सिद्धिवारणार्थं साध्ये तु सिद्धसाधनवारणार्थम् अदृष्टद्वारा योगजादि-
ज्ञानानामपि जनकत्वस्योक्तत्वात् । एवमग्रेऽपि । *ज्ञानाव्यवहितेति* ।
इदं च वस्तुगतिमभिप्रेत्य न त्विदं साध्यतावच्छेदकप्रविष्टं ज्ञानादि-
प्रत्येकविशिष्टजन्यत्वस्य साधने साध्याप्रसिद्धादेरभावात् पक्षधर्मता-
बलेन विलक्षणज्ञानासिद्धेः अत एव सिद्धान्तेऽपि तथैव भविष्यति ।
न त्विति । विवक्षितमित्यनुषज्यते, साध्यतावच्छेदकप्रविष्टत्वे-
नेति शेषः ।

पक्षसाध्ययोरिति । पक्षविशेषणसिद्ध्या आश्रयासिद्धिः, सा-
ध्यविशेषणाप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिरिति बोध्यम् । *सिद्धा वेति* ।
योगजधर्माद्यजन्योपादानगोचरज्ञानादिसिद्धौ वा तस्याप्यदृष्टद्वारा क्षि-
त्यादिजनकत्वसम्भवात् पक्षे तदजन्यत्वस्यासिद्धेरित्यर्थः । *सिद्धसा-
धनादिति* । यत्किञ्चिदुपादानाभिप्रायेणेदम् । वस्तुतोऽप्रयोजकत्वादि-
शिष्टसाध्ये न व्यापकत्वमिति बोध्यम् । *साध्याप्रसिद्धेरिति* । यद्यप्य-
परोक्षज्ञानजन्यत्वं स्वत एवाप्रसिद्धम् अनुमितेरपरोक्षत्वाभावात्, तथाच
किं सविकल्पकजन्यत्वोपवर्णनेन । तथापि घटादेस्तादृशप्रत्यक्षजन्यत्वं
नास्ति मानाभावादित्यपरोक्षपदमपास्य ज्ञानघटितमेव साध्यं कर्तव्यम् ।
एवञ्च तेन रूपेण साध्याप्रसिद्धिरुक्तेति भावः ।

वस्तुतस्तु अनुमितित्वेन जन्यसविकल्पकव्याप्तिग्रहजन्यत्वेन चे-
त्यर्थः, तथा च विशेषणविशेष्योभयविरहाद्विशिष्टसाध्याप्रसिद्धेरित्य-
र्थः । *उक्तमिति* । त्वयेति शेषः ॥

(चि०) अथ सर्गाद्यकालीनं द्व्यणुकं ज्ञानेच्छाकृति-
समानकालीनसामग्रिजन्यं कार्यत्वात् घटवत्, अदृ-
ष्टसामग्रीजन्यत्वेऽदृष्टत्वापत्तिरिति चेन्न । परं प्रति स-
र्गाद्यसिद्धेः । ज्ञानादीनां सिद्धावपि द्व्यणुकाजनकत्वात्
उदासीनसिद्धावप्रयोजकत्वाच्च । एतेन सर्गाद्यकालीनं
द्व्यणुकं द्व्यणुकासमवायिकारणसमकालीनकृतिजन्यमि-
ति निरस्तम् । द्व्यणुकासमवायिकारणसमानकालीनकृति-
त्वेन गौरवाप्रयोजकाभ्यामजनकत्वात् ।

त्वम्, असिद्धेः । नापि पूर्वकालासत्त्वे सत्युत्तरकालस-
म्बन्धित्वम्, तत्तत्पूर्वकालस्याननुगतत्वात् सकलपूर्वका-
लस्याप्रसिद्धेः । नापि कादाचित्कत्वं प्रागभावेनानैकान्ति-
कत्वात् । नापि प्रागभावप्रतियोगित्वं, ध्वंसेनानैकान्ति-
कत्वात् । नापि सत्त्वे सति तत्त्वं, सत्ताजातेः परं प्रत्य-
सिद्धेः, स्वरूपसत्त्वस्य च ध्वंसेऽपि सत्त्वात् ॥

(प्रका०) *अथ सर्गेति* । तथाच तत्कालेऽस्मदादिज्ञानाभावात्-
दाभ्येश्वरसिद्धिरिति भावः । न च ब्रह्माण्डान्तरवर्तिज्ञानादिकमादाया-
र्यान्तरम्, तत्कालविशेषस्य सकलब्रह्माण्डसाधारणत्वेन युगपदेव तन्ना-
शसम्भवेन तत्र मानाभावात् । अत्र च सर्गान्तरज्ञानादिसमानकालीन-
कालादित्येकस्त्रिकारणजन्यत्वेन सिद्धसाधनवारणाय सामग्रीपदम् ।
ननु तथापि तादृशादृष्टजनकसामग्न्या अर्थान्तरमस्त्वित्यत आह *अ-
दृष्टेति* । न ह्यदृष्टसामग्री अदृष्टप्रागभावादिघटिताऽन्यत्र जनिकेत्यर्थः ।
यस्वत्रादृष्टसामग्रीध्वंसेऽदृष्टसामग्रीजन्यस्वर्गे व्यभिचार इति । तन्न ।
सामग्न्या नित्यकारणघटितत्वेन ध्वंसासम्भवात्, अदृष्टसामग्न्याः
स्वर्गे प्रथमजनकत्वाच्च । अदृष्टजनकयागादेरेव स्वर्गजनकतया बोधि-
तत्वात् । यद्यप्यदृष्टसहकृतादृष्टसामग्रीजन्यत्वेन ह्यणुकस्य नादृष्टत्वा-
पत्तिरिति । तदपि न । लाघवाद्दृष्टसामग्रीजन्यत्वस्यैवाद्दृष्टत्वप्रयोज-
कत्वादिति भावः । ननु मास्तु ज्ञानार्दीनां ह्यणुकजनकत्वं तथापि तदा-
भ्रयत्वेनेश्वरसिद्धिः स्यादेवेत्यत आह *उदासीनेति* । कार्यकारणभा-
वादितर्काभावान्नोदासीनसिद्धिरिति भावः । उदासीनसिद्धावपि न
त्वभिमतप्रयोजकेश्वरसिद्धिरित्यप्याहुः । *ह्यणुकासमवधीति* । त-
द्दृष्टसामग्रीजन्यत्वस्यैवाद्दृष्टत्वप्रयोजकत्वात् । न च ह्यणुकान्तरे व्यभिचारः । तस्य पक्षस-
मत्वादिति भावः ।

असिद्धेरिति । परं प्रतीति शेषः । न चादृष्टद्वारा कृत्यईत्वं त-
स्मत्तपीति बाध्यम् । तथापि ध्वंसे व्यभिचारादिति भावः ॥

(चि०) यत्तु अग्रं घटः एतद्धटकजनकानित्यज्ञान-
चिकीर्षाकृत्यतिरिक्तज्ञानादिजन्यः कार्यत्वात् पटवदि-
त्यादि । तन्न । विपक्षे बाधकाभावेनाप्रयोजकत्वात्, अ-
नन्वत्तं ततः तन्मन्त्रजनकानिष्ठादृष्टातिरिक्तादृष्ट-

जन्यः कार्यत्वात् अपरघटवत्(१)। एतत्(२)सुखदुःखसाक्षात्कारौ एतज्जनकानित्यसुखदुःखातिरिक्तसुखदुःखसाध्यौ सुखदुःखसाक्षात्कारत्वादित्यादिना नित्यधर्माधर्मसुखदुःखाश्रयस्यापि सिद्धिप्रसङ्गात् । अयं घटः स्वजनकानित्यज्ञानाद्यतिरिक्तज्ञानाद्यजन्यः घटत्वात् अपरघटवदित्यादिना सत्प्रतिपक्षाच्च ॥

(प्रका०) *यत्त्विति* । पक्षधर्मताबलाच्चित्यज्ञानसिद्धिः । साध्ये एतत्पदमकिञ्चित्करम् । अप्रयोजकत्वमेव विशदयति *अन्यथेति* ॥

(चि०) केचित्तु-दृश्यते तावदभिमतविषयग्राहिणीन्द्रिये मनो निवेशयतः पुंसो मनःक्रियानुकूलो यत्नः, तथा च सर्गाद्यकालीनशरीरजन्यज्ञानध्वंसानाधारकालाधारज्ञानजनकात्ममनःसंयोगजनिका मनःक्रिया तन्मनोगोचरप्रयत्नानाधारतन्मनोगोचरप्रयत्नतद्वाप्येतरसकलकारणाधारकालानन्तरकालानाधाराद्यसत्ताका तन्मनःक्रियात्वात् सम्मततन्मनःक्रियावत्, अर्थात् प्रयत्नाधारकालानन्तरकालाधारा सा क्रिया सिद्ध्यतीत्याहुः । तन्न, सर्गाद्यकाले ज्ञानजनकमनःसंयोगजनकक्रियायां मानाभावः पूर्वक्रियैव संयोगसंभवात् । ईश्वरवादिनां तन्मनोगोचरप्रयत्नानाधारः कालोऽप्रसिद्ध एव, क्रियात्वस्यैव हेतुत्वे व्यर्थविशेषणत्वञ्च । किञ्चैवं प्रयत्नानाधारकालानन्तरकालाधारत्वम्, अर्थात् तत्सिद्धौ मानान्तरादीश्वरासिद्धावर्थान्तरत्वमिति ।

(प्रका०) *दृश्यते तावदिति* । अनेनवश्यमाणानुमाने साध्यप्रसिद्धिर्दृशितेति । तथाच सर्गाद्येति । सर्गाद्यकालीनं यच्छरीरं तज्जन्यं यज्ज्ञानं तद्वध्वंसानाधारो यः कालस्तदाधारं यज्ज्ञानं तज्जनको य आत्ममनःसंयोगः तज्जनिका मनःक्रिया पक्षः । न च न्यायनये सर्गप्रलय-

योरनादित्वात् सर्गाद्यकालीनशरीरजन्यध्वंसानाधारकालाप्रसिद्धिः सर्गपदस्यैतत्सर्गपरत्वात्, तथाच सर्गाद्यकालीनज्ञानजनकात्म-
मनःसंयोगजनकमनःक्रियापक्षत्वे इदानीन्तनक्रियाणामस्मदादिप्रय-
त्नजन्यत्वाभ्रांशतः सिद्धसाधनमिति भावः । न च सर्गाद्यकाली-
नमनःक्रियेत्येवास्त्विति वाच्यम् । सर्गाद्यकालीनत्वस्यान्यत्रापि विशे-
षणत्वात् । *तन्मन इति* । तन्मनोगोचरप्रयत्नानाधारः तन्मनोगो-
चरप्रयत्नतद्व्याप्येतरसकलतन्मनःक्रियाकारणाधारो यः कालः तदन-
न्तरकालानाधारा आद्यसत्ता उत्पत्तिर्यस्याः सा तथेत्यर्थः । अत्राकार-
णीभूततादृशप्रयत्नाधारकालानन्तरकालाधारत्वसिद्धिप्रसङ्गवारणाय त-
न्मनोगोचरप्रयत्नतद्व्याप्येतरसकलकारणाधारेति विशेषणम् । एवञ्च का-
रणीभूतस्यैव तस्य सिद्धिः । न हि भवति इतरसकलक्रियाकारणस-
त्त्वेपि प्रयत्नव्यतिरेकेणोत्तरक्षणे क्रिया जायते अथ च न प्रयत्नजन्येति ।
बाधवारणाय तन्मनोगोचरप्रयत्नानाधारेति विशेषणम् । तन्मनोगोचर-
प्रयत्नानाधारचरमक्षणे तदुत्पादितक्रियासत्त्वाद्वाध इत्यत आह *आ-
द्येति । *अर्थादिति । प्रकारान्तरे बाधादित्यर्थः ।

दूषयति *तन्नेति* । तथाच पक्षासिद्धिरिति भावः । *पूर्वेति* ।
प्रलयकालीनक्रियैवेत्यर्थः । इदं चोपलक्षणम्, तत्कालीनसंयोगेनापि
ज्ञानसम्भवात् । पूर्वसहकारि शरीरविरेहणाजननात् । *क्रियात्वस्येति* ।
अत्रापि ईश्वरवादिनामित्यनुषञ्जनीयम्, तथाच तत्प्रयत्नमादाय तत्क्रिया-
मात्रे साध्यसत्त्वाद्यर्थविशेषणमित्यर्थः । *किञ्चैवमिति* । अनुमिते-
र्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमादित्यर्थः । *अर्थादिति* । अनुमाना-
न्तरादित्यर्थः । तदनुकूलतयातूपम्यासेऽप्राप्तकालत्वमिति ध्येयम् ॥

(खि०) अत्रोच्यते अदृष्टाद्वारकोपादानगोचरजन्यकृ-
त्यजन्यानि समवेतानि जन्यानि अदृष्टप्रागभावव्या-
प्यप्रागभावाप्रतियोग्युपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षा-
कृतिमज्जन्यानि स्वजनकादृष्टोत्तरोपादानगोचराप-
रोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यानि वा अपरोक्षज्ञानचिकी-
र्षाप्रयत्नविषयीभूतोपादानानि वा समवेतत्वे सति प्राग-
भावप्रतियोगित्वात् यदेवं तदेवं यथा घटः, तथा चैतानि
तस्मात्तथा । उक्तपक्षे कस्यचिदनन्तर्भावेऽपि तदादाय

रूपयते । न च जन्यकृत्यजन्यत्वं तावत् अननुगतेष्वे-
करूपाभावेन ग्रहीतुमशक्यमिति वाच्यम् । जन्यकृत्यज-
न्यत्वं हि जन्यकृतिजन्यान्यत्वमित्यन्यत्वेन रूपेण सा-
मान्यलक्षणया तावतामुपस्थितेः । न च जन्यत्वविशो-
षणव्यावर्त्याप्रसिद्धिः, प्रमेयो घट इतिवदध्यावर्त्सकत्वे-
ऽपि तदुपरक्तबुद्धेरुद्देश्यत्वेन तस्योपरञ्जकत्वात् । उ-
क्तान्यतमत्वमेव सकर्तृकत्वम् । अतएव घटभोक्ता न घ-
टकर्ता इति व्यवह्रियते । एवञ्च शब्दफूत्कारादीनां पक्षतै-
व । ज्ञानेच्छादीनामपि पक्षत्वान्न सन्दिग्धानैकान्तिकता ।
उपादानस्य सिद्धत्वेऽप्युपादेयस्यासिद्धत्वात्तद्वत्त्वेन त-
त्रापि चिकीर्षा । यद्वा पक्षे हेतौ च समवेतत्वं न विशो-
षणं तेन ध्वंसोऽपि पक्षः । साध्ये चोपादानपदं कारण-
मात्रपरमुपादेयमेव । जन्येच्छाकृत्यजन्यत्वञ्च पक्षे वि-
वक्षितं तेन कृतिध्वंसस्य कृतिजन्यत्वेऽपीच्छाजन्यत्वा-
भावात् पक्षत्वम् । क्षितिरेव वा पक्षः । न चाङ्कुरे सन्दि-
ग्धानैकान्तिकत्वम् पक्षपक्षसमनैरपेक्ष्येण घटादौ निश्चित-
व्याप्तेर्लिङ्गस्य तयोर्दर्शनेनोभयत्रानुमित्यविरोधात् ।

(प्रका०) *अदृष्टाद्वारकेति* । अत्रोपादानपदं स्वोपादानपरं, तथाच
स्वोपादानगोचरजन्यकृतिजन्या घटादयः प्रसिद्धाः तदन्यत्वे सति ज-
न्यत्वं पक्षतावच्छेदकम् । एतेनोपादानपदं यत्किञ्चिदुपादानपरं तदाऽ-
दृष्टाद्वारकरूपाद्युपादानमृदङ्गादिगोचरास्मदादिकृतिजन्यानां शब्दादी-
नां पक्षता न स्यात्, क्षित्याद्युपादानपरत्वेऽप्रसिद्धिरिति परास्तम् ।

नन्वेवमदृष्टाद्वारकेति व्यर्थं अदृष्टद्वारककृतिमादाय प्रकृते दोषा-
संस्पर्शादिति चेत् ।

अत्र वदन्ति । कास्यादावौषधलेपादिजनिकया तन्नोचरास्मदा-
दिकृत्याऽदृष्टद्वारा यच्चलनं जन्यते तस्य चेद्वरमाप्रकर्तृकस्यासङ्गहादि-
ति ताद्विशेषणमिति । तन्न । औषधलेपजनककृतेरदृष्टजनकत्वे मा-
नाभावात् । औषधसंयोगद्वारैव तस्याच्चलनजनकत्वसम्भवात् । न च

न तु प्रयोजनस्योभयसिद्धिरिति भावः । ननु सकर्तृकत्वे विधादात्सा-
ध्यान्तरे क्रियमाणेऽर्थान्तरमित्यत आह *उक्तेति* । ननु कृतिजन्यत्व-
मेव सकर्तृकत्वं न त्वदृष्टप्रागभाषाविघटितमित्यत आह *अत ए-
वेति* । एवं हि भोजकादृष्टद्वारा भोक्तृकृतिजन्यघटे भोक्तृत्ववत्कर्तृ-
त्वव्यवहारापत्तिरित्यर्थः ।

ननु यद्युक्तान्यतमत्वमेव सकर्तृकत्वं तदा ध्वंसः सकर्तृको न
स्यात्, तथा चानुमानाज्जगन्निर्माणकर्तृसिद्धिरित्यपि न स्यादित्यत
आह *यद्वेति* ।

ननु पक्षेऽप्युपादानपदं कारणमात्रपरं यथाश्रुतमेव वा ? आद्ये शब्दा-
देरसङ्ग्रहापत्तिः, अन्ये कृतिध्वंससङ्ग्रहार्थं जन्येच्छाकृतिजन्यं विशेषण-
मनर्थकम्, तस्य स्वोपादानाभावेन स्वोपादानगोचरजन्यकृतिजन्यान्य-
त्वेनैव सङ्गृहीतत्वात् । न चोपादानमधिकरणं विवक्षितं, मृदङ्गादेश्च न
शब्दाधिकरणत्वं किन्त्वधिकरणतावच्छेदकत्वमिति वाच्यम् । अधिक-
रणता समवायेन विवक्षिता सम्बन्धमात्रेण वा ? नाद्यः । उक्तदोषात् ।
नान्त्यः । अवच्छेद्यावच्छेदकभावसम्बन्धेन मृदङ्गादेरपि शब्दाधिकर-
णत्वात्, अत एव शरीरस्यापि भोगाधिकरणत्वम्, अत एव च मृदङ्गादौ
शब्द इति प्रतीतिरिति चेत् ।

मैवम् । पक्षेऽप्युपादानपदं कारणमात्रपरम् अनुपादेयमेव वा, जन्येच्छे-
त्यत्र जन्यज्ञानेच्छेत्यर्थः । अन्यथा प्रतियोगितयेच्छाजन्ये विरोधिगुणत्वेन
च जन्यकृतिजनिते इच्छाध्वंसे पक्षतावच्छेदकाव्याप्यापत्तेः । एवञ्च
शब्दानां सङ्ग्रह एव । मिलितानां ज्ञानादीनां स्वविषये समवेतकार्यं
प्रत्येव जनकत्वात् । अतएव तत्राऽस्मदादिना नांशतःसिद्धसाधनम् ।
न चैवमुक्तस्य साध्यस्य ध्वंसे बाध एव स्यात् तस्यासमवेतत्वात्,
ज्ञानादीनां च स्वविषयसमवेतकार्यं प्रत्येव जनकत्वादिति वाच्यम् ।
अनित्यानामेव तेषां तथात्वावधारणात् । ध्वंसे च नित्यानामेव तेषां
जन्यत्वस्य साध्यतात्पर्यावसानात् । न चैवं कुत्रापि महाक्षितिध्वंसादौ
नास्मदादीनां कर्तृत्वं स्यादिति वाच्यम् । एतन्मते इष्टापत्तेः, अत
एव ध्वंसमात्रस्यैवेद्वरकर्तृकत्वात् ध्वंसोऽपि पक्ष इत्येव ग्रन्थकृतोक्तं
ननु ध्वंसाविशेष इति दिक् ।

अत्र च मते कृतिमात्रघटितं न साध्यमतो नांशतःसिद्धसाधनम् ।
तृतीयासाध्ये उपादानपदं कारणमात्रपरं बोध्यम्, न तु तदेवमेवेति ।
पक्ष इति । प्रतिज्ञाविषय इत्यर्थः । तथोरिति सप्तम्यन्तस्य
पक्षपक्षसमयोरित्यर्थः ।

(चि०) न त्वनुमित्योरन्योन्योपक्षत्वं, येनान्योन्याश्रयः स्यात्, प्रतिज्ञाया अविषयत्वात्तत्र पक्षसमव्यप्रदेशः । न चाङ्कुरस्य पक्षत्वेनानिर्देशात्तत्र न पक्षधर्मताज्ञानमिति वाच्यम् । सिषाधपिषाविरहसहकृतसाधकप्रमाणविरहवति(१) लिङ्गज्ञानस्यानुमितिमात्रकारणत्वात्, तच्च क्षितौ पञ्चावयवेनाङ्कुरे स्वत एवेति न कश्चिद्विशेषः । यदि च क्षितौ हेतुनिश्चयदशायां हेतुमत्तयाऽङ्कुरस्य न निश्चयस्तदा क्व सन्दिग्धानैकान्तिकम् ? (२) ।

अथ पक्षसमे साध्याभावसामानाधिकरण्यसंशयाद्धेतौ व्याप्तिग्रह एव नोत्पद्यते उत्पन्नोऽपि वा बाध्येत इति चेत्, तर्हि महानसेऽपि धूमव्याप्तिग्रहो न स्यात् भूतोऽपि वा बाध्येत सन्दिग्धवह्निकपर्वतापर्वतधूमवतामेकधर्माभावेनायोग्यत्वात्, तस्मात्साध्यसन्देहवति हेतुनिश्चयो न दोषः किन्तु गुण एव, अन्यथाऽनुमानमात्रमुच्छिद्येत । पक्षादन्यत्र दूषणमिति यदुक्तं तत्र पक्षान्यत्वं सिषाधपिषितसाध्यान्यत्वं यदि, तदाऽनपेक्षितानुमितिन स्यात् । अथ सन्दिग्धसाध्यान्यत्वं साधकबाधकप्रमाणाभावविषयान्यत्वं वा विवक्षितं(३), तदाङ्कुरेऽपि तन्नास्ति । अथ प्रतिज्ञाविषयान्यत्वं, तदा स्वार्थानुमित्युच्छेदः । नियतविषयज्ञानाजन्यत्वेन पक्षविशेषणात् सर्वविषयज्ञानसिद्धिः । साध्ये च ज्ञानेच्छाप्रयत्नानां विशेषणत्वेन विशिष्टस्य साधनत्वं विवक्षितम्, तेन न तदुपलक्षितक्षेत्रज्ञेनाऽर्थान्तरम्, सामान्यतोऽपि साध्यनिर्देशे पक्षधर्मताब-

(१) प्रमाणाभाषयतीति पाठान्तरम् ।

(२) १ म पंक्तिमारभ्यैतदन्तश्चिन्तामणिः १९५३ पृष्ठेऽन्वितेः प्रमादादत्र मुद्रित इत्यवधेयम् ।

(३) विवक्षितमिति नास्ति कालि० मु० पुस्तके ।

लेनाभिमतविशेषसिद्धेः(१) ।

(प्रका०) तस्मादिति । तथाच व्यभिचारज्ञानस्य दूषकत्वम्, तथाकं साधारणानैकान्तिकलक्षणव्याख्यानवसरे । ननु सर्वत्र घटादेः पक्षान्तर्भूतत्वात्तदुपादानगोचरत्वेन ईश्वरज्ञानस्यासिद्धेर्न सर्वविषयत्वसिद्धिरित्यत आह *नियतेति* । उपादानगोचरेति विशेषणान्नाश्रयात्सिद्धिः । तृतीयकोटेरभावादनियतविषयज्ञानजन्यत्वसिद्धिरित्यर्थः । एतन्नोपनीतभानवादिमते ।

ननु साध्यगतनोपादानपदेन क्षित्याद्युपादानमेव न विवक्षितं किन्तु घटाद्युपादानमपि, तथाच घटाद्युपादानगोचरज्ञानादीनां क्षित्याद्यजनकत्वेऽपि तदुपलक्षितास्मदादेर्जनकत्वसम्भवादर्थान्तरम्, न च तेषां न सर्वविषयत्वम्, अनादौ संसारे योगिनस्तादृशज्ञानादेरपि सम्भवादित्यत आह *साध्ये चेति* । साधनत्वं-जनकत्वम् ।

(चि०) नन्वाद्यसाध्यद्वये घटाद्युपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतीनामेव जनकत्वमायात्वित्यर्थान्तरम् । न च तेषां व्यभिचारात् क्षित्यादावकारणत्वमिति वाच्यम् । अनादौ प्रवाहे कस्यचित् कदाचित् क्षितिद्व्यणुकादिपूर्वं घटाद्युपादानगोचरज्ञानादिसम्भवात् । न च सर्गाद्यकालीनस्यापि पक्षत्वात्तत्रेश्वरसिद्धिः, परं प्रति तदसिद्धेरिति चेत् न ।

ज्ञानादीनां त्रयाणां स्वविषयसमवेतकार्यं प्रत्येव जनकत्वावधारणेनैतदनुमानस्य तदविषयत्वात् । अत एवान्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानाद्यजन्यत्वेन पक्षविशेषणमपि न युक्तम् । तृतीयसाध्ये तु नार्थान्तरं क्षित्यादेर्घटाद्युपादानासमवेतत्वात् ।

ननु सामान्यलक्षणादिप्रत्यासत्त्या क्षित्याद्युपादानगोचरं यत् प्रत्यक्षं तज्जन्यत्वमेवास्तु, तथाचेश्वरे न प्रत्यक्षं न वेच्छाप्रयत्नौ तयोः समानाधिकरणज्ञानाविषयेऽसम्भवात् । न च तादृशप्रत्यासत्त्यजन्यत्वं प्रत्यक्षे विशेषणं, परं

(१) सिद्धिश्चेति पाठान्तरम् ।

प्रत्यसिद्धेरिति चेन्न ।

द्रव्यत्वेन ज्ञानलक्षणया वा कपालगोचरप्रत्यक्षेऽपि घटादावकर्तृत्वात् क्षित्यादौ सकर्तृत्वनिर्वाहकं ज्ञानं सिद्धयत्तद्विलक्षणमेव सिध्यति । न चावयवविभागद्वारा क्षित्यादिषु जलेक्षपात् समुद्रादिषु हस्तक्षेपात् परमाणुद्रव्यसंयोगे च द्यणुकेष्वस्मदादिकर्तृकत्वादंशतः सिद्धसाधनमिति वाच्यम् । तन्न हि क्षितिनाशे अस्मदादीनां कर्तृत्वं न खण्डक्षितौ, अवस्थितसंयोगेभ्य एव तदुपपत्तेः सकलतदुपादानगोचरज्ञानेच्छाकृतीनामभावाच्च । अत एव द्यणुकेऽपि न कर्तृत्वं, जलक्षेपादधिकपरिमाणसमुद्रादेः सपक्षत्वमेव घटस्येव ।

(प्रका०) *नन्विति* । ननुपादानगोचरत्वेन जनकत्वस्य पूर्वं विवक्षणात् घटोपादानगोचरस्य तथात्वात्नेयं शङ्केति चेन्न । तेनैव रूपेण जनकत्वमत्राप्यायातु इत्यर्थान्तरापादनसम्भवात् । न च तेषामसर्वविषयत्वात् तैरर्थान्तरमिति वाच्यम् । व्यापकतावच्छेदकप्रकारनैयत्यमनुमितौ यन्मते तत्र सर्वविषयत्वसिद्धयर्थमग्रे प्रकारान्तरमेव भविष्यतीति तन्मतेनैतत्सम्भवात् । *ज्ञानादीनामिति* । अस्मदादिज्ञानादीनामदृष्टाद्वारकारणमिति शेषः । *अतएवेति* । बाधेन तत्सिद्धिप्रसङ्गाभावादित्यर्थः ।

द्रव्यत्वेनेति । प्रत्यासरेत्येति शेषः *तद्विलक्षणमिति* । तथाच सामान्यज्ञानप्रत्यासत्तिजन्यप्रत्यक्षयोः स्वरूपायोग्यत्वात् तज्जन्यत्वेन नार्थान्तरम् । न च योगिप्रत्यक्षमादाय दोषः । तादृशनानायोगिकल्पने गौरवादेकस्यैव सिद्धेरिति भावः । *कर्तृत्वमिति* । एतच्च न यन्मते ज्ञानादीनां स्वविषयसमवेतकार्यं प्रत्येव जनकत्वं तन्मतेनेति ध्येयम् । *अत एवेति* । द्यणुकोपादानपरमाणुगोचरप्रत्यक्षादेरभावादित्यर्थः । *सपक्षत्वमेवेति* । तत्र प्रक्षिप्तजलबिन्दुसमुद्रयोरेवावयवत्वेनोपादानगोचरज्ञानादिसम्भवाद् अस्मदादिकर्तृत्वमित्यर्थः ।

(चि०) ननु घटे साध्यविकलत्वम् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां ज्ञानादेरेव जनकत्वात् न तु तदाश्रयस्य धर्मिग्राहकस्यान्वयव्यतिरेकस्य वा ग्राहकस्याभावात् । न च घट

आत्मजन्य उत्पत्तिमन्वात् ज्ञानवदिति वाच्यम् । आत्म-
समवेतत्वस्योपाधित्वात्, घट आकाशजन्य उत्पत्तिम-
न्वात् शब्दवदितिवत् अप्रयोजकत्वाच्चेति चेत् ।

मैवम् । प्रयत्नवदात्मसंयोगश्चष्टाद्वारा घटहेतुरतः प्रय-
त्नवदात्मापि हेतुः । न चात्मसंयोगे सत्यपि प्रयत्नं वि-
ना न चेष्टेति प्रयत्न एव तत्कारणम्, असमवायिकारणं
विना कार्यानुत्पत्तः । न चात्मसंयोगस्य कारणत्वेऽपि
संयोगपरिचायकमात्रमात्मेति वाच्यम् । संयोगमात्रस्या-
कारणत्वेन संयोगिविशेषितस्य हेतुत्वात् । आत्मसंयोग-
व्यतिरेकप्रयुक्तक्रियाव्यतिरेकस्यासिद्धेर्नात्मसंयोगः का-
रणमिति चेन्न । या क्रिया व्याधिकरणवदीयगुणजन्या सा
तत्संयोगासमवायिकारणिका यथा स्पर्शवद्द्रव्यसंयो-
गजक्रियेति तत्सिद्धेः । न च क्रियाया मूर्त्तमात्रसमवेता-
समवायिकारणत्वनियम इति वाच्यम् । कार्यमात्राभि-
प्रायेण ज्ञानादौ व्यभिचारात् विशिष्याऽप्रयोजकत्वात्
असमवायिकारणसंयोगाश्रयस्य तत्कार्यजनकत्व-
नियमाच्च ।

(प्रका०) *नन्विति* । तथाच घटादौ व्यभिचारोऽपीति भावः ।
आत्मेति । आत्मवृत्तित्वस्येत्यर्थः । यद्वा समवेतत्वपक्षधर्मावच्छि-
न्नसाध्यव्यापकोऽयमुपाधिरिति न ज्ञानध्वंसादौ साध्याव्यापकत्वम् ।
हेतुत्वादिति । विशेषणत्वे बाधकं विना उपलक्षणत्वस्यायुक्तत्वादिति
भावः । *आत्मेति* । तथा चात्मसंयोगस्य क्रियायामेव न हेतुत्वं कुतस्त-
द्वारा घटेऽपीत्यर्थः । *क्रियेति* । कपालरूपजन्यघटरूपे व्यभिचारादाह
क्रियेति । स्पन्द इत्यर्थः । गुरुत्वजन्यपतनक्रियायां वेगजनितक्रि-
यायां च व्यभिचारादाह *व्यधिकरणेति* । नन्वात्रादिपतने व्यभि-
चारः, स्वव्यधिकरणस्वाश्रयावयवीयान्नादिजन्यत्वात् स्वाश्रयावय-
वसंयोगाजन्यत्वाच्चेत्यत आह गुणेति । अत्र गुणजन्यत्वं गुणव्यतिरेक-
प्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वम्, तेनेद्वरङ्गानादिजन्यत्वेऽपि क्रियायां नैव-
संयोगोऽसमवायिकारणमिति व्यभिचारो न भवतीति । युक्तेऽनौ द्यात् ।

स्यात्प्रसमवायिकारणत्वमित्यप्याहुः। एतेन मन्त्रपाठजन्यविषयचलने व्य-
भिचारो निरस्तः, इष्टापत्तेः । अहृष्टाद्वारकत्वेन विशेषणाद्वा मन्त्रस्याशु-
विनाशित्वेनाहृष्टद्वारकत्वात् । ननु तुलायामेकदिगवस्थिताधिकगुरुजन्या-
परदिगवस्थितोन्नमनक्रियायां व्यभिचार इति चेत् । न, तत्राधिकगुरुत्वा-
श्रयद्रव्यसंयुक्तसंयोगस्योन्नमनहेतुत्वात् पङ्कादौ तस्य तद्धेतुत्वकल्पनात् ।
न चैवं व्यधिकरणपदं व्यर्थम्, वेगादिजन्यक्रियायां तथापि व्यभिचारात् ।
न चाहृष्टवदात्मसंयोगस्यैवं कारणता न स्यादिति वाच्यम् । व्याप्त्य-
न्तरेणापि तत्सम्भवात् । तथाचानुपदमेव वक्ष्यामः । नन्वेवमपि क्रिया-
यामात्मकारणत्वसिद्धावपि घटे न तत्सिद्धिः, तथा च साध्यवैकल्यं
तदवस्थमेवेति चेत्, । न । मूर्त्तवृत्तियत्कार्यं यदीयगुणनिमित्तकारणकं
तत्तत्समानाधिकरणसंयोगजन्यमिति व्याप्त्या तत्सिद्धेः । यदि च
व्यभिचारशङ्का, तदाऽत्र विशेषणान्तरमपि प्रवेश्यम् । न चात्र विपक्षबा-
धकाभावः । अप्रत्यासन्नस्य जनकत्वेऽतिप्रसङ्गात्, पृथग्व्याप्तावपि तदेव
विपक्षबाधकमिति संक्षेपः ।

विशिष्येति । क्रियाया इत्यत्र क्रियापदेन कर्ममात्राभिधान इ-
त्यर्थः । *असमवायीति* प्रकृताभिप्रायेण, कारणसंयोगाश्रयस्येत्यत्र
तात्पर्यम् ।

(चि०) अन्ये तु अनुकूलकृतिसमवायित्वं कर्तृत्वं
न तु जनकत्वे सति, गौरवात् । कर्त्तरि कारकव्यवहार-
श्चाभियुक्तानां “सविशेषण” इति न्यायेन कृतिपर्यव-
सन्न एव । एवं ज्ञानेच्छाकृतिजन्यत्वमेव साध्यं तदाश्र-
यत्वमेवेद्वरस्य कर्तृत्वम् ।

अथ घटे कृतिसाध्येष्टसाधनताज्ञानं चिकीर्षाद्वारा
हेतुः, तच्च न प्रत्यक्षं चिकीर्षाविषयेऽनागते इन्द्रियासा-
मर्थ्यात्, (१) किन्तु अनुमितिरूपं, तथा च साध्यविकलो
दृष्टान्तः साध्याप्रसिद्धिर्वेति चेन्न ।

सिद्धवृत्त्यसिद्धविषया हि कृतिः सिद्धविषयप्रत्यक्षे
सति संभवति, न हि मृदवयवानां संस्थानविशेषे कृति-
साध्येष्टसाधनतानुमितावप्यवयवस्य प्रत्यक्षेणोपस्थि-

(१) सन्निकर्षादिति पाठान्तरम् ।

तिं विना प्रवृत्तिः, अतएव यागे शब्दाशुपजीविलिङ्गाद्वा-
 कृतिसाध्येष्टसाधनत्वेऽवगतेऽपि ह्यधिरादीनां प्रत्यक्षेणानु-
 पस्थितौ न प्रवृत्तिः । न चोपादानप्रत्यक्षं प्रवर्तकज्ञानोपक्षी-
 णम् । अप्रत्यक्षपरमाणौ तत्क्रियायामिष्टसाधनताज्ञानेऽप्य-
 प्रवृत्तेः । प्रवृत्तिविषयस्य मृदङ्गादेः प्रत्यक्षत्वात् शब्दफूत्का-
 रादिना व्यभिचारः । न चाभिमतग्राहकेन्द्रियसंयोगान्म-
 नसिप्रयत्नजन्यक्रियाप्रदर्शनाच्च व्यभिचारः, अदृष्टसहकृ-
 तत्वगिन्द्रियेण हि मनोबहनाङ्गीनामुपलम्भेन तद्गोचरप्र-
 यत्नात्ताङ्गीक्रिया ततः स्पर्शवद्वेगवशाज्जा नोदान्मनसि
 क्रिया न तु प्रयत्नात् । अतएव जलाद्यभ्यवहारमलोत्स-
 र्गहेतुनाङ्गीनामनाद्यभ्यासवासनावशाददृष्टसहकृतत्वगि-
 न्द्रियेणोपलम्भात् तद्गोचरः प्रयत्नः ।

नन्वेवं घटादावनुमितेर्जन्यत्वदर्शनादीश्वरेऽनुमि-
 तिरपि सिद्धेत्, यथा च प्रत्यक्षस्येन्द्रियजन्यत्वेऽपि
 नित्यं तदीश्वरे तथानुमितेर्नित्यं जन्यत्वेऽपि सा तत्र
 नित्यैव अनित्येनानादिद्व्यणुकाद्यजननादिति चेन्न । सु-
 खदुःखाभावादिसाधनानुमिते तर्हि घटादौ हेतुत्वं गृ-
 हीतं, न च तावता शरीरादृष्टाभावेन सुखमस्यतो न
 क्षित्यादौ तस्यानुमितिर्यथार्था सम्भवति । न च तादृशा-
 नुमितेरनुमित्यन्तरस्य वाऽनुमितित्वेन घटादौ प्रवृत्तिवि-
 षयप्रत्यक्षवहेतुत्वं गृहीतमतो नेश्वरेऽनुमितिः ।

ननु द्वेषजन्यकृतिसाध्ये चिकीर्षाविरहाद्व्यभिचारः
 तददृष्टान्तेन क्षित्यादौ द्वेषसाध्यत्वादीश्वरे द्वेषोऽपि
 स्यात् द्वेषवतः संसारित्वेन भगवतोऽपि तथा त्वापत्तिरि-
 ति चेन्न । न हि सर्पादिद्वेषादेश्च तस्माशानुकलव्यापारे
 कृतिरूपमुमर्हति, प्रयोजनं विना दुःसैकफले प्रेक्षावतां

कृतेरनुपपत्तेः, किन्तु दुःखसाधनध्वंसं तत्साध्यदुःखानु-
त्पादं वा फलमुद्दिश्य तत्साधनताज्ञानात्, तथा श्रेष्ठ-
साधनताज्ञानात्सन्नेच्छाऽस्त्येवेति सैव कृतिकारणं क्लृ-
प्तत्वात्, द्वेषस्तु परम्परया तदुपक्षीणः । कुतस्तर्हि द्वेषसि-
द्धिः ? शत्रुं द्वेषमीति अबाधितप्रत्ययात् । न चादृश्यस्य कर्तु-
रनुपलब्धिबाधः, अनुपलब्धिमात्रस्य बाधकत्वेऽतीन्द्रियो-
च्छेदात् योग्यानुपलब्धेश्चासिद्धेः परात्मनोऽयोग्यत्वनि-
यमात्, शशशृङ्गप्रतिबन्धा च नादृश्यमात्रनिरासः,
परमाण्वादिस्वीकारात् । नाप्ययोग्यकर्तृकनिरासः, चे-
ष्टया ज्ञानादिमतः परात्मनोऽनुमानात् परं प्रति तस्या-
योग्यत्वात् । नापि शृङ्गे पशुत्ववदप्रयोजकम्, कर्तुः का-
र्यमात्रे कारणत्वाधधारणात् प्रतिबन्दिमात्रस्यादूषण-
त्वात् । शशे पशुत्वेनायोग्यशृङ्गसिद्धिः कुतो नेति
चेत्, न अर्थान्तरत्वात् विपक्षे बाधकाभावान्(१)व्याप्त्य-
सिद्धेः शृङ्गत्वस्य योग्यसंस्थानविशेषव्यङ्ग्यत्वेनायोग्यस्य
विरोधेन शङ्कितुमशक्यत्वात्, शशे शृङ्गस्यात्यन्ताभाव
इति सर्वेषामबाधितप्रत्यक्षबाधितत्वाच्च । अथ कृति-
कार्यत्वयोर्नान्वयव्यतिरेकाभ्यां व्याप्तिग्रहः त्वन्मते व्या-
पककृतेः सखे तद्देशे समये वा कृतिमात्रव्यतिरेका-
निरूपणात् । नित्यकृतेरन्वयोऽपि न गृहीतो बद्धिमात्र-
व्यतिरेकोऽस्ति गृह्यते च । न चैवमाकाशात्मनोरप्य-
सिद्धिः समवायिमात्रस्य व्यतिरेकानिरूपणेन कार्य्यं स-
मवायिकारणजन्यमिति व्याप्तेरसिद्धेरिति वाच्यम् । स-
मवायिकारणत्वग्रहे हि तत्संसर्गाभावोऽप्रयोजको नि-
मित्तमात्रसाधारणत्वात्, किन्तु यत्समवायि तत्र कार्य्यं

(१) बाधकाभावेनेति पाठान्तरम् ।

यन्न समवायि तन्न नैत्यन्योन्याभावमादाय कार्यं सम-
वायिजन्यमिति व्याप्तिग्रहसम्भवात्, समवायित्वेन त-
योरन्योन्याभावोऽस्ति गृह्यते च ।

(प्रका०) विशेष्ये बाधे सत्येव "सविशेषणे ही" ति न्यायाव-
तार इत्यपरितोषं हृदि निधायह—*अन्ये स्थिति* । कृतीत्युपलक्षणं
ज्ञानच्छेत्त्यपि द्रष्टव्यम्, अत एवानुपदं तथैव विभावयिष्यति । *सा-
ध्याप्रसिद्धिरिति* । यद्युक्तदोषभिया दृष्टान्तस्त्याज्यस्तदा प्रकृतसा-
ध्याप्रसिद्धिरिव दोष इत्यर्थः । ननूपादानप्रत्यक्षं विनापि शब्दाद्यधि-
प्रवृत्तेर्व्यभिचार इत्यत आह—प्रवृत्तिविषयस्येति । न ह्युपादानप्रत्यक्षत्वेन
कारणत्वं ब्रूमः किन्तु प्रवृत्तिविषयप्रत्यक्षत्वेन, प्रवृत्तिविषयश्च न ग-
गनादि किन्तु मृदङ्गादिकमेव तच्चास्मदादिप्रत्यक्षमेवेति न व्यभिचार
इत्यर्थः । अत्र वायवीयशरीरप्रत्यक्षाभावेन तद्गोचरप्रयत्नाभावात्तत्र
कथं चोच्येति चिन्त्यम् । *अदृष्टेति* । न चादृष्टवदात्मसंयोगादेव तत्र
क्रियोत्पत्तिरस्तु किं प्रयत्नेनेति वाच्यम् । स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकानुधि-
धायित्वादिति भावः । *न च भगवतीति*(१) । न चायथाथैव साऽस्ति-
ति वाच्यम् । विशेषदर्शनवत् ईश्वरस्य तदसम्भवादिति भावः । ननु
स्वसुखादिसाधनतानुमितित्वेन न कारणत्वं किन्तु स्वेषसाधनतानु-
मितित्वेन, तत्र बाधः विश्वस्येश्वरेच्छाविषयत्वादित्यपरितोषादाह-
नचेति । तथापि तादृशानुमितित्वेन न कारणत्वं किन्तु तादृशज्ञा-
नत्वेन, तादृशं च तत्प्रत्यक्षमेव भवतीति पक्षमधर्मतावलात्तदनुमिता-
वपि प्रत्यक्षजन्यत्वमेव सिद्धयतीति भावः । रागवतः—इच्छाविरहः । *द्वे-
पस्त्विति* । दुःखे तत्साधनेषा यतो द्वेष उत्पद्यते ततस्तदभाव
इच्छा भवति न त्वन्यथा द्वेषाविषयघटाद्यभाव इच्छाविरहात्, तथा
च दुःखादिद्वेषो दुःखाभाव इच्छामुत्पादयति ततः कृतिरितीच्छाया-
मेव तदुपक्षय इत्यर्थः । इदं च प्रवृत्तिप्रयत्नमभिप्रेत्य—निवृत्तिप्रयत्ने
तु द्वेषजन्यत्वमेव समानविषयत्वेन लाघवेन प्रवृत्ति प्रत्येव चिकी-
र्षाया हेतुत्वात्, निवृत्तौ तु समानविषयतया द्वेष एव हेतुर्न भिन्नविषय-
चिकीर्षा । न च प्रवृत्तिविरह एव निवृत्तिः, वैपरीत्यापत्तेः, तदुक्तं
सुमाञ्जलौ—'प्रवृत्तिप्रयत्नो रागाग्निवृत्तिस्तु द्वेषादिति' । न चैवं कथं व्य-
भिचारोद्धारः निवृत्तेः क्रियाविरहहेतुत्वेन प्रवृत्तिसाध्यतानियमेन कार्या-

(१) अत्र मूले तावतेवि कलिकातापुस्तकस्थपाठो मुद्रितः किन्तु
भगवतीत्येव टीकाकारसंमतो बोध्यः ।

णां चिकीर्षाजन्यत्वस्वीकारात् । नन्वेवं कुत इत्यादिग्रन्थः कथं इत्थं कारणान्तरमेव निवृत्तेः कल्प्यतामित्याक्षेपे शत्रुं द्वेष्मीत्यनुव्यवसाय-साक्षिके तत्र ततोऽन्यत्कारणं न कल्प्यमिति परिहार इत्येतदभिप्रायकत्वादिति ।

वस्तुतस्तु प्रवृत्तिविरह एव निवृत्तिः । न च वैपरीत्यं, सुषुप्तिद-शायामपि निवृत्तिविरहस्य सत्त्वेन प्रवृत्तिकार्यचेष्टादिकार्यापत्तेः । न च तदा निवृत्तिरेवास्तीति वाच्यम् । तत्कारणद्वेषाभावे तदभावात् । द्वेषाभावश्च तत्कारणदुःखसाधनत्वज्ञानाभावात् । तथा च प्राचीनमते ग्रन्थकर्तुरनुशयप्रकाश एवायमिति मन्तव्यम् । एवञ्च यथाश्रुत एवा-ग्रिमग्रन्थः सुकर इति ।

यत्र तु धूमवन्ध्यादौ व्याप्तिग्रहः सिद्धस्तत्र साध्यसामान्यव्यति-रेकग्रहोऽस्त्येवेति न व्याप्तिग्रहस्तद्व्यभिचारीति दर्शयति *वह्निमात्रेति* *समवायिमात्रस्येति* । आकाशात्मादेरपि व्यापकस्य समवायित्वाभ्यु-पगमादिति भावः ।

(चि०) यद्वा भावकार्यं समवेतमिति व्याप्त्या तयोः सिद्धिरिति, यथा हि यद्यद्द्वेरेन्वये धूमो गृहीतस्त-सद्ग्रतिरेके धूममात्रव्यतिरेकग्रहात् वह्निधूममात्रयोर्व्या-प्तेर्ग्रहः न तु पर्वतीयवहेः रन्वयव्यतिरेकग्रहात् । न चान्या-न्वयव्यतिरेकाभ्यामन्यव्याप्तिग्रहेऽतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । यद्विशेषयोरन्वयव्यतिरेकग्रहः तत्सामान्ययोर्बाधकं वि-ना व्याप्तिग्रहात्, स च वह्निधूमव्याप्तिग्रहे उत्पद्यमानः स-कलधूमगोचरो धूमत्वपुरस्कारेण प्रसिद्धधूमगोचर एव वा भवति, तथेहापि कृतिविशेषकार्यविशेषयोरन्वयव्य-तिरेकग्रहो बाधकं विना कृतिकार्यत्वमात्रयोर्व्याप्तिग्रहे उपायः, न तु पक्षधर्मताबललभ्यविशेषान्वयव्यतिरेक-ग्रहः अनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गात् । एतेन—

कार्यत्वस्य विपक्षवृत्तिहतये सम्भाव्यतेऽतीन्द्रियः कर्ता चेद्व्यतिरेकसिद्धिविधुरा व्याप्तिः कथं सिद्ध्यति । रश्योऽथ व्यतिरेकसिद्धिमनसा कर्ता समाभीयते

तस्यागोपि तदा तृणादिकमिति व्यक्तं विपक्षेक्षणम् ॥

इति निरस्तम् । ननु यदि कर्तृमात्रव्यतिरेकप्र-
हाददृश्यकर्तृसिद्धिस्तदा वह्निमात्रव्याप्तधूमाददृश्यजाठ-
रीयवह्निसिद्धिरपि स्यात् । न स्यात्, अदृश्यवह्नेधूमा-
नुत्पत्तेः दृश्यस्यैव तत्र हेतुत्वात् ।

ननु ज्ञानेच्छाप्रयत्नत्रयव्यतिरेकात् कार्यव्यतिरेकः
किन्तु एकैकव्यतिरेकात् तथा च व्यर्थविशेषणत्वेन वि-
शिष्टव्यतिरेको न हेतुव्यतिरेकव्याप्य इति न हेतोर्वि-
शिष्टसिद्धिः साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगिन एव
साध्यगमकत्वादिति चेन्न । यत एकैकव्यतिरेकात् कार्य-
व्यतिरेकोऽत एव कार्यत्वादेरेकैकं सिध्यन्नयमपि सिध्य-
ति, आर्थस्तु समाजः ।

(प्रका०) ननु द्रव्यस्य गुणकारणत्ववत्समाधिकारणत्वं विशि-
ष्टं न प्राह्यं किन्तु समवायित्वसमानाधिकरणकारणमेव तत्, तथा सो-
भयप्राहकसमाजादुभयग्रहे आर्थः समाज इत्यपरितोषादाह *यद्वेति* ।
बाधकं विनेति । सामान्येन रूपेण व्यभिचारज्ञानाभावे सति ततो
व्याप्तिग्रह इति भावः । सकलधूमगोचर इति स्वमते, प्रसिद्धधूमगोचर
इति परमते, तत्र सामान्यलक्षणानङ्गीकारादिति ध्येयम् ।

कार्यत्वस्येति । कार्यत्वस्य हेतोर्विपक्षवृत्तित्वनिवृत्तये सर्वत्र
तृणादौ कार्येऽतीन्द्रियः कर्ता चेत्स्वीक्रियते तदा कापि तद्व्यतिरेकनि-
श्चयो नेति तद्वैधुर्यात्कथं व्याप्तिर्ज्ञायेत, अथ तद्व्यतिरेकसिद्ध्यर्थितया
दृश्य एव कर्ता चेत्स्वीक्रियते तदा तद्विरहेऽपि तृणादौ कार्यत्वमस्ती-
ति तत्रैव विपक्षे तस्य व्यक्तीक्षणमित्यर्थः । दृश्यस्य-योग्यस्य, तथा
चाग्निधनवह्नेर्दृश्यमानधूमात्पत्तेः समर्थिता तस्यापि योग्यत्वादिति भा-
वः । *व्यर्थविशेषणत्वेनेति* । अखण्डाभावात्तद्व्युत्पत्तमतेनेवम् ।
साध्याभावेति । केवलान्वयी नास्त्येवेति भावः । अत्र केवलान्वयव्य-
वस्थापनाद्व्यतिरेकव्याप्तिग्रहविरहेऽप्यन्वयव्याप्तिस्तत्सामावेणानुमित्यविरो-
धेन चान्वयव्याप्तावेव व्यर्थविशेषणत्वात् विशिष्टव्यापकत्वग्रहः विशिष्ट-
स्य कारणत्वेन विपक्षबाधकसम्भवात्, अन्यथा इच्छनविशिष्टव्याप-
पि कूमव्यापकत्वं न युज्येत । न च तत्र वह्निमात्रधूमानुत्पत्तेर्विशिष्टं

कारणतावच्छेदकं प्रकृते चात्मत्वमेव लाघवादिति वाच्यम् । अन्यात्मनि ज्ञानादौ सत्यपि आत्मनः कार्यस्य पटादेरुत्पत्तिप्रसङ्गभयेन ज्ञानादेरवश्यं कारणतावच्छेदकत्वात् । न च तेषामपि कारणत्वात् कारणतावच्छेदकत्वमवच्छेदकत्वे न करणत्वं दण्डत्ववदिति वाच्यम् । उक्तहेतोरवच्छेदकत्वेऽपि ज्ञानाद्युत्कर्षदर्शनेन कार्योत्कर्षदर्शनासेषामपि कारणत्वात्, अत एवालोकरूपस्यावच्छेदकत्वेऽपि व्यञ्जकत्वमिति सिद्धान्त इति यद्यपि तथाप्यभ्युपेत्याह-#यत इति# ।

अन्ये तु साध्ये व्यर्थविशेषणता हेतुसमानाधिकरणान्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य गुरुण्यपि साध्यतावच्छेदके सुप्रहत्वात् । अवच्छेदककार्या हि भवति गौरवं दोषो यथा हेतुनिष्ठनीलधूमत्वाद् । साध्यनिष्ठधर्मं त्ववच्छेदकत्वं प्राह्यमेव न, किन्तूकप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावः, स च गुरुण्यपि सुप्रह एव, अन्यथा तादृशधर्मस्योक्तप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य केनापि प्रमाणेनाग्रहे प्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव सिद्धं स्यादित्याशङ्क्यान्वोन्याभावगर्भव्याप्तौ साध्यवत्त्वावच्छेदेन साधनसमानाधिकरणान्योन्याभावाप्रतियोगित्वस्य प्राह्यतया तत्र कल्पे व्यर्थं विशेषणत्वमेव नीलधूमत्ववदवच्छेदककोटिप्रवेशादित्याहुः ।

(चि०) स्यादेतन् अशरीरसर्वज्ञनित्यज्ञानादिमान्कर्त्ता पक्षे विवक्षितः घटादौ च कार्यत्वस्य तद्विपरीतकर्तृसहचारादिदर्शनाद्विशेषविरुद्धत्वमिति चेत् । न । हेतोर्विवक्षितसाध्यविपरीतसहचारमात्रस्यादूषकत्वात्, अन्यथानुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गात् । न चानित्यज्ञानासर्वज्ञशरीरकर्तृत्वेन समं कार्यत्वस्य व्याप्तिरस्ति येन तद्विपरीतसाधने विरुद्धत्वं स्यात्, तादृशव्याप्तिश्च त्वया मया वा नाङ्गीक्रियते अङ्कुरादौ योगवानुपलम्भेन शरीरकर्तृत्वाभावात् । अथ यथादर्शनबलप्रवृत्तव्याप्त्याऽनित्यज्ञानादिमान्कर्त्तोपनेयः पक्षधर्मतया च नित्यज्ञानादिमान्, तथा चोपनेयविशेषयोर्विरोधेन व्याप्तिपक्षधर्मतयोर्विरोधात् परस्परसहकारिताविरहात्तानुमानं विशेषविरोधादिति चेन्न । अनित्यज्ञानादिकर्तृजन्यत्वेन व्याप्त्यभा-

वात् ज्ञानादिमत्कर्तृजन्यत्वव्याप्तेः पक्षधर्मताबलेभ्यः
 विशेषाविरोधात् केवलाया व्याप्तेश्च पक्षधर्मतायाश्च पृ-
 थगुपनायकत्वाभावाच्च एकवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । तथा च
 निरपेक्षतादशायां विशेषानुपस्थापनादेव न विरोधज्ञानम्
 सापेक्षतादशायाश्च सहोपलम्भादेव विरोधप्रतियोगिनोः
 सिद्धयसिद्धिभ्यां विरोधभावज्ञानाभावाच्च । लिङ्गवि-
 शेषेण साध्यविशेषेण च विरोधे च विशेषविरोधः, यथा
 चन्दनप्रभववह्निमानयं सुरभिधूमवत्त्वादिति । ननु ज्ञान-
 स्वनित्यत्वयोः कर्तृत्वाशरीरित्वयोश्च परस्परविरुद्धत्वेन
 एकधर्म्यसमावेशात् कथं नित्यज्ञानादिकर्तृसिद्धिरिति
 चेत्, न उपसंहारस्थानस्याभावात् । तथाहीश्वरे तदबुद्धौ
 च शरीरित्वकर्तृत्वे बुद्धित्वनित्यत्वे च उपसंहियमाणे वि-
 रुद्धे न तु स्वाश्रयस्थिते उभयोच्छेदप्रसङ्गात् । न चेश्वरस्त-
 द्बुद्धिर्बोपस्थिता, उपस्थितौ वा धर्मिग्राहकमानेन तयो-
 र्विरोधापहारात्, अनुपस्थिते च तद्व्ये विरोधज्ञानमकि-
 श्चित्करमेव अस्मदादिवुद्धौ व्योमादौ कुबिन्दे मुक्तात्म-
 नि च उपस्थिते विरोधोपसंहारात् । बुद्धित्वनित्यत्वयोः
 कर्तृत्वाशरीरित्वयोरनभिगमंऽपि ईश्वरेऽशरीरित्कर्तृत्व-
 नित्यज्ञानादिसिद्धिरप्रस्यूहैव । अत एव नित्यत्वावयव-
 त्वयोर्विरोधज्ञानमकिञ्चित्करमेवेति परमाणुसिद्धिः । ई-
 श्वरतद्बुद्ध्यादिकं तर्कितमिति चेन्न । तर्कस्य प्रसङ्गनस्य
 संशयस्य चाऽज्ञातेऽसम्भवात् ।

(प्रका०) *योग्येति* । शरीराभावस्य योग्यानुपलम्भेन प्रदे वि-
 शिष्टाभावस्यानुमानादित्यर्थः । क तर्हि विशेषविरोधो दूषणमित्यपे-
 क्षायामाह *लिङ्गैति* । *उपसंहारेति* । यद्यपि घटत्वपटत्वयोरपि
 विरोधो न स्यात्तथापि तदुभयाभयैकसाध्यकमानाभावात्तद्वाच्यं सिद्ध-
 ति प्रकृते च न तदभावः अत एव यत्र तत्साध्यकमानं तत्र विरोधमा-

तमकिञ्चित्करमित्याह *अत एवेति* । *साक्षात्साधनत्वमिति । तथा-
च कृतेन हस्तादिव्यापारो द्वारमिति भावः ।

(षि०) स्यादेतन् घटादौ कृतिसाध्यता हस्तादिव्या-
पारादिद्वारैश्च न तु साक्षात् । न च पितापुत्रयोरेकघटसा-
धनत्वमिष प्रयत्नहस्तादिव्यापारयोः साक्षात् साधकत्वं
वाच्यमिति वाच्यम् । घटार्थं हस्तव्यापारादिना व्याप्रिय-
माणकुलालसमिपदेशस्थस्य हस्तादिव्यापारशून्यस्य त-
द्घटकर्तृत्वापत्तेः । न च हस्तादिव्यापारवत्ताऽशरीरस्य
सम्भवति । अन्यादृशी च कृतिसाध्यता न दृष्टा, शरीर-
तद्व्यापारौ चाङ्कुरे बाधिताविति कर्तुरपि बाध एव, अन्य-
था तदनुमानात् क्षेत्रज्ञ एव कर्ता अनुमीयेत बुद्ध्यादिम-
त्परात्मनो योग्यानुपलब्धिबाधाभावात् । शरीरव्यापा-
रद्वारैश्च क्षेत्रज्ञस्य हेतुत्वात् शरीरव्यापारस्य चाङ्कुरे
बाधात् बाधित इति चेत् । तर्हि कर्तृमात्रस्यापि तद्द्वारैव
चेष्टेतरकार्ये कर्तृत्वदर्शनात् तद्बाधे कर्तृमात्रबाधो-
ऽपि । एवञ्च कृतिसाध्यत्वे शरीरव्यापारजन्यत्वं प्रयो-
जकमिति स एवोपाधिः । एवं ज्ञानेच्छयोरपीच्छा-
कृतिद्वारा जनकत्वमिति कथं द्वारं विना क्षित्यादौ
जनकत्वमिति ।

(प्रका०) *तद्द्वारैवेति* । यद्यपि सर्गाद्यकालीनं घटादिकं प्रति
शरीराधिष्ठातुरीश्वरस्य न बाधस्तथापि परेण तदनङ्गीकारादिति भा-
वः । *चेष्टेतेरेति* । यदि चाभेदचिन्तनादावप्यस्मदादिकर्तृकत्वं तदा
तदितरेत्यपि बोध्यम् । तत्रापि चेष्टाभावादिति । *एवञ्चेति* । चेष्टे-
तरकार्य इदं बोध्यम् *द्वारं विनेति* । द्वारत्वस्य जन्यत्वगर्भत्वा-
दिति भावः ।

(षि०) उच्यते । जन्यमात्रे हस्तादिव्यापारजनककृ-
तित्वेन न जनकत्वं चेष्टायां क्षित्यादौ च व्यभिचारात्,
किन्तु घटादौ तथा जनकत्वमिति जन्यमात्रे कृतिमा-

अस्य जनकत्वविरोधिविशेषयोर्जन्यजनकभावे बाधके विना सामान्ययोरपि तथाभावनियमात् । न हि विशेषे विशेषप्रयोजकत्वेन सामान्ये सामान्यप्रयोजकत्वविरोधः । चेष्टेतरकार्ये शरीरव्यापारद्वारैव कृतेर्हेतुत्वात् तेन विना क्षित्यादौ न कृतिसाध्यत्वमिति चेत् । न, चेष्टेतरकार्य-मात्रे शरीरव्यापारजनककृतित्वेन न जनकत्वं क्षित्यादौ व्यभिचारात्, किन्तु तद्विशेषघटादौ इत्युक्तत्वात् । न चैवममवातजडीकृतकलेवरस्य प्रयत्नादेव घटोत्पत्तिः स्यात् हस्तादिव्यापारं विनैव कृतेर्हेतुत्वादिति वाच्यम् । घटे कृतिवत् हस्तादिव्यापारस्यापि हेतुत्वात् । यदुक्तं—‘क्षेत्रज्ञ एव कुतो नानुमीयत’ इति । तत्र हस्तादिव्यापारककृतिमान् यदि क्षेत्रज्ञोऽभिमतः तदा हस्तादिव्यापारस्याङ्कुरे योग्यानुपलब्धिबाधात् । अथ हस्तादिव्यापाररहितकृतिमानभिमतस्तदोमित्युच्यते स एव भगवानीश्वरः । अत एव ‘सहभावनिरूपकत्वे नियतपूर्ववर्तित्वं कारणत्वं समवाय्यसमवायिनोस्तथा-त्वेन निमित्तेऽपि तथा भावात् । अन्यथा प्रतिबन्धका-भावानन्तरं प्रतिबन्धकसत्त्वकाले कार्यं स्यात् प्रति-बन्धकाभावस्य पूर्वं सत्त्वात्, न च कृतेः सहभावनि-रूपकत्वं स्वतः, कार्यसमयेऽभावात्, तथा च तत्परिचा-यितव्यापारद्वारा तस्याः सहभावनिरूपकत्वमतः शरीर-व्यापारद्वारैव कृतेर्जनकत्वं न केवलाया’ इत्यपास्तम् । समवाय्यसमवायिप्रतिबन्धकाभावानामविनश्यदवस्थ-त्वेन कारणत्वान् तथैवान्वयव्यतिरेकान् । तेन तेषामभावे विनाशक्षणे च न कार्यम्, अन्यथा प्रतिव्यक्ति कार्यस-हभावनिरूपणे कार्योत्पत्तेः प्राक् सहभावस्य निरूप-

वितुमशक्यत्वात् कारणत्वानिश्चयेन क्वापि प्रवृत्तिर्न स्यादिति । तज्जातीयत्वस्यावश्यवाच्यत्वे विनश्यदवस्थं कथं सहभावेनापि व्यवच्छेद्यम्, अतः स्वरूपयोग्यतारूपा कारणता तत्रापि । कार्याभावस्तु सहकारिविरहात्, अन्यथा निमित्तानां प्रत्येकं कार्यसहभावनिरूपकत्वेन जनकत्वे गौरवम्, प्रागभावस्य प्रतियोग्यजनकत्वप्रसङ्गाच्च । अन्यथा उत्पन्नोपि पुनरुत्पद्येत सामग्रीसत्त्वात् । न च स एव तत्र प्रतिबन्धकः, अभावान्तरस्य तत्राकारणत्वेन कारणीभूताभावप्रतियोगित्वरूपस्य प्रतिबन्धकत्वस्य प्रागभावकारणत्व एव विश्रामात् । न चैका सामग्री एकदा एकमेव कार्यं जनयति स्वभावादिति वाच्यम् । सामग्रीतद्विरहस्य कार्यतदभावप्रयोजकत्वेन सामग्र्यां सत्यां कार्यस्य, तदभावे कार्याभावस्य वज्रलेपायितत्वात् ।

(प्रका०) प्रत्युतानुकूल्यमित्याह *विशेषयोरिति । अन्यथेति* । प्रतिबन्धकाभावस्य निमित्तत्वादिति भावः । प्रतिबन्धकाभावस्य प्रतिबन्धकप्रागभावस्य । *अन्वयव्यतिरेकादिति* । अन्यथा निराश्रयं उपाद्युत्पद्येतेति भावः । तत्रापि-विनश्यदवस्थेपि । *गौरवमिति* । एतच्च वस्तुगतिमनुरुध्योक्तम् । वस्तुतः सहभावगर्भेऽपि हेतुत्वे यत्र सहभावो न स्वतस्तत्रास्तु हस्तादिव्यापारद्वारा प्रकृते तु नित्यकृतेः स्वत एव तत्सहभाव इति किं तदपेक्षयति बोध्यम् । इष्टापत्तिमाशङ्क्य प्रागभावहेतुत्वं साधयति *अन्यथेति । विश्रामादिति* । एतेन-प्रति-योगिप्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमेन सर्वत्र प्रतिबन्धकाभावेपि न कार्यसहभूतत्वेन हेतुत्वं किन्तु यत्र तथान्वयाद्यनुविधानं तत्रैव तथेति-विभावितम् । अत एव सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वेपि तद्विरहरूपायाः पक्षतायाः न तथा कारणत्वमिति । *एकदेति* । एकमिति सत्त्वात्पातं एकदैव जनयतीत्येष प्रकृतसङ्गतेरिति ।

(चि०) स्यादेतत् कर्त्ता शरीर्येष ज्ञानमनित्यमेष बुद्धिरिच्छाद्वारैश्च कृतिद्वारैश्चेच्छा हेतुरित्यादिप्राथमिकव्यासिप्रत्यक्षविरोधात् नाशरीरनित्यज्ञानादिकर्त्तृसिद्धिः ।

अत एव शरीरमनित्यमेवेति नियमात् कर्तृत्वेन नित्या-
तीन्द्रियशरीरसिद्धिरीद्वरे । न चाप्रयोजकत्वम्, निरू-
पाधित्वेन शङ्काकलङ्कानवतारात् । कार्यत्वसकर्तृकत्वयो-
र्यदि निरूपाधिकत्वमस्ति तदापि तुल्यबलत्वेन सत्प्रति-
पक्षात् तत्प्रतिषन्धो(१)ऽस्तु । न च कार्यत्वं पक्षधर्मता-
सत्त्वाद्बलीयः कर्त्ता शरीर्येवेत्यादौ तन्नास्तीति वाच्यम् ।
ज्ञानमनित्यमेवेति व्याप्तेरेव क्षित्यादौ ज्ञानजन्यत्वविरो-
धित्वात् । एवं कार्यं ज्ञानजन्यं ज्ञानमनित्यमेवेत्यन-
योर्विरोध एव, अविरोधे तु द्वयमपि स्यात्, तथा च
क्षित्यादौ शरीर्यनित्यज्ञानपर्यवसाने विरोध एव
स्यात्(२) । किञ्च ज्ञानमनित्यमेवेत्यादौ नित्यज्ञानादेरप्र-
सिद्धेः तदव्यावर्त्तकतया नोपाधित्वनिश्चयस्तत्संशयो
वा, कार्यत्वसकर्तृकत्वव्याप्तिग्रहदशायां शरीरव्यापारा-
व्यभिचारात् उपाधेर्निश्चयः संशयो वास्तीति ।

तन्न । ज्ञानमनित्यमेवेत्यादिव्याप्तेरसिद्धेः, विपक्षबाध-
काभावेनाप्रयोजकत्वात् । निरूपाधिसहचारदर्शनव्यभि-
चारादर्शनादेव व्याप्तिग्रहः निरूपाधित्वमेव वा विपक्षे
बाधकमिति चेन्न । अवयवो महानेव तेज उद्भूतरूप-
मेवेत्यादि व्याप्तिग्रहात् परमाणुनेत्रादेरसिद्धिप्रसङ्गात् ।
अथ द्रव्यचाक्षुषत्वेऽनेकद्रव्यवत्त्वस्य, साक्षात्कारे वि-
षयेन्द्रियसन्निकर्षस्य हेतुत्वात् तन्मूलकविपक्षबाधकेन
परमाण्वादिसाधकस्य बलवत्त्वात् परमाण्वादिसिद्धौ
विरोधिव्याप्तेर्बाधः, न तु वैपरीत्यं विपक्षे बाधकाभावेन
तस्याबलवत्त्वादिति मन्यसे, तर्हि ज्ञानादिकार्यकारण-
भावावधारणात् तन्मूलकविपक्षबाधकेन निष्कलङ्कव्या-

(१) पक्षव्यतिरोध इति पाठान्तरम् ।

(२) बाध एवेति पाठान्तरम् ।

प्रिग्रहात् पक्षधर्मताग्रहसहितान्नित्यज्ञानादिसिद्धौ व्य-
भिचारान्न व्याप्तिः । अन्यथा साध्यं पक्षातिरिक्त एवे-
त्यादिनिरुपाधिसहचाराद्वाप्तिग्रहे सकलानुमानोच्छेदः ।

(प्रका०) *बुद्धिरिति । कर्तृत्वनिर्वाहकं हेतुत्वं बुद्धेरिच्छाद्वारैवेति
भावः । *सत्प्रतिपक्षवदिति* । एतेन सत्प्रतिपक्षज्ञाययैवास्या व्याप्तेः
प्रतिबन्धकत्वे हेत्वाभासान्तरत्वशङ्का नेति दर्शितम् । *बलीय इति* ।
तथाच न सत्प्रतिपक्षत्वं तुल्यबलत्वाभावादिति भावः । *विरोधित्वा-
दिति* । तथाच पक्षधर्मताविनाकृताया अपि तस्या विरोधित्वानु-
त्यबलत्वमस्त्येवेति भावः । *किञ्चेति* । ज्ञानमनित्यमेवेति व्याप्तौ
संसारिज्ञानत्वनित्यज्ञानान्यज्ञानत्वादिकमुपाधिर्वाच्यः, स चेश्वरनि-
त्यज्ञानयोर्व्यावर्त्ययोरभावान्न सम्भवतीत्यर्थ इत्याहुः । त्रयं तु ज्ञानम-
नित्यमेवेति व्याप्तावनित्यत्वरूपसाध्यव्यापकस्योपाधेर्ज्ञानत्वरूपसाध-
नाव्यापकत्वं नास्मदादिज्ञाने ग्राह्यं तत्रोपाधिसद्भावादेव अनित्यत्वस्य
तद्भाष्यस्यास्मदादिज्ञानेपि सत्त्वात्, अन्यथा साध्याव्यापकतयैवानु-
पाधितापत्तेः, तथाच नित्यज्ञाने साधनाव्यापकत्वं ग्राह्यम् । तच्च न
सम्भवति तदसिद्धेः, अत एवाह तदव्यावर्त्तकतयेति । तत्र ज्ञानत्व-
रूपसाधनाव्यापकतया य उपाधिस्तन्निश्चयस्तत्संशयो वा नास्तीत्यर्थ
इति विभावयामः । उपाधेरिति । शरीरव्यापारजन्यत्वरूपस्येत्यर्थः ।

(चि०) वयन्तु ब्रूमः । पक्षधर्मताबलान्नित्यं ज्ञानं
सिध्यत् बुद्धिरनित्यैवेति व्याप्तिप्रत्यक्षेण न प्रतिबन्ध-
तेऽस्मदादिबुद्धिविषयकत्वेन भिन्नविषयकत्वात् एकवि-
षयविरोधिज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् नित्यत्वानित्य-
त्वयोरेकजातीये द्रव्येऽविरोधात् । बुद्धिमात्रेऽनित्य-
त्वावगमात् कथं तद्विशेषे नित्यत्वबुद्धिरिति चेन्न ।
बुद्धिमात्रस्येश्वरानीश्वरबुद्धिपरत्वे विरोधात् व्यभि-
चाराच्च । अस्मदादिबुद्धिपरत्वे च भिन्नविषयत्वेनाप्रति-
बन्धकत्वात् । बुद्धित्वं नित्यावृत्त्येवेत्यवगतमतस्तत्र कथं
नित्यवृत्तित्वावगम इति चेन्न । उभयसिद्धनित्या-
वृत्तित्वावगमेऽप्यातिरिक्तनित्यवृत्तित्वावगतौ विरोधा-

भावात् । बुद्धित्वमनित्यत्वव्याप्यमवगतं नाऽनित्य-
त्वाभावावति ज्ञातव्यमिति चेत् । न । अनित्यत्वव्या-
प्यमनित्यमात्रवृत्तित्वं तत्र चोक्तमेव । एतेन 'कर्त्ता
शरीर्येवेत्याद्यपि ज्ञानं प्रतिबन्धकमिति' निरस्तम् ।

ननु कर्तृजन्यत्वे जन्यत्वं नावच्छेदकं, किन्तु घट-
त्वादिकमेव तेनैव रूपेणान्वयव्यतिरेकग्रहात् आवश्यक-
त्वाच्च, अननुगतमपि जन्यतावच्छेदकं वह्निजन्यतायां
धूमत्वादिवत् । अथ घटत्वादिवज्जन्यत्वमवच्छेदकं न
हि विशेषोऽस्तीति सामान्यमप्रयोजकम्, तथा च वह्नि-
जन्यत्वे धूमविशेषः प्रयोज्योऽस्तीति न धूमसामान्यमग्निं
गमयेत्, तस्माद्यद्विशेषयोः कार्यकारणभावः तत्सा-
मान्ययोरपि बाधकं विना तथात्वनियम इति चेत् । न, तत्र
बाधकाभावात् अप्र च ज्ञानमनित्यमेवेत्यादिप्राथमिकव-
ह्णव्याप्तौ बाधात्, तुल्यत्वे वा व्याप्तिसंशयाधायकत्वात् ।
न च कार्यकारणभावमूलकत्वेन कार्यत्वव्याप्तिसंबन्धि-
यसीति वाच्यम् । विरोधिप्रत्यक्षेण कार्यकारणभावस्यैवा-
सिद्धेः । एतेन 'धूमादौ वह्निजन्यतावच्छेदकमनुगतं
न सम्भवति इह तु जन्यत्वमनुगतमस्त्यतो बाधकं
विना न मुच्यते इति' निरस्तम् । ज्ञानमनित्यमेवेत्या-
दिसहचारावसायस्य बाधकं विना पक्षधर्मव्याप्तिप-
र्यवसायितत्वेन बाधकत्वादिति ।

मैषम् । निरुपाधित्वेन सहचारावसायस्य साधकं
बाधकं च विना साधारण्येन व्याप्तिसंशयाधायकत्वात् ।
अन्यथा साध्यं पक्षातिरिक्त एव सुखं दुःखसम्भितमेवे-
त्यादिव्याप्तिग्रहस्य कार्यकारणभावग्राहकबाधकत्वे तत्-
संशयाधायकत्वे वा कारणानुमानोच्छेदे निरीहं जगज्जाः

येत । तस्माद्यद्विशेषयोः कार्यकारणभावस्तत्सामान्य-
योः कार्यकारणभावो बलवता बाधकेनापनीयते,
न चात्र तदस्ति, विरोधिव्याप्तिसाधकस्य विपक्षबाध-
कस्याभावात् ।

(प्रका०) ननु यथा ज्ञानीदर्काययोः कार्यकारणभावस्तत्र वि-
पक्षबाधकस्तथाऽप्रापि निरुपाधित्वस्य व्यवस्थापितत्वात्तद्विष विपक्षे
बाधकमस्त्वित्यपरितोषं हृदि निधायाह *वयंत्विति* । यद्यपि ज्ञान-
त्वावच्छिन्ने सर्वत्रैवानित्यत्वावगमात्तद्वच्छिन्ने न नित्यत्वावगमः अन्य-
था बाधोपि प्रतिबन्धको न स्यात् । तथापि सामान्यलक्षणानङ्गीकर्तुं-
स्तादृशं ज्ञानमेव न भवति, भिन्नाविषयकं च ज्ञानं न प्रतिबन्धकं, क्वचि-
न्नास्तीति ज्ञानानन्तरं क्वचिदस्तीति ज्ञानस्यानुभवासिद्धत्वात् अस्मन्मते
तु विपक्षबाधकभावेन तादृशव्याप्तरेवासिद्धिः । न चैवं बाधोऽपि प्रति-
बन्धको न स्याद्भिन्नविषयत्वादिति वाच्यम् । सामान्यलक्षणानङ्गी-
कर्तुंरिदमनिष्टं नास्माकमित्याशयात् । सामान्यरूपेण कार्यकारणभावे
सत्युत्तरूपं ज्ञानमप्रामाण्यशकास्कन्दितमिति न प्रतिबन्धकमित्यपि
वदन्ति । *व्याप्तीति* । व्याप्तौ पर्यवसायितयेत्यर्थः ।

(चि०) नव्यास्तु कार्यं कर्तृजन्यमिति व्याप्तितो-
ऽशरीरनित्यज्ञानकर्तृपस्थितौ ज्ञानमनित्यमेवेत्यनेन वि-
रोधप्रतिसन्धानं न तु तां विना, प्रतियोग्यनुपस्थि-
तौ विरोधानिरूपणात्, तथा चोपजीव्यबाधात् ज्ञान-
मनित्यमेवेति व्याप्तिज्ञानमकिञ्चित्करमेव । अत एव
पक्षधर्मताविनाकृतं विरोधिव्याप्तिज्ञानं न हेत्वाभास-
नयोक्तं विरोधप्रतियोगिसिद्ध्यासिद्धिपराहृतत्वादिति ।

(प्रका०) *नव्यास्त्विति* । ज्ञानमनित्यमेव कार्यं ज्ञानजन्यमेवे-
त्यनयोः स्वरूपतो विरोधाभावात् द्वितीयव्याप्त्या पक्षधर्मतासहितया
नित्यज्ञानोपस्थापने सति स स्यात्तथा च विरोधज्ञानमकिञ्चित्करम् उ-
पजीव्यविरोधादित्यर्थः । अत्रेदमनभिमतिर्बाजम् ज्ञानमनित्यमेवेत्यनेन
ज्ञानत्वावच्छेदेनापि नित्यत्वावगमात्पक्षधर्मताबलादपि न ज्ञाने नित्यत्व-
ब्रह्मः नित्यत्वावच्छेदप्रबोधोर्विरोधस्य पूर्वावधारितत्वादिति परस्वामिमतं न

तु निश्चयानित्यज्ञानयोर्विरोधप्रतिसन्धानं प्रतिबन्धकत्वेनाभिमतं येनो-
पजीव्यविरोधः स्यात्, तथा च पूर्वोक्तसमाधानमेवात्र द्रष्टव्यम् ।

(चि०) स्यादेतत् अस्तु शरीरजन्यत्वमुपाधिः ।
न च पक्षेतरत्ववत्पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवत्त्वात्
साधनविशेषितत्वात् साधनतुल्ययोगक्षेमत्वेन साध्य-
व्यापकत्वानिश्चयाच्च नोपाधित्वं, चेष्टेतरकार्येषु शरी-
रव्यापारद्वारैव कर्तुः कारणत्वात् शरीरसहकृतस्यैव
स्वकार्यं कारणत्वाच्च । न हि शरीरविनाकृतः कर्त्ता
शरीरक्रियां घटादिकं वा जनयति । न च यत्स-
हकृतं यजनकम् तेन विना तज्जनकम् अतोऽर्थाच्छरी-
रजन्यमेव कर्तृजन्यमिति साध्यव्यापकत्वनिश्चयात् ।
पक्षेतरत्वादौ च विपक्षबाधकाभावात् साध्यव्यापक-
तानिश्चय इति तेषामनुपाधित्वे बीजम् । अत एव बा-
धोन्नीतं वह्नीतरत्वं वह्निमन्त्वेन धूमवन्त्वे साध्ये आर्द्रन्ध-
नप्रभववह्निमन्त्वं, रसवन्त्वेन गन्धवन्त्वे साध्ये पृथिवी-
त्वमुपाधिः विपक्षबाधकैस्तेषां साध्यव्यापकत्वनिश्चयात्-
त् । न च साधनविशेषितत्वमपि, जन्यत्वं हि प्रागभावप्रति-
योगित्वं, शरीरजन्यत्वञ्च शरीरकारणवत्त्वम्, अन्यानिरु-
क्तेः इतरपदसमभिव्याहारेण जन्यपदादितरकारणकस्यैव
प्रतीतिस्तदर्थकत्वकल्पनादिति विधौ वक्ष्यते । अत एव
शरीरिर्कर्तृकत्वमुपाधिः शरीरसहकृतस्यैव कर्तुः कार-
णत्वात् व्याप्यं व्यापककोटावनिवेशयत एव प्रमाणस्य
व्याप्तिग्राहकत्वात् । शरीरिर्कर्तृकत्वसकर्तृकत्वयोर्न
व्याप्तिग्रह इति चेन्न । विशिष्टाविशिष्टभेदेन व्याप्य-
व्यापकभावाविरोधात् । अत एव जन्यत्वेन कारणज-
न्यत्वमनुमीयत इति ।

(प्रका०) *साधनेति* । यद्यपि समवेतत्वघटितं साधनं, तच्च

न विशेषितं, तथापि ध्वंससाधारणपक्षत्वे जन्यत्वमात्रस्यैव साधनत्वमिति तदभिप्रायेणोद्भूतं साधनविशेषितत्वसाधनकदेशविशेषितोपाधिनाधिरित्यभिप्रायेण वेदं बोध्यम् । आर्द्रेन्धनेति । इदं च पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणस्य साधनविशेषितस्य चोदाहरणं बोध्यम् । *व्याप्यमिति* । अभेदे व्याप्तिरूपसम्बन्धाग्रहादिति भावः । *विशिष्टेति* । तथाच सम्बन्धितावच्छेदकभेदग्रहात्सम्बन्धग्रहो नानुपपन्नः नीलघटयोरभेदसंबन्धग्रहवदिति भावः । *कारणजन्यत्वमिति* । यद्यपि पदान्तरसमभिव्याहृतजन्यत्वस्य तत्कारणकत्वार्थत्वेन नात्र व्याप्यस्य व्यापककोटिप्रवेशस्तथापि कारणजन्यत्वं कारणप्रागभावव्यापकप्रागभावप्रतियोगित्वं प्रागभावप्रतियोगित्वमात्रं जन्यत्वं विवक्षितम् । शरीरजन्यत्वोपाधौ तु शरीरकारणकत्वमेव विवक्षितम्, तेन तस्य पूर्वोक्तसाधनविशेषितत्वोद्धारो नासङ्गत इति भावः ।

(चि०) मैवम् । कर्तुर्हि शरीरसहकारिता किं घटादौ कर्तव्ये कार्यमात्रे वा स्वकार्ये वा ? आद्ये कर्ता शरीरं विना घटादिकं न करोतीति किमायातं कर्तुः कार्यमात्रकरणे ? द्वितीये च कार्यमात्रं कर्तृजन्यमिति न त्वया स्वीक्रियते, स्वीकारे वा शरीराजन्यमपि कार्यं कर्तृजन्यमिति साध्याव्यापकत्वम् । तृतीये तु स्वजन्यत्वं न स्वजन्यतावच्छेदकमात्रमाश्रयात् । तथापि यत्र कर्तृत्वमस्ति तत्र शरीरजन्यत्वमावश्यकमिति तस्य साध्यव्यापकत्वम्, तुल्ययोगत्वेन हेतुव्याप्यतासंशयाभायकत्वेन सन्दिग्धोपाधित्वं वेति चेन्न । लाघवेन बाधकं विना कर्तृजन्यत्वे सति जन्यत्वमवच्छेदकं न तु शरीरजन्यत्वं गौरवात्, तथा च शरीरजन्यत्वं न सकर्तृकत्वव्यापकम् । घटादौ त्वार्थः समाजः, घटत्वेन शरीरजन्यत्वनियमात् न तु व्यापकत्वाप्रयुक्तः, मानाभावात् । शरीरजन्यत्वं न सकर्तृकत्वव्यापकं तद्व्याप्यजलत्वाव्यापकत्वात् नित्यत्ववदिति बाधकात् हस्तादिनापि कर्तृत्वनिर्वाहेण शरीरस्याप्रयोजकत्वात् साक्षात्-

प्रयत्नाधिष्ठेयजन्यत्वस्य साधनव्यापकत्वाच्च । शरीर-
कर्तृकत्वमपि नोपाधिः जन्यमात्रे कर्तुः शरीरसहका-
रिताविरहात् ।

(प्रका०) ननु स्वजन्यत्वं न स्वजन्यतावच्छेदकमुक्तं किन्तु श-
रीरं स्वजन्ये सहकारीति, तथा च स्वजन्यत्वं शरीरजन्यतावच्छेदकम्,
एवञ्च शरीरजन्यत्वस्य कर्तृजन्यत्वव्यापकत्वात्तदव्याप्यत्वेन जन्यत्व-
स्यैव सकर्तृकत्वाव्याप्यत्वमनुमेयमित्यपरितोषादाह #हस्तादिना-
पीति । साधनेति* । परमाण्यादीनामपीश्वरप्रयत्नाधिष्ठितत्वेन तज्ज-
न्यत्वस्य पक्षे सम्भवादिति भावः । न च चेष्टाजन्यत्वमुपाधिः, चेष्टा-
यामेव साध्याव्यापकत्वात् । न च चेष्टाश्रयजन्यत्वं तथा, अदृष्टद्वाराशि-
त्यादेरपि तज्जन्यत्वात् । यद्यप्यदृष्टाजनकचेष्टाश्रयजन्यत्वोपाधौ नोक्तदो-
षस्तथापि विपक्षबाधकतर्काभावात्साध्यसाध्यव्यापकत्वमिति भावः ।

(चि०) अथ यद्विशेषयोः कार्यकारणभावस्तत्-
सामान्ययोरपि बाधकं विना तथा नियम इति त्वया
निरटङ्कि, तथा च कर्तृविशेषशरीरजन्यविशेषयोः का-
र्यकारणभावनियमात् कर्तृमात्रशरीरजन्यमात्रयोरपि
तथाभावः, तथा च शरीरजन्यत्वं कर्तृतावच्छेदकमिति
भवत्युपाधिः । नचैवं घटवच्छरीरजन्यत्वं सकर्तृकत्व-
व्याप्यं न तु व्यापकमपीति वाच्यम् । उभयसिद्धसकलस-
कर्तृत्ववृत्तित्वेन साध्यव्यापकतानिर्णयात् । जन्यत्वेऽपि
सकर्तृकत्वव्याप्यत्वग्राहकमस्तीति चेत्सर्हि उभयत्र ग्रा-
हकसाम्ये विनिगमकाभावात् व्याप्तिसंशयाधायकत्वेन
सन्दिग्धोपाधिव्याप्यत्वासिद्धिर्वा । हेतुव्याप्यतासंश-
याधायक एव सन्दिग्धोपाधिः, स च साध्यव्यापकत्वे
साधनाव्यापकत्वे वा, उभयत्र वा सन्देहात् । न च वाच्यं
शरीरजन्यत्वसकर्तृकत्वयोरन्वयव्यतिरेकज्ञाने जन्यत्व-
सकर्तृकत्वयोस्तद्वग्रहं भावश्यक इति लाघवात् तयोरेव
व्याप्तिग्रहो न तूपाधिसाध्ययोः, हेतुसाध्ययोरन्वयव्यति-

रेकज्ञानश्च शरीरजन्यत्वानवगमेऽपि भवतीति विनिगम-
कमिनायतो न कर्तृमात्रजन्यमात्रयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यां
व्याप्तिग्रहः कर्तृमात्रस्य व्यतिरेकाभावात् । किन्तु वि-
शेषयोरन्वयव्यतिरेकेण कार्यकारणभावेन वा सामा-
न्ययोस्तथात्वग्रहस्तौ च तुल्यावेवेति चेत् ।

उच्यते । अस्तु तावत् घटत्ववत् जन्यत्वशरीरज-
न्यत्वयोरपि कर्तृजन्यतावच्छेदकत्वेन सकर्तृकत्वव्या-
प्यत्वं ग्राहकसमानत्वात् विनिगमनाभावाद्विरोधाभा-
वाच्च, सकर्तृकत्वव्यापकत्वन्तु शरीरजन्यत्वस्य कुतः ?
घटत्ववदव्यापकस्यापि जन्यतावच्छेदकत्वात् । उभय-
सिद्धसकर्तृकेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां शरीरजन्यत्वस्य व्या-
पत्वकग्रह इति चेन्न । शरीरजन्यत्वविनिवेश्यत्वेन तुल्य-
न्यायेन च प्रथमं कर्तृजन्यत्वे जन्यत्वमवच्छेदकं क्लृप्तमिति
तद्विरोधेन शरीरजन्यत्वस्य सकर्तृकत्वव्यापकत्वानव-
गमात् । अतएव न सन्दिग्धोपाधिस्वम् ।

(प्रका०) उक्तोपाध्यभिप्रायेणैव साध्यव्यापकताग्राहकं शक्यते *अ-
पेति* *शरीरेति* चेष्टाश्रयेत्यर्थः । *शरीरजन्यत्वेति* ।

ननु शरीरजन्यत्वं शरीरकारणकत्वमुक्तम्, अन्यथा साधनविशे-
षितापत्तेः, तथा च कथं तद्गृहे जन्यत्वग्रह आवश्यक इति चेत् ।

अत्र केचित् । शरीरजन्यत्वस्य गृहत्वाद्यावन्न तस्य व्यापकत्व-
ग्रहस्तावदेष कर्तृजन्यत्वे जन्यत्वमवच्छेदकीकृत्य गृहीतमुपस्थितिला-
घवादित्याहुः ।

अन्ये तु सकर्तृकत्वग्रहः प्रथममवश्यं वाच्यः, अन्यथा शरीरजन्य-
त्वस्य तद्व्यापकत्वासिद्धेस्तत्र आवच्छेदकग्रहः प्राथमिक इत्यवच्छे-
दकं लाघवाज्जन्यत्वमेव न त्वभ्यदित्यभिप्रायकोऽयं ग्रन्थ इत्याहुः ।

उक्तास्वरसेनैव वाऽऽह तुल्यन्यायेति । *तद्विरोधेनेति* न हि सम्भ-
वति शरीरजन्यत्वं सकर्तृकत्वव्याप्यजन्यत्वाव्यापकं सकर्तृकत्वव्या-
पकं चेति भावः । *अत एवेति* । सकर्तृकत्वव्याप्यजन्यत्वाव्यापकत्वे-
न शरीरजन्यत्वस्य सकर्तृकत्वव्यापकतया ऽनुपाधित्वनिर्णयादित्यर्थः ।

(वि०) ननु घटादौ शरीरजन्यत्वे कर्तृजन्यत्व-
 मनुगतमवच्छेदकं बाधकाभावात् । न च लाघवाद्धटत्वा-
 दिकमेव तथा, कर्तृजन्यत्वेऽपि जन्यत्वस्यातथात्वा-
 पत्तेः । एवं शरीरजन्यत्वस्य व्याप्यं सकर्तृकत्वं बह्वर्धुम-
 इवेति भवत्युपाधिः । किञ्च कर्तृजन्यत्वे जन्यत्वं शरीर-
 जन्यत्वे वा सकर्तृकत्वमवच्छेदकमिति संशयेऽपि न हेतोः
 साध्यव्याप्यतानिश्चय इति चेत् , तर्हि घटादौ कर्तृजन्य-
 त्वे गृहीते तस्य शरीरजन्यतावच्छेदकत्वं ग्रहीतव्यम् घटे
 च घटत्ववज्जन्यत्वमपि बाधकं विना कर्तृजन्यतावच्छेदकं
 गृहीतमतो जन्यमात्रे कर्तृजन्यत्वान्न शरीरजन्यत्वे तद्-
 वच्छेदकत्वं प्रथमगृहीतोपजीव्यविरोधात् । अतएव न तस्य
 हेतौ व्याप्तिसंशयाधायकत्वमपि । एतेनानुत्पत्त्य-
 वयववृत्त्यन्यत्वाद्य उपाधित्वेन निरस्ताः, जन्यत्वस्य
 साध्यव्याप्यत्वेन तेषां साध्याव्यापकत्वात् । तथापि
 क्षित्यादिकं न कर्तृजन्यं शरीराजन्यत्वात् गगनवदिनि
 सप्रतिपत्तोऽस्त्विति चेत् । न ।

अस्य प्रसिद्धकर्तृजन्यत्वाभावविषयकत्वात् अप्रती-
 तप्रतियोगिकस्याभावस्य निरूपयितुमशक्यत्वात्, स्था-
 पनानुमानश्च पक्षधर्मताबलात् प्रसिद्धकर्तृभिन्नकर्तृक-
 त्वसाधकमतो भिन्नविषयकत्वान्न प्रतिषेध्यप्रतिषन्धक-
 भावः । अत एव तद्व्यापकरहितत्वादिकमभावसाधकं
 बाधकमपास्तम्, तस्य प्रसिद्धाभावविषयकत्वेनाप्रसि-
 द्धाभावाविषयकत्वात् । व्यक्तिसाधकस्य च विशेषतोऽप्र-
 सिद्धव्यक्तिसाधकत्वनियमात्, अन्यथानुमानवैयर्थ्यात् ।
 कर्तृजन्यत्वमनुगतं घटादौ प्रसिद्धं यत् साध्यं तद्भावा-
 मया साध्यत इति चेत्, कर्तृजन्यत्वमनुगतमपि पक्षध-

मृताबलेन प्रसिद्धं कर्त्तारमादाय पर्यवश्यति, तदभा-
वस्तु प्रसिद्धस्य कर्तुरभावमादाय सिध्यति नाप्रसिद्धस्य,
अनुगतस्यापि कर्तृजन्यत्वस्य तदभावस्य च कर्तृव्यक्ति-
घटितत्वात्, अन्यथा व्यक्तितदभावासिद्धिप्रसङ्गात् ।
नचैवं सत्प्रतिपक्षोच्छेदः, तस्य गोत्वाद्येकभावाभाव-
साधकविषयत्वात् ।

(प्रका०) *कर्तृजन्यत्वेपीति* । यद्विशेषयोरित्यादिद्व्यातिप्राहक-
स्योभयत्र तुल्यत्वाविति भावः । *एवं शरीरेति* । जन्यतावच्छेदक-
त्वाद्वत्वाद्यवच्छेदेनैव कर्तृजन्यत्वं गृहीतं शरीरजन्यतावच्छेदकत्वेन
गृह्यताम् । अत एव नोपजीव्यविरोधः । न च हस्तादिजन्ये व्यभिचा-
रात् शरीरजन्यतावच्छेदकं कर्तृजन्यत्वमिति वाच्यम् । शरीरपदस्य
पूर्वोक्तघेषाश्रयपरत्वात् । न च शरीरजन्यत्वावच्छेदकमेव घटत्वा-
दिकमस्तु कर्तृजन्यतावच्छेदकं जन्यत्वमेवास्तिवति विनिगमकाभावा-
दिति वाच्यम् । तथापि जन्यत्वे सकर्तृकत्वद्वयाप्यत्वानिश्चयादिति चेत् ।
अशुद्धः । कर्तृजन्यत्वे जन्यत्वमवच्छेदकं शरीरजन्यत्वे सकर्तृकत्वं वा ?
यद्विशेषयोरित्यादिप्राहकस्य समानत्वादिति संशये लाघवाज्जन्यत्व-
मेव कर्तृजन्यतावच्छेदकं स्वीक्रियते न तु कर्तृजन्यत्वस्य शरीरज-
न्यतावच्छेदकत्वं गौरवात् । नन्वेकप्रतियोगिकजन्यतावच्छेदकद्वयो-
पस्थितौ लाघवावतारः, न चात्र तथा, उभयस्याप्युभयजन्यतावच्छेद-
कत्वसम्भवादिति चेत् । न उभयनिरूपितोभयजन्यतावच्छेदकस्य प्रकृते
विरुद्धत्वेन एकैवावच्छेदकताकल्पनाप्रसक्तौ कुत्र तत्कल्प्यतामिति
लाघवावतारसम्भवादिति । शरीरजन्यत्वस्य रूपादावपि सत्त्वेन तन्म-
ते कर्तृजन्यत्वं न्यूनवृत्तितया तदवच्छेदकं न भवतीत्यप्याहुः ।

अस्य प्रसिद्धोति । इदं च सर्वं सामान्यलक्षणाभ्युपगमेन परं
प्रत्यापादनं तस्य गोत्वाद्येकभावाभावविषयत्वेन त्वयाऽवश्यं वाक्यत्वा-
दित्येवमर्थकतया तस्येत्यादिफक्किकापि योज्येति न स्वसिद्धान्त-
विरोध इत्याहुः । *अप्रतीतेति* । यद्यपि परमते प्रतियोगितावच्छेद-
कप्रकारकज्ञानस्यैवाभावाधीकारणत्वं न तु प्रतियोगिज्ञानस्य आवश्य-
कत्वात्, अन्यथा बाधोपि तन्मते प्रतिबन्धको न ह्यात्, न स्यात् घ-
टादिसामान्याभावाज्ञानं सामान्यलक्षणासम्भवेन सकलप्रतियोगिज्ञा-
नाभावात् । तथापि स्वमतावच्छेदमेवेदं द्रष्टव्यम् ।

वस्तुतस्तु स्थापनानुमानस्य तर्कसञ्चिषत्वादस्य च तदभावात्स्यु-
नबलवत्त्वाच्च सत्प्रतिपक्षत्वमिति भावः ।

(चि०) एतेन “ज्ञानत्वं न नित्यवृत्ति ज्ञानमात्र-
वृत्तिधर्मत्वात् स्मृतित्ववत्, ज्ञानं न नित्यगुणवृत्तिगुण-
त्वव्याप्यजातियोगि चेतनविशेषगुणत्वात् सुखवत्,
आत्मा न नित्यविशेषगुणाधारवृत्तिद्रव्यत्वापरजा-
तिमान् विभुत्वात् गगनवदि”त्याद्यपास्तम्, प्रसिद्ध-
नित्ये व्योमादौ प्रसिद्धायाश्च रूपत्वजलत्वादि-
जातेर्व्यतिरेकविषयत्वात् अप्रयोजकत्वाच्च । किञ्च
क्षित्यादौ शरीराजन्यत्वमसिद्धम् अदृष्टद्वारा तज्ज-
न्यत्वात् । न चादृष्टाद्वारकजन्यज्ञानाजन्यत्वं हेतुः,
ज्ञाने जन्यत्वविशेषणस्याव्यावर्त्तकतया व्यर्थत्वात् ।
न च स्थापनायां पक्षविशेषणेऽप्येष दोषः, प्रमेयो घट
इतिवत्तदुपरक्तबुद्धेरुद्देश्यत्वात् । अपि च शरीराजन्यत्वे
व्यर्थविशेषणत्वं, लाघवेनाजन्यत्वस्यैव व्याप्यत्वात् ।
न च निष्प्रयोजनविशेषणमसिद्धं, व्याप्तिग्रहोपयुक्तवि-
शेषणवत् पक्षधर्मतौपयिकविशेषणस्यापि सप्रयोजन-
त्वात् व्यभिचारवारकस्यापि सार्थकत्वेऽनुमितिप्रयोज-
कत्वस्यैव वजित्वात् । व्यभिचारवारकविशेषणवत्येव
व्याप्तिग्रह इति चेत्, न । निर्विशेषणेऽपि गोत्वादौ
व्याप्तिग्रहान् । तत्रापि व्यक्तिविशिष्टे व्याप्तिग्रह इति
चेन्न । स्वतो व्यावृत्तगोत्वस्य व्यभिचारान्, अन्यथा-
ऽन्योन्याश्रयात् । अपि च व्यभिचारवारकविशेषणव-
त्येव व्याप्तिग्रह इत्यप्रयोजकम् सहचारदर्शनादिसत्त्वे तद-
भावेन व्याप्तिग्रहाविलम्बात् । व्यभिचारावारकविशे-
षणशून्य एव व्याप्तिग्रह इति चेन्न । प्रमेयत्वेन ज्ञान-
माने धूमे व्याप्तिग्रहान् ।

(प्रका०) *ज्ञानमात्रेति* । यद्यत्र जातिपदमपि तदाऽनित्यमात्रवृत्तौ साध्यार्थो ज्ञानातिरिक्तावृत्तित्वं च हेत्वर्थो विवक्षणीयस्तथा चावृत्तौ व्यभिचारवारणाय तद्द्रष्टव्यम् । केचित्तु कालाद्रिवर्त्तमानत्वेनाप्रसिद्धिः स्यात् । जातिपदोपादाने तु जातित्वनिर्वाहकसम्बन्धेन ज्ञानमात्रवृत्तित्वहेतुलाभ इत्याहुः ।

चेतनेति । रूपादौ संख्यादौ च व्यभिचारवारणाय चेतनविशेषपदे । यद्यपि यथाश्रुतं भावनायां व्यभिचारि परमाणुवृत्तिनित्यस्थितस्थापकवृत्तिसंस्कारत्वजातिसन्धास्तथापि हेतौ गुणपदं प्रत्यक्षेण विवक्ष्यम् । एवञ्चात्मैकत्वप्रत्यक्षत्वपक्षे विशेषपदम् । *आत्मेति* । यद्यपि न नित्यविशेषगुणाधार इत्येव साध्यमुचितं, तथापि तन्मते शब्दस्य नित्यतयाऽऽकाश एव व्यभिचारः स्यादस्मन्मते खेद्वरात्मनः सिद्धासिद्धाव्याघातेनापक्षतयाऽस्मदाद्यात्ममात्रपक्षत्वे सिद्धसाधनं माभूदिति तादृशजातिगर्भं साध्यमुपात्तमिति ध्येयम् । नन्वहृष्टाजनकशरीराजन्यत्वं हेतुः, न च हस्तादिजन्ये तथापि व्यभिचारः, शरीरपदस्य खेष्टाश्रयपरत्वादित्यपरितोषादाह—*अपि चेति* । *निर्विशेषण इति* । व्यभिचारवारकविशेषणशून्य इत्यर्थः । *अन्यथेति* । यदि जातिर्न स्वतो व्यावर्त्तिका किन्तु व्यक्तिव्यावर्त्तनीया तदा व्यावृत्तपरस्परव्यावर्त्तनीयत्वेन परस्पराश्रयापत्तिरित्यर्थः । व्यभिचारावारकविशेषणज्ञानं व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकमित्यभिप्रेत्य शङ्कते *व्यभिचारेति* । विशेषणशून्ये विशेषणज्ञानशून्य इत्यर्थः । अत एवोत्तरे प्रमेयत्वेन ज्ञायमानपर्यन्तमुपात्तमिति ।

(चि०) अथ तत्रोपात्तव्यभिचारावारकविशेषणशून्यत्वं विवक्षितम्, न च तत्र प्रमेयत्वं विशेषणमुपात्तमिति चेन्न । विरोधात्, न हि तत्रोपात्तं तेन शून्यञ्चेति सम्भवति । यद्विषयकत्वेन परामर्शः कारणमनुमितौ तद्विज्ञं, प्रकृते च व्यभिचारादन्यथासिद्धेन न विशेषणविषयकत्वेन तद्व्यमिति चेन्न । धूमस्याप्यतत्त्वापत्तेः व्यभिचारात्तद्विषयत्वेनानुमित्यकारणात्त्वात् । अथैकमवच्छेदकमपरञ्च व्याप्तिः । यद्वा लाघवेन व्यासव्यवृत्तिरेकैव व्याप्तिरिति विशिष्टव्याप्प्यर्थः, तत्र विद्ये-

व्यतावच्छेदकस्य व्याप्यनवच्छेदकत्वेन विशेषणस्य तदवच्छेदकत्वमिति नियमात्, एकवृत्तित्वबाधे सत्येव व्यासज्यवृत्तित्वमिति व्याप्तेऽन्यत् न शरीरजन्यत्वाभावे नीलधूमादौ च व्याप्तिरिति विशेषमात्रे सा, तथा च स्वरूपासिद्धिः तद्धारणार्थं विशेषणाभिधाने व्याप्यत्वासिद्धिरिति चेत् । न । अव्यभिचारस्यानौपाधिकत्वस्य वा विशिष्टे नीलधूमादौ सत्त्वेन तद्व्यतिरेकसाधने बाधात् । न च विशेष्यत्वमुपाधिः साधनव्यापकत्वात् । किञ्च सौरभविशेषवद्धूमरहितमिदं अन्दनप्रभववह्निरहितत्वात्, निर्धूमोऽयमाद्रेन्धनप्रभववह्निरहितत्वादित्यादावपि कारणविशेषाभावेन कार्यविशेषाभावानुमानं न स्यात्, वह्निरहितत्वादिकञ्चोपाधिर्भवेत्, व्यतिरेकिण्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यानाश्रितत्वं च हेत्वभावव्याप्यं न स्यात्, द्रव्यानाश्रितत्वस्यैव व्याप्यत्वात्, रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैव्यञ्जकत्वादित्यादौ त्वव्याप्यसिद्धिश्चकारविशेषणस्वीकारात् । अपि च गौरवेण विशिष्टस्य व्यापकतापि न स्यात्, तथा च स्थापनानुमाने उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यता, धूमेनाद्रेन्धनप्रभववह्निर्यद्वत्त्वेन शरीरजन्यत्वमपि नानुमीयेत ।

ईश्वरानुमानदीधितिः ।

(दी०) ईश्वरवादे, - न च विशेष्यत्वमुपाधिः साधनव्यापकत्वादिति । साध्यस्येति शेषः । शरीरसहकारेणैव कर्तुः कार्यजनकत्वत् शरीराज्जन्मस्य न कर्तृजन्यत्वम् । तथा चाऽकर्तृकत्वरूपसाध्यव्याप्यस्य शरीराज्जन्मत्वस्य हेतोरव्यापकतया साध्यस्याव्यापकं विशेष्यम् अजन्यत्वं नोपाधिरित्यर्थः । यदि विशिष्टाभावे हेतौ

विशेषणवैयर्थ्यं विशेष्याभावरूपश्च विशेष्यमुपाधिर्भवेत् तदाऽऽर्द्धेन्धन-
प्रभववन्धिरहितत्वादिना निर्धूमत्वादौ साध्ये व्यर्थविशेषणत्वम् उ-
पाधिश्च बन्धिरहितत्वादि सम्भवेदित्याह किञ्चित् । ननु स्वरूपा-
सिद्धिवारकत्वाद्विशेषणस्य न वैयर्थ्यमिति न भ्रमः, अपि तु व्य-
भिचारावारकत्वात्, रूपादिषु मध्य इत्यत्र गन्धव्यञ्जकत्वस्य हे-
तोर्व्यभिचारो न शुद्धेनैव वारयितुं शक्यते तस्य समभिव्याहारव-
शाच्छुद्धातिरिक्ताव्यञ्जकत्वरूपस्य गन्धव्यञ्जकेऽसत्त्वेन विशेषण-
त्वायोगादतो रूपाद्यन्तर्गतगन्धातिरिक्ताव्यञ्जकत्वं तच्च व्यभिचार-
वारकमेव इत्यत आह अपि चेति ।

(प्रका०) *व्यभिचारादिति* । आकाशादिपक्षकेऽजन्यत्वविषयत-
पैवानुमितिजनकत्वादित्यर्थः । अत एवान्यथासिद्धिरपीति भावः । *धू-
मस्यापीति* । आलोकविषयतयापि तज्जम्बत्वादित्यर्थः । अत्र यद्याप
स्यासत्त्ववृत्तिव्याप्तिर्यत्र विशेष्यबाधस्तत्र बाध्या यथाऽर्द्धेन्धनप्रभवव-
हेमत्त्वाद्वा, तच्च न सम्भवति, धूमादिसामानाधिकरण्यस्य संयोगवि-
त्तेष्वस्य बन्धिधूममात्रनिष्ठत्वात्, अपि च आर्द्धेन्धनादौ विशेषणे व्या-
त्यभावनिश्चये तद्वच्छिन्नबन्धिविशेषे व्याप्तिप्रहादनुमितिः, तथापि प्र-
थमाक्तविशिष्टव्याप्यभिप्रायेण दूषयति *नेति* । नीलधूमे हेतौ साधना-
मार्वाच्छिन्नसाध्यव्यापकधूमवत्त्वमुपाधिः । तथा चानौपाधिकत्वाभावसा-
धनेन बाध इति शङ्कते न *चेति* । *साधनेति* । नीलधूमवति सर्वत्र धू-
मवत्त्वसत्त्वादित्यर्थः ।

केचित्तु उभयत्रोपाधि शङ्कते *न चेति* । अहृष्टद्वारा शरीरस्य क्षि-
त्यादावपि जनकत्वमिति शरीराजन्यत्वं नित्यमात्रवृत्तीति अजन्यत्वो-
पाधेः साधनव्यापकत्वमित्यर्थ इत्याहुः । तन्न । एवं हि व्याप्यत्वासि-
द्धिमुद्धरतः स्वरूपासिद्ध्यापत्तेः । तथा च शरीराजन्यत्वे पूर्वोक्ते तात्प-
र्यम् । तच्च क्षित्यादिबृत्तीति साधनाव्यापकत्वमिति ।

ईदृशे व्यर्थविशेषणतया स्वदभ्युपगतमप्यनुमानं न स्यादित्याह-
किञ्चेति । उभयत्र बन्धिरहितत्वमात्रस्यैव गमकत्वसम्भवादिति भा-
वः । *बन्धिरहितेति* । यदि चास्यायोगोलके साध्यव्यापकत्वान्नोपा-
धित्वं तदा धूमवत्त्वोपाधेः साधनव्यापकत्वमिति तुल्यमिति भावः ।
ननु गन्धादिषु मध्ये इति व्यभिचारवारकतापर्यवसानमेव गन्धमात्र-

व्यञ्जकत्वं हि द्रव्यविशेषितं हेतुकार्यम्, अन्यथा सन्निकर्षे व्यभिचारा
स्यात् तस्य च तेन व्यभिचारवारणं तदा यदि व्यभिचारः स्यात् स
तदा यदि गन्धमात्रव्यञ्जकत्वं प्रसिद्धं स्यात् तथाच गन्धादि
मध्ये इति प्रसिद्धिं सम्पाद्य सन्निकर्षे व्यभिचारवारणप्रयोजकमित्या
चेत्ताह *अपि चेति* ।

(चि०) यत्तु जन्यान्योन्याभावापेक्षया शरीरजन्या
न्योन्याभावस्याल्पत्वात्सेषामेव व्याप्यत्वमिति विप
रीतमेव लाघवमिति । तन्न । विरोधाभावेन बहूनामल्पस्य
च व्याप्यत्वात्स्नेहे शीतस्पर्शवत्त्वजलत्वयोर्गन्धाभावेऽप्यु
धिबीत्वपृथिवीत्वाभावयोरिव । अन्यथा नीलधूमस्यै
व्याप्यत्वे धूममात्रस्याव्याप्यत्वप्रसङ्गः । किञ्च त्वन्नये बहु
न्योन्याभावापेक्षया जन्यत्वात्यन्ताभावस्यैव व्याप्यत
स्यात् एकत्वात् । प्रमेयत्वाद्यनन्तधर्मविशिष्टस्य व्याप्याव
पि प्रयोजनाभावान्नानुमाने तदुपन्यासः । अथ लाघवे
जन्यत्वस्य शीघ्रोपस्थितिकतया जन्यत्वाभावंस्त्वे
शीघ्रं व्याप्तिग्रहः न तु शरीरजन्यभावत्वेन विल
म्बितप्रतीतिकत्वात् । यत्र विशेषणविशेष्यान्यतराभा
ववति साध्यं तत्र विशिष्टाभावस्यापि व्याप्तिरि
षेन्न । एवं सति उत्पत्तिमन्त्रे सति सत्त्वादिकमानित्यन्त
सकर्तृकत्वव्याप्यतया न गृह्येत शीघ्रोपस्थितिकतया
घटत्वादेरेव तथात्वात् । यदि च सामान्यविशेषभावा
द्विरोधाभावेनोभयस्यापि व्याप्यत्वं तदा शरीराज
न्यत्वजन्यत्वाभावयोरपि तुल्यम् । किञ्च शरीरजन्य
त्वं विशिष्टं तदभावमपि विशिष्टं न तु साक्षात्, तथा
च शरीरजन्यत्वाभावोऽखण्ड एव हेतुरतो न व्यर्थ
विशेषणता । न चात्र विशिष्टाभावो विशेष्याभाव एव
चित्यादावजन्यतापत्तेः । अत एव स्थापनायां शरीराज

न्यत्वमुपाधिः साध्याभावव्याप्याभावप्रतियोगित्वेन साध्यव्यापकत्वनियमात् । व्यर्थविशेषणेऽधिकं निग्रह-
स्थानमिति चेन्न । हेतुद्वयोपन्यासे ह्यधिकम् । अत्र तु विशिष्टमेव हेतुरिति विरुद्धस्थल उक्तमिति ।

(दी०) यत्त्वित्यादि यावद्विशेषाभावानामेव सामान्याभावत्व-
मते । बह्वल्पेति । बहवो जन्यान्योन्याभावा अल्पाः शरीरजन्यान्योन्या-
भावाः । अपृथिवीत्वं पृथिवीसामान्यान्योन्याभावः स च विशेषा-
भावसमुदायः । जन्यत्वात्यन्ताभावस्येत्यभ्युच्चयमात्रं, जन्यत्वस्या-
त्पण्डस्य एकस्य विरहेण तुल्यन्यायतया सामान्याभावस्यापि तत्त-
ज्जन्यत्वाभावरूपत्वात् । यद्यपि प्रत्येकव्याप्यत्वस्य सम्भवे बहूना-
पलपानाञ्च तथात्वम्, न चेह, एकैकस्यान्योन्याभावस्य व्यभिचा-
रित्वात् तथा च शरीरजन्यान्योन्याभावसमुदायस्य व्याप्यत्वे न
तत्र क्षित्याद्यन्योन्याभावानां निवेशो व्यर्थत्वात्, तथापि जन्यत्व-
शरीरजन्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकावतिरिक्तावेवाभावाविति न
तत्र बह्वल्पभावसम्भवे इत्यत्र तात्पर्यमिति ॥

विदुषां निवहैरिहैकमत्याद्यददुष्टं निरटङ्कि यच्च दुष्टम् ॥

मयि जल्पति कल्पनाधिनाथे रघुनाथे मनुतां तदन्यथैव ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीरघुनाथभट्टाचार्यशिरोमणि-

विरचिता ईश्वरानुमानतत्त्वचिन्तामणिदीधितिः

समाप्ता ।

अनुमानदीधितिः सम्पूर्णा ।

(प्रका०) यत्त्विति शरीरजन्यघटाद्यपेक्षया जन्याः क्षित्यादयो ऽपीति ते बहवः । प्रतियोगिबाहुल्यकृतं चाभावबाहुल्यमिति भावः । *अन्यथेति* । तथा चावच्छेदकलाघवं प्रयोजकं न तु व्यक्तिलाघवमिति भावः । *प्रयोजनेति* । प्रकृते पक्षधर्मतायामुपयोगः शरीरपदस्येति भावः । *अथेति* । न च यदि तत्र व्याप्तिरस्ति तदा न प्रथमं व्याप्तिग्रहो जातस्ततः किं ? पश्चादपि तद्गहेणानुमितिसम्भवादिति वाच्यम् यत्र प्रथमं व्याप्तिग्रहः तत्रैव व्याप्तिरित्यभिमानेनाभिधानादिति । *यत्रेति* । निर्धूमोऽयमार्द्रैन्धनप्रभषवाह्निरहितत्वादित्यत्रार्द्रैन्धनरूपविशेषणभावधति विशेष्यवति तप्तायःपिण्डे साध्यं निर्धूमत्वं तथा वह्निरूपविशेष्याभावधति केषलार्द्रैन्धनधति वनादौ निर्धूमत्वम्, एवञ्च प्रत्येकस्य धूमप्रयोजकतया तदभावे विशिष्टाभावो हेतुः । न चैवं प्रकृते सिद्धं, जन्त्वविशेष्यवति शरीररूपविशेषणविरहेणाकर्तृत्वरूपसाध्यसम्बन्धानि श्रयात् क्षित्यादौ पक्षे तस्य सन्दिग्धत्वात् । तथाचात्र विशिष्टाभावो हेतुरित्यर्थः । यत्तु साध्यं नेति पाठस्तथाच यत्र विशेषणविशेष्यान्यतराभाववति साध्याभावः, विशेषणाद्यन्यतराभावो व्यभिचारिती यावत्तत्र विशिष्टाभावो हेतुः । अत्र तु न तथेति न सहेतुरिति । तत्र । विशेषणाद्यन्यतराभावस्य व्यभिचारित्वे विशिष्टाभावस्य व्यभिचारस्यावज्रलेपत्वात् । *अखण्ड एवेति* । तथाच शरीरजन्यत्वाभावे जन्त्वप्रतियोगिकत्वाभावात् तदवच्छेदेन व्याप्यग्रहे विशिष्टावच्छेदेनैतद्गह इति न वैयर्थ्यमिति भावः । अधिकमिति । अनुपयुक्तनीलाद्यं पादानादिति भावः । *हेत्विति* । हेत्वाहरणादिकमधिकं तत्त्वक्षणादिति भावः ।

(चि०) उच्यते । नीलधूमादौ व्याप्तिरस्त्येव, अन्था विशेषाणामव्याप्यत्वे निराश्रया व्याप्तिः स्यात् । नैलत्वमपि न व्याप्यतावच्छेदकं गौरवात् किन्तु धूमत्वमेव दण्डत्वेन कारणत्वे रूपमिव, धूमत्वञ्च न नीलिर्किन्तु तदाश्रये धूमे इति न नीलधूमस्य हेतुत्वम् । नीलधूमे नीलस्य विशेषणत्वे तद्विशिष्टे न धूमत्वम्, उपरक्षणत्वे च धूमादेवानुमितिः । किञ्च व्याप्यतावच्छेदकस्यैहेतुतावच्छेदकत्वमिति न नीलधूमत्वं तथा । नचैवं धू

त्वस्यावच्छेदकत्वेऽपि सामग्रित्वात् नीलधूमादनु-
मित्युत्पत्तौ हेत्वाभासत्वं न स्यात् अनुमितिप्रतिबन्ध-
कस्य तत्त्वादिति वाच्यम् । तदभावेऽपि नीलधूमप्रयु-
क्तसाध्यवत्प्रत्ययस्य भ्रमत्वेन तत्कारणत्वस्याभासत्व-
सम्भवादिति दिक् ॥

एवञ्च शरीराजन्यत्वेऽपि न शरीरमवच्छेदकं गौर-
वात्, येन विशेषणेन विना व्याप्तिर्न गृह्यते तस्यैव व्या-
प्यतावच्छेदकत्वनिपमात् । अत एव गन्धस्यैव व्यञ्जक-
त्वादित्यत्राप्रसिद्धत्वेन रूपादिषु मध्ये इति विशेषणं विना
व्याप्तिर्ग्रहीतुं न शक्यते इत्यसिद्धिवारकमपि विशेषणं
सार्थकमेव । सुरभिधूमविशेषादौ च चन्दनप्रभवान्या-
देः कारणत्वात् कारणाभावस्य कार्यभावाप्रयोजकतया
व्याप्यत्वनिश्चयः । व्यापके च न व्यर्थविशेषणता, विशि-
ष्टस्य कारणत्वेन व्यापकत्वात् विशेषव्यतिरेकिस्थले(१)
विपक्षबाधकेनानन्यगतिकतया विशिष्टस्य व्यापक-
त्वात् विशिष्टाभावस्य हेत्वभावव्याप्यत्वम् । यत्र च वि-
पक्षबाधकं नास्ति तत्र विशिष्टस्य व्यापकतापि न, य-
था कार्यस्य विकर्तृकत्वेनापि शरीराजन्यत्वाभावोऽखण्डो
हेतुः । यदि हि शरीराजन्यत्वं सकर्तृकत्वप्रयोजकं स्यात्
तदा तदभावप्रयुक्तः सकर्तृकत्वाभाव इति तस्य साध्य-
व्याप्यता स्यात्, नचैवं, किन्तुजन्यत्वं लाघवात्तथा
तथा चाजन्यत्वमेवोपाधिः । साध्यव्याप्याभावः सा-
ध्याभावव्यापक इति नियमेन तस्य साध्यव्यापकतानि-
श्चयात् सकर्तृकत्वशरीराजन्यत्वयोर्व्याप्यभावेन तद-
भावयोरपि व्याप्यभाव इति व्याप्यत्वासिद्धत्वाच्च ।

(१) परिशेष व्यतिरेकीति पाठान्तरम् ।

अत एव शरीरजन्यत्वाभावस्याकर्तृकत्वाव्याप्यत्वात्तद्
भावयोरपि व्याप्यव्यापकभाव इति तिरस्तम् । शरीर-
जन्यत्वस्य सकर्तृकत्वाऽप्रयोजकत्वात् । न चाजन्यत्वं
पूर्वसाधनव्यतिरेकत्वेन नोपाधिः सत्प्रतिपक्षोच्छे-
दकप्रसङ्गादिति वाच्यम् । स्थापनायां यत्राभासत्वं
तत्र विशेषादर्शनदशायां सत्प्रतिपक्षे पूर्वसाधनव्य-
तिरेकस्य साध्याव्यापकत्वेनानुपाधिकत्वात्, यथा श-
ब्दोऽनित्यो गुणत्वादित्यत्र शब्दो नित्यो व्योमैकगुण-
त्वादित्यादिना सत्प्रतिपक्षे गुणत्वाभावो नोपाधि-
जलपरमाणुरूपे साध्याव्यापकत्वात् । न चैवमनैका-
न्तिकत्वमेव तत्रोद्भाव्यं सत्प्रतिपक्षमुपेक्ष्य तस्योद्भा-
वनानर्हत्वात् । किञ्च प्रागभावप्रतियोगित्वे सति समवे-
तत्वस्य तत्प्रतियोगित्वे सति सत्त्वस्य, सत्त्वे सति
उत्पत्तिमन्त्वस्य वा हेतुत्वे, एषामन्यतमव्यतिरेक-
उपाधिरिति न पूर्वसाधनव्यतिरेकः । अत एवाजन्य-
त्वस्य नोपाधित्वं ध्वंसे साध्याव्यापकत्वादिति न दोषः ।

(प्रका०) तर्हि नीलधूमस्य कथं न हेतुत्वमत आह *नीलत्वम-
पीति* । विशिष्यतावच्छेदस्य सम्बन्धिताद्यवच्छेदकत्व एव विशेषण-
स्यापि तदवच्छेदकत्वादित्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह *दण्डत्वेने-
ति* । ननु नैल्यं व्याप्यतावच्छेदकत्वेन हेतौ मा प्रविशतु । व्याप्य-
त्वेनैव प्रविशतिवत्यत आह धूमत्वं चेति । व्याप्यतावच्छे-
दकावच्छिन्नस्यैव व्याप्यत्वं प्रकृते च धूमत्वं तथा तदवच्छिन्न-
च न नैल्य इति व्याप्यतया न प्रवेशस्तत्रेति भावः । इदं च वस्तुगति-
मनुरुध्योक्तम् । वस्तुतो धूमत्वस्य नैल्यवृत्तित्वेपि धूमवद्यक्तिस्यली-
तविति धूममात्रमेव हेतुरिति न नीलधूमो हेतुः, नीलधूमत्वस्यानव-
च्छेदकत्वात्, नैल्यस्यापि धूमत्वावच्छिन्नत्वेनैव हेतुत्वादिति नैल्ये धूम-
त्वासस्वोपबर्णनमप्रकृतमेव प्रकृते तु गौरवमेवेति ध्येयम् । ननु नीलिहि
धूमत्वासस्वोपि नीलधूमे धूमत्वमस्यैव अतस्तदवच्छिन्नत्वेन हेतुप्रवेश-
स्तस्य स्यादित्यत आह-#नीलधूम इति* । तथाच नीलोपलक्षितधूम

मात्रस्यैव धूमत्वावच्छिन्नत्वात् केनापि प्रकारेण हेतौ नैव्यप्रवेश इति भावः । ननु व्याप्यतावच्छेदकमस्तु धूमत्वमात्रं किन्तु नीलधूमस्यापि व्याप्यत्वात्तेनापि हेत्ववयवनिर्देशः स्यादित्यत आह *किञ्चेति* । व्याप्यतानवच्छेदकेन हेतुनिर्देशेऽतिप्रसङ्गादिति भावः । ननु धूममात्रनिष्ठ-व्याप्तौ नीलधूमत्वं न्यूनवृत्तित्वादेव नावच्छेदकं न तु गौरवात्, नील-धूममात्रनिष्ठव्याप्तौ नीलधूमत्वमेवावच्छेदकं न तु धूमत्वं अतिप्रसङ्गा-दिति चेन्न । न्यूनवृत्तेरपि व्याप्यतावच्छेदकत्वात्, अन्यथा आलोकाद्य-वृत्तित्वेन धूमत्वस्याप्यतत्त्वापत्तेः ।

ननु गौरवेण नीलधूमत्वावच्छेदेन व्याप्यग्रहेऽज्ञानरूपासिद्धिरस्तु न तु हेत्वाभासीभूताज्ञायमानप्रतिबन्धकत्वाभावात् । न च यतो गौर-वाग्नीलधूमत्वस्यानवच्छेदकत्वं तदेष व्याप्यत्वासिद्धित्वेन विवक्षितम्, तस्य ज्ञायमानतयैव प्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम् । परामर्शविषया-भावस्यैव असिद्धित्वेन ग्रन्थकृद्भिमतत्वात् गौरवस्यातथात्वात् । तथा च व्याप्यत्वासिद्धिर्व्यर्थविशेषणादावित्यप्यसंवातमिति चेत् ।

अत्र केचित् । यत्सम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वलक्षणा व्याप्तिर्लाघवा-दनुमितिहेतुः, सकलसाधनाधिकरणे साध्यसत्त्वं दर्शयतोदाहरणेन सैव प्रदर्श्यत इति तदभावो व्याप्यत्वासिद्धिरवच्छेदकत्वाभाव एव पर्यवसन्नो नीलधूमदौ नीलधूमधूमत्वरूपावच्छेदकान्तरसत्त्वे नीलधूम-त्वस्य तद्वद्विषयशरीरस्यानवच्छेदकत्वात् । एवञ्च परामर्शविषयाभाव-त्वमपि समर्थितमित्याहुः ।

अत्र वदन्ति । सम्बन्धितावच्छेदकवत्त्वलक्षणार्था व्याप्यतावच्छेद-कत्वं यद्यनतिरिक्तदेशवृत्तित्वं तदा तन्नीलधूमेऽप्यास्ति, अथ तत्र तादृश-धर्मान्तराघटितत्वमपि विशेषणं तदा सर्वव्याप्तिलक्षणतो गौरवादानु-मित्यहेतुरेवेति तदभावज्ञानस्य क प्रतिबन्धकता तादृशधर्माघटित-त्वादेरुदाहरणोपदर्शनशङ्कैव नास्तीति न किञ्चिदेतत् । तस्माद्विदम-त्र तत्त्वम् । नीलधूमे धूमत्वावच्छिन्नव्याप्तिसत्त्वेऽपि नीलधूमत्वावच्छि-न्नव्याप्तिविरहो व्याप्यत्वासिद्धिः । स च विशेषणावच्छिन्नविरहो वा सम्बन्धविरहो वेत्यन्यदेतत् । एवञ्च ज्ञानगर्भहेत्वाभासलक्षणं पर-मर्शविषयाभावत्वं च सङ्गच्छते । न च नीलधूमत्वावच्छिन्नव्याप्यप्र-सिद्धेः कथमेवमिति वाच्यम् । कस्तूरिकादहनादिप्रतियोगिकविशेष-व्याप्तेरेव तादृश्याः प्रसिद्धेः । न च तादृशी व्याप्तिर्नीलधूमेऽस्त्येवेति नीलधूमत्वावच्छिन्ने वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकव्याप्तिविरहस्य वा-

कृत्यत्वे पुनः सैवाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । नीलधूमत्वावच्छिन्नव्याप्तिप्रति
योगिकत्वलक्षणव्यापकत्वाभावस्य बह्वित्वावच्छिन्ने व्याप्यत्वासिद्धि
पदार्थत्वात् । समानवित्तिवेद्यतया व्याप्यत्ववद्व्यापकत्वस्यापि परामर्श
विषयत्वेनोक्तव्यापकत्वाभावे परामर्शविषयाभावत्वस्यापि सत्त्वाच्च ।

यद्वा धूमत्वावच्छिन्ने नीलधूमत्वावच्छिन्नव्याप्यभाव एव व्याप्य-
त्वासिद्धिः । तस्यापि नीलधूमत्वावच्छिन्ने सर्वेनान्यधर्मावच्छिन्ने विर-
हादिति ।

वस्तुतो बह्विनिरूपितधूमनिष्ठव्याप्तौ नीलधूमत्वावच्छेदेन व्याप्य-
ग्रहे ऽज्ञानरूपासिद्धिरित्यपि न स्यात् गौरवज्ञानस्यावच्छेदकत्वज्ञान एव
प्रतिबन्धकत्वात् । एवञ्च यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितान-
वच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नत्वं व्याप्तिस्तथा-
च नीलधूमेऽप्येतादृशावच्छेदकत्वाभावः परामर्शविषयाभावतया भव-
त्वसिद्धिः । न च व्याप्तेस्तादृशावच्छेदकगर्भत्वे मानाभाव इति वाच्य-
म् । व्यर्थविशेषणे व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धस्यैव तत्र मानत्वात् गौरवज्ञानस्य
अवच्छेदकत्वातिरिक्तव्याप्तिघटकपदार्थग्रहाप्रतिबन्धकत्वात् । यथा व्य-
भिचारिते व्याप्तिग्रहप्रतिबन्ध एवाव्यभिचारितत्वगर्भत्वे तस्या मानम् ।
न च तत्र व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धो न भवत्येवेति वाच्यम् । एवं हि अज्ञान-
रूपासिद्धिरपि न स्यात् । तथैकामसिद्धिं परिहरतो द्वितीयापत्तेरिति
सिद्धान्तोपि भज्येत । तस्मात्परिहर वा तत्राज्ञानरूपासिद्धिं स्वीकुरु
वा व्याप्तेरवच्छेदकगर्भत्वमिति दिक् ।

भ्रमत्वेनेति-ननु ज्ञायमानतया प्रतिबन्धकत्वाभावात्तथाप्यस्य
कथं हेत्वाभासत्वं किञ्चित्प्रयुक्तं तद्धेतुकत्वं तज्ज्ञाप्यत्वं वा । न च लिङ्गो-
पहितभानपक्षेपि तद्भासते उपस्थापकाभावात् । तत्कथं तद्विषयत्वेना-
नुमितेर्भ्रमत्वमिति चेत् ।

अत्राहुः । अनुमित्याभासताप्रयोजकत्वं हेत्वाभासत्वमिति सम्प्रदा-
यमतेनास्याऽभिधानम् । तत्प्रयुक्तत्वं तद्विशिष्टत्वम् । तथा च लिङ्गोप-
हितभानपक्षे व्याप्यत्वासिद्धौ नीलधूमो व्याप्यत्वेनानुमितौ भासत इति
तस्या भ्रमत्वम् ।

केचित्तु- बह्विव्याप्यनीलधूमवान् बह्विमानित्यनुमितौ ज्ञाप्यज्ञापक-
भावस्य संसर्गविधया भासनात् नीलधूमे च तत्त्वेन रूपेण तदभावात्
द्विषयत्वेन तस्याऽभ्रमत्वमित्याहुः ।

वस्तुतो अनन्यथासिद्धधूमज्ञानादानुमितिसत्त्वेन नीलधूमस्योद्देश्यानु-

मितिप्रतिबन्धकत्वेनैव हेतुभासात्त्वं-शरीराजन्यत्वादौ च विशेष्यस्या-
सिद्धतया विशिष्टस्य व्याप्यत्वासिद्धतयानुमितिसामान्यप्रतिबन्धक-
त्वमेव तदेतत्सर्वमभिसन्धायाह- *दिगिति* । प्रकृते योजयति *एव-
मिति । *शरीराजन्यत्वेपीति* । शरीरजन्यत्वाश्रयमात्रप्रतियोगिकया-
वह्न्योन्याभावपीत्यर्थः । पूर्वोक्तदोषं निरस्यति- *सुरभीति* । ननु
सुरमिधूमत्वं न कार्यतावच्छेदकं प्रत्येकसामग्रीद्वयसमाजादार्थ्यसमाज-
महिम्नैव विशिष्टकार्यसिद्धेर्नीलघटत्ववदिति चेत् । न । विशिष्टस्य
कार्यतावच्छेदकत्वेपि प्रत्येककारणताया एव तद्व्याप्यत्वनिश्चयमूलत्व-
संभवात् । स्थापनानुमाने पूर्वोक्तव्यापकं व्यर्थविशेषणत्वमुद्धरति *व्याप-
कं चेति* । *विशिष्टस्येति* । यद्यप्यदृष्टप्रागभावेत्यादिना कृतित्वादि-
ना प्रत्येकमेव कारणत्वं न तु तादृशकृत्यादिविशिष्टात्मकत्वेन कारणत्वं
कृत्यादीनां सहकारितया परस्य दंडचक्रादिवदवच्छेदकत्वाभावात् ।
तथापि घस्तुगतिमनुरुन्ध्यैतदुक्तं न तु तत्त्वेन जनकत्वं विवक्षितम् । नच-
वं न विशिष्टस्य व्यापकत्वमिति वाच्यम् । प्रत्येककारणताया एव
तन्मूलत्वसंभवात् । वस्तुतः प्रत्येकमेव तद्व्यापकत्वम् । आर्थसमाजम-
हिम्नो विशिष्टसिद्धिः । अत एव ग्रन्थकृतापि तथैव विभाषितं धूमं प्रति
तु आर्द्रेन्धनप्रभवघह्नित्वेनैव कारणत्वाद्विशिष्टस्यैव व्यापकत्वम् । न च
वह्निसंयोग आर्द्रेन्धनसहकारीति वाच्यम् । तत्संयोगे सत्यपि तत्प्रभव-
वह्न्युत्पादं विना ततो धूमानुत्पत्तेरिति वदन्ति ।

अखण्ड इति । तथा च प्रतियोगिविशेषणत्वात् वैयर्थ्यमिति
भावः । *अजन्यत्वमिति* । एवं चाप्रयोजकत्वमपीति ध्येयम् । सत्प्रति-
पक्षोच्छेदः-समीचीनप्रतिपक्षोच्छेदः । यथा चैवं व्याख्यातं तथोक्तं प्राक् ।
किञ्चेति । एषामन्यतमः स्थापनाहेतुरपरस्य विरहः प्रत्यनुमानोपा-
धिरित्यर्थः । *अत एवेति* । यतः समवेतत्वादिघटितस्य जन्यत्वस्या-
भाव उपाधिरतस्तस्य ध्वंसवृत्तित्वात् साध्याव्याप्तिरित्यर्थः ।

(चि०) अन्ये तु यन्निष्ठा यन्निरूपिता व्याप्तिर्येन बिशे-
षणेन विना न गृह्यते तन्न विशिष्टं व्याप्यतावच्छेदकम् ।
अकर्तृकत्वनिरूपिताभावनिष्ठव्याप्तौ च शरीरं विनैव प्रति-
योगितया जन्यत्वमवच्छेदकं क्लृप्तमिति न शरीरजन्यत्व-
मवच्छेदकं धूमे नीलधूमत्व मिव, अतिगौरवेण शरीरजन्य-
त्वमप्रतियोगितया च जन्यत्वं नावच्छेदकमिति व्याप्यता-

वच्छेदकाभावात् शरीरजन्यत्वाभावोऽकर्तृकत्वव्याप्यः ।
व्यभिचाराभावात्तथेति चेन्न । क्षित्यादावेव व्यभिचारात्,
अन्यथा क्षित्यादिकं नादृष्टहेतुकं शरीरजन्यत्वाभावादि-
त्यपि स्यात् । नन्वस्तु तावदशरीरनित्यज्ञानादिकर्तृ-
मितिस्तथापि सानुमितिरयथार्थेवाऽशरीरे कर्तृत्वज्ञान-
त्वात् ज्ञानेच्छाप्रयत्नेषु नित्यज्ञानत्वात् शरीराजन्ये सक-
र्तृकत्वज्ञानत्वात्, घटः कर्ता घटज्ञानादिकं नित्यं व्योम-
सकर्तृकमिति ज्ञानवदिति साध्यम्, न चोपजीव्यबाधः,
अनुमितिर्ह्युपजीव्या, नन्वस्तु तद्याथार्थ्यमपीति चेन्न ।
कर्तृकार्ययोर्निरूपाधिकार्यकारणाभावेन एतस्याप्रयोज-
कत्वात्, अन्यथा पर्वते वन्यनुमितिरयथार्था उभयासि-
द्धवाह्मिद्विज्ञे वह्निज्ञानत्वादित्यादिना सकलान्वयव्य-
तिरेक्युच्छेदः । किञ्चानुमितेरयाथार्थ्यमनेन ज्ञाप्यं, न
तु कार्यं, तथा च दोषादुत्पन्नस्यानेन ज्ञापने तत्रायमेव
दोषो दोषान्तरं वा ? नाथः अन्योन्याश्रयात् उत्पन्ने
तस्मिन् ज्ञापनं ज्ञापकादेव च तस्माद्दोषात्तदुत्पत्तिरिति ।
नान्त्योऽसिद्धेः । तर्कापरिशुद्धिस्तु न दूषणम् । यदीश्वरः
कर्ता स्यात्, शरीरी स्यात्, इष्टसाधनताज्ञानवान् स्यात्
प्रयोजनवान् स्यात् अनित्यज्ञानवान् स्यात् क्षित्यादि
यदि सकर्तृकं स्यात् शरीरिकर्तृकं स्यादिति तर्काणां वि-
पर्यये आश्रयासिद्धिव्यर्थविशेषणतादिना विपर्ययाप-
र्यवसानेनाभासत्वात् ।

(प्रका०) प्राचां मतमाह । *अन्ये रिवति* । यन्निष्ठेति* । यद्विशेष्यता-
वच्छेदकविशिष्टनिष्ठेत्यर्थः । अभावानिष्ठव्याप्तौ अभावत्वरूपविशेष्यता-
वच्छेदकविशिष्टव्याप्तावित्यर्थः । अत्रेदमनमितिबीजम् । लाघवेन
यन्निष्ठेत्यत्र व्यकिपरत्वं न तु विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नपरत्वं गौर-
वात् । एवञ्च शरीरजन्यत्वाभावनिष्ठव्याप्तिः शरीरपरं विना न गृह्यते

प्रतियोगितावच्छेदकग्रहं विनाऽभावग्रहस्यैवाभावात् । तथा च कथं न विशिष्टस्य व्याप्यतावच्छेदकत्वम्, अन्यथा जन्यत्वाभावोपि व्याप्यो न स्यात् । सकारणकत्वाभावाद्दौ जन्यत्वविशेषणं विनाऽपि भावत्वावच्छिन्नव्याप्तिग्रहादिति केवलव्यतिरेकिण्युभयसिद्धसाध्यवत्त्वं केवलान्धविन्युभयसिद्धसाध्यवच्छिन्नत्वं चाप्रसिद्धमिति अन्वयव्यतिरेकीत्युक्तम् ।

(चि०) ननु क्षित्यादावेककर्तृसिद्धिः कुतः? एककर्तृकत्वेन व्याप्त्यभावात् । न च लाघवात्, तस्याप्रमाणत्वात् । सकर्तृकत्वप्रमाणादेव लाघवसहकृतात् तत्सिद्धिरिति चेत् । न तावदनुमितिमात्रे लाघवं सहकारि, व्यभिचारात् मानाभावाच्च । न हि लिङ्गपरामर्शं सति तद्विलम्बेनानुमितेर्विलम्बो येन तत् सहकारि स्यात् । नापि लाघवमुमितौ, अन्योन्याश्रयात् । नापि व्यक्त्यनुमितौ, धूमेन बह्व्यनुमितावेकद्विहस्तादिसंशयाभावापत्तेः । साधकाभावेन नानात्वासिद्धौ कर्तृसिद्धेरैककर्तृसिद्धिरिति चेत् । न । एकत्वसाधकाभावेनैकत्वासिद्धौ कर्तृसिद्धिरेव नानासिद्धिरित्यस्यापि सुवचत्वात् । अथ यमर्थमनालम्बमानाऽनुमितिः पक्षे न साध्यसंसर्गं विषयीकरोति स पक्षधर्मताबलात् सिद्ध्यति न त्वधिकमपि, तथा च द्वितीयं कर्त्तारं न विषयीकुर्वत्यपि कर्त्तारं विषयीकरोत्येवेति न द्वितीयमवगाहते, एकस्तु कर्त्ता सिद्ध्यति तद्विषयत्वे कर्तृविषयतैव न स्यात् एकविषयत्वाभावे नानाविषयत्वस्याप्यभावात्, तद्व्यटितत्वात्सस्येति चेत् । एवं तर्हि कर्त्रेकत्वमपि न विषयः स्यात् एकत्वविषयत्वं विनापि कर्तृविषयत्वसम्भवात् । वस्तुगत्यैकः सिद्ध्यति न त्वेकत्वेनेति चेन्न, एकत्वासिद्ध्या वस्तुगत्यैक इति ज्ञातुमशक्यत्वात्, तथा चेश्वरे एकत्वानेकत्वयोर्नित्यसंशय इति ।

उच्यते । यत्र प्रमाणे लघुगुरुविषयता सम्भवति

तत्र लाघवसहकारिता, कारणताकार्यताव्याप्यतादि
 ग्राहके प्रत्यक्षे प्रवृत्तिनिमित्तग्राहके उपमाने श
 ब्दशक्तिग्राहकेऽनुमाने तथाविधप्रमाणमात्रे च स
 कलतान्त्रिकैः सहकारित्वकल्पनात् । एवं लाघवमे
 गौरवमिति ज्ञानानन्तरं बाधकं विना लघूनामेष कार
 णत्वकार्यत्वव्याप्यत्वप्रवृत्तिनिमित्तत्वशब्दशक्यत्वान
 ज्ञानदर्शनात् । तत्रापि लाघवानादरे शब्दशक्यत्वादि
 संशये तन्मूलकव्यवहारोच्छेदो विनिर्गमकाभावात्, सो
 ऽयं विचारमारभते लाघवश्च तदङ्गं नाङ्गीकुरुते इति म
 हासाहसम् । नन्वेवं वस्तुगत्या नानाकर्तृकेषु घटत्वे
 कुलालकर्तृकत्वानुमानेऽपि बाधकानवतारदशायां ला
 घवादेककर्तृसिद्धिः स्यात्, न चेष्टापत्तिः, अनुमित्यनन्त
 (१)नानात्वैकत्वे संशयादिति चेन्न । तत्रापि लाघवेन कत्र
 वयमेव सिद्ध्यति तत्सन्देहस्तु ज्ञानप्रामाण्यसंशयादि
 ति पश्चान्नानाकर्तृकत्वसाधकप्रमाणादेवैककर्तृकतानुमा
 तत्र बाध्यते । न चैवं क्षित्यादिकर्तृत्थपि प्रामाण्यसंशया
 देकत्वानेकत्वसंशयो दुरुच्छेदः एकत्वे बाधकस्याभावे
 प्रामाण्यनिश्चयात् । न चैकत्वसाधकाभाव एव बाधकः
 अनुमितेरेव लाघवसहकारेणैकत्वसाधकत्वात् ।

(प्रका०) *अन्योन्याश्रयादिति* । लाघवज्ञानजन्यानुमितित्वस्यै
 लघ्वनुमितित्वादित्यर्थः ।

यत्र प्रमाण इति । नन्वेवं संभवलघुविषयताकानुमितित्वं लाघ
 ज्ञानकार्यतावच्छेदकमिति पर्यवसन्नम्, तथा च यत्र तज्ज्ञानं न जा
 वस्तुतो लघोरेवानुमितित्तत्र व्यभिचारः । न च लाघवज्ञानजन्य
 नुमितित्वमेव तथा, अन्योन्याश्रयादिति चेत् । न । लाघवगौरवो
 स्थितिकालीनलघुविषयताकानुमितित्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वात् । न
 तथापि लाघवज्ञानोपनीतमेकत्वं प्रकारीभूयानुमितौ कथं भासतां, इव

(१) नानैककर्तृकत्वे इति पाठान्तरम् ।

व्याप्त्युपनीतादन्यस्यानुमितौ भाने मानाभावादिति पूर्वोक्तविरोधात् । न च वस्तुगत्यैकः सिद्ध्यति न त्वेकत्वमपीति वाच्यम् । एकत्वानेकत्वसंशयतादवस्थयात् ।

अत्राहुः । व्याप्त्याद्यनुपनीतमपि लाघवज्ञानोपनीतमनुमितौ भासते नान्यत् अतिप्रसङ्गात्, लाघवज्ञानमात्रस्य प्रमाणमात्रसहकारित्वकल्पनात्, तदिदमुक्तं *तथाविधप्रमाणमात्र इति* । अत्र लाघवज्ञानोपनीतत्वस्यैव नियामकत्वान्नातिप्रसङ्गः । व्याप्त्यादीत्यादिग्रन्थस्तु लाघवानुपनीतविषयकः । नन्वेकावषयत्वेऽप्यनेकविषयत्वसंभवात्संशयतादवस्थयमिति चेन्न । एकमात्रकर्तृत्व एव लाघवावतारात्स्यैवानुमिनिविषयत्वात् । अत एव नानाकर्तृके घटे पश्चादेककर्तृत्वज्ञानं बाध्यते इत्यग्रे वक्ष्यति, अन्यथा नानाकर्तृकेष्वप्येककर्तृत्वज्ञानस्य प्रमात्वे बाधासम्भवादिति ।

(चि०) अन्ये तु क्षितिकर्त्ता अङ्कुरकर्त्रभिन्नः अशरीरकर्तृत्वात् अङ्कुरकर्तृवदित्यभेदानुमानादेककर्तृसिद्धिः । न च क्षितिकर्त्ता अङ्कुरकर्तृभिन्नः अङ्कुरकर्तृत्वात् कुलालवदिति सत्प्रतिपक्षः, अनित्यज्ञानानामाश्रयत्वस्योपाधित्वादित्याहुः । अत्राप्यप्रयोजकत्वे भेदाभेदयोगैरवलाघवे एव शरणम् ।

तथापि कथं नित्यसर्वविषयज्ञानसिद्धिः । पक्षधर्मताबलादिति चेत्, व्यापकतयाऽवगतस्य पक्षसम्बन्धमात्रं पक्षधर्माद्धेतोः सिध्यति, तथाच पक्षे तदुपादानगोचरज्ञानमात्रं सिद्ध्येत् नतु नित्यसर्वविषयज्ञानं, तेन रूपेण व्यापकत्वाग्रहात् । न च येन विनानुपपत्तिः सोऽपि विषयः, व्यतिरेकविलयापत्तेः ।

अत्र प्राञ्चः । यमर्थमनालम्बमानाऽनुमितिः पक्षेऽध्यसम्बन्धं न विषयीकरोति स पक्षधर्मताबलात् सिद्ध्यतीत्यनुपपत्तिमूलकोऽन्वयी, प्रतीत्यनुपपत्त्या व्यतिरेकी । तदिहाऽनादिद्व्यणुकादिकार्यप्रबाहस्य प-

क्षत्वे तदुपादानस्यानादिज्ञानगोचरत्वं विना नो
पादानगोचरज्ञानजन्यत्वमनादिकार्यप्रवाहस्यानुमिति
रालम्बते, अनादितैव च नित्यता, सर्वमुक्तावपि तत्स
त्वमनादिभावत्वान्, पक्षतदुपादानविषयतैव च सर्ववि
षयता, लाघवात्तु तावद्विषयकमनाद्येकमेव ज्ञानं सिद्ध
ति, न तु नित्यानित्यज्ञानानीति ।

(प्रका०) अन्य इत्यत्रास्वरसर्वाजमुद्धाटयति *अत्रापीति* ।
आत्मानुमानेन क्षितिकर्तुरङ्कुरकर्त्रभेदानुमितावपि सागरादिक
रेतस्त्रिभ्रत्वसंशयादीश्वरनानात्वसंशयतादवस्थमिति । *अनादिभा
त्वादिति* । यद्यप्यनुमितौ नानादित्वं विषयस्तथाऽप्यनादिकार्यप्रवा
विषयत्वेन तत्सिद्धिरिति भावः ।

(चि०) नव्यास्तु अनित्यज्ञानाजन्यत्वेन पक्षविशे
षणात् ज्ञानं सिध्यत् नित्यमेव सिध्यति अनित्ये बाधात्
वाचस्पतिमिश्रास्तु लाघवादेकज्ञानसिद्धावुत्पत्ति
मतोऽनादिकार्यप्रवाहं प्रत्यजनकत्वात् परिशेषेण नित
ज्ञानादिसिद्धिः । नियतविषयता च ज्ञानस्य कारणाधीन
कारणञ्च नित्यज्ञानान्निवर्त्तमानं नियतविषयतामादा
निवर्त्तत इति सर्वविषयत्वासिद्धिरिति ।

षट्पदार्थप्रतिपादकवेदकर्तृत्वेनेश्वरस्य षट्पदार्थ
गोचरसाक्षात्कारवत्त्वेन वा सार्वज्ञ्यम् । घटाकाशसंयो
प्रतीश्वरस्य कर्तृत्वात् घटादिगोचरमपि ज्ञानं सिद्धा
ति केचित् ।

(प्रका०) नव्यास्त्वित्यस्वरसोऽज्ञानम् । तद्विजं दूषनीतभानानङ्गी
रानित्यज्ञानजन्यत्वं पक्षधर्मताबलादपि न सिध्यतीति ।

ननु तथापि कथं सर्वविषयत्वमित्यत आह *नियतेति* । एवं
पक्षतदुपादानाद्यतिरिक्तविषयत्वमपि सिध्यति । एतेन प्रथमकक्षेऽ
रसोपि सूचितः—पक्षादिविषयत्वे तत्र सर्वविषयत्वासिद्धेरिति ।

(चि०) ननु घटादीनां कथमीश्वरकर्तृत्वं भवति घ

ईश्वरकर्तृकः कार्यत्वात् क्षितिर्वदिति चेन्न । घटस्य द्वि-
कर्तृकतया तद्दृष्टान्तेन क्षित्यादेरपि द्विकर्तृकतापत्तेः(१),
तथाच घटवत् क्षितिः क्षितिषद्घट इतीश्वरानन्त्यम् ।
कार्यं कर्तृत्वेन कारणता न तु द्विकर्तृकत्वेनेति चेत् । तर्हि
नेश्वरकर्तृकत्वेन कारणता किन्तु कर्तृत्वेनेति ।

मैवम् । ज्ञानादीनां नित्यत्वेन सर्वविषयतया घटाद्युपा-
दानविषयत्वमपीति कथं न तेषां घटादिकारणत्वं कुला-
लादिज्ञानतुल्यत्वात् । तदाहुराचार्याः “परमाण्वदृष्टाधि-
ष्टातृसिद्धौ ज्ञानादीनां नित्यत्वेन सर्वविषयत्वे वेमाथ-
धिष्ठानस्यापि न्यायप्राप्तत्वात् न तु तदधिष्ठानार्थमैवे-
श्वरसिद्धिरिति । “अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते”
इत्यागमाच्चायमर्थोऽध्यव्यवसेयः ।

अथेश्वरस्य सर्वज्ञत्वे सर्वविषयभ्रान्तेर्ज्ञाने ईश्वरोऽपि
भ्रान्तः स्यात् भ्रमस्येव तस्यापि भ्रमविषयविषयकत्वादि-
ति चेत् । न । रजतत्वप्रकारकज्ञानवानयमिति ज्ञानं न भ्रमः
अभ्रान्तस्य तथात्वात् । इदं रजतमिति ज्ञाने रजतत्वं प्रका-
रः तेन स भ्रमः, ईश्वरज्ञाने च रजतत्वप्रकारकत्वं प्रका-
र इति स न भ्रमः । अत एवास्मदादिरपि भ्रान्तिज्ञो न
भ्रान्त इति ।

(प्रका०) नन्विति, तथाच कथं जगन्निर्मातृत्वमिति भावः । न*
भ्रान्त इति* । न ह्यसद्विषयत्वेन भ्रमत्वं, किन्तु व्यधिकरणप्रकार-
कत्वेनेति भावः ।

(धि०) स्यादेतत् प्रयोजनं विना कथमीश्वरः प्रव-
र्त्तते ? सुखस्याभावात् अधर्माभावेन निर्दुःखत्वात् ।
करुणया प्रवर्त्तते इति चेत् । तर्हि परसुखदुःखप्रहाणे प्रयो-
जने, तथाच सुस्निनमेव सृजेन्न नाराकिनम् । धर्माधर्मपर-

(१) द्विरपि द्विकर्तृका स्यादिति पाठांतरम् ।

तन्मत्त्वात् तदनु रूपं फलं प्रापयतीति चेत् । तर्ह्यविश्वक-
त्वात् कर्मनिर्मितमेव जगद्वैचित्र्यमस्तु किमीश्वरेण
अनपेक्षितक्रीटादिज्ञानवता । कर्मनिरपेक्षत्वे चैकदैव सदा
च सर्गप्रलयौ स्यातां, ज्ञानादीनां नित्यत्वात् । किञ्च
तत्प्रयत्नस्य करुणाजन्यत्वेन शरीरादिजन्यतापत्तौ
संसारितापत्तिरिति । न । ईश्वरानभ्युपगमे विचारस्या-
श्रयासिद्धत्वात् । तमभ्युपगम्य पृच्छसि चेत्, आकर्णय ।
जगत एव तदिच्छाविषयत्वेन स्वष्टसाधनताज्ञानसत्त्वात् ।
(प्रका०) *स्वष्टसाधनत्वेति* । तथा च यत्नस्य प्रयोजनज्ञान-
व्याप्यत्वमव्याहतम्, प्रयोजनज्ञानजन्यत्वानियमश्च जन्यत्वोपाधिद्वयित
इति भावः ।

(चि०) वस्तुतस्तु क्षित्यादितत्तदसाधारणक्रमिका-
दृष्टादिसामग्रीसमवाहिता ईश्वरज्ञानादयो यदा भवन्ति
तदा क्षित्यादिकं करोतीति व्यवहारः । सर्गप्रलयासाधा-
रणक्रमिकादृष्टादिसामग्रीसमवाहितत्वमेव तदिच्छाया-
श्चिकीर्षासंजिहीर्षात्वे । न चैवं किं तज्ज्ञानादिनेति
वाच्यम् । क्षित्यादीनां कार्थ्यत्वेन ज्ञानजन्यतया नित्य-
ज्ञानादीनामपि जनकत्वात्, सुखादिशब्दयोरात्माका-
शादिवत् ।

नन्वशरीरात् कथं वेदघटादिशब्दव्यवहारसंप्रदायः ।
उच्यते । सर्गादावदृष्टोपगृहीतभृतभेदान्मीनशरीरो-
त्पत्सावदृष्टवदात्मसंयोगाददृष्टसहकृतप्रयत्नवदीश्वरसं-
योगाद्वा सकलवेदार्थगोचरज्ञानाद्विवक्षासहितान्मनिक-
लेवरकण्ठतालवादिक्रियातज्जन्यसंयोगाद्भेदोत्पत्तिः ।
एवं कुलालादिशरीरावच्छेदेनादृष्टसहकृतप्रयत्नवदीश्वर-
संयोगात्सद्बुद्धीच्छासहितचञ्चोत्पत्तौ (१) सकलघटानुक्

(१) सहितात्प्रयत्नोत्पत्तौ इति पाठान्तरम् ।

लव्यापाराद् घटोत्पत्तिः । एवं प्रयोज्यप्रयोजकज्ञानाय
व्यापाराभिमतशरीरावच्छेदेनापि अदृष्टसहकृते(१)इश्व-
रज्ञानेच्छाप्रयत्नादेव वाग्व्यवहारः, ततस्तत्सुशीलो(२)
बालो व्युत्पद्यते सोऽयं भूतावेशन्यायः ।

(प्रका०) प्रयोजनज्ञानापेक्षा प्रयत्नोत्पत्तौ न तु तत्स्थितावपीत्याह
स्तुत इति* । *करोतीति* । ईश्वर इति शेषः । ननु तद्विच्छायाः
।सूक्ष्मरूपत्वे प्रलयो न स्यात् संजिहीर्षारूपत्वे च सर्गो न स्यादि-
त आह *सर्गेति* । *सुखादीति* । भावकार्यस्य समवायिकार-
जन्यत्वनियमाद्यत्मादिजन्यत्वमिति भावः ।

मीनशरीरेति । तच्च शरीरं नेश्वरस्य तददृष्टोपगृहीतत्वाभावात्
न्तु संसारिण एवेति ध्येयम् । अत एवाह *सोयं भूतावेशन्याय*
ते । न चैवं संसार्यात्मा न सिद्धेत् तद्व्यापाराणां भूतावेशन्यायेन प-
मेश्वरादेव सिद्धेरिति वाच्यम् । तथास्तद्यदृष्टाभावेन शरीरासिद्धौ
तावेशन्यायस्यापि असम्भवात् भगवत्यदृष्टाभावात् ।

(चि०) यत्तु-यथा लिप्यादिना मौनिश्लोकोऽनुमाय पठ्य
। तथा सर्गान्तरोत्पन्नतत्त्वज्ञानवता भोगार्थं सर्गादावुत्-
त्तनेन मन्वादिना सर्वज्ञेश्वराभिप्रायस्थवेदः साक्षा-
त्कृत्यानुष्यते, ततोऽग्रिमसंप्रदायः, स एव च कायव्यूहं कृ-
वा वाग्व्यवहारं करोतीति-मतम् । तन्न । प्रतिसर्गाद्यन-
तसर्वज्ञकल्पनायां गौरवात्, तेषामेव क्षित्यादिकर्तृत्व-
सम्भवेन ईश्वराननुमानाच्च । एतेन सर्गादौ सर्गान्तर-
सिद्धयोगिन एव क्षितिकर्तारः सन्तिवति निरस्तम् । सर्गा-
दावनन्तसर्वज्ञसिद्धिश्च किं प्रमाणान्तरात् क्षित्यादिक-
र्तृप्राहकाद्वा । नाद्यस्तदभावात् नान्त्यः अनादिद्व्यणुकादि-
कार्थ्यप्रवाहस्य सकर्तृकत्वानुमानाल्लाघवसहकृतादेक-
स्यैव सर्वज्ञस्य सिद्धेः ॥

(१) प्रयोज्यवृद्धप्रयोजकवृद्धभावादिमच्छरीररूपावच्छेदेनादृष्टस-
हकृतेति पाठान्तरम् ।

(२) तद्दर्शति पाठान्तरम् ।

अथेश्वरज्ञानमूलकशब्दशक्तिग्रहे प्रयोज्यव्यापारानुमितघटज्ञाने घटशब्दस्य कारणताग्रहो भ्रमः स्यात् तदीयज्ञानस्य नित्यत्वात्, तथा च तज्जन्यघटशब्दशक्तिग्रहस्य भ्रमत्वे सकलशब्दज्ञानं भ्रमः स्यात् भ्रमपरम्परामूलकत्वात् । अनित्यसर्वज्ञमूलकशब्दशक्तिग्रहे च नायं दोष इति चेन्न । व्यापारानुमितमिदं घटज्ञानं घटपदजन्यमिति ज्ञानस्य शब्दशक्तिग्रहकारणस्य भ्रमत्वेऽपि घटपदं घटशक्तमिति ज्ञानस्य यथार्थत्वात् विषयाबाधात् । न च भ्रममूलकत्वेन तस्य भ्रमत्वमनुमेयम् । तदंशे व्याधिकरणप्रकाराभावेन बाधात् बाधितविषयत्वस्योपाधित्वाच्च

अत एव घटमानयेति शब्दानन्तरं सूत्रसञ्चाराधिष्ठितदारुपुत्रकस्य घटानयनव्यवहारदर्शनाद्बालो घटपदे व्युत्पद्यते । तन्मूलकशब्दज्ञानमपि न भ्रमः, तस्यापि भ्रमत्वे प्रयोज्यव्यवहारादिदानीं व्युत्पत्तिर्न स्यात्, किमप्रयोज्यश्चेतनव्यवहाराद्व्युत्पन्नोऽचेतनव्यवहार इति संशयस्य बल्लेपायमानत्वात् ॥ “विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतो मुखो विश्वतो बाहुरुत विश्वतः पात् । सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रैर्यावाभृमी जनयन्देव एकः इत्यादि श्रुतयः,—

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य विभर्ष्यव्यय ईश्वरः ॥

इत्यादयः स्मृतयश्च बह्व्यो मानत्वेनानुसन्धेया इति

इत्यनुमानचिन्तामणौ श्वरवादः ।

चौखम्बा—संस्कृत—ग्रन्थमाला

(ग्रन्थ संख्या ४२)

नम्बर्स १८६-१८७-२०१-२१७-२५९-२६०-२६३-२६४-
२७७-२७८-२८४-२९२-३०१-३१९-३३७-३३९-
३४३-३४६-३४९-३६२-३६५ ।

गादाधरी

श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्त्तिविरचिता ।

श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचिततत्त्वचिन्तामण्या
श्रीरघुनाथतार्किकशिरोमणिविरचितदीधित्या च गर्भिता ।

१-४ खण्डान्तं म० म० पं० विन्ध्येश्वरीप्रसाद द्विवेदिना, म० म० पं० वामाचरण-
भट्टाचार्येण च; ५-११ खण्डान्तं म० म० पं० विन्ध्येश्वरप्रसादद्विवेदिना,
म० म० वामाचरणभट्टाचार्येण न्यायाचार्य श्रीरामशास्त्रिणा च; १२-१४
खण्डान्तं म० म० पं० वामाचरणभट्टाचार्येण, न्यायाचार्य श्रीरामशा-
स्त्रिणा च; १५-२१ खण्डान्तं म० म० पं० वामाचरणभट्टाचार्येण,
न्यायोपाध्याय पं० दुण्डिराजशास्त्रिणा च संशोधितम् ।

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास—हरिदासगुप्तः—

चौखम्बासंस्कृतसीरीज आफिस, विद्याविलास प्रेस,
गोपालमंदिर के उत्तरफाटक, बनारस सिटी ।

१९८३

हमारे यहां हर तरहकी छपाई व जिल्दसाजीका कार्य भी होता है।
हर तरह के संस्कृत ग्रन्थ तथा भाषा पुस्तकों के मिलने का पता—

जयकृष्णदास—हरिदास गुप्तः,

चौखम्बासंस्कृतसीरीज आफिस,

विद्याविलास प्रेस, गोपालमन्दिर छेन,

बनारस सिटी ।

अनुमानगादाधर्या उपोद्घातः ।

(१) न्यायशास्त्रस्य माहात्म्यम् ।

अथेयं प्रकाश्यते मुद्रयित्वा नव्यन्यायशास्त्रचूडामणि-मणिग्रन्थ-
व्याख्यानरूपायाः शिरोमणिरित्यपरसंज्ञया प्रथिताया दीधितेष्ट्रीका
गादाधरी । एतस्याः खलु निर्माता तर्ककर्कशप्रज्ञाप्रतिभाप्रभाप्रभाव-
विहितानेकनिबन्धा वङ्गदेशीयविद्वन्मण्डलाभ्यर्हितपादपीठस्तार्किक-
कुलनिकरकैरवकलाकरो बुधकुलकलापकमनीयावनितलस्फुरन्मनी-
पाविकाशित आगम इव सदा लोकहितपरायणः पुरन्दरोद्यानमिव
विमत्सरः विदुरोऽपि धृतराष्ट्रपक्षगतः कुलाचारनिरतोपि कौलाचा-
रविरतः कारुण्यकेदारङ्कारुण्यकुङ्कुमस्य क्षीरसागरो विवेकरत्नविस-
रस्याप्रतिमप्रतिभाप्रसारविनिर्जितप्रतिपक्षाचार्यवर्यो श्रीजीवाचार्यतः
प्राप्तजन्मा द्विजवरो नव्यनैयायिकानामग्रणोर्गदाधरभट्टाचार्यः । नव्य-
न्यायशास्त्रस्यातिगहनस्य बोजभूतं शाडपदार्थतत्त्वविवेकदृष्टिसिद्धौ-
पधायमानं न्यायदर्शनमप्रातरूपस्वरूपसंसारान्धकूपप्रतिघातविक-
लोकृतानसुभृतः समुद्दिधीर्षुणा करुणावरुणालयेन भगवता महर्षिणा
पातमेन व्यरचि । तच्च—

अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।

पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥

इत्यादिनोक्तचतुर्दशविद्यासु न्यायविस्तरपदेन संगृहीतं न्यायवार्ति-
कभूमिकायां म० म० पं० विन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदिभिः श्रुतिस्मृत्यादि-
प्रमाणप्रदर्शनपूर्वकं यथा प्रशंसितं, परमतदूषणोद्धारेण चास्य यथा बौ-
द्धादिनास्तिकदर्शनेभ्यः प्राचीनत्वं च व्यवस्थापितं तत्तत्रैव द्रष्टव्यम् ।
तस्यैव च प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाख्यप्रमाणचतुष्टयवादिनो महर्षैर्मत-
मवलम्बमानेन लोकोत्तरनव्यन्यायप्रपञ्चप्रज्ञापतिना महर्षिकल्पेन श्री-
मद्भङ्गेशोपाध्यायेन प्रमाणादिषोडशपदार्थनिरूपणपरस्य पञ्चाध्याय्या-
मकस्य न्यायशास्त्रस्य प्रमाणप्रकरणात्मकमेकांशमवलम्ब्य प्रमा-
णचतुष्टयव्यवस्थापनपरो युक्तिशीलजालजटिलस्तत्त्वचिन्तामणिर्ग-
हानिवन्धः सर्वेषां प्रमेयज्ञानसौलभ्याय प्रमाणतत्त्वावधारणार्थमेव
निरमायि । तत्रेदमादिमं वाक्यम्—अथ जगदेष दुःखपङ्कनिमग्न-
मुद्दिधीर्षुरष्टादशविद्यास्थानेष्वभ्यर्हिततमामान्वीक्षिकीं परमकारुणि-

को मुनिः प्रणिनाय तत्र प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थं प्रमाणादितत्त्वज्ञानान्निःश्रयसाधिगम इत्यादावसूत्रयत् । तेष्वपि प्रमाणाधीना सर्वेषां व्यवस्थितिरिति प्रमाणतत्त्वमत्र विविच्यत' इति । न्यायदर्शनस्थं 'प्रत्यक्षाः मानोपमानशब्दाः प्रमाणानि' इति पञ्चदशाक्षरात्मकं १ अ०१आ० सत्रमेकमेवावलम्ब्य श्लोकद्वादशसाहस्रव्यात्मकश्चिन्तामणिमहानिबन्धः (१)गङ्गेशोपाध्यायेन स्वमतिप्रागल्भ्येन यथा विदधे तथा नाढ्यक्तः ; व्यन्यायाम्बुधिपरिशीलनपराणां तर्करसिकानाम् । स चेदानीं तिथिला-वङ्ग-द्रविडादिदेशीयैर्महापण्डितैः साक्षात् परम्परया वा व्यख्यातः क्रोडपत्रादिभिरलङ्कृतः श्लोकानां लक्षणाग्रप्रविशत्योपहितो नव्यन्यायशास्त्रत्वेन व्यवहर्ति गमितोऽनेकैर्भारतीयैः पाश्चात्तश्च विद्वद्भिः । एतेनाऽस्य ग्रन्थस्य नवीनत्वन्तद्वाख्यानरूपाणां दीधिति-जागदीशी-माथुरी-गादाधरी-क्रोडपत्रादीनां प्रलापत्वमात्वं चेति निरस्तम् । शास्त्रतात्पर्यानवबोधात् गौतमीयसत्राधारेणारविनिर्मितत्वाच्च । सत्रभाष्यवार्तिकादीन्येवानवस्थितानि नवीनान्कर्मण्याणि चेत्याद्याक्षेपेण न्यायस्य समूलोच्छेदं कर्तुमिच्छन्तो विज्ञातन्यायागममहिमानः पल्लवग्राहिपाण्डित्येनैव नैयायिकमन्यपाश्चात्या अभिनवदार्शनिकास्त्वस्माभिः खद्योतभाष्यचन्द्राख्यटीकद्वयसहितस्य भाष्यस्य भूमिकायां दत्तोत्तरा इति विरम्यतेऽत्रास्मद्दशामवर्षनीये न्यायशास्त्रस्य गांभीर्ये । अत एवोक्तं रघुनाथतार्किकशिरोमणिनाऽनुमानचिन्तामणिदीधितौ—

न्यायमधीते सर्वस्तनुते कुतुकाभिवन्धमप्यत्र ।

अस्य तु किमपि रहस्यं केचन विज्ञातुमीशते सुधियः ॥

एवमुदयनाचार्यश्रीहर्षादिभिरपि तत्रतत्र प्रतिमादितमेवास्य महारम्यम् ।

(२) न्यायशास्त्रस्य नव्यप्राच्यविवेकः ।

केचित्तु अवच्छेदकावच्छिन्नशब्दादिभिर्व्याख्यातत्वेनास्य नवीनत्वासाधनमिच्छन्ति । तदपि शास्त्रतात्पर्यस्यानवगमाच्च युक्तमिदं ब्रूमः । अन्यथा पातञ्जलदर्शनीयसमाधिपादस्थ 'पूर्वेषामपि गुरुः क

(१) गङ्गेशोपाध्यायप्रभृतीनां नव्यनैयायिकाकानामैतिहाय्यविषयविवेचनप्रकरणे यथाक्रममनुपपदमेव टिप्पण्यामुपपादयिष्यते ।

लेनाऽनवच्छेदात्' इति २६ सूत्रे तद्भाष्यादौ चावच्छेदकादिशब्दानां व्यवहारात् तेषामपि नव्यत्वं स्यात् ।

इदमत्र विचार्यते । किं तावत् न्यायशास्त्रस्य प्राचीनत्वमर्वाची-
नत्वं वा ? यद्यपि सूत्रकारीयप्रमाणभागेनिरूपकत्वाद्गङ्गेशोपाध्यायप्र-
चलितशैलीसम्पन्नानां ग्रन्थानामद्यथावत्प्राचीनेष्वेवान्तर्भावः समुच्चि-
तः, तथा तत्त्वचिन्तामण्यादिगादाधर्यन्तेषु सविवेचनेषु ग्रन्थेषु कु-
त्रापि आदावन्ते वा नव्यशास्त्रं प्राच्यन्यायशास्त्रं चेति व्यपदेशस्यादर्श-
नात्सकलमेव न्यायशास्त्रमेकविधमेव भवितुं युक्तम्, तथापि भार-
द्वाजकृतस्य न्यायवार्तिकस्य 'अतिजरतीनामित्यादिवाक्येन प्रा-
चीनत्वं संस्थापयन्तो वाचस्पतिमिश्रादय एव प्राच्यनव्यव्यवहारे
प्रमाणम् । नचैवमपि तत्त्वचिन्तामण्यादिनिबन्धानां नव्यत्वं पूर्वोक्त-
रीत्याऽसंभवीति वाच्यम् । न्यायसारमारभ्योपलभ्यमानेषु न्यायशा-
स्त्रनिबन्धेषु 'इति प्राच्यः इति नव्या' इत्यादिना विद्वत्सूभयव्यवहार-
स्य प्रचलितत्वेन तन्निरासस्याशक्यत्वात् ।

अत्र केचित् । आत्मादिप्रमेयपदार्थानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयमङ्गीकुर्वद्भिः
गौतमादिमहर्षिभिर्निरात्मविज्ञानात्मवादिचार्वाकबौद्धादिपराजयार्थमा-
त्मनाऽनुमानेन सिद्धिस्तावत् प्रदर्शिता । परार्थानुमानापरपर्यायस्य
च न्यायस्य पूर्वाङ्गोत्तराङ्गसाकल्येनैव वस्तुसाधनक्षमत्वमिति तदनु-
सारिणां सूत्रग्रन्थानां शास्त्रीयसकलपदार्थप्रतिपादकानां भाष्यवा-
तिकतात्पर्यटीकादिव्याख्याग्रन्थानां समानतन्त्रसिद्धानां चोक्तलक्ष-
णसम्पन्नानां प्राचीनत्वम् । तदेकदेशप्रमाणव्याख्यानरूपाणान्तु
तत्त्वचिन्तामण्यादीनां सव्याख्यानां निबन्धानां नव्यत्वमित्याहुः ।

तन्मन्दम् । तथासति प्रमाणमात्रविवेचनपराणां जैनबौद्धादिग्रन्था-
णां प्राचीनानामपि नव्यत्वव्यवहार आपद्येत ।

अपरे तु बाहुल्येन नास्तिकत्वेनाभिमतानां चार्वाकबौद्धादीनामेव
तत्त्वचिन्तामणिपूर्वकालीनेषु सूत्रभाष्यादिग्रन्थेषु खण्डनस्योपलम्भा-
तेषां पुराणत्वव्यवहारः, तत्त्वचिन्तामण्यादिषु तु आस्तिकत्वेन गृ-
हीतानां मीमांसा-सांख्यादिदर्शनानामेवाधिक्षेप इति नव्यत्वव्यपदेश
इति वदन्ति ।

वस्तुतस्तु अलौकिकनूतनप्रतिभाशालिना विद्वद्वरेण गङ्गेशोपा-
ध्यायेन भाष्यग्रन्थं ग्रन्थानं विधाय तात्पर्यटीकादिङ्नागादिनिबन्ध-

प्रग्रहैर्न्यायवैशेषिकसूत्राम्बुधिं मथित्वा तत्सारभूतोऽयं तत्त्वचिन्त
मणिर्नूतन एवोदपादीति तत्कालमारभ्य विनिमित्तस्य न्यायशास्त्रार्था
करस्य नव्यत्वव्यवहार इति युक्तमुत्पश्यामः ।

केचित्सु विद्वांसोऽस्य न्यायशास्त्रस्य प्राच्यं-नव्यं-नव्यनव्यं चे
त्रिविधं विभागं वदन्ति । तत्र सूत्रकारमारभ्योदयनात्पूर्वजातं प्राच्यम्
उदयनाद्गङ्गेशाह्वा दीधितिकारात्प्राग् नव्यम् (२) शिरोमणिमार
निबद्धं तु सर्वं न्यायशास्त्रं नव्यनव्यमि (३) ति तेषामाशयः ।

अत्र तृतीयविभागस्य मूलं विमृश्यमाणमवच्छेदकादिप्रवेशनि
न्धनमेव प्रतिभासते, तच्च व्यभिचरितत्वाद्युक्तमित्युक्तमेव । किञ्चै
सति 'अतिजरतीना' मिति घाचस्पत्यवचनाच्चातुर्विध्यमप्यापद्येत
प्रदर्शितवचनबलेनोद्योतकारान्तानां गौतमकणादादीनामतिप्राचीनतः
मुद्योतकरभारद्वाजोत्तरकालवर्तिनां पुराणत्वं स्वस्य स्वसमका
स्थितानामुदयनादीनां च नव्यत्वमाविष्कुर्वता तदुत्तरसमयजाताः
गङ्गेशोपाध्यायादीनां नव्यनव्यत्वस्य संभवदुक्तिकतया (१) अतिप्र
चीन (२) प्राचीन (३) नव्य (४) नव्यनव्येति चतुर्धा विभागस्य क
शक्यत्वात् । तस्मोद्धस्तुतस्वित्यादिना प्रदर्शित एव प्राचीनार्वाचीन
व्यपदेशः साध्विति कृतं वाग्विवादेन ।

(३) नव्यन्यायशास्त्रस्य विषयविवेचनम् ।

स चायं प्राचीनतर्कशास्त्राम्बुधिनिर्मन्थनसमुद्भूतो नव्यन्याय
शास्त्रकल्पनायुक्तीनामादिमः कल्पस्तत्त्वचिन्तामणिः प्रत्यक्षा (१) तु
मानो (२) पमान (३) शब्दा (४) ख्ये खण्डचतुष्टये विभक्तः । तत्रादि
मे खंडे त्रयोदश विषया विवेचिताः । तेषु प्रथमं धर्मव्यवस्थाप
विदधतोपाध्यायेन दृष्टाद्दृष्टप्रयोजनकर्मणां साफल्यमङ्गीकुर्वताम
प्याच्छन्ननास्तिकानां पराजयार्थं ग्रन्थारभे विहितस्य मङ्गलस्य सा
फल्यप्रदर्शनापदेशेनाविगीतशिष्टाचारविषयाणां स्वेष्टदेवतोपासनादी
नां श्रद्धया कृतानां पूजनान्तानां साफल्यं व्यक्तीकृतं मङ्गलवादे (१)
(२) प्रामाण्यवादे (३) अन्यथाख्यातिवादे च मीमांसकानां स्वतःप्रा
माण्यवादिनां निरासो विहितः । (४) (५) लौकिकालौकिकप्रत्यक्षवादी
सर्वतन्त्रसिद्धौ युक्त्या प्रदर्शितौ । (६) समवायवादे च वेदान्तिनां मी
मांसकानामपि मतं दूषयित्वा समवायः साधितः । (७) अभावोऽपि सां
ख्यादिमतविप्रतिपत्तिखण्डनद्वारा स्थापितः । (८) अनुपलब्धिवादेऽनु

पलब्धेः प्रमाणान्तरत्वं निरस्तम् । (९) प्रत्यक्षकरणवादे लौकिकप्रत्यक्ष-
करणानां विवेचनं, (१०) मनोणुत्ववादे मनसोऽणुत्वं च स्थापितम् ।
(११) अनुव्यवसायवादेन ज्ञानस्य स्वतो ग्राह्यत्ववादिना मीमांसकानां
(१२) (१३) सविकल्पकनिर्विकल्पकवादाभ्यां च निर्विकल्पमात्रस्य प्र-
त्यक्षत्वमिच्छतां बौद्धानां खण्डनं विहितम् ।

एवमनुमानखण्डेऽपि सप्तविंशतिविषयाणां निरूपणं विवे-
चितम् । ते चानुमानखण्डमभ्यस्यतां नैयायिकानां प्रथिता एवानु-
मित्यादयः ईश्वरानुमानान्तो विषयाः । तत्रापि द्वौ मुख्यभागौ व्या-
प्तिवादो हेत्वाभासवादश्च । अतो व्याप्तिवादे व्याप्तिसिद्धान्त-
लक्षणं हेत्वाभासे हेत्वाभाससामान्यलक्षणञ्चातीवोपयोगि सर्वेषा-
मभिमतं प्रथितं चेति तद्रूपादाय गंगेशप्रभृतीनां नव्यनैयायिकाना-
मुभयत्र लक्षणे निष्कृष्य विवेचयामः ॥

श्रीसद्गुरुः शरणम् ।

(४) मण्युक्ते सिद्धान्तलक्षणे मतान्तरप्रदर्शनम् ।

अत्रोच्यते [१]प्रतियोग्यसमानाधिकरणयत्समानाधिकरणात्य-
न्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यन्न भवति तेन समं तस्य
सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति व्याप्तिलक्षणं श्रीमता गङ्गेशोपाध्या-
येन (१) सिद्धान्तितम् ।

(१) एष खलु नव्यनैयायिकतिलको द्रमङ्गामण्डलान्तर्गते कम-
लारोधसि वर्तमाने कोरानग्रामे कस्यचिच्छ्रोत्रियस्य सद्ने समजनि ।
शैवांत एव चार्थं तर्कशास्त्रे निष्णातो महाकाल्युपासकश्चाभूत् । स च
सप्तपदार्थनिबन्धप्रणेतुः शिवादित्यस्योल्लेखात् वैशेषिकदर्शनावलम्बिनो
रत्नकोशाख्यमहानिबन्धधृतमरास्योद्भूतनाम्न पञ्चशताधिकैकादशशतई-
स्वीयसंवत्सराद्भ्रममासीद्भूमण्डल इत्यनुमीयते । यतश्चिन्तामणिग्रन्थे
ऋषिशिशुक-सिंहशिशुकापराङ्कयोरानन्दसूरि-अपरचन्द्रसूरिणोर्बौद्ध-
नैयायिकयोर्मतां सिंहव्याघ्राख्यव्याप्तिपूर्वपक्षलक्षणयोरपदेशोद्भू-
य निरस्तम् । खण्डनखाद्यमतखण्डनाच्च ११४६ ई० समये वर्तमानस्य
कन्नौजाधिपतेर्जयचन्द्रस्य राज्ञः सभापण्डितस्य श्रीहर्षस्य समकाली-
नोऽयमिति वदन्तीतिहासविज्ञाः । एवं चाद्यमतेन गङ्गेशोपाध्यायस्य
उभयस्त्रयोदशशताब्द्याः प्रथमभागोऽन्येन तु द्वादशशताब्द्या अन्ति-
मभाग इति विज्ञायते ।

तत्र च नैयायिकशिरोमणिना (१) रघुनाथसार्वभौमेन दीधितिप्र-
कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यत्राव्याप्तिवारणाय [२] साध्यता
च्छेदकसम्बन्धसामान्ये निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरण
भूतयत्किञ्चिद्वात्तयनयोगिकत्वसामान्योभयाभावरूपोऽर्थो विवक्षित
एवं च कालिकसम्बन्धसामान्ये महाकालानुयोगिकत्वसत्त्वेऽपि गण-
प्रतियोगिकत्वविरहात् गगनाभाष एव घटवान् महाकालत्वादित्या-
प्रतियोगिव्यधिकरणतया प्रसिद्ध इत्यव्याप्तिदोषो धारितो भवति

(१) ई० १४७७ परिमितेऽब्दे श्रीमता रघुनाथसार्वभौमेन नदियाशास्त्रि-
पुरे जनुगृहीता । बाल्य एव तस्य पिता लोकान्तरमगमत् । जनन्या मह-
कृच्छ्रेण रघुनाथस्य पोषणं विहितम् । पञ्चवार्षिकोऽयं मात्रा कदाचि-
न्यानयनार्थमादिष्ट आघारं विनैव तमानेतुं कस्यांचित् चतुष्पाठ्यां प्रा-
ष्टः । ततश्च भूतिपुञ्जं करे संस्थाप्याग्निं गृहीत्वा गन्तुकामः स चतु-
शीशिक्षकेन वासुदेवसार्वभौमविदुषा लक्षितः । तस्य बुद्धिगामभीर्यम-
लोक्य जातहादेन सार्वभौमेन रघुनाथः स्वशिष्यतामानायि । रघुना-
सार्वभौमोऽपि व्याकरणसाहित्यादौ व्युत्पत्तिमुपलभ्य न्यायशास्त्रेऽ-
परिश्रमं विधाय तत्र व्युत्पत्तिमुपलिप्सुर्गुरोराह्वया मिथिलां ग-
पक्षधरमिश्राणां छात्रो बभूव । रघुनाथस्त्वेकाक्षे एवासीदित्यपि वर्दा-
तद्वृत्तज्ञाः । एकदा नैयायिकछात्रैः पंडितैश्च भूयिष्ठे विद्वत्समाजे च-
ष्पाठ्या अध्यापकः पक्षधरस्ततर्कशास्त्रे व्युत्पन्नं रघुनाथसार्वभौम-
न्यैमैथिलछात्रैर्विवादयित्वा न ते विचारा ग्राभ्या इत्यन्तेऽधिज्ञित्वा-
तदसहमानेन सार्वभौमेन पक्षधरमिश्रान् हन्तुं सासिना तद्गृहसमी-
ऽपावृतशरीरेणास्थायि । निशि कान्तया सहेन्दोः सुष-
पश्यतो गवाक्षस्थितस्य पक्षधरमिश्रस्य शिरश्छेत्तुं यदा प्रवृ-
रघुनाथस्तदेतदोरप्यधिकं प्रकाशमानमेकं मुखं जगत्यस्मि-
वर्तते यदहमहोरात्रं चिन्तये यदाधारं नैयायिकप्रवरं मिथिलायाम-
जेतुं कोऽपि न क्षम, इति पक्षधरवचनश्रवणमात्रेण तद्दस्ता-
सिर्भूमौ विप्रहृश्च चरणयोः पपातेत्यपि रघुनाथसार्वभौमा-
कीर्तिपताका वंशदेशेऽधुनापि गीयते । तेन च बौद्धाधिकारे [१] कि-
णाबलीप्रकाशे [२] न्यायलीलावतीप्रकाशे [३] खंडनखंडखाद्ये च [४]
दीधित्याख्या टीका कृता । १ पदार्थतत्त्वनिरूपणम् २ अवच्छेदकत्वनि-
रुक्तिः ३ नञ्वाद् ४ आख्यातवाद् इति चत्वारो मूलग्रन्थाश्च निर्मिताः

केन्तु कालस्य जगदाधारतया संयोगसमवयाभ्यां गगनादेरवृत्तित्वे-
पे स्वरूपसम्बन्धेन चेत् वृत्तित्वं तदोक्तरीत्या गगनाभावोऽपि प्रतियो-
गेव्यधिकरणो भवितुं नार्हतीति उक्तकल्पं परित्यज्य-[३]निरुक्तप्र-
तियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्ये यत्सम्बन्धा-
च्छिन्नत्वयद्वर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तेन सम्बन्धेन तद्वर्मावच्छि-
नस्य व्यापकत्वमित्यर्थान्तरं कृतं तेनैव । तथा च संयोगेन घटाद्यभाव-
मादायैवोक्तदोषधारणं सम्भवतीति ।

अनयोश्चाद्यकल्पे उक्ताव्याप्तिवारणेऽपि घटवान्नित्यज्ञानत्वादित्या-
दौ विषयितासम्बन्धे गगनप्रतियोगिकत्वनित्यज्ञानानुयोगिकत्वोभय-
सत्त्वेन गगनाभावमादायापि प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रसिद्ध-
सम्भवादव्याप्तिं निराकर्तुं श्रीमता (१)जगदीशतर्कालङ्कारेण [४]सा-
ध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रकृतसाध्याधिकरणतानिरूपितस्वरू-
पसम्बन्धे यद्भावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणतासामा-
न्याभाववचनं हेतुमतस्तद्भावप्रतियोगितानवच्छेदकं यत्साध्यताव-

(१) जगद्विख्यातस्य चैतन्यमहाप्रभोः श्वशुराणां सनातनमिश्राणा-
मान्मजस्य प्रपौत्रौऽयं जगदीशतर्कालङ्कारः ई० पञ्चत्रिंशत्तथाधिकशोड-
शेऽप्ये जागदीशीं लिखितवानिति वदन्ति इतिहासज्ञाः । अष्टादशवर्ष-
देशीयोऽयं मातृकाक्षरग्रहणं विधाय भवानन्दसिद्धान्तवागीशानां
चतुष्पाठ्यां न्यायशास्त्रमधीतवान्, किन्तु—

श्रीसार्वभौमस्य गुरोः पद्मवर्जं विद्यार्थिनां कल्पतरोः प्रणम्य ।

विनिर्मितः श्रीजगदीशविह्वैर्विद्योततामाद्यमणेर्मयूखः ॥

इत्याद्युक्त्या सार्वभौमान्तेवासिनमेवात्मानं मन्यते स्म जग-
दीशः । शब्दशक्तिप्रकाशिकायां इति पुनर्न्यायरहस्येऽस्मद्गुरुचरणा-
इत्युल्लेखदर्शनाच्चायं न्यायरहस्य-न्यायकुसुमाञ्जलिकारिकाव्याख्या-
पदार्थप्रकाशादिन्यायप्रथमप्रणेता रामभद्रसार्वभौम एवेति सिद्ध्यति ।
(१) तत्त्वचिन्तामणिदीधितिप्रकाश(जागदीशो) (२) चिन्तामणिमयूख
(३) न्यायादर्श (न्यायसारावली) (४) शब्दशक्तिप्रकाशिका-
(५) तर्कामृत (६) पदार्थतत्त्वनिर्णय (द्रव्यभाष्यटीका) (७) न्याय
लीलावतीदीधितिब्याख्याख्याः सप्त निबन्धा न्यायशास्त्रे जगदीशत-
र्कालङ्कारेण प्रणीताः । तल्लेखे शब्दसंक्षेपेऽपि यदर्थगांभीर्यं तन्नाव्यक्तं
नन्यन्यावकोचिदानाम् ॥

च्छेदकमित्याद्यर्थेनैवोक्तदोषद्वयसमाधानसंभवे निरुक्तप्रतियोगिकत्वं
स्यादिरित्या दीधितकारोक्त्यां षण्डशः प्रसिद्धौ वैयर्थ्याक्षेपः प्रदर्शित
[५] यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकसंबन्धसामान्ये ह
ध्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वहेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तयुज्योगिकसः
न्धत्वोभयाभावस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्यैव साध्यतावच्छे
दविषयत्वेऽपि उक्तदोषवारणं संभवतीति कथमेवं नोक्तमित्यादिरित्या
दीधितावाक्षेपोऽदर्शितः । विश्वनाथन्यायपञ्चाननास्तु गगनादेवृत्तित्व
मङ्गीकृत्यान्यं प्रतियोगिताघटितमुभयाभावकल्पमेवोद्धृतवन्तो न्याय
सिद्धधान्तमुक्तावल्याम् ।

अन्यस्य प्रतियोगिताघटितोभयाभावकल्पस्य व्यभिचारिण्य
तिव्याप्तिवारणाय जगदीशतर्कालङ्कारेण—[६] स्वावच्छेदकता
घटकसम्बन्धेन यादृशप्रतियोगितावच्छेदकानधिकरणं हेत्वधि
करणं तादृशप्रतियोगितासामान्ये यद्धर्मावच्छिन्नावच्छेदकताक
त्व - यत्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वोभयाभावस्तेन सम्बन्धे
तद्धर्मावच्छिन्नस्य व्यापकत्वमित्यर्थः । एवं च वृत्त्यनियामकस
म्बन्धस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावेऽपि प्रतियोगितावच्छेदक
ताघटकसम्बन्धत्वस्य चैत्रो न पचतीत्यादौ पाकविशिष्टाया
कृतेरभावस्य वृत्त्यनियामकानुकूलत्वसम्बन्धेन चैत्रादावन्वयानुरो
धेन सर्ववादिसंमतत्वात्, व्यभिचारिणि च सामान्याभावप्रतियो
गितायामेव तादृशोभयाभावविरहान्नातिव्याप्तिरिति पूर्वकल्पोपि
नव्यमतापदेशेनान्यः कल्पोऽपि उल्लिखितः ॥

(१) मथुरानाथतर्कवागीशास्तु [७] स्वावच्छेदकसम्बन्धेन स्वा

(१) श्रीमान् नव्यनैयायिकप्रवरो मथुरानाथतर्कवागीशः सप्तस्य
धिकपंचदशशताब्द्यामासीत् । अस्य च पिता—

न्यायाम्बुधिहृतसेतुं हेतुं श्रीराममखिलसंपत्तेः ।

तातं त्रिभुवनगीतं तर्कालङ्कारमादरात्नखा ॥ १ ॥

श्रीमता मथुरानाथतर्कवागीशधीमता ।

विशदीकृत्य दर्शयन्ते प्रत्यक्षमणिफकििकाः ॥ २ ॥

इति तत्त्वचिन्तामणिरहस्याख्याया माथुर्याः प्रारम्भिकपद्यस्य
प्रदर्शनेन श्रीरामतर्कालङ्कारनाम्ना प्रथितो रघुनाथशिरोमणेरन्तेवा
सी बभवेति प्रतीयते । मथुरानाथतर्कवागीशस्तु रघुनाथशिरोमणिः

वच्छेदकावच्छिन्नसामान्यासम्बन्धिनिरुक्तहेतुसम्बन्धिका या या प्रतियोगिता तदनवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यादिनोक्तचिन्तामणिसिद्धान्तलक्षणस्यार्थं निष्कृष्य तत्रापि वह्निमान् धूमादित्यादावसम्भवस्य प्रतियोगिताव्यक्तिसु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं निवेश्य स्वावच्छेदकसम्बन्धेनेत्यत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनेत्युक्त्या वा निवारणेऽपि कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ अव्याप्तिं प्रदर्श्य (८) स्वावच्छेदकसम्बन्धेन स्वावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यासम्बन्धिनिरुक्तहेतुसम्बन्धिकप्रतियोगितासामान्ये साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-यद्धर्मनिष्ठपर्याप्तावच्छेदकत्वोभयाभावस्तद्धर्मावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यमित्यर्थं कृतवन्तः । इत्थं चोक्तस्थले समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नघटाद्यभावप्रतियोगितामादाय प्रसिद्धिसंभवेनाव्याप्तिवारणं सुलभमेव । घटवान्मित्यज्ञानत्वादित्यादौ वृत्त्यनियामकविषयादिसम्बन्धेन साध्यतायामव्याप्तिवारणं च वृत्तिनियामकसम्बन्धवत् वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याप्यभावप्रतियोगितावच्छेकत्वं स्वीकुर्वन्निरमथुरानाथतर्कवागीशैर्जगदीशतर्कालङ्काराणामुक्त [४] लक्षणार्थकरणप्रयासो व्यर्थतामापादितः । एवं तादात्म्यादिवृत्त्यनियामकसम्बन्धेन साध्यत्वे हेतुत्वे चाव्याप्तिवारणायाधिकरणत्वं वृत्तित्वमपहाय सम्बन्धित्वविवेशं शोभनं मन्वानेन मथुरानाथेन दीधितिकारोक्तायाः तादृ-

समस्य विद्वद्वरस्योक्तश्रीरामतर्कालङ्कारस्यैव सविधे न्यायशास्त्रमधीत्य माथुरीतिनाम्ना सुप्रथितां मणिग्रन्थस्य व्याख्यां चक्रे । सर्वासु च चिन्तामणिव्याख्यासु अधिकं सरलतयानास्यास्तादृगु प्रचारो नवद्वीपेऽभूद्यथा जागदीश्याः । निम्नलिखिता ग्रन्था मथुरानाथतर्कवागीशेन निबद्धाः—

- (१) तत्त्वचिन्तामणिरहस्यम् (माथुरी)
- (२) मण्यालोकरहस्यम् ।
- (३) दीधितिरहस्यम् ।
- (४) सिद्धान्तरहस्यम् ।
- (५) लीलावतीप्रकाशरहस्यम् ।
- (६) लीलावतीप्रकाशदीधितिरहस्यम् ।
- (७) बौद्धाधिकाररहस्यम् ।

रणाच्च संयोगमात्र एव निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणव्यक्तिक-
 श्रिद्धत्वनुयोगिकत्वोभयाभावमाहृत्य, - यस्य घटस्याधःस्थितपटे येन
 संयोगेन घटविशिष्टबुद्धिर्जनिता तैनेव संयोगेन पटेन समं परिघृत्य
 स्थापिते तद्धटे घटविशिष्टबुद्धिरपि जन्यते तत्र संयोगे घटप्रतियो-
 गिकत्वघटानुयोगिकत्वस्यावश्यकतया संयोगेन घटसाध्यके तद्धट-
 तत्पटान्यतरत्वरूपेण हेतुतायामतिव्याप्तिं निरसितुं [९] साध्यताव-
 च्छेदकसम्बन्धानुयोगितासामान्ये निरुक्तप्रतियोगिकत्वविशिष्टसम्ब-
 न्धनिरूपितत्वहेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तिनिष्ठत्वोभयाभावरूपमर्थं
 विवक्षितवन्तः । एवं च स्वस्मिन् स्वविशिष्टबुद्धयनुदयेन स्वप्र-
 तियोगिकत्वविशिष्टसंयोगनिरूपितत्वस्य स्वनिष्ठानुयोगितायामस-
 त्वात् संयोगीयानुयोगितासामान्ये घटप्रतियोगिकत्वविशिष्टसम्ब-
 न्धनिरूपितत्वतद्धटनिष्ठत्वोभयाभावोऽक्षत इति नोक्तदोषः । एतैर्नैत-
 कल्पे समवायैक्यमतेनातिव्याप्तिसमुद्भावनं यथाश्रुताभिप्रायेण
 बोध्यम् इत्युक्तं तैः । किन्तु 'इदन्तु बोध्य'मित्यादिना गदाधरेण गदा-
 यैणापि दीधितिकारोक्तस्योभयाभावघटितोक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्या-
 बुधावनस्याक्षेपः कृत एव । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नभावनिरूपित-
 त्वविशिष्टसाध्यवन्निष्ठाधिकरणताभिन्नहेतुमन्निष्ठाधिकरणताकत्वस्य
 प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिरणेति पदस्यार्थकरणेनैव महाका-
 शो घटवान् महाकालत्वादित्यादावव्याप्तिवारणसम्भवात् हेतुमन्निष्-
 तधिकरणतायाः साध्याभावः । अधिकरणताभिन्नत्वसत्त्वेन विशिष्टभेद-
 वात्, कालिकसम्बन्धावच्छिन्नपटाद्यभावस्यैवैतादृशविशेषणाक्रान्त-
 तया प्रतियोगिव्यधिकरणस्याभावस्य प्रसिद्धत्वात् । एवं च प्रतियो-
 गिवैयधिकरण्यस्य 'घादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरण-
 त्वं हेतुमत' इत्यादिक्रमेण निर्वचनेऽननुगमात् तत्तत्प्रतियोगितावच्छे-
 दकत्वाभावकूटनिवेशने व्याप्तेर्दुर्ज्ञेयतेत्यादि दूषणान्तराणामप्यमवकाश
 इत्यादिनोक्तार्थकरणस्य प्रयोजनान्तरमपि गदाधरेण प्रदर्शितम् । द्वि-
 त्तपानुसरणं तु स्वमतेन दीधितिकारजगदीशाभ्यामनुसृतं प्र-
 दृष्टवाचित्यज्ञानत्वादित्यादिस्थलेऽव्या-
 प्त्यर्थे [१०] निरुक्तप्रतियोगिप्रति-
 योक्त्यनुयोगित्वसाध्यप्रतियोगिक-
 त्वस्य साधित्वसम्बन्धेन तदाविव्याप्यते

ऽव्याप्तिप्रसङ्गकत्वात्कप्रान्तरानुसरणञ्चो जप्रदर्शनं 'अत्र केचि'दिव्यादि
 ग्रन्थोक्तमुक्तैर्प्रायिकशिरोमणिनाऽधिकं परिहृतम् । अयं च गादाध्यायं
 मत्र विशेषो द्रष्टव्यः । रघुनाथसार्धभौमेन सम्बन्धघटितोभया
 भावकल्पपरिदयागे द्रव्यं जातेरित्यादावतिव्याप्तिवारणरूपं यद्वि-
 दत्तम् । तस्य [११] साध्यतावच्छेदकसम्बन्धतावच्छेदकरूपविशिष्ट-
 निरूपितानुयोगितासामान्ये निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकसम्बन्धि-
 रूपितत्व-हेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तिनिष्ठत्वोभयाभावकल्पार्थविष-
 क्षया समवायभेदमते समवायकालिकविशेषणतोभयसम्बन्धेन द्रव्य-
 त्वस्य साध्यतायां केवलसमवायादिना द्रव्यत्वादेहेतुतास्थलेऽति-
 व्याप्तिवारणेऽपि न निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकसम्बन्धनिरूपितत्व-
 स्थाने निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वविशिष्टसम्बन्धनिरूपितत्वनिवे-
 शेन द्रव्यं जातेरित्यादावप्यतिव्याप्तिवारयितुं शक्येति वदता गदा-
 धरभट्टाचार्येण समवायस्यैक्यमतेनैव कथमतिव्याप्तिः पूर्वकल-
 दत्ता दीधितिप्रसथ इति शिरोमणिमतेऽस्वरसः प्रदर्शितः ॥ एवमुक्त-
 प्रतियोगिताघटितोभयाभावकल्पे विषयतादिवृत्त्यनियामकसम्बन्धे
 साध्यतायां तादृशसम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतयाऽभावप्रतियोगि-
 तानवच्छेदकत्वेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्याप्रसिद्धतयाऽव्याप्ति-
 वारणाय वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन व्यापकतास्वीकारपक्षे तत्स-
 म्बन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमङ्गीकृत्य [१२] प्रतियोगिता-
 वच्छेदकताघटकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकानधिकरणकाभाव-
 प्रतियोगितावच्छेदकतासामान्ये साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छि-
 न्नत्व-तादृशरूपावच्छिन्नत्वोभयाभावरूपोऽर्थो विवक्षितः । तथा-
 उक्तसम्बन्धेन साध्यतायां सद्भेदौ तत्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदक-
 ताकसाध्यवदभावो न प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन प्रति-
 योगितावच्छेदकानधिकरणहेत्वधिकरणकः, अतोऽन्यसम्बन्धेन सा-
 ध्यादिमदभावः तत्सम्बन्धेनाऽभावच्छिन्नाभावो वा तादृश इति
 तत्प्रतियोगितावच्छेदकतायामुभयाभावसत्त्वान्नाव्याप्तिरिति संक्षेपः

(५) मरयुक्ते हेत्वाभाससामान्यलक्षणे मतान्तरप्रदर्शनम् ।

(१) अनुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगियथार्थज्ञानविषयत्वम्
 (२) यद्विषयत्वेन लिङ्गज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वम् तत्त्वम् । (३) ज्ञाय-
 मानं सबनुमितिप्रतिबन्धकं यत्तत्त्वं वा हेत्वाभाससामान्यलक्षणमिति

लक्षणत्रयमुद्दिष्टं मणिग्रन्थे ।

तत्र च प्रतिबन्धकज्ञानविषयव्यभिचारादाघटकसाध्यादावति-
प्रसङ्गवारणाय द्वितीयलक्षणमुपलभ्यमिति रघुनाथ-मथुरानाथादीनाम-
भिप्रायः । तत्र च प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादाघटिव्याप्तिवारणांय
विशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशः शिरोमणिना प्रोक्तः । यद्विषयकत्वेने-
त्यादिवितीयलक्षणस्य तद्धर्मावच्छिन्नतत्पक्षकतद्धर्मावच्छिन्नतत्-
साध्यकतद्धर्मावच्छिन्नतद्धेतुकानुमितिप्रतिबन्धकत्वार्थकत्वस्य पर्वत-
त्वेन पक्षत्वे वह्नित्वेन साध्यत्वे विशिष्टधूमत्वेन हेतुत्वे पर्वतादेः का-
ञ्चनमयत्वविरहस्यादोषत्वेन तत्रातिव्याप्तिवारणायवश्यकत्वेन नि-
र्वह्निः पर्वतो वह्निमान् पर्वतावृत्तिवह्निमान् वा तद्व्यभिचारिणः पर्व-
तावृत्तेर्वा धर्मादित्यादौ तादृशानुमितेरप्रसिद्धतयाऽव्याप्तिवारणार्थं
(४) यद्विषयकनिश्चयस्य विरोधिविषयताप्रयुक्तस्तदुत्तरमनुमितौ
अनाहार्यमानसज्ञाने वा पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे साध्यताव-
च्छेदकविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वस्य साध्यतावच्छेदकविशि-
ष्टसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वस्य साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यनिरूपि-
तव्याप्तिविशिष्टहेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुमत्त्वावगाहित्वस्य च द्वयो-
र्व्यतिरेकः तत्त्वं हेतुदोषत्वम् । (५) प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यत्व-
स्य प्रकृतसाध्यव्याप्यप्रकृतहेतुमत्त्वस्य चावगाहिनो ज्ञानस्य
यद्विषयकं ज्ञानं विरोधिविषयकं तत्त्वं तादृशज्ञानविरोधित्वं वा हेतुदो-
षत्वम् । (६) यादृशपक्षकयादृशसाध्यकयादृशहेतौ यावन्तो दोषाः
सम्भवन्ति तावदन्यान्यत्वं तत्र हेत्वाभासत्वमिति मतान्तरेणार्थत्रयं
प्रदर्शितम् ।

तत्र च प्रथमकल्पे प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्ति नि-
राकर्तुं वस्तुतस्त्वित्यादिना (७) यद्विषयकनिश्चयस्त्वविरोधियादृश-
यादृशप्रतियोगिको निरुक्तोभयव्यतिरेकस्तदन्ययद्विषयकनिश्चयत्ववि-
रोधितादृशविषयिताप्रतियोगिकस्तथाविधिविशिष्टाघटितत्वरूपतादृश-
विशिष्टान्तराघटितत्वस्य निवेशः प्रदर्शितो जगदीशतर्कालङ्कारेण । सा-
ध्याभाववदवृत्तिस्वरूपाया अन्वयव्याप्तेरेषानुमित्युपयोगित्वात् तादृश-
व्याप्तिविशिष्टप्रकृतहेतुमत्त्वावगाहित्वस्यैव लक्षणे निवेशमङ्गीकुर्वतां न-
व्यानां मतेन तु (८) प्रकृतपक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे प्रकृतसाध्यावगा-
हित्वस्य प्रकृतसाध्यतादृशव्याप्तिविशिष्टप्रकृतहेतुमत्त्वावगाहित्वस्य

अत्रित्वावच्छिन्नमाधो यद्धर्मावच्छेदेन यादृशप्रमद्वयानिवायत्वा
 रोधिविषयिताप्रतियोगिकस्तद्धर्मावच्छिन्न एव तादृशाधर्मविशिष्ट
 प्रकृतपक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षकप्रकृतहेतकसाध्यकन्यायस्थले दो
 त्वं विवृतं जागदीश्याम् । अस्मिंस्तु मते जगदीशभट्टाचार्याणाम्
 मानः 'परैरपरिशीलितः पन्था' इत्युक्तेः । (९) यादृशविशिष्टविषयका
 श्रयवृत्तित्वविशिष्टाया विरोधिविषयतायाः प्रयुक्तो व्यापकः प्रकृतप
 प्रकृतसाध्यावगाहित्वस्य प्रकृतसाध्यव्यव्यप्रकृतहेतुमत्त्वावगाहित्व
 च द्वयोर्व्यतिरेकस्तत्त्वं हेतुदोषत्वम् इत्यादिस्तु रामभद्रसार्वभौम
 माणां गुरुचरणानामप्यभिप्रेतोर्थः साध्याभावव्याप्यविशेषपक्षात्मक
 प्रतिपक्षेऽव्याप्तिप्रसङ्गाद्यापादनेन खण्डितः श्रीमज्जगदीशतर्कालङ्क
 रमहोदयैः । कल्पे चास्मिन् सर्वत्र सर्ववस्तूनां भ्रमे मानाभावाद्य
 यस्य यद्वाप्यस्य वा भ्रमो नास्ति तत्र तस्य साध्यतायां तदभा
 विशिष्टतद्गुणरूपबाधादावव्याप्यादिरूपाऽस्वरसबीजस्य 'वदन्ति
 इत्युक्त्या सूचितस्योद्धाटनान्न तत्र शिरोमणेनिर्भर इति जगदीश
 ग्रन्थेन बुध्यते । दीधित्युक्ते (२) कल्पेऽपि यत्र स्थलविशेषे साध्यत
 ध्याप्ययोः पक्षे समूहालम्बनभ्रमो न कस्याप्युत्पन्नः तत्रत्यदोषे पर्वत
 पर्वतान्यो धूमादित्यादिस्थलीयबाधादावव्याप्तितादवस्थादीधिति
 कारस्यानिर्भर एवेति जगदीशेनोक्तम् । तृतीयेऽस्त्वननुगतोऽपि लक्ष
 स्वमतेन कस्यचिदस्वरसस्यानुल्लेखात्तत्र दीधितिकारस्य निर्भर
 सूचितो जगदीशभट्टाचार्यैः ॥

मथुरानाथतर्कवागीशास्तु चिन्तामणमुक्त(१)कल्पे दीधितका
 रवदस्वरसं प्रदर्श्य यद्विषयकारत्वेनेत्यादि(२)कल्पे प्रमेयत्वविशिष्ट
 व्यभिचारादावतिव्याप्तिनिरासकं जागदीश्यामुक्तं विशिष्टान्तराद्यदि
 तत्त्वनिवेशं प्रमेयत्वमवृत्तिं प्रमेयत्वादित्यादौ अवृत्तिस्वाभाववदवृत्ति
 प्रमेयत्वादिरूपव्यभिचारेऽव्याप्तिभिया परित्यज्य प्रतिबन्धकताय
 स्वानिरूपितविशिष्टविशेष्यकत्वानवच्छेद्यत्वविशेषणं दत्तवन्तः । त
 च स्वानिरूपितविशिष्टविशेष्यकत्वानवच्छिन्नत्वं स्वानिरूपितविशि
 ष्टविशेष्यकत्वानतिरिक्तवृत्तिप्रतिबन्धकताभिन्नत्वमुक्तम् । प्रमेयत्वादि
 विशिष्टवह्यभावबहुभ्रदात्मकविशिष्टविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धक
 तायाः स्वानिरूपितेन केवलवह्यभावबहुभ्रदविशेष्यकत्वेनाप्यवच्छि
 न्त्वात् शोकदोषापत्तिः । (१०) प्रकृतपक्षतावच्छेदकरूपेण प्रकृतपक्ष

प्रकृतसाध्यतावच्छेदकरूपेण प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिनी प्रकृत-
साध्यतावच्छेदकरूपेण प्रकृतसाध्यनिरूपितव्याप्तिप्रकारेण प्रकृतहेतु
तावच्छेदकरूपेण प्रकृतहेतुवैशिष्ट्यावगाहिनी च यां बुद्धिः सा यत्र
यदवगाहते तत्र तद्वैशिष्ट्यावगाहि यज्ज्ञानं यत्प्रतिबन्धकतानतिरि-
क्तवृत्तिं यादृशविशिष्टनिरूपितविषयतासामान्यं तादृशविशिष्टत्वं
हेतुदोषत्वमित्याकारोऽपि उक्तकल्पार्थो निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान् वह्नि-
व्यभिचारिधर्मत्वादित्यादिस्थलसङ्ग्रहाय माधुर्यामुक्तः ।

गदाधरवक्रवर्तिनस्तु यद्विषयकनिश्चयस्येत्यादिदीधितिनिबद्धप्रथम
कलास्यावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धिस्थले (११)यद्विषयकनि-
श्चयाव्यवहितोत्तरानुमितित्वध्यापको विरोधिविषयताप्रयुक्तो व्यापक-
त्वविशिष्टसंयोगसंसर्गकवह्निप्रकारकत्वघटितोभयाभावस्तत्स्वरूपमर्थं
प्रदर्श्य व्यापकत्वाद्यविशेषितसंयोगसंसर्गकवह्निप्रकारकघटितोभया-
भावघटितं साध्यसामानाधिकरण्येन साध्यस्थले निर्दिष्टवन्तः । अव-
च्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धौ सामानाधिकरण्येन बाधाव्याप्त्या सामा-
नाधिकरण्येन तत्सिद्धौ च सामानाधिकरण्येन बाधातिव्याप्त्या चोभ-
यसाधारणलक्षणस्यासंभवस्तैः प्रदर्शितः । एवं मेयत्वविशिष्टव्यभिचा-
रादिवारणाय यथाश्रुतविशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशमुपदर्शितव्यभिचा-
रघटितबाधादावव्याप्तिवारणाय परिहृत्य विशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयो-
ज्यस्वविषयिताप्रयोज्यतादृशोभयाभावप्रयोजकाभावाधिकरणताकत्व
रूप विशेषणं निवेशितं गादाधर्याम्, तथाच मेयत्वविशिष्टव्यभिचारा-
दिविषयिताप्रयोज्याया उक्तोभयाभावप्रयोजकव्याप्यवगाहिस्वाभा-
वत्तायाः शुद्धव्यभिचारादिविषयिताप्रयोज्यत्वनियमेन न मेयत्वविशि-
ष्टव्यभिचारादौ विशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्यस्वविषयिताप्रयोज्यनिरु-
क्तोभयाभावप्रयोजकाभावाधिकरणताकत्वमिति नोक्तदोषप्रसङ्गः । य-
द्विषयतादिना रामभद्रसार्वभौमतममपि निबध्य तत्तुच्छमित्यादिना जग-
दोशवन्तिरस्तम् । पक्षतावच्छेदकविशिष्टे निरुक्तसाध्यहेतुवैशिष्ट्याव-
गाहिनिश्चयानुचितविषयतायाश्च विराधिविषयतात्वमङ्गीकुर्वतां मतेन
(१२)यन्निरुक्तसाध्यविषयताशालिनिश्चयोत्तरानुमितित्वध्यापकः
उभयाभावस्तत्स्वमित्याद्यर्थश्चोदासीने घटादावतिव्याप्तेर्षाट्ठणाया
स्यादृशविरोधिविषयतायाः विषयक्षणीयतथा भ्रमान्यवृत्तितदीयविषयि-
तासामान्यं तादृशनिश्चयानुचिततदीयविषयताया एव विषयक्षणेन नि-

हेतुसम्भवे विरोधियद्विषयताशालिनिश्चयोत्तरानुमितिसामान्ये द्वयो-
 र्पतिरेक इत्यनभिधाययद्विषयकनिश्चयस्येत्यादिषुक्रामिधानस्यानौ-
 वेत्यप्रदर्शनेन निरस्तः ॥ दीधित्युक्तद्वितीयकल्पस्य च घटवद्भूतला-
 ररूपोदासीनपदार्थविषयकसमूहालम्बनारम्भकपक्षतावच्छेदकावच्छि-
 नविशेष्यकसाध्यतद्बुद्ध्याप्यहेतुप्रकारकज्ञानविषयकघटवद्भूतलादिज्ञा-
 प्रतिबन्धकज्ञानविषयघटाभाववद्भूतलादावतिव्याप्तिं निरसितुं यद्-
 वावच्छिन्नने यद्द्रुपावच्छिन्नप्रकारकत्वत्वावच्छिन्नं ताद्द्रुशप्रहृत्वव्यापकं
 द्रुपावच्छिन्नविशेष्यकतद्द्रुपावच्छिन्नप्रकारकप्रहृत्वावच्छिन्नप्रतिब-
 प्तानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकस्वावच्छिन्ननिरूपितविषयिताक-
 र्मत्वत्वरूपोऽर्थो विवक्षितः । तृतीये त्वननुगतकल्पे 'तावदन्या-
 त्वस्थेतरभेदानुमापकत्वमेव न तु दोषपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वम्,
 न्तु अभावप्रयोजकभ्रमान्यवृत्तिविषयितानिरूपकत्वमेव, अन्यथा
 र्वद्वित्वनिशिष्टे वद्विसाधने धूमो दुष्ट इत्यादौ दुष्टपदस्य घटवद्भाववि-
 ष्टनिर्वद्वित्वाद्यवच्छिन्नान्यतमवदर्थकत्वेन निर्वद्वित्वविशिष्टे निर्वद्वि-
 ष्टधने इत्यादेः प्रसिध्या तस्य हेत्वन्वयिनि निर्वद्वित्वविशिष्टविशे-
 षकवद्भवयुमितिप्रयोजकत्वार्थकत्वासम्भवेनान्वितार्थकत्वप्रसङ्गात्
 यादिना गदाधरचक्रवर्तिभिरुक्तकल्पे दोषपदार्थविवेचनं विहितम् ।
 वींकेषु च कल्पेषु कश्चित्केचिद्ब्रह्मन्तीत्यादिपदैरस्वरसस्य प्रदर्श-
 हीधितिकारस्यान्तिम एव कल्पे निर्भर इति गदाधरचक्रवर्तिनापि
 चितम् ॥

(१) पक्षधरमिश्रास्वालोकाख्ये चिन्तामणिद्वयाख्याने हेत्वाभास-

(१) जयदेवापरसंज्ञाः श्रीपक्षधरमिश्रा द्रुभङ्गामण्डलान्तर्गते
 ।राननामिनि ग्रामे कमलासरित्तटे निवसतो भद्रसेनमिश्रस्य भार्यायां
 मित्रादेव्यां १२७५ ई० वर्षे समजनि । ते च हरिमिश्रविदुषः स्व-
 तृव्यस्यैवान्तेवासिनोऽभूवन्—

अन्धीस्य जयदेवेन हरिमिश्रात् पितृव्यतः ।

तत्त्वचिन्तामणेरिदमालोकोऽयं प्रकाशयते ॥

इत्यालोकग्रन्थस्याद्यपद्ये मोह्यते । तेषां पाण्डित्यविषय एवमा-
 पयते—

शङ्करवाचस्पत्योः शङ्करवाचस्पती सद्गुरौ ।

पक्षधरप्रतिपत्नीलक्ष्मीभूतो न च क्वापि ॥

सामान्यलक्षणं दुष्टानां हेतूनामेव न तु दोषाणां तृतीयलक्षणस्यैव प्रथमस्यापि ज्ञायमानदोषस्य प्रतिबन्धकत्वमते तादृशाभावप्रतियोगिनां यथार्थज्ञानमिति षष्ठीसमासाङ्गीकारेण तादृशाभावप्रतियोगिप्रकारकयथार्थज्ञानविषयत्वरूपस्यार्थस्य सम्भवान्न कश्चिद्दोष इत्याहुः । अत्र च ज्ञानविषयतावच्छेदकस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वज्ञानेऽप्यनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदको विषय एव वेति कल्पद्वयं प्रदर्शयन्ति मकल्पाभिप्रायेणाग्रिमं लक्षणद्वयमित्युक्त्वा विशेषोऽपि तैरयमघोचि । प्रथमेऽनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मे यथार्थज्ञानविषयत्वमित्यनेन यथार्थपदगर्भमेव तद्वत्त्वं लभ्यत इति व्यर्थविशेषणत्वात्तादृशधर्मवत्वमात्रमुपादाय लक्षणान्तरप्रणयनम् । तत्रापि मध्यमे विषयस्यैव प्रतिबन्धकत्वं प्राप्यते न च तत्सम्भवति ज्ञानस्यैव तथात्वादिति चरममाश्रित्य सिद्धान्तः । एवं च सर्वसामञ्जस्ये प्रथमस्य धर्मिलक्षकत्वमुत्तरयोर्व्यभिचारादिधर्मलक्षकत्वं बाधितादौ व्यभिचारत्वादित्येव सामान्यलक्षणेन सङ्ग्रह इत्यादि कल्पनमकल्पनमेवेति ।

मिश्राणां दुष्टलक्षणपरेऽप्यत्र व्याख्याने यथार्थपदसार्थक्यसम्भवात्तस्वरससम्भावना । अत एवात्र गदाधरमतस्थास्था प्रतीयते । जगदीशतर्कालङ्कारस्तु पक्षवृत्तितया ज्ञायमानस्य चङ्गयभावरूपबाधस्य स्वरूपसम्बन्धेनैव यद्यथार्थज्ञानं तद्विषयत्वस्य धूमादौ वर्तमानत्वात् पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादावतिव्याप्तिरूपामरुचिं दत्तवान् । तथा च तस्य दुष्टलक्षणपरत्वे निर्भर इति वदामः ।

(१) प्रकाशकृद्बुद्धिदत्तस्यापि मते 'हेतुवदवभासमान' इति योगाद्बुद्धो धर्म्येव हेत्वाभासपदवाच्य इति तल्लक्षणमाहानुमितीति' प्रतीकस्य

एतेषां तार्किकी सृष्टिः—(१) तत्त्वचिन्तामण्यालोकः (२) द्रव्यपदार्थः (द्रव्यकिरणावलीप्रकाशः) (३) लीलावतीविवेकः (लीलावतीप्रकाशटीका) । तर्ककर्मशमतयोऽपीमे साहित्यकलालङ्कृतवाग्विभवा बभूवुरिति तन्निर्मिताभ्यां प्रसन्नराघव-चन्द्रालोकाभ्यामवसीयत इति ।

(१) रुचिदत्तमिश्रस्तु जयदेवमिश्रस्य प्रधानशिष्यो त्रयोदशशताब्द्यामलंकार मिथिलावेशम् । तत्त्वचिन्तामणिप्रकाशः न्यायकुसुमाञ्जलिप्रकाशमकरन्दश्च तत्पाणिडत्त्वद्योतकरी कृतिरिति इतिहासविदां सम्मतम् ।

प्रकरणारम्भे ग्रहणाद्दुष्टधर्मिपरस्परैवोक्तलक्षणानां व्याख्यानमित्यव-
धार्यते । तेन च मण्युक्तप्रथमलक्षणस्य व्यभिचारादिधर्मैः प्रतिव्याप्ति-
वारणायानुमितिप्रतिबन्धकपदेन ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेद-
कधर्मानुमितिप्रतिबन्धकज्ञाने विषयतयाऽवच्छेदकरूपान् व्यभिचा-
रस्वाद्युपाधीनादाय तद्वत्त्वगोचरयथार्थज्ञानविषयत्वकल्पं हेत्वाभासत्वं
विवक्षितम् । अत्र व्यर्थविशेषणतायां द्वितीयतृतीयलक्षणानुसरणस्य
बीजत्वं प्रदर्श्य तत्रापि ज्ञानविषयीभूतस्य व्यभिचारत्वेन प्रतिबन्ध-
कत्वं किन्तु तज्ज्ञानस्यैवेत्यपरितोषो द्वितीयलक्षणानुसरणे हेतुः प्रद-
र्शितः । एतेन व्यभिचारादय उपाध्य एव लक्षितः तद्विषयकत्वेनैव
लिङ्गज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वात् लक्षणद्वये तत्पदस्य च तद्व-
त्त्वपरत्वेन तद्वत्त्वमर्थः, तेन व्यभिचारादिधर्मैः नाव्याप्तिः धर्मिणि लिङ्गे
च नासम्भव इति सूचितम् । एवं च वचिदत्तमते प्रथमस्य लक्षणस्य
धर्मिलक्षकत्वमुत्तरयोश्च दोषलक्षकत्वं प्रतीयते द्वितीयमादाय च
सिद्धान्तत्वाभिमानस्तेषाम् । इदं च वर्धमानमतेनोक्तन्तेन पक्षधर-
मिश्रोक्तैतन्मतनिराससङ्गतिः ॥

(१) न्यायसिद्धान्तमुक्तावल्यां यद्विषयकत्वेनेत्यादिना द्वितीय-
लक्षणमेवोद्धृतम् । शिरोमण्युक्तोऽस्त्यकल्पोपि परिगृहीतः । सत्प्रतिपक्षा-
दीनामनित्यदोषत्वाभिप्रायेण 'परे त्वि'त्यादिना द्वितीयस्यैव लक्षणस्य
कल्पान्तरप्रदर्शनं कृतम् । तत्र यथार्थपदवैयर्थ्यं प्रथमलक्षणस्य परि-
त्यागे हेतुः, व्यभिचारादिज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वं न तु ज्ञायमानदोषा-
णामित्यभिमानेन तु तृतीयं परिरथ्यज्य द्वितीयलक्षणमेव विश्वनाथ-
पञ्चाननेन गृहीतमिति दिक् ॥

(६) उपसंहारः ।

एवमनुमानान्ते गङ्गेशोपाध्यायेनोपमानखण्डचिन्तामणौ उपमित-
तत्करणादीनां विवेचनं कृत्वा चतुर्थे शब्दखण्डे प्रथमं शाब्दबोध-

(१) विश्वनाथन्यायपञ्चाननानामैतिहायविषयो न्यायचन्द्रिकोपेतायां
काशीसंस्कृतपुस्तकमालामुद्रितायां मुक्तावल्यां भूमिकायां सविस्तर-
मस्माभिर्निरूपितस्तत्रैव द्रष्टव्यः । डाक्टरसतीशचन्द्रविद्याभूषणमहो-
दयैर्निबद्धेन (Indian Logic History) पुस्तकेन ज्ञायते यदुक्तं
पञ्चाननेन नञ्वावटीका-भल्लकारपरीक्षा-कारकवक्रन्यायबोधिन्या-
ख्या अपरेऽपि निबन्धा विनिर्मिताः ।

प्रमां निरूप्य शब्दप्रामाण्यविचारः सचिस्तरमुक्तः । ततश्च शाब्दबोध-
कारणीभूतानामाकाङ्क्षायोग्यताऽऽसत्सिद्धतात्पर्यादीन् विविच्य शब्दनिश्च-
यतावादिमीमांसकमतखण्डनाय तदुनिश्चयतास्थापनं विहितम् । उच्छि-
न्नप्रच्छन्नवादेन वेदानां पं रूपेयत्वं च व्यवस्थाप्य विधि-अपूर्व-शक्ति-
लक्षणा-समास-आख्यात-धातु-उपसर्गाणां वादास्तर्थाविवेचनद्वारा
विप्रतिपत्तिनिरासाय प्रदर्शिताः । प्रामाण्यचतुष्टयप्रामाण्यवादे गौतम-
मतेन प्रमाणचतुष्टयस्योपसंहारेण ग्रन्थसमाप्तिः कृता श्रीमता गङ्गेशो-
पाध्यायेन । (१) खण्डचतुष्टयेष्वप्युक्तमणेर्याख्यानानां बाहुल्येप्यनु-

(१) तत्त्वचिन्तामणेरद्ययावदुपलब्धानां साक्षात्परम्पराव्याख्या-
नानां निघण्टुपत्रम्—

तत्त्वचिन्तामणिमूलम् ।

1 मणिव्याख्या (कणादतर्कवागीशभट्टाचार्यकृता) 1560 A. D.

2 चिन्तामणिदीधितिः (रघुनाथतार्किकशिरोमणिकृता)

1477-1547 A. P

[1] मणिदीधितिटीका (रामरुद्रतर्कवागीश०) 1700 A. D.

[2] दीधितिप्रकाशिका (गदाधरभट्टाचार्य०) 1650 A. D.

[3] दीधितिटीका (रघुदेवन्यायालंकार०) 1650 A. D.

[4] मणिदीधितिप्रकाशिका (रुद्रन्यायवाचस्पति०) 1700

[5] दीधितिगूढार्थविद्योतनं (जयरामन्यायपंचानन०)

1700 A.

[6] दीधितिप्रकाशिका (जगदीशतर्कालंकार०) 1700 A. D.

[7] दीधितिटीका (रामभद्रसार्वभौम०) 1680 A. D.

[8] दीधितिरहस्यम् (मथुरानाथतर्कवागीश०) 1570 A. D.

[9] दीधितिप्रसारिणी (कृष्णदाससार्वभौम०) 1515

[10] दीधितिप्रकाशिका (भवानन्दसिद्धान्तवागीश०)

1625 A. D.

3 तत्त्वचिन्तामणिप्रकाशः (हरिदासन्यायालङ्कार०) 1480-1540 A. D.

4 अनुमानखण्डटीका (वाचस्पतिमिश्र०) 1450 A. D.

5 चिन्तामणिमयूखः (शङ्करमिश्र०) 1450 A. D.

6 चिन्तामणिप्रकाशः । (चर्चमानोपाध्याय०) 1250 A. D.

7 तत्त्वचिन्तामण्यालोकः (पद्मधरमिश्र०) 1275 A. D.

मानखण्डदीधित्याः प्रायशः पठनपाठनादौ प्रचारस्योपलभ्यमानत्वात्
परीक्षासु तद्व्याख्यानप्रकरणानां व्यवस्थापनाच्च काशीस्यचौखम्बा-
संस्कृतपुस्तकमालायामनुमानजागदीशीसहिता सा पूर्वं मुद्रिता । अनु-
मानखण्डदीधितेः गदाधरकृतव्याख्यायास्तु प्रालङ्गलेख स्वरूपसुषमा-
गुणपाशवशीभूतताकिंकमण्डलीषु सम्प्राप्तपठनपाठनप्रचाराया अद्या-
पि कात्स्न्येनामुद्रितायाः पुस्तकान्वेषणे बहु क्लिश्यन्तोऽन्तेवासिनः
समीक्ष्य पुण्यबललामलालसामेधितोरसाहवशीकृतान्तःकरणः
संस्कृतविद्यानुरागी श्रीयुतहरिदासगुप्तमहोदयानामात्मजः श्रेष्ठि-
कुलावर्तसः श्रीजयकृष्णदासगुप्तमहोदयः प्रवर्तयामास मुद्रित-
पत्रप्रफपरिशोधनाय महामहोपाध्यायपं० विन्ध्येश्वरीप्रसादत्रिवेदि-
नोऽस्मद्गुरुवरान् म०म० पं० वामाचरणभट्टाचार्यन्यायाचार्याश्च ।
महतोऽस्य ग्रन्थस्य परिशोधने भट्टाचार्याणामवकाशाभा-
वाद्स्मत्सहाध्यायिना न्यायाचार्येण पं० श्रीरामशास्त्रिणा दत्ते
साहाय्ये गादाधर्याः संशोधनकार्यं समीचीनतया प्रवलितमासीत् ।
किन्त्रस्माकं दैवदुर्विपाकवशात् केवलान्वयिप्रकरणपर्यन्तं परिशोध्य

- [1] त० वि० आलोकारहस्यं (मथुरानाथ०) 1570 A.D.
- [2] मण्डालोकटिप्पणी (हरिदासन्यायालंकार०) 1480-1549
- [3] त० चि० आलोककण्टकोद्धारः (मधुसूदनठक्कुर०) 1575
- [4] आलोकदर्पणः [महेशठक्कुर०] 1400
- [5] त० वि० आलोकपरिशिष्टम् [देवनाथठक्कुर०] 1562
- [6] अनुमानालोकप्रसारिणी [कृष्णदाससार्धमौम०] 1515
- [7] शब्दालोकविवेकः [गुणानन्दवागीश०] 1570
- [8] प्रत्यक्षालोकसारमंजरी [भवानन्द०] 1625
- [9] त० वि० आलोकटीका [गदाधरभट्टाचार्य०] 1650 A.D.
- 8 चिन्तामणिप्रकाशः (रुचिदत्तमिश्र०) 1275 A.D.
- 9 त० चिन्तामणिमयूखः [जगदीशतर्कालङ्कार० ।] 1625 A.D.
- 10 त० वि० आलोकविवेकः [जयरामन्यायपंचानन०] 1700
- 11 त० चिन्तामणिटीका [भवानन्दिसिद्धान्तवागीश०] 1625
- 12 DO [हरिरामतर्कवागीश०] 1625 A.D.
- 13 त० वि० गूढार्थदीपिका [रघुदेवभ्यायालङ्कार०] 1650
- 14 त० चिन्तामणिश्याख्या [गदाधरभट्टाचार्य०] 1650 A.D.

पुरन्दरपुरातिथौ संजाते द्विवेदिमहोदये श्रीरामशास्त्रिणि चोक्तगुरुम-
होदयेनैव प्रोत्साहितोऽहं यथामति प्रावर्तिषि गादाधर्याः संशोधने ।
अस्याश्च वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालापुस्तकालयस्थितं त-
दध्यक्षपण्डितप्रवर श्रीगोपीनाथकविराज एम० ए० महोदयप्रसादेन ल-
ब्धं प्रायशोऽशुद्धं विश्वविख्यातवैदुषीविभवानामस्मद्गुरुवरपूज्यपाद-
श्रीमहामहोपाध्यायवामाचरणन्यायाचार्यमहोदयानां वङ्गाक्षरलिखितं
च पुस्तकं, चिन्तामणेस्तु चौखम्बामुद्रितं, दीधितेः जीवानन्दमुद्रितम-
न्यञ्च पुस्तकं समासाद्य हेत्वाभासग्रन्थे केवलव्यतिरेक्यथापत्तिप्रकर-
णयोश्च गादाधरीव्याख्याया अभावात् तत्र प्रातःस्मरणोयैः तर्कतीर्थोपा-
धिसमलङ्कृतैः वटुकनाथशास्त्रिभिरस्मत्तातपादैः कृतं विवरणाख्यव्या-
ख्यानं च सन्निवेश्ययोग्यपाठविशेषं च कुण्डलयन्तर्गतं विधाय यथाबुद्धि-
वैभवं प्रकाशितोऽसौ महानिबन्धः । दुरवगाहेऽत्र ग्रन्थे अत्रभवतां ता-
तकल्पानां गुरुवर्याणां काशीविद्यालयस्थमुख्याध्यापकानां नैयायिक-
प्रवरारणां म० म० पं० श्रीमदम्बादत्तशास्त्रिणां साहाय्येनैव मया विष-
मस्थलपारावारतरणमकारीति तदुपकारान्न कदापि विस्मरिष्यामि ।
तदेवमस्मिन्महति निबन्धजलध्रावुदुम्बरकोटकल्पेन बहूपराद्धं स्यादिति
सम्भावयन् प्रकृतिसुभगशिज्ञाभिलाषान्तःकरणो विद्वन्मण्डलीमण्ड-
नायमानान् तार्किकान् साञ्जलिकलिकोपहारं प्रीयतामनेन क्लेशश्लेशेन
कृतज्ञः सर्वान्तर्यामी श्रीजगदीश्वर इत्यभ्यर्थयते—

विदुषामनुचरः

दुण्डिराजशास्त्री ।

गादाधरी-दीधितिसहिततत्त्वचिन्तामणिः प्रकरणानां

सूचीपत्रम् ।

प्रकरणम्	प्रा० पृ० अ० पु०
१ अनुभितिप्रकरणम् ।	१-१४०
२ व्याप्तिपञ्चकप्रकरणम् ।	१४१-१८२
३ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रकरणम् ।	१८३-३३०
४ पूर्वपक्षप्रकरणम् ।	३३१-३९०
५ सिद्धान्तलक्षणप्रकरणम् ।	३९१-४७८
६ अवच्छेदकत्वनिरुक्तिप्रकरणम् ।	४७९-५२६
७ सामान्याभावप्रकरणम् ।	५२७-५५९
८ विशेषव्याप्तिप्रकरणम् ।	५६०-६१८
९ अतएवचतुष्टयप्रकरणम् ।	६१९-६३४
१० व्याप्तिग्रहोपायप्रकरणम् ।	६३५-६७४
११ तर्कप्रकरणम् ।	६७५-७३६
१२ व्याप्त्यनुगमप्रकरणम् ।	७३७-७७१
१३ सामान्यलक्षणाप्रकरणम् ।	७७२-८७६
१४ उपाधिप्रकरणम् ।	८७७-१०७८
१५ पक्षताप्रकरणम् ।	१०७९-११७६
१६ परामर्शप्रकरणम् ।	११७७-१३२५
१७ केवलान्वयिप्रकरणम् ।	१३२६-१३८८
१८ केवलव्यतिरेकिप्रकरणम् ।	१३८९-१४३४

प्रकरणम्	प्रा० पृ० अ० पृ०
१९ अर्थावलिप्रकरणम् ।	१४३५-१४६०
२० अवयवप्रकरणम् ।	१४६१-१५७८
२१ सामान्यनिरुक्तिप्रकरणम् ।	१५७९-१६३६
२२ सव्यभिचारप्रकरणम् ।	१६३७-१७०१
२३ साधारणप्रकरणम् ।	१७०२-१७२०
२४ असाधारणप्रकरणम् ।	१७२१-१७३९
२५ अनुपसंहारिप्रकरणम् ।	१७४०-१७६८
२६ विरुद्धप्रकरणम् ।	१७६९-१७८३
२७ सत्प्रतिपक्षप्रकरणम् ।	१७८४-१८३५
२८ असिद्धिप्रकरणम् ।	१८३६-१८६८
२९ बाधप्रकरणम् ।	१८६९-१९२८
३० असाधकतासाधकत्वप्रकरणम् ।	१९२९-१९४०
<hr/>	
३१ ईश्वरवादप्रकरणम् ।	१९४१-२००१
३२ शक्तिवादप्रकरणम् ।	२००१-२०५४
३३ मुक्तिवादप्रकरणम् ।	२०५५-२०८४
३३ प्रकरणसंख्या	पत्र संख्या २०८४

गादाधरी-दीधिति-सहितस्य तत्त्वचिन्तामणेः

अनुमानखण्डस्य ग्रन्थानुक्रमेण

विषयसूचीपत्रम् ।

विषयः ।

पृष्ठाङ्के

(१) अनुमितिप्रकरणे ।

१ मङ्गलाचरणम् ।	१
२ श्लोस्पदस्यार्थविचारः ।	२
३ नमःपदार्थविश्लेषणम् ।	३
४ प्रत्यक्षानन्तरमनुमाननिरूपणे सङ्गतिकथनम् ।	५
५ प्रत्यक्षानुमित्योरुपजीव्योपजीवकभावविचारः ।	७
६ अनुमानोपमानयोः प्रसङ्गतः सङ्गतिकथनम् ।	२०
७ सार्वभौममतेन सङ्गतिप्रदर्शनम् ।	२२
८ अनुमितिलक्षणकथनपूर्वकमनुमानलक्षणप्रदर्शनम् ।	२४
९ उक्तानुमितिलक्षणस्योपाध्यायसंमतव्याख्यानप्रदर्शनम् ।	२५
१० उपाध्यायमतदूषणम् ।	३५
११ प्रमाणनिरूपणप्रस्तावः ।	३९
१२ व्याप्तिविशिष्टश्च पक्षधर्मश्चेति द्वंद्वसमासमंगीकुर्वता मिश्राणां मतम् ।	४३
१३ मिश्रमतखण्डनम् ।	४७
१४ ज्ञानान्तकर्मधारयपक्षेण समाधानम् ।	५०
१५ मणिमन्त्रादिन्यायेनोभयव्यापकताज्ञानस्यैकविधव्यभिचार- ज्ञाने प्रतिबन्धकत्वम् ।	५६
१६ व्यापकनानिश्चयहेतुतायाः प्रयोजनान्तरकथनम् ।	६५
१७ अनुमितिलक्षणस्य शाब्दबोधप्रत्यक्षादावतिव्याप्तिनिरासः । ७४	

विषयः ।	
१८ अनुमितिलक्षणस्य प्रत्यक्षानुदयवसायेतिव्याप्तिदूषणम् ।	१७०
१९ " स्मरणेऽतिव्याप्तिप्रदर्शनम् ।	८३
२० ज्ञानत्वेन स्मृतिसंस्कारहेतुतायां युक्त्यन्तरकथनम् ।	८७
२१ उक्तस्मरणातिव्याप्तिनिरसनम् ।	१०१
२२ अव्याप्तिप्रदर्शनपूर्वकं चरमज्ञानपदसार्थक्येन तन्निरासः ।	१०५
२३ व्यक्तिघातेतमनुमितिलक्षणम् ।	११२
२४ मूलोकलक्षणस्य चक्रवर्तिकृतं व्याख्यानम् ।	११८
२५ " मिश्रकृतं व्याख्यानम् ।	"
२६ मिश्रलक्षणे चिन्ताबीजकथनम् ।	१२३
२७ तत्करणमित्यस्य विचारः ।	१२९
२८ अनुमानप्रामाण्यपरीक्षायै चार्थाकमतोत्थापनं तत्स्वरूपं च ।	१३०
	१३३

(२) व्याप्तिपञ्चकप्रकरणे ।

२९ व्याप्तिस्वरूपनिरूपणारम्भः ।	१४१
३० व्याप्ति(१)लक्षणम् ।	१४२
३१ व्याप्ति(२)लक्षणम् ।	१४३
३२ व्याप्ति(३)(४)लक्षणविचारः ।	१४८
३३ व्याप्ति(५)लक्षणम् ।	१५३
३४ व्याप्तिपञ्चकस्याप्रसिद्धौकाञ्च दूषणनिर्वचनम् ।	१५९
३५ सिंहव्याघ्राङ्गपूर्वपक्षव्याप्तिद्वयलक्षणम् ।	१६१
३६ सिंहव्याघ्रलक्षणयोरेकोत्पद्यनुवादपूर्वकं दूषणम् ।	१६४
३७ सिंहव्याघ्रलक्षणे सार्वभौममतव्याख्यात्मकं तद्दूषणं च ।	१६८

(३) व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रकरणे ।

३८ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमंगीकृत्य सौन्ध्यस्यमतेनाशङ्क्य तन्निरासश्च ।	१८१
३९ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावलक्षणमुपस्थापयित्वा तत्राय- पारिभाषिकेऽव्यभिचरितत्वकथनम् ।	१९०
४० पारिभाषिकेऽव्यभिचरितत्वपदार्थे यावत्प्रवृत्त्या- वृत्तिप्रदर्शनम् ।	१९३
४१ अभावकरणे सम्बन्धनिवेदनाप्रवृत्तयः ।	२०१

विषयः ।	५०
४२ सम्बन्धमेवमित्यन्वयस्योपनिषत्साय सन्धेयैकप्रविशकम् ।	२०५
४३ प्रतियोगिवत्तत्कंसप्रागभावयोस्त्वन्ताभावेन सहा- विरोधित्वकथनम् ।	२०९
४४ प्रतियोगिसामानाधिकरणपरिष्कारः ।	२१२
४५ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावार्थीकारेण लक्षणान्तरम् ।	२१८
४६ चक्रवर्तिमतेन लक्षणान्तरप्रदर्शनम् ।	२२६
४७ चक्रवर्तिलक्षणेऽवच्छेदकत्वविवेचनम् ।	२३९
४८ प्रगल्भमतीयलक्षणद्वयप्रदर्शनद्वारा तन्निरसनम् ।	२४२
४९ मतान्तरेण व्याप्त्यन्तरप्रदर्शनं तत्खण्डनं च ।	२४५
५० मिश्रमतसिद्धव्याप्तिप्रदर्शनम् ।	२५४
५१ उक्तमिथ्रीयव्याप्तिलक्षणेऽभावप्रतियोगित्वस्य- पारिभाषिकार्थप्रदर्शनद्वारा निष्कृष्टतल्लक्षणकथनम् ।	२६९
५२ यथाश्रुतामिश्रलक्षणदूषणम् ।	२७३
५३ उक्तलक्षणे साजात्यपरित्यागेन लघुलक्षणप्रदर्शनम् ।	२७५
५४ कूटाघटितलक्षणकथनम् ।	२७६
५५ मतान्तरेण व्याप्तिलक्षणकथनम् ।	२८८
५६ तल्लक्षणीयाभावपदार्थविवेचनम् ।	२९२
५७ उक्तव्याप्तिखण्डनम् ।	२९९
५८ किञ्चित्वादिना तत्रानुपपत्त्यन्तरकथनम् ।	३०४
५९ सार्वभौमलक्षणपरिष्कारखण्डनम् ।	३१४
६० व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावनिराकरणम् ।	३१८

(४ पूर्वपक्षप्रकरणे)

६१ पूर्वपक्षव्याप्त्यन्तरप्रदर्शनम् ।	३३१
६२ तत्राधिकरणपदस्य सार्थक्यप्रदर्शनम् ।	३३३
६३ मिश्रमतेन पूर्वपक्षव्याप्तित्वरूपव्याख्यानम् ।	३३७
६४ तत्र चिन्ताबीजवर्णनम् ।	३४०
६५ पूर्वपक्षव्याप्तिखण्डनप्रकारकथनम् ।	३४३
६६ अनौपाधिकसम्बन्धरूपव्याप्तिप्रदर्शनं तन्निरसनम् ।	३५७
६७ अनौपाधिकत्वान्तरप्रदर्शनद्वारा तन्निरसनम् ।	३७३

विषयः

३८ कास्त्वन्त सम्बन्धादिखपव्याप्तीनां प्रदर्शनं तदुल्लेखनं च ।	३७६
३९ सम्बन्धमात्रस्य व्याप्तिकथनं तन्निरसनं च ।	३८१
७० मतान्तरेण व्याप्तिकथनं तदुल्लेखनञ्च ।	३

(५) सिद्धान्तलक्षणप्रकरणे ।

७१ व्याप्तिसिद्धान्तलक्षणप्रदर्शनम् ।	३९१
७२ शिरोमणिप्रतेन तदर्थकथनम् ।	३९२
७३ दण्डमान् दण्डसंयोगादित्यत्राव्याप्तिवारणप्रकारः ।	३९५
७४ यद्गुणविशिष्टसामानाधिकरण्यनिवेशफलप्रदर्शनम् ।	४००
७५ व्याप्तिरैक्यप्रदर्शनम् ।	४०२
७६ प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यनिवेशसार्थक्यकथनम् ।	४०५
७७ नव्यप्रतेनोक्तनिवेशफलप्रदर्शनम् ।	४१८
७८ प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यपरिष्कारः ।	४२३
७९ सम्प्रदायप्रतेनात्यन्तपदोपादानसार्थक्यकथनम् ।	४३७
८० उक्तप्रतेऽतिव्याप्तिनिरासः ।	४४९
८१ संसर्गाभावत्वतद्घटितार्थताभावत्वयोर्व्याप्तिघटितत्वेना- नवस्थाशङ्काप्रदर्शनम् तन्निरसनं च ।	४५५
८२ प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्यान्योन्याभावसाधारणोऽर्थः ।	४३६
८३ अभाषान्तार्थस्य निष्कर्षस्वरूपकथनम् ।	४३७
८४ निष्कृष्टसिद्धान्तलक्षणव्याप्तिः प्रदर्शनम् ।	४३९
८५ तत्र सम्बन्धनिर्देशः यद्वेत्यादिकल्पान्तरञ्च ।	४४१
८६ तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तिव्यवस्थापनम् ।	४४३
८७ उक्तनिष्कृष्टलक्षणस्य कालो घटवान्महाकालत्वादित्यादाव- व्याप्तिशङ्काकथनम् ।	४४५
८८ उक्ताव्याप्तिवारणाय पूर्वपक्षप्रदर्शनम् ।	४५३
८९ सिद्धान्तेनोक्ताव्याप्तिवारणाय कल्पान्तरकथनम् ।	४५७
९० स्वरूपसम्बन्धेन गगनावेष्टिमत्त्वपक्षे कल्पान्तरम् ।	४६४
९१ उक्तकल्पान्तरस्य प्रयोजनान्तरप्रदर्शनम् ।	४७१
९२ प्रसङ्गतः प्रतियोगित्वाधिकरणत्वादीनामतिरिक्तपदार्थत्व- कथनम् ।	४७५

विषयः ।

पृ०

(६) अवच्छेदकत्वनिरुक्तिप्रकरणे

९३ स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वस्याक्षेपः ।	४७९
९४ अवच्छेदकत्वान्तरविरसनम् ।	४८४
९५ अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिरूपणम् ।	४८५
९६ अनतिरिक्तवृत्तित्वघटकत्वच्छेदकत्वस्यार्थः ।	४८८
९७ वस्तुतास्त्वित्यादिनाऽनतिरिक्तवृत्तित्वस्यार्थद्वयनिरूपणम् ।	४९
९८ यथाश्रुतानतिरिक्तवृत्तित्वपदार्थपरित्यागप्रबोजनकथनम् ।	५०६
९९ अव्याप्तिवारणाय प्रतियोगितानां विशिष्योपादानम् ।	५०८
१०० प्रतियोगिवैयधिकरणयानुपादानशङ्का तत्खण्डनादि ।	५१२
१०१ साध्यतावच्छेदकसम्बन्धानिवेशपक्षे प्रतियोगिवैयधिकरणद्वयानुपादाननिरूपणप्रतिव्याप्तिनिरासञ्चेति मतम् ।	५१६
१०२ एतन्मतेऽस्वरूपप्रदर्शनम् ।	५२१
१०३ गुरुधर्मस्य स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वमतेन व्याप्तिपरिष्कारः ।	५२३

(७) सामान्याभावप्रकरणे ।

०४ सामान्याभावस्य पार्थक्येन व्यवस्थापनम् ।	५२७
०५ तदन्वयकारेऽवायु रूपवाच्ये वेति संशयानुपपत्तिप्रदर्शनम् ।	५३१
१०६ नवीनप्रते उक्तसंशयोपपत्तिकथनम् ।	५३८
१०७ उक्तसंशयस्य प्रकृतोपयोगित्वमुपपादयतामपरेषां मतम् ।	५३९
१०८ विशेषाभावकूटस्य सामान्यसंशयप्रतिषन्धकत्वच्छेदितिरिक्तसम्भावनाया उतेजकतया संशयोपपत्तिशङ्काप्रदर्शनम् ।	५४१
१०९ प्रकारान्तरेण संशयोपपत्त्या सामान्याभावपार्थक्याक्षेपः ।	५४२
११० विशेषाभावसामान्याभावयोर्भेदादिभिश्चादिमतखण्डनम् ।	५४४
१११ प्रतिबन्धिमुखेन सामान्याभावस्य पार्थक्यस्थापनम् ।	५५१
११२ सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं यावद्विशेषाभावेषु व्यासज्यवृत्तीति मतखण्डनम् ।	५५२
११३ सार्वभौममतेनातिरिक्तसामान्याभावसिद्धिप्रदर्शनम् ।	५५६

(८) विशेषव्याप्तिप्रकरणे ।

११४ विशेषव्याप्ति(१)लक्षणनिरूपणम् तत्र दोषप्रदर्शनञ्च ।	५५६
---	-----

विषयः ।	
११५ अत्र लक्षणे दोषान्तराणां प्रदर्शनम् ।	५०
११६ उक्तदोषोद्धारयात्र घटन्तीत्यादिना कस्यचिन्मोक्षस्य प्रदर्शनम् ।	५६०
११७ विशेषव्याप्तेः (२) (३) लक्षणम् ।	५६६
११८ भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वमनङ्गीकुर्वतां मतस्य खण्डनम् ।	५६७
११९ भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वसाधनम् ।	५७५
१२० अन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तितानियममुपयाद्यतां मतम् ।	५८३
१२१ नियमाघटिताया अननुगतव्याप्तेर्ज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वम् ।	५८४
१२२ व्यासृज्यवृत्तिप्रतियोगिताकाभावखण्डनम् ।	५८६
१२३ द्विरवावच्छिन्नाभावाङ्गीकारेपि अव्याप्तिनिरसनम् ।	५८९
१२४ अनौपाधिकत्वरूपव्याप्तिनिर्वचनम् ।	५९०
१२५ उक्तव्याप्तेर्मतान्तरेणार्थान्तरप्रदर्शनम् ।	५९३
१२६ कथितानौपाधिकत्वस्यार्थान्तरकथनम् ।	५९८
१२७ यद्वेत्यादिना अथवेत्यादिना च व्याप्यन्तरप्रदर्शनम् ।	"
१२८ सम्बन्धितावच्छेदकत्वरूपव्याप्तिप्रदर्शनम् ।	६०१
१२९ तत्रावच्छेदकत्वपदार्थनिर्वचनम् ।	६०४
१३० मिश्रमतेनावच्छेदकत्वरूपवर्णनम् ।	६०९
१३१ व्यभिचारधिय उक्तव्याप्तेः प्रतिबन्धकत्वस्थापनम् ।	६१२
१३२ सार्वभौमीयव्याप्तिकथनम् ।	६१४

(९) अतएवचतुष्टयमकरणे ।

१३३ सोपाधौ साधनतावच्छेदकातिरिक्तस्य नियतावच्छेदकत्वात्तद्विशेषस्तत्रोपाधिरित्यभिप्रायकं प्रथममतएव- निरूपणम् ।	६१९
१३४ तत्रावच्छेदकत्वपदार्थनिरुक्तिः ।	६२०
१३५ यद्वेत्यादिना शिरोमणिमते भिन्नान्तसार्धक्यप्रयो- जनकं कल्पान्तरम् ।	६२२
१३६ विशेषणाख्य-उपाधिनिष्कृष्टार्थप्रदर्शनम् ।	६२४
१३७ मतान्तरेण विशेषणपदार्थनिर्वचनम् ।	६२५
१३८ तन्मतेऽस्वरसमर्पणम् ।	६२७

विषयः ।

१३९	साधनाव्यापकत्वे सति साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वरूपोपाधिप्रदर्शकम् (२) अतएवप्रदर्शनम् ।	६२७
१४०	तत्र विशेष्यदलविशेषणदलयोर्व्याप्तिकथनम् ।	६२९
१४१	व्यभिचारेऽवश्यमुपाधिरित्यभिप्रायेण (३) तृतीयमतएव- निरूपणम् ।	"
१४२	गुरुमतेनात एवत्रयानन्तरं आचार्यमतेन (४) चतुर्थस्यात- एवकल्पस्य कथनम् ।	६३०

(१०) व्याप्तिप्रहोपायप्रकरणे ।

१४३	प्राभाकरमतेन व्याप्तिप्रहोपायप्रदर्शनम् ।	६३५
१४४	तत्र भूयोदर्शनस्य कल्पद्वयप्रदर्शनपूर्वकं प्राभाकरमतेन तत्खण्डनम् ।	"
१४५	तृतीयकल्पनिरसनेन भूयोदर्शनस्य व्याप्तिप्रहोपा- यत्वखण्डनम् ।	६४०
१४६	प्राभाकरमतेन तर्कस्य व्याप्तिप्राहकत्वकथनम् ।	६४४
१४७	नैयायिकमतखण्डनपूर्वकं व्याप्तेः सकृद्दर्शनगम्य- त्वस्थापनम् ।	६४९
१४८	तत्र संशयानुपपत्तिप्रदर्शनखण्डनपूर्वकं भूयोदर्शन- स्योपयोगित्ववर्णनम् ।	६५२
१४९	यद्वेश्यादिना सकृद्दर्शनस्य व्याप्तिप्राहकत्वसंशयो- पपत्त्योर्वर्णनम् ।	६४५
१५०	सहचारदर्शनजन्यलौकिकप्रत्यक्षाविषयस्वरूपसकृद्दर्शन- प्राप्त्या व्याप्तिरिति मतान्तरप्रदर्शनपूर्वकं प्राभाकरमतेन तत्खण्डनम् ।	६५५
१५१	प्राभाकरमतखण्डनद्वारा व्याप्तिप्राहकोपायप्रदर्शनम् ।	६५८
१५२	पुरुषभेदेन कार्यकारणभावभेदव्यवस्थापनम् ।	६६६
१५३	सहचारज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण व्यापकताप्राहकत्वमङ्गी- कुर्वता मिथ्याणां मतं तन्निरसनं च ।	६६९
१५४	धूमसामान्ये बहुसामान्यव्याप्तिरतीन्द्रियत्वव्यव- स्थापनम् ।	६७०

(११) तर्कप्रकरणे ।

विषयः

१५५	तर्कस्य व्याप्तिप्रहमूलकत्वेनाशङ्कः तन्निवारणं च ।	६७५
१५६	कार्यकारणभावप्रहस्य स्वस्य कत्वप्रदर्शनम् ।	६८०
१५७	तर्काकारप्रकृष्टपदवाच्युक्तिसाधनम् ।	६८३
१५८	अवन्हेरेष भाषिष्यतीत्यादिशङ्कानिराकरणम् ।	६९३
१५९	तदुपादानमित्यादेरर्थस्य प्रदर्शनम् ।	६९६
१६०	विशेषतः कार्यकारणभावप्रहस्य लघवप्रतिसंख्यानसामान्यतः परिच्छेदकत्वकथनम् ।	७००
१६१	अपरे त्वित्यादिना आपाद्यापादकभावप्रदर्शनम् ।	७०५
१६२	अन्वयव्यतिरेकानुविधायिज्ञानस्यैव शंकाप्रतिरोधकत्वस्य तर्कघटकत्वमङ्गीकुर्वतां मिश्रणां मतस्योक्तमतेन दूषणप्रदर्शनम् ।	७०९
१६३	अपरे त्वित्यादिमते चिन्तार्थाज्ञप्रदर्शनम् ।	७१३
१६४	व्यधिकरणस्य हेतुत्वशङ्कानिरासार्थकतर्काकारप्रदर्शकं मतान्तरम् ।	७१४
१६५	उक्तमतावलम्बिसार्वभौममतप्रदर्शनम् ।	७१६
१६६	उक्तमतद्वयेऽस्वरसकथनम् ।	७१८
१६७	व्यभिचारप्रकायां तर्कस्य भैयस्यप्रदर्शनम् ।	७१९
१६८	तत्र च मिश्रमतप्रदर्शनम् ।	७२१
१६९	'शंका चेदनुमास्ये' वेत्वाद्युदघनाश्वस्यैकारिकायाः अपठनकारकृतस्य दूषणस्य तन्निरासस्य च वर्णनम् ।	७२२
१७०	स्वरूपसत्तर्कस्य व्याप्तिमाहकत्वस्थापनम् ।	७२४
१७१	तर्कस्य विशेषतः कारणत्वे गौरवप्रदर्शनम् ।	७२९
१७२	सर्वत्र तर्के तर्कान्तरस्यानपेक्षणीयतयाऽनवस्थाभाववादिनां मतस्य प्रदर्शनम् ।	७३६
१७३	अनौपाधिकत्वप्रहस्य तर्कपेक्षत्वाच्चर्काधीनो व्याप्तिप्रह इति कथं तत्प्रहणम् ।	७३९
१७४	व्याप्तिप्रहोऽव्यभिचारमित्यास्यैव हेतुत्वाच्चङ्गुहाविरहस्याहेतुत्वस्य तर्कस्यनपेक्षितत्वात्तद्व्याप्तिप्रहोऽपि वादिनां मतम् ।	७४३

विषयः ।	पृ०
१७५ उक्तमन्त्रप्रवृत्तम् ।	७३४
(१२) व्याख्यानप्रकरणे ।	
१७६ उक्तव्यासिप्रकारेषु भेदघटितव्याख्यानमिति हेतुत्व- कथनम् ।	७३७
१७७ भेदघटितव्यासौ प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यविशेष- णानुपादानेन लाघवकथनम् ।	"
१७८ प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटितव्यासिज्ञानहेतुत्वायां तद- स्थाशिकाप्रदर्शनम् ।	७३८
१७९ तत्र च मैवमित्यादिना समाधानवर्णनम् ।	७४३
१८० प्रतिबन्धकताघटितरूपेण हेतुतायाः प्रयोजनस्य प्रदर्शनम् ।	७४७
१८१ अत्यन्ताभासान्योन्याभावगर्भव्याप्तयोः प्रत्येकज्ञानस्यापि अ- नुमितिहेतुत्वाभिप्रायेण मतान्तरप्रदर्शनम् ।	७५६
१८२ अभावद्वयघटितव्यभिचारज्ञानेऽनुगमस्य तद्विरोधित्वेनोभय- विधज्ञानस्यानुमितिहेतुत्ववादिनां मतान्तत्त्वप्रदर्शनम् ।	७५७
१८३ व्यभिचरज्ञानानुगममेपि व्यासिज्ञानस्य समूहालम्बनज्ञान- विरोधित्वेनानुगमस्य इति प्रदर्शनम् ।	७६०
१८४ भेदप्रकारव्याख्यानवृत्तित्वे प्रप्रकारेकप्रसिद्धस्य सूचनायो- पक्रमः ।	७६२
१८५ भेदप्रकारव्याख्यानवृत्तित्वेऽत्यन्ताभावघटितव्याख्यानस्य दुर्लभ- त्वकथनम् ।	७६६
१८६ प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितपारिभाषिकानौपमिकत्व- स्य व्यासित्वेन सिद्धान्तवर्णनम् ।	७६७
(१३) साध्यान्वयलक्षणाप्रकरणे ।	
१८७ व्यासिप्रति सामान्यलक्षणाप्रत्यासर्तुरपयोगिताप्रदर्शनम् ।	७७२
१८८ सामान्यलक्षणापदार्थव्युत्पादनम् ।	७७३
१८९ धूम्रवाकिसाकनकस्यैव कल्पसप्तित्वव्यवस्थापनम् ।	७७४
१९० सामान्यस्य लक्षणज्ञानमेवेन द्वैविध्यकथनम् ।	७७९
१९१ अनित्यत्वप्रसङ्गप्रसङ्गविशेषायां प्रत्यासर्तित्वविरुद्ध- भिप्रायेण नव्यानां पूर्वपक्षः ।	७८०

(१) विषयम् ।

१९२ नभ्यस्ते ज्ञानलक्षणासामान्यलक्षणयोर्व्यप्रदर्शनम् । ७८५

१९३ सामान्यप्रत्यासत्त्यनभ्युपगमेपि सर्वसाधारणव्याप्तेः सम्भ-
वाच्च तदुपयोग इत्याशयेनोक्तप्रत्यासत्तेः खण्डनम् । ७९०

१९४ अनुमाने सर्वभानार्थं सामान्यलक्षणायां उपयोगाभा-
वकथनम् । ७९२

१९५ सामान्यलक्षणाया अनभ्युपगमे आपत्तीनां निराकरणम् । ७९७

१९६ विशेषणज्ञानादेर्हेतुत्वानङ्गीकारे युक्तिः । ८०१

१९७ उच्यते इत्यादिना सामान्यलक्षणाङ्गीकारे सिद्धान्त-
प्रदर्शनम् । ८०८

१९८ सिद्धान्त्यभिमतोक्तसंशयानुपपत्तिरूपसामान्यप्रत्यासत्ति-
युक्तिदूषकमतप्रदर्शनम् । ८१०

१९९ सामान्यप्रत्यासत्तौ युक्त्यन्तदुप्रदर्शनमुक्तमतेन
तत्खण्डनञ्च । ८१३

२०० तदभावबुद्धौ तज्ज्ञानहेतुत्वात् यावत्प्रतियोगिज्ञानस्य हेतु-
त्वाभिप्रायेणापि उक्तप्रत्यासत्तिर्न सम्भवतीति वर्णनम् । ८१५

२०१ यावत्सेजोज्ञानप्राप्त्यस्तेजःसामान्याभाव एवाङ्गकारस्तथा-
च्च तदनुरोधेनापि सामान्यप्रत्यासत्त्याद् इति मिश्रमत-
खण्डनम् । ८१७

२०२ प्रतिशोगिषिशेषितप्रागभावप्रत्यक्षेऽनागतप्रतियोगिज्ञानार्थं
सामान्यप्रत्यासत्त्याद् इत्यभिप्रायकः पूर्वपक्षः । ८२१

२०३ उक्तपूर्वपक्षनिरसनम् । ८२४

२०४ प्रसङ्गात्प्रागभावस्य लौकिकप्रत्यक्षाविषयत्वकथनम् । ८३०

२०५ ध्वंसस्यातिरिक्तत्वव्यवस्थापनम् । ८३१

२०६ प्रसङ्गप्रलयानङ्गीकारे प्रागभावं विनोत्पत्तिपदार्थस्य निर्बन्धन-
तत्राचार्यसंवादप्रदर्शनं च । ८३६

२०७ महान्तप्रत्यक्षीकारे उत्पत्तिपदार्थकथनञ्च खण्डनपरिष्कार-
प्रदर्शनञ्च । ८३९

२०८ अत्योक्तप्रत्यक्षीकारे उत्पत्तिपदार्थकथनञ्च पूर्वत्वस्य
निर्बन्धनम् । ८४१

विषयः ।	पृ०
२०९ सिद्धाप्तिमतमुपेक्ष्य प्रागभाषसाधकप्रमाणशङ्कान्त- त्कण्डनं च ।	८४३
२१० उत्पन्नस्य पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गवारणाय प्रागभाषं व्यवस्थापयता- कृषाञ्चित्सामान्यलक्षणास्वीकारप्रयोजनकं मतम् ।	८५१
२११ अन्ये त्वित्यादिना प्रागभाषसाधकमतान्तरस्य वर्णनम् ।	८५४
२१२ अत्र मिश्रमतप्रदर्शनं तत्कण्डनं च ।	८५८
२१३ सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिसाधकप्रगल्भमतस्य निराकरणम् ८६२	
२१४ समानप्रकारकत्वेनोपस्थिते कार्यकारणभावे सामान्यप्रत्या- सत्यारद्वर्णनम् ।	८६४
२१५ प्रकारान्तरेण दीधितिमते सामान्यलक्षणाकण्डनम् ।	८६८
२१६ सामान्यलक्षणानभ्युपगमे संशयानुपपत्तिरिति तदभ्युपगम इति सिद्धान्तवर्णनम् ।	८७१

(१४) उपाधिप्रकरणे ।

२१७ उपाधिनिरूपणे सङ्गतिप्रदर्शनं तत्स्वरूपकथनं च ।	८७७
२१८ स्थलविशेषे उपाधिविशेषप्रदर्शनम् ।	८८३
२१९ पक्षान्तिरिक्ते साध्यव्यापकताप्रहातुपाधेर्दूषकत्वकथनम् ।	८९३
२२० क्वचित्पक्षेतरत्वस्यैवोपाधित्वव्यवस्थापनम् ।	८९८
२२१ उपाधेः सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दूषकत्वासम्भव इत्याशङ्का- तत्समाधानं च ।	९००
२२२ बाधस्थलेऽप्युपाध्यसम्भवात्सोऽपि नोपाधिरित्याशङ्का- समाधाने ।	९०४
२२३ सत्प्रतिपक्षोत्थापकतारूपदूषकताबीजपक्षे पक्षेतरत्वसत्समशी- लानामुपाधित्ववर्णनम् ।	९०६
२२४ पूर्वोक्तलक्षणस्यासिद्ध्यापकत्वाङ्गलक्षणास्तरप्रदर्शनं तत्कण्डनं च ।	९१०
२२५ जपाकुसुमसाधनयोः नोपाधित्वरूपवर्णनं तन्निरासकम् ।	९१६
२२६ अन्ये त्वित्यादिनोपाध्यस्तरप्रदर्शनतरसमाधानादि ।	९१६

विषयः ।	पृ०
२४९ आर्द्रं धनप्रभववहेर्धूमोपधायकत्वकथनम् ।	१०१६
२५० प्रसंगतः कार्थ्यकारिणप्रतिरिक्तयोरेकनुकूलतर्केण व्याप्तिप्रहा- स्थापनम् ।	१०२३
२५१ सोपाधौ उपाध्यनुकूलतर्काभावयोर्द्वयेरपि द्वेषक- त्वकथनम् ।	१०२६
२५२ बाधानुष्ठीतपक्षेतरस्यानुपाधित्वाभिप्रायेणोपाधि- प्रदर्शनम् ।	१०३१
२५३ साध्यसाधनानुगमेन तदभावान्नायकत्वस्योपाधित्व- खण्डनम् ।	१०३७
२५४ उपाधेः सामान्यविशेषलक्षणे पृथक् वाच्ये इति मतस्य खण्डनम् ।	२०३९
२५५ मतान्तरेण सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वपक्षे साधनाव्यापकत्वा- घटितस्योपाधेर्लक्षणं तत्खण्डनं च ।	१०४६
२५६ उपाधिविभागप्रदर्शनम् ।	१०४६
२५७ समानेत्यप्रतिस्मृत्तानुक्तस्यापि व्याप्यसंशयजन्यव्यापकसं- शयस्य व्यवस्थापनाभिप्रायेण मतान्तरप्रदर्शनम् ।	१०४७
२५८ उक्तमतेऽस्वरसप्रदर्शनम् ।	१०५०
२५९ उक्तसंशयस्य साधारणधर्मज्ञसंशयेऽन्तर्भावप्रदर्शकं नव्यमतम् ।	"
२६० उपाधित्वघटकसाधनाव्यापकत्वादिसंशयस्य साध्यव्य- भिचारव्याप्यसंशयपर्यवसानप्रदर्शनम् ।	१०५३
२६१ उपाधिसम्बद्धस्याप्युपाधित्ववर्षणम् ।	१०५८
२६२ उपाधिदूषकताबीजनरूपणम् ।	१०५९
२६३ उपाधेर्दूषकताबीजासम्भवादुपाधेर्हेत्वाभासत्वाभिप्रा- येण पूर्वपक्षस्थापनम् ।	१०६३
२६४ व्यभिचारज्ञानद्वारा व्याप्तिविरहोन्नायकतया बोधोपेक्ष- कत्वाभिप्रायेण सिद्धान्तकथनम् ।	१०६५
२६५ उपाध्याभासवर्षणम् ।	१०७२
(१५) पक्षताप्रकरणे ।	
२६६ पक्षतानिरूपणे सङ्घतिप्रदर्शनम् ।	१०७२

विषयः ।	४०
२६७ संदिग्धसाध्यधर्मस्वरूपपक्षताक्षण्यनम् ।	१०७५
२६८ साधकबाधकमानाभावरूपपक्षताया विकल्पप्रदर्शन- पूर्वकं निरसनम् ।	१०८८
२६९ सिषाधयिषामात्रस्य पक्षतात्वसाध्यनम् ।	१०८९
२७० सिद्धान्तपक्षतानिर्वचनम् ।	१०९२
२७१ सिषाधयिषापदार्थनिर्वचनम् ।	१०९३
२७२ इच्छाया अननुगमेपि दोषाभावप्रदर्शनम् ।	१०९७
२७३ धूमादिलिङ्गकानुमितिसाधारणैकपक्षत्वासम्भवे इष्टापत्तिकथनम् ।	११०६
२७४ पक्षतायां धर्मितावच्छेदकादिप्रवेशप्रयोजनकथनम् ।	११११
२७५ कश्चिदनुमितौ सिद्धिमात्रस्य प्रतिबन्धकत्ववर्णनम् ।	१११३
२७६ प्रकारताविशेष्यतेऽन्तर्भाव्यैव प्रतिबन्धप्रतिबन्धक- भावस्वीकारः ।	१११८
२७७ पूर्वच्छानाशे इच्छान्तरेणैवानुमितिरित्यभिप्रायकं यद्यपिमतम् ।	११२३
२७८ द्वित्रिक्षणान्तरेपि अनुमित्सायामनुमितिदर्शनादनु- मित्सा योग्यता वाक्येत्यभिप्रायेण मिश्रमतप्रदर्शनम् ।	११२४
२७९ सिद्धौ सत्यामनुमित्सानाशे यावत्कालमनुमितिः स का- लोऽनुमित्सेति वदतामन्येषां मतस्य वर्णनम् ।	११२६
२८० तत्र मतेऽस्वरसप्रदर्शनम् ।	११२८
२८१ इच्छायां तदिच्छाविषयसिद्धानुपहितत्वाविशेषणदानस्य प्रयोजनम् ।	
२८२ सर्वत्रेच्छानिवेशे प्रयोजनाभावस्य प्रदर्शनम् ।	११३०
२८३ सार्वभौममते पक्षतानिर्वचनम् ।	११३१
२८४ तत्र द्वितीयसिषाधयिषाविरहपदस्यासार्थकत्वशंका- निरसनम् ।	११३५
२८५ सार्वभौममतक्षण्यनम् ।	"
२८६ सार्वभौमलक्षण्यप्रदर्शनपूर्वकंऽभ्यवहितोत्तरत्वा- दिविचारः ।	११३८

विषयः ।	पृ०
२८७ तत्र सिद्धीनामभावस्य केन रूपेण कारणत्वमिति- विवेचनम् ।	११४२
२८८ इच्छाविरहविशिष्टसिद्धिसाधकमानान्यतराभावस्य पक्षतात्वमङ्गीकुर्वतामुपाध्यायानां मतम् तत्खण्डनं च ।	११५५
२८९ वस्तुतस्त्वित्यादिना कल्पान्तरप्रदर्शनम् ।	११५९
२९० लाघवात् सिद्धभावस्यैव पक्षता व्यवहारनिमित्तत्व- कथनम् ।	११६५
२९१ सिद्धभाववत् बाधाभावस्य पक्षतायां निवेशे प्रयो- जनाभावप्रदर्शनम् ।	११६६
२९२ सिषाघयिषाया अनुगमासम्भवप्रदर्शनम् ।	११७०
२९३ सिद्धभावस्य कारणत्वे आक्षेपप्रदर्शनम् तन्निरसनं च ।	११७४
२९४ प्राभाकरमते पक्षताया अनुमितिहेतुत्वासम्भव- प्रदर्शनम् ।	११७५

(१६) परामर्शप्रकरणे ।

२९५ संगतिप्रदर्शनद्वारा विशिष्टज्ञानस्य कारणत्वव्य- वस्थापनम् ।	११७७
२९६ तत्र मीमांसकमतेन पूर्वपक्षग्रन्थप्रदर्शनम् ।	"
२९७ ज्ञानद्वयस्य कारणतावादिनां मीमांसकानां मतेऽन्यत्र हेतौ व्याप्तिज्ञानादपरत्र पक्षधर्मताज्ञानाच्चानुमिति- धारणप्रदर्शनम् ।	११८१
२९८ यद्वेत्यादिना मीमांसकमतावधारणप्रदर्शनम् ।	११८३
२९९ इन्द्रियसंनिक्छे धूमे व्याप्यधूमस्मरणे धूमस्वरूपसामा- न्यधर्मदर्शनात् व्याप्योयमित्यभेदप्रत्ययास्तस्यानुमितिहे- तुत्वमित्याद्याशङ्कासमाधानं मीमांसकानाम् ।	११८४
३०० विशिष्टपरामर्शोपपादकनैयायकमतखण्डनम् ।	११८७
३०१ विशिष्टपरामर्शस्वीकारे व्याप्तिस्मरणादेः प्रमाणान्तर- त्वापत्तिप्रदर्शनम् ।	११८९
३०२ निद्रादेः प्रमाणान्तरत्वापत्तिभिया संशयस्वप्नयोः प्रासङ्गि- कं प्रमात्वखण्डनम् ।	११९६

विषयः ।

- ३०३ ज्ञानद्वयस्यानुमितिहेतुत्वपक्षे संशयाद्यनुपपासिकथनम् । ११९९
- ३०४ व्याप्याभेदज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वावश्यकत्वेन परामर्शोऽव-
श्यं स्वीकार्य इति न्यायमतप्रदर्शनं तत्खण्डनं च । १२०९
- ३०५ भेदाग्रहस्य हेतुत्वेऽपि न विशिष्टज्ञानस्याङ्गीकार इति
मीमांसकमतोपसंहारः । १२११
- ३०६ अत्रोच्यत इत्यादिसिद्धान्तप्रन्थेन परामर्शस्वीकारे यु-
क्तिप्रदर्शनम् । १२१६
- ३०७ व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानहेतुत्वस्यासम्भव-
प्रदर्शनम् । १२२२
- ३०८ अतिरिक्तविशिष्टज्ञानस्य कारणत्वे गौरवस्यादोषत्व-
कथनम् । १२२८
- ३०९ अयमिच्छारनिर्णयेन कारणत्वग्रहासम्भवस्य निरासः । १२३७
- ३१० स्यादेतदित्यादिना पूर्वपक्षप्रदर्शनम् । १२४१
- ३११ उच्यत इत्यादिना समाधानम् । १२४७
- ३१२ एकैव हि सा व्याप्तिरित्यादि प्रन्थस्य दीधितिकाराभिप्रे-
तार्थदर्शनम् । १२५१
- ३१३ व्याप्यपरामर्शस्य हेतुतायामाक्षेपस्तत्समाधानं च । १२५४
- ३१४ मतान्तरेण व्यापकताज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वप्रदर्शनम् । १२६२
- ३१५ तत्र युक्तिप्रदर्शनम् । १२७१
- ३१६ वस्तुतस्त्वित्यादिना व्यापकत्वव्याप्यत्वयोरर्थान्तर-
प्रदर्शनम् । १२७६
- ३१७ परामृश्यमाणलिकृतस्य हेतुत्वखण्डनाय लिकृतपरामर्शस्य
हेतुत्ववादिनां प्राचीनानां मतस्य स्थापनम् । १२८४
- ३१८ अत्रोच्यत इत्यादिनोक्तमतखण्डनद्वारा लिकृतज्ञानस्यानु-
मितिहेतुत्वस्थापनम् । १३०१
- ३१९ लिकृतकरणतापक्षे दोषान्तरप्रदर्शनम् । १३०४
- ३२० धूमप्रागमाशादीनां लिकृतवनिराकरणम् । १३०७
- ३२१ व्यापाराभावात्परामर्शस्याकरणत्ववर्णनम् । १३१२
- ३२२ परामर्शस्य व्याप्तिविशिष्टज्ञानत्वेन व्यापारतामानिनां
मतं तत्खण्डनं च । १३१६

विषयः ।	पृ०
३२३ दण्डत्वविवेकप्रदर्शनम् ।	१३१९
३२४ पक्षज्ञानत्वेनानुमिति प्रति हेतुत्ववादिनां मतम् ।	१३२३
३२५ उक्तमतेऽस्वरसप्रदर्शनम् ।	१३२५

(१७) केवलान्वयिप्रकरणे ।

३२६ अनुमानविभागवर्णनं केवलान्वयिलक्षणं च ।	१३२६
३२७ सहचारभेदाङ्गीकारे व्याप्तिभेदाद्भेदेनान्यथा केवलान्वयि- निर्वचनम् ।	१३३१
३२८ गृहीतव्याप्तिभेदाद्भेदे प्राचीनसंवादप्रदर्शनम् ।	१३४२
३२९ अभिधेयत्वादेव्यतिरिक्तत्वशंकातन्निवृत्त्यादिकथनम् ।	१३४७
३३० लक्ष्याप्रसिद्ध्या लक्षणासंभव इत्याशयेनाशंका- प्रदर्शनम् ।	१३४९
३३१ उच्यत इत्यादिना सिद्धान्ते केवलान्वयित्वानिर्वचनम्	१३५३
३३२ प्रमेयत्वस्य केवलान्वयित्वानुपपत्तिनिरसनम् ।	१३५६
३३३ पक्षे साध्यसिद्धिविरोधिन एव संशयस्यानुमानाङ्गत्व- वर्णनम् ।	१३५८
३३४ अत्र वदन्तीत्यादिना केवलान्वय्यनुमानखण्डनारम्भः ।	१३६१
३३५ व्यापकताज्ञानादनुमितिरित्यस्य निरसनम् ।	१३७२
३३६ अर्थापत्तेः प्रमाणान्तरत्वस्थापनपूर्वकं व्यतिरेकव्यापक- ताया अनुमित्युपयोगित्वखण्डनम् ।	१३८०

(१८) केवलव्यतिरेकिप्रकरणे ।

३३७ केवलव्यतिरेकिनो लक्षणस्य प्रदर्शनम्	१३८९
३३८ व्यतिरेक्यनुमाने आक्षेपप्रदर्शनं तत्समाधानं च ।	१३९०
३३९ यद्भेदादिकल्पान्तरेण व्यतिरेकिस्थापनम् ।	१३९३
३४० यथाश्रुतव्यापकाभाववत्साज्ञानहेतुतादृषणम् ।	१४०१
३४१ अनुगतरूपाभावाद् व्याप्तिज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वाक्षेप- समाधानादिप्रदर्शनम् ।	१४०५
३४२ व्यतिरेकिस्थले साध्याद्यप्रसिद्ध्या व्यतिरेक्यनुपपत्तिपू- र्वपक्षप्रदर्शनम्	१४०८

विषयः ।

- ३४३ पृथिवीतरेभ्यो मिथत इत्यादौ साध्यप्रसिध्यादिदर्शन-
खण्डनम् । १४०२
- ३४४ साध्यप्रसिद्धिस्थापनपूर्वकं व्यतिरेक्युपपत्तिसिद्धान्तः । १४११
- ३४५ यद्व्यतिरेकप्रकारान्तरण व्यतिरेकिणि साध्य-
प्रसिद्धिप्रदर्शनम् । १४१५
- ३४६ व्यतिरेकिण्यत्यन्ताभावस्यैव साध्यताभिप्रायेण
मतान्तरकथनम् । १४१८
- ३४७ जीवरुद्धरीरं सात्मकमित्यत्र साध्याप्रसिद्ध्या कथं
व्यतिरेकिनिरूपणमित्याशङ्का तत्समाधानादिप्रदर्शनञ्च । १४२०
- ३४८ कल्पान्तरेणोक्तशंकासमाधानम् । १४२३
- ३४९ अन्वयेनेच्छासाध्यकानुमानवादिनः पूर्वपक्षस्त-
त्समाधानञ्च । १४२६
- ३५० उच्यत इत्यादिना सिद्धान्तप्रदर्शनम् । १४२७
- ३५१ साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वस्य प्रयोजकत्व-
मङ्गीकुर्वतां मतान्तरम् । १४३२

(१९) अर्थापत्तिप्रकरणे ।

- ३५२ अर्थापत्तिं व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानेनैव चरितार्थं मन्यमानानां
नैयायिकानां मतेऽरुचिप्रदर्शनपूर्वकमर्थापत्तिस्थापनम् । १४३५
- ३५३ तत्र नैयायिकमतेन संशयस्यार्थापत्तिकल्पकत्व-
निरसनम् । १४३७
- ३५४ मैवमित्यादिना मीमांसकपूर्वपक्षीयसमाधानम् । १४३८
- ३५५ संशयकारणकार्थापत्तिसिद्धान्तविवेचनम् । १४४२
- ३५६ तत्र मीमांसकाशंका-समाधानादिप्रदर्शनम् । "
- ३५७ अनुपपत्तिकारणकार्थापत्तिपूर्वपक्षः । १४४९
- ३५८ तत्र नैयायिकाशंकासमाधानादिप्रदर्शनम् । १४५०
- ३५९ अनुपपत्तिकारणकार्थापत्तिसमाधानम् । १४५४
- ३६० भट्टाभिमतया यथाश्रुतशब्देन शब्दकल्पनारूपाया
श्रुतार्थापत्तेरतिरिक्तप्रमाणान्तरत्वाभिप्रायेणाशंका । १४५७
- ३६१ उक्ताशंकासमाधानम् । १४५९

(२०) अवयवप्रकरणे ।

विषयः ।	पृ०
३६२ अनुमाननिरूपणोत्तरं न्यायतद्वयवनिरूपणे सङ्गतिः ।	१४६१
३६३ न्यायपदार्थनिर्वचनम् ।	"
३६४ न्यायजन्यबोधस्य परामर्शप्रयोजकत्वकथनम् ।	१४६२
३६५ दीधित्युक्तोचितानुपूर्वीकत्वविचारः ।	१४६४
३६६ प्रतिज्ञालक्षणे न्यायान्तर्गतत्वविशेषणेऽन्योन्या- श्रयधारणम् ।	१४६५
३६७ प्रतिज्ञादावेकवाक्यताश्रयवहारप्रयोजककथनम् ।	१४६८
३६८ न्यायान्तर्गतत्वघटिताऽवयवत्वनिर्वचनम् ।	१४६९
३६९ न्यायान्तर्गतत्वनिर्वचनम् ।	१४७१
३७० दीधितिकारोक्तस्यावयवत्वघटकस्य प्रतिज्ञाद्यन्यतम- त्वस्य विचारः ।	१४७३
३७१ वस्तुतस्त्वित्यादिना प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वाघटितस्यैवा- वयवलक्षणत्वव्यवस्थापनम् ।	१४७४
३७२ मूलोक्तावयवलक्षणमन्यथा व्याचक्षाणानां केषांचिन्मतम् ।	१४७७
३७३ प्रत्येकवाक्यस्य न्यायत्वमिच्छतां केषांचिन्मतेन न्यायलक्षणं तस्मिन्सनं च ।	१४८०
३७४ अन्यद्येत्यादि मूलमन्यथा व्याचक्षाणानां मतम् ।	१४८२
३७५ अनुमितिविधेयवाचकत्वं साध्यपदस्यांगीकुर्वन्तं मणि- काराणां मतेन सूत्रकारीयप्रतिज्ञालक्षणस्य खण्डनम् ।	१४८४
३७६ साध्यस्य प्रकृतानुमितिविधेयविशिष्टार्थपरत्वाभि- प्रायेण दीधितिकारोक्तप्रतिज्ञालक्षणम् ।	१४८५
३७७ मूलोक्तप्रतिज्ञालक्षणनिविष्टपदव्यावृत्तिप्रदर्शनम् ।	१४८७
३७८ मिश्रमतेन प्रतिज्ञालक्षणनिविष्टानतिरिक्तपदव्यावृत्ति- कथनम् तत्खण्डनं च ।	१४९०
३७९ अन्यूनविषयकत्वस्यार्थान्तरकथनपूर्वकं मतान्तरे- णोक्तव्यावृत्तिसङ्गतिप्रदर्शनम् ।	१४९२
३८० अयंपदाननुषङ्गपक्षे निगमनेऽनतिरिक्तविषयकत्व- व्यावृत्तिसम्भवाभिप्रायेणाशंकासमाधानादिकथनम् ।	१४९३

विषयः	पृ०
३८१ अन्यूनानतिरिक्तविषयकेत्यस्य यथाश्रुतार्थाक्षेपस- माधानादिप्रदर्शनम् ।	१४९७
३८२ साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यनिवेशप्रयोजनवर्णनम् ।	१५००
३८३ षड्व्यादिसाध्यकप्रतिज्ञायामव्याप्त्या यथोक्तलक्षणे आक्षेपप्रदर्शनम् ।	१५०४
३८४ उद्देश्यानुमितिपदस्य यादृशविशिष्टार्थबोधः प्रति- ज्ञया जन्यते तादृशविशिष्टार्थबोधपरतरेत्यभिप्रायेण समा- धानप्रदर्शनम् ।	१५०६
३८५ मतान्तरेण प्रतिज्ञालक्षणप्रदर्शनम् ।	१५१०
३८६ तत्रास्वरसप्रदर्शनम् ।	१५११
३८७ पाकाद्यवच्छिन्नकृत्यादेः साध्यतास्थले उपनयाकारः ।	"
३८८ मणिकारमतेनोपनयाकारवर्णनम् ।	१५१२
३८९ तथा चायमित्यादिरेवोपनयो न षड्विध्याप्यधूमवांश्चाय- मिति मतान्तरप्रदर्शनम् ।	"
३९० अत्रास्वरसकथनम् ।	१५१३
३९१ प्रतिज्ञाविशेषेऽव्याप्तिवारणाय योग्यतानिवेशनम् ।	"
३९२ अन्यूनानतिरिक्तपदाघटितप्रतिज्ञालक्षणस्य निष्कृष्टार्थः ।	१५१५
३९३ लिङ्गाविषयकत्वविवक्षणेऽप्यव्याप्तिसम्भवेन नोक्तलक्ष- णसम्भव इत्याशङ्का ।	१५१६
३९४ उक्ताशंकासमाधानार्थविशेषकथनम् ।	१५२०
३९५ तद्वहिर्भूतत्वपदार्थनिर्वचनम् ।	१५२१
३९६ बहिर्भूतत्वनिर्वचनायासविद्वेषात्कल्पान्तरेण प्रतिज्ञा- निर्वचनम् ।	१५२२
३९७ तादृशगमकव्युपयिकत्वपदार्थविचारः ।	१५२३
३९८ अन्यूनानतिरिक्तपदमिति मूलस्य समुदायपरित्याग- परत्वनार्थकरणम् ।	१५२६
३९९ यथाश्रुतलिङ्गाविषयकत्वनिवेशो व्यतिरेकिण्यव्याप्ति धारयतां मतेन प्रतिज्ञालक्षणम् ।	१६२९
४०० तत्रास्वरसप्रदर्शनम् ।	"
४०१ प्रकारान्तरेण प्रतिज्ञालक्षणप्रदर्शनम् ।	"

विषयः ।	पृ०
४०० प्रतिज्ञालक्षणोपसंहारप्रदर्शनम् ।	१५३५
४०३ प्रतिज्ञोत्तरं हेतुलक्षणवर्णने सङ्गतिप्रदर्शनम् ।	१५३५
४०४ प्रथमहेतुलक्षणकथनम् ।	"
४०५ अतिव्याप्तिवारणाय दीधितौ हेतोलक्षणान्तरप्रदर्शनम् ।	१५३८
४०६ साध्यघटितार्थबोधकोक्तहेताव्याप्तिं हेतुविभक्तिमदु- क्तोदाहरणेऽतिव्याप्तिं च प्रकारान्तरेण वारयतां मतेन दीधितौ हेतुलक्षणकथनम् ।	१५३९
४०७ चिन्तामणौ हेतोः लक्षणचतुष्टयप्रतिपादनम् ।	१५४०
४०८ यथाश्रुताद्वितीयलक्षणस्य निगमनसाधारणतया- ऽन्यथा दीधितौ व्याख्यानम् ।	१५४१
४०९ तृतीयलक्षणं न्यायावयवत्वदलसार्धक्याय दीधितौ जनकपदस्य स्वरूपयोग्यत्वार्थकत्वम् ।	"
४१० तसिलादेः पंचम्यनादेशतापक्षे उक्तहेताव्यमसिवारणाय पञ्च- म्यन्तत्वम् (४) लक्षणेऽविवक्षतां मतेन दीधितौ तदर्थः ।	१५४३
४११ उक्तमतेऽस्वरसप्रदर्शनम् ।	१५४५
४१२ चिन्तामणौ षष्ठलक्षणप्रदर्शनम्, दीधितौ तत्र पंच- म्यन्तपदसार्धक्यकथनं च ।	१५४६
४१३ अवधित्वादौ पंचम्याः शक्तिस्थापनम् ।	१५४७
४१४ अपादानताघटकविभागत्वजात्यवच्छिन्ने पंचम्याः शक्तिमंगीकुर्वतां मतस्य प्रदर्शनम् ।	"
४१५ उक्तमतेऽस्वरसकथनम् ।	१५४९
४१६ प्रतिज्ञास्थसाध्यघाचकपदस्य ज्ञानलाक्षणिकत्वात्प्र- तिज्ञायामपि पञ्चम्यन्तपदव्यवृत्तिसम्भव इति मतं तत्त्वण्डञ्च ।	१५५०
४१७ पञ्चम्या ज्ञापकत्वार्थकत्वे वर्धमानोपाध्यायानां संमतिः ।	१५५२
४१८ जन्यत्वस्य पञ्चम्यर्थत्वसिद्धान्तः ।	१५५६
४१९ निगमनस्थपंचम्या लाक्षणिकत्वेनोपसंहारप्रदर्शनम् ।	१५५७
४२० लक्षणाबीजाभाषाद्यमात्मा ज्ञानादित्यादावव्याप्तिशङ्का तदुद्धारप्रदर्शनञ्च ।	१५५८
४२१ दीधितौ प्रकारान्तरेणोक्तप्रतिज्ञादावतिव्याप्तिनिरासार्थं हेतुलक्षणपरिष्कारः ।	

विषयः ।

- ४२२ पञ्चम्यन्तेत्यादिलक्षणकर्तुरनुमताया धूमादिपदस्य ज्ञान-
लक्षणाया निराकर्तृणां नश्यानां मतम् । १५६
- ४२३ मूलोक्तलक्षणापेक्षया लघूनां प्रतिज्ञाद्यवयवलक्षणानां
दीघितौ प्रदर्शनम् । १५६
- ४२४ हेतुप्रयोगस्य पञ्चम्यन्तपदोपस्थापकत्वानावश्यकत्व-
प्रदर्शनम् । १५७
- ४२५ उदाहरण-उपनय-निगमनानां लक्षणानि । "
- ४२६ अवयवग्रन्थोपसंहारः । १५७

(२१) सामान्यनिरुक्तिप्रकरणे

- ४२७ अवयवघ्नान्ते हेत्वाभासनिरूपणे सङ्गतिप्रदर्शनम् तत्प्रयो-
जनकथनं च । १५७
- ४२८ हेत्वाभास सामान्यलक्षणद्वयम् । १५८
- ४२९ तत्र लिङ्गोपधानमतेनानुमितिशब्दार्थवर्णनम् तत्प्रयोजन-
प्रदर्शनं च । १५८
- ४३० यथार्थपदप्रयोजनं लक्षणान्तरावतरणकथनं च । १५८
- ४३१ मतान्तरेणोक्तलक्षणस्य दुष्टहेतुपरत्ववर्णनम् । १५८
- ४३२ द्वितीयलक्षणे लिङ्गपदस्याविवक्षितत्वकथनम् । १५९
- ४३३ तत्रावच्छेदकत्वपदार्थविचारः । १५९
- ४३४ अतिव्याप्तिवारणायान्न विशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशः । १५९
- ४३५ मतविशेषेण सजातीयविशिष्टान्तराघटितत्वस्य यत्पदार्थं
विशेषणत्वकथनम् तत्सङ्गहनं च । १६०
- ४३६ पक्षतावच्छेदकाभाववत्पक्षादीनां हेत्ववृत्तित्वेपि हेतौ
दुष्टताव्यवहारोपपादनम् । १६०
- ४३७ साधननिष्ठसाध्याभाववृत्तित्वादेरेव दोषत्वं ननु तद्वि-
शिष्टहेत्वत्वादेरित्यभिप्रायेण व्याख्याभेदम् । १६०
- ४३८ तत्रास्वरूपप्रदर्शनम् । १६०
- ४३९ पूर्वपक्षभेदेन विशिष्य पक्षतावच्छेदकादिप्रवेशप्रयोजन-
प्रदर्शनम् । १६०
- ४४० सिद्धाभेदमेव निष्कृष्टलक्षणनिर्वचनद्वारोक्तनिवेश-
सङ्गहनम् । १६०

विषयः ।	१०
४४१ मतविशेषेण निर्बद्धिः पूर्वतो बहिमानित्यादिद्वितीयोप- साधारणप्रकारान्तरवर्णनम् ।	१६१९
४४२ उक्तमतविशेषेऽस्वरसप्रदर्शनम् ।	१६२१
४४३ मतान्तरेण हेत्वाभारुसामान्यव्याख्यानम् ।	"
४४४ स्थलविशेषाभिप्रायेण प्रज्ञविधत्वोक्तिकथनम् ।	१६२३
४४५ दशाविशेष हेत्वारनुमितप्रतिबन्धकत्ववर्णनम् ।	१६२४
४४६ दशाविशेषे हेतोर्दुष्टत्वमङ्गीकुर्वतामन्यथा दोषलक्षणव- र्णनम् अस्त्वपडनं च ।	१६२६
४४७ कार्यानुत्पत्तियोग्यतावच्छेदकस्वरूपप्रतिबन्धकतानुच्छे- दकत्वे विरोधिसामग्रीकालिन्त्वप्यक्षतामित्याभिप्रायका- शङ्कानिरसनम् ।	१६२९
४४८ सत्प्रतिपक्षे विरोधिभ्याप्यवत्पक्षाप्रसिद्धावपि भ्रमविविध- विरोधिभ्याप्यत्वादिरेव दोष इति मतं तत्त्वपडनं च ।	१६३१
४४९ बाधभ्रमप्रतिबन्धकतामाह्यातिप्रसङ्गोद्धारणाशङ्का तन्निरासञ्च ।	१६३२
४५० बाधसत्प्रतिपक्षयोर्लिङ्गसाधारणदोषत्वाक्षेप- स्य समाधानम् ।	१६३४
४५१ सामान्यविरुद्धव्युपसंहारः ।	१६३६
(२२) सव्यभिचारप्रकरणे ।	
४५२ सव्यभिचारविभागप्रदर्शनम् ।	१६३७
४५३ सव्यभिचारपूर्वपक्षसामान्यलक्षणानि ।	"
४५४ प्रथमतः सामान्यलक्षणाकरणेपि मतविशेषेण विभागस्या- हेत्वप्रतिपादनम् ।	"
४५५ अत्रास्वरसप्रदर्शनम् ।	१६३८
४५६ साध्यसंशयेत्यादिसामान्यलक्षणस्य दीधितिकारोक्तं व्याख्यानम् ।	१६३९
४५७ उक्तलक्षणीयपदव्यावृत्तिप्रदर्शनम् ।	१६४२
४५८ कोटिङ्गस्योपस्थापकत्वांशस्य प्रयोजनान्तरं वर्णयतो मतस्य प्रदर्शनम् ।	१६४५
४५९ अत्रप्रसङ्गाद्विचारणाय उक्तसव्यभिचारसामान्यलक्षणस्य निष्कर्षार्थकथनम् ।	१६५०
४६० मिश्रमतवृषणम् ।	१६५०
४६१ लक्षणस्यद्वयपदेन विप्रतिपत्तिवारणकथनम् ।	१६५८
४६२ विप्रतिपत्तिरुक्तलक्षणलक्ष्यत्वप्रदर्शनम् ।	१६६०

विषयः ।

- ४६३ अनुपसंहारिण्युक्तलक्षणसमन्वयप्रदर्शनम् । १७०
- ४६४ साध्यसंशयकाले साहचर्यनिश्चयास्त्रभवेऽपि तदंशे संशया-
त्भक्तजनकज्ञानमादाय लक्षणसमन्वयं मन्वानानां मतम् । "
- ४६५ तत्र चिन्ताबीजप्रदर्शनम् ।
- ४६६ केवलान्वयिविशेषे अयं घट एतत्त्वादित्यादावलक्ष्यत्वामि-
प्रायेणाऽऽद्यासि वारणम् । १६६१
- ४६७ मतान्तरेणोक्तदोषवारणप्रदर्शनम् । १६६२
- ४६८ प्रमेयत्वेनाभेदानुमानादावव्याप्तिरित्यभिप्रायेण पूर्वपक्षस्त-
त्समाधानं च । १६६७
- ४६९ मणिकारेऽक्तस्योपस्थापकत्वादिज्ञानेऽनुमितितज्जनकप्र-
तिबन्धकत्वरूपस्य दूषकताबीजस्य शिरोमण्युक्तं खण्डनम् । "
- ४७० मतान्तरणं सव्यभिचारसामान्यलक्षणान्तरप्रदर्शनम्
तत्खण्डनञ्च । १६६९
- ४७१ तन्मतेन निष्कृष्टार्थप्रदर्शनम् । १६७१
- ४७२ तत्रैव चिन्तामणिकारमतेनातिव्याप्तिवारकप्रकारान्तरा-
नुसरणम् । १६७२
- ४७३ उक्तमतेऽसाधारण्यपदार्थविचारः । "
- ४७४ उक्तसामान्यलक्षणघटकानुमितिपदस्यानुमितितत्करणा-
न्यतरपरत्वकथनम् । १६७६
- ४७५ अतएवेत्यादिना सव्यभिचारसामान्यलक्षणद्वयप्रदर्शनं
तस्मिन्मते च । १६७७
- ४७६ दीर्घताबुगध्यायमतेन सव्यभिचारसामान्यलक्षणम् । १६७९
- ४७७ तत्र चिन्ताबीजकथनम् । १६८१
- ४७८ नापीत्यादिना सव्यभिचारसामान्यलक्षणत्रयखण्डनम् । १६८२
- ४७९ उपदर्शितसाधारणासाधारणयोः संग्रहाय मिश्रोक्तव्या-
ख्यानप्रदर्शनम् । १६८५
- ४८० तत्र स्वरसप्रदर्शनम् । "
- ४८१ उच्यते इत्यादिना सव्यभिचारसामान्यसिद्धान्तलक्षण-
कथनम् । "
- ४८२ उक्तातेप्रसङ्गस्योक्तलक्षणेऽपि सर्वेष्वपकारान्तरेण हीधि-
तिकारोक्तव्याख्यानम् । १६८८
- ४८३ इदं हीधितिकारोक्तव्याख्यानं मूलानुपक्षं स्वतन्त्रमिति
केषाञ्चिदभिप्रायः । १६९०
- ४८४ अत्र प्राचीनमतेन हीधितौ कस्यान्तरमिति प्रदर्शनम् । "

विषयः ।	पृ०
४८५ दीधितौ सिद्धान्तलक्षणान्तरोत्थापकावतारग्रन्थप्रदर्शनम् ।	१६९
४८६ लक्षणान्तरव्याख्यानम् ।	१६९
४८७ यज्ञेत्यादिनातृतीयसिद्धान्तलक्षणप्रदर्शनम् ।	१७००
४८८ अनुमितिषिरोधिन्वघटितलक्षणप्रयोजनप्रदर्शनम् ।	१७०१
४८९ सर्वाभिचारग्रंथापसंहारः ।	"
(२३) साधारणपकरणे ।	
४९० पूर्वपक्षीयसाधारणलक्षणपञ्चकप्रदर्शनं तत्स्वण्डनं च ।	१७०२
४९१ चतुर्थलक्षणे दीधितौ मतविशेषप्रदर्शनम् ।	१७०३
४९२ तत्रास्त्ररसप्रदर्शनम् ।	१७०५
४९३ साधारणसिद्धान्तलक्षणम् ।	"
४९४ तत्र विपक्षपदस्य निश्चयाघटितं दीधितिकारोक्तव्याख्यानम् ।	१७०६
४९५ निश्चयघटितमेव विपक्षत्वमिति मिश्रव्याख्यानप्रदर्शनम् ।	१७०९
४९६ तत्र निश्चयपदास्यविवेचनम् ।	"
४९७ मिश्रमतखंडनव्याख्यानम् ।	१७१०
४९८ साध्याभाववहृत्तित्वादेरेकस्य साधारणलक्षणत्वेऽन्यतर- व्याप्तिवारणायानुगतविभाजरूपप्रदर्शनम् ।	१७१२
४९९ उक्तानुगतरूपेणानुगमेऽसंभवादिदोषवारणाय समूहा- लम्बनव्याप्तिधीविराधत्वेन सकलव्यभिचारसंग्रहपरं दीधितिख्याख्यानम् ।	१७१५
५०० एकविधव्याप्तिग्रहेन विधव्यभिचारोऽव्याप्तिवारणायो- भयस्य व्याप्तिवम् ।	१७१६
५०१ लघुसाधारणरूपदीधित्युक्तप्रकारान्तरस्य व्याख्यानम् ।	१७१९
५०२ विशिष्टसाधनवत्त्वादिग्रहाविरोधित्वमनिवेशयत्वं मतेन लक्षणप्रदर्शनम् ।	१७२०
५०३ तत्र चास्त्ररसकथनम् ।	"
(२४) असाधारणपकरणे ।	
५०४ पूर्वपक्षीयासाधारणलक्षणम् ।	१७२१
५०५ तत्र सपक्षपदार्थविशेषनपूर्वकं प्राचां मतेन निष्कृष्टार्थप्रदर्शनम् ।	
५०६ उक्तलक्षणे विपक्षव्याख्यानं दोषत्वमित्यभिप्रायेणाशंका ।	१७२५
५०७ अथ ऋणतमंश्यायुक्तशंकाया दीधितव्यभिचारायान्तर- प्रदर्शनम् ।	१७२३
५०८ नाहशामिप्रायनिरसनम् ।	
५०९ सपक्षव्यभिचारापि दोषत्वेन अतुल्यतया प्रदर्शना-	

विषयः ।

	थ किञ्चेत्यादि पूर्वपक्षप्रथः ।	१७२६
५१०	उच्यत इत्यादिना साधारणसिद्धान्तोपक्रमः ।	१७२७
५११	असाधारणस्य साध्यतद्भावोत्थापकतया दोषत्वव्यवस्था- पनम् निष्कृष्टलक्षणम् ।	१७२९
५१२	सप्रतिपक्षासाधारणयोर्भेदकथनम् ।	१७३१
५१३	सप्रतिपक्षसव्यभिचारोभयलक्षणाकान्त्येजोभयान्तभावो- प्यसाधारणस्य दोषता इति मतप्रदर्शनम् ।	१७३१
५१४	स्थलविशेषे सपक्षव्यावृत्तस्यमात्रस्यांशवर्गीयत्वप्रदर्शनम् ।	१७३३
५१५	दीधिति नवीनमतेनासाधारणदूषकताबीजवर्णनम् मूल- प्रथयोजनञ्च ।	१७३३
१६	उक्तमध्यमनाधिषेखनं दीधितिकारकम् ।	१७३५
१७	असाधारणप्रथस्यापसंहारप्रदर्शनम् (२५) अनुपसंहारिमकरणे ।	१७३७
१८	पूर्वपक्षीयानुपसंहारिलक्षणत्रयनिरसनम् ।	१७४१
१९	द्वितीयलक्षणे सखेतुत्वादित्यादिमूलप्रथसंगमनप्रदर्शनम् ।	१७४१
२०	तत्रैव पक्षत्वविचारः ।	"
२१	द्वितीयलक्षणाघतारसंगतिनिरसनम् ।	१७४५
२२	पूर्वपक्षीयखेतुर्थपञ्चमलक्षणयोः प्रदर्शनम् ।	"
२३	चतुर्थलक्षणखण्डनप्रथस्य मिश्रमतेन व्याख्यान्तरम् ।	१७४७
२४	तत्रास्त्वरसप्रदर्शनम् ।	१७४७
२५	प्रथमदोषासंगतिवारणाय पञ्चमे लक्षणे विप्रतिपत्ति- पदार्थकथनम् ॥	"
२६	अनुपसंहारिसिद्धान्तलक्षणम् ।	"
२७	सिद्धान्तलक्षणाद्यद्वितीयलक्षणाघतरणम् ।	१७४८
२८	प्रथमलक्षणे यत्रत्यस्य षष्ठ्यर्थपरतया दीधितिकारीय- व्यवस्थानम् ।	१७४९
२९	तत्र पक्षपदार्थवर्णनम् ।	१७५०
३०	अनुपसंहारित्वस्य व्याप्यत्वात्सिद्धिमिददूषकताबीजप्रति- पादनम् ।	१७५२
३१	दीधिति अनुपसंहारित्वस्य दूषकताबीजविचारः ।	"
३२	अनुपसंहारिणो ह्यस्वाभासत्वाभासत्ववर्णनम् ।	१७५३
३३	मिश्रमतेनानुपसंहारिणां ह्यस्वाभासत्वकथनम् ।	१७५४
३४	मिश्रमतेनानुपसंहारिणाम् ।	१७५७
३५	अनुपसंहारिणो व्याप्यत्वात्स्वाभावसंभारस्वातन्त्र्येण	

विषयः ।

- तस्यैवानुपसंहारित्वकथनम् । १७६१
- १३६ दीधितिकारोक्तं साधारणादित्रयस्यापकं सामान्यलक्षणम् । १७६२
- १३७ स्वमतेन असाधारणस्य दूष कत्ववर्णनम् । १७६३
- १३८ मणिकारोक्तासाधारणस्य दीधितिमते विरुद्धत्वकथनम् । १७६४
- १३९ प्रगतमोक्तानुपसंहारित्वखण्डनम् । १७६७
- १४० गदाधरोक्तमनुपसंहारित्वम् । "
- १४१ अनुपसंहार्युपसंहारप्रदर्शनम् । १७६८
- (२६) विरुद्धपकरणे ।
- १४२ पूर्वपक्षीयविरुद्धलक्षणद्वयम् । १७६९
- १४३ तत्र साध्यविरोधित्वपदार्थव्याख्यानम् । १७७०
- १४४ प्रासंगिकाभावत्वविचारः । १७७१
- १४५ विरोधस्थोपजीव्यत्वेन दोषत्वस्थापनम् । १७७३
- १४६ मतान्तरेण विरुद्धलक्षणानां प्रदर्शनं तेषां खण्डनं च । १७७४
- १४७ दीधितौ विरुद्धस्यानैकान्तिकलक्षणाक्रान्तरूपेण स्वतन्त्रेण तद्विभजनम् । १७७५
- १४८ उच्यत इत्यादिना विरुद्धसिद्धान्तलक्षणम् । १७७६
- १४९ दीधितौ प्रथमसिद्धान्तलक्षणसङ्गमनायाभिप्रायवर्णनम् । १७७७
- १५० अभिप्रायान्तरेण यद्वेत्यादिना सिद्धान्तलक्षणान्तरव्याख्यानम् । "
- १५१ विरुद्धस्य परार्थानुमानेऽपार्थक्यशंकात्समाधानप्रदर्शनम् । १७७९
- १५२ विरुद्धस्य विधिसाधननिषेधसाधनभेदेनावान्तरविभाग-
कथनम् । "
- १५३ सर्वेषामुक्तभेदभिन्नानां विरुद्धाणामनुगमकरूपसर्ववैक्य-
प्रदर्शनम् । १७८२
- १५४ उक्तनिखिलविरुद्धविशेषाणां विशेषणनिबंधनत्वम् । १७८३
- १५५ विरोधस्य दोषान्तररूपसंहारप्रदर्शनम् । "
- (२७) सप्रतिपक्षपकरणे ।
- १५६ पूर्वपक्षीयसप्रतिपक्षलक्षणवस्तुत्वप्रदर्शनं तत्खण्डनम् । १७८४
- १५७ दीधितौ प्रथमलक्षणीयवस्तुत्वपदार्थविचारे मूलाशयपूरणम् । १७८५
- १५८ दीधितौ वस्तुत्वलक्षणे एकत्र तन्गमनियमादिति वृत्तप्रा-
प्तिसिद्धिसनम् ।
- १५९ उच्यत इत्यादिना सप्रतिपक्षसिद्धान्तलक्षणव्यव-
स्था
- १६० प्रथमलक्षणस्य दीधितौ सप्रतिपक्षित्ववहारोपाधिक-
त्वप्रदर्शनम् ।

विषयः ।

५६१	उपाध्यायमतरित्या समानपक्षसार्थक्यवर्णनम् ।	१७९
५६२	मिथोक्तसमानपक्षव्यावृत्तिखण्डनम् ।	१७९
५६३	प्रथमलक्षणस्य फलितार्थप्रदर्शनम् ।	"
५६४	मनविशेषण फलितार्थन्तरप्रदर्शनम् ।	१७९
५६५	सत्प्रतिपक्षस्य स्वार्थानुमानस्य बाधत्वमिति मतं त- त्खण्डनं च ।	१७९
५६६	सत्प्रतिपक्षस्यापि व्यभिचारद्वुपजीव्यत्वेन दोषत्वप्र- तिपादनम् ।	१७९
५६७	अस्य दूषकताबीजवर्णनम् ।	"
५६८	सर्वत्र बादिवाक्यस्य विरोधिना प्रस्तत्वाद्नुमानोच्छेद- प्रसङ्गवारणम् ।	१८०
५६९	मतान्तरेण संशयजनकत्वस्य दूषकताबीजत्वप्रदर्शनम् त- न्निरासञ्च ।	१८०
५७०	रत्नाकोशकारमतव्यवस्थापनम् ।	१८०
५७१	दीधितौ तदभिप्रायस्य स्पष्टीकरणम् ।	"
५७२	रत्नकोशकाराभियतसंशयाकारानुमितवर्षाचीनानां मतमा- रत्नकोशकाराभियतसंशयाकारानुमितवर्षाचीनानां मतमा-	१८०
५७३	दीधितौ रत्नकोशकृतमतखण्डनम् ।	१८३
५७४	मिश्रकृते रत्नकोशकृतमतस्य खण्डनम् ।	१८५
५७५	गद्यधरमतेन संशयाकारानुमितिनिरासप्रदर्शनम् ।	१८७
५७६	धनुतस्त्वित्यादिना संशयाकारानुमित्यनुपपत्तिखण्डनम् ।	१८९
५७७	हृत्त्वमासानां फलद्वारकलक्षणप्रदर्शनम् ।	"
५७८	प्रकरणसमस्य जिज्ञासाजनकत्वव्यवस्थापनम् ।	१८९
५७९	मतान्तरेण दूषकताबीजस्य खण्डनम् ।	१८९
५८०	दीधितौ सत्प्रतिपक्षहेतुदोषाणामभिधानम् ।	१९१
५८१	सर्वसत्प्रतिपक्षसाधारणविभाजरूपप्रदर्शनम् ।	१९१
५८२	उभेऽपि उभयके चाविरोध्यन्तविशेषणस्य सार्थव्यप्रदर्शनम् ।	१९३
५८३	सत्प्रतिपक्षप्रथापसंहारः ।	१९५
(२८) असिद्धिप्रकरणे		
५८४	पूर्वपक्षासिद्धिलक्षणप्रदर्शनम् ।	१९६
५८५	सत्प्रतिपक्षधर्मताविरुद्धाभावरूपासिद्धौ प्रत्येकाभा- वस्य स्वतो बाधत्वसम्भवेन विशिष्टाभावरूपासिद्धिवा- सम्भवेऽपि ।	१९८
५८६	व्याप्तिप्रमाणमिति विरुद्धस्यासिद्धित्वनिरसनम् ।	१९९

विषयः ।	पृ०
५८७ साधनविशेषणासिद्ध्यादौ हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेत्वादेरप्र- सिद्ध्या तल्लक्षणस्यासम्भवप्रदर्शनम् ।	१८४३
५८८ ध्यातिपक्षधर्मतामिभ्ययरूपसिद्धयभावस्यैवासिद्धित्व- मिति मतस्य खण्डनम् ।	१८४५
५८९ अज्ञाताया अप्यसिद्धेर्हेत्वाभासत्वागति मतस्य दूषणम् ।	१८४९
५९० मतान्तरं हेत्वाभाससामान्यतद्विशेषलक्षणानां प्रदर्शनम् ।	१८५०
५९१ तन्मतखण्डनम् ।	१८५१
५९२ उच्यत इत्यादिनाऽसिद्धिसिद्धान्तलक्षणनिरूपणम् ।	१८५२
५९३ दीधितौ चिन्तामण्युक्तसामान्यलक्षणेऽस्वरसप्रदर्शन- द्वारा स्वतन्त्रासिद्धिसामान्यलक्षणप्रदर्शनम् ।	१८५३
५९४ दीधितौ आश्रयामिद्धिस्वरूपासिद्ध्यादीनां लक्षणानि ।	१८५४
५९५ दीधितौ मतान्तरीयव्याप्यत्वासिद्धिखण्डनम् ।	१८५५
५९६ परामर्शविषयाभावत्वविचारः ।	१८५७
५९७ आश्रयासिद्धेरुद्भावनप्रकारत्रिवेकः ।	१८६१
५९८ नव्यप्राच्यमतेन नानाविधाश्रयासिद्धिस्वरूपासिद्ध्यादि- प्रदर्शनम् ।	१८६२
५९९ व्याप्यत्वासिद्धेर्विभागनिरूपणम् ।	१८६५
६०० व्याप्तिरिहरूपव्याप्यत्वासिद्धेरसंकीर्णोदाहरणप्रदर्शनम् ।	१८६६
६०१ उपाधेर्व्याप्यत्वासिद्धत्वमङ्गीकुर्वतां मतस्य खण्डनम् ।	१८६८
६०२ प्रतिकूलतर्कानुकूलतर्काभावयोरसिद्ध्यन्तर्गतत्वमिति मत- विशेषस्थ खण्डनम् ।	
६०३ असिद्धिग्रन्थोपसंहारः ।	
(२९) बाधप्रकरणे	
६०४ पूर्वपक्षीयबाधलक्षणानां निरसनम् ।	१८६९
६०५ बाधस्य पृथग्हेत्वाभासत्वविचारः ।	१८७१
६०६ बाधस्य हेत्वाभासत्वाभावत्वपूर्वपक्षः ।	१८७५
६०७ वस्तुतस्त्वित्यादिना बाधस्यादोषत्वव्यवस्थापनम् ।	१८७७
६०८ उच्यत इत्यादिना बाधस्योपजीव्यत्वेन पृथक् हेत्वाभासत्व- कथनम् ।	१८८३
६०९ बाधस्य स्वतो न दूषकत्वमिति मतस्य खण्डनम् ।	१८८४
६१० दीधितौ वास्तविकबाधस्वरूपाणां प्रदर्शनम् विभाजक- रूपकथनं च ।	१८८५
६११ दोषविशेषवारणाय निष्कृष्टार्थप्रदर्शनम् ।	१८९१
६१२ मूलाकसाध्याभाववत्पक्षाद्विज्ञानप्रमात्वस्य बाधत्वखण्डनम् ।	

विषयः	पृ०
६१३ संशयसाधारणसमुच्चयज्ञानस्यास्त्युमितेहेतुव्यवधिमे मनस्य निराकरणम् ।	१८९३
६१४ उक्तमतेऽप्रसिद्धसाध्यकानुमानानुपपत्तिविचारः ।	१८९५
६१५ साध्याभावबुद्धेः प्रमात्वस्य व्यभिचारोपजीव्यतया हेत्वा- मासत्त्वामति मूलोक्तस्य वृषणम् ।	१९०२
६१६ सोम्यद्वयमतपरिष्कारपूर्वकं तद्बुद्ध्यामिधानम् ।	१९०४
६१७ मूले बाधस्य पृथक्त्वव्यवस्थापनम् ।	१९०५
६१८ उक्तमूलसिद्धान्ते उपाध्यायोक्तदूषणशङ्काप्रदर्शनम् ।	१९१०
६१९ अभावबुद्धेर्बाधधीप्रतिबन्धकत्वव्यवस्थापनम् ।	१९१४
६२० बाधविभागवर्णनम् ।	१९१५
६२१ बाधितौ बाधस्यासङ्कीर्णोदाहरणसम्भवाच्च पृथक्त्व- मित्यभिप्रायेण शङ्कावर्णनम् ।	"
६२२ आशङ्कालसाधनम् ।	१९२६
६२३ बाधग्रन्थोपसंहारप्रदर्शनम् ।	१९२८
(३०) असाधकतासाधकत्वप्रकरणे	
६२४ हेत्वाभासानामसाधकतासाधकत्वनिरूपणे संग- तिप्रदर्शनम् ।	१९२९
६२५ असाधकतासाधकत्वस्य सदुत्तरत्वे आक्षेपः ।	"
६२६ उक्ताक्षेपपरीहारः ।	"
६२७ कथकत्वाविरोधापादनार्थमसाधकता व्याप्त्युप- स्थितेरावश्यकत्वम् ।	१९३०
६२८ असाधकतासाधकत्व पूर्वपक्षपक्षकथनम् ।	१९३०
६२९ तत्र चार्थक्रामत प्रदर्शनं तत्खण्डनञ्च ।	१९३२
६३० पूर्वपक्षीयासाधकतासाधकत्वान्तरनिरसनम् ।	१९३३
६३१ उक्तयत इत्यादिना सिद्धान्तेऽसाधकतासाधकत्व- विशेषनम् ।	१९३४
६३२ स्वज्ञानकालस्य विशेषणत्वाभिप्रायेणोक्तसिद्धान्त- सङ्गमनम् ।	१९३७
६३३ स्वज्ञानकालस्य साध्ये निवेशमंगीकुर्वतां मतस्य- खण्डनम् ।	१९३८
६३४ अ-येतिवत्यादिनोक्तस्थले मतान्तरप्रदर्शनम् ।	१९३९
६३५ गादाध्यायमसाधकतासाधकत्वप्रकरणस्य समाप्तिः ।	१९४०

(३१) ईश्वरवादप्रकरणे ।

विषयः	पृ०
६३६ अनुमाननिरूपणप्रयोजनीभूतेश्वरसिद्धानुमानम् ।	१९४१
६३७ उक्तसिद्धान्त्यनुमाने पक्षाक्षेपद्वारेश्वरसिद्धावाक्षेपः ।	"
६३८ " साध्याक्षेपद्वारेश्वरसिद्धावाक्षेपः ।	१२४२
६३९ मतान्तरेण पक्षसाध्यनिर्वचनम् ।	१९४५
६४० उक्तपक्षसाध्यनिर्वचनखण्डनम् पूर्वपक्षिमतेन ।	"
६४१ व्याप्तिबलेन साध्यसिद्धिप्रदर्शनं तत्खण्डनञ्च ।	१९४६
६४२ सर्गाद्यकालीनद्व्यणुकपक्षकानुमाननेश्वरसिद्धिप्रदर्शनम् ।	१९४७
६४३ उक्तानुमानखण्डनम् ।	"
६४४ उक्तानुमाने कार्यत्वरूपहेतोः खण्डनम् ।	"
६४५ पक्षधर्मताबलान्नित्यज्ञानसिद्धिद्वारेश्वरसाधकानुमानम् ।	१९४८
६४६ उक्तानुमानखण्डनम् ।	१९४९
६४७ मनःक्रियापक्षकानुमाननेश्वरसिद्धिप्रदर्शनम् ।	"
६४८ उक्तानुमानाक्षेपकथनम् ।	"
६४९ अत्रोच्यत इत्यादिना सिद्धान्त्यनुमानत्रयनिष्कर्षप्रदर्शनम् ।	१९५०
६५० निष्कृष्टसिद्धान्त्यनुमानत्रयपक्षव्यवस्थापनम् ।	१९५१
६५१ पक्षेऽदृष्टाद्वाक्यविशेषणवैयर्थ्याक्षेपसमाधानम् ।	१९५२
६५२ साध्ये उपादानपदविचारः ।	"
६५३ पक्षेऽप्युपादानपदसार्थक्यप्रदर्शनम् ।	१९५४
६५४ साध्यसंदेहवति हेतुनिश्चयस्यादोषत्वकथनम् ।	१९५५
६५५ साध्ये ज्ञानादीनां विशेषणत्वेन विशिष्टसाधनविवक्षया- ऽस्मदादिनार्थान्तरनिरसनम् ।	"
६५६ उक्तसिद्धान्त्यनुमानत्रयस्य साध्येष्वर्थान्तरत्वशंका ।	१९५६
६५७ उक्ताशंकानिरसनम् ।	"
६५८ सिद्धान्त्यनुमाने द्रष्टान्ते साध्यवैकल्याक्षेपप्रदर्शनम् ।	१९५७
६५९ उक्ताक्षेपखण्डनम् ।	१९५८
६६० मतान्तरेण साध्यार्थप्रदर्शनद्वारेश्वरकर्तृत्वसिद्धिप्रदर्शनम् ।	१९५९
६६१ ईश्वरे द्वेषोपि स्यादित्याक्षेपस्य समाधानम् ।	१९६०
६६२ भावकार्यं समवेतमिति व्याप्त्या कृतिविशेषकार्यविशे- पयोरन्वयव्यतिरेकग्रहस्य सामान्येन तद्व्याप्तिग्रहे उपा-	

विषयः	पृ०
यत्वकथनद्वारेश्वरसिद्धिकथनम् ।	
६६३ द्रष्टान्ते विरुद्धकर्तृसहचारदर्शनात्सिद्धान्त्यनुमाने वि- रुद्धत्वशङ्कानिरसनम् ।	१९६३
६६४ सिद्धान्त्यनुमाने बाधोपाध्योः प्रदर्शनम् पूर्वपक्षमतेन ।	१९६५
६६५ बाधोपाध्योः खण्डनद्वारा हस्तादिव्यापारनिरपेक्षस्येश्व- रस्य क्षित्यादिकर्तृकत्वसिद्धिकथनम् ।	१९६७
६६६ कर्ता शरीर्यैव ज्ञानमनित्यमेवेत्यादिव्याप्तिप्रत्यक्षविरोधा- न्नाशरीरनित्यज्ञानादिमत्कर्तृसिद्धिरिति पूर्वपक्षः ।	१९६७
६६७ उक्तपूर्वपक्षखण्डनम् ।	१९६८
६६८ उक्तपूर्वपक्षस्य गङ्गेशोपाध्यायाभिमतं खण्डनम् ।	१९७१
६६९ नव्यमतेन ज्ञानमनित्यमेवेति व्याप्तिज्ञानस्याकिञ्चित्कर- त्वकथनम् ।	१९७३
६७० सिद्धान्त्यनुमाने शरीरजन्यत्वरूपोपाधिप्रदर्शनद्वाराक्षेपः ।	१९७४
६७१ उक्ताक्षेपसमाधानम् ।	१९७५
६७२ उक्तोपाध्यभिप्रायेणैव साध्यव्यापकताग्राहकाशङ्का ।	१९७६
६७३ उक्ताशङ्कासमाधानम् ।	"
६७४ उपाधिखण्डनप्रदर्शनपूर्वकं सत्प्रतिपक्षाशङ्काखण्डनम् ।	१९७८
६७५ ज्ञानस्यानित्यतासाधकानामनुमानानां खण्डनम् ।	१९८०
६७६ सत्प्रतिपक्षानुमाने साध्यादिखण्डनम् ।	"
६७७ सिद्धान्त्यनुमानेपि प्रतिबन्धोपाधिशङ्का ।	१९८१
६७९ उक्तोपाधिनिर्वचनं यत्स्वित्यादिना ।	१९८५
६८० उक्तोपाधिनिरसनमुच्यत इत्यादिना ।	१९८६
६८१ व्याप्यतावच्छेदकविचारः ।	१९८७
६८२ नीलधूमे व्याप्यत्वासिद्धिविचारः ।	१९८९
६८३ प्राचां मतेन व्याप्यतावच्छेदकविचारः ।	१९९१
६८४ ईश्वरस्यैकत्वानेकत्वयोः संशयेनैककर्तृसिद्धावाक्षेपः ।	१९९३
६८५ उक्ताक्षेपनिरासद्वारैकत्वसाधनप्रदर्शनम् ।	"
६८६ मतान्तरेण कर्तृसाधकानुमानस्य खण्डनम् ।	१९९५
६८७ नित्यसर्वविषयज्ञानसिद्धिः ।	"
६८८ नित्यसर्वविषयज्ञानसिद्धिप्रदर्शनम् ।	१९९६

विषयः	पृ०
६८२ वाचस्पतिमिश्रमतेन नित्यज्ञानसिद्धिः ।	"
६८० ईश्वरस्य जगन्निर्मातृत्वे आक्षेपः ।	"
६९१ उक्ताक्षेपसमाधानम् ।	१९९,७
६९२ ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वे भ्रान्तत्वापत्तिरित्याक्षेपसमाधानम् ।	"
६९३ प्रयोजनाभावाद्दोश्वरस्य प्रवृत्त्यभाव इत्याक्षेपस्य खण्डनम् ।	"
६९४ वस्तुतस्त्वित्यादिनोक्ताक्षेपस्य समाधानान्तरम् ।	१९९,८
६९५ अशरीरात्कथं वेदघटादिशब्दव्यवहारसम्प्रदाय इत्याक्षेप- निराकरणम् ।	"
६९६ प्रतिसर्गाद्यनन्तसर्वज्ञकल्पने गौरवप्रदर्शनम् ।	१९९,९
६९७ ईश्वरज्ञानमूलकशब्दशक्तिग्रहेऽपि भ्रमासम्भवप्रदर्शनम् ।	२०००
६९८ ईश्वरेऽनुमानवत् श्रुतिस्मृत्योरपि प्रमाणत्वेन कथनम् ।	"

(३२) शक्तिवादप्रकरणे ।

७९९ शक्तिसाधकानुमानप्रकारः पूर्वपक्षिमतेन ।	२००१
७०० मण्यभावस्य दाहहेतुत्ववादिनां प्राचां मतम् ।	२००२
७०१ उक्तमतखण्डनम् ।	२००३
७०२ विशेष्यविशेषणाभयाभावव्यापकस्य प्रतिबन्धकाभाव- स्यानुगतस्य दाहहेतुत्वव्यवस्थापनम् प्राचीनमतेन ।	२००४
७०३ उक्ताभावस्य तुरीयसंसर्गाभावत्वांगीकारः ।	"
७०४ तुरीयसंसर्गाभावस्वीकारे विभागव्याघातापत्त्या ध्वंसा- त्यन्ताभावयोस्तस्यान्तर्भावः ।	२००५
७०५ पूर्वपक्षिमतेनानुगतत्वादुक्ताभावयोर्दाहहेतुत्वखण्डनम् ।	"
७०६ तत्तदुत्तेजकाभावानामनुगतत्वाभावाच्चेतुत्वासम्भवप्र- दर्शनम् ।	२००७
७०७ अतिरिक्तविशिष्टाभावस्यासम्भवप्रदर्शनम् ।	२००८
७०८ विशिष्टाभावस्थापनद्वारा प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावयोः स- म्बन्धाभावस्य दाहहेतुत्वव्यवस्थापनं सिद्धान्तिमतेन ।	"
७०९ प्रकारान्तरेणानुगमदोषपरिहारद्वारा प्रतिबन्धकाभाव- स्य दाहहेतुत्वस्थापनम् ।	२००९
७१० प्रतिबन्धकाभावस्य दाहहेतुत्वाक्षेपसमाधानम् ।	२०१०
७११ यद्वेत्यादिना प्रतिबन्धकत्वावच्छिन्नप्रतियोगताकाभा-	

विषयः	५०
वस्यैव दाहहेतुत्वकथनम् ।	"
७१२ स्वमतेन संसर्गाभावादिनिर्वचनद्वाराऽभावस्य दाहहेतु- त्वकथनम् ।	२०१३
७१३ संसर्गाभावविचारः ।	"
७१४ विशेषणाभावादावनुगतहेतुत्वसंभवाद्दाहवैजात्याङ्गीकारे बाधप्रदर्शनम् ।	२०१६
७१५ प्रतिबन्धकाभावस्य कारणतावच्छेदकत्वमङ्गीकुर्वतां मु- रारिमिश्रणां मतम् ।	२०१८
७१६ उक्तमतखण्डनम् ।	"
७१७ शक्तिसाधकानुमानप्रयोगाणां पूर्वपक्षमतेन प्रदर्शनम् ।	२०२०
७१८ उक्तानुमानानामप्रयोजकत्वाभिप्रायेण खण्डनम् ।	२०२३
७१९ तृणादीनां वह्नौ कारणत्वादेकशक्तिमत्त्वाङ्गीकारेण शक्ति सिद्धिप्रदर्शनं पूर्वपक्षमतेन ।	२०२६
७२० पूर्वपक्षैकदेशिमत्त्वखण्डनं पूर्वपक्षमतेन ।	२०२७
७२१ तृणाद्यानन्यादनन्तशक्तिकल्पने गौरवमित्यभिप्रायेणो- क्तपूर्वपक्षनिरासः ।	२०२८
७२२ अत्र तटस्थाशङ्कापरिहारः ।	२०२९
७२३ ब्रूहिप्रोक्षणादिजन्याऽऽधेयशक्तिस्वीकारे पूर्वपक्षमतेन युक्तिप्रदर्शनम् ।	२०३२
७२४ उक्तयुक्तिखण्डनद्वाराऽधेयशक्तिनिरासः ।	२०३३
७२५ यद्वेत्यादिनोत्तरान्तरम् ।	२०३६
७२६ स्वमतेनाधेयशक्तिनिराकरणप्रकारः ।	२०३९
७२७ नैयायिकमतेन शक्तिपदार्थनिर्वचनम् ।	२०४३
७२८ अथवेत्यादिना शक्यपरपर्यायस्य कारणत्वस्य निर्वचनम् ।	२०४५
७२९ कारणत्वस्य लक्षणान्तराणां कथनम् ।	२०४७
७३० त्रिविधान्यासिद्धिप्रदर्शनम् ।	"
७३१ कुसुमाञ्जलिप्रकाशोक्तपञ्चविधान्यथासिद्धानामेष्वेवान्त- र्भावकथनम् ।	२०५१
७३२ अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तित्वरूपकारणत्वस्य खण्डनम् ।	२०५४

(३३) मुक्तिवादप्रकरणे ।

विषयः	पृ०
७३३ अनुमानपरमप्रयोजनस्यापवर्गस्य लक्षणम् ।	२०५५
७३४ उक्तलक्षणमोक्षस्य पुरुषार्थत्वाक्षेपः ।	२०५६
७३५ उक्ताक्षेपसमाधिः ।	२०५७
७३६ मतान्तरेण दुःखप्रागभावासहवृत्तिदुःखसाधनध्वंसस्य मुक्तित्वम् ।	२०५९
७३७ उक्तमुक्तौ दुःखप्रागभावसत्त्वे आक्षेपः ।	२०६०
७३८ उक्ताक्षेपपरिहारः ।	२०६१
७३९ उक्तमुक्तौ दुःखप्रागभावस्वासत्त्वव्यवस्थापनम् ।	२०६२
७४० दुःखात्यन्ताभावस्यैव मुक्तित्ववादिनामन्येषां मतम् ।	२०६३
७४१ प्राभाकरमतेनात्यन्तिकदुःखप्रागभावस्यैव मोक्षत्वप्रदर्शनम्	२०६५
७४२ उक्तप्राभाकरमतखण्डनम् ।	"
७४३ वेदान्तिमतेन दुःखाभावस्य पुरुषार्थत्वे आक्षेपः ।	२०६६
७४४ उक्ताक्षेपसमाधानम् ।	"
७४५ अवेद्यतया दुःखाभावस्यापुरुषार्थत्वमित्याशङ्कासमाधानम्	२०६७
७४६ दुःखाभावरूपमुक्तिसाधकानुमानप्रयोगप्रदर्शनम् ।	२०६८
७४७ उक्तमुक्तौ श्रुतिप्रमाणकथनम् ।	"
७४८ आचार्यमतेना'शरीरं वा' इत्यादिश्रुतिप्रमाणकथनं तदर्थकथनं च ।	२०६९
७४९ लीलावतीकारमतेन मुक्तिपदार्थस्य खण्डनम् ।	२०७०
७५० वेदान्त्येकदण्डमतोकापवर्गस्य खण्डनम् ।	२०७१
७५१ त्रिदण्डवेदान्तिनां मुक्तोत्तरसनम् ।	२०७२
७५२ मतान्तरोक्तमुक्तिपदार्थस्य खण्डनम् ।	"
७५३ उक्तमुक्तौ सर्वाश्रमिणामधिकार इति सप्रमाणनिरूपणम् ।	२०७३
७५४ ज्ञानवत्कर्मणोपि मुक्तौ हेतुत्वकथनम् ।	२०७४
७५५ ज्ञानकर्मणोस्तुल्यतया मुक्त्यर्थत्वे गीतादिप्रमाणप्रदर्शनम् ।	२०७५
७५६ आरादुपकारकं कर्म सनिपत्योपकारकं तत्त्वज्ञानमेवेत्याचार्यमतप्रदर्शनम् ।	२०७७
७५७ समुच्चयवादिमतेनाचार्यमतखण्डनम् ।	"

विषयः	पृ०
७५८ अत्र वदन्ति इत्यादिना तत्त्वज्ञानमात्रादेवापवर्गइति स्था- पनम् ।	२०७८
७५९ कर्मणामपि तत्त्वज्ञाननैरपेक्षेण मुक्तिहेतुत्वमित्यभिप्राये- णाक्षेपः ।	२०७९
७६० उक्ताक्षेपसमाधिः ।	२०७९
७६१ कर्मस्थलेऽपि तत्त्वज्ञानस्यावश्यकत्वात्त एवापवर्ग इति व्यवस्थापनम् ।	"
७६२ मुक्तिवादस्योपसंहारः ।	२०८१
<hr/>	
७६२ विषयसंख्या	२०८४ पत्र संख्या

(प्रका०) *ईश्वराननुमानाच्चेति* । यद्यपि मन्वादिष्वरीरारम्भक-
 हाणुकादिकर्तृत्वेनेश्वरानुमानं स्यादेव । तथापीश्वरस्याप्यावश्यकत्वा-
 त्किं मन्वादिनेति भावः । विश्वतश्चक्षुः-विश्वविषयकसाक्षात्कारवान्,
 विश्वतोमुखः-विश्वविषयकवचनवान् । विश्वतोबाहुः-विश्वविषयक-
 प्रयत्नवान्, विश्वतस्पात् विश्वव्यापी, बाहुभ्यां-धर्माधर्माभ्यां, संपतत्रैः-
 परमाणुभिः, संधमति-संयोजयति । किमर्थमित्यत आह द्यावाभूमी सं-
 जनयन् । द्यावेत्यूर्ध्वलोकसप्तकं भूमित्यधोलोकसप्तकमुपलक्षितम् । संज्ञयं
 व्यवहिताच्चेति सूत्रेण धमजननाभ्यामन्धीयते । स्मृतिविरोधेन श्रुतेर-
 न्यपरत्वमाशङ्क्य तद्विरोधमेव दर्शयति *उत्तम इति* ।

॥ इत्यनुमानखण्डावशिष्टांशचिन्तामणिव्याख्यानप्रकाशे ईश्वरवादः ॥

(चि०) स्यादेतत् ईश्वरवत् कार्येणैव शक्तिरप्यनुमी-
 यते, तथाहि यादृशादेवं करतलानलसंयोगाद्वाहो जायते
 तादृशादेव सति प्रतिबन्धके न जायते, अतो यद्भावात्
 कार्यभावास्तद्द्वयादावभ्युपेयं तेन विना तद्भावात्-
 तदाहाभावानुपपत्तेर्व्यतिरेकमुखेन शक्तिसिद्धिः । न चा-
 दृष्टवैगुण्यम्, दृष्टसादृश्ये तद्भावात्, तस्य तदर्थत्वात् ।
 अन्यथा दृढदण्डनुन्नमपि चक्रं न भ्राम्येत् । अथादृष्ट-
 विलम्बादपि विलम्बो यथा बन्ध्यास्त्रिसंप्रयोगे परमाणु-
 कर्मणि अध्ययनतुल्यत्वेऽपि एकत्र फलाभावे चेति
 चिन्त । अदृष्टविलम्बो हि न तन्नाशानुत्पादौ, मण्यपसा-
 रणानुपदं दाहाभावप्रसङ्गात् । किञ्च नियमतो मणिसद्भा-
 वे कार्यभावास्तद्भावे कार्यमिति दृष्टत्वात् मण्याद्यभाव-
 एव कारणम्, अन्यथा कदाचित् मण्याद्यभावेऽपि
 तद्भावात् कार्यं स्यात्, बन्ध्यासंप्रयोगे तु दृष्टव्य-
 भिचाराददृष्टविलम्बादेव विलम्बः । अदृष्टञ्च कश्चित्
 साक्षाज्जनकम्, अन्यथा परम्परया हेतुरपि न स्यात् ।
 न च समप्रज्ञयोः समञ्च(१) निरपवादमभ्यस्यतोरिकः प्रग-

(१) निरन्तरमिति पाठान्तरम् ।

लभो नापर इति दृश्यते । न च सर्वोत्पत्तिमतामदृष्टं निमित्तकारणम्, अगम्यागमनसाधये सुखे तदभावात् तद्धि नोऽधर्मात् सुखत्वात् नापि धर्मात् । तेन(१) अगम्यागमनमुत्पाद्य सुखमुत्पादनीयम्, तथा चागम्यागमनकारणत्वेन न स धर्मः, श्येनापूर्ववन्निषिद्धफलकत्वेनानर्थकत्वात् । दाहप्रतिकूलादृष्टादेव दाहाभाव इति चेन्न । तस्योत्तेजकाभावसहितमण्यजन्यत्वे तत्राऽदाहार्थिनोऽप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । तज्जन्यत्वेऽपि तदुत्पादकादेव दाहाभाव इति किमदृष्टेन, प्रथमोपस्थितत्वादुपजीव्यत्वाच्च । प्रतिबन्धकाभावहेतुत्वस्य तेनाभ्युपगमात् अदृष्टोत्पत्तौ शौचाचमनादेः साधारणस्यात्राप्यन्वयः स्यात्, अशुचरेव तदुत्पत्तौ शौचे सति तदभावापत्तेः, प्रतिपक्षसन्निधापकादृष्टस्यैव प्रतिबन्धकत्वे सति मण्यप्रयोगेऽपि दाहानापत्तिः अग्रिमकाल एव सन्निधिदर्शनेन तदसिद्ध्यभावात् । अस्तु तर्हि उत्तेजकाभावसहकृतप्रतिबन्धकाभावस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां हेतुत्वम् । एवं केवलोत्तेजकसद्भावे उभयसत्त्वे उभयाभावे च विशिष्टभावोऽनुगतो हेतुः । प्रतिबन्धकत्वञ्च कारणीभूताभावप्रतियोगित्वं, तच्च मण्याद्यभावत्वेन न तु प्रतिबन्धकाभावत्वेनेति नान्योन्याश्रयः । अत एव प्रतिबन्धकत्वाभिमतमण्यादीनामभावकूट एव कारणं तेन मणिसद्भावे मन्त्राद्यभावेऽपि न कार्यम् । अनतिरिक्ताभाववादिमते च व्यवहारार्थं तन्स्थानाभिषिक्तस्य हेतुत्वम् । न चाभावोऽकारणम्, भाववत्तद्ग्राहकतौल्यात् । दृष्टञ्च कुञ्जसंयोगभावस्य गतौ, अनुपलम्भस्याभावविज्ञाने, विहितकार

(१) तद्विनाऽधर्मात्सुखं स्यात् न धर्मात्-यतेनेति पाठान्तरम् ।

णस्य प्रत्यवाये, निर्दोषत्वस्य वेदप्रामाण्ये जनकत्वमिति प्राञ्चः ।

मैवम् । विशिष्टं हि नार्थान्तरं येन तदभावाऽनुगतः स्यात्, किन्तु विशेषणविशेष्यसम्बन्धा इति तेषां प्रत्येकाभावस्य हेतुत्वे क्वचित् विशेषणमण्यभावः क्वचिदुत्तेजकाभावरूपविशेषणाभावः-क्वचिदुभयं कारणमिति व्यभिचारान्नैकमपि हेतुः स्यात् ।

(प्रका०) प्रसङ्गादाह *स्यादेतदिति* । *कार्येणैवेति* । यथा अनुमयित इति नैयायिकदिशा उपदर्शिताया अर्थापत्तेः पृथक्त्वेन स्वयं स्वीकारादिति ध्येयम् । नन्वेवं कार्येण न तदुन्नयनं किन्तु कार्याभावेनेत्यत आह *व्यतिरेकेति* । व्यतिरेकनिरूपकतया तत्प्रयोजकमित्यर्थः । तस्य अदृष्टस्य, तदर्थत्वात्-दृष्टसाहुण्यार्थत्वात्, तथा च दृष्टसाहुण्यमेवा-दृष्टसाहुण्ये मानमिति भावः । *परमाण्विति* । खण्डप्रलये परमाणुकर्मणि सत्यपि यथा न ह्यणुकारम्भकसंयोग इत्यर्थः । पूर्वादृष्टस्य नाशाद्भिन्नस्योत्पादकाभावाद्वाहो न स्यादित्याह *मण्यपसारणेति । न च मण्यपसारणेनैव तदाऽदृष्टमुत्पद्यत इति वाच्यम् । तस्य विहितनिषिद्धतरत्वेन तदजनकत्वादिति भावः । *मण्याद्यभाव एवेति* । इदं चादृष्टकारणतानिरासमात्राभिप्रायेणापाततः, वस्तुतोऽस्यापि न कारणत्वमित्यग्रे वक्ष्यति । तदभावात्-अदृष्टाभावात् । वन्ध्येत्युपलक्षणम् । परमाणुकर्मणित्यपि द्रष्टव्यम् । नन्वादृष्टं दृष्टोपसंहारद्वारैव सर्वत्र जनकं न तु साक्षादित्यत आह *अदृष्टं चेति* । *अन्यथेति* । द्वारे तस्य साक्षाज्जनकत्वं स्वीकार्यमेव तत्रापि द्वारान्तरापेक्षायामनवस्थानादिति भावः । *नचेति* । तथाच दाहेपि तदेव जनकमिति भावः । *अप्येनेति* । चोदनालक्षणोऽर्था धर्म इत्यर्थपदेन श्रेयस्कारार्थकेन श्येनापूर्वमनर्थकपं व्यावृत्तं तस्य निषिद्धशशुचयजनकत्वेनाश्रेयस्करत्वात्, तद्द्वयमपि न धर्म इत्यर्थः । *दाहप्रतिकूलति* । नियताग्निसाध्यदाहप्रतिकूलमेवादृष्टमुत्पाद्यत इति नाग्न्यन्तरज्ज्यदाहप्रतिबन्ध इति भावः । दोषान्तरमाह-*अदृष्टेति* । *अशुचैरिति* । वामागमादौ तथा दर्शनादिति भावः । उभयसत्त्वे-उत्तेजकप्रतिबन्धकसत्त्वे । *तच्चेति* । कारणत्वमित्यर्थः । मणिसन्नावे-उत्तेजकाभावविशिष्टमणिसन्नावे ।

(बि०) स्यादेतत् प्रतियोगिभेदादिवत् प्रतियोगितावच्छे-

दकविशेषणभेदेऽप्यभावो भिद्यते, अन्यथा पृथिव्यादिभ्र-
यप्रत्येकरूपाभावेऽवगतेऽपि बाधौ रूपसंशयो न स्यात् ।
एवञ्च यथा केवलदण्डसद्भावे दण्डपुरुषसद्भावे द्वयाभावे
च विशेषणविशेष्योभयाभावप्रयुक्तः केवलपुरुषाभावो-
ऽबाधितानुगतव्यवहारबलात् प्रतीतिसिद्धः तथा वि-
शेष्यस्य प्रतिबन्धकस्याभावे विशेषणस्योत्तेजकाभा-
वस्याभावे द्वयाभावे च केवलप्रतिबन्धकाभावो विशे-
ष्यविशेषणोभयाभावव्यापकोऽनुगत एव दाहकारण-
मस्तु । अथ विशेषणायभावादेव केवलपुरुषाभावव्य-
वहार एकशक्तिमत्त्वादिति चेन्न । अनुगतव्यवहारस्या-
नुगतज्ञानसाध्यत्वात् शक्तेश्चातीन्द्रियत्वात् । अथोत्ते-
जकप्रयोगकाले मणोः कोऽभावः ? न तावत् प्राक्प्रध्वंस-
भावौ, तयोः प्रतियोग्यसमानकालत्वात् । न च श्या-
मोऽयमासीदित्यत्र यथा श्यामध्वंसप्रयुक्तः श्यामघटत्वेन
पक्षघटस्य ध्वंस एव तथोत्तेजकाभावध्वंसप्रयुक्त उत्तेजका-
भाववत्त्वेन मणिध्वंस एवेति वाच्यम् । ध्वंसस्यानन्तत्वे
उत्तेजकापनयेऽपि दाहप्रसङ्गात् । नाप्यत्यन्ताभावः, त-
स्य कादाचित्कत्वाभावादिति चेत् । न । यथा दण्डोपनयाप-
नयदशायां केवलपुरुषाभाव उत्पादविनाशवान् अन्य-
थाऽबाधितकेवलपुरुषाभावतदभावव्यवहारयोरुपपादयि-
तुमशक्यत्वात्, तथोत्तेजकोपनयापनयशृङ्खलायां प्र-
तिबन्धकाभावोऽपि तथैव स्वीकरणीयः तुल्यन्याय-
त्वात् । यदि च संसर्गाभावत्रयवैधर्म्यात्सिन्न नाऽन्तर्भ-
वति, तदा तुरीय एव संसर्गाभावोऽस्तु, न हि क्लृप्त-
विशेषबाधे सामान्यबाधो, विशेषान्तरमादावापि तस्य
सम्भवात् । अन्यथा क्लृप्तानादिसंसर्गाभाववैधर्म्येण

ध्वंसोऽपि न सिद्ध्येत् । व्यवहारानुपपत्तिश्च तुल्यैव ।
सोऽयमस्माकं सगोत्रकलहो न तु शक्तिवादः ।

(प्रका०) *प्रतियोगीति* । यद्यपि प्रतियोगिभेदस्थले प्रतियोगिताच्छे-
दकभेदस्यावश्यकत्वात्तद्भेदादेव भेदस्तथापि यथा प्रतियोगिभेदोऽभाष-
भेदव्याप्यस्तथा प्रतियोगितावच्छेदकभेदोपीत्यर्थः । *एवञ्चेति* केवल
दण्डसद्भावे उभयाभावाद्दण्डपुरुषसद्भावे विशेषणाभावाद्दण्डपुरुषो-
भयाभावे च विशेष्याभावाद्दण्डाभावविशिष्टपुरुषाभाव इत्यर्थः । *प्रयु-
क्त इति* । विशेषणादिविरहान्यतरव्याप्त इत्यर्थः । *अनुगतेति* । यद्यपि
शब्दप्रयोगरूपे व्यवहारे व्यभिचारः नानार्थशब्दानुगमेपि विषयाननुग-
मात्, तथापि व्यवहारशब्देन ज्ञानमेव विवक्षितम् । न च वमनन्वयः ।
ज्ञानेन विषयिणा विषयस्योपलक्षणात् । तथा चानुगतज्ञानस्यानुगत-
विषयसाध्यत्वादित्यर्थो द्रष्टव्यः । ननु शक्तिरेवानुगता तद्विषयो-
स्त्वित्यत आह *शक्तेश्चेति* । इवामध्वंसप्रयुक्तः-तन्नियतः, न तु
तज्जन्यः समसमयत्वादिति ध्येयम् । न तु घटत्वेन, घट आसी-
दिति प्रत्ययाभावादिति भावः । *सोऽयमिति* । उत्पादविनाशवान्
तुरीयसंसर्गाभावोऽस्तु नोभयथापि शक्तिसिद्धिरिति भावः ।

(चि०) अस्तु वा ध्वंस एवासौ, संसर्गाभावविभागे
जन्माभावत्वेन ध्वंसस्य विभजनात् । न चैवं विनाशव-
त्त्वेन प्रागभाव एव सः, परिभाषाया अपर्यनुयोज्यत्वा-
त् । यद्वाऽत्यन्ताभाव एवासौ, तस्य नित्यत्वेऽपि का-
दाचित्काप्रतीतिकार्यान्तुदयो प्रत्यासत्तिकादाचित्कत्वा-
त् । प्रत्यासत्तिश्च विशेषणाभावो विशेष्याभाव उ-
भयाभावश्च, तदैव विशिष्टात्यन्ताभावसत्त्वादिति ।
तन्न । यदि स्यात्तविशेषणावच्छेदेन विद्यमानस्यैव वि-
शेष्यस्य ध्वंसः स्यात् तदा क्षणरूपातीतविशेषणावच्छि-
न्नत्वेन प्रातिक्षणं घटस्य विनाशः स्यात् इति क्षणभङ्गा-
पत्तिः । किञ्च विद्यमानस्य विनष्टत्वेनाप्रतीतेः शिखा वि-
नष्टा पुरुषो न विनष्ट इति विपरीताभाषितप्रत्ययाच्च न
विशेषणाभावेऽपि विशेष्यध्वंसः । इयामोऽयमासत्ति

केवलोऽयमासीत् पुरुष इत्यादौ "साविशेषणे ही"ति
 न्यायेन विशेष्यवति श्यामकैवल्यादिध्वंस एव प्रति-
 यते, ध्वंसस्य ध्वंसानुपपत्तेश्च न विद्यमानस्य ध्वंसः।
 एतेनोत्तेजकसद्भावे सत्युत्तेजकाभावविशिष्टमणेरुत्पन्न-
 ध्वंसस्य उत्तेजकापनयसमये ध्वंसो जातोऽध्वस्तश्च
 ध्वंसः कारणमिति न विफल उत्तेजकापनय इत्यपा-
 स्तम् । विद्यमानध्वंसस्य च ध्वंसाभावात् । न च ध्वं-
 सान्यः संसर्गाभावो विशिष्टाभाव इति वाच्यम् । उत्प-
 न्नाभावस्य विनष्टप्रत्ययहेतुतया ततोऽपि विद्यमानस्य
 विनष्टत्वप्रत्ययापत्तेः । नापि विशिष्टाभावोऽत्यन्ताभावः,
 तथाहि स एव क्वचित् विशेषणाभावसाहितः क्वचिद्वि-
 शेष्याभावसाहितो दाहकारणमिति अननुगमस्तदवस्थ
 एव, विशेषणविशेष्याभावयोः प्रत्यासत्तित्वावच्छेदका-
 नुगतधर्माभावात् ।

(प्रका०) ननु तुरीयसंसर्गाभावस्वीकारे विभागव्याघात इत्य-
 रितुष्यन्नाह *अस्तु वेति* । ननु त्रिनाशिनि ध्वंसपदपरिभाषेव स-
 न्दिग्धेत्यरुच्येराह *यद्वेति* । *यदि ह्यतीतेति* । यद्यपि विशेष्यता-
 वच्छेदकघटत्वाद्यवच्छिन्नघटादिप्रतियोगिकः प्रतिक्षणं ध्वंसो नेष्यते
 तादृशक्षणभङ्गपात एव च दोषावहस्तथापि विशेष्यस्य प्रत्यभिज्ञा-
 मानत्वात्समवाय्यसमवायिनाशाभावाच्च न घटादेर्विनाशः, किन्तु
 विशेषणस्यैव । न च विशेषणनाशसामर्थ्येव विशेष्यनाशिका, नित्य-
 मात्रापलापापत्तेः । अत एव श्यामोयमासीदिति प्रत्ययो न त्वयमासी-
 दिति प्रत्यय इति भावः । *ध्वंसस्येति* । तथा चोत्तेजकापगमेपि दाहा-
 पाप्तिः । उत्तेजककालोत्पन्नस्य प्रतिबन्धकध्वंसस्य तदाप्यनाशादिति
 भावः । ध्वस्तस्येति क्वचित्पाठः । स च क्षुमम एव । उत्पादादेर्विनाश-
 शीलस्तुर्थः संसर्गाभाव एव विशिष्टाभाव इति निरस्यति *नचेति* ।
 अत्यन्ताभाव एवासाधिति पक्षे परिहरति *नापीति* । अत्यन्ताभा-
 वस्य नित्यत्वात्सदैव दाहापाप्तिरिति प्रत्यासत्तिसहितस्य तस्य हेतुत्वं
 वाच्यम्, प्रत्यासत्तिश्च विशेषणभावादिरेवमनुमम इत्याह *स
 एवेति* ।

(चि०) अथ विशिष्टाविरोधित्वं विशेषणविशेष्या-
भावयोरनुगतं तदवच्छेदकमस्ति तयोश्च सत्त्व एव वि-
शिष्टात्यन्ताभावसत्त्वादिति चेत्, तर्हि विशिष्टविराधि-
त्वेनानुगतेन तयोरेव हि विशिष्टाभावत्वेन दाह्यवहा-
रादौ जनकत्वमस्तु कृतं तदुपजीविनाऽतिरिक्तविशिष्टा-
भावेन । अथोत्तेजककालं विद्यमानात्यन्ताभावानुवृत्ताव-
प्युत्तेजकापनयने उत्तेजकाभावव्यक्तिर्या जाता तदव-
च्छिन्नमणेरभावो न तत्रेति तदा न कार्योदयः तत्त-
दुत्तेजकाभावविशिष्टमणेरभावकूटस्य जनकत्वादिति
चेन्न । तत्तदुत्तेजकाभावानामननुगतत्वेनानुगताविशिष्टा-
भावव्यवहारानुपपत्तेः, उत्तेजकाभावत्वेनानुगमेऽति-
प्रसङ्ग एव ।

अथ विशेषणविशेष्याभावयोर्विशिष्टविरोधित्वम-
नुगतकारणतावच्छेदकं यत्र तदन्यतराभावस्तत्र न
विशिष्टं यत्र विशिष्टं तत्र न तयोरभाव इति सहान-
वस्थाननियमस्य विरोधस्यानुभवासिद्धत्वादिति चेन्न ।
सहानवस्थाननियमो न परस्परविरहरूपतया विशेष-
णविशेष्याभावस्य प्रत्येकं विशिष्टाभावतया तत्प्रत्ये-
काभावाभावस्य विशिष्टत्वापत्तेः, तथा च विशेष्य-
विशेषणयोः प्रत्येकं विशिष्टत्वापत्तिः तदभावस्य त-
त्वात् । न चोभयाभावाभाव उभयं विशिष्टम् । एवं च भाव-
द्वयं विशिष्टाभावो न तु प्रत्येकाभावरूप इति प्रत्येकाभा-
वाविशिष्टाभावव्यवहारो न स्यात् । नापि परस्परविरह-
व्याप्यत्वं तदाक्षेपकत्वं वा, विशेषणविशेष्याभावस्य वि-
शिष्टाभावत्वेन तदव्याप्यत्वात् तदनाक्षेपकत्वाच्च, अ-
भेदे तयोरभावात् । एतेनान्यदपि विशिष्टव्यवहारवि-

रोधित्वादिनानुगतत्वमपास्तम् । केनाप्यनुगतेन रूपेण विशेषणविशेष्याभावस्य विशिष्टाभावत्वे प्रत्येकाभावस्य विशेषणविशेष्यान्यतरमात्रस्य विशिष्टत्वापत्तेः, तदभावाभावस्य तत्त्वादित्युक्तत्वात्, तस्माद्विशेषणविशेष्याभावो विशेषणावच्छिन्नविशेष्याभावो न विशिष्टाभाव इति ।

(प्रका०) *अथेति* उत्तेजककाले विद्यमाने योऽत्यन्ताभावस्तदनुवृत्तावपीत्यर्थः । *उत्तेजकाभावत्वेनेति* तद्युत्तेजकाभावविशिष्टमव्यभावत्वेन हेतुत्वं, तथाच पूर्वानुवर्त्तमानतादृशाभावादुत्तेजकापनयकाले दाहापत्तेः, कारणतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किञ्चित्सत्त्वे एव कार्योत्पत्तेरित्यर्थः । *तर्हीति* ।

पूर्वाक्त इष्टापत्तिमाशङ्कते *अथेति* । *विशेषणविशेष्याभावस्येति* अतिरिक्तविशिष्टाभावानभ्युपगमादिति भावः ।

(चि०) अत्रोच्यते । विशेषणविशेष्ययोः सम्बन्धाद्विशिष्टव्यवहार इति तयोः सम्बन्धाभावाद्विशिष्टाभावव्यवहार इति घटतदभावव्यवहारविव घटसत्त्वासत्त्वाभ्याम् । न हि तयोरसम्बन्धे विशिष्टव्यवहारः, नवा तदभावे सति न विशिष्टाभावव्यवहारः । यस्य च यत्र सम्बन्धः स एव तत्र तस्य वैशिष्ट्यम्, स च सम्बन्धाभावो विशेषणाभावाद्विशेष्याभावान् उभयाभावात् सर्वत्राविशिष्ट एकस्तेषां व्यापकोऽनुगतविशिष्टाभावव्यवहारकारणम्, इह दण्डी पुरुषो नास्तीत्यत्र तथा दर्शनात् । अत एव दण्डमात्रसद्भावे दण्डपुरुषसद्भावे उभयाभावे च कैवल्यपुरुषयोः सम्बन्धाभावः सर्वत्रास्तीत्यनुगतः कैवल्यपुरुषभावव्यवहारः । एवञ्च प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावयोः सम्बन्धाभावो दाहकारणम् । स च प्रतिबन्धकाभावे प्रतिबन्धकोत्तेजकसद्भावे उभयाभावे चास्ति,

सर्वत्र प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावयोः सम्बन्धो नास्तीति प्रतीतेः । नन्वेवं यत्र प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावौ तत्रापि दाहः स्यात् अधिकरणाभावयोरतिरिक्तसम्बन्धाभावा-
दिति चेन्न । तदभावेऽपि स्वरूपसम्बन्धस्याभावात् सर्वत्र स्वरूपसम्बन्धादेवाधिकरणाभावयोर्वैशिष्ट्यप्रतीतेः । त-
थापि प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावावेव स्वरूपसम्बन्धः त-
योरभावश्च प्रतिबन्धकाभाव उत्तेजकश्च दाहकारणं,
तथा चोभयाभावे उत्तेजकासत्त्वे परं दाहः स्यात्, उत्ते-
जकवति च प्रतिबन्धके दाहो न स्यादिति चेन्न । अधि-
करणाभावावेव स्वरूपसम्बन्धः, तयोर्घटवद्भूतलचत्व-
रीयतदभावयोरपि स्वरूपसत्त्वे घटवति घटाभावव्यवहा-
रापत्तेः किन्तूपश्चिष्टस्वभावत्वं, तच्च सम्बन्धान्तरं विना
विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वम् । न च घटवद्भूतलचत्व-
रीयतदभावयोर्विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वमस्ति, घटवति
कदापि घटाभावप्रत्ययानुदयात्, तदिहापि प्रतिबन्ध-
कोत्तेजकाभावयोर्विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वं स्वरूप-
सम्बन्धः, अन्यथोत्तेजकवति प्रतिबन्धके चत्वरीयोत्ते-
जकाभावविशिष्टप्रत्ययापत्तेः । तादृशस्वरूपसम्बन्धाभा-
वश्च प्रतिबन्धकाभावे प्रतिबन्धकोत्तेजकसद्भावे उभया-
भावे चाविशिष्ट एव ।

यद्वा अदण्डपुरुषस्याभावे दण्डी पुरुषो न प्रतियोगी
तस्यादण्डत्वाभावात् किन्तु तदन्यः, तस्य चाभावो
दण्डिसद्भावेऽपि दण्डमात्रसत्त्वे उभयासत्त्वे चाविशिष्ट
इति तस्मात् केवलपुरुषाभावव्यवहारोऽनुगतः । तदुक्तं-
“न हि दण्डिमि सति अदण्डानामन्येषां नाभावः, किन्तु
दण्डाभावस्यैवेति युक्तम्, अन्यथा तत्राऽन्येषामिति

पदस्य व्यर्थत्वापत्तेः, तथा केवलप्रतिबन्धकाभावे उच्यते।
कसहकृतः प्रतिबन्धको न प्रतियोगी तस्य केवलत्वाभा-
वात् किन्तु तदन्यः, तदन्यस्य च केवलप्रतिबन्धकस्या-
भावे उच्यते। कसहितप्रतिबन्धकसत्त्वे उच्यते। कमात्रसत्त्वे
उभयासत्त्वे वा विशिष्ट एवेति नाऽननुगमः, उच्यते। कपन-
ये च केवलप्रतिबन्धकोऽस्तीति न तदभाव इति दाहो
न भवतीति ।

(प्रका०) *सम्बन्धाभावादिति* । ननु विशेषणविशेष्यसम्बन्ध-
स्य तदुभयमात्रवृत्तित्वाद्भूतलादौ तत्सम्बन्धाभावाद्दण्डानि सत्यापि
दण्डीह नास्तीति व्यवहारापत्तिरिति चेत् । न । यादृशेन हि सम्बन्धेन
यत्र यद्विशिष्टव्यवहारस्तादृशसम्बन्धाभावस्यैव तद्व्यवहारहेतुत्वं द-
ण्डपुरुषसंयोगस्तु नैतद्व्यवहारहेतुः, तस्य भूतलावृत्तित्वेन तत्रैव
स्तीति व्यवहारानापत्तेः, किन्तु परम्परासम्बन्धविशेषः, तथा च त-
दभाव एव विशिष्टाभावव्यवहारहेतुरिति फलबलेन तथा कल्पनादिति ।
सम्बन्धान्तरं विनेति । संयोगादावतिव्याप्तेराह *सम्बन्धेति* ।
असम्भववारणायाम्-#अन्तरेति* । ननु स्वात्मविषयकज्ञाने स्वा-
त्मना समं विषयाविषयिभावः सम्बन्धः स्वरूपसम्बन्ध एव वाच्यः,
तत्र चेदमव्यापकं तत्र समवायस्यैव सम्बन्धान्तरस्य सत्त्वादिति चेन्न ।
उद्देश्यव्यवहारप्रयोजकसम्बन्धान्तरं विनेत्यर्थात् । न च समवायो वि-
षयत्वव्यवहारप्रयोजकः । घटादिविषयकज्ञानस्य स्वात्मनि विषयत्व-
व्यवहारप्रयोजकत्वप्रसङ्गात् । ननु घटाभावभ्रमानुपपत्तिः, योग्यतायाः
फलबलकल्पयतया तत्र विशिष्टज्ञानोत्पत्त्या योग्यतावश्यभावात् । न च
प्रत्ययपदं प्रमापरम्, सम्बन्धसत्त्वे तस्यापि प्रमात्वात्, अन्यथा सम्-
बन्धाभावेन तस्याप्रमात्वं तदप्रमात्वे च तत्र सम्बन्धाभाव इति परस्पर-
राश्रयात् । किञ्च अतीन्द्रियाभावस्वरूपसम्बन्धेऽव्याप्तिः, तत्र सम्-
बन्धस्य विशिष्टप्रत्ययजनकत्वात् तत्प्रत्ययस्यानुमित्यादिरूपत्वेन वि-
षयजन्यत्वादिति चेन्न । विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यतावच्छेदकरूप-
च्छिन्नस्वरूपस्य सम्बन्धत्वात्, योग्यतावच्छेदकाभावे योग्यत्वस्याप्य-
भावात् । योग्यतावच्छेदकं चात्यन्ताभावे प्रतियोगिदेशान्यदेशत्वम्, प्रा-
गभावाद्वा च प्रतियोगिदेशत्वे सति प्रतियोगिकालान्यकालत्वम्, अन्या-
न्याभावे प्रतियोगितावच्छेदकदेशान्यदेशत्वम् । न चान्यत्वमन्याभावे

वत्त्वं तत्र च मत्वर्थायोग इति वाच्यम् । तत्रापि तद्देशान्यत्वस्य सत्त्वात् । न चैवमनवस्था वस्त्वनवस्थायाः प्रामाणिकत्वेनादोषात्, प्रत्ययानवस्थायाश्चासत्त्वात्, उक्तावच्छेदकोपलक्षितस्वरूपस्यैव प्रत्ययविषयत्वे तस्य तदविषयत्वात् । एवञ्चोक्तावच्छेदकावच्छिन्नस्वरूपाभावे यत्राभावश्चीस्तत्र भ्रमः । एतेनार्तान्द्रियस्वरूपसम्बन्धाव्याप्तिरप्यपास्ता । न चोक्तावच्छेदकस्य प्रत्ययाविषयत्वे विषयाभावात्कथं भ्रमत्वप्रमात्वं इति वाच्यम् । एकत्रोक्तावच्छेदकावच्छिन्नस्य सम्बन्धत्वेन विद्यमानसम्बन्धाविषयत्वादन्यत्र तदनच्छिन्नत्वेन तस्य विद्यमानसम्बन्धाविषयत्वात् ।

ननु यत्किञ्चित्सम्बन्धाभावो न विशिष्टाभावोऽतिप्रसङ्गादिति विशेषणविशेष्योभयप्रतियोगिकसम्बन्धाभावस्तथा वाच्यः, तदभावश्च क्वचिद्विशेषणविशेष्योभयप्रतियोगित्वरूपविशेषणाभावात् क्वचिद्विशेष्यसम्बन्धाभावादित्यननुगमस्तद्वस्थ एव । इयानेव विशेषो यत्पुरुषादौ विशेष्ये दण्डादिविशेषणं सम्बन्धे च विशेषणविशेष्योभयप्रतियोगित्वम् । ननु दण्डपुरुषोभयप्रतियोगिकसम्बन्धत्वमेकं प्रतियोगितावच्छेदकं तदवच्छिन्नाभाव एक एवेति नाऽननुगम इति चेत् । तर्हि दण्डावच्छिन्नपुरुषत्वमेकं प्रतियोगितावच्छेदकं तदवच्छिन्नाभावोऽप्यनुगत एवेति किं सम्बन्धाभावस्य विशिष्टाभावत्वोपवर्णनेन । न च विशेष्ये विद्यमाने न तदभाव इति वाच्यम् । विशेषणावच्छिन्नानामन्येषामेवाभावाभ्युपगमेन दोषाभावात् । अत एवानुपदमेव वक्ष्यति “न हि दण्डिनि सती”त्यादि । किञ्च अन्यत्र यथा तथाऽस्तु प्रकृते चोत्तेजकाभावमणिसम्बन्धस्य तदुभयस्वरूपतया तदभावोऽननुगत एव । न च तदुभयं न स्वरूपसम्बन्धः, किन्तु तादृशविशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वमतिरिक्तमेव तथेति वाच्यम् । विशिष्टबुद्धिविषयस्य सम्बन्धत्वाद्विशिष्टप्रत्ययघटितस्य तस्य विशिष्टबुद्ध्याविषयत्वात्, अत एव सम्बन्धस्य सम्बन्धिभिन्नत्वनियमेन स्वरूपसम्बन्धः परैर्नाङ्गीक्रियते । अत एव समवायसिद्धिः, तत्स्वरूपाणामनन्तत्वेन स्वरूपसम्बन्धेनार्थान्तराभावात्, अन्यथा तेनैवार्थान्तरं स्यात् । न च सम्बन्धत्वस्य मिलितवृत्तित्वेन सम्बन्धत्वावच्छिन्नाभावस्यानुगतत्वमिति वाच्यम् । एवं विशेषणावच्छिन्नविशेष्यभावस्यापि विशिष्टाभावत्वे दोषाभावादित्युक्तम् । अपि च यदि सम्बन्धाभावो विशिष्टाभावस्तदा इह दण्डो पुरुषो नास्तीत्यत्र नञर्थप्रतियोगित्वेन सम्बन्ध एव भासेत । न चैवं, दण्डावच्छिन्नपुरुषस्यैव तत्त्वेन प्रतीतेः । अन्यथा घटाभावोऽप्यतिरिक्तो न

सिद्धोत्, घटतदधिकरणसम्बन्धाभावादेव तद्व्यवहारसम्भवात् । यदि च सम्बन्धस्य तत्र प्रतियोगित्वेनानुल्लेखासद्भानं विनापि घटत्वा-
वच्छिन्नघटज्ञानादेव तदभावज्ञानाच्च न तदभावेनान्यथासिद्धिः, तदा
प्रकृतेऽपि तुल्यमित्यपरितोषं हृदि निधायान् यद्वेति । अयं च विशेषणा-
वच्छिन्नविशेष्यप्रतियोगिताकोऽस्त्यन्ताभावः न तु ध्वंसो न वा विद्यमान-
प्रतियोगिक इति न क्षणिकत्वशङ्का । न च तस्य नित्यत्वेन प्रागपि
कार्यापत्तिः, समयविशेषावच्छेदेन संसर्गित्वादिति ग्रन्थकृतैवाभिधा-
नादिति । *दण्डीपुरुष इति* । तत्काले दण्डवानित्यर्थः । किन्तु तदन्यः
तत्काले दण्डाभाववानित्यर्थः । नहीति । युक्तमिति योजना । अन्यदे-
ति । विशेषणावच्छिन्नप्रतियोगिको यदि नाभावः, किन्तु विशेषणप्रति-
योगिक एव तदाऽन्येषामिति पदस्य विशेष्यवाचिनोऽनुपादानाप-
त्तेरित्यर्थः ।

यद्वा यदि तत्कालीनदण्डाभाववानेव न प्रतियोगी, तदा अन्यकालीनदण्डाभावमादाय तत्र स्थितदण्डनोप्यदण्डत्वेनाभावप्रतियोगि-
त्वादन्वेषामिति व्यर्थमित्यर्थः ।

(चि०) ननु न प्रतिबन्धकाभावः कारणम् एकदण्डा-
न्वये घटोत्पत्तिवत् प्रतिबन्धकसत्त्वेऽपि तदन्यप्र-
तिबन्धकाभावेऽपि(१) कार्यानुदयात्, न हि यावत् कार-
णतावच्छेदकावच्छिन्नं तावदन्वयेऽपि कार्यमिति चे-
न्न । प्रतिबन्धकाभावत्वेन न हेतुत्वमन्योन्याश्रयात् कि-
न्तु मण्याद्यभावत्वेनेत्युक्तत्वात्, तत्त्वेऽपि वा घटं
दण्डसलिलादिवत्प्रतिबन्धकाभावकूटस्य दाहहेतुत्वात् ।

यद्वा प्रतिबन्धकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिक एवाभा-
वः कारणम्, स च यावद्विशेषाभावनियत इति न प्रति-
बन्धकसत्त्वेऽपरप्रतिबन्धकाभावेऽपि कार्योदयः । प्रतिब-
न्धकस्य च संसर्गाभावो हेतुः, तेन तत्सत्त्वे तदन्योन्या-
भावेऽपि न कार्यम् । अन्यव्यतिरेकाभ्यां व्याप्तिकार-
णत्वयोर्ग्रहे संसर्गाभावस्य त्वयाऽपि हेतुत्वाङ्गीकारात्,

(१) प्रतिबन्धकाभूताभावेपीति पाठाभेदम् ।

अन्यथा सामग्रीस्थापकयोः सत्त्वे तदन्योन्याभावे कार्प्यव्याप्याभावापत्तौ कार्प्यकारणव्याप्यव्यापकभावे व्याघातात् । किञ्च तथापि प्रतिबन्धकाभावे शक्तिरस्तीति तत्सत्त्वे तदन्योन्याभावमादाय शक्तिसत्त्वप्रसङ्गः । न च स दुर्बलः, न वा प्रागभावादित्वेनाऽननुगमव्यभिचारौ, प्रतियोग्यधिकरणयोः संसर्गमारोप्य यो निषेधः स संसर्गाभावः । भूतलं घटसंसर्गो नेत्यत्र भूतले घटसंसर्गस्य संसर्गो नारोप्यते किन्तु तादात्म्यम् ।

(प्रका०) ननु कार्यानुत्पादप्रयोजकत्वं प्रतिबन्धकत्वं प्रयोजकत्वं च यस्मिन्सतीत्यादिगर्भे न तु पूर्ववर्त्तित्वगर्भमिति नान्योन्याश्रय इत्यत आह-#तत्त्वेऽपि चेति# ।

नन्वेवमन्योन्याश्रयाभावेन तत्सामान्याभाव एक एव लाघवाद् हेतुरस्तु न तु यावद्विशेषाभावा इत्यपरितोषात्तदेव सिद्धान्तयति *यद्वेति* । *संसर्गाभाव इति* । अत्रापि यत्रोत्तेजकमस्ति तत्रोत्तेजकाभावावच्छिन्नात्यन्ताभावमात्रं हेतुरन्यत्र ध्वंसादिसाधारणतत्संसर्गाभावत्वमावश्यकमिति भावः । यो निषेधः, ज्ञायत इति शेषः ।

(चि०) वयन्तु ब्रूमः । यत्र प्रतियोगिनमधिकरणे समारोप्य निषेधावगमः स संसर्गाभावः, यत्र चाधिकरणे प्रतियोगितावच्छेदकमारोप्य निषेधावगमः सोऽन्योन्याभावः । भूतलं न घट इत्यत्र भूतलस्य घटत्वावगमात् घटत्वमेव च घटतादात्म्यम् । आरोपस्य हेतुत्वे किं मानमिति चेत्, मा भूत्तावदन्यत्, नेदमिह नेदमिदमित्यबाधितविलक्षणव्यवहारस्यैव तत्र मानत्वादिति(१) । ननु प्रतिबन्धकात्यन्ताभावो न हेतुः, तस्मिन् सत्यपि कार्याभावात् । न हि करादौ मण्यत्यन्ताभावः तत्संयोगात्यन्ताभावो वा, मणेः स्वावयववृत्तित्वात् संयो-

गस्य चाव्याप्यवृत्तिस्त्वात् । अतएव न तत्प्रध्वंसप्राग-
भावा हेतू, तयोः करादाववृत्तेः गुणकर्मदेश्च प्रतिषध-
त्थानापत्तेश्च, तस्य जन्यधर्मानाश्रयत्वेन तत्र तयोः
भावात्, न चान्यः संसर्गाभावोऽस्तीति चेन्न । संसर्गाव-
च्छिन्नप्रतियोगिकस्याभावविशेषस्य सति प्रतिषन्धकेऽभा-
वात् । स च समयविशेषावच्छेदेन संसर्गितया अत्यन्ताभा-
एव, तथैवान्वयव्यतिरेकावधारणात् । अथैवं प्रागभाव-
प्रध्वंसस्थले समयविशेषावच्छिन्नात्यन्ताभावेनैवोप-
सौ न तयोः सिद्धिः, अत्यन्ताभावो ह्यव्याप्यवृत्तिः तस्य
चैकप्र भावाभावे क्वचिद्देशोऽवच्छेदकः क्वचित् काल
इति चेन्न । तत्र विद्यमानताविरोधित्वेनैव कपाले न घट
इति प्रतीतिवैलक्षण्यम्, नत्वेवं भूतले घटाभावप्रतीतिः ।

अन्ये तु भविष्यति घटो घटो नष्ट इति विलक्ष-
णप्रतीत्या अत्यन्ताभावेनैकेन समर्थयितुमशक्यत्वात्
अन्य एवायं संसर्गाभाव इत्यप्याहुः ॥

(प्रक०) नन्वभेदारोपविस्थले तादात्म्यमपि संसर्ग एवेत्यन्यो-
न्याभावेऽतिव्याप्तिः, किञ्च संसर्गस्यारोप्यत्वे रजतत्वादेरिव त-
त्संसर्गोपि भासेत, न चैवमित्यपरितुष्यन्नाह #वयं त्विति* । *प्रति-
योगिनमिति* । अधिकरणविषयकप्रतियोग्यारोपजन्यज्ञानविषयाभाव
इत्यर्थः । सः-निषेधः । अन्योन्याभावेऽतिव्याप्यभावमन्योन्याभा-
वभिन्नत्वं लक्षणान्तरं च दर्शयितुमन्योन्याभावलक्षणमप्याह-#यत्र चे-
ति* । अधिकरणविषयकप्रतियोगितावच्छेदकारोपजन्यनिषेधघावि-
षय इत्यर्थः ।

नन्विदमुभयलक्षणमतीन्द्रियसंसर्गाभावादन्योन्याभावयोरव्याप्तं त-
द्विषयकज्ञानस्यानुमित्यादिरूपतयाऽऽरोपाजन्यत्वात् । न च योग्यतापु-
रस्कारासथात्वम्, तादृशारोपजननयोग्यतावच्छेदकं हि नाभावप्रतीति-
त्वमतिप्रसङ्गादिति संसर्गाभावविषयत्वादिकं तथा चाव्ययम्, तथा चा-
ऽऽत्माश्रयः । न च प्रागभावादिविषयत्वमेव तथा, प्रागभावत्वाद्देरपि संस-
र्गाभावघटितत्वात् । एवञ्च जन्यत्वस्याऽपि प्रागभावगर्भतया तस्य च

संसर्गाभावगर्भत्वादन्योन्याश्रयोपि । किञ्च योग्यताया अनिर्ध्वजनेऽप्रत्यक्षे योग्यध्वंसेऽप्यव्याप्तिरिति ।

अत्र वदन्ति । प्रतियोग्यारोपपूर्वकनिषेधावगमविषयतावच्छेदकत्वं संसर्गाभावत्वम् । एवमग्रेपात्युभयं लक्षणम् । स्वरूपं तु विषयतावच्छेदकं संसर्गाभावत्वादि, तच्च स्वाभावाभावत्वं अस्वाभावाभावत्वं तेन नोक्तसर्वदोषावकाशः । अस्ति च घटस्य योऽभावस्तद्भावो घटो घटान्योन्याभवाभावस्याभावो घटत्वमिति । न च संसर्गाभावस्य योऽन्योन्याभावस्तद्भावो न संसर्गाभाव इति स्वसंसर्गाभावाभावो लक्षणार्थो वाच्य इति पुनरन्योन्याश्रयत्वमिति वाच्यम् । स्वाभावाभावत्वमित्यत्र वस्तुतो यद्यपि संसर्गाभावाभाव एव पर्यवसितस्तथापि संसर्गाभावत्वं न तत्र प्रविष्टम्-अभावत्वैव संसर्गाभाव उपस्थित इति न काचिदनुपपत्तिः । अन्योन्याभावे स्वप्रतियोगिकाभावमात्राभावत्वाभावादिति सर्वं सुस्थमिति ।

अत्रेदं चिन्त्यम् । स्वभावाभावत्वं न संसर्गाभावत्वम्, अन्योन्याभावेऽतिव्याप्तेः । तथाहि स्वं घटान्योन्याभविस्तद्भावो घटस्तद्भावश्च अन्योन्याभावः । ननु घटान्योन्याभावाभावो न घटः, किन्तु घटत्वमिति चेन्न । घटो घटान्योन्याभावो नेति प्रतीत्या घटे घटान्योन्याभावाभ्यामन्योन्याभावो विषयीक्रियते, स च घटस्वरूप एव अभावप्रतियोगिकस्याभावस्याधिकरणानतिरेकात् । न च स्वसंसर्गाभावाभावत्वं तत्त्वमात्रे वाच्यम् । आत्माश्रयात् ।

कचिन्नु अखण्डयोः संसर्गाभावत्वान्योन्याभावत्वयोरुभाभ्यां लक्षणाभ्यामुपलक्षणम् । न च तयोः पदार्थान्तरतापत्तिः, सामान्यान्तर्भावात् । सामान्यं हि द्विविधं उपाधिर्जातिश्च । तत्रोपाधिर्द्विविधः-सखण्डोऽखण्डश्चेत्युपाधावन्तर्भावात् तत्तेदन्ते इवेति, तथाच रत्नकोशे तरणिमिश्रैरुक्तम्-“एवमभावत्वध्वंस्त्वादिकं बोध्यमित्याहुः ।

नेदमिहेति । ननु संसर्गाभावान्योन्याभावरूपविषयवैलक्षण्येन नान्वैलक्षण्यं तस्माच्च व्यवहारवैलक्षण्यमित्यन्यथासिद्धं तत्रारोपहेतुतां व्यवस्थापयतीति चेत् । मैवम् । यदि नारोपे हेतुस्तदा भूत्वे घटसंसर्गाभावाभ्यामन्योन्याभावसत्त्वे कदाचिन्नेदमिह कदाचिन्नेदमिति व्यवहारवैलक्षण्यन्योन्याभावानुपपत्तेरित्यर्थात् । प्रतियोगिज्ञानानुपलब्ध्यादीनां कारणानां तौल्ये कार्यवैचिड्यस्याकस्मिकतापत्तौ कारणवैचिड्यस्य कल्पयित्वे पारिशेष्यारोपहेतुतायामेव विश्रामादिति भाव इत्याहुः ।

गुणनि । उक्तप्रतिबन्धकाभावस्य तत्रासत्त्वेन तत्र प्रतिबन्धो न

स्यात् यत्रैव कदाचित् प्रतिबन्धकाभावस्तत्रैवान्यदा प्रतिबन्धकत्वस्य
दिति भावः । प्रतिबन्धकत्वानापत्तेरिति पाठे अन्यस्येति शेषः
तथाच गुणादेः प्रतिबन्धकत्वमन्यस्य न स्यादिति गुणादेः प्रतिबन्ध-
त्वं न स्यादित्येवार्थः पर्यवस्यतीति ध्येयम् । *संसर्गोति* । यदा
संसर्गस्याव्याप्यवृत्तिश्चास्तदवच्छिन्नाभावोपि तथैव, तथाच सोऽ-
तत्रास्त्येव, तथापि व्याप्यवृत्तितादृशाभावस्य हेतुत्वमिति भावः । ए-
विद्यमानताविरोधित्वेनेत्यर्थः । अन्यत्र विद्यमानेपि घटे तथा प्रतीति-
दर्शनादिति भावः ।

(चि०) एतेन विशेषणाभावविशेषाभावतदुभ-
याभावघटितं सामग्रीत्रयमेवास्तु हेतुः दाहे च जातित्र-
यकल्पनमिति प्रत्युक्तम् । अनुगतहेतुसत्त्वात् दाहवैजात्य-
स्य योग्यानुपलब्धिबाधितत्वाच्च । व्यक्तियोग्यतयैव जा-
नियोग्यत्वेन योग्येऽयोग्यजात्यभावात् । ननु प्रहरं मा-
दहेत्यादौ सावधिमन्त्रपाठे मन्त्रविनाशे दाहः स्यात् । न
च सङ्कल्पविषयकालविशेष एव तत्र प्रतिबन्धकः, स-
ङ्कल्पनाशसमयस्य स्वतोऽविशेषात् । न च उद्देश्यत्वमेव
तत्र विशेषः, तस्य विनाशात् । न चोद्देश्यध्वंसोऽपि
हेतुः, तस्य यामादूर्ध्वमपि सत्त्वात् । न च मन्त्रपाठजनि-
तमदृष्टमेव तत्र प्रतिबन्धकं तत्कालदाहाप्राप्तिकफलना-
श्वत्वेन नाग्रे दाहप्रतिबन्ध इति वाच्यम् । प्रतिबन्धकम-
न्त्रपाठस्यानिषिद्धत्वेनाविहितत्वेन चादृष्टाजनकत्वात् त-
दाचारस्य विगीतत्वेन श्रुत्याद्यननुमापकत्वादिति चेत् । मै-
वम् । उद्देश्यत्वज्ञानाहितसंस्कारविषयकालस्य प्रतिबन्धक-
त्वात् । ननु प्रतिबन्धमकुर्वतामप्रतिबन्धकत्वेन शक्तिम-
पकुर्वतां मन्त्रादीनां न प्रतिबन्धकत्वमतः शक्तिसिद्धिः ।
न च कार्यानुत्पाद एव प्रतिबन्धः तज्जनकत्वमेव प्रति-
बन्धकत्वमिति वाच्यम् । कार्यानुत्पादो हि तत्र न तत्प्रा-
गभावो न वा तदुत्तरकालसंसर्गः तस्य मन्त्राद्यजन्य-

त्वात् इति चेन्न । मन्त्रादीनामप्रतिबन्धकत्वात् तत्प्रयो-
क्तारस्तु प्रतिबन्धकाः ते च किञ्चित्करा एव । मन्त्रादौ
च कार्ये कारणोपचारात् स्वार्थिककन्प्रत्ययाद्वा तथा
व्यपदेशः । प्रतिबन्धश्च सामग्रीविरहः । मन्त्राद्यभाव-
यटितसामग्रीविरहश्च मन्त्रादिरेव, तदभावाभावस्य
नत्वात् ।

(प्रका०) *योग्य* इति । रत्नत्वस्यापि योग्यवृत्तेर्योग्यत्वमेव, पद-
विशेषवाच्यत्वज्ञानार्थं तत्रोपदेशापेक्षेति भावः । *मन्त्रविनाशेति* ।
मन्त्रस्याशुविनाशितया प्रहराभ्यन्तरेपि दाहः स्यादित्यर्थः । सङ्कल्पस्य
विशेषणत्वमालम्ब्य दूषयति *सङ्कल्पनाश इति* । तथाच सङ्कल्पस्ये-
च्छामकत्वात्तदभावे विशिष्टाभावोऽक्षत एवेति भावः । *विगीतत्वेने-
ति* । यद्यपि विगीतत्वं निषिद्धत्वमेवेत्यनिषिद्धत्वेनेत्यनेन प्रागुक्तेन
विरोधः, तथापि शिष्टप्रवृत्त्यविषयत्वं तदभिप्रेत्यैतदुक्तमिति ध्येयम् ।

यद्यप्येवं श्रुत्यनुमापकस्यानिषिद्धत्वरूपाविगीतत्वस्य न क्षतिः,
तथापि भोजनाद्याचारे व्यभिचारवारणायालौकिकत्वमपि विशेषणम् ।
इदं तु मन्त्रौषध्यादिवल्लौकिकमेवेति भावः । यद्वा शिष्टाचारत्वस्यैतद-
नुमानान्तर्गतत्वस्यैव क्षतिरिति भावः । *उद्देश्यत्वेति* । ज्ञानमास्थिर-
मिति तद्विशिष्टाभावः प्रहराभ्यन्तरेऽपि स्यादिति संस्कारेत्युक्तम् । य-
त्किञ्चित्संस्कारविषयत्वं च प्रहरान्तरेऽपीत्यत उक्तमुद्देश्यज्ञानाहिते-
ति । स च ज्ञानविषयमात्र इति नोक्तदोषः । ननु रोगादिना संस्कार-
नाशे विशिष्टाभावसम्भवात्प्रहराभ्यन्तरेऽपि दाहः स्यात्, यत्र च सं-
स्कारोदयो न तत्र वा का गतिरिति चेत् । न । तत्र दाहप्रतिबन्ध इत्य-
स्यैवासिद्धेः । यत्र च दाहप्रतिबन्धस्तत्राऽनन्यगतिककार्यवर्शनात्संस्कारो-
पि कल्पयते कार्योन्नेयधर्माणां यथाकार्यमुन्नथनादिति साम्प्रदायिकाः ।

वयं तु ब्रूमः सङ्कल्पविषय एव कालः प्रतिबन्धकः । सङ्कल्पस्य न
विशेषणत्वं, किन्तु स्वविषयीभूतकालोपलक्षकत्वम्, यथा मङ्गलस्यास-
न्नसमयसमाप्तिफलकत्वे भासन्नसमयस्य स्ववृत्तिसमाप्त्युपलक्षक-
त्वम् । इयानेव विशेषो-यत्तस्याधाराभ्येयसम्बन्धेन तथात्वमस्य च वि-
षयविषयिभावसम्बन्धेनेति न कश्चिद्विशेष इति । प्रतिबन्धकत्वान्यथा-
व्यपत्त्या तत्सिद्धिं निराकर्तुमुत्थापयति *नन्विति* । कर्त्तरि ण्वुलो
विधानादिति भावः । *तस्येति* । यद्यपि क्षेमसाधारणजन्यत्वमत्रापि

सम्भवति तथापि सस्वघटितजन्यत्वाभिप्रायेणेदमुक्तमिति ध्येयम्
'स्वार्थिकाः क्वचिल्लङ्गवचनान्यतिवसन्त' इति न्यायादौषधं प्रतिबन्धक
मिति नपुंसकलिङ्गत्वमिति भावः । ननु भवेदेवं यदि मन्त्रादीनां प्र
तिबन्धकत्वं भवेदत आह *प्रतिबन्धमेति* । सामग्रीविरहः-सामग्री
घटककारणविरहः ।

(चि०) नव्यास्तु प्रतिबन्धकाभावो न कारणं न
वा शक्तिः, किन्तु तत्तत्कालीनदाहविशेषं प्रति तत्-
त्कालप्रतिबन्धेतरवहेः कारणत्वमिति प्रतिबन्धकाभावः
कारणतापच्छेदको न तु कारणं दण्डत्ववत्, आकाशा-
दौ त्वेकव्यक्तिके न यथा कारणत्वं क्वचित् प्रतिबन्धेऽप्यन्य-
त्र शब्दोत्पत्तेः किन्तु भेदर्यादेस्तथा कारणत्वमिति
तत्प्रतिबन्धे शब्दोत्पत्तिर्नेत्याहुः ।

तत्र । वह्निप्रतिबन्धकाभाषयोरन्वयव्यतिरेकतौल्ये-
नोभयस्यापि कारणत्वात्, न त्वेकमवच्छेदकं विनिगमका-
भावात् । किञ्च यस्मिन् सत्यपि यदभावात् कार्याभाव-
स्तस्य कारणत्वमायाति न तु तदवच्छेदकत्वम् । न हि
कार्याऽयोगव्यवच्छेदः कारणत्वं, किन्तु नियतपूर्वसत्त्वं,
तच्च सहकारिविरहप्रयुक्तकार्याभावेऽप्यक्षतम् । अन्य-
था चक्रसहितदण्डत्वेन कारणत्वे सहकार्युच्छेदः । यस्य
यद्धर्ममवगम्यैव नियतपूर्ववर्तित्वमवगम्यते तस्य तद-
वच्छेदकं दण्डत्वमिव, सहकारी तु न तथा ।

(प्रका०) यद्वा व्यसज्यवृत्तिप्रतियोगिकाभावमभ्युपगम्य मुरा-
रिमिश्रमतमाह *नव्यास्त्विति* । *भेदर्यादेरिति* । इदं तु समाधि-
सौकर्यादुक्तम् । वस्तुतस्तु तत्कालप्रतिबन्धेतरवहेरिव तत्कालतत्त्वदेश-
प्रतिबन्धेतराकाशस्य जनकत्वं सम्भवति, अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्ति-
त्वाभ्युपगमेन तत्प्रणवयानात् (?) । प्रतिबन्धकारणताभावस्यैवाच्छेदक-
त्वस्वीकाराद्वा तस्याव्याप्यवृत्तित्वात्, अन्यथा वह्निभेदर्यादेरपि कालान्त-
रे कार्यानुत्पत्त्यापत्तिः प्रतिबन्धेतरत्वाभावादिति । यद्वा तत्काल-
प्रतिबन्धा अन्ये वह्न्यादयः प्रसिद्धास्तद्व्यवहृत्त्वं तत्र जनकतावच्छे-

इककोटिप्रविष्टम् । आकाशे तु न तथेत्यनेनैवाभिप्रायेणैतदुक्तमिति । *उ-
 भयस्यापीति* । नन्वेवमन्वयव्यतिरेकतौल्येन दृढत्वदण्डयोर्द्वयोरपि
 जनकत्वापत्तिः । न च दण्डस्य चक्रादिसमवधानं साक्षात्सम्बन्धेन
 दृढत्वस्य च परम्परासम्बन्धेन तदिति विनिगमकमिति वाच्यम् । वह्नि-
 प्रतिबन्धकाभावयोरपि तुल्यत्वात् । किञ्चैवं विनिगमनया परम्परास-
 म्बन्धस्यालोकरूपादेरपि प्रत्यक्षादेहेतुत्वं न स्यात्, किन्त्ववच्छेदकत्व-
 मेव स्यात् दृढत्ववत् । अपि च यस्मिन्सत्यपीति नियमादेव दार्ढ्यहे-
 तुत्वमेव दण्डे सत्यपि दार्ढ्याभावेन कार्याभावात् । न चादृष्टेनाप्यनेकेन
 रज्जुबद्धेन घटोत्पत्तिदर्शनाद्विवक्षितविवेकेन भ्रमिजनकत्वमेव दार्ढ्यं
 तस्य च न घटजनकत्वं जनकत्वस्याजनकत्वादिति वाच्यम् । भ्रमिज-
 नकत्वस्य घटजनकत्वे विरोधाभावात् । जनकत्वस्य तज्जनकविरोधः,
 आत्माश्रयात् । किञ्च भ्रमिजनकतायामेव दण्डस्य किमवच्छेदकं न ता-
 वदण्डत्वमेव अदृढादपि भ्रम्युत्पत्त्यापत्तेः । न च दृढदण्डत्वं तथा,
 अवच्छेद्यभ्रमिजनकत्वातिरिक्तस्य दृढत्वस्याभावात्, भावे वा घटज-
 नकं तदेवास्तु । अपि च "अन्यं प्रतीति" न्यायेन दण्डस्यान्यथासिद्ध्या-
 पत्तिः, कुम्भकारपितृवत् । न चान्यमुदासीनं प्रतीति विवक्षितं भ्र-
 मिस्तु जनिकैवेति वाच्यम् । एवं कुम्भकारपितुरपि जनकत्वं स्यात् कु-
 म्भकारस्यापि जनकत्वेनोदासीनत्वाभावात्, तस्मादत्र समाधानं चि-
 न्त्यम् । विपक्षे बाधकमाह *नहीति* । तस्य प्रवृत्तिपूर्वमनिश्चये कार-
 णे कार्यार्थिनो प्रवृत्त्यापत्तिरिति भावः । *अन्यधेनि* । कार्यायोगव्य-
 वच्छेदस्यैव कारणत्व इत्यर्थः । ननु तथापि प्रतिबन्धकाभावो न
 कारणं प्रतिबन्धकसमानकालीनकार्यं प्रत्युत्तेजकरूपविशेषसामग्रीक-
 ल्पनेनैव सामञ्जस्ये तज्जेतुताग्राहकान्वयादेरन्यथासिद्धिरिति चेन्न ।
 यत्र प्रतिबन्धके नोत्तेजकं तत्र प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वकल्पना-
 दन्यथापि हेतुत्वेन तत्त्वेन तत्रावच्छेदकान्तरकल्पनौचित्यात्, न तु
 विशेषसामान्यन्तरकल्पनं गौरवात् । किञ्च उत्तेजकमनुगतमिति न
 दाहहेतुः । तत्तदुत्तेजकयावद्भावविशिष्टमण्याद्यभाव एवानुगत इति
 स एवानुगतो हेतुः । अत एव पक्षताया अनुमितिहेतुत्वम्, अन्यथा
 सिद्ध्युत्तरानुमितित्वावच्छिन्ने सिषाध्यिषाविशेषसामग्री सामान्यसा-
 मग्रीपरामर्शमात्रमिति तस्या अहेतुत्वात् । नन्वेवं संशयोत्तरप्रत्यक्षत्वा-
 वच्छिन्ने विशेषदर्शनरूपसामान्यन्तरं न कल्प्येतेति चेत् । न दृष्टत्वात्,
 विशेषादर्शनसहकृतसंशयाभावस्यैव हेतुत्वादिति केचित् ।

(चि०) ननु मा भूत् अर्थापत्तिः शक्ती मानमनु-

मानन्तु स्यात् । तथाहि स्थिरोऽषयवी जनकदशाविति-
 ष्टो वह्निरजनकदशाव्यावृत्तभावभूतधर्मवान् जनकत्वात्
 कुण्ठकुठारात्तीक्ष्णकुठारवत् दाह्यासंयुक्तवह्नेर्दाह्यसंयु-
 क्तवह्निवच्च प्रतिबन्धकसत्त्वे संयोगादेरजनकदशावति-
 त्वेन तदतिरिक्तातीन्द्रियभावभूतधर्मसिद्धिः । यद्यपि श-
 क्तेर्भावहेतुजन्यत्वेन नाजनकदशाव्यावृत्तत्वं, तथाप्युक्त-
 विशिष्टायास्तथात्वम् । यद्वा धर्मेऽतीन्द्रियत्वं विशेषणम् ।
 न च दृष्टान्तासिद्धिः, तुल्याधारत्वेऽपि लोहविशेषघटितकु-
 ठारे विलक्षणच्छिदाक्रियारूपकार्यबलादतीन्द्रियतीक्ष्ण-
 त्वसिद्धेः । अथ वा तथाभूत एव वह्निः कार्यानुकूला-
 तीन्द्रियद्विष्टधर्मसमवायी जनकत्वात् आत्मवत्,
 अतीन्द्रियत्वञ्च यद्यपि न साक्षात्काराविषयत्वम् अ-
 नित्यसाक्षात्काराविषयत्वं योगजधर्माद्यजन्यसाक्षात्कारा-
 विषयत्वं वा, परं स्वं वा प्रत्यसिद्धेः, संयोगादिपञ्चकजन्य-
 ज्ञानाविषयत्वमैन्द्रियक्राणामपि । तथापि संयोगाद्यन्यत-
 रप्रत्यासत्तियजन्यसाक्षात्काराविषयत्वमुभयवादिसिद्धम्,
 अन्यतरत्वञ्च तदन्यान्यत्वम् । न चाभावातीन्द्रियत्वं, तस्या-
 सिद्धेः । न च बह्वौ स्थितिस्थापकेनार्थान्तरं, तत्र तदभावात्,
 क्रियाया वेगेनादृष्टवदात्मसंयोगेन घोटपत्तेः । न चात्म-
 त्वं नित्यत्वं बोधाधिः, स्पर्शकत्वादिमति द्यणुके साध्या-
 व्यापकत्वात् । यद्वा पिण्डीभूतो वह्निः दाहानुकूलादि-
 ष्टातीन्द्रियभावभूतधर्मवान् दाहजनकत्वात् आत्मवत् ।
 न चात्मत्वमुपाधिः, अदृष्टत्वस्य दाहानुकूलत्वेनादृष्टे मा-
 ध्याव्यापकत्वात् । अथ वा कर्तृवह्निसंयोगः कार्यानुकूला-
 तीन्द्रियधर्मसमवायी जनकत्वात् आत्मवत् द्यणुकत्वम् ।
 न चात्मत्वं द्रव्यत्वं बोधाधिः, द्यणुकैकत्वस्पर्शादी-
 साध्याव्यापकत्वात् । यद्वा प्रतिबन्धकदशायां प्रत्यक्ष

सकलदाहहेतुसमग्रहितो दाहाजनको वह्निर्जनकदशाष्ट-
त्तिकार्यानुकूलभावभूतधर्मशून्यः अजनकत्वात् कुण्ठ-
कुठारवत् । यद्वा तथाभूतो वह्निः दाहजनकदशाष्टसिदा-
हानुकूलभावभूतधर्मशून्यः दाहाजनकत्वात् दाह्यासं-
युक्तवह्निवत् । अनुकूलत्वञ्च कार्याभावप्रयोजकाभाव-
प्रतियोगित्वं कारणतदवच्छेदकसाधारणं, दृढदण्डत्वेन
कारणत्वे दृढत्वाभावादापि कार्याभावदर्शनादिति ।

(प्रका०) ननु शक्तिरूपसाध्याप्रसिद्धेर्नानुमानं स्यादित्यत आह
अथाहीति* । अवयवी प्रत्यक्ष इत्यर्थः । अन्यथा वह्नित्वस्य परमा-
ववृत्तित्वेनाव्यावर्त्तकतापत्तेः । अत्र च प्रतिबन्धकसमवधानदशार्या
ग्राह्यसंयोगवह्निः प्रतिबन्धकाभावकालेपि तादृशदाहसंयोगवानेव
वह्निः स्थिरपदेन विवक्षित इति न दाह्यसंयोगेनार्थान्तरम् । ननु याव-
ज्जनकदशार्या व्यावृत्तत्वं शक्तेर्नास्ति यत्किञ्चिदजनकदशाष्टवृत्तत्वं
ग्राह्यसंयोगादेरपीत्यर्थान्तरमित्यपरितोषादाह *यद्वेति* । न चैवं भाव-
भूतपदं व्यर्थम्, दुरदृष्टाभावादेरतीन्द्रियस्य चारणाय तदुपगमात् । भा-
ऽमतेऽनुपलब्धिगम्यतयाभावमात्रस्यैवार्तीन्द्रियत्वाद्वा ।

वस्तुतस्तु संयोगाद्यन्यतमप्रत्यासत्तिजन्यसाक्षात्कारात्रिषयत्व-
भावमात्र एवेत्यनुपपदेव स्फुटम् । ननु लोहविशेषस्यैव सातिशय-
च्छेदाजनकत्वादर्तीन्द्रियतैक्ष्ण्ये मानाभावः, अतिरिक्तपदार्थापत्तेश्चे-
यस्वरसादाह *अथ वेति* । कार्यानुकूलत्वं स्वनिमित्तकारणक-
कार्यानुकूलत्वं विवक्षितं, तेन कर्मानुकूलस्थितिस्थापकेन नार्थान्तरं क-
र्मणि तु वह्निः समवायिकारणमिति नोक्तदोषः । वह्नौ स्थितिस्थाप-
काभावपक्षे कार्यानुकूलपदमुद्देश्यसिद्ध्यर्थम् । अदृष्टवदात्मसंयोगोष्ण-
पदप्रतिबन्धकाभावादिनार्थान्तरवारणायान्विष्टादिविशेषणम् । यद्यपि
पुरुषमतेऽभावोऽधिको नास्त्येवेति समवायपदमभिकं, तथापि परस्या-
पीन्तरं स्यादेवेति तद्वारणाय तदुपात्तमिति ध्येयम् ।

पेन्द्रियकाणामिति । वस्तुतस्तु संयोगादिवच्छेदजन्यज्ञानस्या-
प्रसिद्धेः साध्याप्रसिद्धिर्द्रष्टव्या । *तथापीति* । यद्यपि जन्वाप्तं व्यर्थं
तदजन्यसाक्षात्कारस्य व्यावर्त्यस्याप्रसिद्धेः, तद्वहितं च न्या-
यनयेऽप्रसिद्धं तथापि विशिष्टाभावे न वैयर्थ्यमिति ध्येयम् । अत्र
संयोगादीत्यर्थः । तेनात्मनोयोगस्य योगिप्रत्यक्षादावपि जनक-

त्वात् परं प्रत्यसिद्धिरिति मन्तव्यम् । *न चाभावेति* । उक्ता
 तीन्द्रियत्वस्य तत्रापि भावादिति भावः । *तस्येति* । गुरुमतेति-
 रिक्तस्य तस्यासिद्धेरित्यर्थः । नैयायिकमते च परिभाषिकस्य निरु-
 क्तस्यातीन्द्रियत्वस्याभावे वृत्तावपि न काचित्क्षतिः । तमादायार्थान्तर-
 शङ्कायाः समवायिपदेनैव वारणादिति भावः । परमाणौ साध्याव्या-
 प्तेराह *यद्वेति* । यद्वा कार्यस्य विशेषरूपेण सिद्ध्यर्थमाह—यद्वेति ।
 अदृष्टत्वस्य धर्मत्वादेरित्यर्थः । *अनुकूलत्वेनेति* । कारणतदवच्छे-
 दकसाधारणस्य तस्य तस्याग्रे निरुक्तत्वादिति भावः । यद्यपि तन्मते
 धर्मत्वादिकं न कारणतावच्छेदकं किन्तु शक्तिरेव, तथापि न्यायनये
 धर्मत्वादिकमादाय तन्मते शक्तिमादाय साध्यमस्त्येवादृष्टे, उपाधिस्तु
 नेत्युभयलिङ्गसाध्याव्यापकत्वमिति भावः । अद्विष्टपदानुपादानात्सा-
 ध्ये लाघवं स्थितिस्थापकेन नार्थान्तरत्वशङ्कापीति मनसि कृत्वाह—
 अथवेति । कार्यानुकूलत्वं स्वकार्यानुकूलत्वं तदप्युद्देश्यसिद्धये ।
 संयोगत्वेनार्थान्तरवारणायातीन्द्रियेति । उक्तातीन्द्रियत्वस्य प्रतिब-
 न्धकाभावेपि सत्त्वात्परमतेऽर्थान्तरशङ्का माभूदित्यत उक्तं समवा-
 यीति । *जनकत्वादिति* । न चाभावे व्यभिचारः, समवायगर्भ-
 साध्यस्य तत्रासत्त्वादिति वाच्यम् । परैरभावानङ्गीकारात् । ननु तथापि
 समवाये व्यभिचारः । न च तत्रापि शक्तिसमवायोस्त्येवेति वाच्यम् ।
 अनवस्थानादिति चेन्न । निमित्तकारणतातिरिक्तकारणताश्रयत्वस्य हे-
 त्वर्थत्वात् । तच्च यत्किञ्चित्कार्यं प्रत्येव विवक्षितं न तु दाहलक्षणं
 प्रतीति नासिद्धिरिति ध्येयम् । अत्र साध्ये हेतौ च दाहपदप्रक्षेपेण
 वद्विपक्षकानुमान इवानुमानान्तरमपि ग्रन्थकृद्भिमतं लेखकप्रमा-
 दान्न प्रचरतीति ध्येयम् । अत एवैतदन्तर्भावेनैव वक्ष्यति—‘अग्रिमच
 तुषु बहिरिन्द्रियाप्रत्यक्षत्वमुपाधिरिति, अन्यथा तदसङ्गतत्वापत्ते-
 रिति वक्ष्यते । *न चात्मत्वमिति* । न च षण्णुकादौ साध्याव्याप्ति-
 रिति वाच्यम् । दाहजनकत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्याव्यापकत्वादिति
 भावः । शुद्धसाध्यव्यापकमाह *द्रव्यत्वमिति* । षण्णुकेति* । नन्वेक-
 त्वत्वस्पर्शत्वजाती नातीन्द्रिये षण्णुकैकत्वत्वषण्णुकस्पर्शत्वोपाधी च न
 समवेतौ तथाच तत्र साध्यासत्त्वात् साध्याव्याप्तिरिति चेत् ।

अत्र केचित् । अतद्गुणसंविज्ञानब्रह्मीहिणा गुरुत्वधर्मादिकमुक्तं तत्र
 साध्याव्यापकत्वमस्त्येवेत्याहुः ॥

अन्यं तु धर्माशस्याविवक्षितत्वेन तत्समवायित्वस्य तन्निरूपितस-
 मवायाश्रयत्वार्थकतया समवायिषण्णुकमादायैव तत्र साध्यसत्त्वमिति च

दन्ति । शक्तिबहुपाधिरपि समवैति, अन्यथोपाधिरसंबद्धः स्यात्तन्मते विशेषणताया अनभ्युपगमादित्यप्याहुः ।

नन्वनुकूलत्वं यदि जनकत्वं तदा शक्तावेतदभ्युपगमेऽपसिद्धान्तः । अथावच्छेदकत्वं तदा दृष्टान्तासिद्धिः, आत्मन्यदृष्टरूपतादृशधर्मस्य जनकत्वादित्युभयसाधारणं तदाह *अनुकूलत्वं चेति० ।

(खि०) उच्यते । साध्यं विनाप्युभयसिद्धप्रतिबन्धकाभावादेव जनकत्वादिहेतुसम्भवात् विपक्षबाधकाभावेनानुमानानामप्रयोजकत्वम् । यदि च सहचारादर्शनव्यभिचारादर्शनोपाध्यनुपलम्भमात्रादेव व्याप्तिग्रहस्तदा शक्तिसिद्ध्यनन्तरं तेनैव हेतुना शक्त्यतिरिक्तत्वप्रक्षेपेण शक्त्यतिरिक्तदाहानुकूलातीन्द्रियधर्मसिद्धिः । एवं तत्तदतिरिक्तत्वस्य प्रक्षेपात्तेनैव हेतुनाऽनन्ततद्दृशधर्मसिद्धिप्रसङ्गः । द्वितीयादितादृशधर्मविनापि प्रथमानुमितशक्त्यैव जनकत्वाद्युपपत्तेर्न तादृशानन्तधर्मसिद्धिरिति चेत्, हन्तैवं शक्तिं विनापि तदर्थसिद्धेः किं शक्त्या । यद्धीश्वरानन्त्यवन्न शक्त्यानन्त्यमित्युक्तम् । तदबाधात् । कार्यमात्रे हि कर्तृत्वेन कारणत्वं न त्वीश्वरत्वेन द्विकर्तृकत्वादिना वा, गौरवात्, घटे त्वार्थः समाजः । एवञ्च जनकदशाव्यावृत्तत्वेनैव प्रयोजकत्वं न तु भावभूतत्वेनेति गौरवात् । अपि च भावकार्यमात्रस्य समवायिकारणजन्यत्वेन शक्तेरपि तथात्वात् शक्त्यनुकूला शक्तिरपरा समवायिकारणे मन्तव्या एवं सापि समवायिकारणजन्येति तदनुकूलशक्तिस्वीकारे शक्त्यनवस्था । किञ्च प्रथमानुमानेऽजनकत्वं न स्वरूपायोग्यत्वम्, बहौ कुठारे च तदभावात्, किन्तु कार्यानुपधानम् । तथा च तदुपधानदशायामपि बहौ शक्तिः कुठारे तैक्षण्यमिति बाधो दृष्टान्तासिद्धिश्च, लौहविशेषाणामेव सातिशयच्छि-

दाजनकत्वमतो नातीन्द्रियनैक्षण्यप्रसिद्धिः । अग्रिमश्चतुर्षु
 बहिरिन्द्रियाप्रत्यक्षत्वमुपाधिः तुल्ययोगक्षेमत्वेऽपि स-
 न्दिग्धोपाधित्वेन दूषकत्वात् । अपिच जनकत्वस्य
 केषलान्वयित्वेन व्यतिरेकाप्रसिद्ध्या नान्वयव्यतिरेकी ।
 न च जनकत्वाभावस्य शक्तावेव प्रसिद्धिः, अन्योन्या-
 भ्रयात् । न च गुरुवचनपरम्परात् एव वाक्यार्थतया तत्-
 प्रसिद्धिः स्वप्नये सिद्धार्थस्याप्रमाणत्वात् । न च परार्द्धसं-
 ल्यायां साध्यजनकत्वव्यतिरेकयोः प्रसिद्धिः, अप्रत्य-
 क्षायाः शब्दैकधेयायास्तस्याः प्रत्यक्षेण साध्यहेतुव्य-
 तिरेकयोर्ग्रहीतुमशक्यत्वात् । एतेन पण्डापुर्वेऽपि तत्-
 प्रसिद्धिरपास्ता ।

(प्रका०) *उभयसिद्धेति* । तथाच प्रतिबन्धकाभावस्यैव दाह्या-
 दिप्रयोजकत्वं कल्प्यते धर्मकल्पनाया एव लघुत्वादिति तात्पर्यार्थः ।
 घटे त्वार्थः समाज इति । ईश्वरकर्तृकत्वस्य न्यायप्राप्तत्वात्कुलालक-
 र्तृकत्वस्य घटत्वावच्छेदेन अन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वादिति भावः । *सम-
 वायिकारण इति* । यद्यपि निमित्तकारणेपि शक्तिरस्त्येवेति तद्वारा-
 प्यनवस्था भवत्येव, तथाप्येककार्यमात्रे समवायिकारणजन्यत्वं परो न
 मन्यते तन्मते कारणस्येव कार्यस्यापि समवायस्य तथाभावाभावात्, त-
 यापि समवेतकार्यं प्रति तथात्वं स्वीकार्यमेवेति भावः । न च्येयनवस्था
 प्रामाणिकी प्रमाणाभावात् । न कार्यान्यथानुपपत्तिरेव मानं, तस्यो-
 भयसिद्धप्रतिबन्धकाभावेनैवोपपत्तेः । न चाभावो न कारणं भावव-
 द्ब्राह्मकतौलयात् । एवञ्च गुणादिनिष्ठशक्तौ गुणादीनां समवायिकारण-
 त्वापत्तौ द्रव्यत्वापत्तिरित्यपि दूषणं द्रष्टव्यम् । न च नित्यैव शक्तिर्न
 कार्येति वाच्यम् । 'अनित्ये भावहेतुजेति' तस्मिन्नास्तात् । किञ्चैवं प्रतिब-
 द्धवहेतुपि दाह्यापत्तिः । न चोद्भूता शक्तिस्तदा नास्तीति वाच्यम् ।
 उद्भूतत्वमपि यदि नित्यं तदा स एव दोषः । अथानित्यं, तदा तज्ज-
 नानानुकूला शक्तावपि शक्तिः स्वीकार्या । एवं तत्राप्युद्भूतत्वजनना-
 नुकूलं शक्त्यन्तरमित्यनवस्थापत्तेः, उद्भूतत्वस्यैव शक्तिस्थानामि-
 षेचनीयतया नित्यशक्तौ मानाभावश्चेति भावः । प्रथमानुमान इत्यु-
 क्तज्ञानम् । अजनकत्वगर्भह्वितीयानुमानेपीति द्रष्टव्यम् । तनूद्भूत-

स्वविशिष्टा शक्तिरजनकदशाव्यावृत्तेति पूर्वपक्ष एवोक्तमिति न वाच्य इति चेन्न । नित्यानित्यविकल्पेन पूर्वोक्तेनोद्भूतत्वे मानाभाव इत्ये-
तद्वद्व्यभिचारस्योक्तत्वात् ।

वस्तुतः प्रतिबन्धकाल एव परं शक्तौ नोद्भूतत्वं तथा च सहकार्यन्तरविरहप्रयुक्तं यदा बहौ कार्यानुपधानं तदा उद्भूतत्वविशिष्टाव्या-
स्तस्याः सत्त्वाद्वाच्य एवेति भावः । अतीन्द्रियत्वगर्भे साध्ये प्रागुक्तं
दृष्टान्तासिद्ध्युद्धारं परिहरति *लोहेति* । *अग्निमिति* । यदा धर्म-
स्तीन्द्रियत्वमित्यादिचतुर्थीत्यर्थ इति केचित् । तन्न । कुठारे साध्या-
व्यापकतापत्तेः । तदनुमाने कुठारस्यैतद्दृष्टान्तत्वेन तत्र साध्यसत्त्वात् ।
न च लोहविशेषाणामित्यनेन तत्र साध्याभावव्यवस्थितेर्नैवमिति
वाच्यम् । एवं साध्यव्यापकताग्रहस्थलाभावादेव नोपाधिः । न चा-
त्मैव तथेति वाच्यम् । अदृष्टादेरजनकदशावृत्तित्वेन तत्र साध्यासत्त्वा-
त् । न च जनकदशावृत्तिपरमाण्वाविसंयोगमादाय तत्रापि साध्यस-
त्वमिति वाच्यम् । एवं हि तादृशसंयोगमादाय घटादावपि साध्यस-
त्वेनोपाधेः साध्याव्यापकत्वात् । न च गुरुत्वाभावरूपपक्षधर्मावच्छि-
न्नसाध्यव्यापकत्वमिति वाच्यम् । सौरालोकादावपि तादृशपरमाणु-
संयोगसत्त्वेन साध्याव्यापकत्वात् । तस्मात्पूर्वोक्तसंयोगपक्षकदाहघटि-
तसाध्यकानुमानेन सह चतुष्टयमभिमतम् । न चात्र स्थितिस्थापकवति
वृक्षादौ साध्याव्याप्तिरिति वाच्यम् । कार्यानुकूलेत्यस्य स्वनिमित्तकका-
र्यानुकूलेति विवक्षया स्थितिस्थापकस्य तथात्वेन वृक्षादौ तथाऽस-
त्त्वात् । कार्यपदस्य बहिर्कार्यपरत्वात् । तथा च तादृशसाध्यमात्मन्येव,
तत्र चोपाधिरस्त्येवेति न साध्याव्याप्तिरिति भावः ।

अपरे तु चतुर्षु मध्ये कार्यानुकूलेत्यादिघटितानुमानत्रयेऽयमुपाधि-
रित्यर्थ इत्याहुः ।

अपिचेति । तन्मते चान्वयव्यतिरेक्येव गमक इति भावः ।
सिद्धिरिति । शक्तिसिद्धिरित्यर्थः । तथा चैतदनुमानेनैव न शक्ति-
सिद्धिर्येनान्योन्याभय इति भावः । परार्द्धसङ्ख्यायामित्युपलक्षणम् ।
परममहत्त्वपरमाणपरिमाणादावपि द्रष्टव्यम् । *अप्रत्यक्षाया इति* । ननु
प्रत्यक्षमेव न व्याप्तिग्राहकम्, अतीन्द्रियानुमानस्थले तदभावात् ।
तथा च मानान्तरेण साध्यहेतुप्रतियोगिकव्यतिरेकव्याप्तिग्रहोऽस्तिवति
चेत् । अत्र प्रत्यक्षाभिप्रायेणैतदुक्तम् । वस्तुतोऽन्यथोपपन्नतया सर्वमे-
वानुमानमप्रयोजकमित्याहुः ।

वस्तुतो मानान्तरशब्दः सिद्धार्थत्वात् नानुमानम् । कार्यानुकूला-

तीन्द्रियधर्माभावात्तुमानं हि जनकत्वाभावेनैव क्लिप्तेन वाच्यं, जनकत्वसत्त्वे तादृशधर्मसत्त्वस्यावश्यकत्वात् । जनकत्वाभावात्तुमानं च तादृशधर्माभावेन तादृशधर्मस्य जनकतावच्छेदकस्य सत्त्वे जनकत्वस्याप्यावश्यकत्वात् । एवञ्च हेत्वभावेन साध्याभावः साध्याभावेन हेत्वभावोऽनुमेय इति व्यक्तोऽन्योन्याश्रय इति भावः । यद्वा तदनुमानमपि साध्यसाधनाभावव्याप्तिप्रहमन्तरेण न स्यात्तद्ग्रहञ्च न तदुभयव्यतिरेकप्रसिद्धिं धिना तदुभयव्यतिरेकञ्च साध्यसाधने एवेति साध्यसाधनव्याप्तिप्रहे तदुभयाभावव्याप्तिधीस्तस्यां च सत्यां तदुभयव्याप्तिधीरित्यन्योन्याश्रय इति भावः । न चान्वयव्याप्तिर्धानं व्यतिरेकव्याप्तिधीहेतुरिति भाग्योन्याश्रय इति वाच्यम् । तथाप्यन्वयव्याप्यप्रहावे तदनुपपत्तेरिति भावः । *एतेन पण्डेति* । न च पण्डापूर्वादी स्वधंससाक्षात्कारजनकत्वेन जनकत्वाभाव एव नेति वाच्यम् । अतीन्द्रियत्वेन योगिज्ञानस्य विषयाजन्यतया च साक्षात्काराजनकत्वात् । तस्मिन्ने ध्वंसस्याधिकरणदिरूपतया तदसाध्यत्वाच्चेति भावः ॥

(चि०) स्यादेतत् तृणारणिमणीनां वह्नौ कारणत्वादेकशक्तिमत्त्वमुपेयम्, एकजातीयकार्यं एकजातीयकारणत्वनियमात् । बह्व्यवान्तरजातीये तेषां प्रत्येकं कारणत्वमिति चेन्न । बह्विजातीयत्वस्याकस्मिकतापत्तेः, कारणगतैकरूपमपहाय कार्यगतबहुतरूपकल्पने गौरवात् । तृणारणिमणिप्रभवबह्विष्ववान्तरजातेरनुपलब्धिबाधितत्वाच्च । यत्र च तत्तदिन्धनप्रयोज्यं प्रदीपदारुदहनादौ वैजात्यमनुभूयते तत्र कारणेष्वेकशक्तिमत्त्वमपि नास्ति । किञ्च गोमय-वृश्चिकप्रभववृश्चिकादिषु वैजात्यकल्पने तत्प्रभववृश्चिकेष्वपि वैजात्यकल्प्यम्, एवं तत्प्रभवत्वं तत्प्रभवेऽवधीति वैजात्यान्त्यं विजातीयकारणानां विजातीयकार्यजनकत्वनियमात् । न च तयोर्नैको वृश्चिको, बुद्धिव्यपदेशयोरविशेषात् । यदि विजातीयेष्वेककार्यशक्तिसमवायात् न कार्यविशेषान् कारणविशेषः तदभावात्तदभावः का-

अनुमीयेत तदभावेऽपि तज्जातीयशक्तिमतोऽन्यस्मादपि
 ननुत्पत्तिसम्भवादिति चेत्, वह्निवृश्चिकादावेवमेतत् नि-
 ह्निपतनियतबह्व्यादिकारणकधूमादौ कुतो न तदनु-
 मानम् । अन्यथा कार्यवैजात्येऽपि तृणस्य वह्निविशेष इव
 वह्निस्त्वेन धूमविशेष एव कारणत्वं न तु धूममात्रे । तृणा-
 दिप्रभवत्प्रग्रहानन्तरं बह्वयवान्तरजातिग्रहवत् वह्नि-
 पदन्यजन्यत्वज्ञानानन्तरं धूमावान्तर-जातिग्रहो भवि-
 श्यतीत्यप्याशङ्कोत । बाधकं विना धूमत्वेन वह्निकार्यते-
 ति चेत्, तर्हि बाधकं विना धूमं प्रति वह्निस्त्वेन कारणते-
 ष्यपि तुल्यम् ।

यत् तृणत्वेन कारणत्वग्रहस्योपजीव्यत्वात्सद्रक्षार्थं
 ग्रहौ जातिविशेष एव कल्प्यते इति । तन्न । वह्निस्त्वेन कार्य-
 त्वग्रहात्सद्रक्षार्थं तृणादौ शक्तिकल्पनौचित्यात् । यथा
 वान्धव्यव्यतिरेकाभ्यां तृणफूत्कारयोः परस्परसहकारि-
 त्वं तथैव तच्छक्त्योरपि परस्परसहकारित्वेन बह्वयनुकूल-
 त्वं, तथैव कार्यदर्शनात् । एवं तृणारणिमणिफूत्कारनि-
 र्मन्थनतरणिकिरणानां बह्वयनुकूलशक्तिमत्त्वेन कार-
 त्वेऽपि फूत्कारेण तृणादेव निर्मन्थनेनारणेरेव प्रातिफलि-
 ततरणिकिरणैर्मणेरेषामन्युत्पत्तिः, न तु मणिफूत्कारादि-
 भ्यो, मणिफूत्कारशक्त्योः परस्परसहकारित्वविरहात् ।
 यत् तृणफूत्कारादिस्तोमत्रये विशिष्टे शक्तिरिति । तन्न
 तृणत्वेन गृहीतकारणताभङ्गप्रसङ्गादिति ।

(प्रका०) *तृणारणीति* । तथा च वह्निस्त्वप्रयोजकतया तृणादीना-
 मेकानुगतशक्तिसिद्धावन्यत्रापि तदनुमानमिति भावः । ननु वह्निनिष्ठा
 जातिः प्रमाणसिद्धा, तथा च “धर्मिकल्पनात्” इति न्यायात्तस्या
 एवावच्छेदकारकं कल्प्यते न शक्तिरित्यत आह- *तृणारणीति* । तथा
 च जातिव्यवस्यपि कल्प्यमेवेति तदपेक्षयैकशक्तिकल्पनमेव लभिवति भावः ॥

अथ चेति* । तत्रोक्तन्यायावतारादिति भावः । शङ्कते अयदीति* । वै जात्ये-वेजात्यपक्षे । इत्यप्याशङ्क्यतेत्यन्वयः । नन्वेवं तृणनिर्मन्थनाभ्या मध्यमन्युत्पत्त्यापत्तिः, कारणतावच्छेदकावच्छिन्नघटितसामग्रीसत्त्वादि त्यत आह अथ चेति* । *तथैव तच्छक्त्योरपीति* । नन्वेवं कार्य वैजात्यमावश्यकम्, एकजातीयकार्यं सहकारिनियमानुपपत्तेः । स हि फलविरोधेन परं स्यात् । स च कार्यतावच्छेदकमेवेन, स च प्रकृते न कार्यवैजात्यं विना, एवञ्च नैकशक्तिमत्त्वेन जनकत्वमिति चेत् ।

अत्राहुः । तृणादीनां वह्निवावच्छिन्नं प्रत्येकशक्तिमत्त्वेन फूत्कारादीनां च तृणजन्यवह्निवाद्यवच्छिन्नं प्रति जनकत्वेनैव शक्तिसिद्धिसहकारिनियमयोरप्युपपत्तिरिति ।

केचित्तु यथा प्रागभावत्वेन कार्यमात्रं प्रति कारणत्वेऽपि घटप्रागभाधो न पटं प्रति योग्यः । यथा वा जन्यविशिष्टज्ञाने विशेषणज्ञानत्वेन कारणत्वेऽपि घटत्वज्ञानं पटत्वविशिष्टज्ञानं प्रति न स्वरूपयोग्यं तथा फूत्कारादीनामेकशक्तिमत्त्वेन कारणत्वेऽपि न तृणनिर्मन्थनादिभ्यो व ह्न्युत्पत्तिरित्याहुः ।

तृणफूत्कारसम्बन्धतरणिकिरणमणिसम्बन्धादिष्वेकजातीयशक्तिमत्त्वं कारणतावच्छेदकम्, तथा च तदन्यतमसम्बन्धाभावे तृणनिर्मन्थनसमवधानेऽपि नाग्न्युत्पत्तिरित्यप्याहुः ।

स्वैकदेशिमत्तं दूषयति अयस्त्विति* । *तृणत्वेनेति* । यद्यपि परमं तृणत्वेन न कारणता किन्त्वेकशक्तिमत्त्वेन, अन्यथा तद्रक्षणार्थं कार्यवैजात्यकल्पनापत्तेः । तथापि तृणादिप्रत्येकवृत्तिस्त्वं लाघवात् । कारणतापदेन शक्तिरेवात्र विवक्षिता । तथा च तृणत्वावच्छेदेन गृहीतशक्तिमत्प्रसङ्गादित्यर्थः । तृणादिशक्त्यैकजातीयत्वेनानुगमः । एकजातिप्रयोजकं च तत्रादृष्टादिकम् । न च गौरवम्, प्रामाणिकत्वादिति भावः ॥

(षि०) उच्यते । तृणारणि-मणि-फूत्कारादिव्यक्तीनामानन्त्येन प्रतिव्यक्ति भावहेतुजनितानन्तशक्तिस्वीकारे गौरवं तावदनन्तव्यक्तिजन्यानन्तवह्निव्यक्तिषु जातित्रयकल्पने लाघवमिति तदेष कल्प्यते । न च जातौ योग्यानुपलब्धिबाधः, गोमयवृद्धिकप्रभववृद्धिकयोरीषनीलत्वकपिलत्वव्यञ्ज्यवैजात्यस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । तृणजन्यनानावह्निव्यक्तिषु तृणजन्यत्वज्ञानानन्तरं मणिज-

न्यथावृत्ताऽनुगतबुद्धिरस्ति जातिविषया । तृणजन्यत्वे-
नोपाधिनाऽसाविति चेन्न । बाधकं विनानुगतबुद्धेस्तद्वृत्त्या-
जातिविषयत्वनियमात् । न च गोमयवृश्चिकप्रभववृश्चिकप-
रम्परायामनुगतजात्यापत्तिः, गोमयजन्यवृश्चिक-प्रभव-
वृश्चिकेषु वृश्चिकप्रभवत्वजातेः सत्त्वात् । वह्निमात्रे च
दाहस्पर्शवानवयवः तत्संयोगः पवनादिश्च कारणानि ।
न च तृणादिकं विनापि तदुत्पत्तिप्रसङ्गः, विशेषसाम-
ग्रीमादायैव सामान्यसामग्रया जनकत्वात् ।

(प्रका०) *प्रतिव्यक्तीति* । एतच्च 'अनित्ये भावहेतुजा' इति सिद्धा-
त्तात् । नित्यशक्त्यभ्युपगमे च पूर्वाक्त एव दोषो द्रष्टव्यः । *जातीति* ।
न च मण्यादौ कारणे एवैकजातिः कल्प्यतां लाघवादिति वाच्यम् ।
प्रस्तरत्वादिना सङ्करापत्तेरिति भावः । *प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति* । तथा च
'धर्मिकल्पनात्' इति न्यायेन तस्या एव जातेरवच्छेदकत्वमात्रं कल्प्यते
न तु शक्तिं कल्पयित्वा तदवच्छेदकत्वमिति भावः । एतदपि जातेः प्रा-
माणिकतया तदवच्छेदकत्वस्यैव लाघवादौचित्यमित्यभिप्रेतवोक्तम् ।

वस्तुतः कार्यतावच्छेदकानुगमस्यादोषत्वाज्जात्यभावंऽपि तच्च वह्नि-
त्वस्यैवावच्छेदकत्वसम्भवात् शक्तिसिद्धिरित्यवधेयम् । तन्मते जातेः
संस्थानमीश्वर्यगतया शक्तौ जात्यभावे कथमनुगम इत्यपि दूषणं बो-
ध्यम् । वह्निवृत्तिजातौ योग्यानुपलब्धिबाधं निराकरोति *तृणजन्येति*
अन्यथा विशुद्धमातापितृजन्यत्वेनैव ब्राह्मणानुगतबुद्धेस्तत्रापि जात्य
भावः स्यादिति भावः । वैजात्यानन्त्यमुद्धरति—*गोमयेति* । यद्यपि गो-
मयवृश्चिकप्रभवयोर्वृश्चिकप्रभवयोर्वृश्चिकयोर्वैजात्यमस्ति तथापि वृश्चि-
कत्वमनुगतमप्यस्ति । तदेवाग्निमवृश्चिके जनकतावच्छेदकमिति सर्वत्र वृ-
श्चिकप्रभवत्वप्रयोज्यजातिमस्त्वमिति नानन्त्यमिति भावः । वह्निजातीय-
त्वाकस्मिकत्वप्रसङ्गं प्रागुक्तमुद्धरति *वह्निमात्र इति* । यद्यप्युदर्यवहेर-
दुद्भूतः स्पर्श इति लीलावत्यादौ व्यवस्थापनात्तत्र कथं वह्नित्वं प्रयोज-
काभावात् तथापि भौमवह्निमात्र एव तत्प्रयोजकत्वमुक्तमिति भावः । के-
चित्तु लीलावतीप्रथमभापाततः । वस्तुतस्तत्रोद्भूतस्पर्श इत्याहुः ।

पवनेति । तदुत्कर्षेण वह्न्युत्कर्षदशोनादिति भावः ।

(चि०) ननु तृणारणिमणीनां वह्नौ कारणत्वग्रहे

शक्तिवैजात्ययोरन्यतरकल्पनं तद्ग्रहश्च नान्वयव्यतिरे-
काभ्यां, व्यभिचारात् । अधारणिमण्यभाववति स्तोम-
विशेषे तृणं विना वह्निव्यतिरेकः तृणान्वये वह्निरित्यन्व-
यव्यतिरेकाभ्यां तत्रैव स्तोमे तदितरहेतुसकलसमवधा-
ने तृणान्वयेऽवश्यं वह्निरिति नियतान्वयेन रासभादिग्या-
वृत्तं तृणादिकारणत्वग्रह इति चेन्न । तृणं विनापि व-
ह्निरिति ज्ञाने सति वह्नि नियतपूर्ववर्तित्वस्य कारणत्वस्य
ग्रहीतुमशक्यत्वात् । तृणजन्ये वह्नौ मणेः कारणत्वग्रह
इति चेत् । न । व्यभिचारेण वह्नौ तृणजन्यत्वाग्रहे तदज-
न्यत्वस्याप्यग्रहात् वह्निमात्रस्यैव तदजन्यत्वाच्च । न
च मण्यजन्यत्वेन तृणजन्यत्वग्रहः, अन्योन्याग्र-
यात् । यत्तु यत्र कारणताग्राहकं नास्ति तत्र व्यभिचा-
रस्तद्ग्रहपरिपन्थीति । तन्न । अबाधितनियतपूर्ववर्ति-
त्वाभावग्रहे तद्ग्रहस्यासम्भवात् अभावप्रमायां भाव-
ज्ञानानुदयादिति उच्यते । उक्तग्राहकैर्बह्निनिष्ठकार्यतानि-
रूपितकारणतावच्छेदकरूपवत्त्वं तृणस्य तृणनिष्ठकारण-
तानिरूपितकार्यतावच्छेदकरूपवत्त्वं वह्नेर्वाऽकार्यताका-
रणव्यावृत्तं रूपं परिच्छिद्यते, न तु तृणत्वेन कारणत्वं
वह्नित्वेन कार्यत्वं वा, तत्रोभयथापि सम्भवति वाह्नित्वेन
कार्यतया तदनुकूलशक्तिमत्त्वेन च तृणादीनां कारणतया
वह्नित्वावान्तरजातिविशेषेण कार्यतया वा, तत्र च
विनिगमकमुक्तमेव ।

(प्रका०) तदस्यः शङ्कते *नन्विति* । ननु तृणजन्यत्वं तृणकार्यता
प्रसिद्धं, तदभावश्च मणिजन्यवह्नौ सुग्रह इति तद्वच्छेदेन मणिजन्य-
त्वं सुग्रहमित्यत आह—*वह्निमात्रस्येति* । व्यभिचारेण तृणस्याज-
नकत्वाद्बह्निमात्रस्यैव तृणाजन्यत्वादिस्वर्यः । तथा च पुनः स एव
व्यभिचार इति भावः ।

उक्तप्राहकैरिति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां नियतेनान्वयेन चेति कृत्वा बहुवचनोपपत्तिः । *अकार्याकारणेति* । ननु कारणत्वसंशये कथं तदवच्छेदकरूपवस्वनिश्चयः, तयोरेकनिश्चायकनिश्चयेत्वात्, किञ्च वह्निनिष्ठकार्यतायास्तृणनिष्ठकारणतायाश्चाग्रहे कथं तदवच्छेदकत्वेन ज्ञानं विशेषणज्ञानसाध्यत्वाद्द्विशिष्टज्ञानस्य । अपि च कार्यतावच्छेदकत्वं कार्यताद्याभ्रयमात्रवृत्तित्वं, तद्गृहे च कार्यताद्याभ्रयत्वमवश्यं विषयः । न च कार्यताद्यपि गृह्यत एवेति वाच्यम् । व्यभिचारेण तद्गृहस्याशक्यत्वादिति चेत् ।

अत्र वदन्ति । कार्यतादिकमप्यत्र गृह्यत एव । तेन नोक्तसर्वदोषावकाशः । न चोक्तव्यभिचारनिश्चये कथमव्यभिचाररूपनियमगर्भहेतुत्वग्रह इति वाच्यम् । समानप्रकारकविरोधिज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकतया तृणत्वावच्छिन्नस्य वह्नित्वावच्छिन्ने व्यभिचारग्रहे तदवच्छिन्नस्य तदवच्छिन्ने हेतुत्वाग्रहेऽपि तदाभ्रययोर्हेतुहेतुमद्भावग्रहस्याविरोधात् । अत एव यागं विनापि दानात्स्वर्गज्ञानेऽपि स्वर्गजनको याग इति धीः स्वर्गत्वसामानाधिकरण्येन यागजन्यत्वं विषयीकरोति, तदिदमाह—*ननु तृणत्वेन कारणत्वं वह्नित्वेन कार्यत्वं वेति* । यदि च कार्यकारणभाव एव न गृह्यते तदा न तु हेतुत्वं कार्यत्वं वेत्येव प्रयात् । न चैवं वह्नित्वावच्छेदेन व्यभिचारग्रहेपि वह्नित्वसामानाधिकरण्येन रासभजन्यत्वं गृह्यतामिति वाच्यम् । प्राहकाभावात् । अत्र चारणिमण्यभ्रवतीत्यादिना प्राहकस्योक्तत्वात् । न चैवं तृणनिष्ठकारणताप्रतियोगिककार्यताभ्रयत्वं गृह्यत इत्येवास्तु किं तदवच्छेदकरूपवस्वपर्यन्तेनेति वाच्यम् । अप्रिमविनिगमकगवेषणस्य सामान्यतावच्छेदकग्रहं विनाऽनुपपत्तेः । सामान्यतो दृष्टावतारं विना परिशेषानुदयादिति । यत्तत्सम्बन्धिकप्रत्यक्षज्ञाने सम्बन्धतावच्छेदकरूपवस्वज्ञानमावश्यकामिति तद्विषयं विना न कार्यकारणभावग्रहः प्रत्यक्षेण, अत एव न शाब्दस्वर्गजनकत्वज्ञानप्रतिबन्धीति । तन्न । इयं वह्निव्यक्तिस्तृणजन्येति प्रत्यक्षेण तद्यक्तिवादेरवश्यं भानात् । न च तस्यानवच्छेदकतया तदवच्छेदेन कार्यतावृत्तेर्भ्रमत्वापत्तिरिति वाच्यम् । कार्यतावृत्तावच्छेदकत्वस्याप्यमानात् । भाने वा तदंशे भ्रमत्वेपि कार्यतांशे प्रमात्वादिति ॥

(वि०) अथ तृणारणिमणीनामभावत्रये न कार्य-
प्रभावत्रयाभावे कार्यमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्याम् अभाव-
प्रयाभावत्वेन तृणादीनां कारणत्वमिति न व्यभिचारः

अभावाभावस्य भावपर्यवसन्नत्वादिति चेत् । अभाव-
 अयाणामभावः किं तृणादिप्रत्येकव्यापकोऽन्य एव उत
 तृणादि प्रत्येकमेव । आद्येऽभावस्य कारणत्वमिति किना-
 यातं तृणादिकारणत्वे, द्वितीये तृणस्य नारणिमण्यभा-
 वाभावत्वं तदुभयापत्तेः । एतेनाभावत्रये न कार्यं तद-
 भावे कार्यमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तृणादिप्रत्येकस्य का-
 रणत्वग्रह इति परास्तम् ।

(प्रका०) *अन्य एवेति । अभावत्रयप्रतियोगिको व्यासज्यप्रतियो-
 गिताक इत्यर्थः । *अभावस्येति* । तथाच तृणोत्कर्षेण बहुयुक्तयोपि न
 स्यादिति भावः । *एतेनेति* । तृणस्य तदुभयत्वापस्येत्यर्थः । पूर्वं मि-
 लितानां तृणादीनामभावत्रयाभावत्वेन हेतुत्वमाशङ्कितं इदानीं तु प्रत्येक-
 स्येति न पौनरुक्त्यमित्याहुः ।

(चि०) स्यादेतत् । मा भूत् सहजशक्तिराधेयशक्ति-
 स्तु स्यादेव, तथाहि व्रीहिन् प्रोक्षतीत्यत्र कालान्तरका-
 र्यानुकूलोऽतीन्द्रियोऽतिशयः प्रोक्षणजन्योऽस्तीत्युभय-
 वादिसिद्धम् । स व्रीहिसमवेतो न वेति संशये व्रीहिनिष्ठ
 एव वाक्यः, कथमन्यथा प्रोक्षितानामेव तेषां कालान्तर-
 ऽवघातादौ विनियोगः । न च मन्त्रादिसहकृतत्वमेव
 व्रीहिषु विशेषः, तेषां चिरध्वस्तत्वात् ।

ननु कथं प्रोक्षितस्यैवावघातादौ अन्वयः 'व्रीहीनव-
 हन्तीति' श्रुतेस्तन्मात्रान्वयेऽप्युपपत्तेः । अथ 'व्रीहिभिर्भ्य-
 जेत' 'व्रीहिन् प्रोक्षति' 'व्रीहीनवहन्ति' 'पुरोडाशैर्यजेते'त्य-
 त्र यथा पुरोडाशे प्रकृत्यपेक्षायामवहन्तव्रीहीणामवघंवा-
 नुवृत्तिद्वाराऽन्वयः, प्रोक्षणे च यागार्थमुपास्यव्रीहीणां, त-
 थाऽवघाते व्रीक्षाकाङ्क्षायां प्रोक्षितानामेवान्वयः, वाचक-
 विना शब्दानां सन्निहितविशेषपरत्वनिर्णयात्, "व्यक्ति-
 वचनानां सन्निहितविशेषपरत्वमिति" न्यायात्, अन्यथा

प्रकरणादिसन्निहितत्यागे तदन्यसन्निधिकल्पने गौरव-
मिति चेत् । न, तर्हि एकस्य द्वयं यत्र प्रोक्षणं तत्रावघातो न
तु प्रोक्षणविशिष्टे, यत्र रूपं तत्र रस इति वत्, तथा च
प्रोक्षणस्य शब्देन कालान्तरकार्यजनकत्वाऽवबोधनात् कथं
तन्निर्वाहार्थमतिशयकल्पनम् । “प्रोक्षिता ब्रीहयोऽवघाताय
कल्पन्त” इति वाक्यशेषात् प्रोक्षणविशिष्टस्यावघाते का-
रणत्वबोध इति चेत् । अस्तु तावदेवम्, तथापि प्रोक्षिता
इत्यत्र भूते क्तानुशासनादतीतप्रोक्षणे ब्रीहावघाता-
न्वयः, तथा चावघाते प्रोक्षणध्वंसः कारणं न तु प्रोक्षण-
मिति चेत् ।

मैवम् । प्रोक्षणमवघातजनकं प्रमाणतस्तदर्थमुपादीयमा-
नत्वात् अवघाते ब्रीहिवत् । न चासिद्धिः, अप्रोक्षितेऽव-
घाताभावादवश्यमवघातार्थं प्रोक्षणोपादानात् । न च
प्रोक्षणध्वंस एव व्यापारः प्रतियोगिनोऽहेतुत्वापातात्, अ-
न्यथा यागादेरपि तथा स्यात् । फलस्य च नियतसमयोत्प-
त्तिकत्वमपूर्ववत् स्वभावादेव भविष्यति । न च प्रोक्षि-
ता ब्रीह्यस्तथा, निरन्वयध्वस्तत्वेनोपलक्षणस्याहेतुत्वात् ।
कुरुणां क्षेत्रमित्यत्र तु कुरुज्ञानस्येतरव्यावृत्तक्षेत्रज्ञव्यव-
हारजनकत्वं न तु कुरोः, अन्यथा यागोपलक्षितो यज्जै-
व स्वर्गं फलिष्यति किमपूर्वेण । न च देवदत्ताद्यश-
रीरं देवदत्सविशेषगुणजन्यं जन्यत्वे सति तद्भोगसा-
धनत्वात् तन्निमित्तसन्नगवदिति तत्सिद्धिः, जन्मान्तरीयै-
रदृष्टजनकत्वाभिमतैर्ज्ञानेच्छाप्रयत्नैः सिद्धसाधनात् । त-
स्मात् प्रोक्षणादयो भावभृतमतिशयं जनयन्त एव काला-
न्तरभाषिकार्थजनकाः प्रमाणतस्तदर्थमुपादीयमानत्वात्
रोगधिकित्सावत्, स चातिशयो लाघवात् फलसमा-

नाधिकरण इति ब्रीहिनिष्ठ एव, तेन तत्समवहितः
 ब्रीहेः साक्षात्सम्बन्धात् पुरुषनिष्ठत्वेन च ब्रीहिणे
 साक्षात्सम्बन्धाभावात् परम्परासम्बन्धे गौरवान्
 न साक्षात् ब्रीहिसमवहितत्वं स्यात् । किञ्च यो
 यद्गतफलार्थितया क्रियते स बाधकं विना तद्गतमेव तद्
 नुकूलमतिशयं जनयति रोगचिकित्सावत् । अथ प्रोक्षणं
 पुरुषसमवेतातिशयजनकं कालान्तरभाविकार्यजनक
 त्वे सति विहितत्वात् यागवत्, अन्यथा विधिविरोधा
 दिति चेन्न । कृषिचिकित्सादिना व्यभिचारात् अप्रयोज
 कत्वाच्च तेन विनापि विधिसम्भवात् । अस्तु वा सकल
 ब्रीहिनिष्ठ एक एव । न चैकब्रीहिनाशे तन्नाशापत्तिः । कि
 ञ्चिदाश्रयनाशस्य वृक्षादाविव कार्यानाशकत्वादिति ।

(प्रका०) उभयसिद्धत्वमेव स्थापयति *कथमिति* । तटस्थ आह-
 नन्विति । अवघातेन ब्रीहेनेष्टत्वात्तदन्वयः पुरोडाशेन भवतीत्यत
 आह—*अवयवेति* । *नत्विति* । तथाच तद्यापारत्वेनातिशय
 कल्प्य इति भावः ।

तटस्थशङ्कां परिहरति *मैवमिति* । भ्रमेणोपादीयमानेष्वघाता
 जनके व्यभिचारादाह *प्रमाणत इति* । नन्वकारणे कारणकारणे
 व्यभिचारः । न च कारणाकारणसाधारणमनुकूलत्वमात्रं साध्यं तदपि
 मध्यवर्तिघटितमित्यतिशयसिद्धिरिति वाच्यम् । एवं हि जनकीभूतध्वं-
 सजनकत्वेनापि साध्यस्य चरितार्थत्वे प्रतियोगिनाऽहेतुत्वापत्तेरिति व
 क्ष्यमाणविरोधादिति चेत् । न । वेदमूलकावघातोद्देश्यकोपादानविषय-
 त्वादिति विशेषव्याप्यैव साधनादिति । वस्तुतो व्यक्तिवचनान्यायेना-
 वघाते प्रोक्षितब्रीहेरन्वये प्रोक्षणस्य बाधकं विना विशेषणत्वं नोपल-
 क्षणत्वमिति । *प्रतियोगिन इति* । अभासतत्प्रतियोगिनोरेकप्राजनक-
 त्वादित्यर्थः । व्यापारं विनैव प्रोक्षणस्यावघातजनकत्वमस्त्विति शङ्के
 न चेति । *अहेतुत्वादिति* । प्रोक्षणस्य च हेतुत्वं साधितमिति
 भावः । ननु यद्युपलक्षणमतीतमजनकं तदा ततो व्यावृत्तबुद्ध्यादिकं न
 स्यादित्यत आह *कुरूणामिति* । नक्षिर्मिनेत्युपलक्षणं तद्भागासाधनं त्यपि
 द्रष्टव्यम् । अन्यथा साधनवैकल्प्यापत्तेरित्यवधेयम् । *जन्मान्तरैरिति*

ति* । अतीतोपलक्षणस्यापि जनकत्वाभ्युपगमादिति भावः । एतावता ध्वंसातिरिक्तं व्यापारं सिद्धमुपसंहरति *तस्मादिति* । प्रमाणत इति* । कार्यापेक्षया चिरध्वस्तत्वे सतीति विशेषणम् , तेन साक्षाज्जनके न व्यभिचारः । अतिशयस्य भावत्वं च पक्षधर्मतावललभ्यं न तु साध्यतावच्छेदकप्रविष्टम् , तेन विघ्नध्वंसद्वारा समाप्तिसाधने मंगले मिथ्याज्ञानध्वंसद्वारा मुक्तिसाधने तत्त्वज्ञाने वा न व्यभिचारः । नन्वस्त्वतिशयः पुरुषसमवेत एव, तथाच नाश्रयशक्तिसिद्धिरत आह *स चेति* । *संस्कारत्वेनेति* । नचैवमनेकव्रीह्युपादानं न स्यादिति वाच्यम् । होमादिनिर्वाहार्थं तदुपयोगात् । ननु यत्र किञ्चिदवयवनाशात्सकलव्रीहिनाशेन खण्डव्रीहिणामुत्पत्तिस्तत्र का गतिरित्यस्वरसादाह *अस्तु वेति* । *किञ्चिदिति* । यावत्प्रत्यभिज्ञं वस्तुस्थितिरिति स्वमतावष्टंभेन दम् ।

(चि०) उच्यते । अतिशयग्राहकमानाल्लाघवसहकृतात् स एक एव सिध्यति न नाना पुरुषनिष्ठश्च । तथाहि प्रोक्षणमपूर्वजनकं दृष्टद्वाराभावे सति कालान्तरभाविफलजनकतया विहितत्वात् यागतदङ्गवत्, कृष्यादौ दृष्टद्वारसम्भवात् न व्यभिचारो न वाऽप्रयोजकत्वम् । यागदानहोमादितदङ्गानामपूर्वजनकत्वे दृष्टद्वाराभावे सति कालान्तरभाविकार्यजनकतया विहितत्वस्यैव प्रयोजकत्वात् अन्यस्याननुगमात् । न च यो यद्गतफलार्थितया क्रियते स बाधकं विना तद्गतमेव तदनुकूलं फलं जनयतीति नियमः, शत्रुवधमुद्देश्य प्रवर्त्तिते श्येनयागादौ व्यभिचारात् विपक्षे बाधकाभावाच्च । नापि यदुद्देशेन यत् क्रियते न तत्तत्र भाविकार्यानुकूलातिशयजनकमिति व्याप्तिः हविस्त्यागादिभिर्यव्यभिचारात् ।

ननु प्रोक्षितव्रीहिणाऽदृष्टस्य जनितत्वात् बर्हिष इव पुनरुपयोगान्तरं स्यात्, विनियुक्तविनियोगविरोधान् उपयोगे वा तज्जातीयान्तरमुपादीयेताऽविशेषात् । न ।

“ब्रीहिनवहन्ती”त्यप्रोक्तन्यायेन प्रोक्षितस्यैव ब्रीहेरन्वयात् । विधेर्दुर्लभ्यत्वात् । यथा “बर्हिस्तृणोति” “बर्हिषि ह बिरासादय”तीत्यत्र ।

यद्वा विचित्राः संस्काराः केचिदुद्देश्यसहकारिण एवाग्रिमकार्यकारिणः यथाऽभिचारसंस्कारो यं देहमुद्दिश्य प्रवृत्तस्तदपेक्ष एव तत्सम्बद्धस्यैव दुःखं जनयति, तथा प्रोक्षणसंस्कारा अपि उद्देश्यब्रीहिसहकृता एवाग्रिमकार्यकर्तारः । यथा च कारीरीजनितसंस्काराधारपुरुषसंयोगाज्जलमुचामदृष्टसमवधानं तथा प्रोक्षणजन्यादृष्टवदात्मसंयोगाद्ब्रीहिणामुत्तरक्रियाविशेषाः, कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यात् फलाभावस्तुल्य एव । आगमिकत्वात् चाण्डालादिस्पर्शस्याहवनियादिसंस्कारनाशकत्वश्रुतेर्गर्भधिकरणस्याप्यपूर्वनाशकत्वम् । धर्मनाशे कर्मनाशापारगमनवत् निषिद्धकीर्त्तनवच्च । किञ्च प्रोक्षणजन्यातिशयो ब्रीहिनिष्ठो न नाना, आत्मवृत्तेरेकस्मादप्युक्तन्यायेन कार्योपपत्तेः । नाप्येकः, एकद्वित्राश्रयनाशानां प्रत्येकमननुगमेन कार्यनाशे आश्रयमाश्रनाशस्य जनकत्वादेव ब्रीहिनाशेन तन्नाशादपरप्रोक्षितब्रीहिणामन्वयापत्तेः । अथ “ब्रीहिन प्रोक्षति”तीप्सितद्वितीयाश्रुतेः क्रियाजन्येष्टफलभागित्वं ब्रीहेरेवावगम्यते, न चापूर्वस्य ब्रीहिवृत्तित्वम्, साक्षात्सम्बन्धस्यैवौत्सर्गिकत्वादिति चेन्न । धात्वर्थतावच्छेदकसंयोगेन ब्रीहिकर्मतोपपत्तेः । न च संयोगावच्छिन्न एव व्यापारविशेषः प्रोक्षणार्थः, तथा च कथं प्रोक्षणसाध्यतयाऽन्वय इति वाच्यम् । संयोगस्योपलक्षणत्वेनापदार्थत्वात्, अन्यथा ग्रामं गच्छतीत्यादौ का गतिः, का वा “सकृत्

प्रोक्षती"त्यादौ, तत्राधेयशक्त्यभावात् । किञ्च घटं सा-
क्षात्करोतीत्यादौ क्रियाजन्यसंस्कारादीनां घटवृत्ति-
त्वात् संस्कारस्य स्वरूपसम्बन्धेन घटवृत्तित्वं, वह्निम-
नुमिनोमीत्यादिषु, प्रयोगसाधुरेव वा द्वितीयेति यदि,
तदा प्रकृतेऽपि तथाऽस्तु । अथ प्रतिमादौ प्रतिष्ठाजन्यं न
यजमानादृष्टं पूज्यत्वप्रयोजकं, भोगादिना तन्नाशेऽपि पू-
ज्यत्वात् तत्सत्त्वेऽपि चाण्डालादिस्पर्शनापूज्यत्वात् अ-
न्यधर्मप्रत्यन्यधर्मस्यानुपयोगाच्च । न च प्रतिष्ठाघवंसस्तथा,
तत एव उपजीव्यप्रतिष्ठाप्रयोजकत्वभङ्गापत्तेः । तस्मात्
प्रतिष्ठाजन्याऽस्पृश्यस्पर्शादिनाश्या प्रतिमादिनिष्ठा श-
क्तिरभ्युपेयेति चेत्, प्रतिष्ठाविधिना प्रतिमादौ देवता-
सन्निधिरहङ्कारममकाररूपः क्रियते, स्वसादृश्यदर्शिन-
श्चिन्नादाविव ज्ञानस्य नाशेऽपि संस्कारसत्त्वात् । अस्पृ-
श्यस्पर्शादिना तु तन्नाशः । अचेतनदेवतापक्षे च यथा-
र्थप्रतिष्ठितप्रत्यभिज्ञानस्यास्पृश्यस्पर्शादिविरहसहकृतस्य
तथात्वं "प्रतिष्ठितं पूजयोदिति" विधिबलात्तत्प्रतिस-
न्धानस्यावश्यकत्वादिति प्राञ्चः ।

नव्यास्तु प्रतिष्ठाविधिनैव तत्राधेयशक्तिवदपूर्वान्तरं
जन्यते तददृष्टवदात्मसंयोगाश्रयस्य पूज्यत्वम् अस्पृश्य-
स्पर्शेन तन्नाशे चापूज्यत्वमित्याहुः ।

(प्रका०) यद्यप्यतिशयस्यैकत्वेनैव पुरुषनिष्ठत्वं सिध्यति । अन्यथा
लाघवेनाश्रयनाशमात्रस्यैव कार्यनाशप्रयोजकत्वेनावयवनाशासन्नाशा-
द्वीक्षणान्तराणामुपयोगो न स्यात्तथापि प्रकारान्तरमाह *तथाहीति* ।
दृष्टद्वारेति । अत्र धर्मजनकत्वं साध्यम्, निषिद्धकर्मणि व्यभिचारवार-
णाय विहितत्वादिस्त्युक्तम् । प्रायश्चित्ते व्यभिचारवारणाय कालान्तरत्या-
दि । ननु दृष्टद्वाराभावे सर्वात्म्यस्यादृष्टान्यद्वाराभावे सर्वात्म्यर्थः, तथा
चासिद्धिः, परमते शक्तेरेव द्वारत्वात् । न च प्रत्यक्षद्वाराभावे सर्वा-
ति तदर्थः । औषधपानादौ व्यभिचारात् । न च तत्र विहितत्वाभावादेव

न व्यभिचार इति वाच्यम् । आयुर्वेदेन तस्यापि विहितत्वादिति चेत् ।
 न । शब्दतदुपजीविप्रमाणमात्रप्रयोज्यधीविषयद्वारेतरद्वारस्य दृष्टद्वार
 पदेन विवक्षितत्वात् । न चौषधादौ व्यभिचारः । तदीयधानुसाम्यादि
 रूपातीन्द्रियद्वारविशेषे शब्दानुपजीविप्रमाणासम्भवादिति वाच्यम्
 अन्वयव्यतिरेकादिमूलकप्रमाणस्यापि कदाचित्तत्र प्रसरादिति भावः ।
 कृप्यादाविति । न च विहितत्वाभावादेव न व्यभिचार इति वाच्यम्
 प्रत्येकवर्णोपायविभागविधिना वैश्यस्य कृषिविधिनादिति भावः । *श-
 त्रुषधमिति* । एतच्च परमते । अस्मन्मते श्येनापूर्वस्य शत्रुनिष्ठत्वमेव
 फलोपपादकमपूर्वं फलाश्रये कल्प्यत इति वक्ष्यमाणयुक्त्या तथा व्यव-
 स्थितेः । अत एव गयाश्राद्धापूर्वस्य पितृनिष्ठत्वम्, पञ्चमटीकार्यां तथा
 विभाषनाच्च । स्वमतेन दोषमाह *विपक्षेति* । न च फलसामाना-
 धिकरण्ये लाघवमेव विपक्षब्राह्मकमिति वाच्यम् । नानात्वगौरवेन त-
 ल्लाघवानाद्रादिति भावः । *हविस्त्यागोति* । वह्न्युद्देशेन हविस्त्या-
 ज्यते, न च तत्रातिशयो जन्यते इत्यर्थः । न च वह्नौ तदनुकूलसंयोगो
 जन्यत एवेति वाच्यम् । एवं हि प्रोक्षणेनापि ब्रीहौ जलसंयोगजननात्
 सिद्धसाधनादिति भावः । पुरुषसमवेतातिशयस्य परम्परासम्भवेन
 स्वरूपसम्बन्धेन साक्षादेव वा ब्रीहिनिष्ठत्वस्याप्युपपत्तेर्नारिरूप-
 दार्थ्यकल्पनमिति तत्रम् । अथोत्पन्नतरवज्ञानपुरुषकृतप्रोक्षणेन दोषा-
 भावादहृष्टानुत्पादे शक्तिसिद्धिरिति चेन्न । तत्र फलानुत्पादात् । लो-
 कसङ्गुदार्थं तदाचारणादिति भावः । *बर्हिष इति* । बर्हिर्यागस्ये-
 त्यर्थः । यथा तस्य जनिताहृष्टस्य न पुनरुपयोगान्तरं तथा ब्रीहेर-
 प्यहृष्टजननोपगमे तत्र स्यादित्यर्थः । यद्वा व्यतिरेकहृष्टान्तोऽयम् । यथा
 बर्हिस्तृणाति इत्यादिविधिवलात्तस्य पुनरुपयोगस्तथाऽत्र न स्यादित्यर्थः
 उक्तन्यायेनेति । व्यक्तिवचनन्यायेनावघाते प्रोक्षितस्यैवान्वये सर्व-
 मिदमविरुद्धमिति भावः । ननु पुरुषे पातित्यादिदोषेनाहृष्टान्तोत्पद्यते
 इति अगत्या ब्रीहिनिष्ठातिशयः स्वीकार्य इत्यत आह *कर्तृकर्मति* ।
 एवं हि ब्रीहिनिष्ठोपि स न स्यादित्यर्थः । पुरुषनिष्ठत्वे साधकमुक्त्वा
 ब्रीहिनिष्ठत्वे बाधकमाह *किञ्चेति* । *कार्येति* भावकार्येत्यर्थः ।
 स्वाश्रयेति । स्वसमवायिकारणेत्यर्थः । एवञ्च किञ्चिदाश्रयनादौ
 वृक्षादिनाशे प्रत्यभिज्ञानस्य तज्जातीयत्वं विषय इति भावः । *संयोग-
 स्येति* । ननु फलस्योपलक्षणत्वे तत्सद्व्यापारमात्रस्यैव धात्वर्थत्वे त्य-
 जिगम्योः पर्यायत्वापत्तिः । अथच्छेदकीभूतयोः फलयोर्विभागसंयोगयो-
 र्धात्वर्थोपवेशे स्पन्दमात्रस्यैवोभयधात्वर्थत्वात्, कर्ममात्रस्यैवोभयजन-

कत्वेन पतनादिवद्वान्तरजानिमादायाप्यर्थभेदस्य वुरुपपादत्वादिति ।
अत्र वदन्ति । व्यापारे उपलक्षणीभूतस्यापि फलस्य प्रतीतौ विशेष-
णत्वमेव । इष्टसाधनताविधिपक्षे क्रियोपलक्षणस्यापि इष्टस्य ज्ञानविशे-
षतावत् । तत्र फलविशिष्टो व्यापारो यदि वाक्यस्तदा शब्दात्फलवि-
शिष्टव्यापारधीरपरथा फलोपलक्षितव्यापारधीरिति उभयथापि फलां-
शेपि शक्ति क प्रतीत्य विशेषो येन पर्यायता । विशेषणत्वे प्रकृते कर्म-
त्वानुपपत्तिरिति । अस्तु वा प्रोक्षणजन्यापूर्वस्य साक्षात्स्वरूपसम्बन्धे-
नैव ग्रीहिकर्मत्वं, साक्षाद्गीजन्यसंस्कारविषयतया घटादीनामिव, एवञ्च
व्याप्यसंस्कार्यकर्मणो भेदोप्युपपद्यत इत्यभिप्रेत्याह *किञ्चेति* ।
वह्निमिति । न ह्यत्र कर्मणि द्वितीया, अनुमितौ वह्नेरकारकत्वात्,
कर्मणश्च कारकविशेषत्वात् । किन्तु साधु विभक्तिस्तथाप्रापीत्यर्थः । *न
चेति । प्रतिष्ठितं पूजयेदिति निष्ठास्वरसादिति भावः । तत एव-तत्स-
त्वेपि चाण्डालादिस्पर्शेनापूज्यत्वादेवेत्यर्थः । देवताचैतन्यपक्षमालंब्य
परिहरति *प्रतिष्ठाविधिनेति* । *अहङ्कारेति* । अहमियं प्रतिमा म-
मदं शरीरमित्यादिज्ञानरूप इत्यर्थः । नन्विदं ज्ञानं विषयबाधाङ्गान्तं
स्यात्, न च तत्सम्भवति, विशेषदर्शनादित्यत आह *स्वसादृश्येति* ।
तथाच विशेषदर्शने सत्यप्याहार्यभ्रमोऽयमित्यर्थः ।

(चि०) वगन्तु ब्रूमः । प्रतिष्ठितं पूजयेदिति विधि-
वाक्येन प्रतिष्ठायाः कारणत्वं न बोध्यते, किन्तु भूतार्थे
कानुशासनादतीतप्रतिष्ठे पूज्यत्वं बोध्यते, तथा च प्र-
तिष्ठाध्वंसः प्रतिष्ठाकालीनयावदस्पृश्यस्पर्शादिप्रतियोगि-
कानादिकालसंसर्गाभावसहितः पूज्यत्वप्रयोजकः स च
प्रागभावोऽत्यन्ताभावश्च क्वचित् । कामिनीचरणाभिघा-
तदोहदादिभिरशोकपुष्पोत्कर्षदर्शनादपि नाधेयशक्ति-
सिद्धिः, समयविशेषावच्छिन्नचरणदोहदादिसंयोगध्वंस-
स्यैव कारणत्वात् चरणभिघाताद्याकृष्टभागान्तरजनि-
तवृक्षादेव वा तदुपपत्तेः, कालान्तरे पुष्पाद्युत्कर्षात् वृ-
क्षावयवोपचयावश्यम्भावेन वृक्षभेदावश्यकत्वात् । ना-
पि ताम्रकांस्यादावस्तु भस्मसंयोगादिजन्यशुद्धिरूपा आ-
धेयशक्तिः, तत्संयोगध्वंसस्य संयोगसमानकालीनास्पृ-

इयस्पर्शादिप्रतियोगिकयावदनादिसंसर्गाभावसहितस्य
शुद्धिपदार्थत्वात् ।

भस्मादिसंयोगजनितः कांस्याणुपभोक्तृनिष्ठः सं-
स्कार एव शुद्धिरित्यन्ये ।

(प्रका०) ननु देवतायां सर्वहृत्वाभावेन व्यासङ्गदशायां व्यवहि-
तनानादेशे प्रतिष्ठायां कथमहङ्कारममकारौ संस्कारौ संस्कारनाशे वा
कथं पूज्यत्वं कथं वा ज्ञानसंस्कारयोरननुगीतयोः पूजाप्रयोजकत्वमिति
प्रथमकल्पानुपपत्तिः । यत्र च व्यासङ्गवत्तत्र प्रत्यभिज्ञानं तत्र प्रतिष्ठा-
तप्रतिमापूजापि निष्फला स्यात् । प्रतिष्ठितं पूजयेदित्यादिना च प्रति-
ष्ठायास्तद्वध्वंसस्य वा हेतुत्वं बोध्यते न तत्प्रत्यभिज्ञानस्यापीति द्वितीय-
कल्पानुपपत्तिः । दृष्टेनैवोपपत्तावदष्टकल्पनानुपपत्तिरिति तृतीयकल्पा-
नुपपत्तिरित्यस्वरसादाह-#वयं त्विति* । ननु यत्र प्रतिमायां प्रतिष्ठा
जाता देवात्किञ्चिदध्वयवनाशादन्या प्रतिमा जाता तत्र प्रतिष्ठास्य
प्रतियोगिनोऽवृत्तेस्तद्ध्वंसस्यापि न वृत्तिः, प्रतियोग्यधिकरण
एव ध्वंसस्य वृत्तेः, तथाच तत्पूजा निष्फला स्यात् । न चेष्टाण-
त्तिः, आचारविरोधात् । अन्यथा एतच्छुद्ध्या कस्यापि प्रवृत्तिर्न
स्यात् । न च तत्प्रतिमावृत्तित्वेन ध्वंसस्य न प्रयोजकत्वं किन्तु
स्वरूपेण तच्च तत्रास्त्येवेति वाच्यम् । एवं हि तद्ध्वंसस्य प्रतिमान्तर-
पूज्यत्वप्रयोजकतापि स्यादविशेषादिति चेत् ।

अत्राहुः । इयं प्रतिष्ठितेति बुद्धेः खण्डप्रतिमायामपि प्रमात्वव्यव-
हारात्तद्ध्वंसस्य तत्रापि वृत्तिरेव । प्रतिमान्तरे च तदभावात्तदभावः ।
अत एव प्रोक्षितव्रीहीणां यत्किञ्चिदध्वयवनाशाद्वाशेषि खण्डव्रीहीणा-
मुपयोगः । संस्कृता एते व्रीहय इति प्रतीत्या तत्रापि पुरुषसमवेतसं-
स्कारसम्बन्धसिद्धेः । अन्यथा सर्वमिदं तत्रापि तुल्यमिति । #प्रति-
ष्ठाकालीनेति* । अत्र स्वसमानाधिकरणेत्यपि विशेषणन्तेन तत्प्रतिष्ठा-
कालीनप्रतिमान्तरास्पृश्यस्पर्शप्रागभावाभावेन यावदर्थभावात्पूज्यता-
पत्तिः । ननु प्रतिष्ठोत्तरमपि पूज्यता न स्यात्प्रतिष्ठापूर्वकालीनास्पृश्यस्पर्-
शानां जाततया तत्प्रागभावाभावादित्यत आह प्रतिष्ठाकालीनेत्यभाव-
विशेषणम् । नन्वेकस्पर्शानन्तरमग्निमस्पर्शप्रागभावसत्त्वात्पूज्यता स्यादिति
त्यत आह-#यावदिति* । आदिपदमध्वयवदिभागादिपरम् । स्फुटितप्र-
तिमाया अप्यपूज्यत्वात् ।

* नन्वनादिसंसर्गपदमत्रात्किञ्चित्करमिति चेत् । अत्राहुः । तावदभा-

वसहितप्रतिष्ठाध्वंसस्य हेतुत्वे तावदभावा अपि हेतव इति ध्रुवम् । तथा चानादित्वानन्तर्भावे साद्यभावानामपि जनकत्वमिति बहूनां जनकत्वे गौरवमित्यल्पजनकत्वे लाघवेन सादिव्यावर्त्सनार्थमनादिपक्षोपादानम् । एवमन्योन्याभावव्यावर्त्सनार्थं संसर्गपदम् ।

अन्ये तु प्रतिष्ठाकालीनत्वेन प्रतिष्ठोत्तरकालीनत्वं विवक्षितम्, तदपि स्पर्शादिविशेषणं न त्वभाषविशेषणम् । एवं प्रतिमायामस्पृश्यस्पर्शौ जातेपि तद्धंसाद्योन्याभावादाय पूज्यतापत्तिः । प्रतिष्ठोत्तरकालीनानां यावदस्पृश्यस्पर्शानामभावस्य तत्र सत्त्वात्, अनादिपदसंसर्गपक्षोपादाने तु नोक्तदोषः, तन्निष्ठास्पृश्यस्पर्शव्यक्तेरेवानादिसंसर्गाभावस्य तत्रासत्त्वात्, अत्यन्ताभावस्य प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वात्, प्रागभावस्य प्रतियोगितद्धंसासमानकालनिवृत्त्यादित्याहुः । *समयविशेष इति* । स च विशेषः कार्यैकोन्नयो यदनन्तरं पुष्पमित्यर्थः । नन्वेवं चरणसंयोगस्य कारणाभूताभावप्रतियोगित्वेन प्रतिबन्धकत्वापत्तिः । न चेष्टापत्तिः, चिरसमयव्यापिसंयोगे सति पुष्पानुत्पत्त्यापत्तेरित्यपरितोषादाह—*चरणेति* । *तत्संयोगेति* । अत एवाभ्लादिसंयोगो जलशालनेनापनीयत इति भावः ।

संस्कार एवेति । धर्मविशेष इत्यर्थः । अन्ये त्वित्यस्वरसोद्भावनम् । तद्विजं तु दृष्टद्वारेणैवोपपत्तावदृष्टकल्पनानवकाश इति ।

(चि०) अभिमन्त्रितपयःपल्लवादावपि समयविशेषावच्छिन्नाभिमन्त्रणध्वंस एव व्यथाद्यपनायकः तत्तन्मन्त्रदेवतासन्निधिरेव वा । कलमधीजादीनामापरमाण्वन्तभङ्गे तत्र चावान्तरजात्यभावे नियतकलमजातीयादिसिद्धिरपि परमाणुपाकजविशेषादेव, कार्यवृत्तिरूपादिसजातीयस्य पूर्वरूपादिविजातीयस्य परमाणौ पाकजरूपादेरुभयसिद्धत्वात् । यथाहि कलमधीजं यथादेर्जात्या व्यावर्त्तते तथा तत्परमाणवोऽपि पाकजैरेव । एवं माघकर्षणजनितात् परमाणुपाकपरम्पराविशेषादेव हैमनिकशस्योत्पत्तिः । एतेन लाक्षारसावसेकादयो व्याख्याताः । निमित्तविशेषजनितपाकजातत्फलाविशेषः यथा हारतिर्मांसं हरिद्रानलसाधितमुपयोगात् सद्यो

व्यापादयति नान्यथा सप्रथितमित्यादि । यत्र च तोष-
तेजोवायुषु न पाकजो विशेषस्तत्रोद्भवानुद्भवकठिनत्वा-
दयो विशेषास्तत्तदुपनायकादृष्टविशेषादेव । तुलादौ चा-
धिवासपूर्वकतुलारोहणसामग्री तुल्यस्य सत्यासत्यप्रति-
ज्ञत्वसहित्वा प्राचीनधर्माधर्मफले तज्यभङ्गौ जन-
यति । यद्वा अहं निष्पापः पापवान् वेति तुलाधिरूढाभि-
शस्तज्ञानविशेषसहिता सा तथा, तदाहुः--

तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वञ्चैवान्तरपुरुषः । इति ।

अथ वा प्रतिज्ञाशुद्ध्यशुद्धी अपेक्ष्य तथा धर्माधर्मौ
जन्येते ताभ्याश्च जयपराजयौ, सत्यासत्यप्रतिज्ञाभि-
शस्ततुलारोहणस्येष्टानिष्टफलत्वेनार्थतो विधिनिषेधात्
“अभिशास्तः सत्यप्रतिज्ञो विजयकामस्तुलामारोहेदसत्य-
प्रतिज्ञो न तुलामारोहेदि”ति श्रुतेरुत्पन्नात् । यद्वा
तथा देवतासन्निधिः क्रियते ताश्च कर्मानुरूपं लिङ्गमभि-
व्यञ्जयन्ति ।

(प्रका०) *समयविशेषेति* । न चैवं यागेऽप्यपूर्वं न कल्पयामिति वाच्य-
म् । तत्र विधिना कार्यकारणभावबोधनात्, अत्र तु न तथेति भावः । पा-
कजविशेषे मानमाह *कार्येति* । ननु बीजापुरादौ लाक्षाधवसेका-
त्कुसुमारुप्यं दृश्यते तत्र लाक्षारसस्य गलितत्वात् कालान्तरीयकुसु-
मारुणिमहेतुत्वं न वा स्वल्पात्तस्मात्तादृगुत्कर्षस्तथा च तत्प्रयोजकत्वे-
नाधेयशक्तिः स्वीकार्येत्यत आह *एतेनेति* । *इत्यादीति* । “दश-
रात्रोषितं कांस्ये सर्पिष्णापि विषायत” इत्यादि पद्मब्राह्मणम् । कठिनत्वं
तु तोषे प्रतिबद्धत्वमित्यर्थः । तुलादौ तुलाविधिजन्यामाधेयशक्ति-
ज्यादिप्रयोजिकामाशंक्य निराकरोति *तुलाहाविति* । तुल्यस्य-
तुलनीयस्य । ननु तुलादिसामग्याः क्षणिकतया कालान्तरभाविजया-
दिजनकत्वानुपपत्तिः पापिनोऽपि सभाक्षोभादिना पापवत्त्वज्ञानाभावे
निष्पापत्वञ्जने वा भङ्गानुपपत्तिश्चेत्यद्वैतराह *अथवेति* । तथा-तु-
लाधिरुहणसमग्या । ननु एषद्वारैर्बोपपत्त्यादिदृष्टकल्पनानुपपत्ति-
लौकिकक्रियाया अपीहानिष्टफलकारेण तुलाधिरुहणेन श्रुत्युत्पन्नानां-

भवञ्चेत्यपरितोषावाह । *यद्वेति* । अयं पापी निष्पापो वा तुलारूढ इति ज्ञानमेव तज्जन्यसंस्कारो वाऽत्र सन्निधिरित्यर्थः । *ताञ्चेति* । देवता इत्यर्थः । *लिङ्गमिति* । नमनोन्नमनादिकमित्यर्थः ॥

(चि०) कस्तर्हि शक्तिपदस्यार्थः ? कारणत्वम् । तत्र स्वस्वव्याप्येतरसकलसंपत्तौ कार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वम् ।

(प्रका०) *स्वस्वेति* । अत्र यत्र कार्यस्य घटादेरभावस्तत्र दण्डादेरभाव इति वैशिकी व्यापकता, कालिक्यां तु सामग्रीकाले व्यभिचारात्, एवञ्च दण्डसङ्गाधेपि चक्राद्यभावेन कार्याभावे व्यभिचार इति तद्वारणाय कार्याभावं विशिनष्टि संपत्तावित्यन्तेन । स्वेतरसकलसंपत्ताविति कृतेऽप्रसिद्धिः, दण्डेतरसकलमध्यपतितानां चक्रभ्रम्यादीनां संपत्तौ घटाभावाप्रसिद्धेरित्यत उक्तं स्वव्याप्येति । चक्रभ्रम्यादीनां च दण्डसमवधाननियतत्वेन दण्डव्याप्यतया तदितरसंपत्तिकालीनकार्याभावप्रसिद्धेर्नोक्तदोषः । एतेन यत्र स्वं स्वव्याप्यमप्यस्ति तत्रापि तत्सम्पत्तिरस्ताति तत्र कार्याभावाप्रसिद्धिरेवेत्यपास्तम्, काचित्कतादृशाभावप्रसिद्धैव व्यापकत्वनिर्वाहात् । ननु तदितरसकलपदं तदितरकारणपरं तदितरमात्रपरं वा ? आद्ये आत्माश्रयः । अन्त्येऽसम्भवः । घटाद्युत्पत्तौ वेमादिसमवधानाभावादिति चेत् । न । कार्यप्रागभावव्याप्यप्रागभावप्रतियोगिसकलस्य विवक्षितत्वात् । कार्यनियतपूर्ववर्तिसकलस्य विवक्षितत्वाद्वा । कार्यत्वं च प्रागभावप्रतियोगित्वम् । न अन्यथासिद्धे दण्डरूपादावतिव्याप्तिः, तत्र स्वस्वव्याप्येतरदण्डादिसकलसंपत्तौ कार्याभावाभावेनोक्तरूपाभावात् । वस्तुतो नान्यथासिद्धत्वमत्रापि देयम्, अतो नोक्तदोषः । अन्यथा कुलालपित्रादौ प्रसङ्गतादवस्थ्यात् । चक्रभ्रम्यादीनां चक्रव्याप्यत्ववत्कुलालादीनां तद्व्याप्यत्वात् । यद्विदं कारणसामान्यलक्षणं तथा च कुलालपितृत्वेनान्यथासिद्धत्वेपि कुलालत्वेन तस्यापि घटजनकतयाऽतिव्याप्यभावः । न च कुलालपितृत्वेन जनकतापत्तिः । यस्य कार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वं तस्य हेतुत्वमित्येव लक्षणार्थत्वादिति । तत्र । दण्डचक्रादिजनके तथाप्यतिव्याप्यपरिहारात् । न हि तज्जनके दण्डाद्यवयवाद्दौ दण्डत्वादिसम्भवः । कुलालमात्रादौ प्रसङ्गतादवस्थ्यात् । ननु स्वस्वव्याप्येतरसकलसंपत्तौ स्वसंपत्तौ च स्वव्याप्याभावप्रयुक्तकार्याभावव्यापकत्वाभावात्स्वाभावस्थायुक्तमित्येति चेन्न । तत्सम्पत्तिकालीनकार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वस्व-

व्याप्यान्यतरकत्वस्य विवक्षितत्वात् । यत्तु स्वासमवधानकालीनत्वमपि कार्याभावविशेषणम् अतो नोक्तदोष इति । तन्न । आत्मादिहेतावव्याप्तेः । नन्वेवमप्यात्मादिहेतावव्याप्तिरेव कार्याभाववति देशे काले वा तद्भावाभावादिति चेन्न । तत्समवधानसत्त्वेपि तद्भावस्य केवलान्वयित्वेन तत्रापि तत्सत्त्वात् । तद्व्याप्यस्याभावप्रतियोगित्वेनान्यतरगर्भलक्षणस्य तत्रापि सत्त्वाच्च । न चैवमाकाशस्य घटादिहेतुतापात्तिः । अनन्यथासिद्धत्वेनैव धारणात् । तद्व्याप्येतरसकलसंपत्तौ घटाभावाप्रसिद्धेश्च । आत्मादौ च स्वव्याप्यहेत्वन्तरप्रत्यासत्त्यादिव्यतिरेकप्रयुक्तकार्याभावप्रसिद्धिसम्भवात् । अत एवात्मनः कपालगोचरप्रत्यक्षादिसम्भवेन घटकारणत्वम् । यत्तु यद्वचिच्छिन्नाभावव्यापकाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य हेतुत्वरूपत्वम् । अस्ति चात्मत्वाच्छिन्नभावस्य ज्ञानाभावव्यापकत्वेऽपि गुणत्वावच्छिन्नाभावं प्रति समवायित्वावच्छिन्नाभावस्य व्यापकत्वम् । अस्ति च दिक्कालयोस्तत्त्वावच्छिन्नाभावस्याव्यापकत्वेऽप्याधाराधेयभाववत्त्वेन तद्भावस्यापि कार्याभावव्यापकत्वमिति । तच्चिन्त्यम् । एकघटसत्त्वे घटत्वावच्छिन्नाभावाभाववदात्मरूपसमवायिसत्त्वे समवायित्वावच्छिन्नाभावासंभवात् । यदि च केवलान्वयितया तद्भावस्तदा आत्मत्वावच्छिन्नाभावोऽपि सुलभ एव ।

केचिन्तु जन्यगुणमात्रं प्रति समवायितया कारणत्वेन तत्रापि तज्जातीयतयोक्तलक्षणसत्त्वादित्याहुः । तदपि चिन्त्यम् । उक्तरीत्या समवायित्वस्य कार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया समवायित्वेन हेतुत्वमित्येव न स्यात् । अन्यथा प्रमेयत्वेनैव हेतुत्वापत्तौ तज्जातीयतया गुणादावतिव्याप्यापत्तेः । अत एव प्रमेयत्वादौ सामान्यप्रत्यासत्तिकरणे अव्याप्तिः, व्यतिरेकाप्रसिद्धेरित्यपास्तम् । तत्रापि स्वव्याप्यव्यतिरेकप्रयुक्तकार्याभावप्रसिद्धिसम्भवेनान्यतरत्वगर्भलक्षणसत्त्वात् । अन्यथा स्वव्याप्याप्रसिद्धैव लक्षणासिद्धिः स्यात् । यत्तु जन्यसाक्षात्कारं प्रति प्रत्यासत्तितया कारणत्वे इन्द्रियप्रत्यासत्तितद्व्याप्येतरसकलसमवधाने इन्द्रियप्रत्यासत्तिव्यतिरेके सति सकलसाक्षात्कारसत्त्वात्तज्जातीयत्वेन तत्सत्त्वात्तदव्याप्तिः, अत एवैश्वरहानादौ नाव्याप्तिरिति । तन्न । पूर्वोक्तरीत्या प्रत्यासत्तित्वस्य कार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया तेन रूपेण हेतुत्वप्राप्तेः । न हि येन केनापि रूपेण तज्जातीयत्वं वाच्यम् । अतिप्रसङ्गात् । किन्तु अन्यव्यतिरेकप्रतियोगितावच्छेदकेनैव । न च प्रत्यासत्तित्वं तथा, तद्वच्छिन्नस्य व्यतिरेकाप्रसिद्धेरिति । यद्यपि प्रागभावेऽव्याप्तिः, तद्वितरसकलसंपत्तौ

कार्याभावाप्रसिद्धेः उत्पन्नस्य पुनरुत्पादेपि कार्यस्य सत्त्वात् । तथाप्युत्पत्तिविशिष्टकार्याभावो विवक्षितः, स च तत्राप्यस्ति । न चैवं गण्यं प्रति रसादिप्रागभावाणामपि हेतुत्वापत्तिरिति वाच्यम् । अनन्यथासिद्धत्वेनैव वारणात् । न च सव्येतरविषाणयोः परस्परं कार्यकारणभावापत्तिः, तद्वितरसकलसंपत्तिकालस्य तत्सामग्रीकालत्वपर्यवसाने तत्कालीनपरस्पराभावव्यापकत्वात्परस्पराभावस्येति वाच्यम् । अग्रिमक्षण इति विशेषणात् । तत्सम्पत्त्यग्रिमक्षणे च कार्याभावाभावात् । यस्तु कार्यपदं तदीयकार्यपरमतो नोक्तप्रसङ्ग इति । तत्र । आत्माश्रयात्, संपत्तावित्यन्तवैयर्थ्यापत्तेश्च । न च दण्डावयवे घटाभावाद्याभिचारेणाव्यापकत्वमिति वाच्यम् । तत्र तत्रेतरसम्पत्त्यवच्छिन्नकार्याभावादित्येके । कार्याभाववति यत्संसर्गावच्छिन्नयदभावस्तत्संसर्गावच्छिन्नस्य हेतुत्वरूपत्वम् । अस्ति च घटाभावव्यापको यो दण्डसंसर्गाभावः स दण्डावयवेपीत्यग्रे । केचित्तु कार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वमित्यत्र बहुव्रीहिसमासेन कार्याभावव्याप्याभावप्रतियोगित्वमर्थः । कारणस्य कार्यव्यापकत्वेन तदभावस्य कार्याभावव्याप्यतौचित्यात् । एवञ्च चन्द्रोदयसमुद्रवृद्धोः परस्परं कार्यकारणभावापत्तिरतस्तद्वारणाय सम्पत्तावित्यन्तम् । न चैवमपि दोषनादवस्थयम् । अग्रिमक्षण इत्यस्य विवक्षितत्वात् । न हि तत्र तादृशाग्रिमक्षणे समुद्रवृद्धिव्यतिरेकश्चन्द्रोदयव्यतिरेकव्याप्तः । आत्मादिहेतौ प्रमेयत्वप्रत्यासत्यादां च तज्जातीयत्वमादायैव लक्षणगमनम्, अन्यच्च पूर्ववद्ब्रह्ममित्याहुः ॥

(चि०) अथ वा यत्र कार्यभावव्याप्यता इतराभावावच्छिन्ना तत्कारणम् । बीजेऽङ्कुराभावव्याप्यता न बीजात्त्वेनावच्छिद्यते इतरसमवधाने सति बीजादङ्कुरसम्भवात्, किन्त्वितराभावेनावच्छिद्यते इतराभावे बीजास्याङ्कुराभावनियमात् । शिलाशकले त्वङ्कुराभावव्याप्यता शिलात्वेनैवावच्छिद्यते ।

(प्रका०) नन्विदं कारणत्वमतीन्द्रियघटितसकलसंपत्तिगर्भतया दुर्ग्रहं प्रत्यक्षस्याप्रवृत्त्या साध्याप्रसिद्ध्या मानान्तरस्याप्यप्रवृत्तेः, किञ्च अनन्यथासिद्धत्वकार्यनियतपूर्ववर्तित्वादेः प्रवेशो आवश्यके तावन्मात्रमेव लक्षणमस्तु क्लृप्तत्वात् अधिकंशस्य गुरुत्वात्, अत एवाप्येति तथैव लक्षणमित्यरुचेराह *अथवेति* । यत्र कार्याभावव्याप्यता इतरा-

भावसहकारावच्छिन्ना तदवच्छिन्नं कारणं तदवच्छिन्नत्वं कारणत्वमिति यावत् । तेन यत्र दण्डाभावत्वं तत्र घटाभाव इति दण्डाभावत्वनिष्ठव्याप्तौ दण्डाभावस्यैवावच्छेदकतयाऽजनके दण्डाभावत्वाद्दौ नातिव्याप्तिः । न वा बीजत्वस्य कार्याभावव्याप्यस्य जनकत्वासम्भवादसम्भवः, तत्र दण्डाभावसहकृतत्वस्यावच्छेदकत्वात्, बीजत्वाद्यवच्छिन्नस्य जनकत्वाच्च । एवञ्चाग्रे बीजबीजत्वपदे बीजत्वबीजत्वत्वपरे । इतराभावेन-इतराभावसहकृतत्वेन । शिलायां-शिलात्वे, शिलात्वेन-शिलात्वत्वेन ।

ननु कार्याभावस्तज्जन्यकार्याभावो वा तदभावमात्रं वा ? आद्ये आत्माश्रयः । अन्ये शिलायामप्यङ्कुरस्य संयोगवृत्त्या सत्त्वेन तत्रापीतराभावसहकृतशिलात्वस्य कार्याभावव्याप्यत्वात् । किञ्च घटकारणत्वानादौ कार्याभावव्याप्यत्वं ज्ञानत्वत्वादिनैषावच्छिद्यते । दण्डाभावसाहित्यस्य तत्र नीलधूम इव व्यर्थत्वादिति ।

अत्र वदन्ति । उत्पत्तिकालीनसम्बन्धावच्छिन्नकार्याभावव्याप्यत्वं विषयक्षितं संयोगसम्बन्धस्योत्पत्त्यनन्तरकालीनतया तदवच्छिन्नाभावमादाय न शिलादौ प्रसङ्गः । उत्पत्तिकालीनसम्बन्धो ह्ययमेव कारणतासमवायश्च-तदवच्छिन्नाङ्कुराभावश्चेतराभावावच्छिन्ने स्वसमवायिनि बीजादौ च । ह्ययं च कारणमेव । न चैवं करणतागर्भत्वेनात्माश्रयः । सम्बन्धत्वेन तज्ज्ञानादिति ।

अत्रेदं चिन्त्यम् । विषयविषयिभावसम्बन्धस्याप्युत्पत्तिकालीनतया तदवच्छिन्नकार्याभावव्याप्यत्वस्येतराभावावच्छेद्यतया बह्वयैरनुमितिजनकत्वापत्तिः । चरमकारणे कार्यत्वाभावादव्याप्तिश्च ।

वस्तुतस्तु बीजादङ्कुर इति प्रतीतिबलादवश्यवधिमङ्गलक्षणस्वरूपसम्बन्धविशेष एव विलक्षणः कार्यकारणयोः । तत्सम्बन्धावच्छिन्नकार्याभावश्च कारणे इतराभावावच्छेदेन । स्वरूपायोग्ये तु तादृशसम्बन्धाभावात्तदवच्छिन्नकार्याभावः स्वासाधारणशिलात्वादिधर्मावच्छेद्यः । एवं च तादृशसम्बन्धावच्छिन्नकार्याभावव्याप्यत्वं यत्र स्वासाधारणधर्मेतरावच्छिन्नं तदवच्छिन्नं कारणमित्यत्र तात्पर्यम् । चरमकारणे च यद्यपीतराभावो नावच्छेदकः । तथाप्युत्पादकाल एव तथा उत्पादानन्तरमेव कार्योत्पादेन तदा कार्याभावात् । यद्वा चरमकारणे परामर्शादावपि प्रतिबन्धकाभावविलम्बेन कार्योत्पत्तिदिलम्बादित्यन्तरामावावच्छिन्नत्वमेव । यदि च कश्चिन्न तथात्वं तदा तत्सञ्जातीयत्वं लक्षणं बोध्यम् । न चार-

एवमप्यदण्डे तदण्डत्वादिनैव तदवच्छेदादव्याप्तिरिति वाच्यम् । दण्ड-
त्वमादाय लक्षणसत्त्वात् । एवञ्च घटकारणज्ञानत्वादावपि तत्सम्बन्धा-
वच्छिन्नकार्याभावव्याप्यत्वं दण्डाद्यभावावच्छेद्यमेवेति न तत्राव्याप्ति-
रिति ध्येयम् । ननु दण्डरूपादावतिप्रसङ्ग इति चेत् । न । दण्डादट इति
वदण्डरूपादट इति प्रतीत्यभावेन तादृशसम्बन्धावच्छिन्नकार्याभाव-
सम्बन्धस्य दण्डरूपत्वेनैवावच्छेदान् । अत एव व्योमादावपि न घट-
कारणत्वप्रसङ्गः । अत्र च स्वभाव एव शरणम् । एवञ्चानन्यथासिद्ध-
त्वेन विशेषणीयमतो नोक्तदोष इति कस्यचिद्वाख्यायामनादेयम् । उ-
क्तेनैवोपपत्तेरिति ॥

(चि०) यद्वा अन्यासमवधानावच्छिन्नकार्यानुत्प-
त्तिव्याप्यत्वं कारणत्वम्, रासभादेः स्वत एव कार्यभा-
वव्याप्यता अन्यासमवधानस्य वैयर्थ्येनानवच्छेदकत्वात् ।

अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तिजातीयत्वं वा तत्त्वम् ।
अन्यथासिद्धत्वञ्च त्रिधा । येन सहैव यस्य यं प्रति पूर्वव-
र्त्तित्वमवगम्यते, यथा घटं प्रति दण्डरूपस्य । अन्यं प्र-
ति पूर्ववर्त्तित्वे ज्ञाते एव यं प्रति यस्य पूर्ववर्त्तित्वमवग-
म्यते, यथा शब्दं प्रति पूर्ववर्त्तित्वे ज्ञात एव ज्ञानं प्रत्या-
काशस्य । अन्यत्र क्लृप्तनियतपूर्ववर्त्तिन एव कार्यसम्भवे
तत्सहभूतत्वम्, यथा गन्धवति गन्धानुत्पादाङ्गत्वं प्रति
तत्प्रागभावस्य नियतपूर्ववर्त्तित्वकल्पनात् पाकजस्थले
गन्धं प्रति रूपादिप्रागभावादीनामप्यन्यथासिद्धत्वम् ।
एतन्त्रितयव्यतिरेकनियतपूर्ववर्त्तित्वं कारणत्वम् । या-
गापूर्वयोस्तु यागपूर्ववर्त्तित्वेऽवगते न त्ववगम्यमाने, यत्र
जन्यस्य पूर्ववर्त्तित्वेऽवगते जनकस्य पूर्वभावोऽवग-
म्यते तत्र जन्येन जनकस्यान्यथासिद्धिः, यत्र च जनकस्य
तथात्वेऽवगते जन्यस्य पूर्वभावावगतिस्तत्र तद्वद्वारा
तस्य जनकत्वमेव, दण्डसंयोगभ्रमणयोस्तु युगपदेव
पूर्वभावावगतिः । स्वस्मानन्तरोत्पत्तिकसकलसमवधाने

सत्यपि यस्याभावात् कार्यं न जायते सति च जायते
तज्जातीयं प्रति तदनन्यथासिद्धम् ।

(प्रका०) *अन्यासमवधानावच्छिद्येति* । अन्यासमवधानावच्छि
दं कार्यानुत्पत्तिव्याप्यत्वं यस्य तद्वच्छिद्यत्वं कारणत्वमित्यर्थः । उत्प
त्तिगर्भतया पूर्वस्मान्नेदः । अत्रापि पूर्वोक्तसम्बन्धविशेषमादायोत्पत्त्य
भावं व्याप्यत्वं बोध्यम् । उत्पत्तिश्च स्वसमानकालीनपदार्थप्रतियोगिक
ध्वंसागधारसमयसम्बन्धः । ध्वंसत्वं च प्रागभावप्रतियोग्यभावेत्
प्रागभावत्वं च न प्रतियोगिजनकाभावत्वं येनान्योन्याभ्रयः स्यात्
किन्तु गन्धानाधारसमयानाधाराभावत्वम् । शेषं पूर्ववत् ।

अनन्यथासिद्धेति । घटजातीयं प्रति रासमजातीयमनन्यथासि
द्धमिति अत्रातिव्याप्तिवारणाय नियतपदम् । ननु नियतत्वं कालमपेक्ष
देशमपेक्षया ? नाद्यः । रासभेपि गतत्वात् । घटपदादिपूर्वकाले रासम
जातीयस्य नियमेन सत्त्वात् । नान्त्यः । साक्षात्सम्बन्धेनादृष्टादेर्घटादिदे
शापेक्षयाऽनियमात् । साक्षात्परम्परासाधारणसम्बन्धमात्रविधक्षायां
रासभेपि घटादिदेशनियतत्वेनातिप्रसङ्गादिति । नैवम् । साक्षात्परम्परासा
धारणैकजातीयसम्बन्धेन देशनियतत्वस्य विधक्षितत्वात् । रासमादावे
कजातीयसम्बन्धेन घटादिदेशनियतत्वाभात् । घटादावेकजातीयसम्ब
न्धेनादृष्टादेर्नियतत्वादिति वदन्ति ।

अत्रेदं चिन्त्यम् । कियत्सु घटेषु रासभस्याप्येकजातीयतत्सम्ब
न्धेन देशनियतत्वादतिप्रसङ्गः । कार्यतावच्छेदकावच्छेदेनादृष्टस्या
प्यतयात्वम् । द्रव्यगुणाद्यनेककार्यं एकजातीयतत्सम्बन्धाभावादिति ।
भक्षितर्षाजसङ्गहाय *जातीयेति* । जातिपदं च कार्यपूर्ववर्तितावच्छे
दकभर्मपरम् । अतो नाकाशाद्येकवृत्तिकारणत्वेऽव्याप्तिः । पूर्ववृत्तित्वं
च प्रागभावावच्छिद्यसमयवृत्तित्वम् । प्रागभावश्च न विशेषणं येन प्रा
गभावेऽव्याप्तिः । किन्तु तदुपलक्षितकालविशेषवृत्तित्वं तच्च तत्राप्य
स्ति । कालस्य च स्थूलस्थैवाधिकरणतया हेतुत्वं-तस्य च पूर्वक्षण
वृत्तित्वमस्त्येव । तत्त्वधिकरणतया हेतुत्वं तस्य च पूर्वक्षणवृत्तित्वम
स्त्येव । तत्त्वधिकरणस्येति न तदव्याप्तिर्दोषः । प्रागभावत्वं च न प्रति
योगिजनकाभावत्वम् । अन्योन्याभ्रयात् । नापि विनाश्यभावत्वं विना
शस्य प्रागभावगर्भतयान्योन्याभ्रयात् । उत्पत्तिगर्भतया तन्निवर्त्तने चो
त्पत्तेः स्वसमानकालीनपदार्थप्रतियोगिकध्वंसागधारसमयसम्बन्ध
रूपत्वेऽन्योन्याभ्रयात् । किन्तु गन्धानाधारसमयानाधाराभावत्वम् ।

ननु ध्वंसप्रागभावाभासमि घटादावभ्यासिः । न चात्र तदलक्ष्यमे-
वेति वाच्यम् । न प्रागभावलक्षणमिह प्रकृतं किन्तु कारणत्वलक्षणम् ।
तच्च सामान्यत एव लक्ष्यं तथैवोपक्रमात् । तथा च ध्वंसप्रागभावस्या-
लक्ष्यत्वे ध्वंसकारणसाधारणं न तल्लक्षणमिति चेत् । न । अभाव-
स्य भावाभावसाधारणविरोधिपरत्वात् । यद्यप्येवं तद्वैयर्थ्यम्
यावन्त्याभावात् । तथापि तत्तत्प्रतियोगिकाभावलाभार्थमभावपदम् ।
। हि प्रागभावसामान्यगर्भं कारणत्वम्, किन्तु तत्तत्प्रतियोगिकप्राग-
भाववच्छिन्नसमयवृत्तित्वं तत्कारणत्वम् । तथा च तादृशकालावृत्तिसत्-
भावस्तत्प्रागभाव इति पर्यवस्यति । न च तादृशसमयाप्रसिद्धिः । गन्धत्वं
वाधिकरणानधिकरणसमयवृत्तिकादाचित्कमात्रवृत्तिजातित्वाच्चैत्रत्व-
देत्यनुमानात्तिसिद्धेः । ननु सिद्ध्यनु गन्धानाधारसमयः, तथापि प्राग-
भावस्य कथं तदनधिकरणत्वं प्राह्यम् नहि तत्र प्रत्यक्षमागमो वा सम्भ-
वति, अनुमानं तु सम्भवेत्तच्च प्रसिद्ध्युत्तरम् । तथा चानुमानप्रवृत्तौ
प्रागभावत्वेन धीस्तस्यां चानुमानप्रवृत्तिरित्यन्योन्याश्रय इति चेन्न । तादृ-
शनिर्णयवतोपि मीमांसकस्य भविष्यतीति बुद्धेर्निरुक्तातिरिक्तरूपेण प्राग-
भावस्यावश्यं तद्बुद्धिविषयत्वात्तेन रूपेण तद्बुद्धिविषयत्वेन घोपस्थितस्य
प्रागभावस्य लिङ्गाभासादिनापि तादृशसमयानाधारत्वानुमितिसम्भ-
वति, गन्धस्यैव दृष्टान्तत्वाच्च । यद्वा कादाचित्काभावत्वेनैवोपस्थितस्य
स्य तदनुमानं ध्वंसांशे बाधादेवाननुमानात्, तदनवतारे तदंशे
सम्भवेपि क्षत्यभावाच्च ।

ननु गन्धानाधारसमयो नास्तीति निर्णयवतो मीमांसकस्येष्टसाधन-
ताल्लिङ्गकार्यताज्ञानेन प्रवृत्तिदर्शनाच्चैतत्प्रागभावत्वगर्भं कारणत्वम्,
केचन कारणत्वबोधकशब्दादिरेवैवं महाप्रलयकाले प्रमाणं स्यात्तस्य त-
त्संभवात्तथाच तदनभ्युपगमापि तस्य व्याहन्त्येतेति चेन्न । गन्धानाधारे-
यादिना भविष्यतीति प्रतीतिनिर्वाहप्रयोजकस्य प्रागभावत्वस्योपलक्षण-
त्वात् अत एव मीमांसकं प्रति जनकत्वघाटितस्य लिङ्गस्य नैयायिकेनो-
क्तावपि नान्यतरासिद्धादिदोष इति वदन्ति । तद्विचिन्त्यम् । तस्यैवानु-
गतस्य निर्बकतुमशक्यात् । न चाखण्डमेव प्रागभावत्वं तेनोपलक्षित-
मेति वाच्यम् । उपाधेरखण्डत्वे जात्यपलापापत्तेः । जातेश्चाभावेऽन-
भ्युपगमात् ।

वस्तुतस्तु नेवं कारणत्वं प्रवृत्त्यनुकूलम् । तथा च स्वमते लक्ष्यता-
प्रच्छेदकतया कारणपदप्रवृत्तिनिमित्ततया वा निरुक्तं यस्मिन्लक्ष्मी-
यादिना निरुक्तं क्षेमसाधारणतत्साध्यकत्वज्ञानमेव प्रवर्त्तकं । तदेव

विध्यर्थः । अन्यथा प्रागभावात्स्य प्रागभावाभावे तत्पूर्ववर्तिरत्वाभावेन तद्वाटितजनकत्वाभावाद्दुःखप्रागभावावर्धितया प्रायश्चित्तादौ प्रवृत्त्यभावापत्तेरित्यादिविधौ वक्ष्यते । तथाच नोक्तदोषः । एतेन गन्धानाधारगर्भवन्नीलानाधारगर्भवतयापि तन्निरवचनात्तद्गर्भं कारणत्वमपि भिद्येत । तथाच विनिगमकाभावाद्गुभयगर्भेष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्तकतायां प्रवृत्त्यननुगम इत्यपास्तम् । निरुक्तस्य प्रवृत्तकतानभ्युपगमात् । यस्वाकाशपदात्कदाचिच्छब्दाश्रयत्वेन कदाचिदष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वेनेति वक्तृदाश्चिन्नीलाद्यनाधारत्वेनापि समयविशेषोपलक्षणाच्च कापि क्षतिः । तत्समयविशेषावृत्त्यभावत्वावच्छिन्नसमयसत्त्वस्यैव हेतुतया च न प्रवृत्त्यननुगम इति निरुक्तमेव प्रवृत्त्यनुकूलमिति । तच्चिन्त्यम् । तत्समयानभ्युपगन्तुरेतज्ज्ञानं विनैवान्यज्ञानादेव प्रवृत्तिरित्यननुगमस्यैवमप्यपरिहार्यत्वात्, प्रायश्चित्तप्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च । अत एव तत्समयाघटितस्यानुगतस्य प्रागभावात्त्वस्य निर्वक्तुं शक्यत्वेऽपि न प्रवृत्त्यनुकूलत्वमिति ध्येयम् । यत्तु गन्धानाधारसमयस्य महाप्रलयत्वे मानाभावः युगपन्नाशे मानाऽभावात् । तथा च यावद्गन्धनाशानन्तरमपि वस्तुन्तरसत्त्वसम्भवनया तत्प्रागभावस्य गन्धानाधारसमयानाधारत्वसंशयेन तत्कारणे तद्गर्भकारणलक्षणाव्याप्तिसन्देहः, एवञ्च व्यर्थविशेषणतासन्देहात्तद्वारणाय विशेषणमप्यदेयमिति । तन्न । यावद्गन्धनाशो ह्यदृष्टाभावात्, अन्यथा संयोगविभागयोरन्योन्यानाश्रयतयान्यतरावस्थितौ सर्वमुत्पन्नोपपत्तेः । तथा च सर्वादृष्टाभावात् कार्याभावो वाच्य इति युगपदेव सर्वनाश इत्याहुः । न चाकाशादेरवृत्तितया पूर्वकालवर्तित्वाभावादव्याप्तिरिति वाच्यम् । वर्तित्पदेन समवधानवत्त्वस्योक्तत्वात् ।

वस्तुतः कालस्य जगदाधारतया तत्रापि तद्वात्तिः । ननु द्रव्यत्वेन रूपेण दण्डरासमयोर्नियतपूर्ववर्तित्वसत्त्वात्कारणत्वं स्यादिति चेन्न । तेन रूपेण तस्यान्यथासिद्धेर्वाच्यत्वात् । सामग्री च न कारणं, क्षणविशेषत्वात् । कालोपाधेऽद्याधिकरणत्वैव हेतुत्वात् । न च कारणमेलकरूपयां तस्यामतिप्रसङ्गः । दण्डादीनां कारणत्वस्येष्टत्वात् । मेलकस्यातिरिक्तस्यानभ्युपगमात् । अभ्युपगमे वा दण्डरूपवद्वयथासिद्धत्वात्, परस्परप्रत्यासत्तिरूपस्येष्टत्वात् ।

केचित्तु-स्वरूपसम्बन्धविशेषः कारणता प्रतियोगित्वादिवत् । तत्परिचायक एवायं धर्मविशेष उक्त-इत्याहुः ।

ननु कारणत्वाद्यन्तेन रूपेण सिद्धवत्त्वोऽभावात्तथासिद्धत्वमित्यन्योन्याभयः । सिद्धिपदस्य चोत्पत्तिपरत्वे नित्यमात्रेऽतिव्याप्तिः । इति

रत्वेऽसम्भवः । हेतोरपि प्रमेयत्वादिना क्लृप्तेरिति योगार्थमपहाय क्लृप्त-
 मन्यथासिद्धिपदार्थमाह-#अन्यथेति# । यद्यपि कुसुमाञ्जलिप्रकाशे प-
 ञ्चान्यथासिद्धिरुक्ता तथाप्यवच्छेदकजनकजनकयोरत्रैव प्रवेशात् त-
 त्सङ्ग्रहाय प्रकारद्वयमुक्तम् । अत एव कुसुमाञ्जलिमकरन्देपि तथैव वि-
 भावितमस्माभिरिति । #येन सहैवेति# । तेन तदन्यथासिद्धिमिति शो-
 षः । ननु शब्दादिना दण्डपूर्ववर्तित्वग्रहं विनापि तद्रूपपूर्ववर्तित्वग्रह-
 सम्भवाच्चिद्यमो सिद्धः । न च प्रत्यक्षेति विशेषणीयम्, अतीन्द्रियान्यथा-
 सिद्धेऽव्याप्तेः । नियमाधिवक्षायां दण्डरूपेणैव दण्डस्यान्यथासिद्ध्या-
 पत्तेरिति चेन्न । रूपत्वमात्रस्यातिप्रसक्ततया दण्डरूपत्रेणैव पूर्ववर्तित्व-
 ग्रहो वाच्यः । तत्र साहित्यनियमात् । न चैवं द्रव्यत्वादेरितिप्रसक्ततया
 दण्डत्वेनैव दण्डस्य पूर्ववर्तित्वग्रहादण्डत्वेन दण्डस्यान्यथासिद्धिर-
 स्थिति वाच्यम् । येन पृथगन्वयव्यतिरेकवता सहैत्यर्थात् । अत्रापृथग-
 न्वयादिमत इत्यपि यस्येति विशेषणं देयम्, तेन दण्डेन दण्डसंयोगस्य
 नान्यथासिद्धिः । एतद्विशेषणमहिम्नैव यत्रोभयोरुभयविशेषणावच्छेदेनै-
 वान्वयाद्यनुविधानं तत्रैकेनापरस्य नान्यथासिद्धिः । यद्योद्भूतरूपनेज-
 सोरित्येके । यत्रोभयविशेषणावच्छेदेनैवान्वयाद्यनुविधानं तद्विभवेन
 विशेषणात् तादृशस्थलेतिऽप्रसङ्ग इत्यन्ये । कुम्भकारपिताप्यत्रैवान्त-
 र्भवति कुम्भकारत्वेन तदन्यथासिद्धस्येष्टत्वात्कुम्भकारपितृत्वेना-
 न्यथासिद्धत्वं वाच्यम् । तत्र तत्साहित्यनियमात् । नन्वेवमुद्भूतरूपते-
 जसोरिव दृढत्वदण्डयोरपि नैकेनापरस्यान्यथासिद्धिः स्यात् । उभयो-
 रुभयविशेषणावच्छेदेनैवान्वयाद्यनुविधानात् । न च दृढत्वस्य चक्रप्र-
 मिजनकत्वस्यान्वयाद्यनुविधानमेव नेति वाच्यम् । तथासति दण्डत्वे-
 नैव हेतुतापत्तौ दृढत्वस्यावच्छेदकतापि न स्यात् । किञ्च दण्डत्वेन दण्डस्य
 दण्डेन दण्डत्वस्यान्वयाद्यनुविधानमित्युभयोरुभयविशेषणावच्छेदेनैवानु-
 विधानमिति नैकेनापरस्यान्यथासिद्धिः स्यात् । अपि च कुम्भकारपितृ-
 त्वेनान्यथासिद्धस्यापि कुम्भकारत्वेनेव दण्डरूपत्वेनान्यथासिद्धस्यापि
 रूपत्वादिनाऽन्यथासिद्धिरस्तु न तु तदतिप्रसक्तमिति चेत् । तत्किमतिप्र-
 सक्तत्वमप्यपराभ्यथासिद्धिः । तथा चान्यथासिद्धत्वनियतपूर्ववर्ति-
 त्वयोरप्रतिक्षेपे किं तेन । किञ्च फलानुपहितवृत्तित्वस्यातिप्रसक्तत्वस्य
 दण्डत्वादिस्वाकारणत्वात्, अतादृशस्य चाभावात् । न च फलानुपहि-
 तनिष्कृत्तित्वेन तथात्वम्, रूपत्वेन नित्यरूपस्यापि घटजनकत्वाविरो-
 धात्, उक्तरूपयोरप्रतिक्षेपात् । अन्यरूपत्वेन वा हेतुत्वमस्तु । न च
 तेन रूपेणान्यत्र क्लृप्तेत्यत्रान्तर्भवतीति वाच्यम् । तर्हि दण्डरूपत्वेना-

पि तथास्तु किमुकान्यथासिद्धेति चिन्त्यम् । *अन्वयं प्रतीति* । ननु शब्दोऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याभ्रितोऽष्टद्रव्यानाभ्रितत्वे सति गुणत्वादित्य-
नेनाकाशसिद्धौ शब्दपूर्ववर्षितामज्ञात्वापि ज्ञानादिकं प्रति तस्य पूर्वव-
र्षित्वं ज्ञायत एवेति चेन्न । तेनापि विपक्षबाधकतया शब्दकारणतामु-
पजीव्यैवाकाशसिद्धेरित्याहुः । न चैवं संयोगादिकमपि प्रत्याकाशस्या-
न्यथासिद्धत्वप्रसङ्गः । आकाशत्वेनेष्टत्वात् । द्रव्यत्वेन शब्दपूर्ववर्षिता-
मज्ञात्वापि पूर्ववर्षित्वग्रहात् । नन्वेवं यागादेरपूर्वम्यथासिद्धापत्तिः ।
स्वर्गं प्रति पूर्ववर्षित्वे ज्ञात एव तस्य तं प्रति तद्गृहादिति चेन्न । साक्षा-
दिति पूर्ववर्षित्वे विशेषणादित्याहुः ।

तत्पूर्ववर्षित्वानुपपादकं यस्य पूर्ववर्षित्वं गृह्यत इत्यर्थादित्येके ।
न च परत्वादिपूर्ववर्षित्वग्रहानन्तरमन्यकार्ये दिक्कालयोस्तद्गृह इ-
त्यन्यथासिद्धिः । तद्गृहं विनाप्यधिकरणत्वेन कार्यमात्रपूर्ववर्षित्वग्रहात्
कुम्भकारपितुरप्यन्तर्भावः । ननु कुम्भकारपितृत्वेन तथापि चैत्र-
त्वादिना तस्यानन्यथासिद्धत्वमस्त्विति चेन्न । तेनापि रूपेण कुम्भकार-
रजनकत्वं ज्ञात्वेव तस्य घटं प्रत्यन्यथादिग्रहात् । तदानीं तद्देशे तस्य
संख्यानियमेन कुम्भकारद्वारैश्च घटनियतपूर्ववर्षित्वग्रहात् । नन्वन्यं प्रति
पूर्ववर्षित्वे ज्ञात एवेत्यत्र येन केनचित्सर्वेण वा ? नाद्यः । दण्डादावति-
प्रसङ्गात् । नास्त्यः । शब्दानित्यत्वानित्यत्वसन्द्देहेपि शब्दकारणतामनु-
पजीव्य शब्दाभ्रयत्वेनाकाशसिद्धौ ज्ञानादिपूर्ववर्षिताग्रहसम्भवात् ।
निरुपाधित्वादेरपि विपक्षबाधकत्वसम्भवात् । वस्तुतः शब्दानित्यत्व
निर्णयवतो मीमांसकस्य तत्पूर्ववर्षित्वमज्ञात्वेव ज्ञानादिपूर्ववर्षित्वग्रह
इति नियमासिद्धिः । किञ्च द्रव्यत्वेनैवाकाशस्य स्वसंयोग इव ज्ञानादी
हेतुत्वमस्तु । न च ग्राहकाभावेन तेन रूपेण नियतपूर्ववर्षित्वाग्रह इति
वाच्यम् । ग्राह्यसत्त्वे ग्राहकाभावासम्भवात् । न च तेन रूपेणान्यत्रेत्य-
त्रान्तर्भवतीति वाच्यम् । तथा सत्याकाशत्वेनापि तथात्वापत्तेः ।
अपि च एवं शब्दसाक्षात्कारं प्रत्यपि तस्यान्यथासिद्धापत्तिः । न च
शब्दपूर्ववर्षितामज्ञात्वापीन्द्रियत्वेन तत्पूर्ववर्षित्वग्रह इति वाच्यम् । श्रो-
त्रत्वेन तथाप्यन्यथासिद्धापत्तेः । तस्याकाशाघटितरवादाकाशस्य च
शब्दपूर्ववर्षित्वग्रहं विना सिद्धेरनभ्युपगमादभ्यथा ज्ञानेपि तस्यान्य-
थासिद्धत्वं न स्यात् । एवं च पाञ्चमीतिकशरीरं प्रत्यपि तदभ्यथासिद्धं
स्यात् । किञ्च ईश्वरज्ञानादेः क्षितिपूर्ववर्षित्वे ज्ञात एव घटपूर्ववर्षिता-
ग्रहात्तत्राप्यन्यथासिद्धापत्तिः । न च कार्यज्ञाने कार्यमात्रस्यैकैव पौ-
र्षापर्यग्रहात्तैव मिति वाच्यम् । अहोतेपि कार्यज्ञाने विभुमात्रस्यैकैव

पूर्वापर्यग्रहस्य शब्दादिना सम्भवादन्वयासिद्धिभावापत्तेः । शब्दस्यापि घर्णध्वनिभेदेन नानात्वादन्यतरपूर्ववर्तित्वग्रहेणापि सम्भवेन नियमाभावात् । तत्र शब्दत्ववद्ब्राह्मण्यनुगतपक्षताघच्छेदकस्यान्यतमत्वादेर्वा विशेषणस्य सम्भवादिति चिन्त्यम् । *अन्यत्रेति* । एतच्च प्रायिकम् । अवश्यकल्प्यं यत्तद्युनियतपूर्ववर्तित्वं तत्समवधाननियतत्वं तत्त्वमित्यत्र तात्पर्यम् । तेन गुणेन दोषाभावस्य महत्त्वेनानेकद्रव्यत्वस्यान्येषां च गुरुणां पदार्थानामन्यथासिद्धिर्भवति । अतः पञ्चम्या हेतुत्वाभिधानादात्माश्रय इत्यपास्तम् । पूर्ववर्तिन इत्यत्रावधौ पञ्चमीत्यग्ये । अत एव च रासभादेरपि यथाश्रुतान्यथासिद्ध्यन्तर्भावेऽनन्यथासिद्धपदेनैव तद्भारणे नियतपदं व्यर्थमित्यपास्तम् । निरुक्तस्य रासभेऽसत्त्वात् । नन्वेवं दण्डरूपाकाशादेरप्यत्रैवान्तर्भावे तद्भाहकान्यथासिद्धेरानर्थक्यम् । किञ्च अवश्यकल्प्यत्वं नियतपूर्ववर्तित्वमात्रेण कारणतया धा? नाद्यः । गन्धं प्रति रूपविशेषप्रागभावस्यापि तथात्वेन तेन गन्धप्रागभावस्यान्यथासिद्धापत्तेः । नान्यः । आत्माश्रयात् । अपि च सहकारिणोः परस्परान्यान्यथासिद्ध्यापत्तेः । द्वयोरप्यवश्यकल्प्यलघुनियतपूर्ववर्तित्वेन तत्समवधाननियतत्वात् । न च पृथगन्वयाद्यननुविधायित्वे सतीत्यपि विशेषणम्, तद्धि पृथगन्वयादिग्रहाविषयत्वं समनियतत्वं वा? नाद्यः । रूपप्रागभावस्यापि शब्दादिना तादृशग्रहाविषयत्वेन तथात्वापत्तेः । नान्यः । आलोकरूपादेरीश्वरज्ञानादेश्चैवमपि परस्परमन्यथासिद्ध्यापत्तेः । एतेनावश्यकल्प्यपूर्ववर्तिन एव कार्यसम्भवे तन्नियतसहभूतत्वमित्यर्थः, पञ्चमी चावधित्वे न तु हेतुतायामित्यपास्तम् इति चिन्त्यम् । ननु येन सहैवेत्यन्यथासिद्धिर्यागेपीत्यत आह । *यागेति* । अपूर्वानुपस्थितावपि विधिना यागकारणत्वबोधनात् न तु तेन सहैत्यर्थः । तद्देवाह *नत्ववगम्यमान इति* । नन्वेवमपूर्वेण यागवत्कुलालेन पितान्यथासिद्धो न स्यादित्यत आह—*यत्रेति* । कुलालं प्रति पूर्ववर्तित्वे ज्ञात एव घटं प्रति कुलालपितृत्वेन पूर्ववर्तित्वग्रहात्तेन सोऽन्यथासिद्ध इत्यर्थः । नन्वेवं कुलालपितृवद्यागोपि अन्यथासिद्धः स्यादित्यत आह *यत्र चेति* । पूर्वोक्तरीत्या तत्रोक्तान्यथासिद्धेरभावादित्यर्थः । नन्वेवं चक्रघ्नमणेन दण्डसंयोगस्यापि कुलालपितृवदन्यथासिद्धिः स्यादत आह *दण्डेति* । तत्र द्वयोरपि समवधानसम्भवेन स्वातन्त्र्येणापि नियतपूर्ववर्तित्वाग्रहसम्भवेन अन्यं प्रति पूर्ववर्तित्वे ज्ञात एवेत्यवधारणासम्भवादिति भावः । *स्वस्वेति* । एवं कारणत्वेनाभिमतं दण्डादि तदनन्तरोत्पत्तिकं तत्संयोगादि तदितरसकलसमवधाने सतीत्यर्थः ।

कश्चित्स्वस्वानन्तरोत्पत्तिकसकलसमवधाने सतीति पाठः । तत्र स्वप्न-
दमन्यपरम् ॥

(चि०) अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तित्वं कारणत्व-
मित्यन्ये । तन्न । ईश्वरतदुज्ज्यादीनामसङ्ग्रहात् । तद्व्यतिरे-
कस्य तत्समवधानव्यतिरेकस्य वाऽभावात् । कार्यस्या-
न्यथानुपपद्यमानताव्यवस्थाप्यत्वं वाऽनन्यथासिद्ध-
त्वम् । नन्वेवमतिरिक्तशक्तौ साधकबाधकप्रमाणाभावा-
न्नित्यं संशयः । न च साधकाभावस्य बाधकत्वम्, बाधका-
भावस्य साधकत्वादिति चेन्न । साधकाभावेन ब्रह्मव्यव-
सिद्धातीन्द्रियधर्माभावसाधने लाघवं बाधकाभावेनाती-
न्द्रियधर्मसाधने च गौरवमिति साधकाभावात्सदाभाव एव
सिद्ध्यतीति ॥

इति शक्तिवादः ।

(प्रका०) *ईश्वरेति* । एतच्चोपलक्षणम् । यस्याभावादिति पञ्चम्या
हेतुत्वार्थकत्वादात्माश्रयः । यदभावनियतः कार्याभाव इति विवक्षायां
स्वसत्त्वे स्वानन्तरोत्पत्तिकव्यतिरेकेण यत्र कार्याभावस्तत्र व्यभि-
चारः । द्वितीयपाठे दण्डानन्तरोत्पत्तिकचरमकारणसमवधाने चक्रा-
द्यभावात्कार्याभावाप्रसिद्धेस्तत्राव्याप्तिः । उक्तानन्यथासिद्धत्वस्यैव
कारणतारूपत्वसम्भवे शेषवैयर्थ्यमुभयत्रेत्यपि द्रष्टव्यम् । *साधकाभावे-
नेति* । यद्यप्येकत्र गुणलघुविषयतासम्भवे लाघवं सहकारि, अन्यथा
मानान्तरेण लाघवबाधतारसम्भवे गुणमात्रस्यासिद्धिप्रसङ्गात् । तथापि
यत्रैकसिद्धिपरसिद्धिविरोधिनी तत्रैव लाघवबाधतारस्य गुणसिद्धि-
विषयकत्वमित्याहुः ॥

इति शक्तिवादः ॥

अथ गङ्गेशोपाध्यायकृतपरिशिष्टचिन्तामणौ मुक्तिवादः ।

(चि०) परमप्रयोजनन्वतुमानस्यापवर्गाः, “आत्मा वा अरे श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः (साक्षात् कर्त्तव्यः)” इति श्रुतेः । स च समानाधिकरणदुःखप्राग-भावासहवृत्तिदुःखध्वंसः ।

(प्रका०) ननु निःश्रेयसानुकूलतया प्रमाणतत्त्वविवेचनमत्र प्रतिज्ञातं, न चानुमानस्य तद्धेतुत्वे मानमित्यत आह *परमेति* । बह्वर्धिप्रवृ-त्त्यादिकमपि तत्प्रयोजनमतः परमेत्युक्तम् । यद्यपि श्रुतिर्न साक्षादपवर्ग-हेतुनामाह, तथापि “दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरती”त्यर्थवादसमाभिव्याह-ता तथात्वेन बोध्या । यद्यपि मन्तव्य इत्येव प्रकृतोपयोगि तथापि पक्ष-ज्ञानाभावे मननासम्भव इति श्रोतव्य इत्युक्तम् । तस्याशुविनाशिनो द्वारा-पेक्षायां निदिध्यासितव्य इत्युक्तम् । यद्यपि ‘द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य’ इत्येवमाकारा श्रुतिस्तथापि ‘अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीति’ वददृष्टद्वारकत्वाकल्पनाच्छाब्दक्रमलङ्घनेनार्थक्रमोपादाने प-र्यवसितार्थपरतया साक्षात्कर्त्तव्य इति व्यत्ययेन व्युत्क्रमेण च निर्दिष्ट-मिति ध्येयम् । ननु ‘दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरती’त्यादिना दुःखात्यन्ता-भावोऽपवर्गत्वेन भूयते तस्यासाध्यत्वाद्धानुमानप्रयोजनत्वमित्यत आह *स चेति* । तथा च तदसहवृत्तित्वमेव श्रुतावात्यन्तिकत्वम्, इदानीन्तन-दुःखध्वंसातिव्याप्तिवारणाय दुःखप्रागभावासहवृत्तित्वे सतीति ध्वंसवि-शेषणं दुःखप्रागभावासमानकालीनेत्यर्थः । संसारिदुःखप्रागभावसमा-नकालीनतया शुकादिमुक्तावव्याप्तेराह-समानाधिकरणेति प्रागभाववि-शेषणं स्वसमानाधिकरणेत्यर्थः । संयोगादिप्रागभावसमानकालतया दो-षतादवस्थादाह-आद्यं दुःखपदम् एतच्चैकविंशतिप्रभेददुःखपरम् अत-श्चरमभोगरूपदुःखप्रागभावसमानदेशकालतयोपान्यदुःखध्वंसे नाति-व्याप्तिः । अत एव प्रागभावपदमप्यर्थवत् । चरमदुःखध्वंसस्तु वर्त्तमा-नोप्यचिरमनुभूयत इति सिद्धान्तेन भोगरूपदुःखसमानदेशकालतया-ऽसम्भववारकत्वात् । केचित्तु दुःखप्रागभावासमानवृत्तित्वं दुःखविशेषण-

मतो नोपाम्बदुःखध्वंसेऽतिव्याप्तिरित्याहुः । रूपध्वंसादावतिव्याप्ते-
 राह चरमेदुःखपदं मुख्यदुःखपरम् । न च तत्र समानाधिकरणदुःखप्राग-
 भावाप्रसिद्धेर्न प्रसङ्गः विषयत्वेन रूपादेरपि दुःखत्वात् । ननु सुखान्त-
 मुक्तावव्याप्तिः 'ते नराः सुखमृत्यव' इति श्रुतेर्मरणस्य दुःखाव्याप्त-
 त्वसम्भवात् । न च तत्सुखपूर्वकालीनदुःखध्वंस एव मुक्तिः । तत्राप्यु-
 कलक्षणाव्याप्तेः । तत्सुखज्ञानस्यापि दुःखतया तत्प्रागभावसमानका-
 लत्वात् । मुक्तस्य सुखोत्पत्त्यसम्भवादिति चेन्न । 'ते नराः' इत्यादिश्रुते-
 रन्यापेक्षया मरणे दुःखाभाव इत्यत्र तात्पर्यात् । नचानुपपत्तिं विना नमु-
 ख्यार्थत्याग इति वाच्यम् । दुःखविशेषहेतुरोगादिसत्त्वे दुःखोत्पादस्याव-
 द्यकत्वात् । ननु मरणे दुःखं मे माभूदिति कामनया प्रयोगस्नातो
 यत्र मृतस्तत्र का गतिरिति चेन्न । तत्र हि कामनैव बाधिता, अन्यथा
 यत्र मुक्तो सुखं मम भवत्विति कामनया स्नातस्तत्र का गतिः । यदि
 च तत्र कारणबाधात्सुखं बाधितमिति कामनाबाधस्तदा दुःखसामग्री-
 सत्त्वे तद्भावोपि बाधित इति चिन्त्यम् । न च भोजकादृष्टं विना कथं
 दुःखोत्पत्तिरिति वाच्यम् । अदृष्टान्तरस्य भोगेन क्षीणत्वेऽप्यवश्योत्प-
 न्नसमानमरणदुःखभोजकादृष्टस्य सत्त्वात् । न चैवमीदृशस्यापि श-
 रीरत्यागकाले दुःखोत्पत्तिरिति वाच्यम् । अदृष्टादिकारणबाधेन बा-
 धादिति संक्षेपः ॥

(चि०) ननु नासौ पुरुषार्थः, अतीतदुःखध्वंसस्य
 सिद्धत्वात् अनागतदुःखस्य ध्वंसयितुमशक्यत्वात् वर्त-
 मानस्य पुरुषप्रयत्नं विनैव विरोधिगुणभाद्रत्वात्, अती-
 तदुःखवत् हेतूच्छेदे पुरुषव्यापारः प्रायश्चित्तवादि इति चेत् ।
 न । तत्र किं हेतूच्छेदस्य सुखदुःखाभावेतरत्वेन स्वतोऽपु-
 रुषार्थत्वात् अनागतानुत्पादमुद्दिश्य क्रियमाणत्वाच्च
 यथा तत्र दुःखानुत्पादः पुरुषार्थस्तथेहापीति विवक्षितम्,
 अथानुत्पादस्य प्रागभावत्वेनासाध्यत्वात् फलान्तरस्या-
 भावावज्ञानन्यगतिकतया कण्टकनाशवद्दुःखसाधन-
 नाश एव स्वतः पुरुषार्थस्तथेहापीति वा, उभयथापि
 दुःखध्वंसस्यापुरुषार्थत्वमेव, न च तयोरेपि पुरुषार्थत्व-
 मिति वक्ष्यते ।

मैत्रम् । दुःखान्तरध्वंसस्याऽयत्नसाध्यत्वेऽपि तादृ-
शदुःखध्वंसस्य मिथ्याज्ञानोच्छेदद्वारा पुरुषप्रयत्नाधीनत-
त्त्वज्ञानसाध्यत्वात्, तथाहि तत्त्वज्ञानात् सवासनमि-
थ्याज्ञानाभावे दोषानुत्पत्तौ प्रवृत्त्यभावेऽदृष्टानुत्पत्तौ
जन्माभावे तादृशदुःखध्वंसो भवति । अथ चरमदुःख
उत्पन्ने तदूध्वंसस्तज्ज्ञानादेव भविष्यति तदनुत्पादे
तत्त्वज्ञानादपि न स्यादिति चेन्न । प्रतियोगिवत्तत्त्वज्ञान-
स्यापि तद्वेतुत्वात्तुल्यवदुःखयोरपि कारणत्वात्, तेन विना
तदनुत्पत्तः । अत एव शुकस्य तत्त्वज्ञानमुत्पन्नमिति
तस्य तदूध्वंस उत्पन्नो नास्मदादीनाम् । तत्र दुःखं नोत्पन्न-
मस्ति तेन स ध्वंसो नास्मदादीनामिति चेत्, अनादौ
संसारे तत् कुतो नोत्पन्नम् ? स्वकारणाभावादिति चेन्न ।
अन्वयव्यतिरेकानुविधायिनस्तत्त्वज्ञानादन्यस्यान्विव्य-
माणस्याभावात् । मुक्तौ स ध्वंसोऽस्त्येव तस्मिन् सति
मुक्तिरस्त्येवेति स मुक्त्युपपादकोत्पाद्य इति सर्ववाच्यु-
पगतम् । मुक्तिः सा अन्या वा ? ननु ध्वंसार्थं दुःखमुपादेयं
तदनुत्पाद्यध्वंसानुत्पादादिति चेत्, सत्यम्, पुरुषार्थहेतुत्वेन
लोके दुःखतत्साधनयोरप्युपादानदर्शनात् अनागतकु-
म्भनाशार्थं मुञ्जरादौ प्रवृत्तिदर्शनादनागतदुःखध्वंसार्थ-
मपि प्रवृत्तिः । चरमदुःखध्वंसो न दुःखध्वंसत्वेनोद्देश्यः
अयन्नसिद्धदुःखान्तरध्वंसवदपुरुषार्थत्वादिति चेन्न । समा-
नाधिकरणदुःखप्रागभावासहवृत्तिदुःखध्वंसत्वेन तस्योद्देश्य-
त्वात् दुःखासंभिन्नसुखवत्, तस्य च पुरुषप्रयत्नसाध्यत्वमेव-
इत्युक्तम् । एतेन दुःखध्वंसत्वमेव मोक्षत्वम्, तत्सदात्मया-
वद्दुःखध्वंससमुन्मूलनदशायान्तु तथा व्यपदेशः प्रति-
पुरुषं दुःखध्वंसस्तोमस्य व्यक्तिस्थानीयत्वात् तेजोऽभा-
वे संवलितेऽन्धत्वमसपदप्रयोगवत्, यथा संवलित एव द्वा-

विति बुद्धिष्यपदेशौ प्रवृत्तिरपि संबलनार्थमित्यपास्तम्
मिलितानामसाध्यत्वात् मेलकस्यानतिरिक्तत्वेऽतिप्रस-
ङ्गात्, अतिरिक्तत्वे जन्यस्य ध्वंसावृत्तेः अजन्यस्य पुरु-
षार्थत्वाभावात् साध्यतया संबलने भोगावृत्त्यभा-
वात् । अन्धतमसादौ तथा संबलन एव प्रयोगात्
अत एव संस्काराजनकभोगाविषयदुःखध्वंसः सं-
स्काराजनकानुभवध्वंसो वा मुक्तिः । न चातिव्याप्तिः, जन-
कत्वस्याजनकानुभवध्वंसो वा मुक्तिः । न चातिव्याप्तिः, जन-

(प्रका०) असौ दुःखध्वंसः नतु प्रकृतः तस्यातीतादावभावेन वि-
कल्पासम्भवादिति ध्येयम् । हेतावप्यतीतादिविकल्पदेशे सत्येवाह
तदिति । मिथ्याज्ञानेऽप्यतीतादिविकल्पसम्भवादाह *सुवास-
नेति* । तथा चानागतस्याभावे वर्तमानस्यायत्ननिवर्त्यत्वेपि तद्वास-
नैव निवर्त्यत इति भावः । ननु वासनापि मिथ्याज्ञानमुत्पाद्य प्रवृत्ति-
द्वारा मुक्तिविरोधिनी न स्वतः, तथा च मिथ्याज्ञानप्रागभावाभावे त-
दसम्भवात्तत्सत्त्वेपि न क्षतिरिति तन्निवृत्त्यर्थं किं तत्त्वज्ञानेन । न च
तत्सत्त्वे अशेषविशेषगुणोच्छेदलक्षणो न मोक्ष इति वाच्यम् । चरम-
संस्कारवत्तस्यापि कालाद्विनाशसम्भवादिति चेत् । न । अन्वयव्यतिरे-
काभ्यां चरमदुःखं तच्छंसं च प्रति तत्त्वज्ञानस्य हेतुत्वमित्यग्रे स्फुटत्वात्
तत्त्वज्ञानं विना कायव्यूहाभावेऽनन्तकर्मक्षयानुपपत्तेश्च तदावश्यकत्वे
विरोधितया तेनैव तद्वासना निवर्तत इत्याशयात् । तादृशदुःख-
ध्वंसस्तत्त्वज्ञानोत्पाद्य इति सर्वसंमतमित्याह *मुक्ताविति* । *दुःख-
ध्वंस एवेति* । लाघवादित्यभिमानः । *मिलितानामिति* एकदा तावद्दुः-
खानुत्पादेन तच्छंसस्य तत्त्वज्ञानासाध्यत्वादित्यर्थः । ननु तन्मेलकमेव
साध्यं स्यादित्यत आह *मेलकस्येति* । तस्य मेलकितुःखध्वंसान-
तिरिक्तत्वे तावतामुक्तरीत्याऽसाध्यत्वे यत्किञ्चिद्दुःखध्वंसो मुक्तिरित्यसं-
भवादिरपि मुक्तः स्यादित्यर्थः । चरमध्वंसघटितस्तोमस्य मुक्तित्वे
लाघवात्स एव मुक्तिरित्यपि बोध्यम् । *संबलन एवेति* । तत्र मिलि-
तानामसाध्यत्वेपि तत्पदवाच्यत्वे दोषाभावादिति भावः । जनकत्वस्य
स्वरूपयोग्यत्वस्य । *अपुरुषार्थत्वादिति* । यद्यपि प्रथमपक्षे नायं दोष-
स्तथापि तस्य संस्कारात्कालाद्वा विनाश इति वार्तिकदर्शनादसम्भवः
स्वरूपयोग्यताविषयायां तु सुतरामिति रूपणे तात्पर्यम् ।

(बि०) अन्ये तु दुःखप्रागभावासहवृत्तिदुःखसाधन-
 ध्वंसो मुक्तिः । लोकेऽहिकण्टकादिनाशस्य वैदिके प्राय-
 श्चित्तादौ पापनाशस्यानन्यगतिकतया दुःखसाधनध्वंस-
 त्वेन पुरुषार्थत्वात् । अथाऽहिकण्टकादिपापं या ना-
 इयतां तेन तज्जन्यं दुःखं न भवतीति दुःखानुत्पादमुद्दि-
 श्य प्रवृत्तेर्दुःखानुत्पाद एव प्रयोजनं न तु दुःखसाधना-
 भावः सुखदुःखाभावेतरत्वादिति चेन्न । दुःखानुत्पा-
 दस्य प्रागभावत्वेनानादितयाऽसाध्यत्वात् । न च तत्पा-
 लनंसाध्यम् । पालनं हि न तत्स्वरूपम्, तस्यासाध्यत्वात् ।
 नोत्तरसमयसम्बन्धः अभावे सम्बन्धिद्वयातिरिक्तस्य
 तस्याप्रामाणिकत्वादनभ्युपगमाच्च । नापि सम्बन्धि-
 द्वयस्वरूपं साध्यम्, प्रागभावस्याप्यसाध्यत्वात् सम-
 यतदुपाध्योश्च प्रयत्नं विनैव सिद्धेः । अथ दुःखे
 द्वेषाद्यथा तदभावे इच्छा तथा दुःखसाधने द्वेषा-
 त्तदभावेऽपीच्छा तथा तत्साधने प्रवृत्तिरिति चेन्न ।
 यदिच्छया यत्साधनं यस्य प्रवृत्तिस्तस्यैव तत्प्रयोजन-
 त्वमिति दुःखसाधनाभावस्यैव प्रयोजनत्वात् । अथ
 चिकीर्षाद्योनिप्रयत्ने प्रयोजनज्ञानापेक्षा तेन विनोपाये चि-
 कीर्षाविरहात्, न तु द्वेषयोनिप्रयत्ने, अनिष्टसाधनताज्ञाना-
 दहिकण्टकादौ द्वेषो द्वेषाच्च तत्प्रागानुकूलो यत्न उत्प-
 द्यते, अयमेव हि द्वेषस्वभावो यत् प्रतिबन्धकं विना स्व-
 विनाश्यविषयनाशानुकूलं यत्नमुत्पादयति अन्यथा प्रय-
 त्तद्वैविध्यानुपपत्तेः । अत एव फलं विनैवोत्कटक्रोधान्धा-
 नामात्मघाते प्रवृत्तिरिति चेन्न । प्रयोजनमनुद्दिश्य द्वेषमा-
 प्राद्दुःखैकफलके प्रेक्षावर्ता प्रयत्नानुत्पादात् क्रोधान्धा-
 नामपि तात्कालिकफलाभिमानोऽस्त्येव उत्कटरागान्धा-

नामिष परदारादावपि प्रवृत्तेरिति । तन्न । दुःखं मे मा
 भूदित्युद्दिश्य प्रायश्चित्तादौ प्रवृत्तेः दुःखानुत्पादस्यैव
 प्रयोजनत्वात् । न च प्रागभावस्यासाध्यत्वम्, दुःखका-
 रणविघटनद्वारा तस्यापि कृतिसाध्यत्वात् । दुःखका-
 रणसमबधानदशायां कृतौ सत्यां दुःखसाधननाशे
 सत्यग्निमसमये प्रागभावस्वरूपमस्ति तेन विना ना-
 स्तीन्वयव्यतिरेकयोस्तत्र सत्त्वात् । घटेऽपि कृतौ
 सत्यामग्निमक्षणे तत्सत्त्वं तथा विना नेत्येव कृति-
 साध्यत्वम्, न तु प्रागसतोऽग्निमक्षणे सत्त्वमुत्पत्तिः गौ-
 रवात्कृतिं विना न यत् स्वरूपं तत्कृतिसाध्यं तत्प्रागभा-
 वस्वरूपन्तु न तथेति चेन्न । कृतिध्वंसेऽपि घटसत्त्वेनाग्नि-
 मक्षणे इत्यावश्यकत्वात् । अत एव योगवत् क्षेमस्याप्य-
 नागतानिष्ठानुत्पादजनकस्य परीक्षकप्रवृत्तिविषयत्वमिति
 वक्ष्यते निषेधापूर्वप्रस्तावे ।

ननु प्रायश्चित्तनाश्यपापजन्यदुःखस्य प्रागभावो य-
 द्वास्ति तदा दुःखमावश्यकं तस्य प्रतियोगिजनकत्वनिय-
 मात्, नास्ति चेत्सर्हि तदभावादेव दुःखानुत्पाद इत्युभय-
 धापि प्रायश्चित्तमफलम्, तस्माद्दुःखसाधनध्वंसमुत्वेन
 प्रागभावस्यापि साध्यतेति तत्रैव कृतिसाध्यतापर्यव-
 सानात् दुःखसाधनध्वंस एव पुरुषार्थो न तु दुःखानुत्पा-
 दार्थितयेति तन्न प्रागभावसत्त्वविचारो बाधसदशनवि-
 चारवत् । अथ तदापि प्रागभावस्यासत्त्वे तदभावात्
 पापं न दुःखसाधनमिति न तन्नाशार्थं प्रवर्तते, तस्य
 सत्त्वे च पापमादायैव तस्य दुःखोत्पादकत्वनियमात्
 प्रायश्चित्ते सत्यपि गलेपादिकया पापावस्थानमिति न
 ततः पापनाश इति चेन्न । प्रागभावस्यासत्त्वेऽपि दुःखसा-

धनजातीयनाशस्य पुरुषार्थत्वात् सत्त्वेऽपि पापान्तरमादा-
यापि तस्य दुःखसाधनध्वंसस्य स्वतः पुरुषार्थत्वाभावात्, प्रायश्चित्तात् पापनाशः
स्यादेवेति प्रागभावसत्त्वासत्त्वसन्देहेऽपि प्रायश्चित्तादौ
प्रवृत्तिरप्रत्यूह्येति ।

(प्रका०) *प्रयोजनत्वादिनि* । मुख्यप्रयोजनत्वादित्यर्थः । तथाच
दुःखसाधनध्वंसस्य स्वतः पुरुषार्थत्वाभावात् मोक्षत्वमिति भावः । *कृ-
तो सत्यामिति* । एतच्च प्रपञ्चितं प्रत्यक्षप्रकाशे । *अग्रिमक्षण इति* ।
तच्च प्रागभावेपीति भावः ।

नदिविति । तथाच तस्य स्वतः पुरुषार्थत्वकल्पनात्स एव मोक्ष
इति भावः । फलोपाहितसाधननाशः पुरुषार्थत्वेनोक्त इति मन्वानो
देशयति *अथेति* । तथाच तत्सत्त्वासत्त्वविचारो युक्त एवेति भावः ।

(चि०) उच्यते । तत्र दुःखप्रागभावोऽस्त्येव तस्यैव

दुःखानुत्पादरूपत्वेन पुरुषार्थत्वात् । स च पापनाशद्वारा
प्रायश्चित्तसाध्य इति प्रागभावसत्त्वेऽपि न निष्फलं प्राय-
श्चित्तम् । तेन प्रागभावेन दुःखमवश्यं जननीयमिति चेत् ।
सत्यम्, किन्तु पापान्तरमासाद्य । न चैवं प्रायश्चित्तमफलं,
दुःखानुत्पादनेन तस्य मफलत्वात् । न च दुःखानुत्पादस्या-
ऽपि दुःखानुत्पादान्तरमेव फलं तच्च तत्र नास्तीत्यफ-
लत्वम्, स्वरूपसत एव तस्य पुरुषार्थत्वात् अनवस्थाना-
च्च । अतोऽनेन पापेन दुःखं मे मा भूदिति विद्यमानपा-
पनाशार्थं प्रायश्चित्ते प्रवृत्तिः । एतेन चीर्णप्रायश्चित्ते दुः-
खप्रागभावां नास्त्येष, अन्यथा तस्य प्रतियोगिनाशपत्ते-
नानिमोक्षप्रसङ्गात् । न च प्रायश्चित्तबैफल्यं, न वा भगव-
तो दुःखमयकर्मोपदेशकत्वेनानाप्तत्वम् । तस्य पापध्वंसेनैव
सफलत्वात्, प्रागभावानिश्चयेऽपि नरकसाधनपापनिश्चया-
त्तन्नाशार्थं प्रवृत्तिरित्यपास्तम् । दुःखसाधननाशस्य स्वतो-
ऽपुरुषार्थत्वात् । पापान्तरेण तत्प्रतियोगिजनने तन्नाशात्,
तस्मात् दुःखं मे मा भूदित्युद्दिश्य तत्साधनध्वंसार्थं प्र-

वृत्तिरिति दुःखानुत्पाद एव पुरुषार्थो न तु दुःखसाधन-
ध्वंस इति स्थितम् । अपि च न तावत् दुःखमयसंसा-
रबीजमिध्याज्ञानस्य ध्वंसो मुक्तिः, तत्त्वज्ञानासन्नाशेऽपि
शरीरधर्मादिसर्वदशायां मुक्तिप्रसङ्गात् । नापि शरीरे-
न्द्रियबुद्ध्यादितन्निदानधर्माधर्मध्वंसः, अचीर्णप्रायश्चित्त-
कर्मणां भोगैकनाशयत्वेन तत्त्वज्ञानानाशयत्वात्, भोग-
द्वारा तन्नाशस्य च पुरुषार्थत्वादिति ।

(प्रका०) *किन्तु पापान्तरामिति* । नन्वेवं काशीमृतस्य कृतप्राणान्ति-
कादिप्रायश्चित्तस्य कथं मुक्तिः । न च तत्रापि पुनः पापान्तरोत्पत्तिः । काशी-
मरणेनोत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य तस्य दायाभावेन तदुत्पत्तेरसम्भवादिति चेत् ।

अत्र वदन्ति । तत्र दुःखप्रागभावो नास्त्येव । फलसन्देहपर्यवसि
ततत्सन्देहाच्च प्रायश्चित्तं प्रवृत्त्युपपत्तौ तत्र तस्याकिञ्चित्करत्वेऽपि का-
श्चिन्न क्षतिः । न च निष्फलत्वेन तद्बोधकवेदाप्रामाण्यं सति दुःखप्रा-
गभावे तस्य तथा जनकत्वमिति वेदतात्पर्यात्, सति दोषे निषिद्धकर्म-
णः पापजनकत्ववत्, सति विघ्ने मङ्गलस्य तद्द्वंसजनकत्ववच्चेति । त-
च्चिन्नस्यम् । पापादिजनने दोषादेः सहकारित्वमिति निषिद्धकर्मादेः
साङ्गत्वाभावाभिष्फलत्वेऽपि न तद्बोधकवेदाप्रामाण्यम्, इह तु साङ्गस्य प्रा-
यश्चित्तस्य निष्फलत्वे तद्बोधकवेदाप्रामाण्यं स्यादेव न हि दुःखप्राग-
भावे फले दुःखप्रागभावस्यापि सहकारित्वं येन तदभावे प्रायश्चित्तस्य
साङ्गत्वं न स्यादिति ।

अथं तु ब्रूमः । तत्र दुःखप्रागभावो नास्त्येव काशीमरणस्यैव तत्र
मानत्वात् । प्रवृत्तिश्च तद्भ्रमात्सन्देहाद्वा । न चैवं तद्बोधकवेदाप्रामाण्यम्,
यत्कामकर्त्तव्यतया हि वेदेन यद्बोध्यते साङ्गस्य तस्यावश्यं तत्फलजन-
कत्वमिति नियमः । तदिहापि पापध्वंसकामकर्त्तव्यतया प्रायश्चित्तस्य
वेदेन बोधनात्तदनुत्पादेन परं तद्बोधकवेदाप्रामाण्यम् । न चात्र तद-
स्ति । तत्रापि प्रायश्चित्तेन पापस्य नाशितत्वात् । अत एव प्रायश्चित्ते
पापध्वंसकामनैवाधिकारो न तु दुःखानुत्पादकामना, तस्यातत्फल-
त्वात् । न चैवं दुःखानुत्पादस्यैव प्रयोजनत्वादित्यग्रिमप्रन्थविरो-
धः । दुःखसाधनध्वंस एव स्वतः पुरुषार्थतयाऽपेक्षित इत्याक्षेपे तत्र
दुःखानुत्पाद एव स्वतः पुरुषार्थः । तथाच तदर्थतया पापध्वंसस्तत्र
गौणं प्रयोजनं न तु मुख्यमिति न स मीक्ष इति तदर्थः । तद्विदमुक्तम्-

'तस्यैव दुःखानुत्पादरूपत्वेन पुरुषार्थत्वादिति' । तथाच प्रायश्चित्तस्य पापध्वंसः फलं । तत्फलं च स्वतः पुरुषार्थो दुःखानुत्पादः । तदिदं वक्ष्यति । न च प्रायश्चित्तस्य दुरितोत्पत्तिनिमित्तकत्वं पापनाशफलश्रवणादिति । न च परमपुरुषार्थानिष्पत्तौ वेदबोधितं फलं जनयतोपि निष्फलत्वम् । तथासति विघ्नध्वंसं समाप्तिं वा जनितवतो मङ्गलस्य तत्साध्यस्वतःपुरुषार्थसुखाद्यनुत्पत्तौ निष्फलत्वापत्तेः । तस्माद्दुःखप्रागभावासत्त्वेऽपि न तद्वोधकवेदाप्रामाण्यमिति । अस्तु वा तत्र दुःखप्रागभावः । पूर्वजन्मोत्पन्नं पापान्तरमासाद्य कायव्यूहदशायां तेन दुःखाजनने मोक्षोपपत्तेः । न हि तज्जन्मकृतान्येष कर्माणि तदा भुज्यन्त इति नियमः । तस्माद्यदि तत्सत्त्वं तदा पापान्तरमावश्यकम्, अग्न्यथा तत्सत्त्वे मानाभाव एव । प्रवृत्तिस्तु पूर्वोक्तरीत्यैवेति । यत्तु तत्रापि दुःखप्रागभावोऽस्त्येव, तथा च तस्य न निष्फलत्वं प्रागभावस्य चानन्यगतिकतया अनियतदेशकल्पनादात्मान्तरे पापान्तरमासाद्य तेन दुःखोत्पादनम् । नचैवं दुःखप्रागभावसत्त्वे काशामृतस्य कथं मुक्तिरिति वाच्यम् । स्वसमवेतदुःखजनकप्रागभावस्यैव मुक्तिविरोधित्वात् । तद्गममेव च मुक्तिलक्षणमिति । तन्न । प्रागभावस्य प्रतियोग्यसमानदेशत्वं प्रायश्चित्तप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या कल्प्यं मानान्तराद्वा ? नाद्यः । उक्तरीत्या तदव्यथोपपत्तेः । नान्त्यः । तदसिद्धेः । एतेन तत्र सन्नपि दुःखप्रागभावः पापसहकारिविरहाच्च दुःखोत्पादकः । अत एव न मुक्तिविरोधीति कस्यचिन्मतं निरस्तम् । तादृशप्रागभावं मानाभावात् प्रतियोग्यनुपपत्तेः श्येति । *अफलमिति* । स्वतः पुरुषार्थाप्रयोजकमित्यर्थः । *दुःखानुत्पादेनेति* । तावत्कालीनदुःखानुत्पादेनेत्यर्थः । *विद्यमानेति* । तथाच न निष्फलत्वञ्जकापीति भावः । *चीर्णेति* । कृतेत्यर्थः । क्वचित्कृतेति पाठः । अनिर्मोक्षप्रसङ्गमुद्धरति *पापान्तरेणेति* ॥

(चि०) अपरे तु दुःखात्यन्ताभावो मुक्तिः । यद्यपि परदुःखात्यन्ताभावः स्वतःसिद्ध एव दुःखात्यन्ताभावः स्वात्मन्यसम्भवी घटादावतिप्रसक्तोऽसाध्यश्च, तथापि दुःखसाधनध्वंस एव स्ववृत्तिदुःखस्यात्यन्ताभावसम्बन्धः स च साध्य एव । न चावश्यकत्वेन स एव मुक्तिः, तस्य स्वतोऽपुरुषार्थत्वेन दुःखाभावमुद्दिश्य तत्र प्रवृत्तेः "दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरतीति" अत्रात्यन्ताभावत्वेन मुक्तिश्रवणाच्च ।

यद्यपि दुःखसाधनध्वंसो न स्वतः पुरुषार्थः अत्यन्ताभावश्च
 न साध्यः, तथापि विशिष्टस्य पुरुषार्थत्वं, विशेषणसा-
 ध्यत्वेन विशिष्टसाध्यत्वञ्च । अहिकण्टकादिनाशस्यापि
 तत्सद्व्यक्तिसाध्यदुःखस्य अत्यन्ताभावमुद्दिश्य तत्सम्बन्धत्वे-
 नैव साध्यतेति । तन्न । अधर्मादिदुःखसाधनध्वंसस्य न मु-
 क्तिनिर्वाहकत्वमित्युक्तत्वात् । किञ्च नाऽनागतस्ववृत्तिदुः-
 खस्यात्यन्ताभावसम्बन्धः साध्यः, मुक्तस्यानागतस्ववृत्ति-
 दुःखानभ्युपगमात्, अभ्युपगमे वाऽमुक्तत्वापातात् अत्य-
 न्ताभावसम्बन्धविरोधाच्च । नाप्युत्पन्नस्ववृत्तिदुःखस्य,
 तद्दृष्टेस्तत्रात्यन्ताभावविरोधात् तदभावस्य स्वतःसिद्ध-
 त्वात् अतीतदुःखभावस्यानुद्देश्यत्वाच्च । नापि परकीय-
 दुःखात्यन्ताभावसम्बन्धः, तस्य स्वतःसिद्धत्वात् । अपि
 च दुःखसाधनध्वंसस्य नान्त्यन्ताभावसम्बन्धत्वे मा-
 नम् । दुःखसाधनध्वंसादावस्य दुःखस्यात्यन्ताभाव इति
 बुद्धिव्यपदेशौ स्त इति चेन्न । तस्य समानाधिकरणदुःखा-
 भावविषयत्वेनाप्युपपत्तावतिरिक्तसम्बन्धाविषयत्वात् ।
 एतेन सर्व्वदुःखप्रागभावसंबन्धाभावो मुक्तिः, घटादेश्च
 न मुक्तत्वं दुःखसाधनध्वंसविशेषितैतद्योगिनो मुक्तप-
 दार्थत्वात् तथैव व्यवहारात् योगरूढिभ्यां पङ्कजादिपद-
 वाच्यत्ववदिति परास्तम् । प्रागभावसंसर्गाभावस्य स्वतो-
 ऽनुद्देश्यत्वात् प्रत्युतात्यन्ताभावस्यासाध्यत्वेन ध्वंसरू-
 पत्वेन तस्य दुःखरूपतया हेयत्वात् ।

(प्र०का०) ननु विशिष्टं नार्थास्तरं किन्तु विशेषणात्मकमेव । तत्र
 विशेषणस्य स्वतःपुरुषार्थत्वाभावाद्द्विशेष्यस्यासाध्यत्वात्तदुभयसम्ब-
 न्धस्यासाध्यत्वात्तदुभयसम्बन्धस्यापि तदुभयात्मकत्वेनोक्तदोषताद-
 वस्थयाश्लोकपक्षः श्लोवसह इत्याशयेनाह- *अधर्मादीति* । तावदित्या-
 दिनेति शेषः । *योगेति* । पक्षत्वपङ्कजनिकर्तृत्वोभयविशिष्टे यथा

पङ्कजपदप्रयोगो योगादिना तथोक्तोभयविशिष्टे रूढ्यैव मुक्तपदप्रयोग इत्यर्थः ॥

(चि०) प्राभाकरास्तु आत्यन्तिकदुःखः प्रागभावो मोक्षः । न च तस्यानादित्वेनापुरुषार्थत्वम्, कदाचित् कृत्यनपेक्षत्वेऽपि प्रतियोगिजनकाधर्मनाशमुखेन तस्य कृतिसाध्यत्वात्, कृत्यधीनतत्त्वज्ञानादधर्मनाशो सत्यग्निमसमये दुःखप्रागभावस्वरूपं नास्ति । तथा च विनाऽधर्मणेन दुःखाजननात् तत्प्रागभावस्वरूपमस्तीति घटवत् कृतिसाध्यत्वात् । व्यवस्थापितञ्च त्वया प्रागभावस्य कृतिसाध्यत्वमहिकण्टकादिनाशप्रायश्चित्तचेमार्थिप्रवृत्तिस्थले । न चैवं युगपदधर्मध्वंस एव मुक्तिः प्रागभावस्यानादितया विवक्षितविवेकेन तत्रैव कृतिसाध्यत्वपर्यवसानादिति वाच्यम् । अधर्मध्वंसस्य स्वतोऽपुरुषार्थत्वात्, दुःखानुत्पादहेतुत्वेनैव तस्य प्रयोजनता वाच्या, सा च कथमसाध्यत्वे प्रागभावस्य स्यादिति । अत एव 'दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषे'त्यादि (गौ०१अ०१आ०२) सूत्रमपि सङ्गच्छते । अन्यथा मिथ्याज्ञानाद्यनुत्पादानां दुःखानुत्पादाहेतुत्वेनासङ्गतं स्यादित्यास्थिषत ।

नदतिस्थर्षायः । तथा ह्यस्तु प्रागभावस्य साध्यत्वं तथापि तस्य प्रतियोगिजनकत्वानियमात् मुक्तस्यापि दुःखोत्पादप्रसङ्गः । अधर्मशरीरादिसहकारिविरहान्न दुःखोत्पाद इति चेत्, तर्हि उत्तरावधिविधुरत्वेनानादेरत्यन्ताभावत्वापत्तौ प्रागभावत्वव्याकोपः । प्रतियोगिजनकनाश्यजातीयत्वेन तत्र प्रागभावत्वव्यपदेशो वस्तुतो नित्य एव स इति चेन्न । नित्यत्वेनात्यन्ताभावरूपतया प्रागभावान्यत्वेन नाशजातीयत्वाभावात् प्रतियोगिजनकत्वनाशमुखेन तस्यासाध्यत्वाच्च । अपि च मुक्तेः प्रागभावस्य समाना-

धिकरणं भावि दुःखं न प्रतियोगि, तस्याभावात्, भावे वाऽमुक्तत्वापातात् । नापि समानाधिकरणमतीतं वर्त्मानञ्च, तत्प्रागभावस्य विनष्टत्वात् । नापि व्यधिकरणम्, अन्यवृत्तिदुःखस्यान्यत्रात्यन्ताभावेन प्रागभावाभावात् तस्य प्रतियोगिसमानदेशत्वात् । न च दुःखमात्रं प्रतियोगि, स्वपरावृत्तेर्दुःखमात्रस्याप्रामाणिकत्वात् तस्यात्यन्तासतो नित्यानिवृत्तत्वेन तन्निवृत्तये प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । अहिकण्टकादिनाशप्रायश्चित्तादिमाध्यदुःखप्रागभावस्य कलञ्जभक्षणप्रागभावस्य च समानाधिकरणमेव भावि दुःखं भक्षणञ्च प्रतियोगि ।

ननु दुःखभावो न पुरुषार्थः सुखस्यापि हानेस्तुत्यायव्ययत्वात् । न च बहुतरदुःखानुविद्धतया सुखस्यापि प्रेक्षावद्देयत्वम्, आवश्यकत्वेन दुःखस्यैव हेयत्वात् सुखस्य निरुपधीच्छाविषयत्वात्, अन्यथा दुःखानुविद्धतया तथात्वेन पुरुषार्थत्वविरोधादिति चेत् । न, सुखमनुद्दिश्यापि दुःखभीरूणां दुःखहानार्थं प्रवृत्तिदर्शनात् दुःखाभावस्य स्वत एव पुरुषार्थत्वात् । नहि दुःखाभावदशायां सुखमस्तीत्युद्दिश्य दुःखाभावार्थं प्रवर्त्तते । वैपरीत्यस्यापि सम्भवे सुखस्याप्यपुरुषार्थत्वापत्तेः । अतो दुःखाभावदशायां सुखं नास्तीति ज्ञानं न दुःखाभावार्थिप्रवृत्तिप्रतिबन्धकम् । तस्मादविशेकिनः सुखमात्रलिप्सवो बहुतरदुःखानुविद्धमपि सुखमुद्दिश्य “शिरो मदीयं यदि यातु यात्स्विति” कृत्वा परदारोदिष्वपि प्रवर्त्तमानाः “वरं वृन्दावनेऽरण्ये” इत्यादि वदन्तो नात्राधिकारिणः । ये च विशेकिनोऽस्मिन् संसारकान्तारे कियन्ति दुःखदुर्दिनानि कियन्ती सुखस्वयतिकेति कुपितफणिकणामण्डलच्छायाप्रतिममिदमिति मन्वमा-

नाः सुखमपि हातुमिच्छन्ति तेऽन्नाधिकारिणः । न च भोगार्थिनामप्रवृत्तौ पुरुषार्थता हीयते, कस्यचिदप्रवृत्तावपि चिकित्सादेः पुरुषार्थत्वात् ॥

(प्रका०) *अत एवेति* । अनुत्पादस्य साध्यत्वादेवेत्यर्थः । *प्रतियोगिनि* । प्रतियोगिजनकनाश्यः प्रागभावः तन्नाशस्य प्रतियोगिक-पत्वात्तज्जातीयत्वेनेत्यर्थः । यत्तु प्रतियोगिजनकत्वेन प्रतियोगिनाशयत्वे-न चेत्यर्थ इति । तन्न । तन्नाशयत्वं हि तज्जन्यनाशप्रतियोगित्वम् । न च प्रागभावनाशः प्रतियोगिजन्यः । *अभेदे तदनुपपत्तेरिति* । *प्रायश्चित्त-साध्य इति* । प्रायश्चित्तप्रयोज्य इत्यर्थः । कलञ्जः करण इति प्रसिद्धः पक्षिविशेष इत्याहुः । शुष्कमांसमित्यपरे । तथापि तुल्यायव्ययत्वं न समाहितमित्युपसंहरति *तस्मादिति* । तथा च विवेकिनं प्रति न तुल्यायव्ययत्वमिति भावः । *कस्यचिदिति* । अन्यथा मुमुक्षुप्रवृत्त्य-भावे सुखमपि पुरुषार्थो न स्यादिति भावः ॥

(चि०) अथ, —

दुःखाभावोऽपि नावेद्यः पुरुषार्थतयेष्यते ।

न हि मूर्च्छाद्यवस्थार्थं प्रवृत्तो दृश्यते सुधीः ॥

पुरुषार्थत्वे सुखवज्ज्ञायमानत्वनिश्चयमात्, न च मुक्ति-ज्ञानं सम्भवतीति चेत् । नहि दुःखाभावं जानीयामित्युद्दि-श्य प्रवृत्तिः, किन्तु दुःखं मे मा भूदित्युद्दिश्येत्यतो दुःखा-भाव एव पुरुषार्थः । तस्य ज्ञानन्तु स्वकारणाधीनं, न तु पु-रुषार्थतोपयोगि, सुखी स्यामित्युद्दिश्य प्रवर्तते, न तु सुखं जानीयामिति सुखमेव तथास्तु न तु तदवगमः तस्यावश्य-कत्वेनान्यथासिद्धत्वात् गौरवाच्च । किञ्च बहुतरदुःखज-र्जरकलेवरा दुःखाभावमुद्दिश्य मरणेऽपि प्रवर्तमाना दृ-श्यन्ते । न च मरणे तस्य ज्ञानमस्ति । न ते विवेकिन इति चेन्न । पुरुषार्थत्वे विवेकानुपयोगात् । किञ्च चरम-दुःखानुभवेऽनागतदुःखद्वंसोऽपि विषयाः, तथा चाग्निम-क्षणे तदुपरमः(१) तद्विषयकश्च विनश्यदवस्थं ज्ञानमस्तीति

(१) तद्व्यसं इति पाठान्तरम् ।

वर्त्तमानमप्यधिरमनुभूयते । ज्ञानसमयं मुक्तिलक्षणस्य
 सत्त्वात् ज्ञानं मुक्तिविरोधि । प्रमाणन्तु-दुःखत्वं देव-
 दत्तदुःखत्वं वा स्वाश्रयासमानकालीनध्वंसप्रतियोगि-
 वृत्तिं कार्यमात्रवृत्तिधर्मत्वात् सन्ततित्वाद्वा एतत्-
 प्रदीपवत् । सन्ततित्वञ्च नानाकालीनकार्यमात्रवृत्तिध-
 र्मत्वम् । एवञ्च सुखत्वादावपि साध्यं, तेन समूलोच्छेदे
 मोक्षः । न चाप्रयोजकत्वम्, सन्तत्युच्छेदे मूलोच्छेदस्य
 प्रयोजकत्वात् । प्रकृते च मिथ्याज्ञानस्य संसारमूलस्य
 श्रवणादिक्रमेणोत्पन्नतत्त्वज्ञानान्निवृत्तिः सम्भवत्येवा-
 "आत्मा ज्ञातव्यो न स पुनरावर्त्तत इति" श्रुतिस्तत्र प्रमा-
 णम् । रात्रिसन्नन्यायेनार्थवादोपनीतापुनरावृत्तेरधिका-
 रिविशेषणत्वात् । स आत्मज्ञो न पुनरावर्त्तते न पुनः
 शरीरी भवतीत्यर्थः । "आत्मा वा अरे श्रोतव्यो नि-
 दिध्यासितव्यः (साक्षात् कर्त्तव्यः)" इत्युपक्रम्य "दुःखे-
 नात्यन्तं विमुक्तश्चरतीति" श्रुतिश्च मानम् ।

(प्रका०) नन्वस्तु तज्ज्ञानमित्यत आह *नचेति* । शरीराद्यभावा-
 दिति भावः । *पुरुषार्थत्व इति* । निरुपाधीच्छाविषयत्वस्य तथाप्य-
 नपायादिति भावः । *अनागतेति* । योगजधर्मबलादिति भावः । *मु-
 क्तिलक्षणस्येति* । पूर्वोक्तस्येत्यर्थः । अशेषविशेषगुणोच्छित्तिस्तु न
 लक्षणं येन ज्ञानं मुक्तिविरोधि स्यादिति भावः । ननु देवदत्तदुःखत्वं न
 पक्षतावच्छेदकमुक्तहेतुद्वयस्य दुःखत्वे व्यभिचारात्प्रत्येकं मुक्तिरपि न
 सिद्ध्येदित्याशयेन सर्वमुक्तिं साधयन्नाह—*दुःखत्वमिति* । *स्वाश्र-
 येति* । स्वाश्रयत्वावच्छिन्नासमानकालीनेत्यर्थः । द्रव्यत्वाद्वा व्यभिचा-
 रादाह मात्रेति । यद्यपि ध्वंसत्वे व्यभिचारः स च भावकार्यविवक्षायां
 परिहर्तुं शक्यः, तथापि यथाश्रुतेऽपरितुष्यन्नाह—*सन्ततित्वाद्भेदेति* ।
 नन्वत्रापि दोषतादवस्थयमत आह सन्ततित्वं चेति । नानाकालः पूर्वोत्-
 रकालः, ध्वंसे च नोत्तरकालस्तस्यानन्तत्वात्, तथा च ध्वंसप्रतियो-
 गिमात्रवृत्तिधर्मत्वादित्यत्र तात्पर्यम् । *एवमिति* । न च ज्ञानत्वादेः
 पक्षत्वे कार्यमात्रवृत्तिधर्मसिद्धमिति वाच्यम् । जन्मज्ञानत्वादेः पक्षत्वात् ।

सन्तस्युच्छेद इति । एवं चोपाधिशङ्कापि प्रत्युक्ता । *रात्रीति* । यथा "य एता रात्रीरुपयन्ति तस्य पितरो घृतकुल्यां मधुकुल्यां वा क्षरन्ती"त्यत्रार्थवादापनीतं फलं तथाऽत्रापीत्यर्थः । *पुनः शरीरीति* । यद्यपि तत्स्वज्ञानवतोऽपि भोगार्थं शरीरं तथापि दोषानुषक्तशरीराभावात्तद्वन्न भवतीत्यर्थः । तत्स्वज्ञानहेतुत्वसिद्धयर्थमाह *इत्युपक्रम्येति* ।

(चि०) आचार्यास्तु—“अशरीरं वावसन्तं प्रिया-
प्रिये न स्पृशतः” इति श्रुतिस्तत्र मानम् । वावसन्तमिति
यद्वल्लुकि । तेन संसारदशायां क्षणमात्रमशरीरत्वेन ना-
न्यथासिद्धिः । ननु द्वन्द्वस्वरसेन मिलितसुखदुःखोभय
निषेधः प्रतीयते स तु नित्यवत् प्राप्त एव एकैकनिषेधे च
वाक्यभेदापत्तिः, न च मुक्तौ प्रमाणमिति चेन्न । द्वित्वे-
नैकेन रूपेणोपस्थितयोः प्रत्येकं निषेधान्वयेऽपि वाक्य-
भेदाभावात्, धवखदिरौ छिन्धीत्यत्र प्रत्येकं छिदान्वय
इव, न हि तत्र मिलितछिदा । अपि च न प्रियाप्रियरूपं
किञ्चिदस्तीति मिलितनिषेधोप्येकैकान्वये प्रत्येकाभावे
वा भवेत् तत्र एकैकान्वयस्याशरीरे योग्यत्वात् प्रत्ये-
काभाव एव पर्यवस्यति । अत एव सर्व्वमुक्तिरपि, स-
र्व्वदुःखसन्तातिपक्षीकरणे तत्सिद्धेः अन्यथा मुक्तिरपि
न स्यात् तन्नैव व्यभिचारात् । यदि चोभयात्मान एव
केचित्तदा तच्छङ्कया मोक्षार्थं न काश्चित्प्रवर्त्तत । शमद-
मभोगानभिष्वङ्गादिमुक्तिचिह्नेन श्रुतिसिद्धेन सन्देहनिवृत्ति-
रिति चेन्न संसारित्वेन मुक्तियोग्यत्वात् न तु तद्विशेष-
णशमादिमत्त्वेन सामान्ये बाधके सत्येव योग्यतया
विशेषनिष्ठत्वात् । किञ्च शमादयः श्रुत्या मुक्तौ सहका-
रितया बोधिताः न तु योग्यतया, तत्त्वेऽपि संसारित्वेन
तेऽपि साधनयाः, शमादिकमपि हि कार्यं तत्रापि सं-
सारित्वेनैव योग्यता सामान्ये बाधकाभावात् ।

(प्रका०) *तेनेति* । न वैवमपि खड्गप्रलयकालमादायाभ्यासि-

द्विरिति वाच्यम् । मुक्तिप्रकरणाग्नातत्वेन तत्परत्वादिस्वाहुः । ननु यत्क-
न्तत्वे बाधसतमिति स्यात् । नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमनिषेधात् । तथाच
बाधेति संबोधनम् । अतः क्षणमात्राशरीरत्वेनैवान्यथासिद्धिरिति । न ।
छान्दसत्वेनोपपत्तेः । एतदस्वरसादेवाचार्यास्तिष्यत्युक्तमित्यभ्ये । *स चे-
ति* । एकसत्त्वेपि मिलितनिषेधसम्भवात् मुक्तौ प्रमाणत्वमिति भावः ।
श्रुतेः प्रत्येकमुक्तिपरतयाप्युपपत्तेः सर्वमुक्ताद्युक्तानुमानमेव शरणमि-
त्याह—*अत एवेति* । अतएवेत्यस्य श्रुतिपरामर्शभ्रमं वारयति । *स-
र्वेति* । दुःखत्वपक्षीकरण इत्यर्थः ॥

(चि०) न च नित्यसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिः । सा हि न नि-
त्या, मुक्तशरीरिणोरविशेषापातात् । नोत्पाद्या, तद्वेतुश-
रीराद्यभावात्, ज्ञानमात्रे सुखमात्रे वा तद्वेतुत्वावधार-
णात् । न च संसारदशायां तद्धेतुः, सामान्ये बाधकाभावात् ।
अत एव सर्गादौ शरीरकल्पना । किञ्च तज्जनकं न ताव-
दात्ममनोयोगः, तस्यादृष्टानिरपेक्षस्याजनकत्वात् । वि-
द्यमात्रापेक्षणे तु संसारिदशायामपि तदभिव्यक्तिप्रस-
ङ्गः । नापि योगजो धर्मः सहकारी, तस्योत्पन्नभावत्वेन वि-
नाशित्वेऽपवर्गनिवृत्त्यापत्तेः । न च तज्जन्याभिव्यक्तिरनन्ता
तस्या अपि तत्र एव नाशात् । अथ तत्रज्ञानात् सवासनमि-
थ्याज्ञाननाशे दोषाभावेन प्रवृत्त्याद्यभावाद्धर्माधर्मयोरनु-
त्पादे प्राचीनधर्माधर्मक्षयाद्दुःखसाधनशरीरादिनाश एव
तत्र हेतुः अत एव तस्यानन्त्येनाभिव्यक्तिप्रवाहोऽप्यनन्त
इति चेन्न । शरीरं विना तदनुत्पत्तेः तस्य तद्धेतुत्वे मानाभा-
वाच्च । न च मोक्षार्थप्रवृत्तिरेव तत्र मानम्, दुःखहानार्थितया
तदुपपत्तेः । न च नित्ये सुखे मानमस्ति । “नित्यं विज्ञा-
नमानन्दं ब्रह्म” “आनन्दं ब्रह्मणोरूपं तत्र मोक्षे प्र-
तिष्ठितमित्यादि” श्रुतिर्मानमिति चेन्न । उपजननापाय(१)
वनोर्ज्ञानसुखयोरहं जानाम्यहं सुखीति भिन्नत्वेना-

नुभूयमानयोर्ब्रह्माभेदबोधने प्रत्यक्षबाधात् ।

अथ सुखस्य ब्रह्माभेदबोधनादेवायोग्यतयाऽनित्यं-
सुखं विहाय वाक्यार्थत्वेन नित्यसुखसिद्धिः स्वर्गवत्
न तु नित्यसुखे सिद्धे तदभेदबोधनं येनान्योन्याश्रयः ।
यद्वा नित्यं सुखं बोधयित्वा तदभिन्नं ब्रह्म बोध्यते न
च वाक्यभेदः वाक्यैकवाक्यत्वादिति चेन्न । आत्मनोऽ-
नुभूयमानत्वेन तदभिन्नस्य नित्यसुखस्याप्यनुभवप्रस-
ङ्गात् सुखमात्रस्य स्वगोचरसाक्षात्कारजनकत्वनिय-
मात् तदननुभवे वाऽऽत्मनोऽप्यनुभवो न स्यात् । अथा-
त्माभिन्नं नित्यसुखमनुभूयत एव सुखत्वं तु तत्र नानुभू-
यत इति चेन्न । सुखानुभवसामग्न्या एव सुखत्वानुभाव-
कत्वात् तस्मादानन्दं ब्रह्मेति मत्वर्थायाच्प्रत्ययान्तत्वे-
नानन्दवत्त्वं बोध्यं तेनाभेदः, अन्यथा नपुंसकलिङ्गत्वानु-
पपत्तेः ।

(प्रका०) लीलावतीकारमतं निरस्यति । *नचेति* । नित्यसुख-
स्याभिव्यक्तिरित्यर्थः । सुखमात्रे वेति दृष्टान्तार्थमुक्तम् । अस्यैवासिद्धि-
माशंक्याह*अत एवेति* । सुखमात्रस्य शरीरजन्यत्वादेवैव्यर्थः । *उ-
त्पत्त्यपायेति* । इदानीमुत्पन्नं सुखमित्यनुभवबलादिति भावः । *अभिन्न-
त्वेनेति* । अभेदे तद्वृत्तानुपपत्तेरिति भावः ।

बाधस्य विशेषविषयत्वेन सामान्यतो योग्यतासंशयसत्त्वाद्भव्यः
स्यादित्याह-***अथेति*** । ***स्वर्गवदिति*** । अन्यथाऽऽत्मवादि सुखस्य
दुःखसम्भिन्नत्वनिश्चयाद्बाधापत्तेरिति भावः । उक्तयुक्त्या प्रथममपि
नित्यसुखासिद्धिः सम्भवत्येवेति नान्योन्याश्रय इत्यदुच्यते ***यद्वेति*** ।
श्रुतिविरोधं निरस्यति ***तस्मादिति*** । ***अन्यथेति*** । यद्यपि
छान्दसत्वेन लिङ्गव्यत्ययः सम्भवी तथाप्युक्तयुक्त्या तयोर्भेदे तद्वत्त्व-
परतैवेति भावः ॥

(चि०) एतेन ब्रह्माद्वैततत्त्वसाक्षात्कारादविद्यानिवृत्तौ
विज्ञानसुखात्मकः केवल्यात्माऽपवर्गे वर्त्तत इति वेदान्ति-
मतमपास्तम् । स्वप्रकाशसुखात्मकब्रह्मणो नित्यत्वेन सु-

क्तसंसारिणोरविशेषप्रसङ्गात् पुरुषप्रयत्नं विना तस्य
संवादापुरुषार्थत्वाच्च । अविद्यानिवृत्तिः प्रयत्नसाधयेति
चेत् । अविद्या यदि मिथ्याज्ञानमर्थान्तरं वा, उभयथापि
सुखदुःखाभावतत्साधनेतरत्वेन तन्निवृत्तेरपुरुषार्थत्वात् ।

त्रिदण्डास्तु आनन्दात्मकपरमात्मनि जीवात्मलया
मुक्तिः । लयश्च लिङ्गशरीरापगमः । लिङ्गशरीरञ्चैकादशे-
न्द्रियाणि पञ्च महाभूतानि सूक्ष्ममात्रया सम्भूयावस्थि-
तानि जीवात्मनि सुखदुःखावच्छेदकानीत्याहुः ।

तन्न । लिङ्गशरीरध्वंसस्य स्वतो दुःखसाधनाभावत-
याऽपुरुषार्थत्वात् । न चोपाधिशरीरनाशे सौपाधिकजीव-
नाशो लयः, स्वनाशस्यापुरुषार्थत्वात् ब्रह्मणो नित्यत्वेन
तदभिन्नस्य नाशानुपपत्तेः भेदाभेदस्य विरोधेना-
भावात् ।

नाप्यनुपप्लवा चित्तसन्ततिरपवर्गः आश्चर्यकत्वेना-
नुपप्लवस्य दुःखाभावस्य पुरुषार्थत्वे चित्तसन्ततेरपुरुषार्थ-
त्वात् शरीरादिकारणं विना चित्तसन्ततेरनुत्पादाच्च । न
हि चित्तमात्रं तत्सामग्री, शरीरादिवैयर्थ्यापत्तेः । नापि
दुःखत्वेनात्महानमेव मुक्तिः, सुखदुःखाभावतेरत्वेनापुरु-
षार्थत्वात् ज्ञानरूपात्महानस्यायत्नसिद्धेरतिरिक्तहान-
स्याशक्यत्वात् ।

यसु योगर्थिसाध्यनिरतिशयानन्दमयीं जीवन्मुक्ति-
मुद्दिश्य प्रवृत्तेः कारणवशादात्यन्तिकदुःखाभावरूपां
मुक्तिमासादयतीति मतम् । तन्न । परममुक्तेरपुरुषार्थतापत्तेः
विरक्तस्य मोक्षेऽधिकारात् सुखोद्देशेनाप्रवृत्तेश्च ॥

(प्रका०) एकदण्डमतं निरस्यति *एतेनेति* । *तत्साधनेति*
यद्यपि मिथ्याज्ञाननिवृत्तिस्तत्त्वज्ञानव्यापारतया दुःखाभावसाधनमेव,
तथापि दुःखाभावस्य मोक्षत्वेनानभ्युपगमात्सुखमुक्तीं तदर्थतया प्र-
वृत्तिस्तमते न स्यादित्याशयः ।

ननु लयः संयोगो विनाशो वा विभुषनित्यत्वाभ्यामसम्भवतीति
याचष्टे *लयश्चेति* । तथाच जीवात्मलय इत्यस्य जीवात्मसम्बन्धि-
लेङ्गशरीरध्वंस इत्यर्थः । लिङ्गशरीरमेव किमित्यत आह- *लिङ्गेति* ।
वक्षुरादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि षट्, वाक्पाणिपादपायूपस्थात्मकानि
पञ्च कर्मेन्द्रियाणीत्येकादशेन्द्रियाणीति । *सूक्ष्मेति* । किञ्चित्तन्मात्र-
या शरीरभावेनावस्थितानीत्यर्थः ।

उक्तव्याख्यायामानन्तरमपरमात्मनीत्यलग्नकमेवेति दोषे सत्येषा-
ह *लिङ्गेति* । *दुःखसाधनेति* । अहिरुण्टकादिध्वंसस्यानागत-
दुःखप्रागभावप्रयोजकतया प्रयोजनत्वम् । न च दुःखप्रागभावो मुक्त-
स्येति न तस्य प्रवृत्त्यङ्गत्वमिति भावः ।

मुक्तेः—परमुक्तेः । इष्टापत्तिमाशङ्क्याह *विरक्तस्येति* । स च
दुःखाभावमुद्दिश्य प्रवर्त्तते न सुखादेशेनेति तस्य स एव पुरुषा-
र्थ इति भावः ॥

(त्रि०) मोक्षे च सर्वाश्रमिणामधिकारः आश्रमचतु-
ष्टयमुपक्रम्य “स ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति” श्रुतेः, सङ्को-
च(१) कारणाभावात्, आकाङ्क्षाया अत्रिशेषेणानन्तर्य-
स्याप्रयोजकत्वात् । कथन्तर्हि “मात्त्राश्रमश्चतुर्भ्यो वै यो भि-
क्षोः परिकीर्त्सितः” इति प्रव्रज्यां मोक्षाश्रममाहुः, गृह-
स्थस्य च पुत्रदारादिमङ्गो दुर्वार इत्यन्वाधारण्येन तथो-
पदेशात् “तत्त्वज्ञाननिष्ठो गृहस्थोऽपि हि मुच्यते”
इत्यागमाच्च । एवं स्थिते मोक्षमुपक्रम्य “आत्मा वा अरे
श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः (माक्षात् कर्त्तव्यः)”
इति श्रुतिः, श्रुतिभ्यश्च शरीरादिभिन्नमात्मानमवधार्य
शास्त्रेण पदार्थान् विविच्य तद्बोधितोपपत्तिभिस्तस्य
स्थिरीकरणरूपं मननं विदधाति । न च शब्दोपपत्तिज-
न्यतत्त्वज्ञानात् साक्षात्कारिसंसारबीजसवासनमि-
थ्याज्ञाननिवृत्तिः, दिङ्मोहादौ तथानुपलब्धेः । अतः श्रुति-

(१) मानाभावादिति पाठान्तरम् ।

(२) संशयकस्यात पाठान्तरम् ।

स्मृत्युदितविधिना चिरनिरन्तरादरसेवितनिदिध्या
जन्ययोगजधर्मादात्मतत्त्वसाक्षात्कारं संसारधीः
वासनमिथ्याज्ञानोन्मूलनसमर्थमासाद्य दोषाभावात्
वृत्त्यादेरभावेऽनागतधर्माधर्मानुत्पादेऽनादिभवसञ्चि
र्मणां भोगेन क्षयादपवृज्यते । उपदेशमात्राच्छरीर
न्नात्मावगमेऽप्यन्यपरत्वशङ्कया सङ्कामूकस्य नाऽश्र
मलक्षालनमिति मननमावश्यकम् । तथा च “मन्तव्यप्र
पत्तिभिरिति” श्रुतिरेवोपपत्तिबोधकस्य शास्त्रस्या
र्गहेतुत्वं बोधयति मननस्य तदेकसाध्यत्वात् । ए
शमदमब्रह्मचर्याद्युपबृंहितयावन्नित्यनैमित्तिकसन्ध्यो
सनादिकर्मसहितात्तत्त्वज्ञानान्मुक्तिः ।

(प्रका०) प्रसङ्गादाह *मोक्षे चेति* । ननु “ब्रह्मचारी गृहस्थश्च
प्रस्थो यतिस्तथे”त्युपक्रम्य “स ब्रह्मसंस्थो अमृतत्वमेतीति”
यतेरेवाधिकारबाधनम्, अव्यवहितानन्तर्येण तस्यैव तत्पदेन ।
शांदिष्यते आह *आकाङ्क्षाया इति* । आनन्तर्यस्य-अव्यवहित
र्यस्य । बाधकं विना सङ्कांचानुपपत्तेरिति भावः । *कथमि
तथाच एतद्बलादेव सङ्कोच इति भावः । नन्वेतदेव कथमित्यत
तत्त्वज्ञानेति । एवंस्थिते मननं विदधातीत्यन्वयः । गृहस्थादि
शेषः । *इतिश्रुतिरिति* । इत्यादिश्रुतिरित्यर्थः । शरीराद्ब्रह्ममित्
क्षणम् । इष्टसाधनीभूतमननसाधनं चेत्यपि द्रष्टव्यम् । इतरभिन्नत्वा
त्तौ प्रतियोगिज्ञानद्वारा शास्त्रोपयोगं दर्शयति *शास्त्रेणेति* । उप
योधाद्वापि तदुपयोगमाह- *तथाचेति* । ज्ञानकर्मसमुच्चयवाद्याधि
एवञ्चेति । ज्ञानहेतुत्वाभ्युपगमे तथैव कर्मणोपि हेतुत्वमिति
वदुभयप्राधान्यमित्यर्थः । केचिन्तु एवञ्च तत्त्वज्ञानमात्रं न प्रयो
किन्तु प्राधान्येन कर्मणोऽपि तथात्वमित्यत आह *एवञ्चेति* । त
सिद्धान्तग्रन्थ एवायम् ततस्तदस्थपूर्वपक्षे भ्रमकृते ज्ञानमात्रतन्त्र
परद्वारा निरस्ते सिद्धान्तावतार इत्याहुः ॥

(चि०) स्यादेतत् ज्ञानकर्मणोर्न समप्राधान्येन
मुच्यः कर्मणां स्ववाक्यात् फलान्तरार्थत्वेन श्रुत
न्मोक्षार्थकल्पनाविरोधात् तत्त्वज्ञानस्य कर्मनैरपेक्ष

मुक्तिहेतुत्वप्रतीतेश्च । नाप्यङ्गाङ्गिभावेन, तथा हि न कर्म
सन्निपत्योपकारकम्, तत्त्वज्ञानशरीरानिर्वाहकत्वात् । ना-
पि प्रयाजादिवदारादुपकारकम्, स्ववाक्यत एव कर्मणां
योजनलाभेन फलवत्सन्निधावफलत्वाभावात् । उपप-
त्तेविरुद्धश्च ज्ञानकर्मसमुच्चयः काम्यानिषिद्धयोस्त्यागा-
त्(१) । नाप्यसङ्कल्पितफलवत्काम्यकर्मसमुच्चयः, चतुर्था-
श्रमविधिविरोधात् । अत एव न यावन् नित्यनैमित्तिकस-
मुच्चयोऽपि । नापि यत्याश्रमविहितेन कर्मणा, तत्त्व-
ज्ञाने सति गृहस्थस्यापि मुक्तेः,-

न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः ।

श्राद्धकृत् सत्यवादी च गृहस्थोऽपि हि मुच्यते ॥
इति स्मृतेः ।

नचाऽननुगतमपि साधनम्, स्वर्गवदपवर्गे प्रकारभे-
दाभावात् । न चापवर्गाधिकर्तव्यतया विहितानि कर्मा-
णे, येन तत्समुच्चयः स्यात् । “संन्यस्य सर्वकर्माणीति”
स्मृतेः “सर्वकर्मसंन्यासो ज्ञानमात्राच्च मोक्ष इति ।

भैवम् । स्वस्वाश्रमविहितेन कर्मणा ज्ञानस्य समप्राधा-
येन समुच्चयात् ज्ञानकर्मणोस्तुल्यत्वेन मुक्त्यर्थत्वाभि-
धानात् । तथा च भगवद्गीता-

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।

स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥

श्रीविष्णुपुराणे—

तस्मात् तत्प्राप्तये यत्नः कर्त्तव्यः पण्डितैर्नरैः ।

तत्प्राप्तिहेतुर्विज्ञानं कर्म चोक्तं महामते ! ॥

हारीतः—

उभाभ्यामेव पक्षाभ्यां यथा स्वे पक्षिणां गतिः ।

(१) एमावाविति पाठान्तरम् ।

तथैव ज्ञानकर्मभ्यां प्राप्यते ब्रह्म शाश्वतम् ॥

श्रुतिश्च—“सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्पग्न
ज्ञानेन ब्रह्मचर्येणति” । एतन्मूलकमेव—

परिज्ञानात् भवेन्मुक्तिरंतदालस्यलक्षणम् ।

कायक्लेशभयाच्चैव कर्म नेच्छन्ति पण्डिताः ॥

ज्ञानं प्रधानं न तु कर्महीनं कर्म प्रधानं न तु बुद्धिहीनम् ।
तस्मात्सयोरेव भवेत् प्रसिद्धिर्न त्वेकपक्षो विहगः प्रयाति ॥

न च फलान्तरार्थत्वेन श्रुतस्य कर्मणः फलान्तरा-
र्थत्वमनुपपन्नम्, तथा वाक्यस्वरसात् ज्ञानतुल्यताप्रतीतेः ॥
तथात्फलजनकत्वेऽपि कर्मणां शब्द एव मानमेवमन्यत्रा-
पि । अथ वा(१) आरादुपकारितया अङ्गाङ्गिभावेन स-
मुच्चयः, स च प्रयाजादिवत् अपूर्वद्वारैश्च । यत्तु ज-
डभरतोपाख्यानै-

न पपाठ गुरुप्रोक्तां कृतोपनयनः श्रुतिम् ।

न ददर्श च कर्माणि शास्त्राणि जगृहे न च ॥

तद् योगिधर्मसङ्गत्यागार्थं जातिस्मरत्वेन
न शिक्षितानीत्येवं परं वा । तदुक्तं “जज्ञे जातिस्मरो
द्विजः सर्वविज्ञानसम्पन्नः सर्वशास्त्रार्थतत्त्वचित्” इति ।

(प्रका०) संनिपत्योपकारित्वं यदि तत्त्वज्ञानसहकारितया मुक्तिहेतुत्वं
तदा नाङ्गाङ्गिभावः, किन्तु समप्राधान्यमेव तच्च दूषितमेवेति प्रधा-
नीभूतशरीरनिष्पादकत्वमेव तद्वाच्यम्, एवंसत्याह *तत्त्वज्ञानेति* ।
नापीति । असङ्कल्पितफलमभिलाषाविषयफलं, काम्यं कामनापूर्वकं
कृतं नित्यभ्राद्धादि तत्समुच्चय इत्यर्थः । *चतुर्थेति* । तस्य काम्यमात्र-
स्यैव निषेधादित्यर्थः ।

द्वयोरेवेति । ज्ञाने कर्मणि च सतीत्यर्थः ॥ प्रसिद्धिः—प्रकृष्टा सिद्धिः ॥
मुक्तिरित्यर्थः । *भवतु वेति* । न च फलान्तरार्थत्वेनाङ्गत्वानुपपत्तिः,
न ह्यतिरिक्तफलत्वेनैवाङ्गत्वमिति, किन्तु प्रयाजातिरिक्तमुच्योद्देश्य-

(१) भवतु वेति पाठान्तरं प्रकाशकम् ।

फलवशेन, अन्यथा विघ्नध्वंसफलकमङ्गलस्य प्रस्थाङ्गत्वं न स्यादिति भावः । *जातिस्मरत्वेनेति* । तत्सर्वं पूर्वकृतमेव कर्म स्मृत्वा न शिक्षितवानित्यर्थः ।

(चि०) अत्र केचित् । अनुत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य ज्ञानार्थिनस्तत्प्रतिबन्धकाधर्मनिवृत्तिद्वारा प्रायश्चित्तवदारादुपकारकं कर्म, सन्निपत्प्रयोपकारकं तु तत्त्वज्ञानम् । उत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य तु अन्तरालव्यवृष्टेः कारीरीसमाप्तिवदाराव्याश्रमपरिपालनं लोकसङ्ग्रहार्थम् । यदपि लोकसंग्रहो न प्रयोजनं सुखदुःखाभावतत्साधनेतरत्वात्, तथाप्यकरणे लोकानां विगानास्निन्धत्वेन यज्ज्ञानं तत्परिहारार्थं तत्कर्मसाध्यदुःखोत्पादनेनाधर्मक्षयार्थञ्चेति । तन्न । तत्त्वज्ञानं प्रत्यङ्गत्वपक्षे कर्मणामपूर्वद्वारा जनकत्वं दुरितध्वंसकल्पनातो लघुत्वात्, तस्माद् यानि कर्माण्युपनीतमात्रकर्तव्यत्वेन विहितानि सन्ध्योपासनादीनि तानि मोक्षार्थिभिरवश्यं कार्याणि, तत्परित्यागस्य प्रत्यवायहेतुत्वेनाशास्त्रीयत्वात् सङ्कोचे मानाभावात् । निषिद्धानि काम्यानि च बन्धहेतुत्वात् मुक्तिपरिपन्थिनीति त्यज्यन्ते । धनमूलानि च धनत्यागादेव त्यज्यन्ते । सोऽयं “संन्यस्य सर्वकर्माणि” इत्यस्यार्थः । अयमेव हि संन्यासपदार्थः, तथा च गीता-

काम्यानां कर्मणः न्यासं संन्यासं कवयो विदुः।

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।

मोहासस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥ इति ॥

तत्त्वज्ञानं धर्मद्वारा मुक्तिसाधनं विहितत्वेन धर्मजनकत्वनियमादिति धर्मस्यैव प्राधान्यम् । स च धर्मो मुक्त्यैव फलेन नाद्यते इति केचित् । तन्न । मिथ्या-

ज्ञाननिवृत्त्या दृष्टद्वारेणैवोपपत्तावदृष्टकल्पनानवकाशात्,
अन्यथा भेषजादिष्वपि तथा स्यात्। एवञ्च तत्रैव विहि-
तत्वस्य व्यभिचारः।

अत्र वदन्ति। संसारकारणोच्छेदक्रमेण कार्योच्छे-
दान्मोक्षः। एवञ्च तत्त्वज्ञानमात्रादेव मिथ्याज्ञानो-
च्छेदादपवर्गः तत्र न तस्य कर्मसहकारित्वम्, मिथ्याज्ञा-
नोन्मूलने कर्मविनाकृतस्यैव तस्य दिङ्मोहादौ हेतु-
त्वावधारणात्। कर्मणामपवर्गहेतुताश्रुतिश्च तत्त्वज्ञान-
द्वाराप्युपपद्यते साक्षात्तस्याश्रुतेः। तत्त्वज्ञानवतश्चाधि-
कारे नित्याकरणेऽपि दोषाभावेन प्रत्यक्षायाभावोपप-
त्तेः, अन्यथा भोगार्थं विहितनिषिद्धाचरणेन धर्माधर्मो-
त्पत्तौ मोक्षाभावप्रसङ्गः।

(प्रका०) आचार्यमतमाह *अत्रेति*। *संनिपत्येति*। कर्मापेक्ष-
या सन्निधायोपकारकमित्यर्थः। 'ननु जनेनावमतो योगी'त्यादिना तस्य
तस्याज्यमित्यरुचेराह *तत्कर्मसाध्येति*। *अपूर्वद्वारेति*। प्राय-
श्चित्ते तु पापनाशफलश्रुतेस्तथात्वमिति भावः। समुच्चयवादी परमतं
दूषयित्वा स्वमतमुपसंहरति *तस्मादिति*।

अत्रेति। नैयायिका इति शेषः। मात्रपदव्यवच्छेद्यं कर्ममात्रमि-
त्याह *तत्रेति*। मिथ्याज्ञानोच्छेदे इत्यर्थः। तस्य-तत्त्वज्ञानस्य। *क-
र्मणामिति*। "तं विद्याकर्मणी समारभेते, विद्या चैव तपश्चैवेत्यादि"
श्रुतेर्भेत्यर्थः। यद्यपि तत्त्वज्ञानहेतुत्वमप्यदृष्टद्वारा, तथाच तद्वारा मु-
क्तिहेतुत्वमेवास्तु ज्ञानं प्रत्यपि हेतुत्वकल्पने गौरवात्, तथापि "तमेतं
प्राह्यणा विविदिषन्ति यद्धेन दानेन तपसा नाशकमेत्यादि" श्रुत्या वेदनं
प्रत्यपि यद्वादेहेतुत्वासिद्धेः प्रामाणिकं गौरवमिति भावः। विपरीतात्र
न श्रुतिरित्याह *साक्षात्त्वस्येति*। दोषाभावेनश्रुतपलक्षणं प्रागभावा-
भावेनेत्यपि द्रष्टव्यम्, अन्यथा प्रतियोग्युत्पत्तेरावश्यकत्वात्॥

(चि०) ननु तत्तत्सिद्धमहादानस्नानकाशमि-
णादिकर्मणां तत्त्वज्ञाननैरपेक्षयेण मुक्तिहेतुत्वं भ्रूयते त-
त्कथं तत्त्वज्ञानमेव तथेतुः। न च तेषां तत्त्वज्ञानमेव व्या-

पारः, अनुपदं तत्त्वज्ञानानुत्पादाददृष्टद्वारा तद्धेतुत्वं वा-
च्यम् तथा चापवर्गकारणमेवादृष्टं कल्प्यतां लाघवात् ।
न च तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकाघर्मनाश एव तेषां व्यापारः,
प्रतिबन्धकदुरितध्वंसतोऽपूर्वस्य लघुत्वात् । अथ तत्त-
त्कर्मणामननुगमात् कथं मुक्तिरनुगता दुःखध्वंसे प्रकारा-
भावादिति चेन्न । गुणनाशे समवाय्यसमवायिनाशवि-
रोधिगुणानां नाशकत्वदर्शनात् । तत्तन्नाशविशेषे तु तत्त-
द्धेतुरिति चेत्, तर्हि तत्तद्दुःखध्वंसे तत्तत्कर्मणामपि तथा-
त्वमस्तु, तथापि तत्त्वज्ञाने तत्प्रतिबन्धकदुरितध्वंसे चा-
ननुगतानामेव तत्तत्कर्मणां जनकत्वं, मुमुक्षुमुद्दिश्य वि-
हितत्वादनुगतमस्तीति चेत् ।

न । ज्ञानकर्मणोर्निरपेक्षसाधनताश्रवणाद् व्रीहियवव-
द्विकल्प एव । निरपेक्षैकसाधनावरुद्धेऽपरसाधनान्वयो
न विकल्पं विना सम्भवति आकाङ्क्षाधिरहादिति न्याया-
त् । साहित्यबोधकं विनैकं प्रत्यनेकस्य हेतुता यत्र शब्देन
बोध्यते तत्र विकल्पेनान्वयो यथा व्रीहियवयोरिति
व्युत्पत्तेर्वा ।

(प्रका०) *नन्विति* । तथाच तृणारणिन्यायेन मोक्षविशेषे ज्ञा-
नकर्मणोर्हेतुत्वमिति भावः । *लाघवादिति* । उभयहेतुकल्पने गौर-
वादिति भावः ।

संप्रदायमतेन समाधत्ते *ज्ञानकर्मणोरिति* । ननु नैरपेक्ष्यमपि न
धूयत इत्यरुचेराह *साहित्यबोधकमिति* । “क्षौमे वसाना” वित्यादौ
पक्वैर्बन्धुं तदनया सहेत्यादिसाहित्यबोधकमेवास्तीति भावः ॥

(चि०) वस्तुतस्तु दृढभूमिसवासनमिध्याज्ञानोन्मू-
लनं विना न मोक्ष इत्युभयसिद्धम्, तादृशमिध्याज्ञाननाशे
चान्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्त्वज्ञानकारणमवधारितमतो
न तेन विना स इति तत्रापि तत्त्वज्ञानमावश्यकम् । य-
द्यपि मिध्याज्ञाननाशे विरोधिगुणमात्रस्यैव तद्धेतुत्वम्, त-

थापि मिथ्याज्ञानप्रागभावासहवृत्तिमिथ्याज्ञानध्वंसस्य तदेकसाध्यत्वम् “आत्मा ज्ञातव्यः न स पुनरावर्त्तत” इत्यादिश्रुतेर्मोक्षं प्रति तत्त्वज्ञानस्य हेतुत्वावधारणात् । “तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽपनायेति” श्रुत्या तत्त्वज्ञानं विना न मोक्षः किन्तु तस्मिन् सत्येवेति प्रतिपादनाच्च । अन्यथा स्वर्गादौ न शरीरादयः कल्पयेरन्, कर्मणां तत्त्वज्ञानद्वारापि मुक्तिजनकत्वसम्भवात्, प्रमाणवतो गौरवञ्च न दोषाय । कर्मणां तत्त्वज्ञानविशेष एव जनकत्वमतो न तत्राननुगमो दोषाय । वाराणसीमरणस्य तत्त्वज्ञानफलजनकत्वमागमादेवावगम्यते । तत्त्वज्ञानाददत्तफलान्येव कर्माणि प्रायश्चित्तादिव विनश्यन्ति अनन्यथासिद्धशब्दबलात् । न च प्रायश्चित्तस्य दुरितोत्पत्तिनिमित्तकत्वं, पापनाशफलश्रवणात् । अतएव न ब्रह्महत्यादीनां प्रायश्चित्तदुःखमेव फलम्, नरकफलश्रुतिविरोधान् प्रायश्चित्तविधिवैयर्थ्याच्च दुःखैकफलत्वेन तत्राप्रापृत्ताः । नापि कर्मान्तराधिकार एव फलम् महापातकारिरिक्तेऽनधिकाराभावात् । अन्यथा यत्किञ्चित्पापवतोऽकृतप्रायश्चित्तत्वेनानाधिकारापत्तेः, प्राणान्तिके तदभावाच्च । श्रूयते हि—

भिद्यते हृदयग्रन्थिदिच्छयन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परात्मनि ॥

स्मृतिञ्च—

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन ! । इति

“मासुक्तं क्षीयते कर्म” इत्यत्र च प्रायश्चित्तादिस्मृतितः सङ्कोचस्यावश्यकत्वेन शब्दबोधितनाशकानाद्यपरत्वं लाघवात् न तु तत्तदन्यकर्मपरत्वं गौरवात् पा-

।पुण्यक्षयहेतूनां बहुतरत्वात् ज्ञानस्य नाशकत्वं शब्दबो-
धमित्युक्तम् ।

(प्रका०) ननु “नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाये”त्यादिश्रुतिः प्रकृते सा-
त्यबोधिकैवेति न विकल्प इत्यरुचेराह *वस्तुतस्त्विति* । यद्यपि
बाधकं विना सामान्यपरत्वमेव तथाप्युक्तश्रुतेर्विशेषपरत्वेनाप्युपपत्तेर्नि-
रन्विरुधं प्रमाणमाह *तमेवेति* । तं विदित्वैवेत्यर्थः । तदेवाह*ना-
य इति* अन्यस्तरवज्ञाननिरपेक्षः । *अन्ययेति* । तथाच यथा सु-
वत्त्वावच्छेदेन तद्धेतुत्वकल्पनात्तत्र शरीरकल्पनं तथा मुक्तिवावच्छे-
दं लाघवात्तद्धेतुत्वकल्पनात्सर्वत्र तज्ज्ञानकल्पनापीति भावः । नन्वेवं
कर्महेतुत्वबोधकश्रुतेः का गतिरित्यत आह *कर्मणामिति* । एवं पूर्वो-
क्तगौरवं निरस्यति *प्रमाणेति* । तथापीत्यादिप्रतिबन्दिमुद्धरति
तत्तदिति* । तुणारणिमणिन्यायादिति भावः । नन्वनादिकर्मराशेः क्ष-
णानुपपत्तौ न मोक्ष इत्याशङ्क्य परमतं दूषयितुमुपन्यस्यति *नन्ववहा-
दिति* । दृष्टान्तासिद्धिमाशङ्क्य निराकरोति *नचेति* ननु निषिद्ध-
कर्मणां नरकफलकत्वाभावात्तदुपपादकतया पापस्यैवाभावात्कुतः प्राय-
श्चित्तस्य तन्नाशकत्वं ततः पुनरपि दृष्टान्तासिद्धिरित्यत आह *अ-
पत्रेति* । वक्ष्यमाणहेतोरित्यर्थः । *प्रायश्चित्तेति* । नन्वेतदेव कुत
त्यत आह- *दुःखेति* । *प्राणान्तिक इति* तत्र कर्मान्तराभावेन तद्-
प्रकारार्थितयाऽप्रवृत्तेरित्यर्थः । ननु शब्दबलादित्यसिद्धं तादृशशब्दा-
भावादित्यत आह *श्रूयते इति* हृदयप्रस्थिः-मिथ्याज्ञानवात्मना, कर्म-अ-
ष्टं, तद्विबन्धनं-दाघः कर्माणि अदृष्टानीत्यर्थः । *शब्देति* । यदि च
तेषामपि शब्दबोधितस्तदा तद्भक्तत्वं नाशके विशेषणं बोद्धव्यम् ॥

(चि०) अथ भस्मसात्पदस्य लाक्षणिकत्वेन य-
था बह्वेः परम्परया भस्म तथा ज्ञानात् कर्मक्षय इत्यर्थः ।
यथा च “माभुक्तं क्षीयते कर्मेति” स्मृतिरुत्सर्गतो भो-
गैव क्षयमाह, अनन्यथासिद्धप्रायश्चिन्नाविधिना सौ-
मध्यते । ज्ञाननाशत्वञ्च(१) भोगद्वारापि सम्भवती-
त्याधे सम्भवति न बाधकल्पनानेति चेन्न । कर्मणो भोग-
क्षयस्ये ज्ञानस्यानाशकत्वात् । न हि भोगस्तस्यज्ञान-

(१) ज्ञानस्य नाशकत्वञ्चेति पाठान्तरम् ।

व्यापारः, तथाऽश्रवणात् तेन विनापि कर्मण एव तदु-
पपत्तेश्चाकर्मणो भोगनाशयत्वे तत्त्वज्ञानानुपयोगात् ।
धनु मासुक्तमिति स्मृतिविरोधेन क्षीयन्त इत्यादिश्रुते-
रन्यथावर्णनम् । तन्न । स्मृतेः प्रत्यक्षवेदबाधितत्वेन तद्वि-
रुद्धार्थकवेदानुमापकत्वात् । वामदेवसौभारिप्रभृतीनां
कायव्यूहश्रवणात्तत्त्वज्ञानेन कायव्यूहमुत्पाद्य भोगद्वारा
कर्मक्षय इति चेन्न । तपःप्रभावादेव तत्त्वज्ञानानुत्पादेऽपि
कायव्यूहसम्भवात् । भोगजननार्थञ्च कर्मभिरवश्यं तत्त-
त्कायनिष्पादनमिति न तत्र तत्त्वज्ञानोपयोगः, यौ-
गपद्यञ्च कायानां तज्जनककर्मस्वभावात् तपःप्रभावा-
द्(१) वा । न च ज्ञानं भोगद्वारा कर्मनाशकमित्युक्तम् ।
एतेनागमयोः परस्परविरोधादनिर्णये विमतिपदं
कर्म भोगनाशयं प्रायश्चित्ताद्यनाशयत्वे सति कर्म-
त्वात् मुक्तभुज्यमानकर्मवदिति अनुमानान्निर्णय इ-
त्यपास्तम् ।

ज्ञानस्य प्रायश्चित्ततुल्यत्वेनाप्रयोजकत्वात् श्रुति-
बाधितत्वाच्च । शब्दबोधितनाशकानाशयत्वस्योपाधि
त्वाच्च अकृतप्रधानेन कृतप्रधानेन चाङ्गापूर्वेण व्यभिचा-
राच्च, तस्य प्रधानयागादिनाशयत्वात् । न च तस्यापि
यागस्येव स्वर्गफलकत्वमिति तन्नाशयत्वमेव अधिकृता-
धिकारेपि स्वर्गकामस्याधिकारान् अन्यथा निष्फ-
लेऽप्रवृत्तेरिति वाच्यम् । स्वर्गफलत्वेऽङ्गत्वविरोधात् ।
प्रवृत्तिञ्च फलव्यागान्विततया, (२) तदुक्तम्—“यागे रागा-
दङ्गे वैधीति” ।

ननु “तावदेवास्व चिरं वाचस्य विमोक्षयेऽथ सम्प-
त्स्यते कैवल्येनेति” श्रुतेस्तावदेवास्त्योत्पन्नतत्त्वज्ञान-

(१) स्वभावाद्धेति पाठान्तरम् । (२) व्यागार्थिकेति पाठान्तरम् ।

यश्चिरं विलम्बो यावन्नोत्पन्नकर्मणो विमोक्षः, अथ सं-
 पत्स्यते कैवल्येनेति' अत्र भोगेन क्षपयित्वेति शेषः । न
 च शेषे मानाभावः, सत्यपि विज्ञाने कर्मावस्थाने क्लृ-
 प्तसामर्थ्यस्य भोगस्यैव नाशकत्वेनाक्षेपादिति चेन्न ।
 तत्त्वज्ञाने सति तत्त्वज्ञानदशायां न मोक्षः किन्तु
 तदग्निमक्षण इत्यर्थत्वेनाप्युपपत्तेः । यस्तु अकृत-
 प्रधानाङ्गापूर्वाभिप्रायमेतद्—'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि'त्यादि,
 तेषां कार्याणां नाशकान्तराभावादिति । तन्न । प्रधानार्थ-
 तथा क्लृप्तानां तदभावे तत्सामग्र्यसिद्धेः तत्सत्त्वेऽपि
 सर्वकर्मपदस्य कर्मान्तरापरिग्राहकस्य सङ्कोचे
 मानाभावात् । यदपि भस्मसात्करणादिना फला-
 जनकत्वमुच्यते तत्त्वज्ञानात् कृतमपि विहितं कर्म न फ-
 लायेति, तथा च श्रुतिः "तद्यथा पुष्करपलाशेनापः शिल-
 प्यन्ते" इत्यादि । तदपि न । न हि भस्मसात्करणं क्षयश्चा-
 नुत्पन्निरुच्यते, न च लक्षणा, मुख्ये बाधकाभावादिति ।
 उच्यते । कर्मणो भोगनाशत्त्वेऽपि ज्ञानस्य कर्मनाशकत्वं
 भोगस्य तत्त्वज्ञानव्यापारत्वात् । न च भोगमात्रस्यैव क-
 र्मनाशे सामर्थ्यात्तत्त्वज्ञानव्याभिचारः, कर्मप्रागभावात्स-
 हृष्टिकर्मनाशे युगपत्कर्मभोगे वाऽव्यभिचारात् ।
 अत एवानुमानेनागमबाधाप्रयोजकत्वेन च श्रुतिवाक्य-
 शेषे मानाभावः । उत्पन्नतत्त्वज्ञानस्यापवर्गविलम्बोपपा-
 दनार्थमुक्तीत्या भोगस्यैवाक्षेपादिति । तदस्यापवर्गस्य प-
 रमपुरुषार्थस्य श्रुतिसिद्धकारणमनुमानं विधिक्तमिति ॥

इति श्रीमहामहोपाध्याय गङ्गेशधिरचितं तत्त्वचिन्ता-
 मणावनुमानाख्यद्वितीयखण्डे ईश्वरानुमानम् ॥

समाप्तञ्च द्वितीयमनुमानखण्डम् ।

(प्रका०) कीर्त्तनादिनापि तन्नाशादाह *उत्सर्गत इति* । *प्रायश्चित्तेति* । प्रायश्चित्तादिविधिनेत्यर्थः । *तप इति* तथाच तत्त्वज्ञानवतः कायव्यूहोऽसिद्ध एव तस्य ज्ञानेनैव कर्मक्षयादिति भावः । *तप इति* । पूर्वं कायव्यूहहेतुत्वमुक्तमिदानीं तद्योगपद्यमुक्तमित्यपीनरुष्यम् *विमतिपदमिति* । एतच्च प्रायश्चित्तनाशकर्मभागे बाधासिद्धिवारणार्थम् । *ज्ञानस्येति* । तथाच ज्ञानानाशयत्वमपि भोगनाशयत्वे तन्त्रम्, अन्यथा कर्मत्वमात्रस्यैव तन्त्रतायां प्रायश्चित्तादिरपि तन्नाशको न स्यादिति भावः ।

ननु कृतप्रधाने कथं व्यभिचारः । तत्र भोगसंभवेन तन्नाशयत्वसंभवादित्यत आह *तस्येति* । याग आदिर्यस्य तदपूर्वं, तथाच प्रधानापूर्वनाशयत्वादित्यर्थः । तस्य यागशरीरनिष्पादकतया तन्नाशयत्वमेवेत्यप्याहुः । *अधिकृतेति* । अधिकृतस्याधिकारो यत्र तदधिकृताधिकारकमङ्गं तन्त्रेत्यर्थः । यागार्थितया-प्रधानापूर्वार्थितयेत्यर्थः । श्रुति योजयति *तावदेवेति* । *प्रधानेति* यद्यप्येवं तत्र प्रागुक्तव्यभिचारोद्भावनमयुक्तं तथाप्येतदनुशयादेव तत्र व्यभिचारान्तरोद्भावनमिति ध्येयम् । यद्वा नहि प्रयोजनसापेक्षा सामग्री कार्यं जनयति तथाच यत्र सामग्री तदुत्पत्तिसंभवात्, एतदनुशयादेवाह *यत्सत्सरेपीति* । *क्षयञ्चेति* । क्षीयन्ते चास्य कर्माणीत्यत्रेत्यर्थः । *कर्मण इति* तथाच नाभुक्तमित्यादिश्रुतिरुत्सर्गतो भोगेन क्षयमाह, ज्ञानस्य कर्मनाशकत्वं भोगद्वाराप्युपपद्यत इति न तत्र तद्वाह इति भावः । अत्र पूर्वोक्तदूषणमाशङ्क्य निराकरोति *नचेति* । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां दुःखध्वंसविशेष इव तज्जेतुत्वमिति भावः । वस्तुतोऽनियमः यत्कर्मजदुःखप्रागभावोऽस्ति तस्य भोगेनैव नाशः तत्र प्रागभावस्यादृष्टसहकारेण प्रतियोगिजनकत्वनियमात् । अन्यथा तन्नाशकाभावे तस्वात्यन्ताभावत्वापत्तेः । यत्कर्मजदुःखप्रागभावो नास्ति तत्र चानम्यगत्या.....

स्यैव तत्त्वज्ञानानाश इति युक्तमुत्पद्यामः । अनुमाने-विमतिपदमित्यत्र *उत्पत्तेति* क्षणमात्रस्य विलम्बपदवाच्यत्वाभावादिति भावः । तथाप्येकश्रुतिरप्यनन्यथासिद्ध्या तत्र प्रमाणमेवेति तात्पर्यम् । अतएव शास्त्रमपि तत्त्वज्ञानपूर्वकमुपपद्यते तदा दुःखक्षय एव मोक्षापत्तौ तदसंभवादिति ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीहृषिकेशविरचितोऽनुमानप्रकाशः समाप्तः ॥

